

Book No. 3

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

Srimath Vedantadesika Granthamala

GENERAL EDITOR

SRI KANCHI. P. B. ANNANGARACHARYAR

Address:—

Granthamala Office, 39, Sannidhi Street,

CONJEEVERAM. (S.I.Ry.)

1941.

Printed at
THE LIBERTY PRESS,
G T., Madras

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[वेदान्तविभागे द्वितीयसम्पुटम्]

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ मीमांसापादुका ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

यस्य श्रीर्नित्यहृद्या निरुपधिगृहिणी नन्दति च्छन्दवृत्त्या यस्यापत्यं प्रजेशप्रभृति विहरणं यस्य विष्वक्परार्धम् ।
लीलाभोगापदेशव्यतिभिदुरमिदं यस्य विश्वं विभूतिः सत्तासिद्धानुकम्पानिधिरवतु स नस्सप्तलोकीगृहस्थः ॥ १ ॥

यस्मादस्माभिरेतद्यतिपतिकथितप्राक्तनप्रक्रियोद्यत्कर्मब्रह्मावमर्शप्रभवबहुफलं सार्थमग्राहि शास्त्रम् ।
तं विष्वग्भेदविद्यास्थितिपदविषयस्थेयभूतं प्रभूतं वन्देयात्रेयरामानुजगुरुमनघं वादिहंसाम्बुवाहम् ॥ २ ॥

वेद्यं वेदैरशेषैर्विधितदितरयोर्विश्वमाज्ञापयन्तं धर्मैराराधनीयं पितृगुरमुखतश्शाश्वतं धर्ममेकम् ।
साङ्गाधीताक्षरौघस्वरससमुदितापातधीजातरागान्मीमांसेमह्यनन्तं व्यवहितवपुषं कञ्चुकैरुज्झितं च ॥ ३ ॥

निर्दोषाध्यक्षसिद्धं कथककुहनयापह्नवार्हं न किंचिन्न्यायैः कस्यापि क्लृप्तिः कथमपि न भवेदन्यथासिद्धिमद्भिः ।
निर्बाधान्नापि वाक्यादवगतमनृतं निश्चितेऽप्यान्यपर्ये त्रिस्थूणेऽस्मिन्प्रमाणैस्स्थिरमतिभवने माति मीमांसितोऽर्थः ॥ ४ ॥

मीमांसेत्येकमेतच्छ्रुतिविषयनयस्तोमसंग्राहि शास्त्रं षट्काध्यायांघ्रिभेदैर्भिदुरतरतनुस्सा त्रिभिः काण्डभेदैः ।
सङ्गत्या च त्रयाणां क्रमनियतिरपि स्यादिहौचित्यवत्या विंशत्या लक्षणैः खल्वियमवयविनी वृत्तिकारोपदिष्टा ॥ ५ ॥

विद्यास्थानानि चत्वार्यगणिषत पृथग्वेदरूपत्वसाम्ये द्वे चाप्यन्ये विभक्ते ह्युपपदघटितं बृंहणत्वं दधाने ।
मीमांसाशास्त्रसाम्येऽप्यत इह घटते भिन्नविद्यापदत्वं मैवं मन्वादिभिस्तत्पृथगनुपठनाभावतस्तत्प्रहाणात् ॥ ६ ॥

काले कौमारिलादिष्वधिकबहुमतौ कस्त्वदिष्टं ग्रहीता कस्मै रोचेत पूर्वश्रुतहृतमनसे क्लृप्तिरन्येति चेन्न ।
स्वीकुर्वन्त्यस्मदुक्तं स्वमतगुणतिरस्कारकप्रत्यनीकं प्रत्यग्विद्याधुरीणप्रथितबहुमहावंशजाता महान्तः ॥ ७ ॥

किंचित्केनापि दृष्टं प्रतिहतविषयं तेन तत्ते च तैस्तैर्द्वे चोपादायिषातां द्वितयमपि सदित्यप्रमत्तो न वक्ता ।
इत्थं सत्येकभक्तैरितरपरिहृतौ न व्यवस्थानसिद्धिः प्रत्येतव्यं तदर्थ्यं पटुतरमतिभिः प्राक्तनं नूतनं वा ॥ ८ ॥

शिष्याचार्यौ विरुद्धं न तु मतमधुना साधयन्तौ प्रसिद्धौ स्वाभीष्टाच्छास्त्रमन्यत्सुरसचिवमुखैः कल्पितं किं न विद्मः ।
तस्माद्ब्रह्मज्ञजैमिन्युपरचितमिदं त्याज्यमेतन्निरीशं मैवं व्याघातहानौ मुनिवचसि मुधा बाह्यवद्दृष्टिदौस्स्थ्यम् ॥ ९ ॥

सूत्राणामैदमर्थ्यं स्वरसगतिवशात्सम्प्रदायाच्च सिध्येद्भूयोभिः प्रमाणैः क्वचन बहुशिरःप्रत्ययश्शान्तिमेति ।
सन्दिग्धे वाक्यशेषप्रभृतिरभिदधे निर्णयोपायभूतष्षड्भिस्तात्पर्यलिङ्गैरपि खलु निखिलं दुर्णयं निर्णयन्ति ॥ १० ॥

सूत्रोक्तं नूनमन्यद्विदुरथ च मिथो व्याहतं वृत्तिकाराः प्राज्ञैर्नारायणार्यैस्तदिह विदधिरे सम्मतास्सूत्रभेदाः ।
सामाचार्योक्तिरेषा समरमुखगता तन्न सत्सङ्गृहीतैर्नत्वा नुत्वैनमाह द्रमिडगुरुरपि ब्रह्मविद्याख्यभाष्यम् ॥ ११ ॥

आदौ कृत्स्नप्रतिज्ञा ह्यधिगमसुभगा धीसमाधायकत्वात्कर्माश्लिष्टां प्रतिज्ञामपि खलु घटयेत्तन्त्रमावर्तनं वा ।
यद्वा भागप्रतिज्ञाप्रणयनफलिना कृत्स्नचिन्ताप्रतिज्ञा त्रेधाऽपि ह्यत्र सौत्री गतिरियमुदिता सूत्रकृद्भावविद्भिः ॥ १२ ॥

सूत्रे भाष्यादिके च क्वचिदुपचरणावृत्तितन्त्रानुषङ्गाध्याहाराः कल्पनीयास्तदिदमनुमतं पण्डितैस्तत्रतत्र ।
सत्यामक्लिष्टवृत्तौ ह्यनुचितमितरन्नैव सर्वत्र तस्मादस्मत्सिद्धान्तवर्त्मन्यवहितमतिभिर्व्याहृतं न प्रणोद्यम् ॥ १३ ॥

निर्दिष्टा सूत्रकर्त्रा प्रथमत इह चेत् कृत्स्नवेदार्थचिन्ता किं पश्चाद्ब्रह्मचिन्ता पृथगनुपठिता संमतं चैकशास्त्र्यम् ।
सत्यं कृत्स्नप्रतिज्ञाकरणकबलितास्तत्तदर्थाः पुरस्तादध्यायादौ विभज्य स्फुटमभिदधिरे तद्वदत्रेति पश्य ॥ १४ ॥

योऽसौ शारीरकांशे निरवधिमहिमा साध्यते विश्वकर्ता यो वा को वा स भावी तदितरमदशास्सोऽपि यष्टव्य इष्टः ।
निर्धारस्तस्य पश्चादथ तु परमिहानागतावेक्षणं स्यात् कर्मैवं किं न पश्चात्तनमिति न विमोहश्शुद्धधीनात्र मृग्या ॥ १५ ॥

अन्तर्यन्तारमेकं निखिलदिविपदां प्राप्यबुद्ध्यैव केचित्तज्जातीयं च बुद्ध्वा कतिचन यदि वा सन्दिहाना यजन्ते ।
तेषामस्त्यन्तवत्तु स्मृतमिह हि फलं नैवमध्यात्मशास्त्रं तत्त्वे बुद्धे यथावस्थितभजनदशालब्धितस्तत्पदाप्तेः ॥ १६ ॥

चिन्तारभ्यत्वसूत्रे किमपि हि तदुपस्थापकं ख्यापनीयं तेनातश्शब्द उक्तो न खलु स विफलः पूर्वसंपिण्डितो वा ।
नासावार्षोपदेशो नयपदमनुसंधित्सतां सूत्रसृष्टेस्तस्माच्चिन्तार्थचिन्तास्पदमधिकरणं स्यादुपोद्धात एषः ॥ १७ ॥

निष्पन्नापातबुद्धेर्विषयविशयनाभ्यूहनिर्धारणार्थान्नयायः पञ्चाधिकुर्वन्नधिकरणमिति व्याहरन्त्यार्यवृद्धाः ।
तस्मादेकैकशः प्रत्यधिकरणमितं पञ्चकं प्रेक्षमाणश्शुद्धाङ्गन्यायदृष्टिश्श्रुतिगणविषयभ्रान्तिभेदं प्रमार्ष्टि ॥ १८ ॥

स्वेन ख्यातिं विवृण्वन्विषय इह मतिस्संशयो निश्चयान्या तेनाभ्यूहो विचारः प्रमितिरभिदुरा निर्णयस्तर्कमानैः ।
तत्साध्यं कर्तुरिष्टं फलमनितरजं तानि पञ्चाधिकुर्वन्न्यायो बाधं विपक्षे प्रथयति विविधं स्वाङ्गदोषो न दृष्टे ॥ १९ ॥

आहुश्चान्ये दशाङ्गान्यधिकरणगणे वेद्यमाद्यं तथाऽर्थे संशीतिं तन्निदानं विविधमपि तथा संगतेश्च प्रकारम् ।
तादर्थ्यार्थं विचारं फलफलिभवनं पक्षयोर्न्याययुग्मं निर्णीतिं तत्फलं चाप्ययमपि निपुणन्यायवित्संप्रदायः ॥ २० ॥

अत्राहुः केचिदाद्याध्ययनविधिरसावक्षराणां गृहीत्यै तस्मादर्थे विवक्षा न भवति न ततस्तस्य चिन्तेति पूर्वः ।

पक्षोऽन्यस्तु स्वशक्त्या प्रभवति निगमः स्वार्थबोधे सतर्कस्तेनाधीतार्थचिन्ता स्फुरितबहुफला स्यादिति स्थापनेति ॥ २१ ॥

अन्येऽनाघ्रातदोषान्निपति निगमतश्शक्यहेतौ पुमर्थे मानत्वे निर्विशङ्केऽप्यवसरफलयोर्हानितो नार्थचिन्ता ।
इत्युद्यत्पूर्वपक्षप्रशमनमनसा सूत्रमाद्यं प्रणीतं कल्प्या तत्कालसिद्धिः फलमिह विशयभ्रान्त्यबोधव्युदासः ॥ २२ ॥

आनन्तर्योक्तिरत्र ह्युचितमवसरं शक्तितो वक्तुमिष्टे धर्मप्राथम्यसिद्ध्यै त्वथ पदमिति यद्योजनाभेदनम्नत् ।
हेतूक्तिर्निर्णिनीषावधिरिह गमयेन्निर्णयाप्तेः फलत्वं तस्मात्तत्क्षेपणीयस्त्वयमुचिततया दर्शितः पूर्वपक्षः ॥२३ ॥

वेदाधीतेर्न पूर्वं न च सह घटते वेदवेद्यार्थचिन्ता पश्चात्तु स्नानपूर्वैरवसरहरणं तत्कथं सेति चेन्न ।
स्नानादेः प्राग्विचारस्तदनुगुणधनाद्यार्जनन्यायतस्स्यादूर्ध्वं च श्रावयित्राद्यवसरनयतोऽमुष्य लभ्योऽवकाशः ॥ २४ ॥

ज्ञातं किंचिन्न चिन्त्यं न च तदविदितं तत्क चिन्तेति चेन्न ज्ञाताज्ञातांशभाजि स्वपरमतजुषां चिन्तनस्य प्रवृत्तेः ।
सामान्यात्तन्निरासे विहितिरविहता को विशेषो विशेषे विशल्यन्यायतोऽसावविशदविशदीकारसाफल्यकल्प्या ॥ २५ ॥

ख्यातस्तर्कोऽप्रतिष्ठस्स्वयमिह मुनिना सूत्रितं चैवमेतत्स्मान्मीमांसमानैरपि निगमगतिर्दुर्निरूपेति चेन्न ।
तर्कस्य ह्यप्रतिष्ठां क्वचिदभिदधता दर्शितो यस्तु पन्थास्तत्संवादेन सर्वं न भवति शिथिलं शिक्ष्यमाणं सुधीभिः ॥ २६ ॥

नास्तिक्यारम्भकत्वं मुनिभिरभिहितं यत्तु मीमांसकानां तत्प्रायो हैतुकेषु प्रविशति यदि वा पूर्वपक्षप्रवृत्तौ ।
शास्त्रज्ञानं च बुद्धेश्चलनजनकमित्युक्तिरन्याशया स्यात्प्रोचेद्रोचेत शङ्काकवलितमनसे केवलः क्वोपदेशः ॥ २७ ॥

धर्मज्ञानां मुनीनां मतमिह भिदुरं धर्मविद्वाक्यसिद्धं स्वोक्तार्थाद्वैपरीत्यं स्वयमभिदधते तत्क चिन्तेति चेन्न ।
कर्तव्यानां विकल्पे मुनिवचनमिते धर्मतत्त्वोभयत्र व्याख्याभेदाद्विकल्पे त्वनयगतिभवे शिष्टमेवैकशेष्यम् ॥ २८ ॥

न्यायाख्यं धर्मविद्यास्थितिपदमुदितं तत्रतत्रागमशास्त्रे तेनैवालं तदन्यद्भवति कनकरं नीतिमात्रप्रवृत्तेः ।
इत्येतन्नानुयोज्यं नयपथविषयो मानतर्कादिमात्रे मीमांसायां तु तत्तच्छ्रुतिगतिविषया नातिभेदा निरूप्याः ॥ २९ ॥

वेदार्थव्यक्तिरस्तु स्मृतिगणसहितैस्सेतिहासैः पुराणैरङ्गैरन्यैश्च किं तद्वद पुनरपि यत्तत्र मीमांसितव्यम् ।
तन्न स्मृत्यादिकेऽपि ह्यवितथसरणिर्नीतिशुद्ध्यैव साध्या सद्भिस्साफल्यविद्भिस्तदिह बहुफला कल्पितेयं त्रिकाण्डी ॥ ३० ॥

शिक्षां वर्णस्वरादेस्सुपदविभजनं तन्निरुक्तं विचित्रां छन्दोवर्गव्यवस्थां समयनियमनं साध्वनुष्ठानक्लृप्तिम् ।
स्मृत्याद्यैर्भागयुग्मप्रथनमथ नयस्थापनं च श्रयन्ती मीमांसा वेदवाक्ये व्यपनयदमनी वृत्तिमर्थ्यां व्यनक्ति ॥ ३१ ॥

मीमांसासूत्रवृत्तिप्रभृति निगमवन्न स्वरूपेण नित्यं विच्छेदश्च प्रवाहे नियत इतरथा पूर्वहानाद्ययुक्तेः ।
तस्मात्तन्मध्यकालेष्विव भवतु सदा नैरपेक्ष्यं श्रुतीनां तन्न प्रज्ञापराधप्रशमनरुचिभिस्सूरिभिस्सूत्रक्लृप्तेः ॥ ३२ ॥

धर्मादेर्निर्णये हि श्रुतिरिह करणं सा च नित्यानपेक्षा मीमांसा क्वोपकुर्यादिति नुयत इदं सेतिकर्तव्यताकम् ।
न स्यादत्रानवस्था विधिषु चरमविध्यन्तवन्नैरपेक्ष्यात्सिंहारण्यादिनीत्या मिथ उपकुरुतो मानतर्कौ यथार्हम् ॥ ३३ ॥

नित्याम्नायप्रसाध्ये न खलु करणनिष्पादकं किंचन स्यान्निष्पन्ने चानपेक्ष्यं करणमिति वदन्वक्ति च स्वेष्टभङ्गम् ।
योग्यत्वादेर्विमर्शो न हि भवति मुधा तर्कतोऽस्यापि तद्वत्स्यादेवं सन्निपत्योपकृतिरितरथा वेति चिन्त्यं यथार्हम् ॥ ३४ ॥

श्रुत्यङ्कौ शब्दतद्वच्छकनमथ सहव्याहृतिर्व्याक्यमन्यैराकाङ्क्षा प्रक्रियाङ्गेष्वथ पुनरुदितस्संनिधिस्संनिधानम् ।
नामाप्याध्वर्यवादि स्फुरदवयवशक्त्यन्वितं नामधेयं तेषामेषां विरोधे प्रथममधिगुणं तेन पाश्चात्यबाधः ॥ ३५ ॥

सर्वं स्रष्टा स देवः प्रकृतिपुरुषतत्कर्मपूर्वैस्सहायैस्तद्वानुक्तस्तदन्ये किमुत जनिमतां किं न सामग्र्यधीनम् ।
तर्केणानुग्रहोऽतः प्रमितिजनकतां प्राणयेत श्रुतीनां स्पष्टे तर्कानपेक्षा क्वचिदपि न तथाभावसार्वत्रिकत्वम् ॥ ३६ ॥

केनेदानीं सुसाधा जगति मितधिया कृत्स्नवेदार्थचिन्ता मध्यः काण्डश्च लुप्तस्थितिरिह निगमैरल्पशेषैरभावि ।
प्रज्ञातव्ये सशेषे प्रमितमपि खलु स्यादनाश्वासपात्रं तच्चिन्त्यं कल्पसूत्रप्रभृति कृतधियः शक्यचिन्ता न दुष्येत् ॥ ३७ ॥

आदत्ते ब्रह्मचारी स्वविहितमनघं न स्वयं चिन्तितार्थस्तद्वत्कुर्याद्गृहस्थप्रभृतिरपि मुधा तत्र मीमांसनं चेत् ।
तन्नाशेषैः परोक्त्या स्वचरितचरणं श्रद्दधानाभिनन्द्यं मूलं जिज्ञासमानैः स्वयमधिगतये निर्विशङ्को विचारः ॥ ३८ ॥

स्वीकृत्यानर्थतां तद्विरहमपि विधेरान्यपर्येतराभ्यां पक्षौ पूर्वापरौ ये परिजगृहुरिह स्वोक्तिबाधादयस्स्युः ।
व्युत्पत्त्यादिस्वभावात्स्वत उपजनितापातधीतः प्रवृत्तौ मीमांसाक्षेपतत्स्वीकरणकथनयोर्न क्वचिद्व्याहतिस्स्यात् ॥ ३९ ॥

स्वाध्यायग्रन्थार्थवत्वाच्छ्रवणमभिदधेऽधीतवेदस्य भाष्ये तत्स्वल्पापातबोधप्रजननशकनव्यक्तिसिद्ध्यैव भाष्यम् ।
नैरर्थक्यं तु शङ्कास्पदमिह न भवेत्सद्भिरध्यापितानां नो चेच्छुश्रूषणादिप्रयतनकथनं दुस्सहं कस्सहेत ॥ ४० ॥

प्राच्यं स्वाध्यायलाभं स्वयमिह तु फलं स्वान्यसिद्धं विहाय व्यर्था कौमारिलानामनियतगतिमद्विश्वजिन्न्यायशङ्का ।
चिन्तावैधत्वभङ्गे त्ववसरविहतिः स्नानशिष्ट्येति मन्दं स्यात्कालश्श्रावयित्राद्यवसरवदिति स्थापितं पूर्वमेव ॥ ४१ ॥

अव्युत्पन्नस्य शब्दः कथमिव जनयेत्काञ्चिदापातबुद्धिं स्वाङ्गैश्चेत्तत्र चैवं ग्रह इह तु स किं साङ्ग इत्यल्पमेतत् ।
साङ्गेष्वापातबोधं स हि सह जनयेत्संस्कृतप्रायदेशे दृष्टश्चाङ्गोपकारस्तदनुगुणमतस्तद्ग्रहं केचिदूचुः ॥ ४२ ॥

तत्साम्ये त्वर्थचिन्ता क्रमनियतिगतिर्नेक्ष्यतेऽङ्गाङ्गिवर्गे दौष्कर्यं यौगपद्ये तत इह कथमारम्भ इत्यप्यचिन्त्यम् ।
सौकर्ये तारतम्यात्स्वयमुपनिपतच्छ्रावकादिक्रमाद्वा स्वेच्छावैचित्र्यतो वा क्रम इति सकलारम्भसंपूर्तिसिद्धेः ॥ ४३ ॥

सिद्धं साध्यं च धर्मं प्रभवति गदितुं धर्मशब्दोऽथवाऽर्थादाराध्यादेर्विचारः स्फुरतु निगदितः कृत्स्नचिन्तोद्यमश्च ।
स्वाध्यायत्वाविशेषे स्थितवति निखिलेऽधीतनानांशचिन्ता केषांचित्त्वेकदेशाध्ययनमगतितस्ते तु नात्र प्रसक्ताः ॥ ४४ ॥

धर्मस्सूत्रे द्वितीये ननु परिपठितश्चोदनालक्षणोऽर्थस्तेनास्मिन् सिद्धधर्मग्रहणमनुचितं तन्न तल्लक्षणैक्यात् ।
शास्त्रोक्तेष्टाभ्युपायस्स इति खलु समं लक्षितौ सिद्धसाध्यौ स्वीकार्यस्स्वेष्टसिद्ध्यै य इह स तु भवेत्तस्य तस्मिन्नुपायः ॥

आसंसारं प्रसिद्धे भगवति सहसा बिभ्यतोऽपह्नवोक्तेर्नेशानः क्षिप्यते किं त्वनुमितिरिति ये भक्ततां भावयन्ति ।
भद्रास्ते भारतादिप्रणिहितमनसां नास्तिकत्वं कुतस्स्यान्नित्यं धर्मं जहुर्ये विचिनुम इह तान्वेदवादान् कुवाचः ॥ ४६ ॥

सद्वाराद्वारवृत्तिद्वितयनियतया वाचकानां प्रवृत्त्या सर्वश्रुत्यर्थभूतः श्रुतिभिरभिहितस्तस्य चोक्त्या तथाऽन्यैः ।
तस्मादीशो वितन्वन्निजमहिमबलाद्विश्वमेकातपत्रं प्रख्यातस्सार्वभौमः पशुभिरिव न संवेद्यते मोहनिघ्नैः ॥ ४७ ॥

धर्मद्वारा विचार्यं निखिलमनुसृतं छत्रिनीत्याऽथवा स्यात्तात्पर्यारोहि सर्वं प्रथयितुमजहल्लक्षणेयं समीची ।

आपातस्फूर्तिसाम्यादनभिमतपरीहारनित्योन्मुखानां हेयप्रख्यापनार्थं ध्रुवमियमखिलैरत्र निर्धारणीया ॥ ४८ ॥

धर्मादेव प्रयुक्तादभिदधति सतां धर्मकामार्थमोक्षान्नान्यार्थौ काममोक्षौ धनमबहुफलं दोषवर्गान्वितं च ।
सिद्धानेकाधिकारैर्धृतिकृदयमतस्सेव्यते सावधानैरादावेतं निबध्नन्विषयफलयुतं शास्त्रमाविश्चकार ॥ ४९ ॥

तत्तत्कर्मप्रवाहप्रभवरुचिभिदातारतम्यानुरोधाद्वेदे वात्सल्यभाजि व्यतिषजति चतुर्वर्गचर्योपदेशः ।
उक्तं मोक्षप्रधाने त्रिकमितरदपि ह्यादितो भारतादौ विस्रम्भार्थं तु मुक्तेस्तदितरकथनं कीर्तितं सात्वते च ॥ ५० ॥

अस्यासौ ग्रन्थराशेर्विषय इति मतिः प्रेक्षितॄणां स्वतस्स्यान्मोघा पूर्वं तदुक्तिर्नतिरिव न हि सा भाविनी भद्रचर्या ।
उद्देशोऽप्यर्थसिद्धस्तदुचितवपुषो-लक्षणस्य प्रणीतौ सत्यं संक्षिप्तदृष्टेर्मतिरवदधती संदिदृक्षेत शेषम् ॥ ५१ ॥

आप्तत्वं ग्रन्थकर्तुर्यदि विमतमिह स्वेन किं तत्फलोक्त्या तन्निर्धारे ततस्तत्फलमनुमिमते निष्फला सेत्यसारम् ।
सन्देहेपि प्रवृत्तिं [सफलयितु] प्रजनयितुमियं कल्पते विश्वदृष्ट्या निश्शङ्कानां निजेष्टं प्रमुखयति ततो धुक्षयेत्संजिघृक्षाम् ॥

सूत्रेऽस्मिन्नास्ति नीतिर्विषयफलकथामात्रमेवोपजीव्यं यत्साम्नां वक्ष्यमाणं तदनुसरणतोऽधीतिरध्यायशेषः ।
इत्याहुः केचिदेतन्मृदुफलमपि चाधर्मचिन्ताऽप्यकारोपश्लेषात्कल्पनीयेत्यपि परिजगृहुः क्लिष्टगत्यन्तरं तत् ॥ ५३ ॥

वक्तुं कश्चित्प्रबन्धं यदि विषयफले तस्य पूर्वं ब्रवीति स्पष्टः सम्बन्धवर्गः किमिति पुनरिमं वर्णयेतेत्यवर्ण्यम् ।
तत्तत्सम्बन्धवर्गप्रमथनकथनोद्दण्डवैतण्डिकोक्तिव्यामुग्धच्छात्रषण्डभ्रमभिदुरगिरामानृशंस्यं न शास्यम् ॥ ५४ ॥

काम्यं कर्मैव धर्मस्सुखजनकतया दुःखहेतुस्त्वधर्मो धर्मोऽधर्मश्च न स्यादनुभयजनकं नित्यमित्याहुरेके ।
मन्दं तन्नित्यवर्गेऽप्यनभिमतनिवृत्त्याद्यभीष्टार्थवत्त्वाद्धर्मत्वे दुर्निवारे पृथगभिलपनं गोबलीवर्दवत्स्यात् ॥ ५५ ॥

ज्ञानं सूत्रे विचारस्तदधिकरणतो निर्णयस्त्वर्थलभ्यश्चिन्तायां सम्प्रयोगो विधिपरिहरणाद्रागसिद्धिं व्यनक्ति ।
धर्मस्येत्यत्र षष्ठी प्रतिपदविहिता यद्यपि स्यात्तथाऽपि प्रोक्ता कृद्योगजेयं समसनविषयश्शाबराकूतमन्यत् ॥ ५६ ॥

जिज्ञासां निर्णिनीषां विदुरिह कतिचित्तत्र गम्यो विचारस्तस्यैवारम्भयोगादिह स तु भवतु ज्ञानमिच्छाधिरूढम् ।
सामान्योक्तिर्विशेषे प्रकरणवशतो विन्दते स्वां प्रतिष्ठां नोचेद्विश्रान्तिरस्याः कथमिह भवतां निर्णयाख्ये विशेषे ॥ ५७

रागप्राप्तो विचारो यदि वितथमिदं तद्विधानाय सूत्रं मैवं विध्यन्तरत्वान्नहि तदकरणे पापमत्र प्रकाश्यम् ।
प्राप्ता रागात्प्रवृत्तिस्त्ववसदनवती पूर्वपक्षोक्तयुक्त्या प्रत्यापद्येत सिद्धान्त्यभिहितनयतस्सेष्टहेतुः प्रसिद्धा ॥ ५८ ॥

सम्यङ्न्यायैः परीष्टिः करणमवगतं लोकतस्तत्त्वबोधे नैवास्मिन्विध्यपेक्षा न यदि कथमसौ नेष्यते भोजनादौ ।
रागप्राप्ते हि तस्मिन्नियमयति विधिः प्राङ्मुखत्वादिमात्रं तद्वन्मीमांसमाने स्वयमथ नियमाः केवलं सन्तु केचित् ॥ ५९ ॥

कृत्ये रागं वितन्वन्विधिरपि पुरुषं प्रेरयेत्तत्र काम्ये रागाभावान्निवृत्तो न भवति फलभाक्तेन न प्रत्यवेयात् ।
नित्ये स्यादन्यथाऽत्र त्वविधिसमुदिताद्रागतस्संप्रवृत्तौ शुद्धां विन्देत बुद्धिं तदभवन इह प्रत्यवायस्त्वनुक्तः ॥ ६० ॥

स्वेच्छाया हेतुतायामनियतिरिति चेत्तन्न दत्तोत्तरत्वात्काचित्क्या त्वप्रवृत्त्या ऋतुगमननयात्सन्ततिं सा न जह्यात् ।
वैधत्वस्थापनेऽपि ह्यलसजडविधित्यागिनो न प्रवृत्तास्तस्मादास्माकदृष्ट्या स्वयमिह यतनं तत्क्षमे स्थापनीयम् ॥ ६१ ॥

अध्येतुस्स्वोपयुक्तावगतिरथ मनाक्तद्बुभुत्सुः प्रवत्स्यन् संरुद्धः पूर्वयुक्त्या परत इह पुनः प्रस्थितः प्राप्स्यतीति ।
ज्ञात्वोत्स्वप्नायिताद्वा किमपि नयविविक्त्या हि तत्र व्यतिस्ते रागादेव प्रवृत्तिः प्रथममिह विधिप्रेरणाकाङ्क्षिणोऽपि ॥ ६२ ॥

व्याप्तत्वासन्नताद्यैर्ग्रहणमिह फलं तेनचावृत्तिसिद्धिर्वैतुप्यन्यायतस्स्यात् फलति च नियमोऽप्यन्यतस्तद्वदेव ।
वर्णैस्सामर्थ्यवद्भिस्त्रिभिरिति विधयस्स्वर्गकामादिनिष्ठास्संप्राप्ता नैरपेक्ष्यं न तदितरसहा द्रव्यभाव्ये यथा हि ॥ ६३ ॥

$[प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निजविषयमितौ विध्यपेक्षा ह्यसिद्धा शब्दोऽन्यार्थस्स्वमर्थं प्रकटयितुमलं भद्रदीपादिनीत्या ।
शक्तिर्नार्थे स्वकीया यदि नियमविधिर्दृष्टहानेर्न सिध्येत् वाक्ये विध्युक्त्यभावेऽप्यवगतिरुचिता व्यर्थवाक्ये यथा हि ॥

स्वर्गे वाऽऽचार्यके वा फल इह कथिते जायते स्वार्थबुद्धिः न ह्यन्यत्रोपयोगे विधिवचनबलाद्धार्यते शब्दशक्तिः ।
बाधो हेतोश्च दोषो न भवति निगमे मानताऽन्यानपेक्षा तस्मान्नाम्नायभागे क्वचिदपि घटते पूर्वपक्ष्युक्तक्लृप्तिः ॥

स्वाध्यायप्राप्तये ह्यध्ययनमभिहितं पावकाधानसाम्यात् व्रीह्यादिप्रोक्षणादिः स्वकृतिषु गदिता संस्कृतिर्वादिमुख्यैः ।
सिद्धस्संस्कार्यभावो निजनिगमगिरां भाविकार्योपयोगाद्दृष्टान्यार्थो विभक्तेर्विपरिणतिवशात्सक्तुहोमस्स्वगत्या ॥]

दृष्टार्था संस्क्रियेयं न भवति घटते ह्यन्यथाऽप्यत्र दृष्टं नादृष्टार्थाऽपि वैधप्रकरणविरहे न ह्यसौ स्यात्तदर्था ।
तस्मात्स्वाध्यायसाध्याध्ययनविधिरसौ सक्तुहोमादिवत्स्यान्नस्यादुक्तोत्तरत्वान्न कथमितरथाऽऽधानमर्थ्यं न योज्यम् ॥ ६४ ॥

अध्येतुस्संस्क्रियैषाऽध्ययनमिति किल स्यान्नियोगार्थतायां तामेव प्रोक्षणादिष्वपि गतिमवदन् केचिदेतत्तुवार्तम् ।
भावार्थैर्द्रव्यनिष्ठैरतिशय उचितः कर्मभूतेष्वबाधे तस्मात्स्वाध्यायसंस्कृत्युपपदनगतिर्भाष्यकारैरभाषि ॥ ६५ ॥

स्वाध्यायं संस्क्रियार्हं कथमिव कथयेच्छब्दमद्रव्यमिच्छन्द्रव्यं संस्कारमर्हेदिति हि नयविदस्तत्र तात्पर्यभेदात् ।
आराध्यप्रीतिरेव ह्यतिशय उ[चि]दितो नैगमैश्चोदितेषु स्वाधीतस्स्यादसौ तद्विषय इति दशा तादृशी संस्क्रियाऽत्र ॥

नित्यं चेन्निष्फलं स्याद्भवति तु फलवत्काम्यभावादनित्यं मैवं त्यागेन तादृग्ग्रहणफलवतः प्रत्यवायानुशिष्टेः ।
नैष्फल्यं सर्वथाचेत्कथमिव मतिमांस्तत्र बुद्ध्या प्रयस्येत्तस्मान्नित्येऽप्यपूर्वं तदितरदपि वा स्यात्फलं तत्रतत्र ॥ ६७ ॥

दुःखाभावस्सुखं वा तदुभयकरणं तस्य चोपक्रियार्हं पुंसः प्रेप्सोः पदं स्यात्कथय तदितरत्कार्यमित्थं कथं ते ।
तत्सिद्ध्या कर्मयोग्यो यदि भवति तथा स्याद्गृहीत्याऽक्षराणां वेदानध्यायपूर्वं तदितरयतने शूद्रतादि स्मरन्ति ॥ ६८ ॥

सूत्रात्सम्मानननादेरुपगत इह तः कर्त्रभिप्रायबाधी त्रेधाऽन्योक्तां गतिं तु क्षपयति वरणाधानसाध्यावमर्शः ।
स्पष्टं कर्तर्यकर्तर्यपि हि फलमिदं पूर्वसूत्रप्रसूतं संवेदित्रोर्द्वयोश्चाव्यवहितमपि तद्दृश्यतेऽकर्तृगामि ॥ ६९ ॥

निर्णीतं याजयेदित्यपि यजनविधौ तत्परं नीतिविद्भिस्तत्प्रायाध्यापनोक्तावुपनयनमपि ह्यन्तरङ्गावरुद्धम् ।
तस्मादध्येतृसंस्कृत्युपनयनफलं तत्फलार्थक्रियार्थं नो खल्वाचार्यकाख्यं किमपि फलमिहालौकिकं शक्यशङ्कम् ॥ ७० ॥

शिष्यः किञ्चोपनीतो वरमथ गुरवे किंनिमित्तं प्रयच्छेदाचार्यत्वं वरश्चेत्युभयमपि फलं कल्पयन् भ्रान्तकल्पः ।
वृत्त्यर्थाध्यापनं च स्मृतिभिरधिगतं क्वापि नाचार्यकार्थं नो चेन्नानाप्रकारा विधय इह तथा तत्रतत्राविलाः स्युः ॥ ७१ ॥

$ कुण्डलितं श्लोकत्रयं व्याख्यानोपात्तम् ।

तत्तत्कामोपनीतावुपनयनफलं कर्तृगामीत्ययुक्तं तत्सामान्यात्तदेकाश्रयफलजहनस्त्वष्टवर्षोपनीतौ ।
सिद्धेऽन्यत्र प्रधाने गुणफलमुचितं तस्य नाद्यापि सिद्धिः नित्यं काम्यप्रयोगे घटितमिति पृथक्कालिकत्वं तु सह्यम् ॥ ७२ ॥

यन्नित्यं ब्रह्मचारिण्यपरमपि कथं तस्य तस्मिन्प्रबोधः पित्राद्यैश्शिक्षितत्वादिति तु सममिदं सर्वहानं न चेत्स्यात् ।
संस्कर्तारं तमीप्सेत्तत उचितमधीयीत चेत्यादिदृष्ट्या नेत्थन्तायाः प्रबोधोऽस्त्यविदितनिगमेऽप्यष्टवर्षादिमात्रे ॥ ७३ ॥

शिष्यस्य ब्राह्मणत्वप्रभृति तव मते यद्वदाचार्यकार्थे शिष्योत्कर्षाय तद्वद्विधिरयमिह नस्तादृगाचार्यधर्मः ।
ऋत्विग्धर्मादयो वा कतिकति विहिता यायजूकादिसिद्ध्यै तस्माद्योग्योपनीतः सनियमकमधीयीत चेत्येव योज्यम् ॥ ७४ ॥

यच्चात्राध्यापयेदित्यभिदधति पदे स्वेष्टसिद्ध्यानुगुण्यं तच्चोन्नीतं प्रमादाण्णिच इह न किलाकर्तृगामित्वमर्थ्यम् ।
विद्यादानाददृष्टं यदपि निजगदुस्तेन नाचार्यकं स्याच्चत्वारश्चाश्रमास्तद्विधिमनुसरतां संप्रदानीभवन्ति ॥ ७५ ॥

आचार्याख्यानिवेशो तदितरवदिह स्मृत्युपात्तं निमित्तं सिद्धिर्या चानुषङ्गान्न हि किमपि तदुद्देशतः स्याद्विधानम् ।
स्नानोत्कर्षस्मृतेश्चेत्यसदुपनिषदि स्मृत्युपात्तक्रमोक्तेः श्रौताधीत्योरसाम्यं स्मृतिगतमपि चापोह्य तौल्यार्थ्यमूह्यम् ॥ ७६ ॥

आचार्यायेत्यधीतिं वदसि परमते निर्निमित्तां परस्तादाचार्यस्येत्यधीतिस्तव किमु सनिमित्तत्वमभ्येति पूर्वम् ।
भाव्येऽर्थे लक्षणां चेत्कथयसि विहितेस्संभवात्सा जघन्या भूते तु ज्यायसीयं तदिह सनियमाध्यापने शब्द एषः ॥ ७७ ॥

धर्मश्चोद्दिश्यतेऽर्थात्स्वयमिह मुनिना तद्विचारार्थसूत्रे लक्ष्मादृष्टेरचिन्त्यश्रममिह नुदता चोदनासूत्रमूचे ।
तत्र स्वार्थं प्रमाणं तत इह न भवेद्वाक्यभेदप्रवृत्तिर्मानप्राधान्यपक्षान्तरमपि कतिचिद्वैभवादाश्रयन्ति ॥ ७८ ॥

कश्चित्पित्रादिकल्पं प्रथयति पुरुषं चोदनाद्युक्तिरर्थाद्वाक्यादेश्चोदकत्वग्रहणमनुचितं शास्त्रसिद्धोज्झनं च ।
त्याज्योपादेयवर्गत्यजनभजनविध्युन्मुखाज्ञाभ्यनुज्ञाकिर्म्मीरो वेदराशिः किमिति न विदितश्शासनं विश्वगोप्तुः ॥ ७९ ॥

नित्यत्वादीश्वराज्ञा न भवति निगमः पौरुषेयोऽन्यथा स्यादित्येतत्क्षुद्रहृद्यं नियतनिजगिरा नित्यमाज्ञाप्रवृत्तेः ।
तन्त्वन्यायादमन्त्रेष्वपि [विविध] हि निजभिदां विश्वकर्ता विधित्सेदाचार्यत्वं च वेदेष्वगणि भगवतः कर्तृता चेतरेषु ॥

वेदार्थः कार्यरूपस्त्विति जगति मिथः कश्चिदाचष्ट धार्ष्ट्याद्विध्युद्देशांशमात्रे तदलमिह यतो वक्ष्यते सिद्धभागः ।
शक्तिं संरुद्ध्य शाब्दीं श्रुतिमुनिवचसोश्छन्दवृत्तिं निरुद्ध्य व्रीडानाघ्रातचित्तो वितथमिति वदन्वैदिकैरुज्झनीयः ॥ ८१ ॥

यत्कार्यं तद्धि सर्वं निगमविषय इत्येतदव्याप्तिदुःस्थं यो वेदार्थस्सकार्यात्मक इति च तथा तत्रतत्रातिचारात् ।
उद्देश्यादेर्विभागे बहुरिह विहतिर्दर्शिता वाक्यविद्भिः किंचास्मिन्नर्थशब्दत्यजनभजनयोः स्यादयुक्तिर्विचित्रा ॥ ८२ ॥

निष्कृष्टं चोदनार्थे यदि नियमयति स्पष्टमेतन्न पाठ्यं तस्माद्धर्मस्वरूपप्रभृतिकथनतस्सार्थकं सूत्रमेतत् ।
प्रामाण्यं कार्यशेषं प्रथयति यदि तत्प्रापितार्थे परस्तादप्रामाण्यं तु सिद्धे वदति यदि तदप्युत्तरत्रोपरोध्यम् ॥ ८३ ॥

व्याकुर्वन्ति क्रियाप्रेरकमिह वचनं चोदनाद्युक्तिवेद्यं तस्यानाम्नायसाम्यान्नियतमिदमतिव्यापि धर्मस्य लक्ष्म ।
मैवं वेदत्वयोगे सति खलु पुरुषप्रेरकं वाक्यमेतद्वेदोक्तार्थे तु धर्मे कथय कथमतिव्याप्तिरव्यापनं वा ॥ ८४ ॥

यश्चाहिंसादिधर्मश्श्रुतिभिरभिहितस्सोऽपि ताभिः प्रतीतस्स्याद्धर्मो बाह्यतन्त्रैस्तदवगतिरवस्थाप्यते निष्फलेति ।

स्वाध्यायाधीतिसिद्धग्रहणफलधिया धर्मसिद्धिर्नियाम्या तस्माद्बौद्धागमाद्यैरिह तदवगतिर्गोपनिर्मन्थ्यवत्स्यात् ॥ ८५ ॥

धर्मोऽधर्मश्च लक्ष्यौ समुपनिपततश्चोदनालक्षणोक्त्या तत्राधर्माद्विभागं प्रकटयितुमसावर्थशब्दः प्रयुक्तः ।
अर्थ्यत्वादार्यभावादभिमतफलनिष्पादकत्वाच्च तस्मिन्नर्थत्वं भाति केचिद्विदुरभिचरणाक्षेपकं त्वर्थशब्दम् ॥ ८६ ॥

न भ्रातृव्यस्य हिंसा मरणमभिमतं मारणं श्येनपूर्वं तच्चाभीष्टाभ्युपायश्श्रुतिविहित इति क्वार्थशब्दोऽत्र सार्थः ।
सत्यं हिंसा पशूनां सुहिततममतस्सा चिकित्सोपमा स्यान्नैवं शत्रोरतस्तद्धननिरसने सार्थको ह्यर्थशब्दः ॥ ८७ ॥

धर्मे वेदः प्रमाणं तदितरदपि वा नोभयं वोभयं वेत्येवं सन्देहडोलाविहरणविहितानेकदिक्क [सूप्त] प्रसक्तान् ।
जिज्ञासून्वेद एवेत्यवधृतिनियतावस्थितीन्कल्पयिष्यंश्चक्रे सूत्रं तृतीयं चटुलमतिदशावारणारम्भणार्थम् ॥ ८८ ॥

अत्रायोगान्ययोगौ प्रशमयितुमियं चोदनामानतोक्तिस्सतत्सूत्रादौ स्फुटं तत्समसनविषयक्षेपणीयक्रमेण ।
अध्यायस्याप्यसिद्धयै प्रथममभिदधे तन्निमित्ते परीष्टिः कर्तव्या नेति वा स्यादिह विनिगमना सूत्रकृत्काकुभेदात् ॥८९॥

मानं धर्मे न चिन्त्यं दुरपलपतयेत्युत्थितस्यास्तिकस्य प्रज्ञाचोरप्रसूतभ्रमपरिहृतये चिन्त्यमित्युत्तरं स्यात् ।
चिन्त्ये याऽस्मिन्प्रयुक्ते प्रथनकथनतस्तत्परीष्टिर्निषेद्धया छेकोक्तिस्साऽपि यस्मादकरणमिषतस्तत्परीष्टिं करोति ॥ ९० ॥

सामान्यान्नप्रमाणं क्षममपलपितुं स्वोक्तिबाधादिदोषात्तत्सिद्धिश्च प्रमाणात्स्वपरघटनतो नानवस्थाद्यतः स्यात् ।
धर्मे मानं तु चिन्त्यं प्रथितमपि बहिर्वादसंक्षोभशान्त्यै नो चेन्नास्तिक्यनिष्ठैः प्रमितिपथजुषामत्र पार्ष्णिग्रहस्स्यात् ॥ ९१ ॥

वेदो धर्मे निमित्तं स्वयमपि भविता तद्विधानात्तथाऽपि प्रामाण्यं हि प्रसाध्यं प्रथमसमुदिते लक्षणे पादभेदैः ।
तस्माद्धर्मप्रमायां करणमिति धिया तन्निमित्तत्वमुक्तं भक्त्या चोक्तिः प्रशस्तिं प्रथयति महतीं मुख्यभावानुरूपाम् ॥ ९२ ॥

धर्मस्तत्तत्क्रियादि श्रुतमिदमिह खल्वस्मदाद्यक्षवेद्यं तस्माच्छास्त्रैकमानस्सकथमिति यदि स्थूलमेतच्छलत्वात् ।
धर्माख्यानं क्रियादौ धृतिजनकतया सा च नाध्यक्षवेद्या दुर्दर्शार्थोपदेशान्निगमसफलता तेन सत्सूत्रसाध्या ॥ ९३ ॥

धर्मे प्रत्यक्षतोक्तिर्भवति च सुगमा सिद्धसाध्यानुवृत्ता सत्सूत्रं साध्यमात्रप्रवणमिति च ते कल्पना निष्प्रमाणा ।
ज्ञानं तस्योपदेशस्त्विति च सममिदं द्विप्रकारेऽपि धर्मे सर्वं तात्पर्यवृत्त्या सुघटितमिह नः पश्यतां वृत्तिकारम् ॥ ९४ ॥

धर्मं जिज्ञासमाने भवभृति करणायत्तबोधे प्रसिद्धे तस्याध्यक्षस्स नेति प्रथयितुमुदितं लौकिकाध्यक्षलक्ष्म ।
नो चेत्पश्यत्यचक्षुःप्रभृतिबहुविधश्रुत्यनीकावमर्दैर्लुण्टाकी हन्त लोकायतगतिरघृणा रुध्यतां चोदनाभ्यः ॥ ९५ ॥

आत्मा देहाक्षबुद्धिप्रभृतिसमधिको धर्मचिन्ताधिकृत्यै निर्द्धार्यस्त्वन्यथा चेत्सुरगुरुसमयस्वैरजल्पास्स्वदेरन् ।
इत्थं निश्चित्य सूत्रे व्यधिकरणविभक्त्यादिभिस्तत्तदर्थव्यावृत्तो धर्मकर्ता तदुचितफलभुक्सूचितस्सूत्रकारैः ॥ ९६ ॥

अन्यैरात्मावसाये भवति विफलता तत्र वेदान्तवाचां नोचेद्देहादितोऽन्यस्स कथमिह मतश्श्रूयतां सावधानम् ।
यद्यन्यैरस्य बोधो भवतु विशदतावासिराम्नायवाक्यैस्तैरेवास्यावसाये परमिह कथितस्तर्कतोऽनुग्रहस्स्यात् ॥ ९७ ॥

पाठे चार्थे च भेदं विदधति कतिचिद्वृत्तिकारानुशिष्टास्स्यादत्रातिप्रसक्तिः क इह निपुण इत्येतदप्यत्र चिन्त्यम् ।
प्रख्यातो वृत्तिकारो मुनिरनृतमसौ व्याचकारेति मन्दं बाधे सत्यान्यपर्यं क्वचिदिति तु मतिर्मत्सरातङ्कमुक्ता ॥ ९८ ॥

पाठादत्रौपवर्षादनुपचितफला ह्यन्यथा पाठक्लृप्तिस्स्वच्छन्दस्त्वात्तसारो विषयविषयिवत्संप्रयोगोक्तिलभ्यः ।
यद्वृत्तं पूर्ववाक्ये न पठितमथ च न्यासि तद्वृत्तमन्यत्पाठश्चार्षो न भेत्तुं क्षम इति विदुषां वृत्तिकारोऽनुवर्त्यः ॥ ९९ ॥

वृत्तौ षट् चेत्प्रमाणान्यगणिषत न सा मानसंख्या ततस्स्यात्त्यक्तं षष्ठं च कैश्चिद्भवति च फलिनी गोबलीवर्दनीतिः ।
धर्मे मानान्तराणां गतिमिह नुदतो नात्र संख्याभिसन्धिर्मानानि त्रीणि शोध्यान्यमनुत च मनुः प्रेप्सतां धर्मसिद्धिम् ॥

प्रत्यक्षादिर्न हेतुर्जिनसुगतमुखैः कल्पितानां कथानामित्येतत्सिद्धमत्र श्रुतिरपि न हि तन्मूलमूह्यं विरोधात् ।
इत्यप्येतद्विरोधाधिकरणविदितं तेन मोहादिरन्यैरन्यैर्बाधोपरोधौ न तु निगमगिरामित्युपक्रान्तसिद्धिः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं क्वापि रामायणपरिपठिता युक्तयष्षट् कथं स्युर्मन्वादेस्त्रित्ववादोऽप्यथ भवतु परं न्यूनसंख्यानिवृत्त्यै ।
मैवं तत्तद्विशेषैः पृथगनुपठितैरर्थवैशद्यसिद्ध्यै मानैस्तत्तद्विशेषास्सहपरिपठितास्सन्तु तत्रान्यथा वा ॥ १०२ ॥

प्रत्यक्षं सांख्यबौद्धप्रभृतिभिरुदितं भावनोत्थं न विघ्नस्संस्काराणां प्रकर्षस्स्मृतिमुपजनयेद्दृष्टमात्रे प्रकृष्टाम् ।
तस्माद्धर्मे निमित्तं भवति न सुगताद्यागमः क्षिप्तमूलः श्रद्धेया चोदनैवेत्यवधृतिरियमित्यत्र तात्पर्यसिद्धम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणं स्वविषयनियतं दर्शयन् सूत्रकारः प्रत्याचष्ट प्रवृद्धान् प्रमितिपरिभवे विश्वलुण्टाकवादान् ।
पश्यन्तो वृत्तिमार्षीं तत इह शबरस्वामिमुख्यास्समीचीं चिन्ताव्याघातभीताश्चिदचिदनुगतां सत्यतां साधयन्ति ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षप्रत्यपेक्षान्वयतदितरयोरत्र भङ्गात्तदुत्थं मानं नात्रानुमानं तदनुविहितितो वाक्यमत्राप्रमाणम् ।
इत्याशङ्कां निरोद्धुं परमिह विदधे सूत्रमौत्पत्तिकाद्यं कर्ता शारीरकस्य स्वगुरुरपि वदत्येतदित्याह भक्त्या ॥ १०५ ॥

निर्बाधास्सन्ति बोधाः कतिकति जगति त्यक्तदोषप्रसङ्गा दोषोपेतेऽपि धर्मिप्रभृतिषु नियतः स्थापितस्सत्यभावः ।
तस्मादौत्सर्गिकत्वं मुनिरमत धियां मानभावस्य युक्त्या वेदोत्पन्नेऽपि नित्येश्वरमतिनियतो दोषहान्येव तत्स्यात् ॥ १०६ ॥

पाणिन्यादिप्रवाहैरसदितरतया स्थापितश्शब्दराशिश्शब्दस्येत्युद्गृहीतो न खलु सहजसंबन्धशाली तदन्यः ।
गावीगोण्यादिशब्दास्त्वलसजडमुखैरर्भकालापनीत्या कीर्त्यन्ते तत्तदर्थेष्विति न खलु ततस्तत्र तच्छक्तिसिद्धिः ॥ १०७ ॥

बन्धश्चेद्बन्धशून्यः कथमिव घटयेद्बन्धवत्त्वेऽनवस्था मैवं संबन्धमात्रस्थितिमपलपतस्स्वोक्तिबाधादिदोषात् ।
इष्टश्चेद्दूषकत्वप्रभृतिरपि मृषा सिद्धमिष्टं परेषां दृष्टः कल्प्यश्श्रुतो वा न तदपलपितुं शक्यते संप्रयोगः ॥ १०८ ॥

वेदे तच्चोदिते च त्यजदुपधि महालोकसंगृह्यमाणे मानत्वं धर्मता च स्थितमपि कुरुतां नाम नित्यं तथाऽपि ।
एतस्येत्येतदित्थं हितमहितमिदं त्वेवमित्यादिबोधस्तत्तद्वेदोपदेशप्रभव इति वदत्यत्र तस्यादिशब्दः ॥ १०९ ॥

नित्यप्रत्यक्षसिद्धं निगममितरदप्याह चेद्विश्वकर्ता स्मर्तृत्वं तस्य न स्यात्क्वचिदितरसमं तद्गिरां च स्मृतीनाम् ।
माभूदेतत्तथाऽपि स्मरतिरिह भवेत्क्षेत्रसामादिनीत्या वेदार्थव्यञ्जकत्वात्स्मृतिरिति च वचस्तेन सञ्जाघटीति ॥ ११० ॥

किञ्चाम्नाया न भिन्नक्रमनियमतयाऽध्यापयेच्छात्रपूर्वान् गीतादिग्रन्थराशिं क्रमविघटनया तत्रतत्र प्रयुङ्क्ते ।
तस्माद्विष्णुस्मृतिर्या तदितरदपि यन्नित्यसर्वज्ञशास्त्रं प्रख्यातं भारतादौ भवति तदखिलं वेदराशेर्विभक्तम् ॥ १११ ॥

सन्दर्भो यस्त्वपूर्वस्मृतिरिव कविभिः कल्प्यते सावधानैर्नित्यं सर्वज्ञबुद्धौ निहितवपुरसौ नैगमात्को विशेषः ।

सत्यं पुंसां विशेषादुपनमति भिदा तत्र मानेतरात्मा निर्बाधत्वेतराभ्यां भवति कवयतां कर्तृभावोऽपि कश्चित् ॥ ११२ ॥

बुद्धार्हन्तौ कणादः कपिल इति यथाकाममुद्गृह्यमाणास्सर्वज्ञास्सन्त्यनेके कलितमपि च तैस्संगृहीतं ततः किम् ।
वेदादित्यप्रकाशप्रतिहतगतिभिर्दृष्टिभिस्तादृशानां धर्माधर्मव्यवस्था दुरधिगमतमा दोषमालाविलाभिः ॥ ११३ ॥

प्रत्यक्षादन्यदेव स्मृतिजनकतया वर्णयन्तोऽनुमानं तस्माच्छास्त्रं विभक्तं न कथमकथयन् बाधनाक्षेपसाम्यात् ।
प्रत्यक्षेऽप्यप्रमाणं त्ववधृतिविरहान्निर्विकल्पं वदन्तश्शास्त्रेऽप्येवं जजल्पुस्स्वहृदयविहतं तत्त्वतोऽन्यैश्च वार्यम् ॥ ११४ ॥

वश्याकृष्ट्यादिषट्कप्रतिकृतिलपनप्रस्तरस्फोटनाद्यं दृष्टं जैनादिशास्त्रेष्विति कुहकपथः क्षुद्रविस्रम्भयोग्यः ।
बाधे दोषे च दृष्टे बलिशवदनवर्त्यामिषन्यायविद्भिर्मन्वाद्याप्तोपदेशप्रणिहितमतिभिस्तेषु वाचाऽपि नार्चा ॥ ११५ ॥

त्यक्तानां वेदनिष्ठैरगतिपरवतां त्यागडम्भास्थितानां मूढानां क्षुद्रतर्कैर्मुनिसमघटिकाभोजनौत्सुक्यभाजाम् ।
तत्तद्बाह्यागमेषु भ्रमदनुगधियां भण्डसम्मोहितानां स्वैराचारार्थिनां च स्वकहृदयविसंवादशारः प्रवेशः ॥ ११६ ॥

पाषण्डत्वप्रसिद्धिश्चतुरुदधिपरिष्कारवत्यां पृथिव्यां पापानां षण्डमन्यन्मतमखिलपरिभ्रष्टमाविष्करोति ।
प्रत्यन्तक्षुद्रभाषाविहितमनियताशेषवृत्त्यर्हमेतत्तत्प्रत्यर्थिस्वभावश्रुतिपरिषदवध्वस्तमस्तं प्रयाति ॥ ११७ ॥

साधूनां त्राणमिच्छुस्तदहितदमने दत्तदृष्टिर्मुकुन्दो मायानिष्पन्नदैत्यप्रमुखकुहनया मोहयामास पापान् ।
मिथ्यादृष्ट्यैव शास्त्राण्यपि कतिचिदसौ निर्ममे निर्ममेभ्यस्त्वाचष्टानन्यशेषश्रुतिनिकरशिरस्सारसंग्राहकाणि ॥ ११८ ॥

बाधे वेदोदितानां भवति विफलता सिद्धिरस्त्यन्यतश्चेन्नैष्फल्यं वेदवाचां दिनकरकिरणैर्दर्शिते किं प्रदीपैः ।
तस्माद्बाधोपलम्भव्यपनयनवचस्सार्थकं वेदवेद्ये द्वेधा बाह्यान्प्रवृत्तान्दमयितुमनसस्संग्रहो ह्येष सारः ॥ ११९ ॥

नित्ये वेदे न वक्तुर्गुण इति स कथं मानमित्यप्ययुक्तं वक्तुस्सत्त्वे हि वाचामपवदनभिया तद्गुणोऽन्वेषणीयः ।
नित्यज्ञानं च हेतोर्न भवति गुणतस्स्वीकृतं तच्च मानं तादृग्विज्ञानमात्मन्यवितथविषयं वर्णितं क्वापि बोधे ॥ १२० ॥

चित्रादीनां समाप्तौ न भवति पशुवृष्ट्याद्यभीष्टं नियत्या स्वर्गादेः का कथा स्यादिति किल कलयन्त्यत्र लोकायतस्थाः ।
दृष्टोपाये फलानामनियतिवदिहाप्यस्तु किं नस्ततस्स्याद्धर्माणां कर्मकर्तृप्रभृतिविगुणता तत्फलानाप्तिहेतुः ॥ १२१ ॥

यागस्वर्गादिमध्ये यदि भवति किमप्यास्तिकानामपूर्वं चित्रापश्वादिमध्ये न तदिह घटते तत्क्षणोत्पत्तियोगात् ।
नो खल्वन्यत्र देहे परमिह पशुवृष्ट्यादिलाभाय यत्नो बाधे चैवं समस्ता श्रुतिरनृतवचस्तन्न बाधव्यपोहात् ॥ ॥ १२२ ॥

सद्यस्सिद्धिर्यदा स्यादिह न खलु तदा बाधशङ्कावकाशो विघ्नैस्सिद्धौ विलम्बः कृषिवदिह भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
तेनैवापूर्वमन्तर्भवति नरपतिप्रीणनन्यायदृष्ट्या वैगुण्योत्थे विलम्बे विहितिविहतता शेषमप्येवमूह्यम् ॥ १२३ ॥

नानाभूतैर्निजाङ्गैः क्रमसमुपनतैरङ्गिसिद्धावपूर्वं तत्तन्निष्पादनीयं करणसमुदयात्पूर्वमेवाभ्युपेत्यम् ।
भोगश्चित्रादिसाध्यो बहुदिवससमासादनीयश्च मध्ये त्यक्त्वाऽपूर्वं न सिध्येदपि च सुनियताऽदृष्टहेतूपनीतिः ॥ १२४ ॥

ग्राव्णां चैतन्यकृत्यं श्रवणमभिदधे सत्रचर्या पशूनामन्येऽपि ह्यर्थवादप्रभृतिषु विहतास्तत्कथं मानतेत्थम् ।
व्याघातो यत्र दृष्टश्श्रुतिषु बहुविधस्तत्रचाप्तोक्तनीत्या मुख्यादन्यत्र वृत्तेः प्रमितिकरणता स्थापनीया यथार्हम् ॥ १२५ ॥

यस्मिन्मूलप्रमाणं न भवति न भवेत्तत्र शब्दः प्रमाणं धर्मे मानं च नान्यत्तत इह वचसो मानता मानशून्या ।
इत्युत्प्रेक्षाविलानां क्षम इह तु परं मूलदोषव्यपोहस्सोऽयं निर्धारणीयस्त्रिभिरधिकरणैर्दुस्तरैरुत्तरत्र ॥ १२६ ॥

एकस्सर्वेन्द्रियाणां विषयमनुभवन्बुद्धितश्चातिरिक्तस्सत्सूत्रे भाति हस्ताद्यपघनघनतोऽप्यर्थतस्तुल्यनीत्या ।
तस्मात्स्वर्गादिदृष्टेतरदपि हि फलं देहभेदात्स भोक्ता बाधे चैवं विधूते भवति फलवती चोदनाऽतीन्द्रियार्था ॥ १२७ ॥

स्वप्ने देहान्तरेणाप्यनुभवति सुखाद्येष पश्चात्तु जाग्रत्स्वाप्ने देहे व्यतीते स्मरति किमपि तच्छैशवादौ च तद्वत् ।
नानाभूतेषु पाणिप्रभृतिषु च परामृश्यतेऽसावभिन्नस्तद्वन्नानाशरीरो युगपदयुगपच्चैष भुङ्क्ते फलानि ॥ १२८ ॥

न ज्ञानं बाह्यशून्यं किमपि परमतिप्रत्ययात्स्वप्रवृत्तेर्न ज्ञेयं स्वप्रकाशं प्रकटतदितरावस्थयोस्तस्य तत्त्वात् ।
न ज्ञाता चेतरस्स्याद्बहुविषयिगणग्राह्यधीस्तोमवत्त्वात्त्रिभ्यस्सिद्धे त्रिकेऽस्मिन्नवहितमतिभिर्भाव्यमित्यत्र भावः ॥ १२९ ॥

न स्याद्धर्मः क्रियात्वाद्विहितमितरवन्नाप्यधर्मो निषिद्धं तस्मादेवेति यावज्जिगदिषति मुधा तन्त्रनासीरवीरः ।
तावद्दुष्कम्पकौतस्कुतमहितमहामोहमातङ्गयूथक्रीडासंहारसिंहारव इह निगमस्स्वार्थरोधं रुणद्धि ॥ १३० ॥

यस्यासिद्धं निषेध्यं कथमनुमिनुयात्तादृशस्तन्निषेधं सिद्धं वा यस्य मानैस्स च निरुपधिकं न क्षमस्तन्निषेद्धुम् ।
साध्यं मानैरबाध्यं किमपि यदि तदा सिद्धसाध्यत्वदोषो यश्चाप्रत्यक्षमात्रं न सदिति कथयेत्स्वेष्टभङ्गात्स भग्नः ॥ १३१ ॥

नित्यं विज्ञानमेकं क्षणभिदुरमुतास्थाय शेषं विमृद्नन् स्वव्याघातादिदोषैरपहतविषयो दोषतैषां त्वखण्ड्या ।
मर्यादा स्वा परा वा न खलु नियमयेत्तादृशैरर्थसिद्धिं मूलच्छिद्राद्कल्पत्सौ मुखरितपटहो मोहमूर्धाभिषिक्तः ॥ १३२ ॥

प्रत्यक्षश्शब्दराशिर्मतिरपि हि ततो दृश्यते नात्र बाधः क्लृप्तिश्चातिप्रसक्त्यै कथमिह विमुखी मानता जानतां वः ।
लिङ्गं व्याप्तिस्तदुत्थानुमितिरपि तथा तेन चेष्टास्तवेष्टास्तस्मादेकं प्रमाणं परिगणितवतोऽक्लृप्तपच्यं ततोऽन्यत् ॥ १३३ ॥

किंचित्सूत्रे प्रमाणं किल नियमयता किंचिदिष्टं ह्यमानं मानामानव्यवस्थात्यज इह विविधाः प्रापितास्तेन हानम् ।
निर्बाधैव प्रमेत्यप्यवगमितमिदं तेन तत्त्वानुभूतौ माने ग्राह्येऽनुभूतिः प्रमितिरिति वदन्त्यप्रमादूर [भू] भीताः ॥ १३४ ॥

वेदस्यार्थानुभूतिप्रजननशकनस्थापने किं फलं स्यात्किं वा बुद्धार्हदाद्यैः परुषमभिहितं प्रत्युतेष्टं हि शिष्टम् ।
मन्वानः पीतशङ्खभ्रममनुभवनं तद्व्यवच्छेदसिद्ध्यै विन्यस्यन्भेदकोक्तिं विहरतु विमतव्यूहभेदे वियातः ॥ १३५ ॥

आपातादन्यथाधीरखिलहृदयसंवादिनी येऽत्र रुष्टास्तेऽपि च्छायामिव स्वामतिपतितुमिमां कुत्रचिन्न क्षमन्ते ।
तत्सामग्र्यैव तत्तद्व्यवहरणमिति स्थापयन्तस्त्विहान्ये प्रध्यायन्तो लघुत्वं गुरुमतकथकाः प्राणिता देशिकैर्नः ॥ १३६ ॥

शब्दस्यार्थेन बन्धस्सहज इति वचोमात्रमत्र प्रसक्तं साकाङ्क्षे ह्यत्र शब्दाधिकरणमुदितं नित्यताप्त्यै पदानाम् ।
वर्णस्थैर्योक्तिपक्षे वितथविफलते स्तः पदस्थैर्यपक्षे सूत्राणां योजनं च स्वरसगति भवत्पक्षवन्नातिखेदः ॥ १३७ ॥

व्युत्पत्तिर्वाच्यवर्गे ह्यतिविषमतमा जातियोगान्निरूढा शिक्षेयं वाचकेऽपि प्रथयितुमुचिता शीलितन्यायवृत्तैः ।
किं चोदात्तादिभेदा अपि विलयभृतो वाचकेष्वप्ययुक्तास्तादृक्त्वेनैव तेषां यदि नियमवचस्तद्वदत्रेति भाव्यम् ॥ १३८ ॥

वर्णा नित्या यदि स्युस्तदपि भवति किं मानताऽनाप्तवाक्ये ते चानित्या भवेयुः क्रमवदथ च सा किं न निर्दोषवाचि ।

वेदप्रामाण्यसिद्ध्यै तदिह बत मुधावर्णनित्यत्वक्लृप्तिर्वेदानित्यत्वशङ्कां प्रजनयति पदानित्यताऽतो निषेध्या ॥ १३९ ॥

शब्दस्पर्शादिहीनात्त्रिगुणजलनिधेरूर्मिजालैकदेशे श्रोत्रादिग्राह्यतत्तद्गुणगणघटितश्चाविर्तो भूतवर्गः ।
शब्दस्याकाशनाशे लय इति कतिचित्प्रत्यभिज्ञानुरोधात्तैरप्यास्थायि नित्या पदनियतिरसौ वर्णसाजात्ययुक्ता ॥ १४० ॥

वर्णेभ्यः क्वापि वर्णान्तरजनिवचसामन्यथासिद्धिरस्तु प्रत्यक्षं त्वन्यतुल्यं प्रथयति जननं तच्च नात्राप्रमाणम् ।
सूक्ष्मा पश्यन्त्यसौ वाक्क्रमसमुदयनान्मध्यमा वैखरीति प्राप्ताभेदं विचित्राकृतिरुदयति तत्सुस्थितं वर्णजन्म ॥ १४१ ॥

एकाक्षग्राह्यवर्गे सहकृतिनियमो भाति निम्बत्वगादौ तद्वद्वर्णप्रभेदप्रतिनियतमरुद्भेद इत्यप्यपास्तम् ।
व्यक्तिर्निम्बत्वगादेर्न भवति परमुद्भूतिमात्रोपयोगात्तादृक्चेद्व्यक्तिहेतुर्न कथमिह भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गः ॥ १४२ ॥

गन्धादौ प्रत्यभिज्ञा भवति न च तयाः तत्र नित्यत्वमिष्टं सादृश्यात्तत्प्रक्लृप्तिस्समगतिरुभयोराग्रहीतिर्न चेत्स्यात् ।
व्यक्त्यानन्त्यं च दृष्टं सममिदमुभयोर्लाघवोक्तिश्च लघ्वी तस्माद्वैयात्यमात्रादयमुपनिहितो वर्णनित्यत्ववादः ॥ १४३ ॥

नित्यश्शब्दो यदीष्टस्सकथमभिमतो दृश्यमानातिरिक्तः प्रत्यक्षे शब्दवर्गे ध्वनिभिरपि परं तादृशैर्व्यक्तिरस्तु ।
अश्रद्धेयाऽत्र वैयाकरणसरणिरित्यर्थमर्थापयद्भिर्नित्यत्वं वर्णनिष्ठं भवतु च कथितं लाघवं लक्षयद्भिः ॥ १४४ ॥

वायोरेके विकारं कतिचन जगदुस्स्पर्शभाजां चतुर्णां पञ्चानां केचिदूचुः कतिचिदभिदधुः पञ्चमस्यैव धर्मम् ।
नित्यं तत्रापि केचिज्जनिलयभिदुरं शब्दमन्ये परे तु द्रव्यं वर्णाख्यमेतद्गतफलमखिलं शब्दमानत्वसिद्धौ ॥ १४५ ॥

कृत्वा रूपाणि नामान्यपि च वितनुते नाथ इत्यागमोक्त्या नानित्यत्वं पदानां पुनरपि हि यथापूर्वमेव प्रयुङ्क्ते ।
बाह्याक्षेपाय सूत्रैरिह कथयतु वा वर्णनित्यत्वमाप्तः क्लृप्तं तद्वैभवात्स्यान्न कथमितरथा नैगमानां प्रकोपः ॥ १४६ ॥

उत्पत्त्यैव क्रमाप्तिं कतिचिदकथयन्बोधके वर्णवर्गे व्यक्त्यैकेऽन्ये तु तत्तद्व्यवहृतिकृदभिप्रायभेदाद्वदन्ति ।
युक्तं तद्यौगपद्यं न कथमपि ततस्संस्क्रियाजालजन्यस्मृत्यारूढेषु वर्णेष्ववगतिकरणं कल्प्यमेकं यथार्हम् ॥ १४७ ॥

वर्णान्यः कोऽपि वैयाकरणनिगदितस्स्फोटसंज्ञस्तु शब्दो न प्रत्यक्षो न कल्प्यो न च वचनमितो नान्यतोऽपि प्रसिद्धः ।
वर्णेषूक्तेषु बोधे भजति हि कलहः स्फोटबोधेऽपि साम्यं शब्दव्युत्पत्तिसिद्धौ न च भवति मुधा स्फोटसिद्ध्यैव योगः ॥

वाक्यस्फोटोऽवक्लृप्तः प्रतिफणिति पदस्फोटनीत्या निरस्तो वाक्ये तद्गोचरे वा कथमपि हि न निर्भागता जाघटीति ।
यद्भेदाङ्गप्रयुक्तिप्रभृति तदपि हि त्वन्मते दुर्घटं स्याच्छब्दादर्थो विभातीत्यपि समुदितधीमूल एकत्ववादः ॥ १४९ ॥

शुद्धे सिद्धान्तसूत्रे फलवति न तथा वर्णपक्षोक्तबाधौ पक्षाणां च त्रिकालप्रभवमतिभुवां का चिकित्सेति चेन्न ।
छद्मप्रक्षोभणीयच्छलगतिरमु[धु]ना शिक्षितश्चात्र गुप्त्यै दुष्टोपन्यासतन्निस्तरणकथनतस्तादृशान्योपरोधात् ॥ १५० ॥

दृष्टौ तद्वैक इत्याद्यकृतकफणितौ पूर्वपक्षोक्तिभङ्गौ तत्र स्वाध्यायपाठः फलमिति तु न सदृष्टहानादिदोषात् ।
सूत्रेऽप्येषैव रीतिर्भवति फलवती नान्यथाऽतिप्रसङ्गात् कः पूर्वः कश्च पक्षः पर इति नियमः स्वारसिक्या प्रवृत्त्या ॥ १५१ ॥

वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धौ बहुविधकुहकक्षोभतो बाधितायां तत्प्रत्यापत्तिसिद्ध्यै परमिह मुनिना न्यासि वाक्याधिकारः ।
दृष्टापह्नुत्ययोगाद्दृढतरविदितात्कार्यतो हेतुसिद्धौ दन्तादन्तिप्रयासः पुनरिह विदुषां दर्पसङ्घर्षतन्त्रः ॥ १५२ ॥

वाक्यादज्ञातयोगादविदितकथनेऽतिप्रसङ्गप्रसङ्गो मैवं व्युत्पन्नशब्दस्तबकमहिमतस्तत्तदर्थोपलब्धेः ।
संबन्धस्स्याद्गृहीतः कथमपि न तु वा तत्तदर्थैः पदानां वाक्यं वाक्यार्थयुक्तं न तु विदितचरं काव्यक्लृप्त्यादिदृष्टेः ॥

यद्वाक्यं गोपदादिव्यतिकरितमिदं वक्ति गोत्वादिमद्भिर्युक्तान्वाक्यार्थभेदानिति सकृदखिलव्यापिसंबन्धबोधात् ।
वाक्यं वाक्यार्थबोधे प्रभवति तदिहातिप्रसङ्गो न शक्यः पुंवाक्येऽप्येवमेव स्थितिरिति न ततो वेदवाचां विशेषः ॥

वाक्यं नान्यत्प्रतीमः किमपि पदसमाहारतस्तान्यमानं वाक्यस्यार्थः पदार्थादनधिक इति नापूर्वरूपोपपत्तेः ।
अन्योन्योपक्रियादिप्रणिधिमति पदान्येव वाक्यं भवेयुर्वाक्यार्थत्वं पदार्थेष्वपि भवति मिथःश्लिष्टरूपातिरेकात् ॥ १५५ ॥

वाक्यं चेदप्रमाणं निखिलमभिलपेन्नास्य वादाधिकारः किंचिच्चेन्मानमिष्टं तदितरदपि ते तादृशं किं न मानम् ।
एतद्यो वा न मानं व्यपदिशति स चाबाधतो मानमिच्छेत्तस्मादाम्नायवाक्यैरकलुषधिषणोत्पत्तिरक्षोभणीया ॥ १५६ ॥

वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिर्न घटत इति यद्वाक्यमुक्तं भवद्भिस्तच्चेत्स्वार्थप्रतीतिं जनयति जनयेत्तद्वदन्यच्च वाक्यम् ।
नो चेद्भङ्गस्त्वदुक्त्या न कथमपि भवेदस्मदिष्टस्य तस्मादप्राप्ते वेदवाक्यान्यपि निजविषये मानतां न व्यतीयुः ॥ १५७ ॥

स्वव्याघातप्रसक्तौ स्वपरघटकवद्भावनं भ्रान्तकृत्यं मूर्खाणां पण्डितानामपि न हि विहतं वाक्यमिष्टं प्रतीत्यै ।
दृष्टं बोधं पदाद्यैरपलपितुमवश्यायकल्पान्विकल्पानल्पप्रज्ञाभिनन्द्यानभिदधतु ततस्स्वोक्तिरेवापकृत्ता ॥ १५८ ॥

कर्तृप्रत्यायकास्स्युश्श्रुतिषु सुविदिताः काठकाद्यास्समाख्यास्तेनेमाः पौरुषेय्यास्तदिह कुशलिनी विप्रलिप्सादिशङ्का ।
मैवं शारीरकोक्तां सरणिमवयतां नित्यसिद्धेषु वेदेष्वाविष्कारेऽधिकारात् कतिचन पुरुषाः कर्तृनिर्देशमापुः ॥ १५९ ॥

कल्पेकल्पे दयालुः स्थिरचरकृदधिष्ठाय रूपं कठाद्यं शाखाभेदान्विचित्रान् समतनुत ततोऽध्यापयामास चर्षीन् ।
इत्युक्तं न्यायभक्तैरिदमपि च परं भक्तिमात्रप्रसूतं निर्माणाध्यापने द्वे किमिति निगदिते पश्चिमेनैव लभ्ये ॥ १६० ॥

वाक्यत्वात्कर्तृमत्त्वे सति निगमगिरां कर्तृभेदे तु चिन्त्ये वृद्धव्याहारसिद्धास्तदवधृतिकृतः काठकाद्यास्समाख्याः ।
इत्येषा मुग्धभाषा बहुनिगमहता बाधशून्या विपक्षे नासौ वाक्यत्वहेतुर्निगमकृतकतां संप्रयोक्तुं क्षमेत ॥ १६१ ॥

वेदानां यच्च शाखाविभजनमुदितं द्वापरान्ते चतुर्णां नानित्यत्वं ततः स्यात्समुदितपृथगाम्नानमात्रप्रवृत्तेः ।
कृत्स्नाम्नानक्षमाणामुपचिततपसां गोचरः कृत्स्नमादौ पश्चात्तु ज्ञानशक्त्योरपचयनियमाद्व्यासक्लृप्तिस्समीची ॥ १६२ ॥

वेदाद्वेधाऽप्रधृष्यात् भवति विमृशतां वेदनित्यत्वसिद्धिर्मन्वादीनां च वाक्यैरवितथवचसां बाधदोषातिवृत्तैः ।
अङ्गोपाङ्गैरशेषैरपि कथितमिदं सद्गृहीतैस्तदस्मिन्प्रादुर्भावादिमात्रं प्रजनयति विभुस्सोऽपि पारम्पर्यरम्यः ॥ १६३ ॥

कर्ता दृष्टः श्रुतो वा न हि परकथितस्तापसादि श्रुतीनां प्रद्विष्टोक्तिर्न तत्त्वस्थितिमवगमयेन्नातिशक्ता नियोक्तुम् ।
श्रद्धेयैरन्यथोक्त्या भजति च विहितिं शङ्कनेऽतिप्रसक्तिश्शङ्का सार्वत्रिकी च स्वजनिविहतिकृत्सर्वचेतःप्रतीपा ॥ १६४ ॥

अन्या मन्वन्तरेषु श्रुतिरिति च वचः काल्ययोगप्रवाहाज्जप्यश्रुत्यादिनीत्या न कथमितरथा द्रव्यपूर्वेण भेदः ।
दिष्ट्या यत्रानधीते मुनिभिरनघता तत्र तत्कर्तृतोक्ता प्रोक्तं ब्रह्म स्वयंभ्वित्यपि जनिविलयाभावमत्र स्मरन्ति ॥ १६५ ॥

कल्पादावेवमीशः कथयति निगमान्पूर्वयैवाऽऽनुपूर्व्या तद्वन्मन्वन्तरादिष्वपि शिथिलसमाधानमात्रं क्रमैः स्यात् ।
नित्यश्रुत्यैव बाधादुपजनिविलयौ नानुमानैः प्रसाध्यौ मीमांसाप्राच्यपादप्रसृतिरविहता देशिकैर्दर्शितेयम् ॥ १६६ ॥

अन्यैरप्यर्थवादप्रभृतिषु निहितैरादिमाध्यायभेदैर्मानं तत्तत्प्रवृत्त्या निगममिह मुनिस्सूत्रयामास साध्व्या ।
इत्थं प्रामाण्यसिद्धिं व्यवहरणदशाभाविनीं भावयन्तस्स्वाभीष्टस्थापकानामपि खलु वचसां मूलघातं सृजन्ति ॥ १६७ ॥

ग्राह्यं सर्वत्र मानं परभजनविधौ भेदतादात्म्यचर्चा तत्रैवाङ्गप्रयुक्ती परिकरघटने मार्गभेदक्रमाप्तिः ।
कर्ता वैराग्यपादप्रभृतिषु विविधावस्थितिस्स्थापनीयश्शेषं चाशेषमीदृग्विलगति बहुषु ब्रह्मकाण्डस्थलेषु ॥ १६८ ॥

श्रीमद्रामानुजोक्तां स्मृतिमनुसरतामैकशास्त्र्यादिसिद्धेरव्याजोपायविद्यापथिकगतिविधौ न्यासि दिङ्मात्रमेतत् ।
शेषं चाशेषमित्थं शितमतिभिरनुप्रेक्ष्य संरक्षितव्यं क्षुद्रक्षोभाईतर्कोदितकुहककथावर्णिदुर्नाटकेभ्यः ॥ १६९ ॥

संक्षिप्तं विस्तृतं वा सरसबहुमतं सावधानप्रियं वा प्राधान्येन प्रणीतं परफणितिपरिष्कारवृत्त्या स्थितं वा ।
शिक्षासौकर्यतुष्टिप्रचितगुरुजनानुग्रहेद्धं सुधीभिश्श्रद्धेयं नाथजुष्टश्रुतियुवतिशिरोभूषणं भाषणं नः ॥ १७० ॥

तत्तत्प्रत्यर्थिवर्गप्रचकितनिगमस्तोमतत्त्वार्थचिन्ता विष्वग्वैघट्यघट्टोन्मथनपटुधिया वेङ्कटेशेन क्लृप्ता ।
अक्षोद्या तर्कलोष्टैरतिमहति पदेऽप्यत्यजन्ती स्वसीमां मीमांसापादुकेयं मितिपथगतिकृन्मृद्नती कण्टकौघम् ॥ १७१ ॥

विख्यातो वेदघण्टापथ इति विततिं प्रस्तुतां प्रस्तुतार्थामुत्पद्यन्तां पृथिव्यामुपनिषदगदङ्कारवाचः प्रवाचः ।
मिथ्यादृष्टिप्रवाहोदितकुमतिकथाकन्दलीकन्दलीनां दृष्ट्यैवालोकलिप्सादृढनिहितमतिं दैत्यरोधी रुण [द्धु] द्धि ॥ १७२ ॥

शाक्योलूक्याक्षपादक्षपणककपिलामर्त्यवन्द्यप्रधानैरन्यैराम्नायचर्चाकवचधृतिकनद्द्रोमुखद्वीपिभिश्च ।
बंहीयः क्षोभिताऽपि श्रुतिरिह बहुधा जायमानेन गोप्त्रा कालेकालेऽभिगुप्ता कलहमतितरन्त्यक्षता रक्षतान्नः ॥ १७३ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ **मीमांसापादुका समाप्ता** ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ सेश्वरमीमांसा ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

विहितमनवमर्थं यः पुमर्थैश्चतुर्भिस्सफलयति वदान्यस्स्वप्रसादेन देवः ।
निखिलनिगमवेद्ये सिध्यतु श्रीसखेऽस्मिन् भगवति निरवद्ये भक्तिरात्यन्तिकी नः ॥

स जयति जैमिनिरादौ जयति पुनः काशकृत्स्नोऽपि । नारायणावतारो जयति परं बादरायणः श्रीमान् ॥

निर्मत्सरा निशमयन्त्विदमादरेण कर्माधिकारनयसूत्रगतिं समीचीम् ।
शारीरकेण घटयत्ययमसदुक्त्या देवस्तुरङ्गवदनो जगदन्तरात्मा ॥

॥ अथ धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

* अथातो धर्मजिज्ञासा—इत्यारभ्य * अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्—इत्येवमन्तं विंशतिलक्षणं मीमांसाख्यमेकं शास्त्रम् । सा हि मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका तद्विशेषनिर्णयार्था साङ्गाध्ययनसंगृहीतस्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराश्यापातप्रतीतिविषयसप्रयोजनार्थविशेषविविदिषाप्रेरितपुरुषाधिकर्तव्या च । एवमेकरूपप्रयोजनविशेषोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारगोचरन्यायसंघातनिबन्धनात्मिकायाः त्रिकाण्ड्याः सामान्यतो विषयप्रयोजनप्रवृत्तिप्रकारविशेषविशेषिताधिकार्यैक्यादेकविद्यास्थानत्वमिति नातिप्रसङ्गः ; प्रतिविद्यास्थानमवान्तरोपकारादिभेदस्य व्यवस्थितत्वात् । न तथाऽपि भेदो दरीदृश्यते । काण्डभेदस्तु स्यात्, षट्कादिभेदन्यायात् । स्मृतिपुराणवन्महर्षिभिः पृथगपरिसंख्यानाच्च । ऐकप्रबन्ध्यं तु संगतिविशेषैर्विशिष्टक्रमत्वादिति भगवता **भाष्यकारे**णैवाभाषि । नच निरूप्यविशेषसद्भावं समीक्ष्य सङ्कर्षारम्भः, वैयासिको वा शारीरकप्रणयनप्रयासः । * संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति वृत्तिग्रन्थश्च प्रतिबन्द्यादियुक्तिगर्भः । अर्थविरोधस्तु न सौत्रः, आन्यपर्यात्सूत्राणाम् । उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये—* भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय इति । वेदार्थसंग्रहेऽपि—* अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति

देवताधिकरणेऽतिवादाः कृताः कर्ममात्रे यथा [श्रद्धा स्यात्] श्रद्धां कुर्यादिति सर्वमेकं शास्त्रमिति वेदवित्सिद्धान्तः इति। द्रव्यदेवतासामान्ये द्रव्यबलीयस्त्वं च प्रमाणमुखेन, न पुनर्वस्तुसदसत्त्वाभ्याम्। तच्च स्वावसरे निर्वक्ष्यामः। अन्यदपि सर्वमविरुद्धत्वेन निर्णेतव्यम्।

अध्य [स्य] स्त व्याक्रियादो [षान्] षं ये सूत्रमपि तत्यजुः। प्रायः स्फटिकमप्येते जह्युरेव जपाभ्रमात् ॥

तेन **नारायणार्यै**स्सूत्राणामन्यथाकरणं प्रौढिप्रकाशनमात्रमेव। वयं तु सामगाचार्यसूत्राणां व्याख्यादोषं प्रतिक्षिप्य सम्यञ्चमेवार्थं प्रतिपादयिष्यामः।

दर्शयति च भगवान् बादरायणो जैमिनेरपि ब्रह्मतद्गुणाभ्युपगमम् * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः, * सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति, * मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः, * अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके, * परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्, * ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः इत्यादिषु। * धर्मं जैमिनिरत एव, * शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः इत्यादिषु काचित्कविसंवादानुवादस्त्वन्यपरोक्तिमूलकमन्दमतिमोहशान्त्यर्थः। अथवा परकलितसौधादिशेषपूरणवत् विरुद्धैकदेशोद्धारेण संहितत्वपक्षेऽपि नार्थैक्यविरोधः। कर्तृभेदस्तु न शास्त्रं भिन्द्यात्, तदभेदश्च न तदेकीकुर्यात्; एककर्तृकानेकवदनेककर्तृकैकदृष्टेः लोकसिद्धत्वात्। परस्परसम्मत्या कृतशेषपूरणेन वा तात्पर्यपरिशोधनपूर्वकतदेकदेशप्रवृत्त्युपपत्तेश्च। अतो विद्यास्थानान्तराननुवृत्ताव्यवहिताविरुद्धपरस्परसापेक्षांशवद्विषयाद्यैक्यात् प्रबन्धैक्यं च सिद्धम्। कर्मादिकाण्डभेदव्यपदेशश्च तदैक्यं व्यनक्ति। एतौ राहुकबन्धमीमांसकपक्षौ प्रतिचिक्षिपाते। काण्डक्रमोऽप्यध्यायादिक्रमवदर्थप्राप्तः। वेदप्रामाण्यमन्तरेण हि विचारस्सर्वोऽपि न सेत्स्यतीति प्रमाणलक्षणेन प्रागेव भाव्यम्। अथ च कर्मोपक्रमतया प्रायो वेदानां तदितिकर्तव्यताभागयोरपि सारस्वताङ्गन्यायेन मुख्यक्रमानुसारात्, अनाद्यभ्यस्तत्रिवर्गप्रथमप्रावण्यरूपार्थक्रमात्, अनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यादेश्चोभयत्राविशेषात्, कर्ममात्रेण चामृतत्वसंभावनायाम् * अर्के चेन्मधु विन्देतेति न्यायात्, पदार्थवाक्यार्थभावदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावादेश्च, पौर्वापर्यनियामकप्रमाणविशेषात्, कर्मविचारः पूर्वभावी। तत्र भेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशतदनुबन्ध्यूहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिश्च प्रकृतिविकृतिरूपकर्मचिन्तानुक्रमे नान्यावकाशः। तदुद्देश्यदेवताविषयतया तु संकर्षानन्तर्यं समुचितमेव। अथ तु सर्वकर्मसमाराध्यं सर्वदेवतान्तर्यामि परदैवतं चिन्तयिष्यते।

विभूतिशक्तिमन्त्राख्यागुणाकारादिचित्रितैः। देवताकञ्चुकैर्भिन्नं यदेकं ब्रह्म चक्षते ॥

किंच यदि कर्मत एवामृतत्वं स्यात् किं तदङ्गकेनोपासनेन? अथ न, तदा तादर्थ्येनापि स्वरूपतः कर्मोपयुज्येतेत्यापातधीमतस्संदिहानस्यापि कर्मणि विचिचारयिषा दुर्वारा। तावन्मात्रात्तदसिद्धिनिश्चये तु निष्प्रत्यूहश्शारीरकारम्भ इति ॥

विंशतिलक्षण्यां वक्ष्यमाणं कृत्स्नवेदार्थविचारं सहेतुकं प्रतिजानाति—

.1 सू०—अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १. १. १. ॥

अथशब्दोऽत्रायमानन्तर्यार्थ एव, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यानपवादत्वात्। मङ्गलार्थत्वं त्वथधर्मशब्दयोरन्यार्थत्वेऽपि प्रदीपादिवत्स्यात्। यद्यप्यत्र पूर्वं न किंचिदपि निर्दिष्टम्, तथाऽप्यतःपदोपादानेन स्वरसतस्सामान्येन कस्यचिद्वृत्तस्य

हेतुतोक्तेस्तस्य धर्मजिज्ञासापदसमभिव्याहारसामार्थ्यात्तदपेक्षिततया विशेष्यमाणत्वाच्च साङ्गवेदाध्ययनरूपवृत्तविशेषसिद्धिः। नहि वेदाध्ययनात्पूर्वमन्यस्माद्वा नियतपूर्ववृत्तादनन्तरं वेदार्थविचारस्तदुक्तिर्वाऽवकल्पते । अत एवात्रातश्शब्दोऽपि वृत्तस्य हेतुभावार्थ एव । धर्मस्य जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । कर्मण्यत्र षष्ठी, संबन्धसामान्यषष्ठीमङ्गीकृत्य तेन तत्र कर्मसापेक्षजिज्ञासासामर्थ्यतः कर्मार्थत्वक्लृप्तेर्विलम्बितत्वात्, * कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात्, कर्त्रर्थताया इहानन्वयात्, कर्मणश्चेप्सिततयाऽभ्यर्हितत्वात्, अन्यपरेऽपि सूत्रे विषयप्रयोजनसूचनोपयोगात्, आनुषङ्गिकविवक्षान्तरस्यात्रादोषत्वात्, प्रतिपदविधानषष्ठीसमासनिषेधस्य कृद्योगषष्ठ्यां प्रतिप्रसवेन, *ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इत्यादिसूत्रविषयत्वस्थापनाच्च । यद्यपि सर्पिषो ज्ञानमित्यत्र कृद्योगोऽप्यस्ति, तथाऽपि न कृद्योगजेयं षष्ठी, अपि तु * ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इति जानातेर्धातोरविदर्थस्य प्रवृत्त्यर्थत्वे सर्पिरादेष्षष्ठ्यन्तस्य करणार्थत्वे च विधीयते, सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीत इत्यादिषु कृद्योगमन्तरेणापि षष्ठीप्रयोगदर्शनात् । तेन तत्र न समासः ।

धर्मशब्दोऽत्र चोदनालक्षणश्रेयस्करवाची, तेनाजहदभीप्सितस्वार्थेनाधर्मादिरपि कृत्स्नो वेदार्थो लक्ष्यते । अत एव च सिद्धपरभागार्थस्यापि संग्रहः । कर्मोपासनात्मकस्य धर्मस्य स्वरूपसाधनाधिकाराराध्यसाध्यादिकं तथा । तद्गोचरजिज्ञासासामर्थ्याद्वा कृत्स्नसिद्धिः । उक्तं च शारीरकाद्ये वेदस्य कार्यार्थत्वमन्वारुह्य भाष्यकारैः—* उपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिश्श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां दुःखासंभिन्नदेशविशेषस्वर्गादिवद्रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवदपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धेः, इति । तथा तत्रैव *धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात्परमपुरुषात्फलसिद्धिश्चेति * फलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते इति ।

ननु *फलमत उपपत्तेः, *श्रुतत्वाच्च, इति सूत्राभ्यां परमपुरुषस्यैव त्रिवर्गापवर्गरूपफलप्रदत्वमुपक्षिप्य, *धर्मं जैमिनिरत एवेति तद्विरुद्धतया जैमिनिमतमनूद्य * पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति पुनः परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं स्वमततया सूत्रितम् । एवमर्थमेव च तत्र भाष्यम् । अतः कथमिह * धर्मजिज्ञासेति जैमिनिवाक्ये जिज्ञासासामर्थ्यादिना धर्माराध्यत्वाद्याकारेण ब्रह्मादिसिद्धिर्विवक्षितेत्युन्नीयते ? मैवम् । तत्र तावज्जैमिनेर्ब्रह्मतद्गुणाद्यभ्युपगमस्सौत्रो दर्शितः । इयं च कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा, अन्यथा अत इति हेत्वनन्वयात् । नहि वेदैकदेशार्थजिज्ञासायां कृत्स्नवेदाध्ययनं हेतुतयोपादीयते । न चैकदेशाध्ययनं वृत्तम्, साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययनस्य विहितत्वात् । अत एव शास्त्रान्तरात् ब्रह्मभागविचार इति पक्षोऽपि निरस्तः । एवं च सति, *धर्मं जैमिनिरत एवेत्यस्यायमभिप्रायः—क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वमनुपपन्नमिति वदतो नास्तिकस्य गूढाभिप्रायेण जैमिनिना मुखमपिहितम् । न तावत् कर्मणामव्यवधानेन फलप्रदत्वनियमः, लोके मर्दनादिषु कृष्यादिषु च साक्षाद्वा परम्परया वा स्वयमेव फलप्रदत्वदर्शनात् । एवं च वेदेऽपि यागादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि यत्किंचिदपूर्वं द्वारीकृत्य परम्परया फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा सति * यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रं स्वर्गकामस्य कर्तव्यतया यागाद्यभिदधत्तदन्यथानुपपत्त्या अपूर्वद्वारेणैव फलसाधनत्वमवगमयति । तच्चापूर्वमतीन्द्रियत्वान्नाध्यक्षबोध्यम् । अतो न शास्त्रप्रामाण्यविरोध इति । तदेतदनूद्य तस्यापि हृद्गतं स्वमतमवसरे दर्शयन् भगवान् बादरायणस्तदुक्तमपूर्वं देवतानुग्रहरूपं प्राचीकशत् । अतो न विरोध इति । अत्र धर्ममुखेन समारम्भो विधिवाक्यानां क्रियाप्रधानत्वात् । यष्टव्यानां तु देवतानां राज्ञ इव सेवाविधिवाक्ये प्राधान्यमार्थम्, तत्पूजात्मक-

त्वाद्यागादेः । ततश्च शब्दतो यत्प्रधानं शास्त्रं प्रतीमः, तत्र प्रथमं विचारोऽवतरति, पश्चात्तत्तदाराध्ये, ततः परं तत्पर्यवसानभूमाविति प्रातीतिकोऽयं पर्वक्रमावतारः ।

यद्यपि ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यानि सिद्धप्रधानानि समन्वयसूत्रे समर्थयिष्यन्ते, तथाऽप्यन्ततो निधिसत्तादिवाक्येष्विव पुरुषस्य बुभुत्साक्रमेणोपायविधायिवाक्यावधिर्विश्रमो भाष्योक्तः—* एवंभूतं ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायां * ब्रह्मविदाप्नोति परम्, * आत्मानमेव लोकमुपासीत, इति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । यथा स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तस्सन् पश्चात्तदुपादाने प्रयतते, इति । अतः पूर्वोत्तरभागयोरनुवृत्तं कर्तव्यस्य शाब्दं प्राधान्यम्, सिद्धस्य तु पूर्वत्रार्थसिद्धमिति सर्वभागानुवृत्तशाब्दप्राधान्यशालिकर्तव्यमुखेनोपलक्षणमाक्षेपो वा युक्तः । देवतानां च फलप्रदत्वे सिद्धे तासां द्रव्यक्रियागुणादिवद्धर्मतयैव संग्रहः, चोदितरूपेण श्रेयस्साधनत्वाविशेषात् । **भगवद्गुणदर्पणे** हि फलोपायं प्रस्तुत्योक्तम् * स च सिद्धस्साध्यालम्बनरूपश्च । सिद्धस्त्वाराध्यमानतया फलप्रदा देवता इत्यादि । एवमपि विंशतिलक्षण्यर्थसंग्रहः ॥

यद्वा, सङ्गतिविशेषवशात्प्रथमप्राप्तविशेषप्रतिज्ञायामेव सामान्यप्रतिज्ञानमर्थसिद्धम् । तदनुगुणश्च सारग्रन्थः—* अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति * अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तम् । कर्मणां च प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः * प्रभुत्वादार्त्विज्यमित्यन्तेन सूत्रकलापेन सङ्कर्षेण कृतः इति । तत्पूर्वग्रन्थे तु कृत्स्नवेदार्थविषयो विचारप्रारम्भस्सूचितः—* आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वादिति । तथा भाष्येऽपि * अध्ययनगृहीतस्येत्यारभ्य * वेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषस्स्वयमेव प्रवर्तते इति । यद्यपि ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, तथाऽपि च पुरुषतन्त्रत्वान्न स्वयं विधेया, ततश्चेप्यमाणं ज्ञानमर्थतः प्रधानमिति विचारारम्भसूत्रे तदेव विधेयम् । तस्य विचाररूपस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनाय सन्प्रयोगः । साङ्गाध्ययनादापातधीस्थस्वोपयुक्तवेदार्थस्याध्येतुस्तन्निर्णिनीषया स्वत एव जातस्य मीमांसौन्मुख्यस्य पूर्वपक्षनयेन जातां प्रतिहतिमपाकुर्वताऽध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्वेदार्थविचारः कर्तव्यतया सूत्रितः । अत्र मीमांसाशास्त्रमेव विषयः । तत्किमारम्भणीयमुतानारम्भणीयमिति संशयः, तदर्थं विचार्यते, मीमांसावसरोऽस्ति न वेति । यदा नास्ति तदा नारम्भणीयम् । यदाऽऽस्ति तदा आरम्भणीयमिति ।

अत्रैवं पूर्वपक्षः—अधीतसाङ्गवेदस्यैव मीमांसाधिकार इति न ततः पूर्वं तदवसरः । अत एव न सह । पश्चात्तु * अधीत्य स्नायादिति स्नानविध्यवरोधान्नावसरः । न च * समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुशासनात् पूर्वतामात्रोक्तिरिति वाच्यम्, व्यवधायकादर्शने स्वारसिकनैरन्तर्यस्यानपवादात् । प्राणिधर्मैर्व्यवधानं तु न सर्वव्यवधानमनुजानाति । न चार्थज्ञानार्थाध्ययनविध्याक्षिप्ते मीमांसाशास्त्रे श्रुतिबलादेव स्मृतिबाध इति युक्तम्; प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाया अपि स्मृतेर्मूलान्तरमिच्छतां तदयोगात् । अनिच्छतामपि प्रत्यक्षश्रुत्यैव मूलवत्त्वे का तस्याः क्षतिः? तथा चामनन्ति छन्दोगाः—* आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेण अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत् इत्यादि । न चायमनुवादः, अप्राप्तेः । प्राप्तावपि प्रापकेन मूलवत्त्वसिद्धेः । न च श्रुत्या स्मृत्यर्थानुवादः, वैपरीत्यापातात् । तदनुमतेरेव च स्मृतिबाधायोगात् । न च न्यायस्समावृत्तिश्रुतिस्मृतिभ्यामनू-

द्यते, वचनविरोधे न्यायश्च न प्रभवतीति वाच्यम्; तद्विरोधिनो वचनस्यैवात्रासिद्धेः। यदि ह्यसौ विधिरर्थज्ञानपर्यन्तस्स्यात्, तदा तद्वैशद्याय स्यादेव मीमांसापेक्षा; न चैतदस्ति। स ह्यक्षरग्रहणपर्यन्तः, तावताऽपि जपाद्युपयोगात् तस्यैव होमाद्यभिव्याप्तेः। प्रथमभावितया शीघ्रबुद्धिस्थत्वाच्च। न चास्यापुरुषार्थत्वादफलतेति वाच्यम्, अर्थज्ञानेऽपि तुल्यत्वात्। तन्मूलानुष्ठानतस्स्वर्गादिसिद्ध्या परम्परया तस्य प्रयोजनवत्त्वमिति चेत्तुल्यम्। तथाऽप्यर्थज्ञानमन्तर्भावनीयमापन्नमिति चेन्न; जपाध्यापनस्वरूपधारणादिनाऽपि पुरुषार्थपर्यवसानात्। तदन्तर्भावेऽपि तस्यैव कुतः प्रयोजनता, यावता स्वर्गादेरिति तस्यैव कल्प्यताम्, तस्यैव साक्षात्प्रयोजनत्वात्। व्यवधानान्नैवमिति चेत्; आगतोऽसि पन्थानम्। एवं चाव्यवहितमक्षरग्रहणमेव प्रयोजनमनुमन्यस्व। न चाक्षरग्रहणस्य लौकिकेऽध्यापनादौ अलौकिके जपादौ च साधारण्यान्नाध्ययनरूपसंस्कारफलतेति वाच्यम्। अर्थज्ञानस्यापि लौकिके प्रवचनादावलौकिके यागाद्यनुष्ठाने च साधारण्याविशेषात्। अनध्ययनसिद्धेनापि ज्ञानेनार्थप्रवचनं शक्यमिति चेत्; अध्यापनमपि तथैव। तत्तथा निषिद्धमिति चेत्; अन्यदपि तथैव। अतोऽध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यन्तत्वान्न ततोऽर्थज्ञानाय मीमांसाक्षेपः। न चाध्ययनशब्देन तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायशब्देन च मीमांसाऽपि गृह्यते, येन विधिस्पर्शसंभवः।

न च * अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेदिति तदपेक्षितविधायिन्यां श्रुतौ,

* श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत्॥

इत्यादिस्मृतौ वा व्याकरणादिवत् मीमांसायाः प्रसङ्गः। अतस्सपरिकराध्ययनविधिनिरूपणे सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यतीति यथाभाष्यं न वैधी मीमांसा। ननु रागादेव भवतु मीमांसारम्भः, तथा च **भवनाथेन** पराभिमतसूत्रार्थं प्रतिक्षिपतोक्तम्—*साङ्गवेदाध्येतुस्स्वोपयुक्तमात्रार्थधीर्मनागिति तत्सम्यक्त्वेच्छोस्तदुपायोन्मुखस्यानर्थपरत्वधिया विमुखतापत्तावर्थपरत्वोक्त्या तन्निवृत्त्यर्थं विषयप्रयोजनज्ञानं प्रत्येव सूत्रम्, न त्वाद्यप्रवृत्त्यर्थमिति। तन्न, रागो हि तत्र प्रतिघातान्न प्रवर्तयितुं क्षमः, स्नानात्पश्चात्तु रागोऽनुवृत्तोऽपि निरन्तरविहितनित्यादिकर्मनिरूढावसरतया पूर्ववदेव। अतोऽध्ययनाङ्गसमस्तब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तावपि गुरूपसदनादिमात्रात् पूर्ववन्मीमांसतामित्यपि दत्तोत्तरम्। न च—

* यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्। तावुभौ पुरुषौ लोके पङ्क्तिपावनपावनौ॥

इति पावनार्थमीमांसाविधानात् कदाचिन्मीमांसाया भवितव्यत्वे कश्चिदवश्यं विधिर्निरुध्यत इति प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् स्नानविधिरेव निरोद्धुमुचित इति वाच्यम्; तत्र विधेरश्रवणात्, स्मृतिमात्रतयाऽपि साधनतोक्तिसंभवात्। काम्यस्य चानुष्ठेयत्वनियमासिद्धेः। न चाकामोपनिबन्धविधिप्रत्ययवती काचित् स्मृतिर्मीमांसां विधत्ते, अदर्शनात्। दर्शनेऽपि तस्याः स्मृतेर्न्यायमूलत्वश्रुतिमूलत्वसन्देहे तन्निबन्धनावसरक्लृप्त्ययोगात्।

* अधीत्य वेदान् साङ्गांस्तु यो विचारमुपेक्षते। स्वप्रयासञ्च विस्मृत्य प्रभ्रष्टस्स्यात्प्रयोजनात्॥

इति ह्यत्र न्यायो मूलं भवति। न चानेनैव न्यायेनावसरक्लृप्तिश्शक्या, वचनविरोधे न्यायस्यानवतारात्। अतो वेदा-

ध्ययनात्पूर्वमनधिकारात्, पश्चाद्गुरुकुलवासादिनिवर्तकस्नानविध्यवरोधात्, ततः परमपि तत्तद्धर्मनैरन्तर्यात्, सर्वदाऽनवसरतया, साङ्गाध्ययनादेवापेक्षितज्ञानाच्च, मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति ॥

सिद्धान्तस्तु—अमीमांसितेऽर्थे तावत् संशयादिसंभवान्न यथावदर्थनिश्चयसिद्धिः । ततश्च यद्यपि रागप्राप्ता मीमांसा, तथाऽपि न स्नानविधिना तदवसरोपरोधः, क्त्वाश्रुतावव्यवहितनैरन्तर्यस्याशाब्दत्वात्, स्वारस्यमात्रस्य मीमांसाश्रवणजन्यज्ञानसापेक्षोत्तरकालभावितत्तद्विध्यनुज्ञातरागादेव निरासात् । विधिर्हि स्वोपयोगिद्रव्यार्जनादेरिव मीमांसाश्रवणस्याप्यवसरं दातुमर्हति ; तदभावेऽर्थज्ञानासिद्धेस्तेन विना चानुष्ठानासंभवात् ।

वैधेऽप्यधीतवेदस्य गुरुगेहान्निवर्तने । इत्थं विधिरसौ प्रोक्तो मीमांसावसरप्रदः ॥

यदा तु न्यायतः प्राप्ता समावृत्तिस्तदा तु नः । न्यायेन प्रबलेनायं समुत्कृष्येत दुर्बलः ॥

अतो राग एवाध्ययनविधिनाऽप्यनुज्ञातस्सन् पूर्वसिद्धां गुरुकुलस्थितिं धारयति । तत एव न स्थित्यन्तरप्रयुक्तिप्रसङ्गः । यद्यपि पूर्वैव स्थितिरनुवर्तते, तथाऽपि तदनुवृत्तेरध्ययनप्रयुक्तत्वाकारापगमेनार्थप्राप्तस्थित्याद्यतिरिक्तधर्मान्तरनिवृत्तिः । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणोपायनियमार्थत्वात्तदनुबन्धिधर्मनियमानां च तद्गुणावधिकत्वात् । अधीताद्वेदात्स्वयमेव जायमानस्यार्थज्ञानस्याध्ययनानन्तर्भाविनस्तद्धर्मप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । उदकाहरणादिनिवृत्तावपि ख्यातिलाभार्थं गुरोः प्रवृत्त्युपपत्तेश्च ; एवं च स्नातस्यापि स्थितिस्संभवत्येव । न च स्नातस्यानन्तरमेव दारक्रियाविधानादनवसर इति वाच्यम्, अलब्धदाराणां केषांचित्केवलस्थितिसंभवात् । कृतदारमप्यविचारितकर्माणमविद्वत्त्वेनानधिकारिणमग्निहोत्रादिविधयो न सहसाऽधिकुर्वन्ति, अपि तु स्वसिद्ध्यर्थं द्रव्यार्जनादिकमिव कर्मविचारमप्यनुमन्यन्ते । यस्तु दारक्रियातः पूर्वमेव विचारितकर्मा पुरुषस्तमधिकृत्यैव *दशमेऽहन्यादधीत इत्यादिनियमः । यथा दृष्टसामग्र्यन्तररहिते नायं नियमः, तद्वदत्रापि । यद्वा ब्रह्मचारिधर्मवद्धितैषिवाक्यानुसारेण भवत्वविचारितकर्मणोऽपि प्रथममग्निहोत्रादिप्रवृत्तिः । हितैषिवाक्यादनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोध इति चेन्न ; अगृहीतमन्त्रादेरनधिकारात् ; तत्परिग्रहस्य च त्रैवर्णिकविषयोपनयनाङ्गकाध्ययनसाध्यत्वात् । *न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिनिषेधाच्च । सूत्रितं च शारीरके—*श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् इत्यादि । अन्योक्त्याऽनुष्ठानेऽपि न मीमांसानारम्भः ; उत्तरोत्तरानुष्ठानेषु परनैरपेक्ष्यश्रद्धया ख्यात्याद्यर्थप्रवचनादिरागेण च पश्चादपि विचारोपपत्तेः, श्रावयितृवच्च तस्याप्यवसरसंभवात् । न हि ब्रह्मचारिणश्श्रावकत्वम्, तस्य श्रोतृदशापन्नत्वात्, अन्यस्य तु यदि श्रवणावसरः, कस्तस्य श्रवणे विरोधः ? वृत्त्यर्थं तस्याध्यापनादिकं विहितमिति चेत् ; तर्हि श्रोतुरपि यदृच्छालब्धैः कुलक्रमागतैर्वा धनादिभिर्लब्धवृत्तेस्स एवावसर इति न कश्चिद्विरोधः । अतस्साङ्गवेदाध्येतुः स्नानात्पूर्वम्, स्नातमात्रस्य, कृतदारस्य, आहिताग्नेश्च यथायोगमवसरसंभवादारम्भणीया मीमांसेति ॥

चतुर्वर्गफलोपायविचारोऽध्ययनादनु । तत एव बुभुत्सातः प्राप्तोऽवसरलाभतः ॥

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः । अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्शास्त्रबाधितः ॥

क्रमो विंशतिलक्षण्यां न वैधः किंतु लौकिकः । अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रशिष्यते ॥

ये पुनराहुः—*स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेस्स्ववाक्ये फलादर्शनात्, कामाधिकारत्वे च प्रवृत्तिशैघ्र्येण कस्यचित्फलस्यावश्यंभावादपुरुषार्थस्याध्ययनस्य विध्यवरुद्धया भावनया भाव्यत्वेनान्वयानुपपत्तेस्स्वाध्यायार्थबोधयोस्तु

भाव्यत्वे विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गं वा भाव्यं परिकल्प्य शब्दभावनायाः स्तुतिरूपोपकारजनकतयाऽध्ययनचोदनालिङ्गकातिदेशागतजपाध्ययनार्थवादोक्तपितृदेवतृप्तिद्वारकं सार्वकाम्यं फलमुपादाय फलभावनाकरणाध्ययनार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वासंभवेन विषयप्रयोजनाभावादनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, व्युत्पन्नार्थाविरोधेन तव्यप्रत्ययावगतकर्मभावस्य स्वाध्यायस्यैव भाव्यताप्रतीतेरर्थज्ञाने दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगात्तस्य क्रत्वनुप्रवेशकल्पनया विधिवैयर्थ्याभावाच्च स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे निश्चिते सति विषयप्रयोजनसद्भावादारम्भणीयं शास्त्रमिति।

तान् प्रति ब्रूमः—यदि फलभावनाकरणाध्ययनार्थस्स्वाध्यायः, कथं तावन्मात्रेणाविवक्षितार्थता स्यात्? न ह्यन्यत्र विनियोगेन स्वशक्तिरपैति, अन्यथा कृत्स्नस्यापि वेदस्यार्थज्ञानव्यतिरिक्तफलान्तरार्थे जपादौ विनियुक्तस्य कथमर्थपरतां सिद्धान्तयिष्यसि? किंच, अयं पूर्वपक्षी किमध्ययनविधिं विवक्षितार्थं मन्यतेऽविवक्षितार्थं वा? न प्रथमः, स्ववचनविरोधात्, तदविशेषेण कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गाच्च। नापि द्वितीयः, फलभावनाकरणाध्ययनविध्यसिद्धेरेव मूलाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात्। ननु पूर्वपक्षिण एवायमाशयः—अध्ययनविधेर्विवक्षितार्थत्वे कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गः, अविवक्षितार्थत्वे त्वध्ययनाभावादेव तन्मूलसमस्तासिद्धिरिति; तन्न, दत्तोत्तरत्वात्। नहि फलार्थमप्यध्ययनं वस्तुशक्तिं प्रतिरुणद्धि। मङ्गलार्थमारोपितस्यापि हि दीपस्य न प्रकाशकत्वमपैति। तथा च भाष्यम्—* अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् इति। अन्यथा प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोर्व्याघातस्तद्विपर्ययश्च। नन्वयमनुयोगस्तवापि समानः, अमीमांसितस्यानुष्ठानस्यासंभवात्, तदर्थं मीमांसापेक्षायां च तदनारम्भपक्षानुत्थानादिति। मैवम्, आपातप्रतीत्यैवावसरोपेतस्य स्फुटतरप्रतीतेस्तत्र मीमांसानपेक्षणादिति। यच्च सिद्धान्तेऽर्थज्ञानमध्ययनफलत्वेनोपादाय विवक्षितार्थत्वं साधितम्, तदप्यध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यवसायित्वस्थापनेन निरस्तम्।

यत्तु, * स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्—इति भाष्यम्, तदपि नानर्थपरत्वपूर्वपक्षाभिप्रायम्, अपि त्वर्थपरत्वं सिद्धं कृत्वा श्रवणस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधारणविधिनिरपेक्षत्वज्ञापनपरम्। यदि च व्याघातमवधीर्यार्थविवक्षायां विवादस्ते रोचते, तदाऽपि विधेरक्षरग्रहणपर्यवसायितयाऽर्थविवक्षां पूर्वपक्षे प्रक्षिप्य विधिनिरपेक्षया स्वशक्त्यैवार्थपरत्वं सिद्धान्तयितव्यम्। एतेन गुरुमतमपि लघूकृतम्। अपि चाचार्यकरणार्थाध्यापनविधिप्रयुक्तिमुपजीव्य हि तदर्थतया स्वाध्यायस्यार्थपरत्वाभावः पूर्वपक्षितः, तत्राध्यापनविध्यसंभवादेव तदनुत्थानम्। तथाहि—*अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेदित्यत्र, *द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजनविधिवद्वृत्त्याद्यर्थप्राप्ताध्यापनानुवादेनाध्ययनविधावेव तात्पर्यात्। नच कामपदश्रुत्यभावाद्विशेषः, * निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तदभावेऽपि यजनपरतयैव योजनात्। तेनाष्टवर्षो ब्राह्मण उपनीतोऽधीयीतेति विधीयते। उपनयनं च * ब्राह्मणमिति द्वितीयाश्रुत्या माणवकसंस्कार इत्युभयसम्मतम्। अतस्तच्छेषभूतमुपनयनमन्त्रलिङ्गात्तद्गताध्ययनाङ्गमिति युक्तम्।

*उपनीय तु यश्शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥

इति क्त्वाश्रुत्या लिङ्गबाध इति चेन्न। अनुवादसरूपतया स्मृतिगततया च विलम्बद्वयसहितया क्त्वाश्रुत्या श्रुतिगतलिङ्गबाधायोगात्।

तत्तच्छस्त्रनिकृत्तबाहुशिरसश्छिन्नोरुजानूदरा-
न्निर्यद्रक्तशरीवसादिपिशितच्छेदौघपङ्कस्थितान् ।
शत्रून्वीक्ष्य रणाजिरेषु चतुरङ्गानीकभग्नाङ्गकैः
बीभत्सं रसमाप्नुयान्न पुरुषः कोवात्मना ते शिव ॥८५॥

रक्षोऽसुक्षपणार्थतीक्ष्णहृदयक्षोभोत्थरोषानलो
त्क्षेपोद्रिक्ततृतीयवीक्षणशिखाश्रेण्या दहन्कांश्चन ।
हुङ्कारैश्च परांस्त्रिशूलनिशितक्षेपैः पिनाकेषुभि-
श्चन्यान्घ्नन् लयनेषु दर्शयसि भो रुद्र त्वदीयं रसम् ॥८६।

भक्तानामभयप्रदानविपदुत्तारात्मरक्षास्वहो
देयादेयविमर्शवर्जमखिलाभीष्टार्थदानेष्वपि ।
वात्सल्यं शिव साध्वसाधुसमतां सन्दर्शयस्यात्मना
मार्कण्डेयदशास्यबाणमुखसद्भक्तेष्विवान्येषु च ॥८७॥

शान्तं सर्वजगत्समावनविधावात्मानुसन्धौ सदा
योगेनाऽविकलेन शिष्यततये विद्योपदेशेष्वलम् ।
जीवब्रह्मविशुद्धतत्त्वविवृतौ दुर्वारमायामहा-
मोहोर्म्युग्रभवार्णवोत्तरणकृद्योगोपदेशेषु च ॥८८॥

संसारे सकलान्रसानभिनयन्सर्वैश्च जीवैर्विभि-
न्नाकारैर्बहुवेषभाषणयुतैर्नानाविधव्याप्रियैः ।
चित्रात्मीयकृतिप्रसूतफलवैचित्र्यानुसन्धायिभि-
र्मायामोहविकारदर्शिभिरहो! सम्भ्रामयेस्सन्ततम् ॥८९॥

॥ अथ धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

2 सू०—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ १. १. २. ॥

मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । तदिदानीमारभ्यते, कर्मोपासनात्मककर्तव्यरूपकृत्स्नशास्त्रप्रधानार्थस्वरूपप्रतिज्ञा हीयम् । कोऽसौ जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातो धर्मः ? किंच तत्र प्रमाणमिति तत्स्वरूपप्रमाणयोर्बुभुत्सायां स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव प्रमाणकोडीकारेण प्रवृत्तमिति श्रुत्यर्थाभ्यामुभयमिह सूत्रितम् । अन्तरङ्गत्वात् स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव श्रौतम्, इतरत्त्वार्थमिति विवेकः । तदभिप्रायेण चोक्तं शाबरे—* को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यानम्—इति । प्रमाणप्रश्नोत्तरत्वे तु, चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियलक्षणः, अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति वाक्यभेदमाशङ्क्य, पौरुषेयतया अन्यतोऽवगतार्थविषयस्य सूत्रस्य भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावेकदेशान्तरसूचकाविति क्लिष्टनिर्वाहानाश्वासादाह—* अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मतामित्येकार्थत्वमेवेति—इति । चोदनेति विधिनिषेधात्मकश्श्रौतो विध्युद्देशस्संगृह्यते । स हीश्वराज्ञारूपतया प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपपुरुषव्यापारप्रयोजकत्वात्तदाकारविवक्षया चोदनेत्युच्यते । तथाच शाबरमुत्स्वभाषिनम्—* आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते इति । आह च भगवांश्चोदकस्स्वयमेव—* श्रुतिस्मृतिर्ममैवाज्ञेति । तथाच भाष्यम्—* स्वशासनाववोधि शास्त्रं च प्रदिश्येति । उक्तं चानेकाभिप्रायं शासनमभियुक्तैः—

> * आज्ञा ते सनिमित्तनित्यविधयस्स्वर्गादिकाम्यद्विधिस्सोऽनुज्ञा शठविरुशास्त्रवशतोपायोऽभिचारश्रुतिः ।
> सर्वीयस्य समस्तशासितुरहो श्रीरङ्गसर्वस्व ! ते रक्षाकूतनिवेदिनी श्रुतिरसौ त्वन्नित्यशास्तिस्ततः ॥

इति । अत्र साक्षाच्छास्ति श्रुतिः, तदनुविधानात्तु स्मृतिरपि तदन्तर्गतैव । नित्यं श्रुतिमुखेनैवेश्वरो नियुङ्क्त इति नित्याऽपि श्रुतिस्तदाज्ञा । श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया गीतादेरपि प्रवृत्तिः । लक्ष्यते प्रमीयते येन तल्लक्षणम्, प्रमाणमित्यर्थः । चोदना लक्षणं यस्य सः—चोदनालक्षणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः ; उभयमपि चोदनयैव कर्तव्यतया बोध्यते । अर्थग्रहणमनर्थानुबन्धव्यवच्छेदार्थम् । ततश्च प्रभूतानर्थानुबन्धिश्येनादिव्यवच्छेदः ।

यद्यपि श्येनादयोऽपि चोदिता एव, तत एवार्थसाधकाश्च, तथाऽपि कचिद्विषये प्रयुज्यमानानां तेषां प्रभूतानर्थहेतुतयाऽनर्थत्वमित्येके । अन्ये त्वाहुः—कथं विहितस्यानर्थत्वमिति ? निषिद्धसंस्पर्शादिति चेन्न, तदसिद्धेः ; न तावत्तदङ्गपशुहिंसानिषेधः, अग्निषोमीयतुल्यत्वात् । अग्नीषोमीयादेश्च सांख्यापादिताशुद्धियोगः * अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् इति शारीरके परिहरिष्यते । न च श्येनादिस्वरूपनिषेधः, श्येनादि न कुर्यादित्यश्रवणात् । न चाभिचारनिषेधात्सामान्यतस्तन्निषेधः, अभिचारमात्रस्य निषिद्धत्वाभावात्, * षट्स्वनभिचरन्पतेत् इति हि तदकरणे पतनं स्मरन्ति ; न हि तत्करणे तदकरणे च पतनमिति शास्त्रार्थस्संपद्यते । नच श्येनादिरभिचारशब्दार्थः, * श्येनेनाभिचरन्यजेतेति तत्फलत्वेन तन्निर्देशात् । नच फलद्वारा निषेधः, फलस्य निषेधादधर्मत्वेऽपि स्वरूपस्य विहिततया धर्मत्वात् । अतोऽर्थशब्दो न श्येनादिव्यवच्छेदार्थः ; अपि तु निषिद्धहिंसादिव्यवच्छेदार्थः । निषिद्धानां चोदनालक्षणत्वमस्त्येव, निषेधचोदनयाऽनर्थसाधनत्वेन लक्षितत्वात् । न हि निषिध्यमानस्यानर्थसाधनत्वमन्तरेण निषेधचोदना प्रवर्तेत ; तेन श्येनादिष्वपि फलमात्रं व्यवच्छिद्यते । नच प्रभूतानर्थसाधनभूतस्य फलस्योपायोपदेशो रक्षाकूतविरोधीति वाच्यम् ; अन्यथा तदर्थिनस्तदुपायेषु दृष्टेषु स्वतः प्रवृत्तेस्तेषां चातिशयितानर्थपर्यवसानात् । श्येनादिना तु परहिंसायां प्रत्यवायलाघवात् ;

लघुप्रायश्चित्तोपदेशात् । अभिचारानुव्यवहारावपतनीयावित्यपि हि केषांचिन्मतं महर्षयः पूर्वपक्षयन्ति । अतश्श्येनादिषु धर्मलक्षणाक्रान्तेष्वपि फलतः प्रभूतानर्थपर्यवसानादधर्मत्वोपचारः । मुमुक्षुं प्रति तु पुण्यविशेषाणामपि पापानामिवालौकिकानिष्टफलसाधनत्वाविशेषादधर्मत्वम् । यथोक्तं भाष्ये—*ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम्; ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम्, इति । धृतिः प्रीतिः, तत्साधनमिष्टसाधनं धर्म इत्यर्थः । नचातिप्रसङ्गः, शास्त्रैकवेद्ये श्रेयस्साधने रूढत्वात् । तदभिव्यक्त्यर्थमेव हि सूत्रितम्—चोदनालक्षणस्य सतोऽर्थस्य धर्मत्वमिति । इह चार्थाच्चोदनालक्षण इति समासेन धर्मे चोदनैव प्रमाणम्, प्रमाणमेव चोदनेति प्रतिज्ञाद्वयमन्तर्गतम् । सति सामर्थ्ये तस्य चात्र विशेषणविशेष्यभावमुखेन परस्परव्यवच्छेदपर्यवसानात् । तत्र चोदनैवेति प्रतिज्ञा प्रत्यक्षसूत्रे समर्थयिष्यते । प्रमाणमेवेति तु *औत्पत्तिकसूत्रादौ । नचात्र चोदनैवेति प्रतिज्ञयाऽर्थवादादीनामपि व्यवच्छेदस्स्यादिति भ्रमितव्यम् । तेषां चोदनाङ्गतया तन्मूलतया च धर्मे प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इह चावधारणस्य तुल्यजातीयविषयतया चोदनावत्स्वातन्त्र्येण धर्मे प्रमाणीबुभूषतां प्रत्यक्षादीनामेव व्यवच्छेदात् । न हि देवदत्त एवात्र तिष्ठतीत्युक्ते वसनाभरणादेर्व्यवच्छेदः, अपि तु तत्तुल्यस्य पुरुषान्तरस्य । एतत्सूत्रं प्रतिज्ञामात्रपरमित्येके; तत्तु मन्दम्, न्यायनिबन्धनात्मके शास्त्रे सर्वत्र कस्यचिन्न्यायस्यावश्यं सूचनीयत्वात् । ये तु कार्यमात्रव्युत्पत्तिसमर्थनं पुरस्कृत्य कार्यरूपो वेदार्थ इति सूत्रवाक्यार्थमाहुः, तेषां तु सूत्राक्षरवैघट्यम्, अव्याप्तिश्च । सिद्धार्थव्युत्पत्त्या तत्र तात्पर्यसंभवेन सिद्धरूपस्यापि ब्रह्मणो वेदार्थत्वस्य शारीरके समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

तदिह चायं विचारः । योऽसौ कृत्स्नवेदार्थानुबन्धी जिज्ञास्यतयोद्दिष्टो धर्मः तस्य च केनचिल्लक्षणेन विविक्तप्रतिपत्तौ सत्यामेव हि परीक्षा घटेत, न ह्यसाविक्षुक्षीरादिवन्निर्विवादस्फुटप्रतीतिविषयः, येनाधर्मव्यवच्छेदे लक्षणान्तरापेक्षा न स्यात् । प्रतिसमयमन्यमन्यमेव च धर्ममभिलपन्ति । यथा—अन्तःकरणवृत्तिविशेष इति सांख्याः । शुभा चित्तवासनेति सौगताः । पुण्याः पुद्गला इत्यार्हताः; गतिमतां गतिभूतो जगद्व्यापीति वा । विहितक्रियासाध्यः पुंगुणविशेष इति वैशेषिकाः । धर्मशब्दश्च चैत्यवन्दनादावपि तत्तत्सामयिकैः प्रत्युक्तो दृष्टः । अतस्सामान्येन धर्मजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायां कस्य परीक्षा वर्तिष्यत इति न विद्मः । अथाध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञातेऽर्थाज्ज्योतिष्टोमादीनामेव विचार्यत्वमापतितमिति मन्यसे? तन्न, धर्मशब्दार्थे निश्चिते सति तदपेक्षपूर्वपक्षनिष्कर्षः, तेन च तन्निष्कर्ष इत्यन्योन्याश्रयणात् । अतो धर्मविवेकार्थं तल्लक्षणं वक्तव्यम् । ततश्च धर्मो लक्षणेन व्यावृत्ततयाऽवगन्तुं शक्यते न वेति संशयः । तदर्थं विचार्यते—धर्मशब्दस्य निरुक्त्या रूढ्याऽन्यतो वा किंचित्तल्लक्षणं संभवति न वेति । किं प्राप्तम्? न संभवतीति । तथा हि—यदि धृतिसाधनं धर्म इत्युच्येत, तदा लौकिकानां प्रीतिसाधनानामपि धर्मत्वं स्यात्; तथा चानुत्थानं निषेधशास्त्रस्य । अथानर्थपर्यवसानात्तेषामधर्मतेति मन्यसे? तन्न, अविहिताप्रतिषिद्धेषु तदभावात्, श्येनादेः स्वरूपतोऽप्यधर्मत्वप्रसङ्गाच्च । नचायमिष्टप्रसङ्गः, अधर्मस्य विध्यसंभवात् । अथ चोदनालक्षणत्वे सति धृतिसाधनं धर्म इति रूढिराश्रीयेत; तन्न, रूढेः प्रयोगशरणत्वात्; प्रयोगस्य चासंसारमनुवर्तमानैस्तत्तत्सिद्धान्तैर्विगानात् । स्मृत्याचारप्राप्तश्रेयस्साधनेष्वीश्वरप्रत्यक्षमूलपञ्चरात्रधर्मादिष्वव्याप्तेश्च । नच पञ्चरात्रादिषु चोदनाशब्दमुपचरन्ति । एवं *वेदोऽखिलोधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामित्यादिमहर्षिवाक्यैरपि न धर्मस्य लक्षणं किंचित्प्रतीमः । अतो धर्मस्य लक्षणासंभवान्न व्यावृत्तप्रतीतिरिति ।

तत्रेदमुत्तरम्—* **चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म** इति। अयमभिप्रायः—चोदनालक्षणत्वविशेषितमेवार्थसाधनत्वं धर्मलक्षणम्, तत्रैव च धर्मशब्दस्य रूढिः। नचान्यत्र बाह्यैः प्रयोगस्तत्र रूढिं विहन्ति। न हि भ्रान्तैश्शुक्त्यादिषु रजतादिशब्दः प्रयुक्त इति रजतादौ तस्य रूढिर्विहन्येत। अयं चार्थोऽन्यप्रमाणकत्वव्युदासेन सेत्स्यति। स्मृत्यादिकं तु मूलश्रुत्यनुमानेन धर्मे प्रमाणमिति तत्रापि चोदनालक्षणत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः। ये पुनरीश्वरप्रत्यक्षमूलपञ्चरात्रधर्माः, तेऽपि श्रुत्यर्थतया चोदनालक्षणा एव। यथाऽऽह भगवान् व्यासः—

* इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्। सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्। ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा॥
भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासनम्॥ इति।

तथा * वेदपाठेषु पठितं व्रतमेतत्सुदुश्चरम्। इति। तथा—*महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम्॥ इति।

किंच—* यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु॥

इति वदन् पाञ्चकालिकधर्मासाधारणनिषद्वाकसंज्ञितनिगमभागमन्वमंस्त। तथा च * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा। इति स्मृतिः श्रुतिमूलैवाभ्युपगन्तव्या; तत एव च धर्मोऽपि श्रौत एव फलितः। तत्र शास्त्रे श्रुत्यर्थतैवोच्यते, यथा—

* वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः। भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम्॥ इति,

* श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत्। इति च। आगमान्तरोक्तधर्मास्तु श्रुतिमूलतया न तत्कर्तृभिरुच्यन्ते, न तत्सैद्धान्तिकैः, नापि महर्षिभिरिति विशेषः। सांख्यादिधर्मेष्वप्यविरुद्धांशश्चोदनार्थ एव। अतो नाव्याप्तिः। तदेवं धर्मस्य लक्षणसिद्धेस्तस्य व्यावृत्तिप्रतीतिस्सिद्ध्यतीति। एवमुपादेयस्य धर्मस्य लक्षणकथनेन हेयस्याधर्मस्यापि लक्षणं सूत्रितं भवति; अर्थपदस्य व्यवच्छेद्यतया तत्प्रतीतेः शास्त्रैकवेद्यमनर्थसाधनमनर्थ इत्युक्तं भवति।

सूचितश्चोदकः कश्चिच्चोदनापदसूत्रणात्। यदभिप्रायभेदेन धर्माधर्मौ फलिष्यतः॥
प्रमाणे लक्षणपदं प्रयुञ्जानेन सूचितम्। विशेषणमुपादाय लक्षणं च तदेव नः॥
अर्थसाधनमत्रार्थशब्देन प्रतिपादयन्। फलतुल्यमुपायं च नैः श्रेयसमसूचयत्॥
चतुर्वर्गफलोपायविषयैश्चान्यदीदृशम्। धृतिसाधनशब्देन मोक्षेऽपि प्रीतिमक्षताम्॥

॥ इति धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ धर्मप्रमाणपरीक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

3. सू०—तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ १. १. ३. ॥

प्रस्तुतयोस्स्वरूपप्रमाणयोस्स्वरूपं प्रमाणमुखेनैवान्वेष्टव्यम्, तदर्थमिदमध्यायार्थविभजनम्। यथा वक्ष्यमाणेष्वध्यायेषु पृथक्पृथक् तत्तदध्यायार्थप्रतिज्ञा क्रियते, तद्वदत्रापि। अन्यथा कस्यांशस्य सदादिसूत्रैर्हेतुर्वक्ष्यत इति न ज्ञायेत। **तस्य**—धर्मस्य, **निमित्तम्**—प्रमाणम्, तत्प्रमानिमित्तत्वान्निमित्तमित्युपचर्यते; परम्परया वा तन्निमित्तत्वम्। **परीष्टिः**—पर्येषणा। *इषु गतावित्यस्माद्धातोः * इषेरनिच्छार्थस्य इति युचि, *परेर्वा इति परिपूर्वात्तस्मात् क्तिन्युचोर्विकल्पोऽनुशिष्यते। तेन युचि पर्येषणेति रूपम्, क्तिनि तु परीष्टिरिति। धर्मप्रमाणस्य परीक्षणमस्मिन्नध्याये कर्तव्य-

मित्यर्थः । इदमपि सूत्रं न केवलं प्रतिज्ञापरम्, अपितु प्रमाणस्यापरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिक्षेपार्थम् । तथा हि—किं धर्मे प्रमाणं परीक्षणीयम्, उत स्वरूपमेवेति संशयः । तदर्थं विचार्यते—किं प्रमाणनिरूपणमन्तरेण धर्मस्वरूपनिरूपणं युज्यते न वेति । तत्र युज्यत इति प्राप्तम् । लोके तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिरूपणमन्तरेण मधुराम्लसितरक्तशीतोष्णादिविभागमवधार्य हानोपादानादिव्यवहाराः पुंसां प्रवर्तन्ते । तद्वदिहापि शब्दान्तराभ्यासश्रुतिलिङ्गादिभिर्भेदाङ्गाङ्गिभावादिनिरूपणमुखेन धर्मस्वरूपमेवानुष्ठानार्थं निरूपणीयम्, किं तदर्थेन प्रमाणपरीक्षणेनेति ।

तत्र प्रतिपद्यते * **तस्य निमित्तपरीष्टिरि**ति । प्रकृतपरामर्शोऽत्र हेत्वभिप्रायः । **तस्य**—धर्मस्य । प्रमाणपरीक्षणं कर्तव्यम्, अलौकिकार्थत्वात्तस्य । न हि मधुराम्लादिविभागवज्ज्योतिष्टोमादेश्चैत्यवन्दनादेश्च विभागमुपलभामहे, येनेतरप्रहाणेनेतरमुपाददीमहि । अतो यावद्धर्मे चोदनानां प्रामाण्यमितरेषां चाप्रामाण्यं नावधारितं भवति, न तावद्धर्मविशेषोपादानं युज्यते । प्रमाणमविचार्य चेत्प्रवर्तेत, अन्धवदनर्थे पतेदर्थं वा न विन्देत् । अतो वेदस्यैव धर्मे प्रामाण्यमवधार्य तदर्थस्यैव धर्मत्वे निश्चिते सति तद्भेदाभेदतदाराध्यादिचिन्तावकाश इति विंशतिलक्षण्यां द्वितीयाध्यायमारभ्य क्रमशो यद्यत्प्रतिपाद्यं कर्मदेवताब्रह्मतदनुबन्धिभेदभिन्नम्, तत्सर्वं प्रमाणेनैव निरूपणीयतया स्वायत्तसर्वार्थं प्रमाणलक्षणमेव प्रथमं प्रवर्तते ।

एवंच [चै] तत्परीक्षाक्रमः । लोकायतमतेन धर्मे न किंचित्प्रमाणमस्तीति; सत्त्वेऽपि सांख्याद्युक्तविषयानुरूपफलप्रदानरूपालोचनाविकल्पाभिमानाध्यवसायादिनयेन न्यायोक्तसंप्लववादेन च किं चोदनाऽन्यच्चेति समुच्चयोऽस्ति न वेति; असमुच्चयेऽपि संशयसारसंवित्तेरन्वयादलौकिकार्थेषु कालभेदेन वा तद्भेदमन्तरेणापि प्रमाणभेदप्रवृत्तिदर्शनेन वा किं चोदनाऽन्यद्वेति विकल्पोऽस्ति न वेति; अविकल्पेऽपि सौगतादिमतेन किं प्रत्यक्षादिकमेव उत चोदनैवेति । तदेवं नियमविकल्पसमुच्चयोभयापलापेषु प्रत्यक्षसूत्रे तु चोदनाव्यतिरिक्तानां धर्मे प्रामण्यनिरासात्समुच्चयविकल्पचोदनेतरनियमानां प्रतिक्षेपः, औत्पत्तिकसूत्रादिना तु पादशेषेण चोदनाप्रामाण्यसमर्थनादुभयापलापपक्षः प्रतिक्षिप्यते । त्रिपाद्या त्वर्थवादपादेन मन्त्रार्थवादानां विध्युपयोगेन प्रामाण्यप्रकारकथनम् । स्मृतिपादे चास्मृतिशिष्टाचारमात्रप्राप्ताष्टकादिकर्तव्यतामूलभूतदेशकालान्तराधीतवेदोपपादनम् । नामधेयपादे तूद्भिदादिनामधेयानां नामधेयतयैव स्थित्वा विशेषसमर्पणमुखेन चाटुना राजानं प्रीणयेदितिवद्यजिनिर्दिष्टदेवताराधनसामान्यस्य विशेषतोऽवच्छेदाद्विध्युपयोगस्समर्थ्यत इति कृत्स्नेनाध्यायेन धर्मे प्रमाणमेव परीक्ष्यते । एवमयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन धर्मे चोदनैव प्रमाणमित्युपदिष्टे तदर्थस्यैव धर्मस्य निरूपणं भेदलक्षणादिषु वक्ष्यति । अतो धर्मे प्रमाणं परीक्षणीयमिति स्थितम् ॥

यत्तु **उपवर्षवृत्तौ**—तस्य निमित्तपरीष्टिर्न कर्तव्येति नञमध्याहृत्यातिमहता क्लेशेन व्याख्यातम्, तदप्यनेन निरस्तम्; निमित्तपरीक्षाभावे प्रत्यवायस्य दर्शितत्वात् । यच्चापरीक्षणीयत्वे प्रमाणस्य प्रसिद्धत्वं हेतुरुक्तः, तदपि संशयविपर्ययाक्रान्तत्वप्रदर्शनेन निरस्तम् । अतो यद्यपि प्रमाणस्य स्वत एव विषयोपस्थापनसामर्थ्यम्, तथाऽप्यपवादशङ्कानिराकरणाय कारणदोषबाधकप्रत्ययनिरासः कर्तव्य इति युक्तं तस्य परीक्षणीयत्वमेव । यत्तु प्रमाणपरीक्षायामनवस्थानमुक्तम्, प्रमाणं परीक्ष्यमाणमन्येन परीक्ष्येत, तच्चान्यत्ततोऽन्येनेति, तदपि मन्दम्; सन्दिग्धविषये परीक्षाप्रवृत्तेः, उत्तरोत्तरेषु च सन्देहनियमानभ्युपगमात् । आशङ्कायाश्च व्याघातावधिकत्वाद्यावदाशङ्कमेव च तर्कप्रवृत्तेः । स्वपरनिर्वाहके वा कस्मिंश्चित्प्रमाणादौ विश्रमात् । न चात्र प्रथमे पर्वणि निस्सन्देहत्वे तद्युक्तम् । अन्यथा सौगतादयोऽपि

वैयात्यादिमामेवानवस्थां पुरस्कृत्य यदि स्वाभिमतैर्ग्रन्थैरपरीक्षितप्रामाण्यैश्चैत्यवन्दनादिकं धर्ममेव परीक्षणीयमुपक्षिपेयुस्तदा कस्ते निस्तारः? अतो भगवानप्युपवर्षोऽपरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षमन्वारुरोह । भवत्या चोदनाप्रामाण्ये प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रसङ्गाच्छिष्यशिक्षणार्थं प्रत्यक्षतदाभासादेरपि प्रसिद्धिं दर्शयंस्तल्लक्षणादिकमपि व्याचकारेति मन्यामहे । अन्यथा कथमपरीक्षणीयत्वमपि केनचित्प्रमाणेन समर्थयेत्? तस्याप्यपरीक्ष्यत्वाय प्रमाणान्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ यदि प्रसिद्धत्वेन स्वपरनिर्वाहकेणानवस्थां प्रतिबिभत्सि, तदा प्रमाणपरीक्षणेऽप्येवंविधमिदं प्रमाणं भवितुमर्हतीति साधयतः प्रमाणस्याप्येवंविधत्वोपाध्याक्रान्ततया तद्वदेव समाधिं कटाक्षय[सि] । यदि तस्य तदुपाधिज्ञानायान्यापेक्षा, तदा प्रसिद्धत्वस्यापि प्रसिद्धत्वपरामर्शायान्यापेक्षेति तुल्यम् । किंच यदि प्रसिद्धत्वादपरीक्षणीयत्वमेवात्र विवक्षितं तदा शब्दनित्यत्ववेदापौरुषेयत्वार्थवादोपयोगादिप्रतिपादनार्थो वृथैवायं ग्रन्थविस्तरस्स्यात् । ततोऽपरीक्षणीयत्वमुखेनापि सामर्थ्यात्परीक्षणमेव क्रियत इति तज्ज्ञानमेवाध्याहारादिदोषाभावादध्यायार्थविभजनादिना सोपयोगत्वाच्च युक्तमुत्पश्याम इति ॥

सर्वस्समञ्जसोऽर्थस्स्यात्प्रमाणे परिशोधिते । अतः प्रमाणवृत्तान्तपरिचिन्तनमर्थवत् ॥
धर्मप्रमाणचिन्तेति सामान्येनाभिधानतः । मन्त्रार्थवादस्मृत्यादिचिन्ताऽप्यन्तर्भविष्यति ॥
निषेधचोदनारूपधर्ममानस्य चिन्तने । निषेध्या धर्ममानस्य चिन्ताऽप्यन्तर्गतैव हि ॥
ननु स्वरूपविश्रान्तब्रह्मवाक्येषु केषुचित् । न धर्ममानता तेषामिह न स्याद्विचिन्तनम् ॥
मैवं वेदार्थमात्रस्य जिज्ञासोपक्रमादिह । कृत्स्नवेदप्रमाणत्वमुपक्षेप्तव्यमादितः ॥
अतो धर्मप्रमाणस्य वक्तृदोषाद्यभावतः । मानत्वे ब्रह्मवाक्येऽपि सामान्यान्मानता स्थिता ॥
स्वरूपमात्रविश्रान्तिर्वाच्या शारीरके परम् । तदनुक्तावपि ह्यत्र प्रामाण्यं साधयिष्यते ॥
तावता विधिशेषत्वस्वरूपातत्परत्वतः । उत्थानमाप्यते पश्चान्न तु मानत्वसाधनम् ॥

॥ इति धर्मप्रमाणपरीक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ अन्यप्रमाणकत्वनिरासाधिकरणम् ॥ ४ ॥

4. सू०—सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ १. १. ४. ॥

अप्रमाणकत्वान्यप्रमाणकत्वादिमुखेन धर्मपर्येषणायां प्रक्रान्तायां चोदनालक्षणेत्यंशसमाससामर्थ्यसिद्धावधारणद्वयक्रमानुसारेण प्रथममिहान्यप्रमाणकत्वं निरस्यते । तदत्र किं धर्मे प्रमाणं संभवति नेति विचारः । किं युक्तम्? संभवतीति । तथा हि—इह तावद्धर्मशब्दाभिलप्या द्रव्यक्रियागुणादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति सर्वसम्मतम् । तेषां श्रेयस्साधनत्वं तु यद्यप्यस्मदादीनां सहसा दुर्दर्शम्, तथाऽपि रत्नतत्त्वमिव ताच्छील्यशालिनां संस्कारोपचयसहकृतेन प्रत्यक्षेण सुग्रहम् । कामातुरकामिनीसंदर्शनादिष्विव भावनाप्रकर्ष एव वा प्रत्यक्षां धियमुत्पादयितुमलम् । काकोलूकगृध्रादिषु चेन्द्रियप्रकर्षतारतम्यं दृश्यते । तारतम्यवतां च काष्ठाप्राप्तिरुपलब्धा । ततश्च, प्रकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम्, तारतम्यरूपत्वात्, परिमाणतारतम्यवदित्येवं प्रतीन्द्रियं वा, प्रत्यक्षप्रकर्षतारतम्यमिति सामान्येन वा, प्रयोक्तव्यम् । एवं स्थिते तद्विश्रमस्य सर्वविषयतामन्तरेणानुपपत्तेरतीन्द्रियं सर्वं कस्यचिदैन्द्रियकमिति सिध्यति । प्रकृते विशेषतश्च तदेवा-

नुमातुं शक्यम् । धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, करतलवदिति ; तस्यामेव वा प्रतिज्ञायां मीमांसकानां प्रत्यक्षत्वादसत्सुखादिवदिति । महर्षीणां योगिनां च धर्मवीर्यप्रसूतं प्रत्यक्षं महर्षिभिरेवोच्यते । * तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यतीत्यादि । अतः प्रत्यक्षग्राह्यत्वं धर्मस्य युक्तम् । एवमानुमानिकत्वमपि । सेवाध्ययनादिदृष्टहेत्वविशेषे फलभेदो न निमित्तान्तरमन्तरेण घटेत । तदेवं प्रत्यक्षानुमानगम्य एव धर्मेऽर्थशास्त्रायुर्वेदादिवत्पौरुषेयागमोऽपि [हि] संभवत्येव । अतो यद्येभिः प्रमाणैश्चोदनार्थ एव धर्मतयोपस्थाप्येत, तदा बह्वायासग्राह्यचोदनानैष्फल्यम्, चोदनैवेत्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ चोदनानुक्तः कश्चित्तदविरुद्धोऽर्थः, तदा चोदनैवेति प्रतिज्ञा न स्यात् । यदि पुनस्सौगताद्यर्थवत्तद्विरुद्ध एव कश्चित्, तदाऽपि तद्बाधाच्चोदना प्रमाणमेवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति सर्वथा * चोदनालक्षणार्थो धर्म इत्येतत् दुर्वचमिति ।

तदेतत्परिहरति—* **सत्सम्प्रयोग** इत्यादिना । अत्रायमन्वयक्रमः—धर्मे प्रत्यक्षमनिमित्तम्; कुतः? विद्यमानोपलम्भनत्वात्—वर्तमानार्थग्राहकत्वादित्यर्थः । एतदपि कुत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्खल्विन्द्रियाणां प्रयोगः । तद्भवतु प्रत्यक्षं ततः कथं धर्मे नापि निमित्तम्? विद्यते हि धर्मः क्रियमाणः कृतश्च यावत्फलम्, ततस्तदुपलम्भनं प्रत्यक्षं भवतु । मैवम्; यदि तावदयं घट इतिवदयं धर्म इति द्रव्यादिस्वरूपं धर्मतया प्रत्यक्षेण दृश्यते ; तत्र च यत्फलसाधनतया योऽर्थो निर्दिष्टस्तदनन्तरमेव तस्योत्पत्तिं यदि नियमेनोपलभेमहि, तदा भूयोदर्शनसहकृतेन प्रत्यक्षेण श्रेयस्साधनमिदमिति निश्चिनुमः । स्वर्गादेः फलस्य देहान्तरभावितयेदानीमुपलम्भायोग्यत्वान्न तत्साधनमिति गृहीतुं शक्यम् । न च यावत्फलानुभवं क्रिया तिष्ठति । क्रियासाध्यमपूर्वं स्थिरमपि नास्मदादिप्रत्यक्षम्; तद्धि देवतानुग्रहात्मकम् । न हि पराभिप्रायः परस्य प्रत्यक्षतामियात् । अतः फलदशायां कर्मणोऽभावात् कर्मदशायां फलस्याभावादुभयनिष्ठस्य साध्यसाधनभावसंबन्धस्यास्माभिर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्, प्रत्यक्षस्य धर्मग्राहित्वाभावे विद्यमानोपलम्भनत्वं हेतुरिति साधीयः ।

एतेन रत्नतत्त्वदृष्टान्तोऽपि निरस्तः, न हि सहस्रशश्शीलितेऽपि रत्नतत्त्वे गुरुत्वं चक्षुषा गृह्यते । वर्णादिवैषम्यं तु पूर्वं सादृश्यतिरस्कृतमैन्द्रियिकतया पश्चान्निपुणनिरूपणेन प्रकाशत इति युक्तम् । यत्तु भावनाप्रकर्ष एव प्रत्यक्षयतीति, तदसत्; न हि भावनया प्रत्यक्षं जायते, अपि तु स्मृतिवैशद्यमात्रमेव । संस्कारोपचयो हि स्मृतावेव पाटवमादधीत । कामातुरकामिनीसन्दर्शनादिष्वपि न पूर्वगृहीताभ्यधिकं किंचित्प्रकाशते । यच्च—

* वृक्षेवृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥

इत्यादिष्वधिकं प्रकाशते, तत्त्वन्यथाऽवभासान्न प्रत्यक्षम्, अपि तु तदाभासः । यत्तु इन्द्रियप्रकर्षतारतम्यादेर्विश्रान्तिसाधनम्, न तेनाप्येकस्येन्द्रियस्य सर्वविषयता सिध्यति, किंतु तदिन्द्रियग्राह्यजातीयत्वे सति तत्संप्रयुक्तसर्वविषयत्वम् । न हि लोके प्रकृष्यमाणमिन्द्रियपाटवमिन्द्रियान्तरविषयेषु मात्रयाऽपि प्रवर्तमानं दृष्टम्, स्वविषये वा भूते भविष्यति वा । असन्निकृष्टस्य च नैन्द्रियिकत्वमित्युक्तम् । यच्च प्रमेयत्वादिना धर्मादीनामैन्द्रियकत्वसाधनम्, तदपि बाधकाभावेन निरस्तम् । अन्यथा धर्मादयो रूपादयश्च कस्यचिद्घ्राणग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, गन्धवदित्यपि किं न साध्येत? विषयविशेषनियततया तच्छक्तिनिश्चयादिति चेत्; प्रकृतेऽप्येतदनुसन्धत्स्व । घ्राणादेरपि क्वचित्सर्वविषयत्वमिच्छाम इति चेन्न; उक्तोत्तरत्वात् । इच्छामात्रेण च तदसिद्धेः । यत्तु धर्मवीर्यप्रसूतमृषीणां योगिनां च प्रत्यक्षं शास्त्रबलादभ्युपगतम्, तन्न तेषामनुष्ठानार्थम्, आगमावधारितानुष्ठानजन्यत्वात्, आगमार्थतयैव धर्मादिप्रत्यक्षीकरणात् । नाप्यस्मदादीनामनु-

ष्ठानार्थम्, परप्रत्यक्षस्य परानुष्ठानानुपकारित्वात्। तदुपदेशस्य त्वागमायमानस्यापि पौरुषेयतया श्रोतॄणां मूलपरामर्शसापेक्षत्वेन धर्मवीर्यप्रसूतप्रत्यक्षमूलत्वपरिशेषे तस्मिन् धर्मे प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्, तच्च नान्यच्छास्त्रात्। यद्यपीश्वरनित्यप्रत्यक्षमूले पञ्चरात्रशास्त्रे श्रुत्यर्थविषयेऽपि न मूलश्रुत्यपेक्षा, तथाऽपि नित्यप्रत्यक्षविशिष्टोऽयमीश्वर इति तत्स्वरूपसिद्धौ तन्मूलवक्तृदोषनिराकरणे च श्रुतिरेव शरणमिति श्रुतिप्रामाण्यमुपजीव्यैव तत्प्रामाण्यं निरुपपादि। चोदनार्थोऽयमित्येव च भगवता तदर्थ उपदिश्यत इति श्रीविष्णुस्मृतिगीतादिन्यायेन तदुक्तार्थेऽपि चोदनाप्रामाण्यमायातम्। तदेवमस्मदादिभिर्धर्मस्य श्रेयस्साधनरूपेणाध्यक्षयितुमशक्यत्वादन्वयव्यतिरेकसापेक्षमनुमानमपि धर्मे न प्रमाणमिति सिद्धम्॥

यत्तु सेवाध्ययनादितुल्यत्वेऽपि फलभेददर्शनादतीन्द्रियनिमित्तभेदकल्पनमिति, तदपि न; सूक्ष्मस्य सेवाध्ययनादिभेदस्य दृष्टस्यैव संभवेन निमित्तान्तरनैरपेक्ष्यात्। सामान्यतश्च कल्पिते निमित्तभेदे किं तद्दर्शनादिसिद्धमुत चोदनासिद्धमिति विवेकासिद्धेरनुष्ठानं प्रत्यनुपकारित्वात्। ततश्च सेतिकर्तव्यताकधर्मानुष्ठाने श्रुतिरेव शरणम्। तदेवं प्रत्यक्षानुमानयोर्धर्मप्रमाणत्वनिरासेन तन्मूललौकिकागमस्यापि न धर्मप्रमाणतासिद्धिः। उपमानार्थापत्तिसंभवादीनि तु प्रमाणान्तराणि न सन्त्येव, यथायथं त्रिष्वन्तर्भावादिति न्यायपरिशुद्धौ तत्त्वमुक्ताकलापे च समर्थितमस्माभिः। बहिर्भावेऽपि तुल्यन्यायतया धर्मविषयत्वाभाव एव। तदेवं चोदनाव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः कैश्चिदपि तन्निरपेक्षैश्चोदनोक्तस्य तदन्यस्य तद्विरुद्धस्य वा कस्यचिद्धर्मत्वेनाग्रहणाच्चोदनैवेत्यसाधारणमुपपन्नमिति।

अनुष्ठातृदशापन्नपुरुषापेक्षया त्विदम्। सत्संप्रयोगजन्यत्वमैशाध्यक्षादिसुस्थितम्॥
प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमतस्ततः। न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः॥
पुरुषस्येन्द्रियाणामित्येकानेकत्वकीर्तनात्। देहेन्द्रियादिसङ्घातादन्य आत्मा प्रदर्शितः॥
अक्षैरपघनैर्वाऽर्थानुपलब्धान्पृथक्पृथक्। य एकः प्रतिसन्धत्ते स तान्येवेति दुर्वचम्॥
सङ्घातिनोऽधिकं तत्त्वं सङ्घातो नाम नेष्यते। न चावयवसङ्घातादन्योऽस्त्यवयवी पुनः॥
न चात्र ग्रामवद्बोद्धृनानात्वमुपलभ्यते। न च पाणिरहं चक्षुरहमित्यभिजल्प्यते॥
प्राणाख्यात्पवनस्कन्धादप्यन्यत्वमवस्थितम्। प्रत्येकसमुदायादिविकल्पानुपपत्तितः॥
व्यतिरिक्ता मतिश्चास्ति कायप्राणेन्द्रियादिषु। पुरुषस्येति सम्बन्धकथनात्तच्च सूचितम्॥
बुद्धितो व्यतिरिक्तत्वमत एव च सूत्रितम्। तद्धर्मित्वेन सकलैः प्रमाणैरुपलम्भनात्॥
बुद्धिजन्मेत्यनेनैव बुद्धेर्जन्मप्रदर्शनात्। अजातः प्रतिसन्धाता प्रोक्तः पुरुषशब्दतः॥
श्रुत्या धीनित्यभावेऽपि सूचितैवात्र तद्विदा। नामान्तराभिलापार्हविकारसदसत्त्वतः॥
देहादिभ्योऽतिरिक्तस्य परलोकफलार्थिनः। वेदितुस्स्थापने धर्मप्रमाणान्वेषणं क्षमम्॥
अतोऽन्यपरवाक्येऽपि कृत्स्नशास्त्रोपयोगिनम्। अधिकारिणमात्मानमादावेव न्यवीविशत्॥
स्वर्गयागादिवाक्येऽपि परीचिक्षिषिते पुनः। प्रत्यक्षप्रतिरुद्धत्वं परिहर्तुमिहेप्सितम्॥
पारलौकिकतामात्रमिह तावदपेक्षितम्। शारीरके तु नित्यत्वं वाच्यं नित्यफलार्थिनः॥
प्रत्यक्षलक्षणाद्यं तु वक्तव्यं न्यायविस्तरे। इह तत्सूच्यतां मा वा पारम्पर्योपयोगतः॥
प्रत्यक्षमनिमित्तं चेदनुमानादिकं तथा। इति पश्यन्नुपारंस्त किमेतत्कीर्तनश्रमात्॥

5. सू०—औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ १. १. ५. ॥

धर्मस्यान्यप्रमाणकत्वं निराकृतम्; अथाप्रमाणकत्वमाशङ्क्य निराक्रियते पादशेषेण। तत्रास्मिन्नधिकरणे चोदनानामप्रामाण्यद्वाराणि बहूनि विकल्प्य कश्चिदंशो निराक्रियते। तदयं विचारः—किं चोदनानां धर्मे प्रामाण्यं संभवति न वेति। तदर्थं च किं तासां प्रामाण्यं प्रमाणान्तरसापेक्षं न वेति। सापेक्षत्वे तदभावस्योक्तत्वादप्रामाण्यम्। निरपेक्षत्वे तदभावस्याकिंचित्करत्वात् प्रामाण्यमिति। तत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते—यदि प्रमाणान्तराणि धर्मे न प्रमाणम्, कथं तत्र शब्दः प्रमाणं भविष्यति? स हि नियमेन स्वप्रामाण्ये प्रमाणान्तरसापेक्षः, तथा दर्शनात्। अन्यथा बालोन्मत्ताप्रबुद्धादिवाक्यानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। प्रमाणान्तरसापेक्षत्वाभ्युपगमे तदभावस्योक्तत्वात्कथं तदधीनं प्रामाण्यम्? निरपेक्षत्वाभ्युपगमस्तु दृष्टव्याप्तिविरोधादशक्यः। अतो धर्मे चोदनानां प्रामाण्यं न संभवतीति। राद्धान्तस्तु—

असामर्थ्यादधीदृष्टेर्बाधनादफलत्वतः। परतन्त्रतया वा स्यादप्रामाण्यं श्रुतेर्न तत् ॥

तथाहि—चोदनानामप्रामाण्यं वदतः प्रमाणान्तरासंभवे पदानां पदार्थेन सम्बन्धायोगात्किं बोधनसामर्थ्यमेव न स्यादित्यभिप्रेतम्? उत सामान्यतस्तत्सद्भावेऽपि प्रकृतार्थे चोदनवाक्यात्प्रत्ययो न जायत इति? जातोऽपि बाध्यत इति? अबाधितोऽपि वा निरर्थक इति? सार्थत्वेऽपि वा प्रामाण्यहेतुरहित इति? तत्र प्रथमं दूषयति—*औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति। अयमर्थः—पदस्य स्ववाच्येन सह वाच्यवाचकसम्बन्धः, **औत्पत्तिकः**—नित्यः। उत्पत्तिः स्वभावः। औत्पत्तिकः—स्वाभाविकः। अतः पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धस्यैव स्वाभाविकत्वान्न सम्बन्धान्तरविरहेणासमर्थत्वमित्यभिप्रायः। यद्वा शब्दार्थयोरुत्पत्तिदशासिद्ध इत्यौत्पत्तिकस्संबन्धः, न ह्यसावसंबन्धतयोत्पन्नयोः पश्चादीश्वरादिभिः संकेतान्निर्वर्त्यत इति शब्दाधिकरणे समर्थयिष्यते। द्वितीयं दूषयति—**तस्य ज्ञानमुपदेश** इति। **तस्य**—प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य। **उपदेशः**—हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायविषयश्चोदनात्मा नित्यः परमात्मोपदेशो यः। **ज्ञानम्**—ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणमित्यर्थः। ज्योतिष्टोमादिवाक्यपाठे प्रत्ययोत्पत्तिर्दुरपह्नवा, अन्यथा प्रत्यक्षादिष्वपि धार्ष्ट्यात्प्रतिपत्त्यपह्नवप्रसङ्ग इति। तृतीयं दूषयति—**अव्यतिरेकश्चेति**। प्रमाणान्तरेणास्यार्थस्य व्यतिरेकश्च नास्ति। व्यतिरेकोऽन्यत्वम्, प्रतीयमानादाकाराच्छुक्तिकारजतादिवद्विरुद्धाकारान्तरयोगित्वमित्यर्थः। यद्वा अव्यतिरेकश्चेत्युपदेशो विशेष्यते। **व्यतिरेकः** स्वार्थानन्वयः, प्रमाणान्तरेणापहृतविषयत्वम्, तद्रहित इत्यर्थः। तथा हि—प्रत्यक्षं तावज्ज्योतिष्टोमादीनां देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिश्रेयस्साधनत्वं नास्तीति न प्रतिपादयति, अलौकिके फले साध्यसाधनभावग्रहणवत्तदभावग्रहणस्याप्यशक्यत्वात्। नाप्यनुमानम्; तत्किं साक्षाज्ज्योतिष्टोमादीनां श्रेयस्साधनत्वं प्रतिषेधति, यथा विगीतं न श्रेयस्साधनं क्रियात्वात् गमनक्रियावत्, इति? विप्रतिपन्ना हिंसा न धर्मः, हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसावदित्यादि? अथवा चोदनाप्रामाण्यप्रतिषेधद्वारेण—यथा विगीतं न प्रमाणम्, प्रत्यक्षाद्यवगतार्थवाक्यत्वात्, बुद्धादिवाक्यवत्? आप्ताप्रणीतवाक्यत्वात्, बालोन्मत्तादिवाक्यवदित्यादि? तत्र तावज्ज्योतिष्टोमादीनां कि लौकिकश्रेयोपेक्षया साधनत्वं निषिध्यते? अलौकिकापेक्षया वा? सामान्यतो वा? नाद्यः, सिद्धसाधनत्वात्। न द्वितीयः, अलौकिकश्रेयस्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तत्साधनत्वनिषेधस्याशक्यत्वात्। न तृतीयः, भोजनक्रियादिभिरनैकान्त्यात्। यच्च हिंसात्वादधर्मत्वसाधनम्, तदपि

न; अधर्मत्वस्य हि व्यापकस्य ग्रहणं धर्मतया कस्यचिद्ग्रहणमन्तरेण न घटते, तद्ग्रहणं च प्रागुक्तरीत्या न चोदनातोऽन्यतस्सिध्यतीति व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधः। ततश्च चोदितत्वं धर्मत्वे प्रयोजकं पाप्मत्वे निषिद्धत्वमिति सोपाधिकता च।

यत्तु सांख्यैरुच्यते—हिंसाविधिनिषेधयोर्नास्ति विरोधः, आलम्भनवाक्यं हि हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति, निषेधवाक्यं तु हिंसायाः प्रत्यवायसाधनत्वम्; अतो वैधी हिंसा पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यति। नच प्रत्यवायहेतोर्विधानानुपपत्तिः, दुःखस्पर्शस्य भेषजादेरिव प्रभूतसुखसाधनतया विध्युपपत्तेः। उक्तं च **पञ्चशिखाचार्यैः**—* स्वल्पस्संकरस्सुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः—इति। निषिद्धत्वं साधनव्यापकमिति। तदसत्, शास्त्रैकवेद्ये सुखे दुःखे च किं प्रभूतमिति नियामकाभावात्। विधिबलात्सुखाधिक्यं कल्प्यत इति चेत्; निषेधबलाद्दुःखाधिक्यं किं न कल्प्येत? अल्पदुःखसाधनेऽपि सुखाधिक्याल्लोके विधिर्दृश्यत इति चेत्; अल्पसुखसाधनेऽपि दुःखाधिक्यान्निषेधोऽपि। अतो यावन्निषेधाविषयत्वं न साध्यते न तावदयं विधिर्जीवति। तदविषयत्वं च चिकित्सकशल्यादिप्रयोगन्यायेन; यथाश्रुति हिंसालक्षणानाक्रान्तत्वाद्वा; तल्लक्षणयोगेऽपि * अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति सङ्कोचाद्वा। अतो नास्य व्यापकत्वम्। यच्च प्रमाणत्वप्रतिषेधायोक्तं प्रत्यक्षाद्यवगतार्थविषयवाक्यत्वादाप्तप्रणीतवाक्यत्वादिति, तदपि कारणदोषस्योपाधित्वान्निरस्तम्। नहि बुद्धादेरुन्मत्तादेर्वा वाक्यं दोषमन्तरेणान्यतः कुतश्चिदप्रमाणं जातम्, स्वभावाद्वा। नचात्र कारणदोष इति वक्ष्यते। अत ईदृशान्यनुमानान्यसन्दिग्धाविपर्यस्तज्ञानजनकेनानेनैवागमेन बाधमर्हन्ति, न तु तैस्तद्बाधः। अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि कैश्चिदाभासैर्बाधप्रसङ्गात्। अस्त्वेवम्, तथाऽपि योगाचारमाध्यमिकादिभिरभ्युपगम्यते; एवमपि चोदनानां न प्रामाण्यं सिध्यतीति चेत्; तदपि न, बाह्यविषयप्रतीत्युदयस्य स्वारसिकबाधाभावस्य च दुरपह्नवत्वात्। स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नादिप्रत्ययवत्, इत्यादीनां स्ववचनविरोधबाधानैकान्त्यसोपाधिकत्वसाध्यविकलत्ववादानधिकारप्रसङ्गादिभिर्निर्मूलत्वात्। तदेतदविरोधलक्षणे तर्कपादे प्रपञ्चयिष्यते। **न्यायविस्तरे** प्रत्यक्षादेरागमस्य च सामान्यतः प्रामाण्यसिद्धेरिहोदास्महे। एवमागमेनापि न चोदनानां बाधः, बौद्धाद्यागमानां सहेतुकपरिग्रहाणां संभवद्वक्तृदोषाणां चोदनाभिः स्पर्धितुमशक्तेः। चोदनामूलानां तु मन्वाद्यागमानां तदविरोधात्। विरुद्धांशे च दुर्बलतया तत एव बाधात्। स्मृत्यागमयोस्तु कार्यविषययोर्मीमांसाविरोधे [सकृत्सम्मितत्वे] विकल्पात्। तत्त्वविषययोस्तु तात्पर्यभेदेन निर्वाहात्। एवमौपनिषदसर्वज्ञानुभवमूलागमस्यापि श्रुत्यैकार्थ्यस्थापनात्। प्रमाणान्तरैस्तु सद्भिरपि तुल्यन्यायतया न बाधः। असद्भिस्तु नतराम्। तदेवमव्यतिरेकस्सिद्धः।

चतुर्थं दूषयति—***अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमिति**। श्रेयस्साधनतया प्रत्यक्षादिभिः प्रागुक्तन्यायेनानुपलब्धे, **अर्थे**—धर्मे। **तदिति** प्रमाणशब्दानुसारेण नपुंसकनिर्देशः। ज्ञानशब्दनिर्दिष्टं शास्त्रं वा परामृश्यते। तदेवं तत्र प्रमाणान्तरज्ञातविषयत्वाधीनं नैष्फल्यं नास्तीत्यभिप्रायः। **अर्थेऽनुपलब्धे** इत्येतावतैव वा प्रकृतपरिहारः। पञ्चमं दूषयति—**अनपेक्षत्वादिति**। अयमभिप्रायः—व्युत्पत्त्या हि शब्दानां बोधकत्वं गृह्यते। नच प्रमाणान्तरदृष्टत्वमपि वाच्यतया व्युत्पत्तिसिद्धम्, येन तदपेक्षा स्यात्। न च प्रमाणान्तरमेतज्ज्ञप्त्युत्पत्त्योः कारणमिति। अत्रैवाधिकरणस्य निर्भरः। शिष्टं तु पूर्वोत्तराधिकरणैस्सामान्यतो न्यायविस्तरेण च सिद्धं प्रतिपत्तिसौकर्यायोपस्थापितमिति मन्तव्यम्। नन्वत्र प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं प्रामाण्यस्यासिद्धम्। तद्धि लोके कारणगुणादेव जायते, संवादकारणगुणार्थक्रियाज्ञानैश्च ज्ञायते। अत उत्पत्तिज्ञप्त्योः पराधीनं प्रामाण्यम्। नित्ये तु वेदकर्तृगुणस्तावन्नेष्टः। प्रमाणान्तरागोचरार्थविषयतया च न संवादः।

नच कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनेष्वर्थक्रियाज्ञानम् । नच कारीर्यादिदृष्टान्तेनाश्वासः, तेष्वपि फलनियमादर्शनात् । कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्कदाचित्फलानुत्पत्तिरिति चेत्; को जानाति फलोत्पत्तिर्यदृच्छया वा फलानुत्पत्तिर्वैगुण्याद्वेति? किंच, चित्रादीनामवहितैरनुष्ठितानामपि मर्दनादिजन्यसुखवत्समनन्तरमेव न पश्वादिकं फलं पश्यामः । नच चित्रादिफलं कालान्तरेऽपि संभवतीति वाच्यम्; लोके क्रियाफलस्यानन्तरभावित्वनियमदर्शनात् । नापि राजसेवादिवदाराध्यदेवताप्रीत्यादिद्वारा कालान्तरे फलं भविष्यतीति वाच्यम्, तथात्वस्य शास्त्रप्रामाण्यसमर्थनात्पूर्वं वक्तुमशक्यत्वात् । पश्वादीनां च दृष्टफलानां तदानीमेव संभावितानां साधनत्वेन चोदिताश्चित्रादयश्शास्त्रार्थनिश्चयदशायामेव देवताप्रीत्याद्यपूर्वप्रणाडीसमाश्रयणे कारणाभावात्स्वरूपेणैव साधनतया शास्त्रेण समर्प्यन्त इति निश्चीयते । यच्च कालान्तरे पश्वादिफलं जायते, तत्र प्रतिग्रहादिदृष्टकारणदर्शने कथं चित्रादिसाध्यत्वमध्यवस्येम? अतो दृष्टफलार्थचोदनानां विसंवादे स्वर्गादिफलार्थचोदनास्वपि सुगमम् । न केवलं चित्रादिष्वर्थक्रियाविरहमात्रात्तुल्यन्यायता, अपि तु * स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनया विरुद्धार्थक्रियैवोपलभ्यते । * स एष यज्ञायुधी यजमान इति यज्ञायुधसंयोगि शरीरमेव ह्युच्यते; नत्वात्मा । न च धर्मं निष्प्रमाणमातिष्ठमानैः कार्यकारणसंघातातिरिक्तः कश्चिदात्माऽभ्युपगम्यते । यद्यपि यजमानशब्दश्चेतनपर्यन्तः, तथाऽप्यत्र * रावणो निहतश्शेते इत्यादाविव तत्पर्यन्तत्वासंभवाच्छरीरमात्रवचनः । न ह्यत्रात्मनि यज्ञायुधसंयोगः । न च तत्स्वामित्वमात्रं विवक्षितम्, पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वाद्वाक्यस्य । नहि प्रागपि सिद्धेन स्वामित्वेन पात्रचयनं स्तुतं भवति । अतस्संयोगवचन एवायं यज्ञायुधिशब्दः । स च संयोगश्शरीरस्थ एव । तच्च शरीरं तदानीं न स्वर्गं गच्छत्पश्यामः । न च पश्चाद्वा गमिष्यति, तद्विरुद्धभस्मसाद्भावदर्शनात् । यास्यतीत्यनिर्देशाच्च । अतो न केवलं चोदनानां संवादाभावमात्रम्, योग्यत्वे सत्यनुपलम्भाद्विपरीतोपलम्भाच्च विसंवाद एवेत्यपौरुषेयीणां चित्रादिचोदनानामप्रामाण्ये तुल्यन्यायतया स्वर्गाद्यलौकिकफलसाधनचोदनास्वप्यनाश्वासः । अतः प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च कारणाभावाद्विपरीतदर्शनाच्च कथं चोदनाः प्रमाणं भवेयुरिति ।

अत्राप्युत्तरम्—* **अनपेक्षत्वादिति** । प्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्त्योर्न परापेक्षा । इह तावत्प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेत्युभयं स्वत इति सांख्याः । उभयं परत इति वैशेषिकादयः । अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परत इति बौद्धाः । तद्विपर्ययेण मीमांसका इति चत्वारः पक्षाः । तत्रोभयं स्वत इति पक्षस्तावन्न संभवति, विरोधात् । न हि विरुद्धमुभयमेकस्य स्वभावस्स्यात् । तथा सति प्रमाणाप्रमाणविभागो न स्यात् । अथ विज्ञानभेदेन प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थेति ब्रूयात्, तदा कस्यां विज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यम्, कस्यां चेतरदिति दुर्निरूपम्, ज्ञानस्वभावव्यतिरिक्तस्यान्यस्य नियामकस्याभावात् । भावे वा पराधीनत्वप्रसक्तेः । स्वतोऽसतः कथं साध्यत्वमिति चेत्; स्वतस्सतो वा कथम्? सत्त्वमेव हि साध्यत्वविरुद्धम् । अभिव्यक्तिमात्रं तत्रेति चेत्, साऽप्यभिव्यक्तिस्स्वतस्सती चेन्न साध्या । असती चेत्काऽन्यत्र वस्सती? असतश्शशविषाणादेस्साध्यत्वं न दृष्टमिति चेत्; सतो वाऽऽत्मनः किं दृष्टम्? अतः पूर्वमसत एव मृदादिषु घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशेषस्य दण्डचक्रादिभिस्साध्यत्वदर्शनात्, दृष्टे चानुपपत्त्यभावात्, अन्यथा स्ववचनविरोधादिदोषप्रसङ्गात्, प्रागसतां केषांचिद्व्यावस्थाविशेषाणां हेतुवशात्पश्चात्सत्तेति दुष्परित्यजोऽयमर्थः । साङ्ख्यवैशेषिकाभिहितौ सदसत्कार्यवादावारम्भणाधिकरणादिषु विस्तरेण निराकरिष्येते ।

अस्तु तर्ह्युभयं परतः, द्वयोरपि कारणगुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात्। तथा च प्रयोगः—विगीता प्रमा सम्यङ्मिथ्यावबोधसाधारणकारणादतिरिक्तसहिताज्जायते, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत्; यदि ज्ञानकारणादेव प्रमा स्यात् अप्रमाऽपि प्रमैव भवेदिति। तदप्यसत्, कार्यत्व इति विशेषणं प्रयुञ्जानेनेश्वरज्ञानस्य प्रमात्वमभ्युपगतम्। तच्च तस्य स्वाभाविकम्, अन्यथा कथमप्रमात्वं तस्य न स्यात्? दुष्टकारणप्रसूतत्वाभावादिति चेत्; तर्हि गुणवत्कारणप्रसूतत्वाभावात् प्रमात्वमपि न स्यात्। उभयपरित्यागे * परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायेन निस्स्वभावत्वप्रसङ्ग इति चेत्; तद्विरुद्धोभयपरिग्रहे वा किंस्वभावस्स्यात्? किं विशेषाभावे सत्यन्यतरस्वभावपरिग्रहश्शक्यः? धर्मिग्राहकात्तस्य नित्यस्य प्रमात्वेनैव सिद्धिरिति चेत्; तर्हि सिद्धं तस्य स्वाभाविकं प्रमात्वम्। ततश्च तद्दृष्टान्तेनेतरास्वपि प्रमात्वं स्वाभाविकमनुमीयताम्। अतस्सप्रतिसाधनस्त्वद्धेतुः। एतेन प्रमा सम्यङ्मिथ्यात्वावबोधसाधारणकारणातिरिक्तजन्या, कार्यत्वात्, घटवदिति प्रयुञ्जानोऽपि प्रत्याख्यायि। सेश्वरस्य सर्वप्रमापक्षीकारेण प्रयोगे भागासिद्धेः। विगीतत्वेन विशेषणे प्रत्यनुमानादेर्दुर्वारत्वात्। एवं निरीश्वरस्यापि मुक्तधीपक्षीकारबहिष्कारयोरुक्तदोषानतिवृत्तिः। विपक्षे बाधकसदसद्भावाभ्यां विशेषः। यत्तु, तावन्मात्राधीनत्वाभावस्योभयसम्मतत्वादप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य च त्वयाऽपि निरासात्, तावत एव निमित्तान्तरसंभेदेन विजातीयारम्भकत्वस्यात्रापि सिद्धिरिति; तत् निमित्तान्तरानिर्वचनादयुक्तम्। अप्रामाण्यनिमित्ताभावो निमित्तमस्त्विति चेन्न; कार्यान्तरहेत्वभावस्य कार्यान्तरेण हेतुतयाऽपेक्षणेऽतिप्रसङ्गात्। व्यभिचारादर्शनात्तद्धेतुत्वाभ्युपगमेऽपि चोदनाजनितबुद्धौ कारणदोषाभावमात्रेण प्रमात्वस्य दुस्त्यजत्वात्। कारणगुणनिरपेक्षतत्प्रामाण्यसमर्थनार्थो ह्ययं संरम्भः। दोषाभावोऽपि भावान्तरं भवतः, अभावाभावादभावान्तराणामपि विरोधिभावान्तरमात्रत्वस्वीकारादिति चेत्; सत्यम्, तथाऽपि कारणदोषाभावस्य कारणगुणैकरूपत्वायुक्तेरवक्तृकेऽपि वेदे दोषाभावस्सिद्धः। यथा कारणाभावदशायां कारणदोषाभावे कारणगुणस्याप्यभावो गुणव्यतिरिक्तभावान्तरात्मा, न पुनः कारणदोषात्मा। श्रद्धेयं चैतन्नित्यप्रमायामिति चार्वाकादेः प्रकृतप्रयोगे का वार्तेति चेत्; एषैव विपक्षे बाधकाभावादिमयी। किंच, भवत्पक्षपक्षपातिना **वाचस्पतिना न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका**दिषु प्रामाण्यस्थापकानुमाने स्वपरनिर्वाहकसमाधिस्वीकारात् स्वतःप्रामाण्यमाश्रितम्। तच्च * वाचस्पतेर्वचसि न स्खलते य एकः इति वदता **तात्पर्यशुद्धि**कारेणापि स्वीकार्यम्, गत्यन्तराभावात्; स्वपरनिर्वाहगतेस्सर्वविद्वत्परिगृहीतत्वाच्च। अन्यथा प्रमाणलक्षणतर्कादिव्यवहाराणां कर्कशवृत्तित्वेन विश्वापलापप्रसङ्गादिति। तेन कारणदोषाभावादेर्विना प्रामाण्यमिति भवताऽप्यङ्गीकार्यम्। तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकौ कथमिति चेन्न; दोषनिराकरणार्थत्वात्। यथा नित्ये कारणाभावाद्दोषनिरासः, तथा कारणगुणादप्यनित्ये तन्निरास एव, अनुवृत्तस्य दोषाभावस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वदृष्टेः, अन्यथासिद्धसन्निधेश्च हेतुत्वायोगात्। अत एव न विपरिवर्तप्रसङ्गश्शक्यः। ननु स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावप्रमा न नित्या, जन्यत्वात्, अतस्तत्र दोषनिराकरणाय गुणापेक्षेति चेन्न; अवक्तृकत्वेनैव वक्तृदोषनिवृत्तेः, तदतिरिक्तस्य गुणनिराकरणीयस्य दोषस्यात्रासंभवात्। अवक्तृकत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात्। ईश्वरस्येव जीवानामपि नित्यं ज्ञानं स्वतश्च सर्वविषयं प्रमात्मकं च; तत्तत्कर्मादिदोषवशात् संकुचितविषयम्, संशयविपर्ययाद्यवस्थायोगि च भवति; सर्वत्र दोषनिवृत्तौ तु स्वाभाविकेन सर्वविषयप्रमात्वेनावतिष्ठत इत्यौपनिषदोऽयं घण्टापथः। अतोऽन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाणां गुणानां न प्रामाण्यं प्रति कारणत्वम्। यथा पाकजावयविनि रसस्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकवतोऽप्यवयवरूपस्याकारणत्वं युष्माभिरेवोक्तमिति। भवतु वाऽत्र गुणाधीनं प्रामाण्यम्। वेदे तु न स्यात्। यथा हीश्वर-

ज्ञाने कारणाभावात्प्रामाण्यस्य न कारणगुणापेक्षा, एवं वेदेऽपि वक्तुरभावादेव वक्तृगुणानपेक्षा स्यात्। तावतैव वक्तृदोषनिवृत्तेरिन्द्रियादिगतकाचादिवच्छब्दस्वरूपगतदोषासंभवाच्च। तथाऽपि दोषाभावो गुण एवेति गुणाधीना प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत्; किमतः? न ह्येतावता वेदस्याप्रामाण्यं स्यात्। प्रामाण्यार्थश्चेदानीं विवादः। गुणाभावोऽपि दोष एव स्यादिति नित्यप्रमाऽप्रमैव स्यात्। अहेतोरपि गुणनित्यत्वस्याश्रयनित्यतावन्नियामकत्वोपपत्तिरिति।

अत एवाप्रामाण्यं स्वत इति पक्षोऽपि निरस्तः। अवस्तुत्वादप्रामाण्यं न हेतुसाध्यमिति स्वाभाविकत्वमिति चेन्न; अवस्तुत्वमिति किमभावत्वमभिप्रेतम्? उत तुच्छत्वम्? नाद्यः, प्रध्वंसे व्यभिचारात्। अहेतुकविनाशस्य च तर्कपादे परिहरिष्यमाणत्वात्। न द्वितीयः, असिद्धेः। न ह्यप्रामाण्यमप्रमाणे तुच्छम्, अपि तु प्रामाण्यम्। यन्निष्ठाभावप्रतियोगी यस्स तत्र तुच्छ इति तत्त्वम्। निरुपाधिनिषेधश्च तत्रैव परिहरिष्यते। वेदादुत्पन्ने च ज्ञाने निश्चयात्मके च दृश्यमाने विपर्ययत्वसाधनार्थं हि स्वतोऽप्रामाण्यं सिषाधयिषसि। नच विपर्ययत्वमवस्तु, अयथार्थप्रकाशनरूपत्वात्तस्य। नच यथावत्प्रकाशनाभावो विपर्ययत्वम्, घटादिषु तत्प्रयोगाभावात्, घटज्ञानस्य च पटं प्रति विपर्ययत्वापाताच्च। अतो विपर्ययत्वसंशयत्वयोर्भावत्वेनाहेतुसाध्यत्वं त्वयाऽपि वक्तुं न शक्यम्। ज्ञानोत्पादनशक्त्यभावस्तु तददर्शनादेव निरस्त इति तस्याहेतुसाध्यत्वेऽपि नात्र विरोधः; *तस्य ज्ञानमुपदेश इति ह्युक्तम्। किंच, संविदां स्वात्माकारे स्वाभाविकं प्रमात्वं तैरेवाभ्युपगम्यते, न हि तदधिपतिसहकार्यालम्बनादिकारणगुणेन जन्यते, तद्दोषेण वाऽपोद्यत इति ब्रुवते। अत एव ह्यपवर्गदशायां स्वात्ममात्राभासशुद्धसंवित्सन्तानानुवृत्तिरिष्यते। समनन्तरप्रत्ययगुणात्तत्सिद्धिरिति चेन्न; स्वरूपातिरिक्तगुणानभ्युपगमात्। स्वरूपस्य च कारणमात्रत्वात्। उक्तं च बाह्यैरेव—

*अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥ इति।

अतोऽप्रामाण्यं स्वत इति न तैरभ्युपगन्तुं शक्यम्। अतः पक्षान्तरासंभवात्परिशेषात्प्रामाण्यं स्वत इति सिध्यति। किंच, यस्य य आकारः प्रचुरतयोपलभ्यते स तस्य स्वभावः, यस्तु तद्विरुद्धः काचित्कः स त्वौपाधिक इति सार्वलौकिकः पक्षः। यथा मल्लिकापुष्पादेः वैशद्यादिकं स्वभावः, किंशुकसंसर्गविशेषाद्युपाधिना तु रागादिकमिति। एवमिहापि ज्ञानानां प्रचुरं प्रमात्वं स्वभावः, इतरत्त्वौपाधिकमिति युक्तम्। प्राचुर्यं च प्रमात्वस्याप्रमास्वप्यधिष्ठानाद्यंशे याथार्थ्यदर्शनेन सिद्धम्। निरधिष्ठानभ्रमाद्यसंभवस्तु तर्कपादे वक्ष्यते। अतः प्रामाण्यस्य कारणगुणानपेक्षत्वादपौरुषेये वेदे प्रमाजननाय वक्तृगुणापेक्षा नास्तीति सिद्धम्॥

यत्तु प्रामाण्यज्ञप्तौ संवादाद्यपेक्षेति, तदसत्। तथा हि—प्रामाण्यनिश्चये संवादादित्रिकं किं सर्वत्रापेक्षितम्? उत नियमेनान्यतमत्? नाद्यः, असंभवात्। नहि प्रामाण्यनिश्चये संवादस्य सार्वभौमत्वम्, स्वात्ममात्रसाक्षिकसुखादौ तदसंभवात्। संवादज्ञानेषु संवादान्तरापेक्षयाऽनवस्थानाच्च। न च परस्परसंवादादाश्वासः, शुक्तिकारजतधारावाहिकबुद्ध्यादावप्याश्वासप्रसङ्गात्। चोदनावाक्ये च बहुशः पठ्यमाने जायमानानां बह्वीनां संविदां मिथस्संवादस्य सुलभत्वात्। कारणान्तरजनितसंवित्संवादस्तु न गन्धादौ सुखादौ च शक्यः। पुरुषान्तरधीसंवादश्चोदनास्वपि सिद्धः। एवं कारणगुणज्ञानव्याप्ते ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य प्रमात्वनिश्चये, कारणगुणज्ञाने तद्धेतौ कारणस्य निर्दोषताज्ञानाधीने, निर्दोषताज्ञानमात्रेणाप्रामाण्यशङ्कानवकाशेन प्रतीतेर्याथार्थ्यसिद्धौ किं गुणैर्विदितैरन्यत्कार्यम्। अत्र च कारणस्य वेदस्य वक्तृदोषासंभव उक्तः। अर्थक्रिया च न व्याप्ता, अशक्यार्थक्रियेष्वनादरपदेषु च प्रतीतेषु पुरुषप्रवृत्त्यभावेन तन्मूलार्थक्रिया-

भावात् । अर्थक्रियाज्ञानस्य वा प्रामाण्यनिश्चयार्थार्थक्रियाज्ञानान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् । क्वचित्स्वतःप्रमाणत्वे सर्वत्राप्युपगन्तव्यत्वात् । अविदिताप्रामाण्येन वाऽभिमतसिद्धौ प्रकृतेऽपि चोदनाप्रामाण्यज्ञापकाभावमात्रेणाभिमतसिद्धेः । तत एव नापि द्वितीयः; कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावमात्रेणाप्रामाण्यनिराकरणे तेष्वन्यतमस्याप्यनपेक्षणात् । ननु भावान्तराभाववादिनां भवतां दोषाभावो गुण एवेति चेन्न ; अनुष्णाशीतस्पर्शवद्दोषगुणविरहात्मकभावान्तरसद्भावात् । वेदे च दोषासंभवस्योक्तत्वात् । तथाऽप्यप्रामाण्यस्याभावः प्रामाण्यमेव, परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थित्यभावात्, अतोऽप्रामाण्यनिराकरणार्थमन्यापेक्षणे प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमन्यापेक्षेत्युक्तं भवतीति चेत्; सत्यम्, तथाऽपि कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावातिरिक्तं संवादादिकं नापेक्षितमित्येतावता स्वतस्त्वं ब्रूमः । किंच, यथा यथावत्प्रतीयमाने सम्यग्रजते कस्यचित्कदाचिदरजतत्वशङ्का जायते, सा च कारणदोषाद्यभावपरामर्शेन निराक्रियते, तथाऽपि पूर्वप्रतिपन्नं रजतमेव स्थितं भवति ; एवमिहापि स्वतः प्रतीयमानेऽपि प्रामाण्ये कस्यचिदप्रामाण्यशङ्कायां कारणदोषाद्यभावेन तन्निरासे पूर्वप्रतीतमेव प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं भवति । ननु कथं स्वतः प्रामाण्यप्रतीतिः ? न ह्ययं घट इति वा घटमहं जानामीति वा प्रतियद्भिः पुरुषैस्तदानीमेव ज्ञानं प्रमाणमित्यपि प्रतीयते इति चेन्न ; ज्ञानं हि स्वतः परतो वा प्रकाशमानं प्रथममेव घटादिसद्भावप्रकाशात्मकं दृश्यते, घटोऽस्तीति विषयावच्छेदमन्तरेण तत्प्रकाशासिद्धेः, पश्चादारोपितेनानारोपितेन वाऽर्थत्वेनावच्छिन्नं भासते, तत्रारोपितत्वशङ्का दोषाद्यभावेन निराक्रियत इति स्थिते, चोदनाजनितसंविदपि श्रेयस्साधनार्थप्रकाशात्मिका कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावादनपोदितप्रामाण्याऽवतिष्ठत इति ।

ननु, यद्यपि कारणगुणाद्यनपेक्षा, यद्यपि वेदे कारणदोषो न दृष्टः, तथाऽपि दर्शितो बाधकप्रत्ययश्चित्रादिवाक्ये, अतस्सापवादं चोदनाप्रामाण्यमिति ; तत्रापीदमुत्तरं सूत्रकृतैवोच्यते—***अव्यतिरेकश्चेति** । चित्रादिचोदनास्वपि न व्यतिरेकः, चित्रायाः फलसाधनत्वमात्रवचनेनानन्तर्यस्याचोदितत्वात् । दृष्टफलार्थराजसेवादिवदेव कालान्तरेऽपि फलसंभवात् । ननु साध्यसाधनभावे गृहीते कालान्तरे कर्माभावात्, पश्वादिफलस्य च तत्कालेऽपि संभवोपपत्तेरदृष्टद्वारकल्पने प्रमाणाभावात्, लोके च मर्दनादिक्रियानन्तरमेव फलदर्शनेन सामर्थ्यादनन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति स्यादिति चेत्; मैवम्; लोके तावत्क्रियानन्तरमेव फलमिति न नियमः, शरप्रयोगकृष्यादिषु राजोपकारकराजद्विष्टयोश्चावान्तरव्यापारद्वारा द्राघीयसा कालेन फलाविनाभावात् । अतः कालान्तरे कर्माभावेऽपि फलस्य तदानीमेव संभवेऽपि श्रुतसाध्यसाधनभावानुगुण्याय द्वारकल्पनमविरुद्धम् । ननु शास्त्रार्थावधारणपूर्वकमनुष्ठानम्, अनुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्धेर्द्वारकल्पनया शास्त्रार्थावधारणमिति चेन्न ; परानुष्ठानानन्तरं फलानुपलम्भात्स्वयं शास्त्रार्थनिश्चयदशायां द्वारकल्पनोपपत्तेः, साक्षात्साधनत्वभ्रमेण वाऽनुष्ठाय पश्चात्फलविलम्बेन द्वारं कल्पयिष्यतीति न तावता शास्त्रप्रामाण्यस्यापायः, तत्स्वातन्त्र्यस्य दर्शितत्वात् । अव्यवहितत्वमात्रं तु स्वभ्रमसिद्धं बाध्यते । किंच, चित्रा तावन्न क्षणमात्रभाविन्येका क्रिया, किंतु साङ्गप्रधानकर्मक्षणनिचयात्मिका क्रिया । क्षणानां च क्रमेण चोदितानां न यौगपद्यम् । तस्माददृष्टद्वारमन्तरेण [यौगपद्यं न संभवति । नच क्रियायां क्षणेक्षणे पश्वादि क्रमेणोत्पाद्यते । अपि तर्हि स्वोपभोगार्थम् । स चोपभोगश्चिरकालः । अतो यावदुत्पन्नकालम् । न च क्रियासमुदायानन्तरं चावयवरचनादि दृष्टकारणमन्तरेण ।] न पश्वाद्युत्पत्तिसंभवः । न च पश्वादेरुत्पत्तिमात्रं फलमभिसन्धायोपाय उपदिश्यते, अपि तर्हि स्वोपभोगार्थम् । स चोपभोगश्चिरकालतः । अतो यावदुपभोगकालं स्वास्नुना राजप्रीत्यादिवत्क्रियातिरिक्तेन केनचिद्भवितव्यमिति शास्त्रार्थश्रवणवेलायामेवानुष्ठाताऽध्यवस्यति ।

न चात्र किंचिद्द्वारं कल्पनीयम्, द्वारस्य देवताप्रीत्यादेश्शब्देनैवोपस्थापितत्वात्। तथा च शारीरके वक्ष्यते—*फलमत उपपत्तेः; *श्रुतत्वाच्चेति। अतस्सपरिकरविधिवाक्यपरामर्श एव प्रत्यक्षमिव विसंवादं प्रशमयति। न च देवताप्रीत्यादिरपि तदानीमेव फलं जनयत्विति वाच्यम्; राजप्रीत्यादिवदेव देशकालावस्थादिनियतफलप्रदानोपपत्तेः। यदा च प्रतिबन्धरहितं सगुणं कर्म भवति, तदाऽनन्तरमेव फलं दृश्यत एव, यथा कारीर्यादौ, यथा चाभिचारादौ। नच तत्र यादृच्छिकं फलमिति वक्तुं शक्यम्, भूयसा दर्शनात्। अतस्तेनैवान्यत्र कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमाश्रीयते। यच्च कालान्तरे प्रतिग्रहादि कारणान्तरं दृश्यत इति; न तावन्मात्रेणादृष्टस्य फलहेतुताभङ्गः, उभयोरपि हेतुतायाः प्रमाणद्वयसिद्धत्वेनान्यतरपरित्यागायोगात्, सर्वत्र सामग्र्यामनेककारणसन्निपातात्; क्षुच्छान्तिकामो देवदत्तगृहं गच्छेदित्यत्र भोजनादिवत्। यत्र चात्यन्तोत्कटमदृष्टम्, तत्र हेत्वन्तरोपनयनमन्तरेण स्वयमेव फलति। इदं च महर्षिप्रभृतीनां वृत्तान्तेषु सुगमम्।

यत्तु यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षविरोध इति; तदपि न, अपरेष्वर्थवादवाक्येष्विवात्रापि मुख्यार्थबाधस्यादोषत्वात्। तात्पर्यविषयभूतस्य त्वर्थस्याविरुद्धत्वात्। स्वर्गकामो हि चेतनविशेषो यजमानः, तस्य स्वर्गाख्यफलसिद्धिरिह विधिवाक्यसिद्धोऽनूद्यते, न तु निष्प्राणस्याचेतनस्य शरीरस्य। न चात्मनोऽकर्तृत्वाद्यजमानशब्दवाच्यत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यम्। न हि वयं वदामः आत्मनोऽत्यन्ताकर्तृत्वम्, *कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्, *परात्त्विति च शारीरके तत्कर्तृत्वव्यवस्थापनात्। अतो विशेष्यवाचिनि यजमानशब्दे चेतनमभिदधाने यज्ञायुधिशब्दश्शरीरविषयोऽपि चेतनाधिष्ठितपरित्यक्तसङ्घातमेवाभिप्रैति। अत एव *एष इत्यपरोक्षनिर्देशोऽपि न विरुद्धः। एवं यत्रार्थवादेषु प्रत्यक्षादिविरोधस्तत्र सर्वत्राप्यौपचारिकार्थग्रहणेन समाधानं वक्ष्यते।

यत्तु धर्मे प्रमाणमनिच्छद्भिर्देहातिरिक्त आत्माऽपि नेष्यत इति न तन्मूलं समाधानं शक्यमिति; तत्किमनिच्छामात्रेणात्मा न स्यात्? स तु प्रत्यक्षानुमानागमैरध्यवसीयमानो नापह्नोतुं शक्यः। तथा हि—प्रत्यक्षं तावत्, देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यमेव प्रत्यगात्मानं प्रकाशयति। योऽसौ प्रतिक्षेत्रमहमित्युपलभ्यते, स न तावद्देहः, प्रत्येकसमुदायविकल्पानुपपत्तेः। नह्यत्र पाणिपादादयः प्रत्येकमहमर्थः; पाणिरहम्, पादोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यादृष्टेः। पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखमिति व्यतिरेकप्रत्ययदार्ढ्याच्च। नापि समुदायः, अहमर्थस्य चेतनत्वात्पाण्यादिसमुदायस्य शरीरस्य चैतन्यसमवायायोगात्। नहि प्रत्येकमसतश्चैतन्यस्य समुदाये संभवः, तन्त्वादिष्वसतो रूपादेस्तत्समुदायेऽप्यदर्शनात्। न चावयवाः प्रत्येकं चेतयन्ते, प्रत्येकमहंबुद्ध्यभावस्योक्तत्वात्; अनेकचेतनोपलम्भाभावात्; एकस्यैव सर्वावयवावच्छिन्नस्य सुखादिप्रतिसन्धानात्; परस्परपीडाद्यनभिज्ञतया परस्परोपकारभङ्गप्रसङ्गात्; एकैकावयवच्छेदे तत्तदनुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः। न ह्युपदेशादिरत्र हेतुः। नापि वासनासंक्रमः, अन्यगुणस्यान्यत्र संक्रमणायोगात्। न च संसर्गात्तज्जातीयवासनोत्पत्तिः, मातुर्वासनया गर्भेऽपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्। न च प्रत्येकं [म] सतस्संयोगस्यैव समुदाये संभवः, अनेकाश्रितत्वानुपलम्भात्। न चैकोऽवयवी चेतयतामिति युक्तम्, व्यतिषङ्गविशेषवदवयवसङ्घातातिरिक्तावयव्यसंभवस्यारम्भणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। तत्संभवेऽप्यवयवगतविशेषगुणमन्तरेणावयविनि विशेषगुणोत्पत्त्ययोगात्। न चात्र चित्रन्यायः, तत्रापि प्रत्येकावयवगतानां सितरक्तपीतादीनां विशेषगुणानामेव चित्रारम्भकत्वात्। सितादीनां चित्रस्य चावान्तरवैजात्येऽपि रूपत्वेन गुणावान्तरजात्या समजातीयत्वात्। इह चावयवेषु तथाविधविशेषगुणासंभवात्। नच चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत् प्रत्येकमसतोऽपि संसर्गवशादुत्पत्तिरिति वाच्यम्, चूर्णहरिद्राद्योः प्रत्येक-

मविद्यमानस्यापि संसर्गवशात्प्रत्यवयवं पाकजरागोत्पत्तेः । इह चावयवे चैतन्यासंभवस्योक्तत्वात् । अतो यदुक्तं **लोकायते** * पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति, तदपि प्रत्युक्तम्, किण्वादिभ्योऽपि प्रत्यवयवं परिणामविशेषवशान्मदशक्त्युत्पत्तेः । भूयस्त्वाल्पत्वादिभिर्विकारतारतम्योपपत्तेश्च । अतो योऽसौ प्रतिक्षेत्रमहमित्युपलभ्यते स एवात्मा, पाण्यादेस्तत्संघाताच्च विलक्षणः । एवं स्थिते देवोऽहम्, मनुष्योऽहम्, कृशोऽहमित्यादिदेहधर्मोपष्टम्भेन योऽसावहंप्रत्ययः, स पीतशङ्खादिनयेन निर्वाह्यः, संसर्गिणि गृह्यमाणे देहे कर्मादिदोषविशेषेण भेदकधर्माग्रहात्तद्धर्मारोपोपपत्तेः । स्वप्नादिषु चात्मानं व्याघ्रादिरूपमभिमन्यन्ते । एवमत्यन्तदवीयस्स्वर्थमाणारोपसंभवे पृथक्सिद्ध्यनर्हप्रत्यक्षीक्रियमाणप्रातिस्विकदेहारोपस्य क इवासंभवं मन्यते । गृहादिष्विव मम देह इति च व्यतिरेकप्रत्ययस्सार्वलौकिकः । न वाऽसौ 'ममात्मेतिवत् स्वरूपविषयः,' आत्मशब्दस्य तत्र स्वरूपपर्यायत्वात्; देहशब्दस्य तदभावात् । शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवत्स्यात्, यदि गत्यन्तरं न स्यात्; इह तु देहे चैतन्यासंभवेन गत्यन्तरं दर्शितम् । एवमयमस्मदादीनामपि देहाद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमान आत्मा निरुद्धबाह्यकरणार्थस्य प्रत्यक्षकर्तृत्वेनोपलम्भान्मनसोऽप्यन्यः । मनसा स्मरामीति च समनस्काः प्रतिपद्यन्ते । एवं धियोऽप्यतिरिक्त आत्मा, प्रत्यक्षं जनानामिति (?) धर्मधर्मितया प्रतीतेः । क्षणिकज्ञानसन्तत्यात्मत्वपक्षस्य ज्ञानस्यातिरिक्तमिथ्यात्वादेव तर्कपादे निराकरिष्यमाणत्वात् । तत एवाहमर्थात्मकस्याबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सूत्रितमित्यभ्यधिष्महि पूर्वस्मिन् सूत्रे * पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मेति ।

एवं प्रत्यक्षेणास्यात्मनो देहातिरेकसिद्धेरनुमानैरप्यसंभवद्विरोधैः प्रागुक्तनयेन विपक्षे बाधकवद्भिः, असंभवदुपाधिगन्धैर्व्यतिरेकस्सुसाधः । यथा शरीरं न चेतनम्, भूतत्वात्, नश्वरत्वात्, सावयवत्वात्, घटवदित्यादि । नापि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि, करणत्वात्, कुठारादिवत् । नच बुद्धिः, क्रियात्वात् प्रमाणा[रूपा] दिवत् । **साङ्ख्यैरपि** संगृहीतम्—

* संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थिप्रवृत्तेश्च ॥ इति ।

वीतरागजन्मादर्शनाच्चात्मनो भवान्तरं सिद्धम् । तदेवं विसंवादाभावात्संवादकारणगुणादेश्चानपेक्षितत्वाच्चोदनानां स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमनपोदितमिति । एवमनेनैव सूत्रेण चोदनाप्रामाण्यस्य स्वल्पावशेषितो भारः । अत्र स्वोक्तस्य सकलस्यार्थस्य साम्प्रदायिकतां सिद्धान्ततां च ज्ञापयितुं स्वाचार्याभिमतिं दर्शयति * **बादरायणस्येति** । न ह्येतन्मतान्तरद्योतनार्थम्, उक्तस्य प्रामाणिकत्वात्, स्वमतस्यावचनाच्च । जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वम्, बादरायणस्य च मीमांसाप्रधानभूतशारीरकसूत्रकृत्त्वेन न्यायसिद्धार्थेऽनुविधेयवचनत्वं च महाभारतादिप्रसिद्धम् ।

* सुमन्तुं जैमिनिं वैल्वं शुकं चैव स्वमात्मजम् । प्रभुर्वसिष्ठो वरदो वैशम्पायनमेव च ॥
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् । संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिना जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वं प्रसिद्धम् ।

* द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् । पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम् ॥

इति बादरायणत्वं सहेतुकमुक्तम् । बादरायणस्य शारीरकशास्त्रकृत्त्वं सर्वसम्मतम् । तदेवं जैमिनिबादरायणयोरेकाशयत्वस्योपक्रमादिसिद्धत्वाद्बादरायणमतविरुद्धैरर्थैर्जैमिनिसूत्राण्युपवर्णयन्तः प्रत्युक्ताः । उभयाभिप्रायवेदी भगवान् **बोधायनो** विंशतिलक्षणीं मीमांसां परस्परसंगमार्थं विस्तरेण व्याख्यादिति वृद्धा विदामासुः । तथा च स्वयमेवाह—* संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति । यत्पुनराहुः—कार्यव्युत्पत्तिस्तु पूर्वाधिकरणे, इह तु

मानान्तरवेद्यार्थताप्रत्युक्तितो वेदस्स्वार्थे प्रमाणमित्युक्तम् । अतो वेदो वेदार्थेऽपूर्वे प्रमाणं नान्यदिति ; तानिह भौतकल्पान् दूषयितुमप्यपत्रपामहे, चोदनासूत्रस्यान्यपरत्वस्थापनात्, अपूर्वाधिकरणे च पूर्वव्युत्पत्तेर्निराकरिष्यमाणत्वात् । अत एव प्रभाकरशिरश्शृङ्गायमाणे परहितापूर्वे वेदस्य परानपेक्षप्रामाण्यवर्णनस्याशक्यत्वादिति ।

अनुभूतित्वमात्रं च प्रामाण्यं वदतामिह । व्यर्थं वेदप्रमाणे च स्वतःप्रामाण्यसाधनम् ॥
विपर्ययत्वशङ्कायामनुभूतित्वसाधने । अनुस्मृतित्वाद्बुद्ध्या किं वाक्यजा धीर्निरस्यते ॥
सर्वानुभूतिर्मानं चेत्तत्तुल्यविषया मतिः । यथार्थैवं भवेत्सर्वा सा किमर्थं निरस्यते ॥
स्वतो विशिष्टधीप्राप्ता दोषाद्भेदाग्रहो यदि । कथं तत्रोपकुर्वीत त्वदुक्तं मानलक्षणम् ॥
इह चानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं यदसूत्रयत् । तन्नापूर्वैकविषयमीश्वरादौ समत्वतः ॥
अतीन्द्रियेऽर्थे प्रामाण्यमनुमित्यैव चिन्त्यते । शारीरके तु सिद्धार्थविशेषे मानता गिराम् ॥ ५ ॥

॥ इति वेदप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शब्दनित्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

6. सू०—कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ १. १. ६. ॥ (पूर्वपक्षसूत्रम् १)

* औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति शब्दार्थसंबन्धस्यानादित्वमुपक्षिप्तम् । तत्र च न कश्चिद्धेतुरुक्तः । तुशब्दोऽप्यवधारणं वैलक्षण्यं पूर्वपक्षव्यवच्छेदं च द्योतयेत्, न तु हेतुम् । अनपेक्षत्वादिति तु हेतुस्स्वतःप्रामाण्यार्थः । न चानेकं तत्र साध्यम्, अधिकरणभेदप्रसङ्गात् । न च कथंचित्तदर्थविचारानुप्रवेशः, वेदाधिकरणादेरप्येकीकरणप्रसङ्गात् । अत एतदधिकरणसिद्धस्य तत्रानुवादमात्रमेव ।

तदिहैवमुत्थानम् । अकारणत्वेन हि वेदस्य स्वतःप्रामाण्यापवादशङ्कानिरासः । अकारणत्वं चासंभावितम्, शब्दार्थसंबन्धस्य साङ्केतिकत्वेन साङ्केतिकशब्दसमुदायस्य वेदस्य सङ्केतात् पूर्वं सद्भावायोगात् । तदेतदभिप्रेत्याह—* **कर्मैके तत्र दर्शनादिति** । एके—वादिनः । शब्दस्य अर्थेन संबन्धम्, शब्दस्येति निर्दिष्टं वाचकत्वमेव वा । कर्म—कार्यम्, साङ्केतिकम् । आहुः । तत्र दर्शनात्—तत्र सङ्केते सति, वाचकत्वदर्शनात् । यदि गवादिशब्दानां सास्नादिवत्पिण्डादिभिस्संबन्धस्स्वाभाविकस्स्यात्, तदा तेषामेव शब्दानां वस्त्वन्तरेषु सङ्केताद्वाचकत्वं न पश्येम । न हि दाहकस्वभावो वह्निः पुरुषेच्छया सेचनक्रियायां विनियुज्येत । न च रूपग्रहणे शक्तं चक्षुः शब्दग्रहणसाधनतया सङ्केत्येत, तथा सत्यन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्, तत्तच्चिकित्सानैरपेक्ष्यप्रसङ्गात्, अयत्नतः सर्वेषां सार्वज्ञ्यप्रसङ्गाच्च । अतोऽन्यबोधकस्वभावश्चेच्छब्दो न तदन्यबोधकतया कल्पयितुं शक्यः । अतो न शब्दानां स्वतः केनाप्यर्थेन संबन्धः । तथाऽपि सङ्केत एव तत्रतत्रार्थे धियमादधाति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । आर्यम्लेच्छादिभाषादिषु चैकस्यैव शब्दस्यानियतिर्दृश्यते । किंच, यदि शब्दार्थयोस्स्वाभाविकस्संबन्धः, तदा व्युत्पत्तेः पूर्वमपि शब्दोऽर्थं गमयेत् । संबन्धज्ञानाभावात्सत्यपि संबन्धे धूमादिवन्न गमयिष्यतीति चेत् ; तत्र कोऽसौ संबन्धः ? न तावत्कार्यकारणभावादिकम्, असंभवात् । नाप्युपश्लेषलक्षणः, अदर्शनात् । न च तुल्यवद्व्यपदेशेन तदवगमः, प्रत्यक्षतो वर्णाद्यात्मना सास्नादिमदात्मना च भेदावगमेन तदसंभवात् । यदि च शब्दार्थयोरुपश्लेष इष्यते, क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य

पाटनपूरणे स्याताम् । नापि स्फोटाख्यश्शब्दो वर्णाद्यात्मना च विवर्तेत इति तादात्म्यं संबन्धः, वर्णातिरिक्ते त्वदभिमते शब्दे प्रमाणाभावात् । न तावद्गौरिति शब्दोच्चारणे गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तं कंचन शब्दं शृणुमः । शब्दादर्थं प्रतीम इत्येकवचननिर्देशादेकं पदमिति कण्ठोक्तेरनेकेभ्यो गकारादिभ्योऽधिकं शब्दमुपलब्धवन्तो व्यवहर्तार इति चेत्; तन्न ; परिषदा संभावितोऽहम्, एकेयं परिषदित्यादिष्वपि पुरुषाद्यतिरिक्तपरिषदादितत्त्वपरिकल्पनप्रसङ्गात् । योग्यानुपलब्ध्या तद्बाध इति चेत्तुल्यम् । अयोग्यस्तर्ह्यसावस्त्विति चेत्, तर्हि परिषदादितत्त्वमपि तथाविधं कल्पय । कथं वा अयोग्यमुपलब्धम् ? प्रत्येकसमुदाययौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्या वर्णानां वाचकत्वासिद्धौ गत्यभावात्तदतिरिक्तः कश्चिदर्थप्रत्ययहेतुः कल्प्य इति चेत् ; तत्रार्थं प्रत्याययिष्यन् किमिति वर्णानुच्चारयसि ? अर्थप्रत्यायकस्फोटाभिव्यक्त्यर्थमिति चेत् ; स्फोटमभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किमेकैकशः समुदायतो वा, क्रमेण युगपद्वेति परावृत्य पश्य । अतो यादृशैर्वर्णैः स्फोटस्ते अभिव्यङ्क्तुमिष्टः, तादृशैरर्थ एवाभिव्यज्यताम्, किमन्तर्गडुना स्फोटेन ? तदेतन्मन्दाकिनीमनादृत्य मरीचिकानुधावनम्, यत्सकललोकप्रत्यक्षां वर्णात्मिकां वाचं विहाय अत्यन्तापरिदृष्टस्यानुपयुक्तस्यार्थतुल्ययोगक्षेमस्फोटाख्यशब्दस्य कल्पनम् । यद्यपि वैखर्यतिरिक्तमवस्थात्रयमागमग्रन्थेष्वभ्यधायि, तथाऽपि वाचकत्वे तन्नोपयुज्यते । भावनादिभेदे तदुपयोगात् । यत्तु * स्फोटस्त्वं वर्ण[समुदाय]सङ्घस्थः इति महाभारतवचनम्, तेनापि न प्रत्यक्षविरुद्धं प्रत्यस्तमितसमस्तवाचकविकल्पोपप्लवस्त्वदभिमतस्स्फोटोऽभिहितः, अपि तर्हि वर्णाश्रयार्थस्फुटीकरणशक्तिः । अन्यथा वर्णाध्यासाधिष्ठानभूतो निर्विशेषस्स्फोट इत्युक्ते कथं देवता तमात्मानमभिमन्येत ? वर्णानां वाचकत्वशक्तिः त्वदधीनेति तु समञ्जसम् । अत एकेन वक्त्रा क्रमनियमेन समुच्चार्यमाणा वर्णा एव पदम् । न च तद्वा तदर्थो वा क्वचिदध्यस्तः, अबाधितत्वात् । न च तयोस्सङ्केतमन्तरेण संबन्धं पश्यामः । न च बोध्यबोधकभाव एव संबन्धः, तन्निमित्तभूतसंबन्धप्रश्ने स एवेत्युक्तावात्माश्रयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षानुमानयोश्च बोधकयोर्बोधकत्वातिरिक्तस्य संबन्धस्य दर्शनात् । अतः परिशेषात् सङ्केत एव देवदत्तादिशब्देषु बोधनौपाधिकतया दृष्टोऽन्यत्रापि स्वीकर्तव्य इति । अत एव तद्ग्रहणात्पूर्वमर्थप्रत्यायकत्वासंभवादस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पाद्य देवदत्त इति सङ्केतमेव पुरस्कुर्वन्ति । प्रयोगश्च भवति—विप्रतिपन्नाश्शब्दास्साङ्केतिकाः, वाचकत्वात्, डित्थादिशब्दवदित्यादिः । यद्वा तत्र दर्शनादित्यस्यायमर्थः, **तत्र**—कर्मत्वे, **दर्शनात्**—श्रुतेः । तथा ह्युत्पन्नस्यार्थस्य पश्चान्नामकर्म समामनन्ति । यथा—* अनपहतपाप्मा वा अहमस्म्यनाहितनामा नाम मे धेहीति । अतः पदपदार्थसंबन्धः पौरुषेयः ॥ ६ ॥

इतश्च— 7. सू०—**अस्थानात्** ॥ १. १. ७. ॥ (पू. २)

* तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति रूपाणामिव नाम्नामपि, **अस्थानं**—प्रलयः, **श्रूयते** । न ह्यत्र वर्णस्वरूपप्रलय उच्यते, नामशब्दस्य वाचकाकारे रूढत्वात् । तदाकारकशब्दस्य च प्रलयो वाचकत्वप्रलय एव । न वात्र वाच्यप्रलयाद्वाचकप्रलयोक्तिः, घटादिषु विनष्टेषु तन्नामप्रध्वंसादर्शनात् । विनष्टेषु नरेषु नामशेषत्वप्रसिद्धेः । अविनष्टे च पुरुषे नामान्तरकरणेन पूर्वस्य नामधेयस्य गतत्वव्यपदेशात् । अतो नाम्नः प्रलयस्तस्य पूर्वाभिधेयपरित्याग एव ॥ ७ ॥

इतश्च—8. सू०—**करोतिशब्दात्** ॥ १. १. ८. ॥ (पू. ३)

* नामानि कृत्वेति करोतिशब्दश्च दृश्यते । न चैष प्राक्तनस्य नाम्नः प्रयोगमात्रे घटादिषु दृष्टः ; अपि

तु देवदत्तादीनां सङ्केतकरणे । तथोपबृंहणेऽपि—

*नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥

इति रूपनाम्नोरविशेषेण करोतिशब्दः प्रयुक्तः । उपबृंहणान्तरेऽपि * निर्ममे इत्यकरोदित्यर्थकम् । ततश्च यथा रूपेषु जगत्कर्तुः स्वातन्त्र्यं तथा नामस्वपीति सकृदुच्चरितात्करोतिशब्दान्निश्चिनुमहे । अपिच *सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययबलेन समानकर्तृकत्वं पौर्वापर्यं च ज्ञायते । तस्मादौत्पत्तिकस्संबन्ध इत्ययुक्तम् ॥ ८ ॥

इतश्च—**9.** सू०—**सत्त्वान्तरेच यौगपद्यात्** ॥ १. १. ९. ॥ (पू. ४)

सत्त्वम्—जन्तुः । गौरित्येवैकश्शब्दः सास्नादिमद्द्रव्ये ततोऽन्यस्मिंश्च वागादौ युगपद्बुद्धिं जनयति । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहारे प्रतिनियतविषया धीर्जायते, तथाऽप्येकपदोच्चारणदशायां तावन्मात्रश्रवणदशायां वा न विशेषो निर्धार्यते, तत्कस्य हेतोः ? अर्थस्य संबन्धनियमस्तस्यास्तीति । नन्वेकं पदं शृण्वन्ननेकार्थान्न प्रतिपद्यत एवेति चेत्; तत्किं वर्णक्रमनिर्देशवन्मन्यते, अनेकपदश्रवणे वाऽन्यतोऽर्थमवगच्छति ? स्मरत्यर्थमिति चेत्; किमहेतुकं स्मरति ? अतोऽभिधत्ते वा स्मारयति वाऽनेकानेवार्थानेकपदम् । सङ्केतोपाधेश्च नियमो दृष्टः । तस्मात्सर्वत्र भवितव्यं सङ्केतेन । अथवा सकृदुच्चरितश्शब्दः पदान्तरसमभिव्याहारपरामर्शी युगपदनेकार्थमभिधत्ते ; यथा—*शर्करां पादजिह्वाभ्यामक्षिरोगी विवर्जयेदित्यादौ । कथमन्यथा श्लेषकाव्यं कवयितारः परिस्फुर्युः । यद्वा, यदा गां दोग्धीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदैवान्यो गां कृषतीति, तदयमेक एव गोशब्दो युगपत्परस्परं विरुद्धेष्वर्थेषु प्रयुज्यते । यद्येकेन सत्त्वेनास्य प्रबोधकत्वलक्षणस्संबन्धस्स्वाभाविकस्स्यान्न तद्विरुद्धे प्रयुज्येत, अस्वाभाविकत्वे तु एकत्र बहुषु वा यत्रयत्र सङ्केतस्तावत्सु प्रयोगो युक्तः । एकमेव च नामानेकेषु सङ्केत्यमानमन्यदपि पश्यामः । आर्यम्लेच्छभाषासु च नियमम् ॥ ९ ॥

इतश्च—**10.** सू०—**प्रकृतिविकृत्योश्च** ॥ १. १. १०. ॥ (पू. ५)

दधिशब्दस्थ इकारो दध्यत्रेति विक्रियत इत्यन्वशिष्यत् । ततो दधिशब्दस्य वर्णविकारेणान्यथाकरणं दृष्टम् । अन्यथाकरणं च नाम्नः पौरुषेयत्वम् । नचात्र गावीगौण्यादिवद्विकृतिरवाचिकेति वाच्यम्, प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि यौगपद्यात् । अभियुक्ता एव हि केचिदत्र दधीति प्रकृतिं प्रयुञ्जते, तत्रैवार्थे दध्यत्रेत्यपरे तदानीमेव विकृतिम् । तदत्र संस्कृतयोनीनां प्राकृतादिभाषाणामिव दधिशब्दप्रकृतीनां दध्यादिशब्दानामनादित्वं दुर्वचम् ॥ १० ॥

इतश्च—**11.** ॥ सू—**वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य** ॥ १. १. ११. ॥ (पू. ६)

न केवलं वर्णान्तरभावलक्षणं वैकृतम्, अपि तु [प्रकृतितयाऽभिमतस्य] अस्य—विकृतिशब्दस्य, कर्तृभूम्ना, वृद्धिलक्षणोऽपि विकारो दृश्यते । बहुभिः, प्रबलेन वा केनचिदुच्चार्यमाणः प्रकृतित्वेनाभिमतश्शब्दः उपचिताकार उपलब्धः । ततश्च व्यापारेणोपचितो यः, सोऽनुपचिताद्भिन्न इति ततो धीर्न शक्तिहेतुका, गाव्यादिवत्सादृश्यमात्रेणाप्युपपत्तेः । तत्तन्न्यायेन चात्रापि न स्वाभाविकस्संबन्ध इति ॥ ११ ॥

षण्णां क्रमात् षड्भिः परिहारमाह—

12. सू०—**समं तु तत्र दर्शनम्** ॥ १. १. १२. ॥ (सिद्धान्तसूत्रम् १)

तुशब्दः परिहारपरः पक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः । तत्र—सङ्केते । यद्यथाभिमतार्थवाचकत्वदर्शनम्, तत् कस्मिंश्चिदर्थे स्वाभाविकसंबन्धसदसद्भावयोस्समम् । न हि सहकारिविशेषादापद्यमानमर्थक्रियान्तरं सहकारिनिरपेक्षामन्यत्र शब्दशक्तिं प्रतिरुणद्धि । यथा रेखाविशेषस्य सङ्केताद्वर्णविशेषबोधकत्वेऽपि स्वतः परज्ञापनशक्तिर्नापैति, तथेहापि । तेन न दहनदृष्टान्तः । प्रकृते च यथोपलम्भं स्वभावसहकार्यादिनियमात् । अत एव आर्यम्लेच्छादिभाषासु वाचा नियतिरपि निर्व्यूढा । यत्पुनरुक्तम्, शब्दार्थसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वे व्युत्पत्तेः पूर्वमपि बोधकत्वप्रसङ्ग इति ; तदसत्, संबन्धज्ञानस्य सहकारित्वात् । अन्यथा साङ्केतिकत्वेऽपि क्लृप्तसङ्केतश्शब्दस्सङ्केतज्ञानात्पूर्वमेवार्थं गमयेत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानस्य सहकारित्वं निश्चितमिति वचनं तुल्यम् । कोऽत्र संबन्धः, कथं चात्र तज्ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् ; बोध्यबोधकभाव एव संबन्धः, तज्ज्ञानस्य सहकारित्वं व्युत्पत्तिपर्यालोचनया सिद्धम् । सा व्युत्पत्तिः कार्यार्थे सिद्धार्थे वा ? प्रथमं तावज्ज्ञायमानशब्दस्यार्थविशेषबोधकत्वज्ञानात्पूर्वमर्थविशेषप्रतीतिर्न जायते, बोधकत्वग्रहणात् पश्चादुपदेशादिना वा अयं शब्दोऽस्यार्थस्य बोधक इत्येवंरूपेण तज्ज्ञानसमनन्तरं व्युत्पन्नस्य परप्रयुक्तात्तस्मादेव शब्दात्तदर्थप्रतीतिर्जायते ; इन्द्रियलिङ्गयोरिव संबन्धान्तरं च किंचिन्न दृश्यते ; अतो बोधकत्वग्रहणमेव अर्थज्ञानौपयिकमन्वयव्यतिरेकावसितम् । साङ्केतिकेष्वसाङ्केतिकेषु वा शब्देषु अस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पादयद्भिरपि न सङ्केतः क्रियते, ज्ञाप्यते वा ; अपि त्वयं शब्दोऽस्य बोधक इति व्यपदिश्यते । अन्यथा स्वेच्छया सङ्केतकरणे सर्वस्य शब्दस्य सर्वत्र प्रयोगप्रसङ्गात् । तस्य च लोकैर्निवार्यमाणत्वात् । बहूनां च यथायथं सङ्केते लोकस्य परस्परवार्तानभिज्ञत्वप्रसङ्गाच्च । तथा, अयं गोशब्दवाच्य इति वदन्तः पूर्वममुकेन सङ्केतित इत्यपि न वदन्ति ; तथाविधस्य कस्यचित्सङ्केतयितृत्वाप्रसिद्धेः, स्वयं चापरिज्ञानात् । साङ्केतिकेष्वपि भाषाशब्देषु वृद्धप्रयोगमात्रमेव व्युत्पाद्यम् । न तु सन्नपि सङ्केतः, तज्ज्ञानमन्तरेणाऽपि उत्तरोत्तरेषां व्युत्पित्सूनामर्थप्रतीतिदर्शनादविरोधाच्च । तदेवमादिमां द्वितीयां च व्युत्पत्तिं पर्यालोचयद्भिर्बोधकत्वग्रहणमेव शब्दस्य स्वार्थप्रत्यायने सहकारीति निश्चीयत इति ततः पूर्वमर्थानवगतिः परस्ताच्चावगतिरुपपद्यते । यत्पुनस्सर्वशब्दानां साङ्केतिकत्वसाधनमनुमानम्, तत्किं प्रत्युच्चारणं सङ्केतं साधयति ? उत प्रतिमर्त्यम् ? यद्वा साधारणेनादौ कदाचित्केनचित्पुरुषेण सङ्केतः कृत इति ? नाद्यः, अशक्यत्वात् ; सङ्केतकरणार्थशब्दप्रयोगस्यापि सङ्केतापेक्षत्वात् । अत एव न द्वितीयः, भाषाणां बहुपुरुषसाधारणत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । नापि तृतीयः, जगदादिसद्भावे प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्तेः । शास्त्रतस्तत्सिद्धौ तत एव शब्दार्थसंबन्धानादित्वस्यापि सिद्धेः । नन्वेवं सति म्लेच्छादिभाषासु का वार्ता ? न हि तत्रापि प्रत्युच्चारणप्रतिमर्त्यादिसंभवः, अतस्सर्वभाषानादित्वं सर्वसाङ्केतिकत्वं वा प्रसक्तमिति चेन्न ; सर्वभाषानादित्वेऽसदिष्टस्य साधुभावात्, परेष्टस्य वा पौरुषेयबुद्ध्यादिप्रामाण्यस्यासिद्धेः । पैशाचमागधादिभाषा भवत्वनादिरादिमती वा, तन्मयस्तु बौद्धार्हताद्युपदेशग्रन्थस्तत्तत्कर्तृकृत इति तैरेवोक्तं प्रसिद्धं च । नचेह तथेति वक्ष्यते ।

वस्तुतस्तु विशेषं ब्रूमः । संस्कृतयोनितयैव तावत्प्राकृतादीन्यभियुक्तैरनुशिष्यन्ते । न चैवं संस्कृतस्य काचिद्योनिर्दृश्यते । प्रादेशिकानि पामरपरिगृहीतानि च तानि । इदं तु सार्वत्रिकं सत्परिगृहीतं च । अपभ्रंश इत्येव तेषां व्यवहारः, अस्य तु संस्कृतमित्येव । तदा[था]हुः—*शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति । नचात्र कश्चित्सङ्केतयिता स्मर्यते । तेषु तु सन्नपि न स्मर्यताम्, अवान्तरापभ्रंशपारम्पर्येण स्वरूपनिष्पत्तिरुपपद्यते । इह तु यदि सङ्केतयिता स्यात्, तन्मयस्य वेदसन्दर्भस्यापि स एवान्यो वा कश्चित्कर्ताऽवश्यंभावी, स च स्मर्तव्यस्त्वे सत्यस्मरणान्नास्तीति वक्ष्यामः ।

एवमनादौ संस्कृते वर्तमाने अन्यासामुदयविलयभाजां भाषाणां संभवः। न चैवमिहापि तत्तत्पदविशेषाणामुदयनविलयनसद्भावात्कालक्रमेण वेदसन्दर्भस्यापि विप्लव इति शङ्कनीयम्; सर्वतस्संप्रदायाविच्छेदात्, व्याकरणाद्यङ्गोपाङ्गैस्सुरक्षिततत्वाच्च। अन्तिमयुगवैयाकुली च न वेदमत्यन्तायास्कन्दति। विशिष्टदेशवासिभिश्च महर्षिभिर्युगान्तरे पुनर्यथावद्वेदः प्रवर्त्यत इति न कश्चिद्दोषः। अतोऽन्यत्र सङ्केतेन बोधकत्वदर्शनेऽपि वृद्धव्यवहारपारम्पर्यव्युत्पन्नस्य सङ्केतयितृपुरुषसंभावनारहितस्य संस्कृतशब्दराशेर्न साङ्केतिकत्वमुत्प्रेक्षणीयमिति। यच्च नाम्नः कर्तृदर्शनमुदाहारि; तदपि तत्तन्नामादिमत्त्वानादिमत्त्वयोस्सममम्, न त्वादिमत्त्वैकान्तम्। यथाभूतसंस्थानविशिष्टस्य पूर्वस्मिन् कल्पे यन्नाम, उत्तरस्मिन्नपि कल्पे तथाभूतसंस्थानविशिष्टस्य तदेव नाम क्रियते। तत्र यद्यपि संस्थानादिनिबन्धनास्तेते शब्दाः, तथाऽपि शोधन (?) संस्कार [रेऽपि] विशेषलाभात् * अनपहतपाप्मा वा अहमस्म्यनाहितनामा नाम मे धेहीत्याम्नातम्। स च संस्कारः पूर्वपूर्वरुद्रादिप्रयुक्तेनैव नाम्ना निर्वर्त्यत इति नापूर्वनामकरणम्। स्मृतिरपि वेदशब्देभ्य एव नामरूपव्याकरणं व्याचष्टे—

* सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इति। वाचकानुसन्धानपूर्विका च वाच्यसृष्टिराम्नायते—* स भूरिति व्याहरत्, स भूमिमसृजत—इति। अतश्श्रौतं नामकरणदर्शनमपि तत्तन्नाम्नां प्रवाहानादितयाऽप्युपपद्यमानं नैकान्ततस्साङ्केतिकतां स्थापयितुमलम् ॥ १२ ॥

यत्तु नाम्नः प्रलयः श्रूयत इति, तत्राह—

13. सू०—**सतः परमदर्शनं विषयानागमात्** ॥ १. १. १३. ॥ (सि. २)

प्रलयदशायामपि तज्जातीयवाचकतयेश्वरबुद्धौ सत एव नाम्नः केवलमदर्शनम्, वाच्यस्य तदानीमनारम्भात्। यदा तु कल्पान्तरे पुनस्तज्जातीयं वाच्यमारभ्यते, तदा तस्यैव नाम्नः पुनर्दर्शनं स्यात्; यथा कुण्डले विलीने कुण्डलनाम न दृश्यते, पुनः कुण्डले कृते तदेव नामागच्छति, एवमिहापि। यत्तु घटध्वंस इति, तत्किं घटनाम तदानीं तस्मिन् द्रव्ये वर्तते? निमित्तव्यावृत्त्या तदपि व्यावृत्तमिति चेत्; किं तावताऽतिरिक्तमधीमहे? रूपविभागे हि नामविभागस्तदभावे तत्र तन्न प्रयुज्यत इत्यभिप्रेत्य * तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्याम्नातम् ॥ १३ ॥

करोतिशब्दं निर्वहति—**14.** सू०—**प्रयोगस्य परम्** ॥ १. १. १४. ॥ (सि. ३)

केवलं प्रयोगस्य वाचकोऽयं * नामानि कृत्वेत्यादौ करोतिशब्दः, वेदशब्देभ्यो नामानि चकारेत्युपबृंहणात्। वाचकप्रतिसन्धानपूर्वकवाच्यसृष्ट्याम्नानस्योदाहृतत्वाच्च। नचामुख्यः स्यात्, स्वतन्त्रस्य यथापूर्वकरणेऽपि कर्तृत्ववाचोयुक्तेरनपायात् ॥ १४ ॥

यत्त्वनेकार्थशब्दानां नानार्थप्रत्यायनादियौगपद्यम्, तत्राह—

15. सू०—**आदित्यवद्यौगपद्यम्** ॥ १. १. १५. ॥ (सि. ४)

यथैकस्यादित्यस्य प्रभारूपशक्त्या युगपदेव तत्संबन्धिनानार्थप्रकाशनम्, तथैकस्यैव गोशब्दस्य संबन्धसादृश्यपुरस्काराभावेनानन्यथासिद्धप्रयोगवशादनेकेष्वर्थेषु शक्तिभेदसिद्धेर्यथाविवक्षं तत्तदर्थेषु बोधजननं न विरुद्धम्। न ह्येकस्य युगपदनेकसंबन्धमात्रं विरुद्धम्, सर्वत्र दर्शनात्। न चानेकसंबन्धनियमः, आर्द्रेन्धनदहनादिभिरनेकैर्धूमादेस्संबन्धनियमोपलम्भात्। अत एव नाप्यनेकबोधनम्, धूमादेरादित्यचक्षुरादेश्च युगपदनेकबोधकत्वप्रसिद्धेः। तद्वदेव

विरुद्धानेकबोधकत्वमपि न विरुद्धम् । ननु सामग्रीभेदात्तत्र स्यात्, अत्र तु न तदिति चेन्न; अत्रापि तत्तद्विवर्तिपदान्तरसमभिव्याहारादिसामग्रीविशेषमुपजीव्य तत्तदर्थविशेषबोधनात् । यदा त्वेकं पदं श्रूयते, तदाऽनेकार्थे शब्दे विवक्षितविशेषानिश्चयात्सन्देग्धि पुरुषः । नहि वह्निमुपाददाने कस्मिंश्चित्पार्श्वस्थः प्रथमं पाकार्थं प्रकाशार्थं मशकार्थं वेति संदेग्धीति तावता वह्नेस्स्वाभाविक्यस्तास्ताश्शक्तयः पराधीनास्स्युः । विष्फारिताक्षाश्च युगपदेकयैव सामग्र्या प्रदेशभेदनियतान् घटतदभावादीन् विरुद्धान् जानन्ति । नच तत्र सामग्रीभेदः, तदसिद्धेः; युगपदनेकेषां ज्ञानानामुत्पत्तेश्च । संबन्धग्रहणाग्रहणाभ्यां च पुरुषभेदेन नियतानेकबोधनमनुमानेऽपि दृष्टम् । अतो न साङ्केतिकत्वनिबन्धनमिदं यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्तु विकृतिपदानामनादित्वं नोपपन्नमिति तत्राह—

16. सू०—**शब्दा[वर्णा]न्तरमविकारः** ॥ १. १. १६. ॥ (सि—५)

यो विकारत्वेन निर्दिष्टो दध्यादिशब्दः, स तु दधिशब्दाच्छब्दान्तरम् । एतदुक्तं भवति । दधिशब्दो दध्यशब्दश्चो [दधिदध्यशब्दावु] भावप्यनादी, तत्प्रयोगश्च प्रतिनियतविषयः, ततश्चानन्तानां प्रतिपदोपादानस्य दुश्शकत्वात्सौकर्यायौत्सर्गिकापवादकल्पनया प्रकृतिविकृतिवदनुशिष्टम् । एवं पदान्तरेष्वपि । अत एव व्याकरणान्तरेण प्रकृतिविकृतिवैपरीत्यमपि न शङ्कनीयम् । सौकर्योपायभेदेन हि नानाव्याकरणोत्थानम् । नच सादृश्यात्प्रकृतिविकृतिभावश्शङ्क्यः, वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । सदृशेष्वपि दधिकुन्दादिषु तदभावात्, असदृशेष्वपि गोमयवृश्चिकादिषु तत्सद्भावात् ॥ १६ ॥

यत्तु वृद्धिरूपविकारदर्शनम्, तत्राह—

17. सू०—**नादवृद्धि[ः] परा** ॥ १. १. १७. ॥ (सि. ६)

अयमभिप्रायः—न ह्यत्र वाचकस्वरूपान्यथाभावलक्षणा वृत्तिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, अपि तु रसादिष्विव तीव्रत्वादिलक्षणा; सा च नादशब्दाभिधेया वर्णेष्वेव सामग्रीविशेषाद्भवति । न च तावता बोधकाकारे कश्चिद्विशेषः, मन्दतीव्रादिभावानादरेण वर्णविशेषक्रमनियमादिभिरेव वाचकाकारव्यवस्थापनादिति ॥ १७ ॥

तदेवं षण्णां षड्भिरुत्तरं दत्तम् । अथ वाचकापौरुषेयत्वे हेतव उपन्यस्यन्ते—

18. सू०—**नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्** ॥ १. १. १८. ॥ (सि. ७)

वाचकश्शब्दो नित्यस्स्यात्, न तु साङ्केतिकः । कुतः? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनम्—प्रयोगः । वाचकप्रयोगस्य परप्रत्ययार्थत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पुरुषो हि समयं कुर्वन्नस्मिन्नर्थेऽयं शब्दो मया सङ्केतित इति परं प्रत्याययेत् । तत्र सङ्केत्यमानशब्दव्यतिरिक्तैस्सर्वैश्शब्दैः प्रागेव सङ्केतितार्थैर्भवितव्यम्, सङ्केत्यानामिव तेषामपि बोधकत्वात्; एवं तद्व्युत्पादनार्थशब्दान्तरेष्वपीत्यनवस्था । अतो न कदाचिदपि परप्रत्ययो जायेत । अत्र[तो] वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नशब्दान्तरं पुरुषं प्रति कश्चिच्छब्दस्सङ्केत्येत; कथं तत्र विवदेत? अविरोधात् । नच वृद्धव्यवहारे सङ्केतग्रहः, बोधकत्वग्रहणमात्ररूपत्वादित्युक्तम् । एवं पूर्ववृद्धानामपीति वाचको न साङ्केतिकः ॥ १८ ॥

भवतु केषांचिच्छब्दानामनादिव्यवहारः, केषांचित्सङ्केतस्संभवति, तदुभयसंवलनं च वेदे शङ्कितुं शक्यम्; तत्राह—

19. सू०—**सर्वत्र यौगपद्यात्** ॥ १. १. १९. ॥ (सि. ८)

सर्वत्र—देशे काले च, सर्वेषां शब्दानाम् । न ह्येतस्मात् कालात्परमयं शब्दः प्रवृत्त इति वयमनुस्मरामः । न च केनचित्सङ्केतितस्यैकस्य शब्दस्य सर्वदेशवर्तिभिर्ग्रहणमुपपद्यते, येन सर्वत्र प्रयुज्येत ॥ १९ ॥

अथ स्यात्, साङ्केतिकेषु शब्देषु लिङ्गवचनविभक्तिकृत्तद्धितसमासादयोऽनुशिष्यन्ते प्रयुज्यन्ते च वृद्धैः, अतस्साङ्केतिकासाङ्केतिकसंवलनं शक्यमिति; तत्राह—

20. सू०—**संख्याभावात्** ॥ १. १. २०. ॥ (सि. ९)

न ह्येते शब्दा नित्याः, एते तु साङ्केतिका इति लौकिकैः परीक्षकैः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतिभिर्वा शब्दमनुशासद्भिस्संख्यानं क्रियते । यच्च साङ्केतिकेष्वपि शब्देष्वप्रकृतिभूतेषु प्रत्ययाद्यनुशासनम्, तदपि तथैव वृद्धव्यवहारपारम्पर्यमुपजीव्य । तच्च यथादर्शनं लोकमात्र एव द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

ननु पाणिन्यादय एवाचार्या मतभेदेन देशभेदेन शब्दान् कांश्चिद्विकल्पयन्ति; *लोपश्शाकल्यस्य, *एङ् प्राचां देशे इत्यादिषु । अतः केषांचिच्छब्दानां पुरुषमतिभेदमूलत्वात्काचित्कत्वात्साङ्केतिकत्वमुन्नयामः, ततश्च सर्वानाश्वास इत्यत्राह—

21. सू०—**अनपेक्षात्** ॥ १. १. २१. ॥ (सि. १०)

विकल्पानुशासनस्य सङ्केतानपेक्षत्वात् । न ह्यत्र शाकल्यादेस्सङ्केत उपदिश्यते, अपि तु मतम् । तच्चानादित्वेऽपि वैकल्पिकेषु केषुचिदभिमतेरुपपद्यते । पूजार्थं च क्वचिदाचार्यान्तरकीर्तनम् । देशभेदोपाधिकोऽपि प्रयोगोऽनादिरेव ज्ञाप्यते, विपर्यये प्रमाणाभावात् । प्राचां देशाभिधानस्य यस्य पदस्याचामादिरेङ् भवति, तद्वृद्धसंज्ञं भवति, तत्र *वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः; तेन च भोजकटीय इत्यादिपदनिष्पत्तिः । तच्च पदं तदर्थविवक्षया सर्वत्र प्रयुज्यते, न केवलं प्राचां देशे । एवमितरत्रापि । अतो नानेन साङ्केतिकसंवलनशङ्का ॥ २१ ॥

अथ स्यात्, योगिनां नानाशरीरपरिग्रहः कीर्त्यते—

*आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । प्राप्य योगबलं कुर्यात्तैश्च सर्वां महीं चरेत् ॥

इत्यादिभिः । ततश्च कश्चिद्योगी वा महायोगेश्वरो हरिरेव वाऽनन्तानि शरीराणि परिगृह्याद्यतनप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धादिवत्स्वयं व्याजहार, व्यवजहार च । तत्राद्यतना बाला इव जगदादिसंभवास्सर्वाः प्रजा व्युत्पाद्यन्ते । एवमयमीश्वरोपज्ञ प्रवृत्तस्सर्वशब्दव्यवहारः । ते च न्यायाचार्यमायावत्समयादय इति । तत्राह—

22. सू०—**प्रख्याभावाच्च योगस्य** ॥ १. १. २२. ॥ (सि. ११)

ईदृशस्य योगस्य, प्रख्याभावात् । प्रकृष्टा ख्यातिः—प्रख्या, प्रत्यक्षादिभिः प्रसिद्धिरित्यर्थः । न ह्यर्वाचीनेषु नानादेहपरिग्रहपर्यवसितं कञ्चिद्योगं पश्यामः । अनुमानं च योगिनामीश्वरस्य च नास्तीत्युक्तम्; समर्थयिष्यते च शारीरके । अतः परिशेषात्तथाविधातिशये शास्त्रमेव प्रमाणं स्यात् । तच्चेच्छास्त्रं प्रमाणम्, कृतं प्रामाण्यार्थेन साङ्केतिकत्वसंरम्भेण । अथाप्रमाणम्, कृतं प्रत्यक्षाद्यगोचरासंभावितताद्दशातिशयमूलसाङ्केतिकत्वोत्थानेन । यस्तु परमास्तिकपरिग्रहादेव वेदप्रामाण्यं तन्मूलं च पारमेश्वरं योगातिशयं पुरस्कृत्य सर्वशब्दानां साङ्केतिकत्वं ब्रूयात्, न तावत्तेन सह वेदप्रामाण्यादौ विवादः । **साङ्केतिकत्वं तु प्रमाणाभावाद्विपर्यये प्रमाणसद्भावाच्च प्रतिषेधामः** ॥ २२ ॥

इतश्च—**23.** सू०—**लिङ्गदर्शनाच्च** ॥ १. १. २३. ॥ (सि. १२)

साक्षान्नित्यत्वे लिङ्गदर्शनात्। *तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्। इत्यन्यपरमपि नित्यत्वमनुवदति। तदेतत्सङ्केताभावे लिङ्गं भवति। न हि वर्णमात्रं वाक्च्छब्देनोच्यते; कचटतपादिनिर्देशस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावात्, तेन रूपेण वाचकत्वाभावे वाक्छब्दावाच्यत्वात्, अनन्वयप्रसङ्गाच्च। अतोऽर्थप्रत्ययजनकं पदं वा वाक्यं वा वाचेति परामृश्यते। तत्राद्यपक्षे सिद्धस्सङ्केताभावः। द्वितीये तु पदस्य साङ्केतिकत्वे वाक्यनित्यत्वासंभवादाक्षिप्तः। ननु श्रुतिप्रामाण्ये सिद्धे तदर्थयाथात्म्यनिबन्धनपूर्वपक्षोत्थानम्, ततश्च तदप्रामाण्यसाधनमिति व्याघातः; श्रुतिप्रामाण्यमनभ्युपगच्छतश्श्रुत्यैवोत्तरं दीयत इत्यात्माश्रयश्च। मैवम्, युक्तिविशेष[स्थ]मूले पूर्वपक्षे प्रमाणतया सिद्धान्त्यभ्युपेता श्रुतिरपि संवादिनीत्यनुग्राहकतया श्रुत्युदाहरणात्। तत्परिहारार्थं च सिद्धान्ते श्रुत्युपपादनात्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। न चात्मनिर्वाहे विशेषः, वेदाधिकरणपूर्वपक्षे एतदधिकरणसिद्धान्ते च परैरपि श्रुत्यनुप्रवेशभाषणादिति। ये तु वर्णनित्यतापरमिदमधिकरणं वर्णयन्ति; तेषां निरर्थकमिदमधिकरणम्। वर्णानामनित्यत्वेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषोच्चारितक्रमसजातीयक्रमेणैवोत्तरोत्तरेषामुच्चारणमिति पुरुषस्वातन्त्र्यरहितानादिव्यवहार उपपद्यते। यथा वाच्यस्य घटादेरनित्यत्वेऽपि तज्जातिसंगृहीताकारेणानन्यव्यभिचारपरिहारः, तथा वाचकेऽपि तत्तद्वर्णादिजातीयसंगृहीताकारेण व्युत्पत्तिरविरुद्धा। ननु, वाच्ये वाचके च संस्थानातिरिक्ता जातिर्भवद्भिर्नाभ्युपगम्यते, तत्कथं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिके गतिरिति? उच्यते, यादृशेन संस्थानादिना परेषां जातिरभिव्यज्यते, तादृशेनैव सांदृष्टिकेन तत्तद्व्यवहार इति किमत्र दुष्यति? यस्य तु जातिस्संस्थानातिरेकिणी स कथं तयैव [संग्रहे] वर्णनित्यतामभिनिविशते। तत्तज्जातिकविशेषोच्चारितानां तु तत्तज्जातीयवर्णानां यथाव्युत्पत्ति तदर्थबोधकत्वमिति नार्थप्रत्ययेऽपि वर्णनित्यतोपकरिष्यति। सिद्धान्ते च वर्णस्वरूपनित्यत्वोपपादनमपि न वाचकानादित्वोपपादकम्। म्लेच्छादिभाषास्वद्यतनैश्च यथारुचि क्रियमाणेषु साङ्केतिकेषु शब्देषु वर्णानादित्वमिच्छतामपि पुरुषस्वातन्त्र्यानुप्रवेशस्याभ्युपगमात्। शब्दस्वरूपोत्पत्तिविनाशयोश्च सृष्टिप्रलयप्रकरणादिषु बहुशः प्रपञ्चितत्वेन दुस्त्यजत्वात्। यच्चेदं परेषामाक्षेपवार्तिकम्—

*यद्यनित्यत्वपक्षोऽपि शब्दादेवावगम्यते। अनादिव्यवहारश्च नित्यत्वं किं न साध्यते ॥

इति। न तस्याद्यापि सम्यञ्चं समाधिं पश्यामः; *क्रमः क्रमवतामित्यादेः प्रतारणायमानत्वात्। ननु महाप्रलयेन वेदानित्यतां परिचोद्य परिहृतं शारीरके—*समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च इति। तत्र कथं न वर्णानित्यतां परिहरिष्यतीति मंस्यते? उच्यते, नहि तत्र वर्णानित्यतामात्रेण वेदानित्यत्वं शङ्कितम्, अपि तर्हि प्रवर्तकस्य प्रजापतेः प्रलयात्प्रवर्तनीयस्याचित्परिणामविशेषगुणभूतस्य वेदाख्यशब्दराशेस्स्वाधारपरिणतिविशेषविलयेन प्रवर्तयितुमशक्यत्वाच्च वेदानित्यत्वं परिचोदितम्। ईश्वरेण पुनस्तज्जातीयत्वादिसृष्ट्या समाहितमिति।

सङ्केतादर्शनादन्यकालेऽन्यत्रापि संभवात्। धातुर्यथापुरं सर्गान्न साङ्केतिकता गिराम् ॥
सजातीयेषु वर्णेषु विजातीयक्रमान्वयात्। व्युत्पत्तिर्दृश्यते तत्र नित्यानित्यकथा वृथा ॥
साङ्केतिकेषु शब्देषु वेदानां पौरुषेयता। नान्तरीयकसिद्धेति तन्निरासोऽयमर्थवान् ॥
पदनित्यतया वेदनित्यत्वं न प्रशास्महे। तदनित्यतया प्राप्ता निषेद्धव्या त्वनित्यता ॥ २३ ॥

॥ **इति शब्दनित्यताधिकरणम्** ॥ ६ ॥

॥ अथ वेदस्यार्थप्रत्यायकताधिकरणम् ॥ ७ ॥

24. सू०—**उत्पत्तौ चावचनास्स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्** ॥ १. १. २४. ॥ (पू. १)

पदपदार्थसंबन्धे पुरुषापेक्षा निराकृता, पदसमुदायरूपसन्दर्भे तु तदपेक्षा निराकरिष्यते । इह तु पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकशक्तिसद्भावेऽपि लोकदृष्टविजातीयेऽर्थे प्रमित्युत्पादनशक्तिर्नास्तीत्याशङ्क्य परिह्रियते । यद्यपि पद-पदार्थयोरौत्पत्तिकस्संबन्धः, स च वृद्धव्यवहारेऽध्यवसितः, शब्दप्रामाण्यं च सामान्येन प्रतिष्ठितम्, न च प्रामाण्ये संवादाद्यपेक्षा, अत एव च वेदे पदपदार्थज्ञानं च जायत एव, न च साक्षाद्बाधादिकमपि दृष्टम्, तथाऽपि वेदवाक्यानां लोकोत्तरेष्वर्थेषु प्रामाण्यं न संभवति, विवक्षितविपरीतव्याप्त्यपहतत्वात् । तथा हि—यद्यपि कर्त्रादेश्शरीरादिमत्त्वदर्शना-दशरीरकर्त्रनुमानेऽपि विशेषविरोधादिदोषः, तथाऽपि कर्मणां साध्यसाधनभावः आनन्तर्येण वा दृष्टेन वा केनचिद्द्वारेणेति नियमसिद्धौ नापूर्वद्वारफलसाधनत्वं युक्तम् । यथा शशस्य निर्विषाणतयैवोपलम्भाद्विन्ध्याटव्यां शशाश्शृंगवन्त इति वाक्यं साक्षात्प्रत्यक्षादिबाधादर्शनेऽपि विपरीतव्याप्त्या [ना] स्पदं भवति, तथाऽत्रापि । न हि विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्गगणस्तिष्ठतीति वाक्यमिव तत्र शृङ्गवन्तश्शशास्संचरन्तीति वाक्यं विश्वसिमः । अथ राजसेवादिनयेन देवताप्रीतिद्वारा फलप्रदत्वं संभावितमपि ब्रूषे, तत्राप्युक्तन्यायेन देवताशब्दितानां चेतनविशेषाणामलौकिकमतिशयं शब्दः प्रतिपादयितुं न शक्नोति । न हि शशविशेषस्य विषाणवत्त्वादौ, पुरुषविशेषस्य सहस्रनेत्रत्वादौ सर्वज्ञत्वादौ वा कंचन विशेषं पश्यामः । न हि शुक्तिविशेषेषु मुक्तासंभव इव कैश्चिद्दृष्टपूर्वोऽयमर्थः, येन तत्प्रत्ययादाश्वासस्स्यात् । तस्मादयोग्य-पदसमभिव्याहाररूपाणि वेदवाक्यानीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमनुभवितुं नार्हन्तीति पूर्वः पक्षः । तदेतदभिप्रेत्याह—*** उत्पत्तौ चावचनास्स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वादिति** । उत्पत्तौ च—संबन्धौत्पत्तिकत्वादौ सत्यपि । यद्वा, ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामपि । अवचनास्स्युः—शब्दास्त एव सन्तोऽपि वेदवाक्यरूपसमुदाये लोकोत्तरस्यार्थस्य न प्रमापकास्स्युः । अर्थस्या-तन्निमित्तत्वात्—शब्दार्थस्य शब्दमात्रनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः । यदि शब्दार्थस्य शब्दमात्रमेव निमित्तं स्यात्तदा शृङ्ग-वन्तश्शशा इति [वाक्यम्] शब्दोऽपि शशशृङ्गसत्तानिमित्तं स्यात् । अथ तत्र शशान्तरदृष्टव्याप्तिरनुसरणीयेत्यलौकिको-ऽतिशयो न वक्तुं शक्यः ? तर्हि शब्दस्य दृष्टानुसारोऽप्यपेक्षणीय इत्यनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यासंभवादयुक्तं चोदनालक्ष-णोऽर्थो धर्म इति ॥ २४ ॥

तत्र राद्धान्तमाह—

25. सू०—**तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्** ॥ १. १. २५. ॥ (सि. १)

तद्भूतानाम्—तस्मिन्नर्थे भूतानाम्, सङ्केतासंभवाद्बोधकतयैव लब्धसत्ताकानाम् । क्रियार्थेन—अलौकिक-चतुर्वर्गरूपश्रेयस्साधनक्रियार्थेन । समाम्नायः—समुच्चारणम्, सपरिकरक्रियारूपार्थबोधनार्थमेव समुच्चारणम् । उच्चार्य-माणा हि वैदिकाश्शब्दा अलौकिकचतुर्वर्गरूपश्रेयस्साधनरूपक्रियावचना उपलभ्यन्ते । **अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्**—विलक्ष-णस्य वाक्यार्थस्य शब्दैकनिमित्तत्वात्, व्याप्तिपरामर्शनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । तथा हि—वाक्यादर्थप्रत्यये व्याप्तिपरामर्शा-पेक्षाऽस्तीति वदता किं तदभावे बोध एव नोत्पद्यत इत्यभिप्रेतम् ? उतोत्पन्नोऽपि व्यापकनिवृत्त्या बाधितविषय इति ? नाद्यः, दिनकरबिम्बचौर्यवदशक्यत्वात् । त्वदुक्तं वाक्यमपि न किंचिद्दूषणं बोधयतीति वैयात्यस्य दुर्वारत्वप्रसङ्गाच्च ।

शशविषाणवाक्यादपि बोधो जायत एव। नापि द्वितीयः, असंभावितकारणदोषस्य दृढोत्पन्नस्य ज्ञानस्य वस्त्वन्तरदृष्टासाधारणस्वभावाभाववद्वस्तुविषयतामात्रेण बाधे पावकौष्ण्यप्रत्ययस्यापि भङ्गप्रसङ्गात्। सर्वभावानामपि हि शक्तयः प्रातिस्विकप्रमाणसामर्थ्यसिद्धा नापह्नवमर्हन्ति। शशविषाणवाक्ये तर्हि का वार्ता? वह्निशैत्यवाक्य इव दृष्टबाधः। अदृष्टे तु यदि वक्ता नाप्तः, तदा कारणदोषशङ्काग्रस्ततया दृष्टव्याप्तया बाध्येतैव। यदि तु वक्ता प्रत्ययितः, तदा कस्तत्र ब्रूयात्तद्विषयाप्तवचन[ा]भावादेव तत्परित्यागम्? अन्यथा मुक्ताशुक्तिवृत्तान्तमपि दूरस्थो बाधेतैव। एवं तर्ह्यशरीरकर्तृताविषयं सामान्यतोदृष्टमपि जीवेदिति चेन्न; व्याप्तिपरामर्शमूलत्वादनुमानस्य, व्याप्तेश्च वैपरीत्यग्रस्तत्वात्। वाक्ये त्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानामेव परामर्शनीयत्वात्, तावतैव विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गेनानुमानेन बाधायोगात्। अन्यथा प्रत्यक्षेऽपि बाधप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्। ज्वालैक्यप्रत्यक्षादिकं तु संभवद्दोषजातीयतया बाध्यते। ननु, योग्यतैव विपरीतव्याप्तौ न सिध्यति, यथा अग्निना सिञ्चेदित्यादाविति चेन्न; तत्र प्रत्यक्षेणैव बाधात्। इह तु तदभावात्। यत्र च बाधो दृश्यते यूपादित्यादौ, तत्र चायोग्यत्वं बाधं चेच्छामः। तात्पर्येण तु प्रामाण्यं वक्ष्यामः। एतदुक्तं भवति—यत्र साक्षात्प्रत्यक्षेण बाधः, यत्र वा भिन्नमभिन्नमित्यादाविव भावाभावात्मना साक्षाद्विरोधः, न तस्य प्रमाणता। यत्र तु तथाविधायोग्यत्वरहिते विलक्षणस्वभावे सिद्धे कार्ये वा वस्तुनि शब्दाद्बुद्धिजन्म, न तत्रानुमानेन बाधः। प्रत्युत तेनैव तस्य बाधो युक्तः। अत एवागमबाधितमनुमानाभासोदाहरणमिति ॥ २५ ॥

अथ शशविषाणवाक्यप्रतिबन्दीमुद्धरति—

26. सू०—**लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षस्स्यात्** ॥ १. १. २६. ॥ (सि. २)

योऽयं लोके सन्नियमात्प्रयोगः—असद्भूतशशविषाणादिवर्जनेन प्रयोगः, स सन्निकर्षस्स्यात्; सन्निकर्षमूलत्वात्, सन्निकृष्यत इति वा। [सन्निकृष्टं वस्तु] प्रत्यक्षादिदृष्टविषयो हि लोके वाक्यप्रयोगः, शशविषाणादिकं तु न केनचित् दृष्टं सदिति न तद्विषयः प्रयोगः। वक्तुश्श्रोतुर्वा योग्यानुपलम्भनिराकृतविषयतया शशविषाणादिवाक्यमप्रमाणम्, नतु विपरीत [मात्र] बलेनेत्यभिप्रायः। यत्तु परैर्भाषितम्, पदसङ्घातात्मानो वेदाः, पदसङ्घाताश्च पुरुषकृता दृष्टाः, यथा नीलोत्पलाद्यर्थविषयाः, अत एतेऽपि कृत्रिमा इति तद्विशेषप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रमिति; तत्र तावदस्मिन्नधिकरणे सूत्रमिदमसङ्गतं स्यात्। न ह्यत्र पदसङ्घातस्य पौरुषेयत्वशङ्कयोत्थानं परैरभ्युपगतम्। तादर्थ्ये निवेशश्च न स्पष्टः। तथा च सति वेदाधिकरणमप्यत्र निवेशितव्यम्। व्यवधानं पदद्वयविपरिणामश्च परैरेव कण्ठोक्तः। तथा च **काशिका**—

* सन्नियमादितिपदव्यवहितः प्रयोगशब्दो लोक इत्यस्यानन्तरं संबन्धनीयः। तदयमर्थः—**लोके**, प्रयोगः, **सन्नियमः**—सम्यङ्निबन्धनात्मको युक्तः, चक्षुरादिसन्निकर्षात्; नतु वेदे, अतीन्द्रियार्थत्वात्। इदं च विपरिणामव्यवहितकल्पनयोस्साधारणमप्युदाहरणम्, विपरिणामस्योक्तत्वात् व्यवधानमात्रोदाहरणत्वेनोक्तमिति वेदितव्यम्—इति। अध्याहारानन्त्यगुणकल्पनादिकं कथंचित्सहामहे। विपरिणामं तु सूत्रान्यथाकरणरूपं कथं मृष्येमहि। न च नियमशब्दो निबन्धे प्रसिद्धः। सन्निकर्षशब्दस्य च समनन्तरसूत्रेऽत्र च प्रयुक्तस्य विरूपार्थकल्पनमयुक्तम्। तत्र सन्निकृष्टाः—कालार्वाचीनाः, इति व्याचख्युः, इह तु, लौकिकेष्वर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्येति चक्षुरादिसन्निकर्षविवक्षां प्रत्यविन्दन्। असदुक्तयोजनायां तूपचारमात्रं सह्यमिति।

ये पुनरिह पदतत्सङ्घातपदार्थप्रभृतीनां वाक्यार्थप्रत्ययं प्रति हेतुत्वानुपपत्त्या साङ्केतिकी वाऽमूला वा वाक्यार्थप्रतीतिरिति पूर्वपक्षेण वेदाप्रामाण्यमाशङ्क्य, पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थं बोधयन्तीति वाक्यार्थस्य समूलतया वेदप्रामाण्यमाहुः; तेषामिदमधिकरणं मीमांसाशास्त्राद्बहिष्ठमेव स्यात्, न्यायविस्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। तथा हि— अष्टादशसु विद्यास्थानेषु धर्मविद्यास्थानानि चतुर्दश। अत्रापि द्वादशोपदेशशास्त्राणि। मीमांसा न्यायविस्तर इत्युभे हेतुशास्त्रे। तयोरपि न्यायविस्तरस्सामान्येन लोकव्यवहाराविरुद्धसपरिकरप्रमाणचिन्तायामधिकृतः। आत्मादिप्रमेयचिन्तनं तु शारीरककृत्यमपि शास्त्रस्य परमप्रयोजनप्रदर्शनाय क्रियते। तेनैव प्रत्यक्षादिवदागमाख्यमपि प्रमाणं साधनीयम्। तदर्थं वाक्यार्थस्य समूलताऽपि वक्तव्या। एवं स्थिते धर्माधर्मेश्वरादिप्रमेयेषु वेदाख्यशब्दस्य प्रवृत्तिप्रकारो न्यायविस्तरसिद्धसामान्यलक्षणैस्तर्कविशेषैर्मीमांसया साध्यः। ततश्चास्मिन्प्रमाणलक्षणे सामान्येन शब्दप्रामाण्ये स्थितेऽपि वेदस्याप्रामाण्यं यथा स्यात्तथैव पूर्वपक्षो वक्तव्यः। सिद्धान्तेऽपि वेदप्रामाण्योपयुक्तं वक्तव्यम्, नत्वनधिकृतं सामान्यं शब्दप्रामाण्यादिकम्। यदि परम्परयोपकारमात्रेण तदप्यत्र साधनीयं स्यात्, तदा पृथक्पृथक्संख्यातं न्यायविस्तराख्यं विद्यास्थानं निर्विषयमेव स्यात्, प्रमाणसामान्यादेरपि परम्परयोपकारिणोऽत्र चिन्तनीयत्वापातात्। किंच कार्यकारणभावाद्यभावे श्रेयस्साधनत्वादिकं सर्वं दुर्वचनम्; अतस्तदर्थमप्यधिकरणानि कल्प्यानि स्युरिति। अत इदमधिकरणं न वाक्यमात्रप्रामाण्यार्थम्। तथा चोक्तं **तत्त्वरत्नाकरे** मीमांसाप्रस्तावे *तत्र च प्रथमाध्याये पादे च सर्वप्रामाण्येन अन्येषु च न्यायविस्तरप्रामाण्योपजीवनेन वैदिकेषु वाक्यविशेषात्मकेष्वपौरुषेयत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं यथा वर्णितम्, तथा शब्दे प्रादीदृशामेति। स्थापितश्चायमर्थोऽस्माभिर्न्यायपरिशुद्धौ।

अन्ये त्वाहुः—शब्दसंबन्धस्य वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेऽपि न वैदिकः पदसमुदायो वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नः, पदसमुदायान्तरस्यैव वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नत्वात्। न चान्यत्र व्युत्पन्नोऽन्यत्रार्थं बोद्धुमलम्। यद्यपि च पदानामावापोद्वापवशात्पदार्थेषु शक्तिनिष्कर्षः, तावतैवाकाङ्क्षादिवशात्समुदायान्तरेऽप्यन्वितप्रतीतेः; तथाऽप्याकाङ्क्षादिनिरूपणे प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमिति प्रमाणान्तरागोचरार्थविषयवैदिकपदसमुदायस्य विशिष्टधीजननासामर्थ्यात्, प्रमाणान्तरगोचरत्वे च पौरुषेयतादिशङ्काग्रस्तत्वादनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं न संभवतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—लोकव्युत्पत्तिमूलैव वेदेऽपि वाक्यार्थावगतिः, पदपदार्थयोरनन्यत्वात्। यद्यपि चावापोद्वापवशात्पदार्थस्वरूपमात्रे शक्तिनिश्चयः, तथाऽप्यन्विताभिधायिपदसमुदायान्तर्गतानां पदानामन्वितैकदेशभूतपदार्थेषु शक्तिनिश्चय इति लौकिकानामेव पदानां वैदिकेऽपि वाक्ये स्थितानां कार्यान्वितबोधनमविरुद्धमिति। अयमपि पक्षो दत्तोत्तरः। तथा हि—शब्दप्रामाण्ये सामान्यतः स्थिते वेदप्रामाण्यमात्रमेव ह्यत्र पूर्वपक्षे प्रतिक्षेप्तुं युक्तम्, नच तदत्र शक्यते। यदि व्युत्पन्नसमुदायात्समुदायान्तरत्वमात्रेणाबोधकत्वमिति शङ्क्यते, तदा प्रतिव्यवहारं पदानामावापोद्वापभेदेन समुदायान्तरत्वसिद्धेः परस्परवार्तानभिज्ञो लोकस्स्यात्। अथ व्युत्पन्नपदसमुदायैकदेशतया प्रागेवावापोद्वापवशाद्गृहीतशक्तीनां पदानां समुदायान्तरेऽप्यन्वितबोधकत्वमिति लोकव्यवहाराविरोधं मन्यसे, वेदेऽप्ययं न्यायः केन वारितः? प्रमाणान्तरायोग्यार्थविषयत्वादिति चेन्न; लोकेऽपि श्रोतुः प्रमाणान्तरागोचरं द्वीपान्तरविशेषं यदि कश्चिद्ब्रूयात्, अन्वितप्रतीतिर्न स्यात्। अथ तत्र प्रमाणान्तरयोग्यत्वमस्ति, वक्तुश्च प्रमाणान्तरसिद्ध इति ब्रूषे? तन्न, अनुपकारकत्वात्। नहि व्युत्पन्नानां पदानां स्वशक्त्याऽन्वितप्रतिपादने श्रोतुर्वक्तुर्वा प्रमाणान्तरयोग्यत्वादिकं कचिदुपयुज्यते। आकाङ्क्षासत्तियोग्यतार्थं लोके प्रमाणान्तरम्, वेदे तु तन्नास्तीति चेत्; लोकेऽपि श्रोतुः

प्रमाणान्तराप्रतिपन्नेऽर्थे कथमाकाङ्क्षादिनिश्चयः? पदानां पदार्थानां च प्राचीनत्वादिति चेत्; तुल्यं वेदेऽपि। अथ मतम्, अलौकिकं कार्यमपूर्वाख्यं वेदवाक्यप्रतिपादितम्, तत्र न लोके व्युत्पत्तिः, क्रियाकार्यमात्रविषयत्वात्तस्याः; अतः अन्विताभिधानशक्तानामपूर्वकार्यान्वितं स्वार्थाभिधानं न लोके व्युत्पत्तिसिद्धमित्यबोधकत्वमेव वेदस्येति। एवं तर्हीदृशस्य पूर्वपक्षस्यानुत्तरमेव सिद्धान्तः, देवतानुग्रहादतिरिक्तस्यापूर्वस्य कल्पने प्रमाणाभावात्, तत्कल्पनेऽपि तद्वाच्यत्वक्लृप्तेर्निरर्थकत्वात्, लिङादीनां च तत्र व्युत्पत्तौ पदान्तराणां तदन्वितप्रतिपादनाविरोधात्। अव्युत्पत्तौ तु तदन्वितशक्तिविचारस्यानुत्थानात्। अत्रैव च तद्व्युत्पत्तावन्योन्याश्रयणात्। अन्वयवैघट्यपरिहारायापूर्वाख्यवाच्यक्लृप्तिः, ततस्तद्व्युत्पत्तिसमनन्तरमेव तदन्विताभिधानमित्यपूर्वव्युत्पत्तिरपूर्वाधिकरण इति भवद्भिरेवोक्तम्। अतोऽत्रास्मदुक्तावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ।

सिद्धे शब्दप्रमाणत्वे लोकोत्तीर्णेषु वस्तुषु। तदसंभवमाशङ्क्य साधिता श्रुतिमानता॥
कृत्स्नवेदप्रमात्वाय सामान्यादिह साधितः। न्यायश्शारीरके क्वापि प्रतिसंस्क्रियते पुनः॥
न्यायविस्तरसाध्यं तु नात्र सूत्रयितुं क्षमम्। न च तादर्थ्यमेतेषु सूत्रेषु स्पष्टमिष्यते॥
समुदायान्तरत्वादिशङ्काऽत्यन्तलघीयसी। अतोऽस्मदुक्त एव स्याद्विचारोऽत्र समञ्जसः॥ २६॥

॥ इति वेदस्यार्थप्रत्यायकताधिकरणम्॥ ७॥

॥ अथ वेदापौरुषेयताधिकरणम्॥ ८॥

27. सू०—वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या॥ १. १. २७.॥ (पू. १)

पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकीं शक्तिमुपपाद्य पदद्वारकपौरुषेयत्वशङ्का वेदानां निराकृता। पदानामेव यथाव्युत्पत्ति समभिव्याहारविशेषेण वाक्यभूतानां लोकोत्तरार्थप्रमितिजननशक्तिः स्थापिता। इदानीं वाक्यद्वारकपौरुषेयत्वशङ्का निराक्रियते। तत्रैवं विचार्यते, किं वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि उत नेति। तदर्थं काठकादिसमाख्याविशेषादयः किं सकर्तृत्वैकान्ताः उतान्यथासिद्धा इति। एवमिह पूर्वपक्षः, यद्यप्यस्मदादीनां परतन्त्रतयोच्चारणान्न वेदकर्तृत्वम्, यद्यपि चान्यः कश्चित् कर्ता न दृष्टः, तथाऽपि वचनान्तरसामान्यात्कर्ता तावत्सामान्यतस्संप्लवते। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्, रथ्यापुरुषवाक्यवदिति। न चात्र स्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणेन बाधः, कणादप्रभृतिभिः कैश्चित् स्मरणेन सर्वैरस्मर्यमाणत्वासिद्धेः। स्मरन्ति चैके महर्षयः—*प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इति। श्रुतयश्च—*तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः। ऋचस्सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्। यजुस्तस्मादजायत, *तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः, *विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति, नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः, इत्यादिकाः। काठकं कालापकं पैप्पलादकमित्यादयस्समाख्याविशेषा दृश्यन्ते। न चैते *तेन प्रोक्तमिति प्रवचननिमित्ताः, बहुषु प्रवक्तृषु सत्सु विशेषनिर्देशासंभवात्। असाधारणेन हि विशेषणं युक्तम्। नाप्याद्यप्रवचननिमित्ताः, नित्यत्वपक्षे तदयोगात्। नाप्यन्यशाखाप्रवचनव्यवच्छेदार्थाः, महर्षीणां शाखान्तरप्रवचनाभावे प्रमाणाभावात्। अद्यापि केषुचिदनेकशाखाप्रवचनं दृश्यते। अतः परिशेषात् *कृते ग्रन्थ इति कर्तृविशेषनिमित्ता इति निश्चीयन्ते। कृतेश्चासाधारण्यं युक्तम्। यो यथा पुरुषान्तरोच्चरितमहमपि तथैवोच्चारयामीत्यभिसन्धिमन्तरेण स्वातन्त्र्येण स्वेष्टक्रमेण पदानि वाक्यतया निबध्नाति स हि वाक्येषु कर्तेत्युच्यते। न चेदृशस्वातन्त्र्यमेकस्मिन्वाक्येऽनेकेषां दृष्टम्। यदृच्छया संभवदपि न महति ग्रन्थराशौ। अतः कर्तृ-

विशेषणं युक्तम् । तदयं सूत्रार्थः । **एके**—वादिनो महर्षयः । **वेदान्**—वेदानपि । कर्मेत्याहुः । *कर्मैके तत्र दर्शनादिति पदानां पौरुषेयत्वप्रक्रमात्समुच्चयशक्त्या चानुषङ्गो ज्ञायते । **पुरुषाख्या च, सन्निकर्षम्**—पुरुषेन्द्रियादिसन्निकर्षम्, वेदार्थस्य ज्ञापयति । सन्निकर्षमूलत्वात्सन्निकर्षः ; कृतक इत्यर्थः । स च काकाक्षिनयेनोभयत्रान्वेतव्यः । सन्निकृष्यत इति वा सन्निकर्षः । तेन अर्वाचीनत्वमर्थलब्धम् ॥ २७ ॥

28. सू०—अनित्यदर्शनाच्च ॥ १. १. २८. ॥ (पू. २)

अनित्याः—उत्पत्तिविनाशवन्तः, वेदार्थतया श्रूयन्ते । तथा च—*बबरः प्रावाहणिरकामयत, *कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत इत्येवमादयः । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः, उद्दालकस्यापत्यं औद्दालकिरिति शब्देनैवामीषामुत्पत्तिः प्रतीयते । अत एव चानित्यत्वमर्थलब्धम् । तदिहौद्दालकिप्रभृतीनां जन्मनः पूर्वमयं ग्रन्थो न विद्यते चेत्कथमयं नित्यस्स्यात्? विद्यते चेत्कथमयं वाक्यार्थस्संपत्स्यते ? न हि तदुत्पत्तेः पूर्वं सोऽकामयतेति निर्दिश्यते । न चाकामयतेत्यस्य कामयिष्यत इत्यर्थः । तथात्वेऽपि वा तदुत्पत्तेः पश्चादर्थव्याघातः । न च कालभेदेन शब्दस्यार्थभेदक्लृप्तिर्युक्ता । तदेवमनित्यार्थसंयोगश्रवणादनित्या वेदाः ॥ २८ ॥

नन्वस्तु वेदानामनित्यत्वं सकर्तृकत्वं च; तथाऽपि महाजनपरिग्रहनिमित्तभूताप्तप्रामाण्येन वेदानामप्रामाण्यशङ्का निराक्रियतामिति चेत्; नैवम्, शास्त्रमन्तरेणाप्तप्रणीतत्वे प्रमाणाभावात् । शास्त्रप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकत्वाच्चाप्तप्रामाण्याध्यवसायस्य । न ह्येवंविधेऽर्थेऽर्वाचीनानामुपलम्भशक्तिरस्तीति संभावयामः । प्रत्युत विप्रलम्भाद्यभिप्रायमूलतयैव संभाव्यते । तत एव परिग्रहोऽपि भ्रान्तिमूल एव स्यात् । ईश्वरस्य चानुमानागोचरत्वं शारीरके वक्ष्यति । अतो यद्यपि वेदवाक्याद्वाक्यार्थप्रत्ययो जायते, यद्यपि च प्रत्ययानां स्वतः प्रामाण्यम्, तथाऽपि सकर्तृकेषु वेदेषु तत्कर्तृदोषशङ्कया बाध्यत इति कथं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ? तत्राह—

29. सू०—उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ १. १. २९. ॥ (सि. १)

यत्तावद्वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वानुमानम्, तद्विपक्षे बाधकाभावेन निरस्तम् । यदि वेदवाक्यान्यपौरुषेयाणि, किं तत्रापहीयते ? कर्तारमन्तरेण रचना कथं स्यादिति चेन्न ; अध्ययनरूपस्य पारतन्त्र्येण रचनस्याद्यत्ववत्सर्वस्योपपत्तेः । स्वतन्त्रपुरुषबुद्धिरचनायास्सिषाधयिषितत्वेन तदभावस्य प्रसञ्जनीयत्वासंभवात् । प्रमाणसिद्धस्य हि परित्यागः प्रसञ्जनीयः । महाजनपरिग्रहाभावस्तस्य प्रसज्यत इति चेत्; अप्रामाण्यं विवक्षतो महाजनपरिग्रहमूलतया कर्तरि साधिते कथं विवक्षितं सिद्धम् ? यस्तु प्रामाण्यमिच्छन्नाप्तप्रणीतत्वमन्तरेण बहुजनपरिग्रहो न स्यादिति मन्यते ; तं प्रति ब्रूमः, यद्यनादितयैव वक्तृदोषशङ्का निवर्तते, तत एव च परिग्रहस्सेत्स्यति, किमनेनाप्तेन कल्पितेन ? न हि चोदनावाक्यान्न जायते प्रत्ययः । न च संशयात्मा । नच प्रत्यक्षादिभिर्बाधसंभवः । अतः कारणदोषशङ्कामात्रमेव निराकर्तव्यम् । तत्र वक्तुरभावादेव यदि वक्तुर्दोषा न स्युः, किमनेन वक्तृदोषेण कल्पितेन ? यथा हि कारणाभावादेव तद्दोषरहिता परमेश्वरबुद्धिः प्रमेति वस्सिद्धान्तः, एवं वक्तुरभावादेवासंभवद्वक्तृदोषा वेदाः प्रमाणमिति किं न पश्यसि ? एनया दिशा विपक्षे बाधकं नास्ति, अस्ति तु पक्षे बाधकम् । न ह्यसौ कर्ताऽस्मदादिभिरुपलभ्यते । बुद्धादिग्रन्थे तु परम्परया स्मर्यते । न च जीर्णकूपारामादिवदनुपयोगात्कर्तुरस्मरणमिति वाच्यम्; प्रमाणान्तरागोचरकालान्तरभाविफलसाधनबहुवित्तव्ययकाय-

क्लेशादिपूर्वकप्रवृत्तिसाध्ये वक्तृप्रत्ययमन्तरेण प्रेक्षावतामनुष्ठानासंभवात् । जीर्णकूपादिषु तु देशोच्छेदादिना पुरुषविच्छेदात्प्रयोजनाभावाच्च कर्त्रस्मरणम् । इह त्वनन्तैः पुरुषैरस्खलितमात्रास्वरवर्णसन्दर्भमध्येतृपरम्परयाऽधीयमाने सति प्रयोजनवति च कर्तुर्विस्मरणं न युक्तम् । अतोऽवश्यस्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणादवगम्यते नासावस्तीति । यत्तु वैशेषिकादिस्मरणम्, न तदनुष्ठानौपयिकमहाजनस्मरणम् [तदनुष्ठानोपेतं महाजनस्मरणम्] । नह्यध्येतृपरम्परया कर्तृविशेषस्य स्मरणं तैरपि वक्तुं शक्यम्, अपि तु केनचित्सामान्यतोदृष्टेनानुमितः कर्ता यौक्तिकैस्तदनुसारिभिश्च कैश्चिदनुस्मर्यते । अत एव हि तेषां कर्तृविशेषविवादः, प्रजापतिर्वा पशुपतिर्वा हिरण्यगर्भो वेति । परम्परया सर्वत्र स्मर्यमाणो हि कर्ता बुद्धादिवन्मन्वादिवच्च न विहीयेत । अतो दृश्यादर्शनबाधितमेवेदमनुमानम् ॥ २९ ॥

यत्तु महर्षयस्स्मरन्तीयुक्तम्, तत्तु विपरीतम् । सर्वैरपि महर्षिभिर्वेदस्य नित्यत्वमेव घुष्यते । तदाह मनुः—

* अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

अत एव * प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्येतदप्यनन्तेषु वेदेषु तत्तत्कालानुरूपधर्मभेदोचितवेदांशविशेषप्रकाशनाभिप्रायम् । धर्मश्च कालादिभेदेन मात्रया भिद्यत इति स्मरन्ति—

* अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां चापरे तथा । अन्ये च द्वापरे धर्मास्तथा चान्ये कलौ युगे ॥

इत्यादि । अतो महर्षयोऽपि कर्तारं न स्मरन्ति; किं तु प्रतिषेधन्ति । कृतज्ञास्सत्यवादिनश्च महर्षयः परमोपकारकं वेदवक्तारं सन्तमपि निषेधन्तीति साहसमिदम् ।

यत्पुनर्वेदा एव वेदानां सकर्तृकत्वमाहुरित्युक्तम्; तदप्यसत्; * अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षदिति वेदनित्यत्वश्रुतेः । अत एव * ऋचस्सामानि जज्ञिरे इत्यादिकमपि तत्तद्वेदाभिमानिदेवतोत्पत्तिपरम्, तादात्विकप्रादुर्भावपरं वा । न खल्वीश्वरस्य शक्तस्यापि क्रमान्तरकल्पने प्रमाणमस्ति । प्रत्युत * यथापूर्वमकल्पयदिति न्यायस्सर्वत्र सञ्चारणीयः, प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यनुसारात् । अत एव ऋषीणां सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्वमपि प्राचीनकर्मानुगुणं प्रजापतिप्रदत्तशक्तिविशेषाणां तत्तदधिकारानुगुणमनधीतवेदभागसाक्षात्करणमेव । तदेवं न वेदकर्तेति सर्वदा परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीता एव वेदाः । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय सूत्रितम्—* **उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति** । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । सर्वेषामध्येतॄणां वेदोच्चारणप्रवाहस्य पूर्वपूर्वोच्चारणरूपशब्दपूर्वत्वमुक्तम् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादीनां पदस्य साङ्केतिकत्वप्रतिक्षेपनयेन दूषणमुक्तप्रायमित्यर्थः । अथवाऽस्मरणबाधितस्य कर्तुरनुमानासंभवाज्जगत्कर्तारमुपस्थापयन्ती श्रुतिरेव कर्तृसद्भावेऽपि प्रमाणमिति स्यात्, ततश्च वेदकर्तृसंभवं साधयता वेदाख्यशब्दस्य पूर्वत्वम्—अनादित्वमुक्तं स्यादिति स्ववचनविरोधः । यद्वा याभिः श्रुतिभिर्वेदानां सकर्तृकत्वं सिषाधयिषसि, ताभिरेव तत्कर्तृतयाऽभिमतेश्वरव्यापारस्य वेदशब्दपूर्वकत्वमुक्तम् । यथा * वेदेन रूपे व्यकरोत् सतासती प्रजापतिः, * स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत । स भुव इति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृजत, इत्यादि । तथा—

*सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ इति ॥ २९ ॥

यत्तूक्तं काठकादिसमाख्याविशेषाः कर्तृनिमित्ता इति, तत्राह—

30. सू०—आख्याप्रवचनात् ॥ १. १. ३०. ॥ (सि. २)

काठकादिसमाख्या। प्रवचनात्—प्रकृष्टाद्वचनात्, निमित्तादेव। प्रकृष्टं हि वचनमध्यत्व इव कस्यचिदेव भवतीत्यसाधारण्यात्तेन निर्देशः। न हि योग्यानुपलब्धिनिराकृतसद्भावं कर्तारमन्यथाऽप्युपपन्ना श्रुत्याद्यपेक्षया दुर्बला च समाख्या साधयितुमलमिति भावः। किंच कार्तयुगाः पुरुषाश्शक्त्यतिशयात्सर्वान्वेदानधीतवन्तः, ततः कालक्रमेणापचीयमानशक्तीन्पुरुषानालोक्य वेदान्वैदिकं च धर्ममभिरक्षितुकामेन वैयासिकीं व्यक्तिमातिष्ठता भगवता वासुदेवेन व्यस्तशाखा वेदाश्शिष्यानध्यापिताः। एवं प्रतिद्वापरम्। ततश्च यो वेदांशो येनाधीतोऽध्यापितश्च स तेन विशिष्य समाख्यात इति व्यासवृत्तान्तविदां सुगमोऽयमर्थः। तेनात्र शाबरमपि सङ्गतम्। यथाऽऽह—*स्मर्यते च [भगवान्] वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी, कठस्त्विमामेकां [कठः पुनरिमां केवलां] शाखामध्यापयांबभूवेति, [स] बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेकशाखाध्यायी अन्याः[न्यां] शाखा[म] अनधीयानः, तस्यां च प्रकृष्टत्वादसाधारणमुपपद्यते विशेषणम्—इति। एवं च व्यासादिवत्कठादिप्रवाहोऽप्यनादिरिति नित्यं तेनतेन ससोंऽशो निर्दिश्यते। यत्तु कठादिशब्दाश्चरणविशेषवाचिनः, तत्तच्चरणैः पुरुषैरधीयमानाश्शाखाः काठकं कालापकमित्यादिसमाख्यया निर्दिश्यन्त इति कैश्चिन्निर्व्यूढम्; तत्रापि तस्य चरणविशेषस्य कठादिसंज्ञकपुरुषविशेषप्रवाहविकारेण कठादिशब्दोपचार इतीतिहासपुराणप्रामाण्यमिच्छद्भिरभ्युपगन्तव्यम्॥

यत्तु समाख्यायाः कर्तृनिमित्ततामुत्तम्भयितुं प्रावाहणिरौद्दालकिरित्याद्यनित्यार्थसंयोगप्रदर्शनम्, तत्राह—

31. सू०—परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ १. १. ३१. ॥ (सि. ३)

प्रावाहणिरित्यादयश्शब्दा यद्यप्यपत्यार्थाः, तथाऽपि नानित्यार्थसंयोगः, प्रवाहणोद्दालकतदपत्यप्रवाहस्याप्यनादित्वात्। तत्र परं श्रुतिसामान्यमात्रम्, यथा कौमुदगन्ध इत्यादयश्शब्दा अनित्येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते, तथा प्रवाहनित्येष्वपि तेषु तेषु पुरुषेषु तत्तदपत्यविशेषात् प्रावाहणिरौद्दालकिरिति केवलं श्रुतिसामान्यमात्रम्। एवं श्रुतिसिद्धेषु सर्वेष्वर्थेषु रूपेष्वपि केनचिन्निमित्तेन व्रीह्यादिष्विवैकशब्दनिवेशोऽनुसन्धेयः। यत्तु परैर्भाषितम्—प्रवहतीति प्रावाहणिः, बबर इति शब्दानुकृतिः, तेन यो नित्योऽर्थः तमेवेमौ वदिष्यतो वायुम्; अत उक्तम्—*परं श्रुतिसामान्यमात्रमितीति। एषा योजना ह्यर्धचार्वाकेभ्य एव रोचते, अन्यथा कथमकामयतेत्यस्याप्यन्वयः। तत्रापि चेदर्थान्तरं कल्प्यते, किं सर्वत्रैवं न कल्प्येत? अर्थवादानामपि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानां गुणवादमन्तरेण यथाश्रुतार्थे प्रामाण्यमुपपादयिष्यामः। किंच *भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरमुपससार, *श्वेतकेतुर्हारुणेय आस। तं ह पितोवाचेत्यादिष्वपत्यार्थतैव स्वीकर्तव्या, कथमन्यथा पितृपदसमभिव्याहारः? संवादोदाहरणं वा? तद्वदत्राप्यपत्यार्थत्वे को दोषः? अत एकरूपं समाधिं पश्यतामुभयत्र प्रवाहनित्यतया वा सर्वत्रार्थवादतया वा अन्यपरत्वेन वा निर्वाह्य इत्यपत्यार्थविवक्षाभङ्गोऽनुपपन्नः। **शारीरकदेवताधिकरणे** तु *शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, *अत एव हि नित्यत्वम्, *समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च इति सूत्रत्रयेणानित्यार्थसंयोगपरिहारः, सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्वाद्यविरोधः, कल्पान्तरेऽपि तस्यैव वेदसन्दर्भस्य प्रवर्तनं चैतदधिकरणाभिप्रेतमेव प्रसङ्गाद्विवरिष्यत इति न किंचिदनुपपन्नम्॥ ३१॥

कथं चोदनाप्रामाण्यम्? *वनस्पतयस्सत्रमासतेत्याद्युन्मत्तवाक्यप्रायशब्दराशिमध्यस्थत्वाच्चोदनानाम्, नहि वनस्पतिशब्दनिर्दिष्टा भूतसङ्घातविशेषास्सत्रमासीरन्? तदभिमानिनो वा भवद्भिस्तथा संज्ञिताः? अतः कथं तत्संज्ञाश्चेतनास्सत्रमासीरन्निति संभावयाम? अतो जरद्गवादिवाक्यवदुन्मत्तवाक्यमिति, तत एव तदेकराशि चोदनावाक्यमपीति। तत्राह—

32. सू०—**कृते वा विनियोगस्स्यात् कर्मणस्समत्वात्** ॥ १. १. ३२. ॥ (सि. ४)

वक्तृशङ्कानिवृत्त्यर्थः । बालोन्मत्तादिकृते चोदनावाक्ये सति, अविनियोगस्स्यात् । विनियोगोऽत्राकाङ्क्षा-योग्यतासन्निधिभिः परस्परेण संबन्धः । एवमिव हि चोदनावाक्यमुपलभामहे—इदं कर्तव्यम्, एभिः करणैः, एत-दर्थम् इति । नह्यत्राग्निना सिञ्चेदित्यादिवल्लोकतो विरोधं पश्यामः । नचालौकिके कालान्तरभाविफलसाधनत्वे बाधसंभा-वनाऽपि । तदेवं परस्परसमन्वितार्थे पदसमुदाये यद्युन्मत्तादिकृतत्वशङ्का, अयमबाधितो विनियोगो न स्यात् । तदेव-मन्वितार्थचोदनावर्गसन्निधियोगे रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलवणभावन्यायेन *वनस्पतयस्सत्रमासतेत्यादीन्यपि प्रमाणीकृत्याग्नि-ष्टोमादिना सत्रकर्मणस्समत्वात्, तत्स्तुत्यर्थम् वनस्पतयोऽपि नामाचेतनास्सत्रमासत, किं पुनरितरे विद्वांसो ब्राह्मणा इत्युच्यत इति शाबरस्समाधिः । अस्माभिस्तु बादरायणीयमभिप्रायमनुसन्दधानैरुच्यते—*तत्तेज ऐक्षत, *ता आप ऐक्षन्त, *तं पृथिव्यब्रवीत् इत्येवमादीनामभिमानिदेवताविषयत्वम् *अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् इति सूत्रितम् । तदेवमिह *वनस्पतयस्सत्रमासतेत्यादिष्वपि वनस्पत्याद्यभिमानिन्यो देवता एव सत्रकर्तारः प्रशंसार्थमुदा-ह्रियन्ते । देवताभिरप्यनुष्ठितोऽयमर्थः किं पुनरर्वाचीनैरित्युक्ते हि स्तुतिरतिशयिता भवति; वनस्पतिमात्रोदाहरणं तु स्तुतौ मन्दम् । अयथार्थेन प्ररोचना चायुक्ता । देवतानां तु विग्रहादियोगः अर्थित्वं सामर्थ्यमधिकारश्च शारीरके समर्थ-यिष्यते । अतः **कर्मणस्समत्वा**दिति सूत्रखण्डो देवतानां मनुष्याणां च सत्रादिकर्मसाम्यमाह । एवं सत्येषैवास्मदुक्ता प्ररोचना । यद्वा तिष्ठत्वियमर्थवादाधिकरणसाध्या, पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रतिकूलतर्क एवानेन सूत्रेणोच्यते । वेदे, **कृते**, प्रेक्षावतां स्वानुष्ठानप्रमित्यङ्गतया तस्या **विनियोगस्स्यात्**, हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रहणधारणार्थानुष्ठानादिर्न स्यादित्यर्थः । कर्मण-स्समत्वात्, अग्निहोत्रादिकमेव हेतुदर्शनरहिता महान्तो जनाः परिगृह्णन्ति । तदवश्यं न कृतो वेदः । अतस्तदन्तर्गतानां चोदनानामपि वक्तृदोषासंभवात्प्रामाण्यं सुस्थितमिति सुप्रतिज्ञातोऽयं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

आख्याया अन्यथासिद्धेः स्मर्तव्यस्मृत्यभावतः । श्रुतिस्मृत्यादिभिश्चात्र पौरुषेयानुमा हता ॥
वेदांश्च प्रहिणोतीति श्रूयते परमः पुमान् । क्रमान्तरविनिर्माणकल्पना च गरीयसी ॥
कालभेदे च मन्त्राणां न शक्तिरपहीयते । यतस्तत्संपरित्यज्य सृजेन्मन्त्रान्तरं प्रभुः ॥
अत ईश्वरमिच्छद्भिरनिच्छद्भिश्च वादिभिः । इदंप्रथमता वेदेष्वनुमातुं न शक्यते ।
श्रूयते नित्यमित्येव श्रुतिशब्दोऽत्र रूढिमान् । आहुश्च सर्वे निगमा न कृत्रिमसरस्वतीम् ॥
अनितरपरिदृष्टेष्वस्तबाधेषु वस्तुष्वखिलनिगमवाचो बुद्धिमुत्पादयन्त्यः ।
सहजमनपवादं मानभावं दधानास्समजनिषत विष्णोश्शाश्वतं शासनं नः ॥ ३२ ॥

॥ **इति वेदापौरुषेयताधिकरणम्** ॥ ८ ॥ **इति प्रथमः पादः** ॥

॥ अथ द्वितीयपादे अर्थवादप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

यदाज्ञाव्यतिषङ्गेन यद्वा यस्मिन्समन्वयात् । प्रामाण्यमर्थवादादेस्तमीश्वरमुपास्महे ॥

33. सू०—**आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते** ॥ १. २. १. ॥ (पू. १)

सशिरस्कवेदप्रतिपाद्यकर्मोपासनात्मकधर्मसमुदाये चोदनानां प्रामाण्यमुपपादितम् । तदर्थोपाक्षिप्तकारणदोषाद्यभावाविशेषेणार्थवादानामपि प्रामाण्यमुपन्यस्तम् । तदिदानीं मुखान्तरेणाक्षिप्य समाधीयते । यद्वा वेदानामप्रामाण्यं बाह्यहेतुमूलकं निरस्यते । प्रागुक्तास्तु नैगमिक्यः पूर्वपक्षयुक्तयो बाह्यहेत्वनुग्राहकत्वेन प्रदर्शिता इति मन्तव्यम् । किंच, उद्घटापराधोपेक्षायोगात् पौरुषेयत्वादयस्स्पष्टतरा दोषाः पूर्वं परिहृताः; अथ तथैव स्पष्टास्पष्टतरशङ्काः परिह्रियन्त इति क्रमः । तत्रास्मिन्पादे विध्युद्देशव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वेदभागस्य सप्रयोजनार्थबोधनेन प्रामाण्यमुपपाद्यते । नामधेयानां तु विध्युद्देशान्तर्गततया पादान्तरीयता । तत एवानित्यदर्शनादिभिः प्रस्तुतत्वादर्थवादानां विधिविश्रमेण विधिपरतया च प्रकृतमनुवदन्त्यर्थवादाः, तानधिकृत्य विचार्यते—किं ते प्रमाणं न वेति ।

यदत्र कैश्चिदुक्तम्, अस्मिन्नधिकरणेऽपि विध्यतिरिक्तानां सर्वेषामानर्थक्यं पूर्वपक्षीक्रियते, सिद्धान्ते च स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावत्साधारण्येनाभिधास्यते, पश्चात्क्रमेण स्तुत्याद्युपयोगविशेष इति वेदितव्यम् । तत्र प्रथममर्थवादेषु सिद्धान्तकथनात्तावदेवोदाहृत्य चिन्त्यत इति ; तदसत्, न हि सामान्येन दूषणानुयोगे विशेषविषयमुत्तरं प्रक्रम्येत । विशेषविषयानुयोगे तु सामान्यतस्समाधानं संभवेदपि । ततश्च ***अतदर्थाना**मिति सामान्यनिर्देशोऽपि विशेषार्थ एव । अन्यथा सामान्यविशेषचिन्ताभ्यामधिकरणभेदप्रसङ्गात् । अध्ययनविधिबलेन सिद्धान्तस्थापनं वारयिष्यते । ततोऽर्थवादा एवाक्षिप्य समाधित्सिताः । असाधारणैस्तु हेतुभिः पश्चान्मन्त्रनाम्नोराक्षेपसमाधाने प्रवत्स्यतः । यच्चान्यैरुक्तम्, यो हि परमते वेदान्तानां सिद्धोऽर्थः, सोऽप्यात्मज्ञानचोदनैकवाक्यतया कार्यप्रधानक इति; तत्समन्वयसूत्रे निराकरिष्यते । यत्पुनरुक्तम्, न वेदान्तानां चोदनैकवाक्यता, न चास्मिन्शास्त्रे तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञा, *अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रान्तर एव सिद्धेरिति ; तत्प्रागेवैकशास्त्र्योपपादनेन निरस्तम् । अयं च कबन्धमीमांसकपक्षो राहुमीमांसकपक्षवदुपेक्षणीयो वेदविद्भिः । आह च **वेदार्थसंग्रहे** *सर्वमेकं शास्त्रमिति वेदवित्सिद्धान्त इति । अतोऽत्रैव लक्षणे कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यं समर्थनीयमिति शास्त्रस्वरूपादिविषयाणामपि वाक्यानां प्रामाण्यं समर्थनीयम् । नन्विहैव यदि तेषां प्रामाण्यं साध्यते, न भवितव्यं चतुस्सूत्र्या; अथ किंनिमित्तं तर्हि शास्त्रभेदमन्तरेण प्रमाणलक्षणादीति ? उच्यते, न शारीरकेऽर्थवादविशेषाणां प्रामाण्यं साध्यते, अपि तु प्रमाणानां सतां ब्रह्मणि प्रामाण्यमात्रसाधनम् । अनिर्धारितविषयविशेषं प्रामाण्यं कथं प्रसाधनीयमिति मावोचः, सर्वत्रैवानुयोगप्रसङ्गात् । सिद्ध एव प्रामाण्ये संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तास्तदर्थविशेषेषु वर्तिष्यन्ते । तद्यदि विषयविशेषनियतमेव प्रामाण्यमिह साध्येत, कथं पुनस्संशयसंभवः ? नन्वेवमपि विध्येकवाक्यतयाऽत्रार्थवादानां प्रामाण्यमुपपाद्यते, *विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादिना, *तत्तु समन्वयादिति प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमन्तरेण स्वरूपे विश्रमस्साधयिष्यते ; अतः पूर्वापरविरोधो वा तेषामिहानिरूपणं वा प्राप्तमिति । मैवम् ; इह हि निष्प्रयोजनमृषावादरूपतयाऽर्थवादानामप्रामाण्ये प्रसक्ते सप्रयोजनसत्यार्थविषयतया प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तत्र केषांचिद्विध्येकवाक्यतया स्तुत्याद्यर्थत्वेन केषांचित्स्वतः प्रयोजनभूतब्रह्मप्रतिपादनेनैव सार्थकत्वमिति विभ-

ज्योत्तरे वक्तव्ये गूढाभिप्रायस्सूत्रकारः प्रामाण्यं यावता सर्वत्र कथयितुं शक्यं तदिहासूत्रयत् । विध्येकवाक्यतया तावत्केषांचित्प्रामाण्यं वक्तव्यम् ; इतरेषां तूपासनविध्येकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया प्रामाण्यानुवचनम् । तत्र यद्येकहेलया वेदाप्रामाण्यवादी निराकर्तुं शक्यः, किमस्य सहसा ब्रह्मणोपदिष्टेनेति मन्वानो विध्येकवाक्यत्वमुखेन सार्थकतां समर्थितवान् । अतो न विरोध इति ।

तदिहैवं पूर्वपक्षः—यद्यपि प्रमाणानां स्वतःप्राप्तं प्रामाण्यम्, शब्दार्थसंबन्धश्च स्वाभाविकः, पदानि च लोकोत्तरमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नुवन्ति, वक्तृदोषोऽपि वेदे दुर्लभः ; तथाऽपि तदेकदेशभूतेष्वर्थवादेषु प्रामाण्यं दुरुपपादम्, निष्प्रयोजनमृषावादप्रायत्वात् । तथा हि—*सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्, *स आत्मनो वपामुदक्खिदत्, *देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्, *वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्येवमादीन्यर्थवादवाक्यानि किं विध्युद्देशेनैकीभवन्ति प्रमाणम् ? उत पृथग्भवन्ति ? नाद्यः, अनुपयोगात् । यदि हि विध्युद्देश एव स्वार्थं विदधीत पुरुषोऽपि तत एव प्रवर्त्स्यति, कृतमर्थवादैः । न ह्यमी करणेतिकर्तव्यतादिविधेयकोटिघटितं कंचिदर्थमुपस्थापयन्ति । न द्वितीयः, *आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तराणि स्वविषयावबोधपर्यवसितानि प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तमपि शिलाशकलादिकं बोधयन्ति, तथाऽप्यागमाख्येन प्रमाणेन प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यन्ताभिधायिना भवितव्यम् । अन्यथा वक्तृश्रोत्रोर्वचनश्रवणादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न ह्यत्र गीतवच्छब्द एव स्वदत इति शृणोति । न च नाट्यवद्रसात्मतयाऽवदधते । अतः प्रमाणेन सता आगमेन श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोग्यर्थाभिधायिना भवितव्यम् । ततश्च भूतान्वाख्यानमात्रेष्वर्थवादवाक्येषु वायसरदनवाक्येष्विव क्व वा प्रवर्तेत? कुतो वा निवर्तेत? अतः, **अतदर्थानाम्**—प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणामर्थवादवाक्यानाम् । **आनर्थक्यम्**—निष्प्रयोजनत्वम् । तस्मादर्थवादवाक्यम् अनित्यमुच्यते । नपुंसकतया सामान्यवचनं सर्वार्थवादसंग्रहसूचनार्थम् । तन्मुखेन कृत्स्नवेदाक्षेपसूचनार्थं वा । एकदेशमुखेन कृत्स्नाक्षेपश्शारीरकत्रिपाद्यामिवात्रापि नानुपपन्नः । तत्र चोक्तं **दीपे**—*द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणीति तन्मुखेन सर्वाक्षेपमाशङ्क्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तम्—इति । नित्यत्वे वेदस्य प्रामाण्यं समस्ति, अनित्यत्वे वा पुंप्रत्ययाभावादप्रामाण्यमिति कार्योद्देशेन कारणमुक्तम् । इह चौपचारिकमेवानित्यत्वं परैरभ्युपगतम् । यथा भाषितम्—*यद्यपि नित्यानि, तथाऽप्यनित्यकार्यमपि कुर्वन्तीति । आह च **भवनाथः**—*नित्यं हि हेत्वनपेक्षं स्वरूपे, अन्यदपि हेत्वनपेक्षमर्थे गौणं नित्यं तन्नेत्यनित्यमिति । अध्याहारविपरिणामगुणकल्पनादिभिर्विधिपरत्वमाश्रीयेत, अव्यवस्थितिस्स्यात् । रुद्ररोदनवाक्ये हि शिष्टाचारोपन्यासाद्रुद्रवद्रोदितव्यमिति कवयेम । यद्वा महतामपि तथाविधं प्रमादं प्रकाश्य प्रयत्नेन वर्जनीयमिति । अतो यथारुचि कल्पनादव्यवस्था ; अशक्यविधानता च । न हीष्टवियोगादिकमन्तरेण विधिमात्रप्रेरितेन रोदितुं शक्यम् ; नच प्रजापतिवदात्मनो वपोत्खेदनम्, तस्याश्च स्वयमग्नौ प्रेरणम्, ततस्तूपरपशूत्थानम्, तेन च स्वयं यजनमित्यादीनीदानींतनेषु घटते ; न च देवयजनाध्यवसानसमनन्तरं स्वेच्छया दिङ्मोहस्साधयितुं शक्यः । अत एवंजातीयकानि दूरं गत्वाऽपि नैरर्थक्यात्सिद्धमात्रपर्यवसितान्येव । तत्र यदि सिद्धमर्थं प्रमिमीमहि, ततः किम्? यदि च न, ततोऽपि वा किम्? किञ्च, प्रामाण्ये निश्चिते प्रयोजनवदर्थपर्यवसानकल्पनम्, तत्कल्पनेन तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयणम् । न च सिद्धप्रतिपादने निष्प्रयोजने सति श्रुतहानेनाश्रूयमाणप्रयोजनवदर्थान्तरपरताक्लृप्तिर्युक्ता । यथोक्तं **यामुनाचार्यैः**—*न खलु काकावलोकनमनभिमतमिति कनकाव-

लोकनता कल्प्येतेति । न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणव्यवस्था ; प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम्, स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात्सर्वप्रमाणानाम् । अन्यथोपेक्षादिफलेषु तृणकण्टकादिविषयेषु प्रमाणेषूपादानोचितार्थक्लृप्तिप्रसङ्गात् । न च तर्हि तृणादिप्रत्यक्षवदेव प्रामाण्यमस्तीति वक्तुं शक्यम्, पुरुषव्यापारनैरर्थक्यप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न च तत एव प्रसङ्गात्प्रयोजनविश्रमः, भ्रान्त्याऽपि तद्व्यापारोपपत्तेर्ध्वाङ्क्षदन्तेयत्तावाक्यस्येव प्रामाण्यस्थापनस्यैवायुक्तत्वात् । न च वाच्यम् स्वाध्यायविधिना कृत्स्नस्य वेदस्य पुरुषार्थाय नियम्यमानत्वादर्थवादेष्वपि प्रयोजनेन भवितव्यमिति । शक्यमेव हि विधिना प्रयोजनमुपादीयेत । न च सिद्धार्थज्ञानमात्रं प्रयोजनम्, वैषयिकज्ञानवत्स्वयं स्वादुत्वादर्शनात् । दर्शनेऽपि ज्ञानमात्रे प्रीत्युत्पत्तावर्थसत्यतायामनिर्बन्धात् । न चात्र कार्यदर्शनं क्लृप्तिनश्शक्यत इत्युक्तम् । दृष्टार्थत्वासंभवे चाध्ययनस्यैव वरमदृष्टार्थत्वं कल्पयितुम्, न तु तद्बलेनाशक्यदृष्टक्लृप्तिः । अध्ययनविधिश्च नार्थज्ञानपर्यन्त इति साधितमादौ । अक्षरग्रहणस्य प्रयोजनवत्त्वमर्थवादभागानामर्थपरत्वाभावेऽपि पारायणाद्यदृष्टेनापि सिध्येत् । न च तत्र प्रामाण्यापेक्षा, हुमादिसमानयोगक्षेमत्वात् । यथा च हुमादीनां स्तोभाक्षराणामर्थज्ञानमन्तरेणापि ऋगाद्यभिव्याप्तसामभागपूरणेन सप्रयोजनता वक्ष्यते, एवमिहाप्यर्थवादानामर्थज्ञानेतरप्रयोजनवत्तायामध्ययनविधेः का हानिः ? न चैवमस्त्विति वाच्यम्, अपौरुषेयस्यानन्तस्य वाक्यराशेः प्रतीतिमुत्पादयतोऽप्यविवक्षितार्थत्वे शिष्टेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । भवतु वाऽध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वबलादसंभवद्दृष्टानामर्थवादानां स्वाध्यायबहिर्भावः । सन्ति चाख्यानरुचीनामुपाध्यायानां मन्दप्ररोचनार्थमालापाः । इदानीन्तनेष्विव ग्रन्थेषु परिग्राह्यतया प्रथितेन केनचित्प्रक्षेपाच्च तदुपज्ञं परिग्रहपारम्पर्योपपत्तिः । एतदपि सूचितम् ***तस्मादनित्यमुच्यत** इति । *तदेषाऽभ्युक्ता, *तदुक्तमृषिणेत्यादीनि चार्थवादवाक्यानि मन्त्रान् संवादयन्ति । अतोऽप्यवगच्छामो मन्त्रेभ्योऽर्वाचीनतामर्थवादवाक्यानाम् । अतः कृत्स्नस्य वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं च दुर्वचमिति ॥ १ ॥

नचानर्थक्यमात्रादप्रामाण्यम्, अपि तु बाधाच्चेत्याह—

34. सू०—**शास्त्रदृष्टविरोधाच्च** ॥ १. २. २. ॥ (पू. २)

शास्त्रविरोधात् दृष्टविरोधाच्छास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति प्रत्येकसमुदायपरमिदम् । द्वौ शास्त्रदृष्टविरोधौ परिहारसूत्रक्रमसंख्यानुरोधात् । शास्त्रविरोधस्तावत् *स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यादिषु । यद्येतद्भूतान्वाख्यानमात्रम्, तदा विद्यमानत्वेऽपि नैरर्थक्यात्, अविद्यमानत्वे मृषावादरूपत्वात्, स्तेनं मनः, अनृतवादिनी वाक्, अतः स्तेयादिकं न कर्तव्यमित्यनन्वयात् कर्तव्यमित्येव कल्प्येत । सर्वशरीरेषु चेष्टायां वाङ्मनसयोः प्रधानत्वादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमिति वा, निमीलनोन्मीलनादिवत्स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्करणिना पुरुषेणापि तत्तन्त्रवाहिना भवितव्यमिति वा सः । तथा च स्तेनानृतप्रतिषेधकशास्त्रेण विरोधः । न च षोडशिग्रहणादिवद्विकल्पः, प्रत्यक्षान्निषेधात्कल्प्यस्य विधेर्दुर्बलत्वेनातुल्यत्वात् । रागप्राप्तप्रतिविध्यनुपजीविनो निषेधस्यैव बलीयस्त्वात् । स्तेयानृतयोश्च रागप्राप्तत्वात्, तत्र चानपेक्षिततया विधेरनुदयात् । नियमादेश्चात्रासंभवात् । अतोऽत्र विधिकल्पने शास्त्रविरोधस्सौत्रः, विध्यसंभवस्त्वर्थसिद्ध इति । दृष्टविरोधस्तु * तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः....तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यादिषु स्पष्टः, दिवानिशमुभयोरुपलब्धेः । यच्चानेन समर्थ्यते—अस्माल्लोकादुत्क्रम्याग्निरादित्यं गत आदित्यश्च तमिति, तदपि हेत्वसिद्धेर्मृषावादः । अत एव तन्मूला अग्निसूर्ययोर्नक्तंदिवं व्यवस्थितज्योतिष्ट्वेन स्तुतिरपि मृषा, न ह्यसत्या स्तुतिरुपपद्यत इति ।

अथ शास्त्रदृष्टविरोधः—* न चैतद्विद्मोऽब्राह्मणा वा स्मो वयं ब्राह्मणा वेति। [न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति] ब्राह्मण्यं विशिष्टमातापितृसंबन्धविशेषरूपोपाधिः, स च क्वचिद्दृष्टः क्वचिदनुमेय इत्येके। मातापितृसंबन्धविशेषसहकृतचक्षुर्ग्राह्यो जातिविशेष इत्यपरे। अत उभयेषामप्येतद्दृष्टविरोधोदाहरणम्। वयं तु ब्रूमः—शास्त्रविरोधस्यैवैतदुदाहरणमिति। नहि वयं गवादिवद्ब्राह्मणक्षत्रियादिविभागमापाततोऽध्यक्षयामः, न च रत्नतत्त्वमिवाभ्यासपाटवादिना। न च देशान्तरागतमुपदेशात्पूर्वमयं ब्राह्मण इति निश्चिनुमः। न च ब्रह्मसूत्रादिलिङ्गभेदान्निश्चयः, दुष्टशूद्रादिभिर्व्यभिचारात्। अत एव न लिङ्गविशेष एवैतत्। एतेनाचारविशेषो ब्राह्मण्यमित्यपि दत्तोत्तरम्। * चण्डालमपि वृत्तस्थम्....तं देवा ब्राह्मणं विदुः इत्यादि तु क्रियास्तुतिपरमेव, अन्यथा सर्वसंक्षोभप्रसङ्गात्। किंच, ब्राह्मण्यादिजातिविशेषमधिकृत्य क्रियाविधिः, सा चेत्तत्, आत्माश्रयस्स्यात्। एतेनाचारविशेषाभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तम्। अथ विशिष्टमातापितृसंबन्धरूपम्? किं तद्वैशिष्ट्यं नाम? न तावदाचारादिकम्, उक्तदोषानतिक्रमणात्। नापि मातापितृब्राह्मण्यमेव, पूर्वपूर्वमातापितृब्राह्मण्यनिरूपणेऽपि पूर्वपूर्वमातापितृब्राह्मण्यनिरूपणसापेक्षत्वादिनाऽनवस्थानात्। मातापितृब्राह्मण्यस्योपदेशसिद्धत्वान्नानवस्थेति चेन्न; तद्ब्राह्मण्यमपि ह्युपदिश्यमानं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पत्तिरूपम्, ततश्चोत्पत्तिमात्रमतिप्रसङ्गि। तदतिरिक्तं तु ब्राह्मणशब्दनिमित्तं पूर्वपूर्वेष्वपि न सिध्यतीति निरालम्बनस्तद्व्यवहारः। अथ ब्राह्मण्याख्यो जातिविशेषो मातापित्रोः प्रत्यक्षः, तत्संबन्धज्ञानेन पुत्रे तदभिव्यक्तिरिति। तदपि न, मातापितृब्राह्मण्येऽपि तन्मातापितृब्राह्मण्यसापेक्षत्वेनानवस्थानात्। पूर्वपूर्वप्रत्यक्षमूलोपदेशपरम्परया न दोष इति चेन्न; उपदेशपरम्परातिरिक्तप्रत्यक्षपरम्परायां प्रमाणाभावात्। न हि विशिष्टमातापितृप्रसूतोऽयमित्युक्तेऽपि तद्वाक्यार्थनिश्चयादधिका क्षत्रियादिव्यावृत्तिधीरध्यक्षा जायते। यस्तु विशिष्टमातापितृप्रसूतत्त्वाद्ब्राह्मणोऽयमिति व्यवसायः, सोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति सामान्योपदेशमूल इति नाध्यक्षमूलः। सङ्करजातानां तूत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यवर्णतापत्तिरित्यत्र त्वागम एव शरणमिति सर्वैरभ्युपगतम्। तथा च यथा तृणारणिमणिभ्यो जायमानस्याशुशुक्षणेः कारणवैषम्यपरिज्ञानेऽप्यवान्तरजातिरप्रत्यक्षा, एवमिहापि। तत्रापि चेज्जातिभेदः प्रत्यक्ष इष्येत, अनयैव दिशा द्रव्यादीनां धर्मत्वं प्रत्यक्षं भविष्यति देवानांप्रियस्य। एतेन * न हि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमित्यादीनि स्त्रीपुंस्कोकिलविभागोदाहरणविषयाणि विषयवाक्यानि निरस्तानि। किंच यदि मातापितृसंबन्धविशेषस्तदभिव्यङ्ग्या वा जातिर्ब्राह्मण्यादि, ततः कथं परमपुरुषमुखबाह्वादिजातानामन्येषां च मानसानामगस्त्यवाल्मीकिद्रौपदीधृष्टद्युम्नादीनामयोनिजानां जातिविशेषा व्यवतिष्ठेरन्। नच ते न सन्ति, प्रत्यक्षाद्यविरुद्धविषये अर्थवादादेरितिहासादेश्च प्रामाण्यस्याभ्युपगमात्। अतो योनिजायोनिजसाधारणमन्यदेव ब्राह्मण्यादिकम्। यथा गोमयप्रसूते वृश्चिकप्रसूते च वृश्चिकत्वमविशिष्टम्, तथा योनिजेष्वयोनिजेषु च ब्राह्मण्यादिकम्। अनियतहेतुकं च ब्राह्मण्यादि संङ्करेषु सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णोत्पत्तौ दृष्टम्। तच्च ब्राह्मण्यादिकं सर्वं प्रसवितुः परस्य पुंसः प्रजापतिप्रभृतीनामृषीणां च प्रत्यक्षम्, इतरेषां तु प्राक्तनप्रत्यक्षादिसिद्धगोत्रप्रवराद्युपदेशपारम्पर्यनियतसंबन्धावसेयमित्यौपदेशिकम्। यथा स्मरन्ति—

* वर्णाश्रमोक्तमन्त्र....नताबुद्धिसमन्विते। कर्मण्ये मिथुने जातो द्विजोऽन्यस्सङ्करस्स्मृतः॥ इति।

एतच्चास्मदादीनां योनिजशरीरेषु जातिविशेषज्ञापनाय लक्षणकथनं, न पुनः प्रमाणशतप्राप्तमयोनिजवर्गं व्यवच्छेत्तुं क्षमम्।

ननु काऽसौ ब्राह्मण्यादिजातिः? न तावत्संस्थानातिरिक्ता पराभिमता जातिर्भवद्भिरभ्युपगम्यते। यथोक्तं भाष्ये—

* संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरेकवादेऽपि संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिरिति । न चात्र मनुष्यत्वातिरिक्तं क्षत्रियादिव्यावृत्तं ब्राह्मणादिषु संस्थानं पश्यामः । न च निपुणनिरूपणेऽपि दोषधातुषु रूपादिषु वा गुणेषु भयादिषु वा विकारेषु वैषम्यमुपलभ्यते । न च आयुर्वेदादिषु भेषजादिविधिभेदः ; अतोऽध्यवस्यामः साङ्केतिक एवायं ब्राह्मणादिविभाग इति । अपि च,

अनादौ खलु संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥

तस्मादनुपलम्भादनुपपत्तेश्च नास्ति ब्राह्मण्यादिजातिरिति । अविदितागमसिद्धान्तानामिदं चोद्यम् । शरीरारम्भकद्रव्यसमवेतानां सत्त्वरजस्तमसां तारतम्यविशेष एव ब्राह्मण्यादिजातिरिति महर्षयो विभजन्ते । एतदपि गुणतारतम्यं तत्तत्पुरुषकर्मतारतम्यनिबन्धनत्वान्न निर्मूलम् । अन्तःकरणगुणतारतम्यं तद्विरुद्धमपि न जात्यादिनियामकम् । दर्शनस्पर्शनाद्यनुज्ञापरिहारावपि शारीरगुणतारतम्यनिबन्धनावेव । पुण्यापुण्य [नियामकं] हेतुकं वृत्त्यादिभेदनियामकं वर्णानां गुणतारतम्यं **श्रीमद्गीताभाष्ये**—

* ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

इत्यत्र स्पष्टं व्याचकार—*ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वीयो भावस्स्वभावः, ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मेत्यर्थः ; तत्प्रभवास्सत्त्वादयो गुणाः ; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभिभवेनोद्भूतस्सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तमस्सत्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः । वैश्यस्य स्वभावप्रभवस्सत्त्वरजोभिभवेनोद्रिक्तस्तमोगुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्सत्त्वाभिभवेनोद्रिक्तस्तमोगुणः । एभिस्स्वभावप्रभवैर्गुणैस्सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि ; ब्राह्मणादय एवंगुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणीति । न चावयवसन्निवेश एव सर्वत्र जातिरित्यस्माभिरङ्गीकृतम् ; यथोक्तं भाष्य एव—*संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयमिति । या च कामिनीमूलत्वादिरुपप्लवाशङ्का, सा सर्वप्रवृत्तिविघातिनी, अतिशङ्कायास्सर्वत्र सुलभत्वात्, दर्शनस्य चाविशिष्टत्वात्, अनुमानस्य चागमादिविरोधे विपक्षे बाधकाभावे चानुदयात् । नच स्त्र्यपराधमात्रेण पुरुषस्यान्यप्रसूतत्वमनुमातुं शक्यम् ; अपराधिनीनामपि भर्तृनिमित्तप्रसवस्यापि दर्शनेनानैकान्त्यात् । सवर्णेन चान्येन संयोगे सङ्कराभावात् । सङ्करजातानामप्युत्कर्षा [दीनां] दिना सप्तमे पञ्चमे वा वर्णान्तरापत्तिस्मरणाच्च । किंचेदमुपप्लवचोद्यं अर्धलोकायतिकमतमिव सेश्वरमत्यन्ताय नास्कन्दति । तथा हि—भगवान् पुरुषोत्तमः स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगदुपसंहृत्य पुनस्सृष्टिकाले तत्तत्कर्मानुरूपपरिणाममापन्नैरचिदंशैर्ब्राह्मणादीन्सृजति । तत्पारम्पर्यप्रसूताश्च ब्राह्मणादयो भवन्ति । एवमनुपप्लुत एवायं विभागो युगान्तरेषु । अद्यापि च विशिष्टदेशेष्वनुवर्तते । युगविपर्यासादिभिरुपप्लुतांश्च सर्वानुत्साद्य पुनः कृतयुगे महर्षिप्रभृतिभिश्शुद्धं जातिविभागं प्रवर्तयति । एवं सर्वोपसंहारे पुनः कल्पान्तेऽपीति संसारानादित्वेऽपीश्वराभिसन्धिवशेन शुद्धसन्तानप्रवर्तनात्सर्वत्रोपप्लवानुमानं दूरापाक्रान्तम् । यश्च महर्षिप्रभृतिषु प्रमादः, स तु प्राक्तनैः पश्चात्तनैर्वा तपःप्रभृतिभिरनुपप्लुत इति प्राञ्चः । अत ईश्वरमहर्षिप्रभृतीनां प्रत्यक्षं ब्राह्मण्यादिकम् । अस्मदादीनां चाबाधितस्मृत्युपदेशपरम्पराधीनलक्षणविशेषसिद्धमिति ।

अथायमपरश्शास्त्रदृष्टविरोधः—*को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेतीति । अत्र प्रश्नार्थत्वे नैरर्थक्यात्प्रतिषेधपरिशेषे शास्त्रदृष्टेन परलोकादिना विरोधः । पारलौकिकप्रतिषेधे स्वर्गार्थानां चोदनानामप्रामाण्यं स्यात्,

ताश्चेत्प्रमाणं तद्विरोधादर्थवादाप्रामाण्यम् । नच विकल्पः, अतुल्यार्थत्वात्, सिद्धे च तदसंभवादिति । शास्त्रदृष्टविरोधोऽपि मुखभेदेन शास्त्रदृष्टविरोध एव ॥ २ ॥

इतश्च—**35.** सू०—**तथा फलाभावात्** ॥ १. २. ३. ॥ (पू. ३)

येष्वर्थवादेषु फलं निर्दिश्यते, न तत्तथा दृश्यते । समुच्चयार्थो वा तथाशब्दः । यदेतद्**गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं** प्रकृत्याधीतम्—* शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद, * आस्य प्रजायां वाजी जायते इति, किं तत् सिद्धसङ्कीर्तनम्? उताध्ययनफलोक्तिः? नाद्यः, तदानीं विद्यमानविषयत्वे नैरर्थक्यात्; अविद्यमानविषयत्वे मृषावादत्वात् । न द्वितीयः, विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तेः । न ह्यत्र फलविधिः, द्रव्यसंस्कारादिषु फलाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न तदनुवादः असदनुवादत्वापातात् । अत एव न स्तुत्यर्थताऽपि ॥ ३ ॥

नार्थवादिकफलस्याभावमात्रम्, केषुचित्तदभ्युपगमे दोषश्चास्तीत्याह—

36. सू०—**अन्यानर्थक्यात्** ॥ १. २. ४. ॥ (पू. ४)

अन्यानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । * पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति, * सर्वाँल्लोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति [पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानभिजयति] * तरति मृत्युम्, *तरति पाप्मानम्, *तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद इत्यादिषु यदि पूर्णाहुत्यादिभिस्सर्वकामादिसिद्धिः, अन्येषामग्निहोत्रसोमाश्वमेधादीनामानर्थक्यं स्यात्; पूर्णाहुत्यादिव्यतिरेकेण तेषामननुष्ठानात् । यानि पुनरेकफलसाधनान्यपि परस्परनिरपेक्षाणि कर्माण्युपासनानि वा तत्र महीधरस्थमध्वर्थं मार्गभेदेन गमनवद्यथारुचि परिग्रहान्नानर्थक्यम् । अनित्यफलेषु देशकालस्वरूपाद्यतिशयापेक्षया समुच्चयोऽपि स्यात्; यथा शारीरके साधनलक्षणे वक्ष्यते—* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावादिति । इह तु न विकल्पः, पूर्णाहुत्याद्यकरणे तदुत्तरकर्मानधिकारात् । नापि समुच्चयः, प्रथमेनैव सर्वफलसिद्ध्या तदुत्तरनैरर्थक्यात् । न च फलविशेषेणोत्तरेषां सार्थता, अविशेषश्रवणे कर्मविशेषेष्वप्रत्यक्षस्य सतः फलविशेषस्य कल्पने प्रमाणाभावात् । असता च स्तुतिर्न संभवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

इतश्च—**37.** सू०—**अभागिप्रतिषेधात्** ॥ १. २. ५. ॥ (पू. ५)

प्रतिषेधाभागिनः प्रतिषेधात् । प्रसक्तं हि प्रतिषेधभागि भवति । न चान्तरिक्षे दिवि वा चयनं प्रसक्तम्, येन * न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति प्रतिषिध्येत । तेन नैष नित्यानुवादः, अक्रियार्थत्वेनानर्थक्यात् । नापि पर्युदासः, पर्युदासितव्याभावादेव; नान्तरिक्षे न दिवि चेति यद्विध्यर्थं पर्युदस्यते, तच्च पृथिवीचयनं नित्यप्राप्तमिति न विधेयम् । विधीयमानमपि न पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इत्येव यदि विवक्षा, तदा चयनविधिना बाधः । न चानेन तद्बाधः, अरागप्राप्तेः । विधिप्राप्ते तु तदुपजीविनोऽस्यैव दुर्बलत्वात् । न ह्यत्र विकल्पसंभवः, विधेः कामसंयोगेन चाग्नेः पाक्षिकत्वं सिद्धमिति विकल्पस्य व्यर्थत्वात् । तत्स्वीकारस्य च पाक्षिकबाधगर्भतयाऽष्टदोषदुष्टत्वाच्च । नच चयनफलं तदचिन्वानस्यापि स्यादिति संभवति । नापि चयननिषेधेन चयनप्ररोचनाबुद्धिः । अतस्स्वात्मानं विध्यन्तरं चाकुलयद्वाक्यमिदमप्रमाणमेव ॥ ५ ॥

इतश्च—**38.** सू०—**अनित्यसंयोगात्** ॥ १. २. ६. ॥ (पू. ६)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे वेदप्रामाण्यं सिद्धं कृत्वैवानित्यसंयोगस्य श्रुतिसामान्यमात्रेण परिहार उक्तः; इह तूक्तैर्हेतुभिरर्थवादांशस्याक्षेपे तदुपष्टम्भकतया पुनरुत्थाप्यते। यद्वा, प्रक्षिप्तस्य पुनरुत्थापनं मन्दम्। न चार्थवादेष्वधिकाशङ्काऽस्ति। सत्यपि तत्रैव परिहर्तव्या। असाधारण्येन च तत्रैव व्याख्यातमस्माभिः। अतोऽन्यथा व्याकुर्मः। उक्तैर्हेतुभिर्भवत्वनित्यमर्थवादवाक्यजातम्, तथाऽपि चोदनाभागे किमायातमिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रत्याह—* **अनित्यसंयोगादिति**। उक्तप्रकारेणानित्यलक्षणापन्नैरर्थवादवाक्यैः संयोगादन्यत्राप्यनाश्वास इति। अथवा विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यतापक्षे ह्यानर्थक्यादिदूषणमुक्तम्। अथैकवाक्यतापक्षं प्रतिक्षिपति—* **अनित्यसंयोगादिति**। नित्यसंयोगाभावोऽनित्यसंयोगः। न हि विध्यर्थवादयोर्नित्यसंयोगः, परस्पराकाङ्क्षायां हि तयोस्संबन्धनियमस्स्यात्। न चात्र साऽस्ति, अर्थवादान्वयमन्तरेण विध्युद्देशस्य प्रवर्तकत्वशक्तेः; यथाऽर्थवादरहितस्य। न ह्यर्थवादस्सर्वेषु विधिषु सार्वभौमः, *वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्यादिषु तदभावात्प्रधानविधिष्वपि। न चाङ्गाङ्गिनोरन्योन्यार्थवादेन सार्थकत्वम्; अन्यविषयप्ररोचनाया अन्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात्। अर्थवादानां च भूतान्वाख्यानमात्रविश्रान्त्या निराकाङ्क्षत्वात्। प्रयोजनार्थविध्यनुधावनस्य प्राक्तनदूषणम्। विध्युपयुक्तस्य च फलकरणादेरन्यतमस्याप्यनभिधानात्। प्रवृत्तेश्च स्तुत्याद्यपेक्षानियमाभावात्। अशब्दाच्च स्तुत्यादेः कल्पनेऽन्योन्याश्रयणात्, एकवाक्यतया स्तुतिनिन्दात्वक्लृप्तिः, स्तुतिनिन्दात्वेन चैकवाक्यता। न च प्रमाणान्तरेणान्यत्र प्रसिद्धिः, येन नान्योन्यापेक्षा स्यात्। अतः प्रत्यक्षेण विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वासंभवादध्याहारादिभिरन्यत्र कल्प्यमानत्वेऽव्यवस्थितिप्रसङ्गात्, यथाश्रुति गृहीतेऽर्थे नैरर्थक्यात्, क्वचित्प्रमाणान्तरबाधेनासदर्थत्वात्, असता च स्तुत्यसंभवात्, अर्थवादवाक्यान्यप्रमाणम्। एतदुक्तं भवति—केचिदर्थवादाः कुण्डमजाजिनं पिण्ड इत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहादनन्विताः, यथा * यजमानः प्रस्तरः इत्येवमाद्याः; अबोधका ह्येते। केचित्तु * अग्निरुष्णः, आपो द्रवा इत्यादिवत् बुद्धबोधकाः, यथा * आपो वै शान्ताः इत्येवमादयः; अनपेक्षिता ह्येते। केचित्तु भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यवद्विपरीतबोधकाः, यथाऽऽत्मवपोत्खेदनग्रावप्लवनादिविषयाः; बाधिता ह्येते यथायथं प्रत्यक्षाद्यैः। सर्वेऽप्येते विधौ न पर्यवस्यन्ति। अक्रियार्थस्वार्थमात्रप्रतिपादनेन च नोपयुज्यन्ते। तदेवमबोधनाद्बुद्धबोधनाद्विपरीतबोधनादनुपयुक्तबोधनाच्चार्थवादांशस्य प्रामाण्यं दुर्वचमिति ॥ ६ ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—

39. सू०—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ १. २. ७. ॥ (सि. १)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। विधिः प्रेरणात्मा लिङाद्यर्थविशेषः। तथा चानुशिष्यते—* विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति। विधिः—प्रेषणमिति च व्याचख्युः। लिङादिस्तु तत्प्रतिपादनात्परम्परया विधिः। तेन लिङादिनाऽवयवभूतेन समुदायो विध्युद्देशो लक्ष्यते। वेदे वक्तुरभावात्कथं प्रेषणम्? इत्थम्; नित्या एव हि वेदाः परमपुरुषप्रशासनरूपा इति प्रागेव स्थापितम्। तत्र प्रेषणं शाब्दमर्थलब्धं वेत्येतावदेव चिन्त्यम्। तत्र समभिव्याहृतनिमन्त्रणादिसमानयोगक्षेमतया विधिशब्दनिर्दिष्टस्य प्रेरणस्य शब्दवाच्यत्वम्। तथा च साङ्ख्याधिकरणभाष्यम्—* **स्वशासनावबोधिशास्त्रं च प्रदिश्येति**। अत्र शासनं हि शास्त्रेणावबोधनीयमुक्तम्। शासनमेव हि प्रेषणम्। अयमेव च विधिशब्दार्थो वेदानामभिमत इति। परेऽपि केचिदनुवदन्ति। **तत्त्वरत्नाकरकारैश्चोक्तम्।** एवं च प्रेषणे शाब्दे तस्य निर्विषयस्य बोधयितुमशक्यत्वात्, धात्वर्थस्य कर्तव्यत्वमप्यध्यवसितमेव। अथापि प्रेषण-

विषयस्य धात्वर्थस्य साध्यत्वाभिधानं न केवलस्य। तदभिप्रायेण शारीरकाद्ये भाष्यम्—* विधिवाक्येषु धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धं लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयत इति। एतदेव च **वेदार्थसंग्रहे**ऽप्युक्तम्—*लिङादेः कोऽयमर्थः परिगृहीतो भवति? * यज देवपूजायामिति देवताराधनरूपयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारो हि वाच्यः। भूतवर्तमानतादिमन्ये वदन्ति। लिङादयस्तु कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्तीति। तत्रैव **द्रमिडभाष्यमुपात्तम्**—* स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा कारु [ण्यात्स भगवान् वर्धयेत] ण्यस्वभावाच्च वर्धयेत विद्वान् कर्मदक्षः—इति। अनन्तरं च भगवद्गीतायामेवायमर्थो दर्शितः—

*ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः। श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः॥

इति स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान् विनिन्द्य, पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधायाधमा गतिश्चोक्ता इति। यत्तु **दीपे** कर्त्रधिकरणे प्रोक्तम् *यजेतोपासीतेति हि कर्तृलकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रमिति; तदात्मनः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमित्येतदर्थम्, न तु लिङादिप्रत्ययवाच्यविशेषनिष्कर्षणपरम्। यद्वा—यजेतेत्यादौ स्वव्यापारसाध्ययागादिविशिष्ट इति कर्तृप्राधान्येन बोधनमभिप्रेतम्, कर्ता चाख्यातान्तरसाधारणत्वान्न लिङादेर्विशेषतोऽर्थः। एवम्—* स्वर्गकामो यजेत [त्येवमादिषु] त्यादिषु लकारवाच्य [चक] कर्तृविशेषसमर्प [णपराणां] काणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यसमर्प [णपरत्वं] कत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमिति **वेदार्थसंग्रहो**ऽपि। इत्थं प्रेषणस्य शाब्दत्वपक्षे निर्वाहः। गम्यमानत्वपक्षेऽप्येषां ग्रन्थानां न कश्चिद्विरोधः। अनुशासनं तु कथंचिन्नेयम्। अतो विधिः प्रेषणम्, तदर्थत्वाल्लिङादिरिह विधिः। यद्वा विधीयते, कर्तव्यतया बोध्यते विशिष्टो यागादिरनेनेति चोदनावाक्यमेव विधिः। स्वर्गकामस्साध्ययागादिविशिष्ट इति हि विध्युद्देशार्थः। अतश्चोदनावाक्येनार्थवादानामेकवाक्यत्वात्, अर्थवादाः, विधीनाम्, स्तुत्यर्थेन स्युः। स्तुत्या निन्दाऽप्युपलक्षिता। विधिनेत्युपक्रम्य विधीनामिति बहुवचनं विध्यन्तर्गतेन येनकेनचिदंशेन स्तावकतयाऽन्वयद्योतनार्थम्।

एतदुक्तं भवति। यदुक्तं विध्युद्देशेनैकवाक्यतया चार्थवादानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति। तत्र तिष्ठतु तावत् प्रादेशिकी स्वावसरसाध्या भिन्नवाक्यता। सामान्येनैकवाक्यतायां तावदानर्थक्यं न पश्यामः, स्तुत्यादिमुखेन सप्रयोजनत्वात्। तत्र यान्यसंभवत्स्वार्थानि दर्शितानि तानि विचारयिष्यामः। यानि पुनरविरुद्धस्वार्थानि तानि तावदजहत्स्वार्थानि स्तावकतयैकवाक्यत्वं लभन्ते। यथा *वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादि। इह किल राजसेवादिवाक्ये राजगुणवर्णनवद्देवपूजाविधायिनि वाक्ये देवतास्तुतिर्लोकव्युत्पत्तिप्रकारानतिक्रमेण समन्वेतीति सांप्रत्ययिकोऽयं पन्थाः। क्षिप्रदेवताकं च कर्म क्षिप्रफलदं भवतीति कर्म प्ररोचितं भवति। यद्यपि विधिबलादेव पुरुषः प्रवर्तते, तथाऽप्येवमर्थवादैः प्ररोचितं कर्म शीघ्रमनुष्ठानाय घटत इत्यपि लोकप्रसिद्धम्। ततश्च यत्र सन्त्यर्थवादास्तत्प्ररोचितं कर्म कर्तव्यम्; यत्र न, तत्र विधिमात्रेणेत्यपि न दोषः। न चात्र स्तुतिपरत्वेऽर्थवादानां स्वार्थप्रहाणम्, स्वार्थेषु तदुपयोगिषु तदयोगात्। यथा ऋध्येयं गौः, इयं हि संपन्नक्षीरेत्यादिषु। अबोधनं विपरीतबोधनं च सिंहो देवदत्त इत्यादिवदुपचारवृत्त्या परिहृतम्। लोकोत्तरेषु प्रागुक्तनयेन यथाश्रुतम्, वैपरीत्याभावाच्च। बुद्धबोधनं तु प्ररोचनार्थानुवादतया। इति संग्रहः।*

इदं च सर्वं शारीरकदेवताधिकरणे भाष्यकारैरेव स्पष्टमुक्तमिति तदेवात्र लिख्यते—* कर्मविधिशेषभूत-मन्त्रार्थवादेष्वपि * वज्रहस्तः पुरन्दरः, * तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छदित्यादिभिः प्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्प्रमेयमेव । न चानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविवक्षा शक्यते वक्तुम् ; स्तुत्याद्युपयोगित्वात्, तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेश्च । गुणकथनेन हि स्तुतित्वम् । गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत । न चासता गुणेन कथितेन प्ररोचना जायते । अतः कर्म प्ररोचयन्तो गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः । मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्तास्तत्र तत्र किञ्चित्करत्वायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवतादिगतविग्रहादिविशेषमभिदधत एव तत्र किंचित्कुर्वन्ति । अन्यथेन्द्रादिस्तुत्यनुपपत्तेः । न च निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति । तत्र प्रमाणान्तराप्राप्तान्गुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति, गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति, प्राप्तांश्चानूद्य तैः कर्मप्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति । विरुद्धत्वे तु तद्वाचिभिश्शब्दैरविरुद्धान् गुणान् लक्षयि [त्वोप] त्वा कुर्वन्ति । कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यमपेक्षितमेव । कामिनः कर्तव्यतया कर्म विधीयमानं स्वयं क्षणप्रध्वंसि कालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादेस्साधनमपेक्षते । मन्त्रार्थवादयोश्च * वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति, * यदनेन हविषाऽऽशास्ते, तदश्यात्तदृद्ध्यात्, तदस्मै देवा राधन्तामित्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायित्वं तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थे समन्वीयते—इति । **वेदार्थसंग्रहे**ऽप्युक्तम्—* सर्वो ह्यर्थवादभागो देवताराधनभूतयागादेः साङ्गस्याराध्यदेवतायाश्चादृष्टरूपान् गुणान् सहस्रशो वदन् कर्मणि प्राशस्त्यबुद्धिमुत्पादयति । तेषामसद्भावे प्राशस्त्यबुद्धिरेव न स्यादिति कर्मणि प्राशस्त्यबुद्ध्यर्थं गुणसद्भावमेव बोधयति, इत्यनयैव दिशा सर्वे मन्त्रार्थवादगता ह्यर्थास्सिद्धा इति ॥ ७ ॥

अथ स्यात्, केचिदुपाध्याया मन्दप्ररोचनौत्सुक्यात् स्वयं चाख्यानरुचित्वादर्थवादान् प्रक्षिपेयुः ; तन्मूलं च पारम्पर्येण पठनं स्यात् ; वक्तृप्रत्ययाभावाच्च न प्रामाण्यम्, पौरुषेयापौरुषेययोश्च नैकवाक्यत्वमिति ; तत्राह—

40. सू०—**तुल्यं च साम्प्रदायिकम्** ॥ १. २. ८. ॥ (सि. २)

चशङ्कानिवृत्त्यर्थः । यद्वा विध्येकवाक्यतया सह सांप्रदायिकतुल्यत्वं समुच्चिनोति । संप्रदायप्रयोजकं सर्वं विधिभागेन तुल्यमर्थवादानाम् । न ह्यनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायतयाऽनन्तैरध्येतृभिरभ्यस्यमाने स्वरादिमात्रान्यथाकरणेऽपि बहुभिर्निवार्यमाणेऽर्थवादांशे प्रक्षेपसंभवः । अन्यथा विधिष्वप्यनाश्वासः । समं चास्मर्यमाणकर्तृकत्वं विध्यर्थवादयोः । न चार्थवादानवधूय स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्युच्यते । न च तथा प्रेक्षावद्भिरप्यनुष्ठीयते । अध्यायानध्यायाचार्योच्चारणानूच्चारणशिष्याचार्यभावादिस्तुल्य एवार्थवादभागेऽपि । न च निरर्थके क्वचिदेवमादरस्संभवति । अविघ्नार्थाश्चैते नियमाः, अध्ययनसंबन्धस्मृतेस्सन्निहितप्रयोजनवदध्ययनपरित्यागे हेत्वभावात् ; तत्र चाविघ्नस्यापेक्षितत्वात् ; दृष्टे संभवत्यदृष्टक्लृप्त्ययोगात् ; क्रतुसाधनत्वरूपेण नियमेऽविदूरत्वापकारित्वप्रसङ्गाच्च । न च निरर्थकेषु अविघ्नापेक्षा, विघ्न एव हि तत्र वरम् । अतोऽनादिभिरर्थवद्भिरर्थवादैर्भवितव्यमिति ॥ ८ ॥

एवं विध्यर्थत्वे समर्थिते विधिविरोधस्य शीघ्रपरिहरणीयत्वात्तदभिप्रायेण च दूषणोद्देशक्रमात् शास्त्रदृष्टविरोधादित्यत्र शास्त्रविरोधं तावत्परिहरति—

41. सू०—**अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधस्स्यात्, शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत** ॥ १. २. ९. ॥ (सि. ३)

चस्तादर्थ्ये तदविरोधं समुच्चिनोति। या सा रोदनात्मवपोत्खेदनस्तेयानृतवादादिषु शास्त्रविरोधात्मिकाऽनुपपत्तिरुक्ता, साऽत्र प्ररोचनार्थत्वपक्षे न। स्तेयादेः, प्रयोगे—अनुष्ठाने हि, अर्थवादानां विवक्षिते प्रत्यक्षया तत्तन्निषेधश्रुत्या विरोधस्स्यात्। न चार्थवादरूपशब्दस्य अर्थस्त्वनुष्ठानात्मा दृश्यते। तस्मादुपपद्येत, अर्थवादप्रामाण्यम्। **अप्राप्तां चानुपपत्तिम्, अप्राप्तं चानुपपत्ति**मित्यन्यौ पाठौ अध्याहारादिपरिग्रहक्लेशात्, * सा न प्राप्नोतीति शाबरयोजनाननुरूपत्वात्, प्रथमान्तपाठस्यापि सर्वैरस्वीकृतत्वाच्चानादरणीयौ। प्रक्षेपबुद्ध्यैव वार्तिककृताऽपि पाठान्तरद्वयं व्याख्यातम्॥ ९॥

यद्यपि विध्येकवाक्यतया स्तुतिनिन्दार्थत्वेनार्थवादप्रामाण्यं संभवति, तथाऽपि व्यधिकरणे स्तुतिनिन्दे कथं विधेरुपकरिष्यतः? * वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षतीति विधेः * आपो वै शान्ता इत्यपां स्तुतिः कोपयुज्यते? न ह्यश्वगुणोक्त्या गौः क्रय्येति स्यात्। तत्रैव चासिद्धो गुणः कथ्यमानो न प्ररोचनायै घटते। यदाहुर्द्रमिडाचार्याः—* नासता स्तुतिरुपपद्यत इति। न ह्यत्र पयः पिब, शिखा ते वर्धिष्यत इत्यादिबालातुराद्युपच्छन्दनन्यायोऽपि संभवति, परीक्षकादिकृतत्वात्। अतः प्रतारणसमाधिरेवात्र स्यादित्यत्राह—

42. सू०—**गुणवादस्तु** ॥ १. २. १०. ॥ (सि. ४)

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति। गुणवादः—अमुख्यवाद इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—यत्रार्थवादे साक्षादभिधेयार्थसमन्वयेन विध्येकवाक्यता न संभवति, तत्र लोकवद्गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या विध्यन्वययोग्यं कंचिदर्थमुपस्थाप्य तन्मुखेन प्ररोचनादेकवाक्यत्वं भवति। एतेनैव सामान्यतस्सर्वविरोधे गमनिकोक्ता। तत्र यद्वेतसावकयोर्विधीयमानयोरपां स्तुतौ वैयधिकरण्यमुक्तम्, ततस्तयोरेव तथा स्तुतिः, तदभिजाते ह्येते स्वाभिजनस्तुत्या स्तुते भवतः—शान्तानामपां विकारभूते हि ते स्वप्रकृत्यानुगुण्येन शान्तिहेतुतया यजमानस्य कष्टं शमयिष्यत इति। यानि रुद्ररोदनादिवाक्यानि तेष्वपि पूर्वापरपरामर्शात्परस्परसाकाङ्क्षैः पदैः स्तुतिनिन्दामुखेन विध्येकवाक्यत्वं सुव्यक्तम्। तत्र रोदनाद्यसंभवमात्रं परिहर्तव्यम्। न तावद्रुद्रस्य रोदनमसंभवि, तस्यापि **शतपथब्राह्मणा**दिषु शतशस्तद्धेतोः प्रतिपादनात्। अत्र रुद्रशब्दनिर्दिष्टस्याग्नेर्देववर्गनिक्षिप्तधनप्रत्यर्पणनिमित्तशोकस्य रोदनहेतोः प्रामाणिकत्वात्। न चाशरीरस्य कथं रोदनाश्रुपातादिरिति वाच्यम्, देवताविग्रहादेस्समर्थयिष्यमाणत्वात्। न च तदश्रुणो रजताख्यपरिणामे काचिदनुपपत्तिः, वस्तुशक्तेः प्रतिनियतत्वात्। द्रवादीनां परिणामविशेषवशात्काठिन्यादियोगस्य करकादिष्वपि दृष्टेः। गोमयवृश्चिकादिनयेन विलक्षणादपि कार्योत्पत्तेर्नविलक्षणत्वाधिकरणे समर्थयिष्यमाणत्वात्। तृणारणिमणिजाग्निवदश्रुप्रसूतानश्रुप्रसूतरजताभेदस्य संभवात्। शब्दप्रमाणके चार्थे शब्देतरस्माद्बाधायोगात्। द्रव्यविशेषाणां च तत्तद्धातुरूपेण परिणामस्यान्यत्रापि दृष्टेः। महर्षिभिश्चानुमतत्वात्। रुद्रशरीरस्य तैक्ष्ण्यविशेषात्सर्वधातूपादानत्वं युक्तम्। आह च भगवान् वाल्मीकिरम्बिकापतेर्वीर्येण ताम्रकार्ष्णायसादिरूपसर्वधातूत्पत्तिम्। यथा—

* उत्ससर्ज तथा [महा] तेजः स्रोतोभ्यो हि तदाऽनघ। यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम्॥
काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्य [ममलं] म्मङ्गलं शुभम्। ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत॥
मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च। तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत॥ इति।

एवमश्रुप्रसूतं रजतं स्वकारणानुगुण्येनाश्रुपतनहेतुर्भवतीत्यदेयत्वाय निन्द्यते। यथा कृत्तिकाग्न्याधानादेः गृहदाहाद्यनिष्टकारणत्वम्, तथा रजतस्य बर्हिषि दानं रोदनकारणं भवतीत्यनिष्टकारणत्वम् * तस्माद्बर्हिषि न देयमिति निषेधस्योप-

युक्तमेव; यथा अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभावः *तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेतेति निषेधस्य। कालनियतफलादर्शनं तु प्रतिबन्धकबलात्कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन च समाधातव्यम्। एवं प्रजापतेरात्मवपोत्खननं लोकोत्तरशक्तेर्न विरुद्धम्। तथाऽपि तस्य जीवनम्, तेनैवाग्नौ वपायाः प्रहरणमित्यादिकं च शक्त्यतिशयादेव। विश्वसृजः प्रजापतेः कर्मसामर्थ्याच्च तथा तूपरपशूत्पत्तेर्न विरोधः। सर्वं चैतत्कर्मस्तुत्यर्थं भवति—अग्नौ प्रहृतमात्रायां प्रजापतेर्वपायामजस्तूपर उदगात्, इत्थं नाम बहवोऽपि पशवस्समभूवन् तदिदं कर्मणस्सामर्थ्यमिति। प्राजापत्यादिक्रमेण प्राजापत्यता च प्रतिपादिता भवति। अतः, *यः प्रजाकामः पशुकामस्स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमालभेत इत्यनेन विधिनैकवाक्यतया वपोत्खेदनादिवाक्यं प्रमाणम्। यदपि *देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् इत्यादि, इदमपि *आदित्यः प्रायणीयश्चरुरादित्य उदयनीय इत्यस्य विधेः शेषतया न केवलं वृत्तान्वाख्यानपरम्; नापि विध्यन्तरकल्पकम्, येनोक्तदोषस्स्यात्; किंतु दिङ्मोहमपि शमयत्यसाविति सर्वव्यामोहशमनत्वेनेष्टिः स्तूयते। न चेदमसदन्वाख्यानम्, देवतानामतिशयितज्ञान-शक्तीनामपि कर्मवश्यतया कदाचिद्रजस्तमोभिभवादिदोषसंभवेन दिङ्मोहादौ विरोधाभावात्। न च तेषां देवयजनाध्यव-सानमेव दिङ्मोहकारणत्वेनोच्यते, येनास्मदादिष्वनुपलम्भेन विरोधश्शङ्क्येत; देवयजनाध्यवसानानन्तरं तेषां कदाचित् स्वकारणेन दिङ्मोहस्संवर्तते, स चानेन कर्मणा शमितः, इत्थं नाम प्रशस्तमिदं कर्म, अत इदं कर्तव्यमित्यस्मदादि-ष्वप्यस्य कर्मणो मोहप्रशमनहेतुतायां न विरोधः। न हि निवर्तनीयेन मोहेन तदानींतनेन भवितव्यमित्यस्ति नियमः। अङ्गेषु च फलं प्रधानाविरुद्धं नात्यन्ताय परिहा[प्य]यम्। करिष्यमाणे च दर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तसौमिके भवति कर्म-कलापे व्यामोहशमनमपेक्षितम्। तत्राभ्यस्तचरकर्मोपस्थानेनानभ्यस्तावधारणावकाशदायिनोऽप्यदितियागस्य दृष्टद्वारा-ऽप्यवधारणौपाधिकत्वे न कश्चिद्दोषः। आदित्येनैव ज्ञापितमिति स्तुतिः। एवमेतादृशेष्वर्थवादेषु स्तुतिपरेष्वपि स्वार्थ-सत्यत्वमविरुद्धम्। यत्र तु स्पष्टः प्रमाणविरोधः, तत्र गुणवाद इति।

यत्तु, परेषां स्वार्थेष्वपि रुद्ररोदनादिवाक्यानां गुणवादाश्रयणम्, तदयुक्तम्, रुद्रस्य रोदनादिसंभवस्य दर्शितत्वात्। यत्तु, वर्णसारूप्यान्निन्दन्नश्रुप्रभवमप्यश्रुप्रभवमित्याहेति, तत्र च यद्वार्तिकम्, *अश्रुणश्शौक्ल्याद्यदि नामैतत्कठिनं भवेत्ततो रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्देति; इदमपि साक्षात्तत्प्रभवत्वसंभवोपपादनेन निरस्तम्। यत्तु *पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीत्यत्र *धनत्यागे दुःखदर्शनात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याहेति; व्याख्यातं च वार्तिककृता *धनत्यागेनात्यन्तोदारस्यापि गृहजनः पीड्यत इति तत्सामान्याद्वा रोदनोपन्यास इति; तदनेन नूनं प्रहसनकोटौ निवेशितो वेदः। यदि च धनत्यागे दुःखदर्शनेन रजतमदक्षिण्यमदेयमित्युच्यते; कथं ततः प्रकृष्टमन्य-द्दक्षिण्यं विधीयेत? तस्यापि त्यागे दुःखाधिक्यसंभवेन निन्दाधिक्यप्रसङ्गात्। *रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमिति विशेषेणोपा-दानमपि ह्यत्र हिरण्यव्यवच्छेदार्थम्। यत्तु स्तुताव्याख्यानादिसत्यत्वमतन्त्रं कृत्वाऽप्युक्तम्—*शुक्तिकावत्तु किंचिदालम्बनं श्रुतिसामान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम्, यथेह महाभूतानि प्रजा इति प्रजापतिशब्देनोच्यते वायुरादित्य आकाशो वा तेषां मध्यवर्तिनस्सारा वपाशब्देनोच्यन्ते यथासंख्यं वर्षं रश्मिर्वायुर्वा तादृश्याश्च वपाया अग्नौ प्रहरणं च वैद्युते वर्षस्य तस्य तत्संबन्धप्रसिद्धेः लौकिके रश्मेः ततस्य तदाप्यायकत्वात् शरीरान्तर्वर्तिनि [आर्चिषे] वायोः तस्यान्तश्चरत्व-सामान्यात् तेजोऽज इत्यजशब्देनान्नं बीजं वीरुदादिर्वोच्यते जायमानानामपि तेषां सामान्येनानादित्वात्। तदालम्भ-स्तत्प्रकाशनम्, ततः प्रजानां पशूनां चोत्पत्तिः, सर्वासां प्रजानां पशूनां च व्रीह्यादिपरिणामत्वात्। इत्थं काशकुशाव-

लम्बनेन सर्वत्रालम्बनमिति। एतस्मात्परिक्लेशाद्वरं चित्रकथावस्तूनामिव मिथ्यात्वमेव। नहि तत्र कथंचिदित्थमालम्बनं कल्प्यते, न च तदकल्पनेऽपि विवक्षितं रसादि न सिध्यति। एवमिहापि स्तुत्यादि। यच्चानित्यसंयोगभयात् भूतान्वाख्यानस्यान्यथाकरणम्, तदपि प्रवाहानादित्वात्प्रागेव परिहृतम्। **वार्तिककारेणा**पि पुनस्सानुशयेनोक्तं यथा—*मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयाविष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन्काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूनामभावात् स्वमाहात्म्येनात्मानमेव पशुमभिनिर्माय वपोत्खननादि कृतवान्, ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरः पशुरुत्थितः, ईदृशं च कर्म प्रत्यासन्नफलम्, एवं च प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव, प्रतिसृष्टि चर्तुलिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभवव्यापारवस्तूत्पत्तेः नानित्यताप्रसङ्ग इति। एतेन * देवा वै देवयजनमित्यादावपि, कर्मसु कौशलेन दीव्यन्तीति देवा ऋत्विज इति क्लिष्टकल्पना निरस्ता। अत आर्थवादिकान्याख्यानानि सत्यान्येव सन्ति स्तुत्यादिमुखेन विधौ विनिविशन्त इति॥ १०॥

*स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र विध्यन्तरकल्पनाभावाच्छास्त्रविरोधः, सन्निहितहिरण्यविध्येकवाक्यतया च नैरर्थक्यं पर्यहियत। असंभवत्स्वार्थे च सामान्यतो गुणवाद इत्यभ्यधिष्महि। तत्र स्तेनं मन इत्यादिना विधेयान्तरस्तुत्यर्थं मनोवाचोर्निन्दा हि क्रियते। न चासता स्तुतिनिन्दे घटतः। न चात्र मनसस्स्तेनत्वमदर्शि, वाचो वा दृष्टमसत्यवादित्वम्। कथमसता स्तेयानृतभावेन निन्द्येयाताम्? तत्राह—

43. सू०—**रूपात्प्रायात्**॥ १. २. ११.॥ (सि. ५)

रूपात्—मनसस्स्तेनत्वं स्तेनसमानरूपत्वादित्यर्थः। स्तेना अपि परकीयं स्वकीयतयाऽभिमन्यन्ते। एवं मनोऽपि। करणे कर्तृत्वाध्यवसायेन स्तेनगुणवादः। स्तेनवच्छन्नरूपतया तन्निर्देश इत्येके। **प्रायात्**—वाचोऽनृतत्वबाहुल्यात्; बाहुल्येन हि साऽनृतं वक्ति, तावतैव सत्यवादतिरस्कारिणा निन्दोपपद्यते। अतस्सतैव स्वभावभेदेन उभे निन्द्येते॥

यत्तु * धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादि दृष्टविरुद्धमुक्तम्, तत्राह—

44. सू०—**दूरभूयस्त्वात्**॥ १. २. १२.॥ (सि. ६)

दूरेऽन्यतरस्य भूयस्त्वेनोपलम्भादित्यर्थः। दिवा धूमो रात्रौ चार्चिर्दूरस्थैर्भूयस्त्वेनोपलभ्यते। तावता धूम एवार्चिरेवेत्यवधारणम्। यद्वा, दूरस्थैव भूयस्त्वादर्चिर्दिवा कदाचिन्नैव दृश्यते, रात्रौ च धूमः, अतस्तात्त्विकीयमवधारणा। अस्त्वेवमवधारणोपपत्तिः, तथाऽपि तेजसोर्मिथस्संक्रमणहेतुत्वमयुक्तम्। न हि दूरस्थैरनुपलभ्यमानानि वस्त्वन्तरेषु संक्रामन्ति। माभूत्संक्रमणम्, असंक्रान्तेऽपि संक्रान्तवाचोयुक्तिर्गौणी, अतिवादमूललोकानुपलम्भानुसारेण स्तुत्यालम्बनात्। अत एवातीन्द्रियदेवताकारसंक्रमणविवक्षायामपि न दोषः। एवं च * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति मिश्रलिङ्गयोः * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्य इति केवलयोश्चाग्निहोत्रमन्त्रयोर्देवताद्वयसन्निधिविवक्षया संक्रान्त्याऽन्यतरसान्निध्यविवक्षया च विधानं स्तुतं मन्येमहि॥ १२॥

अथ * न चैतद्विद्मोऽब्राह्मणा वा स्मो वयं ब्राह्मणा वेत्यत्र विरोधं परिहरति—

45. सू०—**स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्**॥ १. २. १३.॥ (सि. ७)

नेदं ब्राह्मण्यप्रतिषेधार्थम्, येन विरोधस्स्यात्, अपि तर्हि ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञानताप्रतिपादनार्थम्; दुर्ज्ञानत्वं च

स्त्र्यपराधात्, कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्। अनपराधायां हि स्त्रियां क्षेत्रिण एव धर्मपुत्र इति निश्चेष्यामः, सा चेदपराध्येत तत्कर्तुरेवायं स्यात्, कर्ता च क्षेत्री वाऽन्यो वेति दुर्ज्ञानम्; अन्योऽपि ब्राह्मण इतरो वेति। अत एव हि श्रूयते—* अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतमिति। प्रमादे हि प्रजातन्तुच्छेदोऽत्र प्रतीयते। स्मरति च—* माता भस्त्रा जनयितुः पुत्र इति। अत एव क्वाचित्कदुर्ज्ञानमात्रात् * न चैतद्विद्म इत्याद्यज्ञानवचनम्। अज्ञातेऽप्यज्ञातत्ववचनं किमर्थम्? प्रवरानुमन्त्रणप्रशंसार्थम्। प्रवरेण हि व्रियमाणेन अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति प्रवरानुमन्त्रणं प्रशस्यते। सा च प्रशंसा प्रसिद्धब्राह्मणानां ब्राह्मण्यप्रसिद्ध्यपह्नवसापेक्षेति तदर्थोऽयमज्ञानार्थवादः ॥ १३ ॥

अथ * को हि तद्वेदेत्यादौ विरोधं परिहरति—

46. सू०—**आकल्पिकेप्सा** ॥ १. २. १४. ॥ (सि. ४)

तादात्विकमिहाकल्पिकं न विवक्षितम्। आगमिष्यति वसन्ते यदद्यतनं वसन्तलिङ्गं तदाकल्पिकमित्याहुः। **आकालिक**मिति पाठान्तरेऽप्येषैव विवक्षा। आकालिकेप्सा—अद्यतनफलश्रद्धा हि पुरुषाणां स्वरसवाहिनी, * वरमद्य काकश्श्वो मयूरादिति न्यायात्। एतदुक्तंभवति—* दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति प्रवर्ग्यकाले प्राग्वंशस्य दिक्ष्वतीकाशकरणं धूमक्लेशानुभवनिवृत्तिहेतुतया प्रत्यक्षतात्कालिकफलं प्रशंसितुमामुष्मिकफलमागमैकसमधिगम्यमप्रत्यक्षमात्रेणाविदितमेव भावयन्तीति ॥ १४ ॥

यत्तु * तथा फलाभावादित्युक्तम्, तत्राह—

47. सू०—**विद्याप्रशंसा** ॥ १. २. १५. ॥ (सि. ९)

नैष फलनिर्देशः, अपि तु विद्याप्रशंसा। **गर्गत्रिरात्रा**ध्ययनं ह्यत्र मुखशोभावाजिभ्यां प्रशस्यते। न चैवमसता स्तुतिः, अध्ययनदशायामङ्गनादिमहनीयसौन्दर्यलावण्यादिमुखशोभाभावेऽपि * विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणमिति न्यायेन विद्वत्संभाव्यविशिष्टपदवाक्योच्चारणरूपेण परिष्कारेण शोभमानत्वात्। * आस्य प्रजायां वाजी जायते इति चाध्येतुः कुले सन्तताध्ययनश्रवणेन सम्पन्नमेधाब्रह्मवर्चसः पुत्रो वाजम्, * अन्नं वै वाजः, * पात्रमायान्ति सम्पदः इत्यादिन्यायेन प्रतिग्रहादन्नं प्राप्नोतीति ॥ १५ ॥

अन्यानर्थक्यानुयोगं प्रतिवक्ति—**48.** सू०—**सर्वत्वमाधिकारिकम्** ॥ १. २. १६. ॥ (सि. १०)

पूर्णाहुत्यादिषु यः फलनिर्देशः, नैष फलविधिः, संस्कारकर्मसु फलश्रुतेरविधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। स्तौति त्वेवम्। तथाऽपि नासता, परम्परयोपपत्तेः। पूर्णाहुत्यादिभिरग्न्यादिसिद्धौ तत्साध्यैः कर्मभिर्नानाफलैस्सर्वकामावाप्तेः। ये पुनरतत्साध्याः कामाः, न तेऽत्र सर्वशब्देन संगृह्यन्ते। अधिकृतापेक्षं हि सर्वत्वम्, तथैव लोकवेदयोः प्रयोगात् ॥ १६॥

नन्वङ्गेषु सर्वकामफलश्रुत्या माभूदन्यानर्थक्यम्, यत्र पुनः परस्परानङ्गभूतेषु कर्मस्वल्पस्य महतश्च कर्मण एकमेव फलं निर्दिश्यते, तत्र दुष्परिहरमन्यानर्थक्यम्। यदि ह्यल्पेनाग्निहोत्रादिना स्वर्गस्सिध्येत्,-किं गुरुतरेण ज्योतिष्टोमादिना? यदि हि चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतमक्षय्यं स्यात्, किं कर्मान्तरेण? यदि च कर्मणैव स्वतन्त्रेणाक्षयामृतफलसिद्धिः, किं कर्माङ्गिकया यमनियमादिपरिक्लेशबहुलया दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयया ब्रह्मविद्ययेति। तत्राह—

49. सू०—**फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्स्यात्** ॥ १. २. १७. ॥ (सि. ११)

यत्र फलस्य कर्मभ्यो निष्पत्तिर्विवक्षिता, तत्र तेषां कर्मणां लौकिककर्मणामिव परिमाणानुसारेण फलतारतम्यं स्यात्। एतदुक्तं भवति—यथा लोके कृष्यादिकर्मणां व्रीह्याद्येकफलसाधनानामपि कर्मतारतम्यानुसारेण फलतारतम्यम्, एवमिहापि। यद्यपि लोकेऽल्पेन रत्नवाणिज्यादिना महत्तरम्, महता च कृष्यादिनाऽल्पतरं फलं दृश्यते; तथाऽपि वेदे नैवमुत्प्रेक्षितुं शक्यम्, अधिका[र्थविशेषात्]रेऽविशेषे लघौ स्थिते गुरौ नियमेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अतो यथा फलाश्रवणेऽपि विश्वजिदादौ फलं कल्पितम्, एवं फलविशेषाश्रवणेऽपि गुरुतरे कर्मणि विधिबलादेव फलभूमा कल्प्यः। संभवति च देशकालस्वरूपैस्स्वर्गादिफलेषु तारतम्यम्। अनुशिष्यते च श्रुत्यादिभिः। एवं गुरुतरोपासनविधिवैयर्थ्यपरिहाराय * अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति, * अपाम सोमममृता अभूम इत्यादिकम्, * वायुश्चान्तरिक्षं चेत्यादिकं चापेक्षिकं मन्तव्यम्। चातुर्मास्येष्वेव फलतारतम्यमधीमहे; वेदनरहितानां च सर्वेषां कर्मणां बहूनि वर्षसहस्राण्यभ्यस्तानामप्यन्तवत्फलत्वमुपनिषदि घुष्यते; अतो वेदनसंबन्धदशायां भवदक्षयफलत्वं स्तुत्यर्थमभिव्याप्तया निर्दिष्टमित्यपि निर्वोढुं शक्यम्। तदेवमर्थवादप्रसङ्गाद्विध्युद्देशैर्मन्त्रैश्च प्रसक्तमन्यानर्थक्यं परिहृतम्। एवं च सति पूर्णाहुत्यादिष्वपि भवतु फलविधिरेव, तथाऽपि नान्यानर्थक्यम्; पूर्णाहुत्या सर्वेषां काम्यमे[देन]दानां मात्रया प्रागुपपत्तेः। पशुबन्धयजनेनापि देशकालस्वरूपैरल्पीयसो भोगस्य संभवात्, अश्वमेधब्राह्मणाध्ययनेनापि मात्रया तत्फलसिद्ध्यविरोधात्, आवृत्तिभूयस्तया वा समफलसंभवात्। कर्मणां तु सर्वेषां ज्ञानरहितानां कल्पकोटिसहस्रावृत्तानामपि न ब्रह्मविद्यया फलसाम्यं समस्ति। प्रायश्चित्तादिषु च गुरुलघुविकल्पाः फलतारतम्यात्, अधिकारिविकल्पभेदावृत्त्यादिभिश्च निर्वहणीया इति। नन्वेवं यदि सर्वत्रैव कर्मणामल्पास्थिरत्वमवधारितम्, अथेदानीं मुमुक्षुर्ब्रह्मविचारमारभताम्। मैवम्; अध्यायशेषमन्तरेण कृत्स्नवेदप्रामाण्यस्यानिर्वहणात्। ततःपरमप्यविदितस्वरूपाणां कर्मणां स्वतन्त्राङ्गभेदयोः फलभेदस्य दुर्ग्रहत्वात्। स्वरूपादिकं सिद्धं कृत्वा सङ्गत्यन्तराणां शास्त्रादौ दर्शितत्वात्। अतो निरूपितेषु कर्मस्विममेव सूत्रार्थं यथावत्प्रतिसन्धाय परं निर्वेदमेष्यति, यमेनं श्रुतिराह—* परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेति। तथा च **शारीरकाद्यभाष्ये**—* तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वेति। केचित्—इदं सूत्रं कर्मावान्तरभेदविषयम्, कर्मोपासनयोः फलविवेकस्तु शारीरकाद्ये विशिष्टशास्त्रारम्भहेत्वेकदेशानुप्रवेशेन साधनीय इति वर्णयन्ति। तमपि च पक्षं तत्रैव स्थापयिष्यामः। यैः पुनरिदं सूत्रं फलान्वारोहेणान्यानर्थक्यपरिहारपरमिव नीतम्, तैः स्वतन्त्रकर्मफलनिर्देशमूलमन्यानर्थक्यं कथं परिहृतम्? निरूपितकर्मस्वरूपतारतम्यस्य तु पश्चाद्व्यक्तिर्भविष्यति, अस्मिन् पक्षे * कर्मविधिस्वरूप इत्यादि भाष्यमप्यविरुद्धमिति ॥ १७ ॥

अथाभागिप्रतिषेधचोद्यस्योत्तरमाह—

50. सू०—अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १. २. १८. ॥ (सि. १२)

अन्त्ययोः—* नान्तरिक्षे न दिवीति प्रतिषेधयोः। आदिमे * न पृथिव्यामित्यत्र यथोक्तं हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेश्शेषत्वम्, तथा तच्छेषत्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—केवलपृथिवीचयननिषेधो हिरण्यस्तुत्यर्थ इति स्पष्ट एव, अन्यथा चयनस्यैवासंभवप्रसङ्गात्। तद्वदन्तरिक्षादिचयननिषेधोऽपि। प्रसक्तेन हि प्रसक्तं सह निषेध्यम्। केवलपृथिवीचयनेन प्रसक्तेनाप्रसक्तं समीकृत्य निन्दति, तेन हिरण्यं स्तुतं भवतीति। **यथोक्तम्** इत्यत्र वाङ्मनसनिन्दनं यथोक्तं हिरण्यस्तुत्यर्थमिति, तथेत्येके। अनित्यसंयोगस्तु यदा प्रागुक्त एव प्रकृतोपष्टम्भकत्वेनानुषक्तः, तदा प्रकृत-

उक्तमस्माभिः * विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यर्थवादानां विधिवाक्यशेषत्वम्; इह तु विधिसन्निधिमात्रं प्रदर्शनीयम्। तत्र तावत् * औदुम्बरो यूपो भवतीत्यस्य वाक्यस्य शेषतया * ऊर्ग्वा उदुम्बर इत्यादिकं प्रतीयत एव, अन्यथा कस्यायं फलविधिरिति शङ्क्येत; सौत्रान्तिकादेशवदित्थं फलं भविष्यतीत्याह औदुम्बरेण पश्वादिकमिति। न चाविहितः कश्चिदौदुम्बरो यूपो भवति प्रशस्तः, यूपस्य क्रतुसंबन्धाव्यभिचारादौदुम्बरतायाश्च तद्विशेषणत्वात्। न चायं प्रकृतानुवादः, अनुपदेशात्। अतोऽवगच्छामो वैकृते प्रकृतिवत्प्राप्तस्यौदुम्बरताविधिरिति। अतो यद्यप्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते, तथाऽपि विधिरेव; अपूर्वत्वात्, अन्यथाऽनुपपत्तेश्च। लिङर्थे लेडिति पञ्चमो वा लकारो विध्यर्थः। एवं विधिसन्निधौ प्रागुक्तनयेन स्तुत्यादिमुखेनैकवाक्यत्वं सुगमम्। फलवत्ता तावच्छाब्दी, ततः प्रशस्तिस्सिध्येत्। यथालोकमर्थवत्त्वाल्लक्षणा न दोष इति चोक्तम्। यदपि च वेदे व्यक्तमसंवाद इत्युक्तम्, तदपि गुणवादेन सामान्यतः प्रागेव परिहृतम्। आलम्बनमात्रं तु प्रदर्शनीयम्। ऊर्क्समादृश्यादूर्ग्वा उदुम्बर इति। दृश्यते यथा तस्य प्रीतिसाधनत्वम्, एवमौदुम्बरताया यूपद्वारकानुप्रवेशेन प्रीतिसाधनत्वम्। प्रीतिसाधनान्तरेष्वसत्स्वन्नत्वेनोपचारोऽयं फलानुरूपेण, पचेलिमैरंशैरुदुम्बरस्यान्नताध्यवसानार्थत्वात्। * ऊर्क् पशव इत्यपि परिणामविशेषादेवोपपद्यते, अन्नविकारभूता एव हि प्राणिनश्श्रूयन्ते। एवमौदुम्बरादिविशेषतया फलादिवन्निगदानामर्थवादानां स्तुत्यादिमुखेनोपयोगात्प्रामाण्यमिति ॥ २२ ॥

55. सू०—विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ १. २. २३. ॥ (सि. २)

अपि च * विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यत्रार्थवादेषु स्वार्थको विधिरनर्थक इति, तत एव हेतोस्स्तुतिः प्रतीयेतेति साधितं पुरस्तात्। एतदुक्तं भवति—केषुचिदर्थवादेषु स्तुतिपरतयाऽर्थपरत्वेन प्रामाण्येऽभ्युपगते तदितरेष्वपि स्वार्थविधिमात्रेणासंभवत्प्रयोजनेषु तथैव प्रामाण्यमनुवर्तितुं शक्यम्। ततश्च प्ररोचनीयस्य यस्यकस्यचित्परामर्शे क्वचित्प्राकरणिकस्यापि कस्यचित्तथात्वं सिद्धमिति। यदिह परैरभाषि—* अप्सु योनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतस इत्यादिषु अप्सु योनिरश्वः कर्तव्यः, अप्सुजो वेतसः कर्तव्य इत्यादिविधेरशक्यत्वात् स्वभावसिद्धत्वाद्वा विध्यानर्थक्यम्, तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयितव्या, **तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्**। किं तत्सामान्यम्? विध्यसंभवस्स्तुतिसंभवश्चेति—तदिदं प्रकृतासङ्गतम्। तथा हि—यदि फलविधिर्न वेति विचारः प्रकृतस्तदाऽध्याहारादिकल्पितकर्तव्यताविध्यानर्थक्यदर्शनेन स्तुतित्वकल्पनमयुक्तम्। अथ प्रकृतेऽपि कल्पनीयकर्तव्यविषयो विचारः, तदा विधिश्चानर्थकः। तथा तत्सामान्यादितरेष्विति वचनमयुक्तम्, विशिष्टत्वात्, फलविधिविचारविषयस्ववाक्यविरोधाच्च। तत एव विरोधात् * औदुम्बरो यूपो भवतीत्यादावविधित्वात् अर्थवादत्वविचारः प्रकृत इति प्रत्युक्तम्; विध्यसंभवस्स्तुतिसंभवश्चेत्युक्तमप्यत्र विपरीतम्। तस्मादस्मदुक्तैव योजनेति ॥ २३ ॥

ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते * यो विदग्धस्स नैर्ऋतो योऽश्रृतस्स रौद्रो यश्शृतस्स देवस्तस्मादविदहता श्रपयितव्यस्सदैवत्वायेति। तत्र यो विदग्धस्स नैर्ऋत इत्येतदविदहता श्रपयितव्य इत्यनेन नान्वेति। अतो विदग्धविधानं प्राकरणिकविधावन्यत्र चान्वयमलभमानं निरर्थकमेवेति, कथं तत्र प्रामाण्यम्? तत्राह—

56. सू०—प्रकरणे च संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ १. २. २४. ॥ (सि. ३

*अविदहता श्रपयितव्य इत्येतत्प्रकरणे व्यतिरेकनिन्दामुखेनाविदग्धश्रपणस्तुतिपर्यवसायितया संभवन्विदग्धादिस्तत्प्रकरणा**दपकर्षो** न कल्प्येत । अपकृष्यत इत्यपकर्षः । ***विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति**—विदग्धादिकं प्रति नैर्ऋतादिविध्यानर्थक्यं स्यात् । न ह्यत्र प्रकरणे विदग्धोद्देशेन नैर्ऋतादिविधिस्संभवति, उत्पत्तिगुणावरुद्धनयात् । न चान्यत्रोत्कर्षः, प्रकृतोपयोगसंभवादेव प्रकरणबाधायोगात् । न चात्र नैर्ऋतोद्देशेन विदग्धत्वविधिः, अप्रकृतत्वात्, प्रकृतानुपयोगाच्च । अतस्तमप्रकृष्टं प्रति विध्यानर्थक्यमिति वा योजना । यद्वा, प्रकरणे स्तुत्यादिपरतया संभवद्गत्यन्तरमर्थं प्रत्यभ्युदितेष्ट्यादिवन्नैमित्तिकविधेरानर्थक्यं तत्राह—***विध्यानर्थक्यमिति** । आनर्थक्यपरिहारायैव प्रकरणोपयुक्तस्तुत्यादिपर्यवसायित्वमेष्टव्यमिति । यद्यप्येतदुदाहरणं पूर्वस्मिन्नधिकरणे चिन्तयितुं युक्तम्, तथाऽपि विरुद्धविषयतया विध्येकवाक्यत्वासंभवाशङ्कास्पदत्वेन प्रकृतसारूप्यादत्र विचारितमिति ॥ २४ ॥

57. सू०—विधौ च वाक्यभेदस्स्यात् ॥ १. २. २५. ॥ (सि. ४)

अपि चात्र स्वरूपविधावभ्युपगम्यमाने *औदुम्बरो यूपो भवतीत्याकारक्रमेण प्रतीयमानमेकवाक्यत्वं भज्येत । न च कथंचित्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तद्भेदो युक्तः । न च परस्परानुपयुक्ततयैकवाक्यता । समर्थितश्चौदुम्बरविधिः । अतो विध्येकवाक्यतायास्स्तुत्यादिपरत्वेन प्रामाण्यं प्रागुक्तमप्रतिहतम् । ननु—*खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिष्विव गुणफलसंबन्धविधिस्स्यात् । अत एव च न वाक्यभेददोषः । न चैवं कामशब्देन फलमुपादेयमित्यस्ति नियमः, तदभावेऽपि रात्रिसत्रादिष्वार्थवादिकफलस्वीकारात् । तत्र तु *य एता रात्रीरुपयन्ति ते प्रतितिष्ठन्तीति न साक्षात् फलसाधनयोस्संबन्धश्श्रुतः ; इह पुनः करणश्रुत्यैव प्रकृतस्यौदुम्बरस्य फलेन संबन्धस्साक्षात्प्रतीयत इति विशेषः । एवमपि च प्रामाण्ये सुवचे किमशाब्दस्तुत्याश्रयणेनेति चेत् ; सत्यम्, तथाऽपि वैकृतत्वादेव विशेषफलाकाङ्क्षारहिते तस्य फलसंबन्धविध्यनुपपत्तिः । स्तुतिस्तु तत्रापि युक्तेति तन्मुखेन प्रामाण्यं प्रत्यविवादमेव । यत्त्वत्र **कौमारिलै**र्विधित्वेन पूर्वपक्षमुपक्षिप्य कृत्स्नोऽर्थवाद इत्युक्तम्, तत्प्रामाण्याक्षेपसमाधानयोरनुपयुक्तमिति व्यर्थायासमात्रत्वादसङ्गतम् । प्रथमपादमात्रपर्यवसायिनी प्रामाण्यचिन्तेत्यभ्युपगमेऽपि निरर्थकोऽयं विचारः, विधिपरत्वेऽपि प्रामाण्यानुच्छेदेन विरोधाभावात् । सिद्धान्तेऽप्यर्थवादोन्नेयविधिस्वीकारात् । फलविधिपूर्वपक्षेऽपि *औदुम्बरो यूपो भवतीति विधेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वस्थापनात् । अङ्गेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वस्यान्यत्र व्यवस्थितत्वेन रात्रिसत्रनयप्रसङ्गप्रतिषेधयोरसंभवाच्चेति । यच्च **प्रभाकरप्रमुखैः** प्रामाण्यमध्यायार्थं प्रतिसन्दधानैरपि औदुम्बरेण यूपः कर्तव्यः, उदुम्बरेण पशूनाप्नोतीति साध्यद्वयभानादेकवाक्यत्वप्रतीतेश्च परस्परविरोधादन्यतरपरित्यागकारणाभावाच्चानध्यवसायादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षितम् ; तदतिन्दम्, उक्तन्यायेन विपरीताध्यवसायसंभवे तेनैव पूर्वपक्षीकरणस्योचिततरत्वात् । अतोऽस्मदुक्त एव पन्थाः । तत्र पर्णमय्यधिकरणादिषु पौनरुक्त्यशङ्काया एवाभावात्परेषामिव न विषयव्यवस्थादिपरिक्लेशः । शारीरकेऽपि लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणादिषु विचारेष्वेतदुपयोक्ष्यत इति ।

अर्थवादविशेषेषु प्रामाण्यप्रतिपादनात् । अस्मदुक्तनये स्पष्टा सा पादाध्यायसंगतिः ॥
प्रकृतापेक्षितश्चात्र पूर्वपक्षसमुद्भवः । प्रकृतस्थापनेनैव प्रसिद्ध इति संग्रहः ॥ २५ ॥

॥ इति विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

58. सू०—**हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्** ॥ १. २. २६. ॥ (पू. १)

पुनरप्यर्थवादविशेषेष्वप्रामाण्यशङ्का परिह्रियते । तत्र पूर्वपक्षी मन्यते, भवतु सर्वत्रार्थवादानां विध्येकवाक्यता, तथाऽपि केषुचिदर्थवादेषु प्रामाण्यं दुष्प्रतिपादम् । तथा हि—ये पुनरेते हेतुवन्निगदाः *शूर्पेण जुहोतीत्यादौ *तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादयः, किं ते प्रतिज्ञातस्य कर्तव्यस्य हेतुमभिदधति, उत प्रशंसामिति विचारणीयम् । न तावत्प्रशंसन्ति, अशाब्दत्वात्प्रशंसायाः । हिशब्दादिश्रुत्यैव हेतुत्वस्य स्पष्टाभिधानात् । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोश्चान्याय्यत्वात् । तदेतदुच्यते ***हेतुर्वेति** । ईदृशानामर्थवादानां हेतुरभिधेयस्स्यात् । कुतः ? ***अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्**—हिशब्दार्थवत्त्वात् । अन्यथा श्रुतहानमित्यर्थः । अथैवं हेतुपरत्वे परार्थानुमानप्रयोगवन्नागमतया प्रामाण्यम् । नाप्यनुमानतया, तस्य व्याप्तिपरामर्शसापेक्षत्वात् । यदन्नकरणं तद्धोमसाधनमिति व्याप्तेश्चासिद्धेः । दर्वीपिठरादिषु होमसाधनत्वमसिद्धम्, प्रत्यक्षादेस्तत्र व्यापाराभावात्; शास्त्रेणापीतः पूर्वमसिद्धत्वात् । अथ हेतुनिर्देशमुखेन व्याप्तावेव तात्पर्यमुच्येत, तथाऽप्यश्रुतकल्पनागौरवम् । वाक्यभेदश्च, *तेन ह्यन्नं क्रियत इत्येकस्यैव यदन्नकरणं तद्धोमसाधनम्, अन्नकरणत्वाच्छूर्पो होमसाधनमित्यर्थद्वयविधानाशक्तेः । अथोच्येत, यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमित्येव विधिः कल्प्यते, *शूर्पेण जुहोतीति तद्विशेषविषयोऽनुवाद इति । तदपि न, उक्तोत्तरत्वात्, करणविभक्तिश्रुत्यैव होममवरुन्धानस्य शूर्पस्य कल्पनासिद्धैर्दर्वीपिठरादिभिः कथं बाधो विकल्पः समुच्चयो वा कल्प्येत ? श्रौतेनैव करणेन निराकाङ्क्षो होमः कल्पनीयं करणान्तरं नापेक्षते । अपेक्षित एव च करणान्तरे श्रुतौ श्रूयमाणं करणमुपधावन्होमः करणान्तरकल्पनं प्रतिबध्नीयात् । कल्पकश्च हेत्वपदेशार्थवादः स्तुतिपरत्वेनान्यथाऽप्युपपन्नः । शूर्पस्य तु करणता विध्युद्देशान्तर्गततया स्फुटतरश्रुत्यैव प्रतिपन्ना । विशिष्टानुष्ठानेनैव हि शास्त्रार्थव्यवस्था, न च दर्वीपिठरादिभिः जुह्वतोऽनुष्ठातॄन्पश्यामः । अथ दर्वीपिठरादीनां होमकरणत्वं नास्तीत्यव्यभिचारं मन्यसे ? कथं तर्हि शूर्पस्य तत्करणत्वं मंस्यसे ? परम्परयेति चेत्, तुल्यम् । दर्व्यादेश्च तत्करणत्वाभावे कुत्र व्याप्तिं ग्रहीष्यसि ? न क्वचिदिति चेत्, कथं हेतुः ? न चात्रापि तत्रीनिरपि संभवतीत्यप्रामाण्यमेवाविशिष्टमिति ॥ २६ ॥

तत्र प्रतिविधत्ते—

59. सू०—**स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना तस्य** ॥ १. २. २७. ॥ (सि. १)

*तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादिना स्तुतिः क्रियते । कुतः ? शूर्पादीनां होमकरणत्वादेश्शब्दपूर्वत्वात् । श्रेयस्साधनस्य शब्दैकवेद्यतया हेतुसाध्यत्वाभावादित्यर्थः । अतोऽनाकाङ्क्षितस्य, **तस्य**—हेतोः, **अचोदना** ॥ २७ ॥

60. सू०—**व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेदर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके** ॥ १. २. २८. ॥ (सि. २)

*तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादौ, **व्यर्थे**—अर्थरहिते वाक्ये, स्तुतिरन्याय्या, असता स्तुतेरयुक्तत्वस्थापनात्, होमसाधनदशायां क्रियत इति वर्तमानतया निर्दिष्टस्यान्नकरणत्वस्यासत्त्वादिति चेत्, नैवं व्यर्थत्वम्, अर्थस्तु स्यादेव । कुतः ? **विधिशेषत्वात्; यथा लोके** । न ह्यसौ विधिः, अपि तु तच्छेषः, तेन परशब्दार्थस्वीकारो युक्तः । हेतुविधौ त्वयं दोषः, विधेस्त्वत्यन्ताप्रतिपन्नविषयतया यथाश्रुतात्मात्रयाऽप्यन्यथाकरणाभावात्; अन्नकरणदशायां च होमकरणतासं-

भवात् । विध्यर्थे चास्मिन्ननुवादे परिशेषाद्यथाप्रसिद्धयन्नकरणत्वं शब्देनैवानुज्ञातमिति न व्यवहितकरणत्वादिचोद्यावकाशः । पाकनिष्ठं च साधकतमत्वं शूर्पे उपचर्यते । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । * तेन ह्यन्नं क्रियत इति नेतरव्यवच्छेदार्थम्, अपि तु प्रकृष्टकरणत्वविवक्षया । प्रकर्षश्चापेक्षातो निकृष्टापेक्षया मन्तव्यः । इदमपि च न लौकिकम्, यथा वाणिज्येन वर्तेत तेन च धनवान्भवतीति । अत्र च भूतं भविष्यद्वाऽन्नकरणत्वं स्तुत्यर्थं वर्तमानतया व्यपदिश्यते । अवर्तमानादपि वर्तमानस्येष्टप्रीत्यतिशयहेतुत्वात् । शक्तेर्वा वर्तमानत्वं व्यापारे निवेश्य निर्दिष्टम् । तदवस्थायां तस्यां हि पुरुषाणां प्रीतिरतिशयिनी, न पुनस्स्वरूपसत्याम् । * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेत्यनुशासनं वाऽनुसर्तव्यमिति । इह परैः, इति चेदिति सूत्रं भिन्दानैः, इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्, इत्यार्षभाषान्तं सूत्रमिह भाषितम् । तदयुक्तम्, एकवाक्यताप्रतीतिभङ्गात्; अध्याहारादेश्च निमित्तत्वात् । एवमुत्तरयोरपि सूत्रयोः परस्परनिरपेक्षशङ्कोत्तरक्रमेण प्रस्पष्टविभागयोरेकतयोपादानमकारणकमनुसन्धेयम् ॥ २८ ॥

एवं हेतुपरत्वं दूषितम् । अथाऽन्वारुह्य वदति—

61. सू०—**यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्** ॥ १. २. २९. ॥ (सि. ३)

* तेन ह्यन्नं क्रियते इत्यसौ यद्यपि हेतुः, तथाऽपि निर्देशादवतिष्ठेत । एतदुक्तं भवति—हिशब्दादेर्हेतुरेवार्थ इति नायं नियमः, नानार्थत्वप्रसिद्धेः । अतः प्रामाण्यानुगुण एवार्थः स्वीकार्यः । प्रसिद्धिप्रकर्षमात्रात्तु यद्यपि हेतुरङ्गीक्रियेत, तथाऽपि शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरवतिष्ठेत, * तेन ह्यन्नं क्रियत इत्येवं निर्दिश्यमानत्वात् । शब्दप्रमाणके चार्थे यथाशब्दं व्यवस्थानात् । क्लृप्तकल्प्यविरोधे च क्लृप्तस्वीकारस्यैव युक्तत्वात् । न चात्र व्याप्त्यादिपरामर्शापेक्षा, ज्ञापकहेतोरविवक्षितत्वात् । कारकेऽपि विरोधात् । बीजादङ्कुरं जन्यते, तद्धि क्षितिजलादिसापेक्षमिति व्यवस्थितमितिवत् । नच तावता शिलाशकलादिष्वपि प्रसङ्गः, तेष्वदर्शनाद्वा प्रकृतेऽपि क्षितिजलादेः कारणत्वं निवर्तते । एवमिहापि करणभूतस्य शूर्पस्यान्नकरणसामर्थ्यमविशेषकं भवति । न हि शूर्पस्य विशेषणमश्रुतानां तद्विशेषणयोगिनां संग्रहार्थम्, अपि तु शूर्पस्य तद्विशेषणायोगव्यवच्छेदार्थम् । तथाभूते च करणे तद्विशेषणरहितशूर्पान्तरं व्यवच्छिद्यते । न च विशिष्टस्य करणत्वे विधीयमाने विशेषणहेतुत्वग्रहाय प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्, अरुणैकहायन्यादिवत् । अतोऽन्नकरणसमर्थेन शूर्पेण होतव्यमिति विध्युद्देशान्तःपातेन केवलार्थवादतामेव प्रतिक्षिपन्नयं हेतुशब्दः कथमर्थवादतां प्रसञ्जयेदिति ॥ २९ ॥

हेतुविधावपि निर्देशवशात् विशेषव्यवस्थानं दर्शितम् । अथ तदभ्युपगमे बाधकमाह—

62. सू०—**सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात्** ॥ १. २. ३०. ॥ (सि. ४)

* शूर्पेण जुहोतीति प्रकृतं * तेनेति प्रत्यवमर्शं चानादृत्य * अन्नं क्रियत इति सामान्यमात्रादन्नकरणभूतसर्वोपसंहार इति चेत्; प्रमाणतयाऽभ्युपगतानां **विधीनामव्यवस्था स्यात्**—विध्युद्देशेष्वप्यर्थप्रकरणादिभिरापन्नान्विशेषाननादृत्य पदादिमात्रप्रतिपन्नसामान्येतिकर्तव्यतादिव्यवस्थाभङ्गः प्रसज्येतेत्यर्थः । अतो हेतुवन्निगदानामप्यर्थवादानामप्रामाण्यं वक्तुं न शक्यत इति सर्वेऽप्यर्थवादाः स्तुत्यादिमुखेन सार्थकास्सन्तः प्रमाणमिति ॥

असंगतिरनौचित्यमानर्थक्यं गतीर्थता । अस्वारस्यं च सूत्राणामन्योक्तेष्विह सुमहत् ॥ ३० ॥

॥ इति हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ मन्त्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

$ 63. सू०—तदर्थशास्त्रात् ॥ १. २. ३१. ॥ (पू. १)

एवं साधितमर्थवादानां विध्युद्देशेनैकवाक्यतया कार्त्स्न्येन प्रामाण्यम् । अथेदानीं तदेकवाक्यताहीना मन्त्रा विचार्यन्ते किं ते मन्त्राः प्रमाणमुत नेति । तदर्थं च प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्यमस्ति न वेति । तदर्थं च किमेते कर्मोपासनरूपेषु शास्त्रेषु स्वार्थबोधनेनोपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति । उच्चारणमात्रे विवक्षिते ह्यर्थबोधनमानुषङ्गिकम्, अर्थप्रत्यायनपरत्वेऽप्युच्चारणं प्राप्तमिति संशयावकाशः । तत्रैवं पूर्वपक्षः—यद्यपि स्वतः प्रामाण्यादिकं स्थापितम्, तथाऽप्यन्यपरत्वादिह तदपोद्यते । न ह्यतत्परश्शब्दस्तत्र प्रमाणम्, अतिप्रसङ्गात् । न च मन्त्राणां स्वार्थे तात्पर्यं संभवति, तदर्थशास्त्रादिविरोधहतत्वात् । तथा हि—* बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्रा यदर्थाः, तदर्थेष्वेव ते शास्त्रेण विनियुज्यन्ते; विवक्षितार्थत्वे हि स्वशक्त्यैव बर्हिर्लवनादौ विनियोगस्सिद्धः, तत्र किं शास्त्रेण तदर्थेन ? न ह्येषामर्थविवक्षा शक्तिर्वा शास्त्रैरभिधीयते, हुमादिष्वतिप्रसङ्गात् । अविवक्षितार्थत्वे तदर्थशास्त्रमर्थवत् । अतोऽवगच्छामो मन्त्राणां स्वार्थेषु न तात्पर्यमिति ॥ ३१ ॥

64. सू०—वाक्यनियमात् ॥ १. २. ३२. ॥ (पू. २)

पदसमुदायविशेषो वाक्यम्, तस्य, नियमः—पदानां नियतक्रमयोगित्वम् । अयमभिसन्धिः—न तावत्पदानां क्रमनियमोऽर्थप्रत्यायनाङ्गम्, व्युत्क्रमेणाप्यर्थप्रतीतेः । उच्चारणार्थत्वे क्रमनियमोऽर्थवान्, नियतक्रमैरुच्चारितैरदृष्टोपकारसंभवात् । यद्यपि विध्युद्देशेऽपि व्युत्क्रमेऽप्यर्थप्रतीतिस्स्यात्, तथाऽपि नियतक्रमस्याप्यक्षरराशेः स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वात्तथैवाध्ययनं वैधम् । अर्थप्रतीतिस्तु व्युत्क्रमप्रतिसंहितैरपि पदैस्साधनत्वं को वारयेत्? न चेहापि तथा, व्युत्क्रमेणोच्चारणस्याशास्त्रार्थत्वात् । अनुच्चारणावस्थाभाविन्याऽर्थप्रतीत्याऽनुष्ठानानुपकारात् । न च नियतक्रमार्थप्रत्यायनेनादृष्टमिति नियन्तुं युक्तम्, तादृशोच्चारणेनावर्जनीयेन तत्संभवे तदधीनातिरिक्तोपादानगौरवात् । यत्र त्वानुशासनिकप्रकृतिप्रत्ययसमासादिषु क्रमनियमः, तत्र क्रमभङ्गेऽपशब्दत्वान्यार्थत्वनिरर्थकत्वादिप्रसङ्गात्तथैव क्रमेण नियतेन भवितव्यम् । इह तु न तथाऽनुशिष्टमिति व्युत्क्रमेणार्थप्रत्यायनं को निरुन्ध्यात्? क्रमभङ्गे कथं मन्त्रत्वमिति चेत्, माभून्मन्त्रत्वम् । न ह्येतदर्थप्रतीतेरङ्गम् । अर्थप्रतीतिसाधनत्वे तदपेक्षामात्रमेव संरक्षणीयम् । अतो मन्त्रत्वपरिरक्षणायार्थप्रत्यायकमपि व्युत्क्रमपाठं [तं] पौरुषेयं वा वाक्यं ध्यानादिकरणान्तरं चानादृत्य क्रमविशेषवत्स्वप्रकरणस्थवाक्यनियमोऽयमर्थाभिसन्धिं प्रतिबध्नाति ॥ ३२ ॥

65. सू०—बुद्धशास्त्रात् ॥ १. २. ३३. ॥ (पू. ३)

अपि च केचिन्मन्त्राः कर्ममध्ये प्रयुज्यमानाः परप्रेषणवन्निगदाः प्रतिपन्नास्साधनरूपा दृश्यन्ते; यथा * अग्नीदग्नीन्विहर इत्येवमादयः । प्रतिपन्नो ह्ययमर्थः पाठमात्रेण । न ह्यनधीतवेदोऽविद्वान्कर्मणि नियुज्यते । अतः क्रमात्प्रागेव शिक्षितात्मीयपदार्थमाग्नीध्रं प्रति प्रैषोऽयमनर्थकः । अथ निश्चितात्मीयपदार्थस्यानुष्ठानकाले स्मरणार्थः प्रैष इति

$ तदर्थशास्त्रादित्यारभ्य मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तमेकं सूत्रमिति कौस्तुभादितोऽवगम्यते । व्याख्यासौकर्यार्थं खण्डश उपादानमिव । अर्थबन्धनादित्यनन्तरम् अर्थविप्रतिषेधाद् इति सूत्रोपादानं तद्विवरणं चात्र नोपलभ्यते ।

चेन्न; सादरपटुतरशिक्षितब्राह्मणार्थविज्ञानाभ्यासमहिमसंजनितसंस्कारविशेषादेव तत्प्रसिद्धेः। संस्कारोद्बोधोऽपि निरन्तरेष्वात्मीयपदार्थेषु पूर्वसमाप्तिमात्राद्ब्राह्मणवाक्यादेव सिध्येत्। न च बुद्धे बोधनमर्थवत्। बुद्धेऽप्युच्चारणमदृष्टद्वारेणोपकुरुते, बोधनं तु दृष्टं सिद्धं चेति न साधनमर्हति। ननु संस्कारातिशयाय द्वितीया बुद्धिरुत्पाद्यते। यच्चात्र सोपानत्के पादे द्वितीयोपानत्परिग्रहवदशक्यत्वं परैर्भाषितम्, पिष्टपेषणं च निदर्शितम्, सोऽपि हस्तसमालोचः, वैषम्यात्; शब्दे हि सहस्रशः पठितेऽपि प्रतिपर्यायं बुद्ध्यन्तरोत्पत्तेः; इति चेन्न; शक्यत्वेऽपि कृतकरत्वस्य दुस्त्यजत्वात्। न हि द्वितीयेन बोधेन प्रथमादधिकमुपकृतम्। अदृष्टं तूच्चारणादेव युक्तमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

66. सू०—अविद्यमानवचनात् ॥ १. २. ३४. ॥ (पू. ४)

अविद्यमानमर्थं केचिन्मन्त्रा वदन्ति—

* चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥ इति।

न ह्येवंविधः कश्चित् वृषभस्संभाव्यते। यद्यपि लोकोत्तरमर्थं शब्दः प्रतिपादयेदिति साधितम्; तथाऽपि यत्रासौ यज्ञे मन्त्रः, न तत्र प्रकृतौ वा चतुश्शृङ्गत्वादिविशिष्टं कर्म तत्संबन्धि वा किंचिदुपलभामहे, यदभिधानेन प्रमाणमसौ मन्त्रः स्यात्। यदि च यज्ञानुबन्धिनि कस्मिंश्चिदर्थे मन्त्रस्यास्य विवक्षा स्यात्, स कथं समस्तशब्दार्थवित् भगवान् पतञ्जलिर्नामाख्यातोपसर्गनिपातादिरूपेण चतुश्शृङ्गतादीन् कल्पयित्वा शब्दविषयमयोजयत्। अविवक्षितार्थत्वे तु स्वेच्छया स्वाभिमते विवक्षा कल्पयितुं शक्यते। न त्वन्यथा, तथा सति विप्लावकत्वप्रसङ्गात्। एतेन संख्यासादृश्यमात्रादृत्विक्सवनादिषु शृङ्गपादादिरूपो गुणवाद इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनुष्ठानानुपकारित्वाच्च। अविज्ञातप्रयोगप्रदेशस्यास्य मन्त्रस्य पाठक्रमात्प्रदेशक्लृप्तौ युक्तं तत एव स्वयंपतितोच्चारणार्थत्वम्। यच्च * नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः इत्यादिर्मन्त्रः, सोऽप्यविद्यमानवचनः। नहि तत्र हिंसा प्रकान्ता, येन प्रतिषिध्येत। तस्मादप्रतिषिद्धभागिनमर्थं प्रतिषेधन्नयं मन्त्रोऽपि स्यादविद्यमानवचन एव। एवमन्येऽपि ॥ ३४ ॥

67. सू०—अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ १. २. ३५. ॥ (पू. ५)

अचेतनं बोधयितुं केचिन्मन्त्रा अर्थं निबध्नन्ति। यथा—* ओषधे त्रायस्वैनँ स्वधिते मैनँ हिँसीः * शृणोत ग्रावाणः इत्यादयः, अनन्तरोदाहृताः * मा मा हिँसीरित्यादयश्च। न चाचेतना ओषध्यादयस्तत्प्रविष्टा वा क्षेत्रज्ञा अभिमुखीकर्तुमर्थं वा बोधयितुं मन्त्राणां पदवाक्यश्रवणादौ नियोक्तुं वा शक्यन्ते। नाप्यत्राभिमानिदेवताविवक्षा शक्या कल्पयितुम्, प्रत्यक्षसिद्धद्रव्यविषयत्वाद्विनियोगस्य। न चान्यस्य विनियोगेऽन्यः प्रकाशनीयस्स्यात्। अत उन्मत्तभाषितसमानाः कथमेते मन्त्राः प्रमाणं स्युः? ॥ ३५ ॥

68. सू०—स्वाध्यायवदवचनात् ॥ १. २. ३६. ॥ (पू. ६)

* स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिमनुस्मरन्तोऽधिकारिणस्स्वाध्यायवन्न तदर्थं प्रधानमुपदिशन्ति, अपि तु स्वयं निश्चितार्थास्सन्तः सन्निहितमप्यर्थमनादृत्य यावदक्षरग्रहणं स्वाध्यायस्वरूपमेव शिष्यानध्यापयन्ति। येनाकारेणायमुपयोक्ष्यते तत्रैवायं संग्रह इत्युक्तम्। अत उच्चारणशिक्षणमुच्चारणार्थमेव। उच्चारणं च कर्मण्यपेक्षितं ज्ञानार्थत्वेऽप्य-

वर्जनीयं च । अतोऽर्थमशिक्षयद्भिः स्वाध्यायस्वरूपं शिक्षयद्भिश्शिष्टैरुच्चारणरूप उपकारोऽभिप्रेत इत्युत्प्रेक्षामहे । विध्यर्थवादयोरपि साधारणमिदं चोद्यम् । तयोरपि ह्यक्षरग्रहणपूर्वं वृद्धाः प्रवर्तयन्ति । यदा पुनर्बुभुत्सितार्थानामन्तेवासिनां विध्यर्थवादयोरर्थं व्याकुर्वते, तदाऽपि न मन्त्रभागार्थं परिसंख्याय व्याचक्षते । ततोऽक्षरग्रहणदशायामर्थावचनमात्रेण यदि मन्त्राणामविवक्षितार्थता, तुल्यं विध्यर्थवादयोरपीति शास्त्रार[म्भ एवो]म्भे त्रिपाद्यारम्भे चोपक्षिप्य परिहर्तव्यमिदं चोद्यं किं मन्त्रेषु विशिष्येदानीमभिधीयते ? एकदेशद्वारा कृत्स्नवेदप्रामाण्यमुपपिपादयिषितमिति तदभिव्यक्त्यर्थमिदं सूत्रं [गुरुनये] संगच्छत इति चेत्; तथाऽप्येकदेशद्वारिकाणामेव पूर्वपक्षयुक्तीनामिहोपक्षेप्तव्यत्वम् । तथेह न चास्ति । अध्ययनविधेरर्थग्रहणपर्यन्तत्वेऽपि स्वशक्तेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वात्पूर्वमर्थानभ्यासः, नत्वर्थानादरात्; अत इदं सूत्रमसंगतम् । मैवम्, एकदेशद्वारिकाया एव युक्तेरिहाभिप्रेतत्वात् । अध्ययनदशायामेव जप्तव्यास्सन्ति केचिन्मन्त्राः, यथा *शं नो मित्रश्शं वरुणः, *सह नाववत्वित्यादयः, यथाच ब्रह्मचारिकर्तव्येष्वपि धर्मेष्वनुप्रविशन्तो मन्त्राः । नहि तेऽपि तदानीमर्थतश्शिक्ष्यन्ते, अपि त्वस्खलितमात्रादिना स्वरूपेणैव । यदि तेषु मन्त्रेषु विवक्षितार्थतयाऽर्थोऽपि तैरनुसन्धेयः, तदा कथं विद्वांसो वृद्धाः तत्तन्मन्त्रस्वरूपमिव तंतमर्थमपि शिष्यान्न शिक्षयेयुः । अत आरम्भे मन्त्राणामुच्चारणार्थत्वेऽवसिते सर्वत्रैवमिति सूत्राभिप्रायः । एवं वा सूत्रं व्याकुर्मः—स्वाध्यायाध्ययनदशायां यत्प्रकारा मन्त्रा अधीताः, न तथा प्रयोगकाले प्रयुज्यन्ते, अपि त्वर्थज्ञानानुपकारिणा नीचैस्त्वोपांशुत्वैकस्वरमात्रत्वादिभेदेन उच्चार्यन्ते । अतोऽवगच्छामस्समानन्यायतया सर्वत्र उच्चारणविशेषनियमेनैवादृष्टमिति ॥ ३६ ॥

69. सू०—अविज्ञेयात् ॥ १. २. ३७. ॥ (पू. ७)

अविज्ञानादित्यर्थः । अविज्ञेयत्वादिति वा । अर्थस्येति शेषः । अर्थप्रतीतौ जायमानायां प्रमाणमप्रमाणं वेति चिन्तावकाशः, न पुनः समुद्रघोषादिषु वर्णक्रमपाठादिषु वा । कतिचन मन्त्रा न कथंचिदर्थं बोधयन्ति । यथा—*अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इति, *सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू, *इन्द्रस्सोमस्य कानुका, इति । एवमविदितपदार्थवाक्यार्थानामेषां मन्त्राणां कस्मिन्नर्थे प्रामाण्यं प्रतिपिपन्महे ? उच्चारणार्थत्वे तु हुमादिवदविदितार्थैरपि तैस्तत्सिद्धिः । वस्तुतस्तेषामप्यर्थवत्तया वर्णक्रमादेर्हुमादेश्च विशेष इति चेत्, वर्णेष्वर्थमनधिगमयत्सु कथं भवांस्तेषामर्थवत्तां प्रत्यवादीः । न ह्यर्थवन्त इमे मन्त्रा इत्यनुशृणुमः । नाप्यनुमिमीमहे, योग्यानुपलम्भबाधात्, हुमादिभिरनैकान्त्याच्च । अतः ईदृशानां मन्त्राणामुच्चारणमात्रार्थत्वे तुल्यन्यायतयाऽन्येषामपि मन्त्राणां तादर्थ्यं युक्तमिति ॥ ३७ ॥

70. सू०—अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ १. २. ३८. ॥ (पू. ८)

वेदानामपौरुषेयत्वाय वेदानां प्रामाण्याय च पूर्वमनित्यसंयोगावुदाहृतौ । इह पुनर्मन्त्राणामविवक्षितार्थत्वाय मान्त्रवर्णिकस्स एव पुनरारभ्यत इत्येवं मन्यते । यथा—*किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इत्यादयो मन्त्राः कीकटादिसंज्ञितान् जनपदनगरराष्ट्रप्रभृतीननित्यान्पदार्थान् कर्माङ्गभूतानुपाददते । तेषां चेदर्थविवक्षा, नित्येऽनित्यसंयोगविरोधाद्वेदाप्रामाण्यं प्रसज्यते । उच्चारणार्थत्वे तु नैवं दोषः । ईदृशार्थस्य प्रवाहयुक्त्या प्रागेव परिहृतत्वात् वयं नाम्रेडितमर्थमभिदध्महे । मन्त्राणां स्वप्रतिपाद्यैरर्थैः, **अनित्यसंयोगात्**—अनियतसंयोगादित्यर्थः । एकैक एव हि मन्त्रो विनियोगभेदेन तत्तदनुरूपान्नानार्थान्प्रतिपादयतीति निरुच्यते नैरुक्तैः । तत् कस्य हेतोः, ऋते मन्त्राणामविवक्षितार्थ-

त्वात् ? विवक्षितार्थत्वे वा कथं स्वार्थं जह्यात्, अन्यद्वा कथं वदेत् ? एवम् * ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि-विनियोगबलादिन्द्रादिरूपान् स्वार्थान् परित्यज्य स्वकार्यसामर्थ्यादिनिमित्तनिर्वचनादिमुखेन गार्हपत्यादीनर्थान्मन्त्राः प्रतिपादयन्तीति व्याचक्षते । अतोऽयमनित्यसंयोगप्रभेदः । तदेवं तदर्थशास्त्रादिभिर्ज्ञापकैः प्रत्यायकैश्च युक्तिभेदैरविशेषात् सर्वत्र मन्त्रेषूच्चारणमेव विवक्षितम्, नार्थज्ञानमित्यविवक्षितार्थत्वान्मन्त्रा न प्रमाणमिति ॥ ३८ ॥

अत्र राद्धान्तमारभते—**71.** सू०—**अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः** ॥ १. २. ३९. ॥ (सि. १)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । व्युत्पन्नैः पदैरवगम्यमानो वाक्यार्थो वेदे लोके च समानः । तान्येव च पदानि संहत्य लोकोत्तरमर्थं प्रतिपादयितुं लोकवदेव वेदे व्युत्पत्त्यनुसारेण शक्नुवन्तीत्युक्तम् । स्वतःप्रामाण्यं च प्रागेव साधितम् । कारणदोषाशङ्का च परिहृता । ये पुनस्तदर्थशास्त्रादयः क्षुद्रोपद्रवाः, ते कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितप्रतीतिजन्मनैव प्रत्युक्तप्रायाः । मान्त्रवर्णिकप्रतीतिः प्रमाणम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितप्रतीतित्वात्, आप्तवाक्यजन्यप्रतीतिवत्; विध्युद्देशादिवाक्यार्थप्रत्ययवत्; इति । इदमप्यविशिष्ट इत्यनेनैव सूचितम् । असिद्ध्यन्यथासिद्ध्यादिपरिहारस्तदर्थशास्त्रादिप्रत्युत्तरेणैव सेत्स्यति । एतदुक्तं भवति—तदर्थशास्त्रेणापि कर्मसु विनियुक्तैर्मन्त्रैस्तच्छेषतया तत्रतत्र किंचित्कर्तव्यम्, कर्मणां चानुष्ठानेऽर्थप्रकाशनमपेक्षितम्, मन्त्रैश्चाविहतस्वाभाविकशक्तिभिरर्थप्रकाशो जायमानो दृश्यते । अतोऽनुष्ठानोपयुक्तार्थप्रकाशनेनोपकुर्वत इति युक्तमाश्रयितुम्; दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । नियममात्रस्य च दृष्टाविरोधेन सिद्धेः । शक्त्यनुसारेण च विनियोगोपपत्तेः । सन्निहितस्य च वाक्यार्थप्रत्ययस्याकृतार्थप्रयोगेऽनुप्रवेशयितुं युक्तत्वात् । उच्चारणपदार्थज्ञानादेस्त्वेवमपि चरितार्थत्वात् । अचेतनसंबोधनाद्यनुपकार्यर्थप्रकाशनस्य च परिहरिष्यमाणत्वात् । अतो * बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्राणां तावदविहतार्थप्राधान्यानामनाकुलं प्रामाण्यमिति ॥ ३९ ॥

अतस्त्रिभिस्सूत्रैरुदाहरणविशेषेषु पुनःश्रुतिं प्रकारान्तरेण परिहरति । * चतुर्भिरादत्त इत्यत्र चतुर्णां मन्त्राणां रूपादेवाभ्र्यादाने विनियोगः प्राप्यत इति न पुनर्विधानमर्हति । न ह्येतत्संख्याविशेषार्थं पुनःश्रवणम्, चतुष्ट्वस्यापि तेषु सिद्धत्वात् । नच निष्क्रियत्वात् क्रियाङ्गतया विशेष्टुमलम् । नापि समुच्चयः, चतुष्ट्वोक्तिप्रत्येकसामर्थ्यात्प्राप्ते विकल्पे समुच्चयस्यान्याय्यत्वात्; समुच्चयाभिधायिनश्चशब्दस्यादर्शनाच्च । अतोऽर्थपरत्वे निरर्थकमिदं पुनर्वचनम् । पक्षान्तरे त्वभ्र्यादाने प्राप्तानामेव तत्र विनियोगः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तेश्चतुष्ट्वमप्यदृष्टार्थं गमयतीति युक्तः समुच्चय इति । तत्राह—

72. सू०—**गुणार्थेन पुनश्श्रुतिः** ॥ १. २. ४०. ॥ (सि. २)

स्वरूपादेवाभ्र्यादाने प्राप्तानामेषां मन्त्राणां पुनरभ्र्यादाने विधानम्, **गुणार्थेन**—चतुष्ट्वसंख्यारूपगुणविधानार्थम् । यद्यपि चतुष्ट्वं तेषु स्वतःसिद्धम्, तथाऽप्यभ्र्यदानार्थतया न प्राप्तमिति युक्तस्तद्विधिः । सामानाधिकरण्यलब्धगुणवैशिष्ट्यस्य कारकस्य क्रियाद्वयविधौ न कश्चिद्विरोध इत्यरुणाधिकरणे वक्ष्यते । न चात्र विकल्पप्राप्त्या विरोधः, लैङ्गिकत्वादत्र विकल्पप्राप्तेः, समुच्चयस्य श्रौतत्वात् । न चात्र समुच्चयशब्दो नास्तीति वक्तुं युक्तम्, क्रियावेषे च चतुष्ट्वस्य समुच्चयशब्दमन्तरेणापि सिद्धेः । अत एवंविधेषु पुनश्श्रुतेरप्राप्तगुणविधिपरत्वान्न तदर्थशास्त्रविरोध इत्यभङ्गुरमर्थपरत्वम् ॥ ४० ॥

ननु *इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यादिषु सामान्यलिङ्गेषु मन्त्रेषु यद्यर्थविवक्षा स्यात्, तदा *अश्वाभिधानीमादत्त इति विधानमनर्थकं स्यात्, मन्त्रलिङ्गेनैवाश्वाभिधान्या अपि रशनायाः प्राप्तत्वात्। अत्यन्ताप्राप्ते हि विधिः प्रवर्तते। तत्राह—

73. सू०—**परिसंख्या** ॥ १. २. ४१. ॥ (सि. ३)

सत्यमत्यन्ताप्राप्ते विधिः। न त्वसौ करिष्यते, अपि तु परिसंख्या। स तु सामान्यतः प्राप्तिमपेक्षेतैवेति मन्त्रस्यार्थविवक्षा तदुपकारिका। अतोऽत्राश्वाभिधानीविधानं गर्दभरशनावर्जनस्य बोधनार्थमिति न पुनश्श्रुतिः। नन्वेवं स्वार्थप्रहाणं परार्थकल्पनं प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात्; किमतः? गत्यन्तराभावे सोढव्यत्वात्। अत्यन्ताप्राप्तविषयविधिवत्, अपुष्कलविषयनियमवत्, पुष्कलप्राप्तैकदेशलक्षणायाः परिसंख्याया अपि लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। लोके हि विशेषविधिरेवकारादिवन्निषेधं गमयति, विशेषनिषेधः शेषानुज्ञानम्। किंचित्प्रामाण्यमेकतः, परिसंख्यादोषत्रयमेकतः, तत्र कतरल्लघीय इति निपुणं निरूप्यताम् ॥ ४१ ॥

ननु तत्र चान्यत्र च प्राप्तावन्यतरविधानं परिसंख्यार्थमिति युक्तम्, यत्र तु तत्रैव प्राप्तिश्शब्दात्परिशेषाद्वा, तत्र *उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यादौ पुनश्श्रुतिवैयर्थ्यपरिहाराय मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वं युक्तमास्थातुम्। तत्राह—

74. सू०—**अर्थवादो वा** ॥ १. २. ४२. ॥ (सि. ४)

वाकारो व्यवस्थितविभाषाविकल्पार्थः। पुनश्श्रुतिः क्वचिद्रशनादानादौ परिसंख्यार्था, क्वचित्पुरोडाशप्रथनादावर्थवादार्था। एतदुक्तं भवति—अप्राप्तं पुरोडाशप्रथनमेवात्र विधेयम्, न तु मन्त्रस्तत्र विनियुज्यते, सामर्थ्यादेव प्राप्तस्सन्प्रथनस्तुत्यर्थं पुनर्विधीयते। *यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिः प्रथयतीति प्रथनं स्तूयते। तत्रैवमाशङ्कमहि—कथं पुरोडाशः प्रथन्यजमानं प्रथयतीति। सैषा शङ्का मन्त्रलिङ्गप्रधानप्रकाशनेन निवर्त्यते। *उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति यज्ञपतिप्रथनाशिषा हि मन्त्रेण प्रथनं क्रियते। अत इदं प्रथनमनेन मन्त्रेण क्रियमाणं यज्ञपतिप्रथनकारणं भवतीति। न चैवमसता स्तुतिः, मन्त्रोदितस्य हि फलस्यां[ग]शविषयस्यापि प्रधानाविरोधिनस्स्तुत्यर्थं पुरस्कृतस्यापि तदपेक्षितत्वेनैव परित्यागायोगात्। उक्तं च भाष्यकारैश्श्रीमद्गीताभाष्ये—*बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामित्येतद्व्याचक्षाणैः प्रधानाविरोधिनां मन्त्रोदितफलानां विवक्षितत्वम् ॥ ४२ ॥

एवं बहुधा पुनश्श्रुतिः परिहृता। अथ क्रमनियमस्यान्यथासिद्धिमाह—

75. सू०—**अविरुद्धं परम्** ॥ १. २. ४३. ॥ (सि. ५)

यन्मन्त्रस्थानां पदानां क्रमनियमेनोच्चारणम्, तदर्थादृष्टकल्पनं वा, तन्मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वेऽप्यविरुद्धम्। **परम्**—अनन्तरोक्तमित्यर्थः। केवलमिति वा। क्रमनियमोच्चारणादिकं केवल**मविरुद्धम्**—पक्षद्वयसाधारणम्, न क्वचित्पक्षे पतितमित्यर्थः। अथवा **परम्**—उच्चारणादितरदर्थज्ञानम्, अदृष्टार्थोच्चारणनियमेनाविरुद्धम्। यद्वा उच्चारणमदृष्टार्थमिति वदता यतः परमेवं क्रमैरदृष्टमिति नियमितम्, तदर्थप्रत्यायनपक्षेऽप्यविरुद्धम्। एतदुक्तं भवति—दृष्टमर्थज्ञानं तावद्दुरपह्नवम्, बाधाद्यभावश्च सिद्धः, सोपयोगिता च दर्शिता, एवं स्थिते यथा क्रमनियमेनोच्चारणमदृष्टार्थं तथैव नियमयोगेन प्रत्यायनमदृष्टाय स्यादिति ॥ ४३ ॥

बुद्धे बोधनमपि नियमार्थतया समाधत्ते—

76 सू०—**संप्रैषे कर्मगर्हाऽनुपालम्भस्संस्कारत्वात्** ॥ १. २. ४४. ॥ (सि. ६)

*अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिसंप्रैषे बुद्धबोधनरूपस्य कर्मणो गर्हा या पूर्वमुक्ता, तस्याः, अत्र **अनुपालम्भः**—पुनर्बोधनगर्हारूप उपालम्भोऽत्र न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः। पुनर्बोधनस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गे हि मन्त्रस्याविवक्षितार्थताक्लृप्तिः, तत्तु सार्थकम्। तथा हि—स्वाध्यायकाले बुद्धस्येदानीं बोधनं तावन्न निरर्थकम्; तदातनधियां क्षणिकतया यावत्प्रयोगकालमनवस्थानात्। तासां संस्कारमात्राविशिष्टत्वात्, प्रयोगस्य च तदानींतनप्रयोक्तृव्यधीसाकाङ्क्षत्वात्। अथ केनचित्प्रत्ययमार्गादिना प्रयोगकालेऽपि स्मृतिस्संभवतीति पुनर्बोधननैरर्थक्यं शङ्क्येत, तदपि न, नियमार्थत्वात्। अनेनोपायान्तरेण वा प्राप्ता स्मृतिरनेनैवोपायेनेति नियम्यते। संस्कारत्वादित्यस्य पुनस्स्मृतिसंस्कारार्थत्वादित्यर्थः॥ ४४॥

अविद्यमानवचनं परिहरति—**77.** सू०—**अभिधानेऽर्थवादः** ॥ १. २. ४५. ॥ (सि. ७)

*चत्वारि शृङ्गा त्रय इत्यादिकं नाविद्यमानवचनम्, *हिरण्मयः पुरुषो हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इत्यादाविवाज्ञसैव विश्वसृजो रूपविशेषस्य प्रतिपादनात्। विग्रहादिमत्त्वञ्च देवतानां समर्थयिष्यते। ईदृशं च रूपमद्यापि क्वचिदर्चयन्ति। स्मरन्ति च वैखानससंहिताभेदकर्तारो महर्षयः। अत ईदृशस्य रूपविशेषस्य प्रतिपादकेन मन्त्रेणान्याभिधानेऽर्थवादः। मन्त्रेऽप्यर्थवादशब्दो व्युत्पत्तिसाम्याद्यथाकथंचित्सारूप्यात्तद्रूपत्वमारोप्यार्थवाद इत्यर्थकः। अत एव हि भगवान् पतञ्जलिस्स्वाभिमतं शब्दतत्त्वं स्तुवानो नामाख्यातोपसर्गनिपातादिमुखेन संख्यानिवेशात्सारूप्यारोपणेनेममेव मन्त्रमनुसन्दधानः पुनरस्य विवक्षितं स्वेष्टमर्थं कल्पयामास। अस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—*यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वतैरित्यादिप्रसिद्धो योऽसौ यज्ञपुरुषः अस्य चाग्नेये पुरुरूपे चत्वारि शृङ्गाणि, त्रयः पादाः, द्वे शीर्षे, सप्तहस्ताश्च। त्रिधा बद्धः—अग्नित्रयरूपेण यायजूकैर्बद्धः। क्रियादिरूपेण वा त्रिधाऽवस्थितः। वृषभः—वृषभसमानावयवत्वात्; नरसिंहमहावराहादिवत्। अर्थिनां पुरुषार्थान्वर्षतीति वा। रोरवीति- श्रुतिमुखरमुखत्वात्। तथा च श्रूयते—*तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति। महाभारते यज्ञानुबन्धिरूपान्तरप्रादुर्भावे पठ्यते—*ओङ्कारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयादिति। महोदेवः—महान् सर्वातिशायी महनीय इति वा; यद्वा महः—उत्सवः, यज्ञरूपशास्त्रीयोत्सवाधिदैवतत्वात्, देवः—जगद्व्यापारादिभिश्शास्त्रीयैश्च स्वाराधनरूपैः कर्मभिर्दीव्यन्। मर्त्यान्—यज्ञाधिकारिणः पुरुषान्। आविवेश—*ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतमितिन्यायेन परिकरानध्यतिष्ठदिति। नन्वपां सूक्ते पठितोऽयं मन्त्रोऽब्दैवत्यः प्राप्तः, *समुद्रादूर्मिरित्यपां सूक्तमेकादशर्चकमिति स्नाने शौनकेन विनियुक्तश्चेति नैतादृशार्थपर इति चेन्न; पुरुषस्यैवापाम्पतित्वात्। यथोक्तं **स्नानयाज्ञवल्क्ये**—

*प्रणवं वा त्रिरभ्यस्येत्स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्। विष्णोरायतनं ह्यापस्स ह्यपाम्पतिरुच्यते॥ इति।

अतः स्नानेऽस्य विनियोगोऽप्युपपन्नः। अपां च विष्णुना सनाथतया पावनतमत्वादिलक्षणा प्रशस्तिर्दर्शिता भवति। न चान्यस्य कस्यचिदप्स्वरूपानुबन्धिन एवं रूपमस्ति। अतोऽत्र रूपविशेषवत्परमात्मप्रतिपादकत्वं नानुपपन्नम्।

यत्पुनः *अचेतनेऽर्थबन्धनात् इत्युक्तम्, तत्र साक्षादुत्तरस्य शारीरके समर्थनीयत्वादुक्तन्यायेनार्थवादत्वस्य सुवचत्वाच्च न पृथक्सूत्रेण पर्यभाषीत्। अचेतने हि चैतन्यारोपणेन स्तुतिः। यथा चेतनेषु तत्तत्सामर्थ्यद्वारा तत्तत्कार्य-

सिद्धिः, एवमचेतनेष्वपीति चेतनत्वोपचारः । साक्षादुत्तरं तु—सर्वं हि वस्तुजातं तत्तदभिमानिदेवताविशेषैरधिष्ठितं तत्तदात्मकत्वेन एकया वाचा निर्दिश्यते, अतस्तत्संबोधनादिकमुपपन्नमिति । * मैनँ हिँसीरित्यादिकमपि तत्तद्द्रव्यशरीरकचेतनपीडाहेतुत्वपरिहाराभिप्रायेण ॥ ४५ ॥

अर्थप्रतिषेधं परिहरति—

78. सू०—**गुणादविप्रतिषेधस्स्यात्** ॥ १. २. ४६. ॥ (सि. ८)

अयमर्थः—यत्र निपुणनिरूपणे विरोधो नास्ति, तत्र न किंचित्कर्तव्यम्, यथा—* एक एव रुद्र इत्यादौ । अत्र हि न रुद्रनानात्वं व्युदस्यते । न च रुद्रेतरन्निषिध्यते । नापि रुद्रतुल्यमितरन्नास्तीत्युच्यते । अपि तर्हि कर्मविशेषस्यैव रुद्रदेवताकत्वमुच्यते, * आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्व इति वाक्यशेषानुसारात् । तथा च शाबरम्—* एकरुद्रदैवत्ये [कर्मणि] एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोध इति । यत्र तु मुख्यार्थे विरोधः स्फुटः, यथा—* अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादौ, तत्र **गुणादविप्रतिषेधस्स्यात्**—एकस्मिन्नेव, नरपतिरेव सर्वलोकः, त्वमेव मे माता पिता च इत्यादाविवोपचारादविप्रतिषेधस्स्यात् । यत्पुनः— * पुरुष एवेदँ सर्वमित्यादि, तत्र विप्रतिषेधादिप्रसङ्गाभावः स्थाने समर्थयिष्यते । अर्थवादोक्तगुणवादसमानयोगक्षेमत्वेऽपि मन्त्रेषु पुनरभिधानं मन्दमतीनां प्रतिसन्धानार्थम् ॥ ४६ ॥

यदुक्तं स्वाध्यायस्वरूपवदर्थज्ञाने संरम्भो न दृष्ट इति, तत्राह—

79. सू०—**विद्यावचनमसंयोगात्** ॥ १. २. ४७. ॥ (सि. ९)

स्वाध्यायग्रहणकालेऽर्थज्ञानाकरणं तदानीं कर्मभिरसंयोगात् । न ह्यध्ययनदशायामेव ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यनुष्ठेयदशापन्नानि, येन तदानीमेव तत्तन्मन्त्रैरर्थप्रकाशने प्रयतेमहि । पश्चात्तु मीमांसमानैः भाव्यनुष्ठानोपकारायार्थज्ञानं संपाद्यते । न च तत्पूर्वं शक्यमिति शास्त्रादौ दर्शितम् । अथ तदानीमपि किमर्थमर्थज्ञानं नाभ्यस्यन्तीति चेत् ; पटुतरज्ञानाभावादिति वदामः । भवादृशैस्तु पटुतरप्रज्ञैरर्थज्ञानवत् स्वाध्यायोऽपि सकृदेव गृह्यत इति किं तत्र न चोदयसि ? अतो विषयानुरूपमधिकारानुरूपं च द्वयोरपि संभव एवेति ॥ ४७ ॥

यत्तु केषुचिन्मन्त्रेष्वर्थज्ञानानुदयादप्रामाण्यमुक्तम्, तत्राह—

80. सू०—**सतः परमविज्ञानम्** ॥ १. २. ४८. ॥ (सि. १०)

* सृण्येव इत्यादिमन्त्रेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन सत एवार्थस्य केवलमव्युत्पन्नानामविज्ञानम् । न च तावता निरर्थकत्वम्, पुरुषाणां प्रेक्षाव्युत्पत्त्योस्तारतम्यादनियमेन सर्वेष्वपि वाक्येष्वविज्ञातार्थतया प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् । अत एव स्वयमपरिज्ञानात्सर्वैरप्यविज्ञेयत्वं कल्पयितुं न शक्यम् । जानन्ति तावन्महर्षयः, तदुपदेशात्पारम्पर्याच्च वयमपि तथा ॥

81. सू०—**उक्तश्चानित्यसंयोगः** ॥ १. २. ४९. ॥ (सि. ११)

प्राक्तनानित्यसंयोगविवक्षायां प्रागेव प्रवाहयुक्त्या परिहार उक्त इत्यर्थः । जनपदनगरादयोऽपि श्रुतिसिद्धास्तत्तन्नामादिविशिष्टाः प्रवाहानादयः । यदा तु मन्त्राणामनियतार्थयोगित्वमनित्यसंयोगोऽभिमतः, तदा विध्युक्तोऽयमनित्य-

संयोगो विधिबलादेव स्वीकार्य इत्यभिप्रायः । एतदुक्तं भवति—एकैको मन्त्रो यत्रयत्रानेकेष्वर्थेषु विनियुज्यते, तत्र सर्वत्र प्रकाशनाय प्रयतताऽपि यत्र मुख्यार्थो न बाध्यते, तत्र शक्त्या प्रवर्तते, तद्बाधे चोपचारतोऽवयवशक्त्या वेति सममत्र समाधानमिति ॥ ४९ ॥

एवमविवक्षितार्थताहेतवस्सर्वे परिहृताः, अथ विवक्षितार्थत्वे हेतवश्च सन्तीत्युच्यते—

82. सू०—**लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत्** ॥ १. २. ५०. ॥ (सि. १२)

* आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यादिषु या अग्न्यादिदेवता तत्प्रतिपादनसामर्थ्येन च लिङ्गेन तदुपस्थानोपदेशो मन्त्रस्यार्थविवक्षायामेवोपयुज्यते । योऽयं तद्धितप्रत्ययोपदेशः, सोऽपि तदर्थवन्मन्त्रेषु तदर्थेष्वेव । न ह्यतदर्थेषु मन्त्रेषु तद्दैवतकस्तद्धितः, या तेनोच्यते सा देवतेति वा निरुच्यते । प्रधानतयोक्तिश्चात्र विवक्षिता । अन्यथैकैकेषु मन्त्रेषु नानादेवताप्रसङ्गमात्रेण विशेषनिर्देशभङ्गप्रसङ्गात् । प्राधान्यं चार्थविवक्षामन्तरेण न घटत इति प्रमाणतयाऽभ्युपगतविनियोजकवाक्यानुसारेण मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वसिद्धिरिति ॥ ५० ॥

83. सू०—**ऊहः** ॥ १. २. ५१. ॥ (सि. १३)

ऊहश्च दृश्यमानो मन्त्राणामर्थविवक्षां साधयति । प्रकृतावुद्दिष्टानां मन्त्राणां विकृतौ तत्तदुचितः प्रकृतिप्रत्ययाद्यूहो दृश्यते । यदि च प्रकृतावविवक्षितार्था मन्त्रा उच्चारणमात्रेणादृष्टार्था भवन्ति, विकृतावपि स्वयमविकृतास्सन्तः किमदृष्टाय न घटन्ते ? अथ प्रकृतावर्थप्रकाशनेनोपकुर्वन्ति, तदा यथोपदेशमुच्चारि तैर्विकृतावर्थप्रकाशनासंभवाद्वचनाभावे चैन्द्रीन्यायानवतारादूहोऽर्थवान् । ननु ऊहविधायकं न किंचिद्वाक्यं दृश्यते । न्यायेन चेत्साध्येत, मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे न्यायेनोहः, न्यायसिद्धोहबलाच्च विवक्षितार्थतेत्यन्योन्याश्रयणम् । मैवम्, श्रुत्यैवोभयप्राप्तेः । तथा हि—* न माता वर्धते न पितेत्यूहप्रतिषेधस्तावत्प्रसक्तिमन्तरेण न घटते, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् अन्यत्रोहोऽवगम्यते । कथमयमूहप्रतिषेधः ? इत्थम्, न ह्यत्र मात्रादीनामर्थानामवयवपुष्ट्यादिरूपा वृद्धिर्निषिध्यते, प्रत्यक्षविरोधात् । अतः प्रकृतमन्त्रस्थानां मात्रादिशब्दानां द्विवचनबहुवचनयोस्संभवन्ती वृद्धिरूहात्मा निषिध्यते । अयं चोहो मन्त्रस्य विवक्षितार्थतया सर्ववस्तुविशेषणभूतमातापित्राद्युपादित्सायां प्रसक्तस्सन् प्रतिषेधमर्हति । ननु * न माता वर्धत इत्यादौ न स्वयमूहः प्रतिषिध्यते, किंतु परार्थेषु मातृप्रभृतिषु संबन्धिभेदात् भिद्यमानेषु न्यायप्राप्तमनूह्यत्वं सिद्धमेवानूद्यते ; अत ऊहस्य कथं श्रौतत्वमिति स्थितं मिथस्संश्रयणम् । तन्न, निष्प्रयोजनानुवादासंभवात् । न्यायप्राप्तानूहानुवादस्यानूहन्यायागोचरेषु स्थलेषूहस्य शास्त्रीयताज्ञापनमेव प्रयोजनम् । तेन च प्रकृतौ विवक्षितार्थतामध्यवस्यामः । किंच * अन्यदैवत्यः पशुराग्नेय्येवमनोताकार्येति न्यायगोचरोऽनूहस्संकीर्त्यते । इदमपि च प्रकृतावर्थविवक्षायामूहप्राप्तावेव स्यात् ॥ ५१ ॥

84. सू०—**विधिशब्दाच्च** ॥ १. २. ५२. ॥ (सि. १४)

इतश्चार्थवन्तो मन्त्रा दृश्यन्ते । अयमस्य मन्त्रस्यार्थ इति विधानं ब्राह्मणं प्रायशोऽधीमहे—* इषे त्वोर्जे त्वेत्याह, इषमेवोर्जं यजमानो दधातीत्यादिकम् । ब्राह्मणोक्तस्य चार्थस्य वैशद्याय मन्त्रास्संवाद्यन्ते—* तदेषाऽभ्युक्ता, *तदुक्तमृषिणेत्यादिभिः । अप्रसिद्धं च मन्त्रस्थं पदं प्रसिद्धैः पर्यायैरर्थतोऽभिव्यक्ताः(?) । अवयवविभागादिना च नि-

वक्ति निरुक्तं नामाङ्गम् । अविवक्षितार्थत्वे मन्त्राणां कथमेतत्सर्वमुपपनीपत्स्यते । अयमभिप्रायः—मन्त्राणामर्थवत्त्वं व्युत्पत्त्यनुगुणया श्रुत्यैव कण्ठोक्तम् । अविवक्षितार्थता तु व्युत्पत्तिमर्यादामवधीरयद्भिस्तदर्थशास्त्रादिभिः कल्प्या । न ह्यर्थवत्त्ववदविवक्षितार्थत्वे कश्चिच्छब्दः । अतस्तदर्थशास्त्रादयस्सर्वे श्रुत्यैवापहृतविषया इति नाविवक्षितार्थत्वं साधयितुं प्रभवन्तीति । तस्मान्मन्त्राः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धेष्वपूर्वेष्वर्थेष्वभिधेयोपचारेण वा प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

ब्राह्मणैर्विधिशेषैस्तु मन्त्रार्थप्रतिपादकैः । अर्थप्रणाड्या मन्त्राणामङ्गत्वकार्युपकारिता ॥
विध्येकवाक्यताशून्या मन्त्राः क्वचिदपि स्थिताः । तथाऽपि स्वार्थबोधेनानुष्ठानस्योपकुर्वते ॥
स्वापेक्षितार्थबोधेन प्रयोगक्षणभाविना । मन्त्रेण सहसा लब्धे नान्यो हेतु[र्गवेष्यते] रपेक्ष्यते ॥
अतोऽध्ययनसंसिद्धमन्त्रार्थस्मृतिपूर्वकम् । अनुष्ठेयं तदर्हैस्तदिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥
परापरसमाख्यातदेवतावैभवेषु च । समर्थयिष्यमाणेषु साफल्येयमितिक्रिया ॥
यद्वृत्तप्रमुखैर्येषां विधिशक्तिर्न हन्यते । तेषां विधिपरत्वं च मन्त्राणामिह सिध्यति ॥ ५२ ॥

॥ **इति मन्त्राधिकरणम्** ॥ ४ ॥

पुमर्थशासने विभोः प्रशासनानुवर्तिनि । प्ररोचनप्रकाशनप्रकार एवमाहितः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ सेश्वरमीमांसाख्ये धर्ममीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(एतावदेवोपलभ्यते)

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ न्यायपरिशुद्धिः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ प्रत्यक्षाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

पत्युः संयमिनां प्रणम्य चरणौ तत्पादकोटीरयोः संबन्धेन समिध्यमानविभवान् धन्यांस्तथाऽन्यान् गुरून् ।
शुद्धं संश्रितबादरायणतनोर्नारायणस्योक्तिभिः श्रीमान् वेङ्कटनायकः स्थितिपदं निर्माति नीतेः शुभम् ॥

विद्यास्थानेषु धर्म्येषु गण्यते न्यायविस्तरः । स च विप्लावितस्तैस्तैस्ततोऽत्र परिशोध्यते ॥

॥ गौतमसूत्रबहिष्कारपक्षः ॥

यद्यपि कथंचिदाक्षपादं सत्पक्षे निक्षेप्तुं शक्यम् ; न च कणभक्षपक्षनिक्षेपवत् क्लेशः ; नापि तत्कर्ता गौतमस्तामसेषु परिपठ्यते ; नापि च विप्रलम्भकत्वख्यातिः ; तथाऽपि ब्रह्मसूत्रकारादिबहिष्कृतत्वान्नातीव वयमाद्रियामहे । न खल्वार्षत्वादिभिस्तदादरः, अतिप्रसङ्गात् ।

प्राज्ञानां प्रथमेनैव गुरुणा हि स्वयं पुरा । लोकायतमतं प्रोक्तं लोकविप्लवकारणम् ॥

अथवा पितामह एवात्र प्रमाणम्, य इन्द्रविरोचनयोश्चार्वाकमतमुपदिष्टवान् । तथा गौतमोऽपि संभाव्यते । अथापि,

*काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः । त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ इति स्मृतेः,

*बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणः । नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥
समासेन तु तद्व्यासः पुरुषैकात्म्यमुक्तवान् ॥

इति महाभारतोक्तेश्च युक्तं तत्तद्बहिष्कारः ; इह तु न तथेति चेन्न, तुल्यन्यायतया वचनस्योपलक्षणार्थत्वात् । न खलु तद्वा तादृग्वेति कश्चिद्विशेषः । यद्यपि काशकुशावलम्बनन्यायेन पक्षान्तरादाधिक्यमस्य पक्षस्य, तथाऽपि न तद्वेदान्तसंनिधौ ; न खलु मशकाद्बलिष्ठोऽपि मातङ्गः कण्ठीरवमुपरुणद्धि ॥

*यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगाद । कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

इति वाक्यमक्षपादपक्षपातेनोक्तमित्यनास्थेयम् ॥ उक्तं च पूर्वाचार्यैः—

*काणादमाक्षपादं वा कापिलं तन्त्रमेव वा । तन्त्राण्येतानि सर्वाणि न तन्त्राण्यात्मनिर्णये ॥ इति ॥

अत एव हि *एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः इति सूत्रे भाषितम्—एतेन--वेदापरिगृहीतसांख्यपक्षक्षपणेन, शिष्टाश्च ते वेदापरिगृहीताः कणभक्षाक्षपादक्षपणकभिक्षुपक्षाः क्षपिता वेदितव्याः इति । न च सूत्रनिबद्धं सर्वं विद्यास्थानमिति नियमो दृष्टः ; न चैक एवैकस्य विद्यास्थानस्य सूत्रकृदित्यपि वा ऋषिरित्येव वा राजाज्ञा, अन्यैरपि च तत्करणदर्शनात् ॥

१. प्रमाणशब्दस्य भावे करणे च व्युत्पत्तिः । २. एवं [अत्र] च प्रमैव प्रमाणमित्येके । ३. प्रमाकरणमेवेत्यपरे । ४. तयोरन्यतरदित्यन्ये । ५. यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमाणम् । ६. यदज्ञानात् संसारो यज्ज्ञानात् तन्निवृत्तिस्तत् प्रमेयं मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण मेयत्वात् । ७. सामान्यतो वा प्रमाविषयः प्रमेयम् । ८. तद्द्विविधं द्रव्याद्रव्यभेदात् । ९. आगन्तुकधर्माश्रयो द्रव्यम् । १०. अतथाभूतमद्रव्यम् । ११. द्रव्यं द्वेधा जडमजडमिति । १२. जडं च द्वेधा प्रकृतिः काल इति । १३. अजडं च तथा प्रत्यक् परागिति । १४. प्रत्यगपि द्विविधं जीव ईश्वर इति । १५. परागपि तथा धर्मभूतज्ञानं नित्यविभूतिश्चेति । १६. अथवा द्रव्यं द्विविधमात्मानात्मभेदात् । १७. त्रेधा वा भोक्तृभोग्यनियन्तृश्रुत्यनुसारात् । १८. षोढा वा त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिभेदात् । १९. अस्वयंप्रकाशं जडम् । २०. स्वयंप्रकाशमजडम् । २१. मिश्रसत्त्वाश्रयः प्रकृतिः । २२. कालः क्षणलवादिव्यवहारहेतुः । २३. स्वस्मै भासमानं प्रत्यक् । २४. परस्मै भासमानं पराक् । २५. परतन्त्रचेतनो जीवः । २६. स्वतन्त्र ईश्वरः । २७. अर्थप्रकाशो बुद्धिः । २८. प्रकृतिव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्वाश्रयो नित्यविभूतिः । २९. अद्रव्यमनेकधा सत्त्वशब्दादिवैचित्र्यात् । ३०. एकं वेतरविशिष्टं प्राधान्यतः प्रमेयं [परं] ब्रह्म । ३१. इतरेषां स्वनिष्ठब्रह्मैकनिष्ठत्वात् । ३२. तस्यैव च तथात्वेन मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण मेयत्वश्रुतेः । ३३. अव्यवस्थितव्यवहारकारणं ज्ञानं संशयः । ३४. अयथाव्यवहारकारणं ज्ञानं विपर्ययः । ३५. संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः । ३६. तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः । ३७. पुरुषप्रवृत्त्युद्देश्यं प्रयोजनम् । ३८. व्याप्त्यधिगमस्थानं दृष्टान्तः । ३९. प्रामाणिकत्वाभिमतैः परिगृहीतोऽर्थः सिद्धान्तः । ४०. परार्थप्रमाणप्रयोगवाक्यावान्तरवाक्यान्यवयवाः । ४१. व्याप्याङ्गीकारेण व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । ४२. तर्कानुगृहीतप्रमाणपूर्वकतत्त्वावधारणं निर्णयः । ४३. वीतरागकथा वादः । ४४. पक्षद्वयसाधनवती विजिगीषु कथा जल्पः । ४५. प्रतिपक्षस्थापनहीना तु सा वितण्डा । ४६. हेत्वङ्गैकदेशविकला हेत्वाभासाः । ४७. अविवक्षितशब्दार्थारोपेण दूषणं छलम् । ४८. स्वव्यापिदूषणं जातिः । ४९. कथकाशक्तिलिङ्गं निग्रहस्थानम् । इत्येतादृशानि वाक्यानि किं न सूत्राणि स्युः ?

तदिह संक्षिप्तं लक्षणादिवाक्यं सूत्रम् ; तदुदाहरणादिवाक्यं तु भाष्यादिकमिति विभाव्य संतोष्टव्यम् । न च पूर्वप्राबल्यव्यवस्था, तत्पूर्वसंभवात्, वार्तिकस्य चानवतारप्रसङ्गात्, व्याकरणादिष्वन्यथाकरणस्वीकाराच्च । न च जैमिनेः प्रमाणलक्षणादिष्वौदासीन्यमात्रेण गौतमोक्तेषु काश्यपोक्तेषु वा निःशेषानुमतिसिद्धिरिति मन्तव्यम्, अन्यपरतया लोकप्रसिद्धोपजीवनात्, परकल्पिततटाकोपजीवनवत् । कर्मकाण्डवृत्तिकारादयोऽपि हि लोकसिद्धां प्रमाणा[दि] व्यवस्थां यथायथमन्यथा संजगृहुः । अतो यावदिह युक्तियुक्तं तावदुपजीव्यते, न खलु तटाकस्थः पङ्कोऽप्यपङ्किलबुद्धिभिस्तदवगाहिभिरुपजीव्यते । अतः सिंहवनगुप्तिन्यायेन यथावस्थितन्यायानुगृहीतं वेदं वेदानुमतं च न्यायमनुसरामः, न पुन-

न्यायमात्रम् ॥ यत्तु * ज्ञातसंबन्धस्य इत्यादिग्रन्थमुपादायानन्तरमुक्तं **श्रीविष्णुचित्तैः**—* व्याप्तिधीगर्भानुभवोऽनुमानमित्यर्थः, न्यायशास्त्रे तु तद्विशेषनिर्णयः इति—तदपि तन्निरूपणाधिकृतविद्यास्थानख्यापनपरम् । प्रमाणादिसूत्रमुपादाय व्याचक्षाणैस्तत्पक्षनिष्ठैरपि पूर्वैः क्वचित् सूत्राणि निराकृतानि । तन्न्यायस्य नास्मासु सर्पमारः, नापि दण्डनिवारणम् ॥ ततश्च,

यथालोकं यथावेदं लौकिके वैदिकेऽपि च । यो वक्ता [वेत्ता] स परिग्राह्यः प्राक्तनोऽद्यतनोऽपि वा ॥
विवक्षितार्थावैशद्यं व्याकुलत्वमपूर्णता । उल्लोकतेत्यमी दोषा गुणकोटौ जडैः कृताः ॥
भगव**न्नाथमुनिभिर्न्यायतत्त्व**समाह्वया । अवधीर्याक्षपादादि [पादादीन्] न्यबन्धि न्यायपद्धतिः ॥
तदर्वाग्भिस्तथाऽऽचार्यैर्यथेष्टं मतमास्थितैः । प्रणिन्ये बहुधा तैस्तैः प्रमाणादिविचारणा ॥

तदयं भाष्यस्वरससिद्धो बहिष्कारपक्षः ॥

॥ **गौतमसूत्रस्वीकारपक्षः** ॥

अङ्गीकारकाङ्क्षिणामक्षपादीयमप्यस्मदुक्तैकान्ततया स्थास्यति ; तथैव स्थापयिष्यामः । अतो वयमपि महतामयुक्तार्थतात्पर्यकल्पनेन नापराध्येम, न्यूनाधिकविरुद्धव्यपदेशादीनामलक्षणलक्षणोक्तीनां चाध्याहारान्यपर्याभ्यां तद्भक्तैरपि निर्वाहात् । तथाऽस्मिन् यत्र स्फुटः श्रुतिस्मृतिशारीरकविरोधः, स उद्देशतो निरुह्यते ॥ यत्तावत्सूत्रितं प्रथमाध्याये—* घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः इति ; अत्र ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपादानं नेन्द्रियान्तरप्रतिक्षेपार्थम् ; मनसः पृथक्प्रमेयतयोद्देशात्, अनन्तरमेव च * युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् इति लक्षणकरणात्, अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन च तदिन्द्रियत्वपरीक्षणात् । अतश्चोक्तेन समानयोगक्षेमयुक्तिप्रमाणकः कर्मेन्द्रियवर्ग उपलक्षणीयः, * प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः इति सूत्रे वाचः कण्ठोक्तेः पाण्यादिचतुष्टयस्य शारीरव्यापारकरणतया सूचनादिति । शारीरके तु * सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च इति पूर्वपक्षमुपक्षिप्यासाधयच्च हस्तादीनामपीन्द्रियत्वं भगवान् **बादरायणः**—* हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् इति । * भूतेभ्यः इति च नोपादानाभिप्रायम्, अहंकारोपात्तानामाप्यायकभूतविवक्षयाऽपि तदुपपत्तेः । तथा च **वेदार्थसंग्रहे**—* एवमाहंकारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं **महाभारत** उच्यते इति समाधानम् ऋष्यन्तरवाक्यस्यापि समानन्यायस्य निर्वाहार्थम् । परस्परविरुद्धप्रमाणवाक्येषु तात्पर्यविशेषपरिकल्पनया परिहार एव हि पण्डितकृत्यम् । अनित्यमनोवादिभिरपि हि * अन्नमयं हि सोम्य मनः इति श्रुतिराप्यायनपरतयैव योज्या । तुल्यमिदमन्यत्रापीति ।

यत्तु—* बाधनालक्षणं दुःखम्, * तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः इति, तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तेरपवर्गत्वं सर्वाङ्गीकृतम् । न च तत्रानन्दः श्रौतः कण्ठोक्त्या प्रतिषिध्यते । तदभिप्राये चानन्यथासिद्धं किमपि न लिङ्गं पश्यामः । अत एव हि **भूषणमते** नित्यसुखसंवेदनसंबन्धसिद्धिरपवर्गे साधिता । एतेन * तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः इति चतुर्थाध्यायवाक्यमपि निर्व्यूढम्, तत्राप्यानन्दनिषेधाभावात् । यच्च शारीरकद्वितीयाध्यायविरुद्धमिह द्वितीयाध्याये अवयविसमर्थनमिवाभाति, तदपि तदेकार्थं योजयितुं शक्यम् । तथा हि—* न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् । साध्यत्वादवयविनि संदेहः । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः । धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् इत्येतानि हि तत्सूत्राणि ; न तानि विरुध्यन्ते, सेनावनादिव्यावृत्तावयव्यारम्भकतया तदसमवायिकारणत्वाभिमतावस्था-

विशेषापन्नः संघातविशेष एवावयविशब्देन निर्दिश्यत इत्यविरोधात्, तावतैव उपलम्भव्यवहारविशेषादेश्चरितार्थत्वात्। अतोन्द्रियाणुवचनमपि प्रदीपावयवानामिवैन्द्रियिकाणामेवावस्थाविशेषेणातीन्द्रियत्वाभ्युपगमादविरुद्धम्। अव्यक्तमेव हि त्रिगुणद्रव्यमवस्थाविशेषाद्व्यक्तं भवतीत्यागमिकाः। प्रत्येकमुपलम्भायोग्यानामपि संहतिविशेषरूपावस्थाभेदादैन्द्रियिकत्व-तत्तारतम्यादिकं हिमानीचूर्णपुञ्जादिष्वनारब्धावयविषु लोकसिद्धम्। उपमानाख्यप्रमाणान्तरसमर्थनं तु न्यायैकदेशिभि-रेवोपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रपरतया निर्व्यूढम्। यच्च—*पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबन्धाभावः इति शब्दार्थसंबन्धाभावमुपक्षिप्य परिहरता *शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः; न सामयिकत्वाच्छब्दादर्थसंप्रत्ययस्य इत्यादिना सामयिकत्वमुक्तम्, तदपि संप्रतिपन्नसामयिकत्वद्वारा अनुमानादिविलक्षणसंबन्धविशेषख्यापनार्थमिति योज्यम्; अनादि-निधनाविच्छिन्नसंप्रदायवेदवर्तिनां पदानां मन्वादिवचनविरुद्धसाङ्केतिकत्वोपपादनक्लृप्त्यसंभवात्। यच्च *मन्त्रायुर्वेद-प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् इति, एतदप्यनादिनिधनस्यैव वेदस्य प्रतिकल्पमीश्वरेणाप्ततमेन यथापूर्वं प्रवर्तन-मभिसंधायेति सुगमम्।

वर्णानित्यत्ववर्णनं तु न श्रुत्यादिविरुद्धम्; प्रत्युतानुकूलमेव। **शारीरकदेवताधिकरणे** वर्णानित्यत्वमभ्युप-गम्यैव हि *अत एव च नित्यत्वम्, *समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च इति वेदनित्यत्वं साधितम्। यत्तु **जैमिनीयशब्दाधिकरणे** वर्णनित्यत्वसमर्थनं व्याचख्युः, स तु व्याख्यातॄणामेवापराधः, असाङ्केतिकवाचकाकार-नित्यत्वपरत्वेनान्यपरत्वात्तस्याधिकरणस्य। यच्च द्वितीयाध्यायान्ते *व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः इत्युक्तम्, तत्रापि न वैशेषिकाभ्युपगतजातिस्वीकारे लिङ्गं पश्यामः। न ह्यत्र द्रव्यगुणादिपदार्थपरिसङ्ख्यानं क्रियते, *ते विभक्त्यन्ताः पदम् इति प्रतिपादितपदवाच्यप्रदर्शनपरत्वात्। अनन्तरं च तिसृणामेव[वं] लक्षणमाह—*व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः, *आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या, *समानप्रसवात्मिका जातिः—इति। इह तु [वस्तुनो] वस्तुस्वरूपनिरूपितस्वरूपविशेषक-धर्मस्वरूपनिरूपकधर्मविषयतया यथासंभवं योज्यम्। अतो न द्वितीयाध्यायेऽपि वेदान्तविरोधः। तृतीये *दर्शन-स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् इत्यादिकं बाह्यान्तरिन्द्रियादिनिरूपणादिकं चात्यन्तोपयुक्तम्। न च मनोनित्यत्वादिकं तत्र सूत्रितम्; येन तदुत्पत्त्या [तदुत्पत्तिवा] दिश्रुतिकोपः। यच्चात्रोक्तम्—*गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं श्रुतिप्रामाण्याच्च इति, एतदेव यथाश्रुतं सिद्धान्ततया स्वीकार्यम्। यदपि *गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथि-व्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वंपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः इति गुणव्यवस्थापनम्, तत्र तु तथैवाभ्युपगमेऽपि न वस्त्वन्तर-विरोधः। तथाऽप्याकाशादिषु शब्दादेरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमेण पुराणेषु पाठात्, आकाशानुप्रवेशा [दाकाशा] दन्यत्र शब्द इति निर्वाहे वाय्वाद्यनुप्रवेशादुत्तरोत्तरेषु स्पर्शादिरिति निर्वोढुं शक्यत्वात्, उपलम्भान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यव-स्थापनस्यापि समत्वात्, गन्धादिसूत्रं पृथिव्यास्ते सन्त्येवेत्ययोगव्यवच्छेदेन निर्वाह्यम्। *आकाशस्योत्तरः इत्यत्र तु तस्य स एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन। कतिकति चैवं सूत्राणि क्लिष्टानि परैरपि निरुह्यन्ते।

यच्च, स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्, *सगुणानामिन्द्रियभावात् इत्यत्र *न शब्द-गुणोपलब्धेः इत्युक्तम्; तत्रापि श्रोत्रेन्द्रियस्य आकाशाप्यायितत्वादाप्यायकगुणस्य तद्गुणतां पटनैल्यपानीयसौरभादिवत् प्रकल्प्योक्तमुत्तरम्। अथवा यथागममाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामजानतश्चोद्ये भूताप्यायितेन्द्रियपक्षे [भूतेन्द्रियवादे] स्थित्वै-वेदमुत्तरं गूढाभिप्रायेण दीयत इति। एतदुक्तं भवति—भवता किमिन्द्रियगुणोपलम्भाभाव उच्यते, किं वा तदाप्या-

यकगुणोपलम्भाभावः? पूर्वत्राङ्गीकार एवोत्तरम्, शब्दादीनामनिन्द्रियगुणत्वात्; उत्तरत्र व्यभिचार इति। अतो न वेदान्तविरोधप्रसङ्गः। चतुर्थेऽध्याये प्रवृत्तिरागद्वेषादिनिरूपणम्, आत्मनित्यत्वादिना प्रेत्यभावादिप्रतिपादनम्, अनिमित्त-भावोत्पत्तिसर्वानित्यत्वसर्वनित्यत्वादिनिराकरणं [निरूपणं] चात्यन्तानुगुणम्। अवयविप्रसङ्गश्च प्रागुक्तन्यायेन नेतव्यः। पञ्चमस्तु जातिनिग्रहस्थानमात्रोपक्षीणो न क्वचित्तत्त्व उपकरोति। व्यवहाराङ्गविमर्शसौन्दर्यासौन्दर्यादिकं तु वास्तवलक्ष्य-लक्षणयुक्त्यादिपरामर्शवैज्ञानिकैरर्थस्थितिमात्रानुसारादनादरणीयम्। यत्पुनरर्वाग्भिरक्षचरणपञ्चाध्याय्यां कुशकाशावलम्बने कणचरणकथां निवेश्य नैगमिक्यः पदव्यो निरुध्यन्ते, तत्र तु नूनं स एव गौतमः स्वयमन्तः प्रहसति।

॥ **इति स्वीकारपक्षः** ॥

यद्वा नातिबहिष्कारो नातीव च परिग्रहः। सांख्यादिवदिहापि स्यात् समाधिस्तौषतण्डुलः ॥
उपजीव्यबहुत्वेन विद्यास्थाननिवेशनम्। विरुद्धांशैकविषया सूत्रादिषु बहिष्क्रिया ॥

अधिकारिविवेचनम् ॥ नियताधिकारश्चायं न्यायविस्तरः।

अधिकाराच्च नियतः स्यादयं न्यायविस्तरः। अप्रत्यवायो माहात्म्याद्दयालुः शास्त्रम[ादिशत्]ब्रवीत् ॥
सर्वाधिकारमित्येतदसमीक्षितभाषितम्। कथमागमवृत्तान्तमनधीतागमा विदुः ॥
निषिद्धे प्रेरयंस्तान्वा कथं कारुणिको भवेत्। न च शक्या नरशिरःपावित्र्याद्यनुमाक्षतिः ॥
विहायागममक्षा[दिधिया] धीर्द्विधा तत्रापि विप्लवः। श्रुत्यां ह्यनधिकारित्वात्तदन्यत्राव्यवस्थितेः ॥
धर्मक्षोभानुमाभङ्गे कथं शूद्रादयः क्षमाः। अथ त्रैवर्णिकैरुक्ते त्वन्यो विश्वसितीत्यपि ॥
स्वयं न्यायविचारेऽस्य फलत्यनधिकारिता[म्]। प्रत्यक्षानुमयोर्यत्र नित्यं वेदानपेक्षता ॥
तत्रा**पशूद्रभाष्योक्ता** शूद्रादेरप्यधिक्रिया। चतुर्दशापि स्थानानि भगवान् धर्मविद्ययोः ॥
न स्प्रष्टव्यानि शूद्रैरित्यब्रवीदाश्वमेधिके। *अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ॥
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश। यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ॥
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च। तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्प्रष्टव्यानि कथञ्चन ॥ इति ॥

तस्मादेतानि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि। तत्र ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि। क्षत्रिय-वैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानायैव। तथा शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम्—*एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते। स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्—इति। एवमेव धर्मशास्त्रसंग्राहकैः समर्थितम्। ततश्च येषां कर्मब्रह्ममीमांसावसेयतत्त्वहितरूपप्रमेय-चिन्ताधिकारः, तेषामेव [तात्पर्यपर्य] तत्पर्यवसायितया धर्मविद्यास्थानाभिमतन्यायविस्तराधिकार इति सिद्धम् ॥

प्रयोजननिरूपणम्

प्रत्यक्षादिप्रमाणेन शु[सि]द्धिः पदतदर्थयोः। मानमेयादिनियतिर्निर्दोषोक्तिश्च मानता ॥
ग्रावप्लवनवाक्यादावान्यपर्यं विरोधतः। चित्रापशुफलत्वादावबाधद्वारसंग्रहः ॥
अनुवादविधानादिचिन्ता प्राप्त्यादिपूर्विका। प्रत्यक्षादिष्वसिद्धेषु न कल्पे[रन्]त कथञ्चन ॥
एवमाद्युपयोगेन मुनिभिर्न्यायविस्तरः। वेदानुग्रहणाद्धर्मविद्यास्थानतयोदितः ॥

आगमाख्यप्रमाणे तु संशुद्धे न्याय [संशुद्धिर्न्याय] विस्तरात् । तद्विशेषस्य मीमांसा साधयेद्धर्ममानताम् ॥
प्रमेयस्यापि संशुद्धिरन्ततो ब्रह्मचिन्तनात् । इह तस्य निवेशस्तु तादर्थ्यादिप्रसिद्धये ॥

प्रमाणमेवास्य शास्त्रस्य प्राधान्यतो विषयः । तत्र प्रेक्षावदधिचिकीर्षासिद्ध्यर्थम्—प्रमेयतत्त्वज्ञानं हानोपादानद्वारा निःश्रेयसहेतुः, तच्च सपरिकरात् प्रमाणात्—इति परम्परया प्रयोजनज्ञापनाय प्र[मेयप्र] दर्शनमात्रमिहाभिमतम् । अतः प्रधानविषयतया, प्रमेयादिसाधकतया च प्रमाणं प्रमेयादपि पूर्वमुच्यते । तत्र व्यवच्छेद्यत्वाङ्गत्वादिमुखेन संशयादयोऽपि चतुर्दश यथायथं निरूप्यन्ते । न च षोडशत्वे निर्बन्धः, [तथात्वे, अतथात्व] विपर्ययत्वाद्युपाध्यन्तराधीनसंग्रहविभजनाभ्यां न्यूनाधिकोद्देशस्यापि शक्यत्वात् उपयोगानुपयोगाविशेषाच्च । एतावदेव गौतमस्यापि हृदयमिति ॥

प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थापनम् ॥ अस्ति तावदिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति प्रसिद्धो लौकिकपरीक्षकव्यवहारघण्टापथः । तदनादरे तु निराश्रयतया परीक्षणस्याप्यनुदयः ॥

व्यवहारो हि जगतो भवत्यालम्बने क्वचित् । न तत्सामान्यतो नास्ति कथंता तु परीक्ष्यते ॥
सामान्यनिश्चितार्थेन विशेषे तु बुभुत्सिते । परीक्षा ह्युचिता स्वेष्टप्रमाणोत्पादनात्मिका ॥
न सर्वस्याप्रमाणत्वं स्वपक्षस्य स्वतः क्षतेः । न सर्वस्य प्रमाणत्वं स्वपक्षस्यान्यतः क्षतेः ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योः स्वपक्षस्य सिद्धा लोकव्यवस्थितिः । तत्सिद्ध्यसिद्ध्योस्त्वत्पक्षो न कथंचन सिध्यति ॥
प्रमाणेन प्रमाणस्य बाधः स्वव्याहतेर्हतः । अप्रमाणेन तद्बाधे साधनं च ततो न किम् ॥
अप्रमाणात् प्रमाणाद्वा मानसिद्धिर्न चेन्न तत् । यतः प्रमाणतस्तस्य सिद्धिः स्वपररक्षिणी ॥
बाधाबाधव्यवस्थाऽपि मानतः स्याद्व्यवस्थितात् । अन्यथा त्वव्यवस्थाया न व्यवस्थेत्यवस्थिते[ति]: ॥
सर्वत्रानिर्णये न स्तः संशयोत्पत्तिनिर्णयौ । यथा तत्कोटितत्सिद्धिस्तथाऽन्यत्रापि युज्य [दृश्य] ते ॥
धर्मिसाधारणाकारकोटीनां पूर्वनिश्चये । असावयमयं वेति ह्याविर्भवति संशयः ॥
सर्वत्र संशयस्तावन्न सर्वस्यापि दृश्यते । सर्वं संदिग्धमिति ते निपुणस्यास्ति निश्चयः ॥
संशयश्च न संदिग्धः संदिग्धाद्वैतवादिनः । दूरं गत्वापि दुर्वारः संशये निर्णयस्तव ॥
मानामानविभागेऽतः सामान्येन व्यवस्थिते । क्वाचित्कसंशयोच्छित्त्यै लक्षणं संप्रचक्षते ॥

तत्र व्युत्पत्तिविवक्षाभेदात् प्रमितिं तत्करणं च यथेच्छं प्रमाणमाहुरित्यवोचाम, आश्रयप्रामाण्यस्यानादेशिकत्वात् । * आप्तप्रामाण्यात्—आप्तोक्तत्वहेतोः प्रामाण्यादित्यर्थः । न हि वक्तृप्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्य उपयुज्यते लौकिकवाक्येषु; किंतु कारणदोषाभावः । द्विधाऽपि प्रमितिरेव शोध्या ॥

प्रमालक्षणपरीक्षणम् ॥ तत्रास्मदीया एव केचिदन्यथाख्यातिमिच्छन्तः स्मृतेः प्रामाण्यमनिच्छन्तः सम्यगनुभवः प्रमेति लक्षयन्ति; उभयमिच्छन्तः, यथार्थज्ञानं प्रमेति; उभयमनिच्छन्तः, अनुभूतिः प्रमेति । एवंप्रायाणि च वाद्यन्तरोक्तानि लक्षणानि । वयं तु ब्रूमः—यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमेति ।

यथार्थख्यातिमख्यातिमन्यथाख्यातिमेव वा । इच्छद्भिर्न विमन्तव्यमिदं लोकानुसारतः ॥
स्मृतिमात्राप्रमाणत्वं न युक्तमिति वक्ष्यते । अबाधितस्मृतेर्लोके प्रमाणत्वपरिग्रहात् ॥

बुद्धागमादित्यागे च न हेतुः स्मृतिमूलता । विशुद्धस्मृतिमूलेऽपि मानवादौ प्रसङ्गतः ॥
भ्रान्तिं प्रमातो भिन्दन्तो न चाहुः स्मृतिमानताम् । स्मृतित्वमेव हि व्यक्तमप्रामाण्यं भवन्मते ॥
पीतशङ्खभ्रमादौ च न ह्येतदु [ह्येवमु] पपद्यते । चक्षुषैव हि शङ्खादेः पीतिमादेश्च तत्र धीः ॥
ततश्च प्रतिपत्तौ वा व्यवहारोदयेऽपि वा । तथाभावान्यथात्वाभ्यां प्रमाभ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥
विपर्ययादेर्व्यावृत्तिरेवमेव हि सिध्यति । यत्किंचिदन्यथात्वं हि वैपरीत्यमिती [मपी] प्यते ॥
आत्मख्यात्यादिवादेष्वप्यन्यथात्वमवारितम् । भ्रमप्रवृत्तिबाधादेरन्यथा न हि संभवः ॥
एवं सत्यन्यथाधीस्तत्सामग्री वाऽपि लाघवात् । अयथाव्यवहारस्य हेतुरि [त्यि] त्यवशिष्यते ॥
सर्वैरप्यन्यथाख्यातिर्दुस्त्यजत्वाल्लघीयसी । तद्वादिनाऽप्यवर्ज्यत्वात् ततोऽप्यख्यातिलाघवम् ॥
स्वारस्यमन्यथाख्यातावख्यातौ लाघवं स्थितम् । इति दर्शयितुं भाष्ये द्वि [ती] तयं तदनु [श्रि] ज्झितम् ।
यन्नाथमुनिमिश्राद्यैर्यथार्थख्यातिसाधनम् । तल्लोकबुद्ध्यनारोहाद्वैभवं केचिदूचिरे ॥
मानाद्रूप्यादिसत्त्वेऽपि तयोरन्यतरद्धवम् । कार्याक्षमत्वाग्रहणात् तत्क्षमत्वग्रहेण वा ॥
ख्यात्यन्तराणां दोषास्तु तत्तत्सिद्धान्तशीलने । स्वयमेवोन्मिपन्त्येव संग्रहात् किंचिदुच्यते ॥

तत्रात्मख्यातौ तावत्—

अन्यद्विज्ञानमस्मीति धीरन्यविषया न वा । आद्येऽर्थस्यापि तद्वद्धीरन्यत्रैकैव धीर्भवेत् ॥
सन्तानान्तरविज्ञानं स्वसन्ताने क्षणान्तरम् । या धीः साधयते सा हि स्वतो बाह्यं विगाहते ॥
सहोपलम्भनियमः संविदो ग्राह्यलक्ष्म च । [भेदेऽप्यत्रैव] बोधेऽप्यर्थ इवेत्येवं ज्ञानार्थैक्यं न तद्भवेत् ॥
दोषादिहेतुजालस्य मिथ्यात्वेऽपि यथेष्यते । अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वेऽप्यनिवार्यस्तथा भ्रमः ॥
ततो माध्यमिकस्यैव पक्षस्तत्रावशिष्यते । न च तत्रापि निस्तारः सर्वथाऽनुपपत्तितः ॥
असत्त्वं लौकिकं ब्रूषे लोकोत्तरमथापि वा । न निषेधो निरुपधिः पूर्वत्रा [न्त्यं न] न्यत्र धीपदम् ॥
चतुष्कोटिविमुक्तं च तत्त्वं प्रामाणिकं न वा । पूर्वत्र तावती सत्ता न चेत् तद्धीरसन्मतिः ॥

अन्येषां च निरधिष्ठानख्यातौ—

[त] अत्रासदेव भवतामत्रेति ख्यायते न वा । आद्ये सिद्धमधिष्ठानं द्वितीये ख्यात्यपह्नवः ॥
किं च स्वनेत्रनिष्ठ्यूतं तिमिरं तिमिरार्दितैः । केशस्तबकसादृश्यात् तथा भात्येवमीदृशाः ॥
यद्यप्यविद्यमानोऽर्थो विद्यमानतया स्फुरेत् । तथाऽप्यसावधिष्ठानं स्वदेशादौ मितो हि सः ॥
इदंत्वेन प्रतीतेऽर्थे तदारोपं परे विदुः । तस्मिन्निदंत्वारोपस्ते फलतस्तुल्यता द्वयोः ॥

अनिर्वचनीयख्यातौ—

अनिर्वाच्यतया वस्तु निरुच्येत न वा त्वया । आद्ये विरोधो विविधो द्वितीयेऽसन्मतस्थितिः ॥
सदसद्व्यतिरेकोऽपि विरुद्धो यदि गृह्यते । सदसद्रूपता किं नु प्रतीता [तन्न] तु न गृह्यते ॥
अनुष्णाशीतवत् तुच्छाद्ब्रह्मणश्चातिरेकिता । साध्येत ख्यातिबाधादेर्यदि सिद्धं तदत्र नः ॥
न च विश्वस्य बाधोऽपि स्वरसादुपजायते । अप्रतिष्ठितत्वयुक्त्या तु बाधो ब्रह्मापि संस्पृशेत् ॥

नाशात् सदितरत्वं च नाशकाले यदीष्यते । स्वकाले यदि बाधः स्यान्नाशस्याप्यनिरूपणम् ॥
नित्यत्वेन श्रुतानां च केषां चिन्न हि नाशिता । भागासिद्धस्ततो हेतुर्न चैक्यं नाशबाधयोः ॥

निर्विषयख्यातौ—

विषयालीकभावादौ ख्यात्यन्तरपरिग्रहः । अनुल्लेखस्तु रूप्यादिधीरित्युक्त्या निबर्हितः ॥

निगमनम् ॥ ततश्चात्रान्यथाधीर्वा तद्धेतुमतिरेव वा । भ्रान्तिर्वस्तुविरूपस्य व्यवहारस्य कारणम् ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रत्यक्षाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

तदिहान्यथाख्यातिपक्षे विपर्ययस्य संशयस्य च व्यवच्छेदार्थम् * यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानम् इति प्रमाणलक्षणे यथावस्थितादिविशेषणम् । अख्यातिपक्षेऽपि तत्सामग्र्यनुप्रविष्टं ज्ञानं तत्तच्छब्देन व्यपदिश्यते । तच्च तत्राप्रमाणमिति लोकसिद्धत्वाद्व्यवच्छेद्यमेव । तत्रापि प्रत्येकांशे याथार्थ्यं न विहन्यते ॥

विपर्ययनिरूपणम् ॥ तत्राद्ये पक्षे अन्यस्य अन्यथाध्यवसायो विपर्ययः । द्वितीये तु पक्षे सामान्यतो धर्मिस्फुरणे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधविरुद्धविशेषाध्यवसाय इति । स चायमनेकविधः— एकानेकविरुद्धविशेषस्फुरणात् । तत्र एकविशेषस्फुरणं यथा—पीतः शङ्ख इत्यादि । अनेकविशेषस्फुरणं यथा—एकमेव भिन्नमभिन्नं चेत्याद्यनेकान्तवादिनाम्, प्रपञ्चः सद्विलक्षणोऽसद्विलक्षणश्चेत्याद्यद्वैतवादिनाम् । परस्परविरुद्धानेकविशेषवन ईदृशस्य विपर्ययस्य संशयाद्भेदो मिथो विरोधाभिमानविरहेण समुच्चिताध्यवसायः । धर्मविरोधे परस्पराविरुद्धानेकविशेषस्फुरणं यथा—विपुलत्वैकत्वविशिष्टे चन्द्रे अल्पत्वद्वित्वादिग्रहः । विपर्ययमेव धर्मान्तरधर्म्यन्तरभेदादन्यथाख्यातिविपरीतख्यातिभेदेन क्वचिद्व्यवहरन्ति । यथा पीतशङ्खरज्जुसर्पभ्रमौ । तयोश्च रजस्तमसी मूलमिति गीयते—

* यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ इति ॥

यद्यपि रज्जुसर्पादिभ्रमे रज्जुत्वादिधर्मविपरीतसर्पत्वादिधर्माध्यास एव; तथाऽपि स्वरूपनिरूपकधर्मत्वेनान्तरङ्गतया धर्मिवैपरीत्यव्यपदेशः । श्वैत्यादेस्तु निरूपितस्वरूपविशेषकत्वमेव । **विवरणे** त्वेवमुक्तम्—त्रिविधमज्ञानम्—स्वरूपाज्ञानम्, अन्यथाज्ञानम्, विपरीतज्ञानमिति । स्वरूपाज्ञानं नाम वस्तुनोऽप्रतिपत्तिः । अन्यथाज्ञानं वस्तुनो वस्त्वन्तरतया भानम्; यथा शुक्तेः रूप्यतया । विपरीतज्ञानं तु यथावत् वस्तुनि भासमाने युक्तिभिस्तस्यान्यथोपपादनम्; यथा—ज्ञातृतया अहंत्वेन चात्मनि भासमानेऽपि कुयुक्तिभिरस्य भ्रान्तितोपपादनं कुदृशाम् इति । अधर्मेन्द्रियदोषदुस्तर्काभ्यासदुर्व्याप्त्यनुसंधानविप्रलम्भकवाक्यश्रवणादिभिस्तत्त्वाग्रहसहकृतैर्विपर्ययस्य यथासंभवमुद्भवः ॥

संशयनिरूपणम् ॥ सामान्यधर्मिस्फुर [ग्रह] णे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधप्रतिपन्नमिथोविरोधानेकविशेषस्फुरणं संशयः । यथा—ऊर्ध्ववस्तुमात्रग्रहणे सति तद्विरोधितयाऽननुसंधीयमानयोर्मिथः स्फुटविरोधयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्फुरणम्—अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । मिथो विरोधाग्रहणे तयोर्विकल्पो न स्यात् । तत एव *डोलावेगवदत्र स्फुरणक्रमः इत्येके, एकस्मिन् युगपदन्योन्यप्रतिक्षेपस्य धीविरुद्धत्वात् । अत्र *चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः । तस्यैव बहु-

र्मिर्युगपदट्टढसंयोगः संशयः इत्यात्मसिद्धिग्रन्थोऽपि न विरुद्धः; इतरथा ज्ञानार्थयोर्दृढादृढसंश्लेषनिरूपणानुपपत्तेः । युगपदिति तु शैघ्र्यमात्रपरम् । यौगपद्याभ्युपगमेऽपि अदृढत्वं परस्परप्रतिक्षेपप्रकारविशेष एव ; अन्यथा अयमूर्ध्वो वा स्थाणुर्वेत्यादिसंशयप्रसङ्गः । यद्यप्यविरुद्धेष्वपि केषुचिदधर्मादिमूलकविरोध [केषुचिदविरोधा] ग्रहणात् केषांचिदीदृशोऽपि संशयः संभवति ; यथा—आत्मा ज्ञानं वा ज्ञाता वेति, ज्ञनं धर्मो धर्मि वेत्यादि ; तथाऽप्याभिमानिकं परस्परप्रतिक्षेपित्वं तत्राप्यस्त्येव । अस्य च समानधर्मविप्रतिपत्तिभ्यामेवासाधारणकारणाभ्यामधर्मादिसहिताभ्यां यथासंभवमुद्भवः । तदुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—* कश्चैष संशयः कतिविधश्च ? एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकविशेषावभासः संशयः ; स च द्विविधः इत्यादिना । तत्र समानधर्मः साधारणो धर्मः । तज्जनितो यथा—ऊर्ध्वत्वाविशेषात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । अगृह्यमाणबलतारतम्यविरुद्धानेकज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिः । सा च सजातीयविजातीयाभासरूपद्वित्रिचतुरादिज्ञापकभेदाद्बहुप्रकारा । प्रत्यक्षतदाभासविप्रतिपत्तेः संशयो यथा—चक्षुषा समुखं प्रतिभाति दर्पणतलम्, स्पर्शनेन त्वन्यथा ; किमिदं समुखं निर्मुखं वेति । अनुमानतदाभासविप्रतिपत्तेर्यथा—धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमान्, निरालोकत्वादनग्निरित्यत्र साग्निरनग्निर्वेति । श्रुतिविप्रतिपत्तेर्यथा—भेदाभेदव्यपदेशाभ्यां जीवो ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वेत्यादि । वादिविप्रतिपत्तेर्यथा—वैशेषिकौपनिषदवाक्यद्वयश्राविणो मध्यस्थबुद्धेः किमिन्द्रियाणि भौतिकानि, आहंकारिकाणि वेति । एवं पामरादिवाक्यविप्रतिपत्तेरपि—नद्यास्तीरे [पञ्च] फलानि सन्ति, न सन्ति वेत्यादि । प्रत्यक्षानुमानविप्रतिपत्तेर्यथा—चक्षुषा पीतशङ्खभ्रमे शङ्खत्वाच्च सितत्वानुमाने, किमयं शङ्खः पीतः सितो वेति । प्रत्यक्षागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किमहमर्थः स्थूलोऽणुर्वेति । अनुमानागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किं परमाणूपादानं जगत्, उत ब्रह्मोपादानमिति ; एषा दिक् । केचितु विप्रतिपत्तिशब्दमात्रे मुह्यन्तो वादिविप्रतिपत्तिमेव विप्रतिपत्तिं मन्यन्ते, तदयुक्तम् , विशेषाभावात् । यदुक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

* साधारणाकृतेर्दृष्टयाऽनेकाकारग्रहात्तथा । विपश्चितां [च विमतेः] विवादाच्च त्रिधा संशय इष्यते ॥ इति ;

तदपि नूनं परानुकारमात्रम् , द्वितीयतृतीययोरैकराश्यात् ग्राहकावान्तरभेदस्यातिप्रसङ्गित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । अत्र चानेकाकारग्रहो नानाकारग्रहो विवक्षितः ; न त्वनेकव्यावृत्तासाधारणाकारग्रहः ; अनन्तरम् *अर्थेष्वेष्वविशेषेण द्याकारग्राहिधीद्वयम्, इत्यादिना तस्यैवोदाहरणात् । असाधारणधर्मादपि केचित् संशयमाहुः ; यथा—गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्या अनित्या वेत्यादि । अत्र गन्धवत्त्वस्य नित्यात्मादिव्यावृत्तेः कृतकत्वादिवदनित्यत्वसारकत्वम् , अनित्याबादिव्यावृत्तेर्निरवयवत्वादिवन्नित्यत्वसारकत्वमिति विरुद्धविशेषद्वयान्वितसमानधर्मस्येव तदुभयव्यावृत्तासाधारणधर्मस्यापि संशयहेतुत्वमुपपन्नमिति । तदयुक्तम् ; नहि तत्र गन्धवत्त्वादिना संशयोत्पत्तिः, अपि तु व्यतिरेकनिरूपणविलम्बात्प्रागेव गन्धादिविशिष्टद्रव्यस्य नित्यानित्यसाधारणतया भासमानैर्द्रव्यत्वादिभिरेव । तत्रान्यतरशिरोनिर्णिनीषया विशेषकधर्मचिन्तायां तु गन्धवत्त्वमुभयानन्वितत्वादुभयोरप्यनिष्कर्षकमित्येतावदेव चिन्त्यते । केवलव्यतिरेकिभङ्गे चैतद्विशदं भविष्यति । गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्या वा अनित्या वेति तु यदा कश्चिद्व्यवहरेत्, तत्रापि गन्धवत्त्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरस्य प्रयोजकं न वा इत्येव संदेहः । सोऽपि धर्मत्वादिलक्षणसमानधर्मादेव । अथ नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वादनित्यत्वम्, अनित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वाच्च नित्यत्वं पुरस्कृत्य नित्या अनित्या वेति संशेते ; तदाऽपि हेतुभूतधर्मद्वयनिमित्तोऽयं संशयः । न ह्येक एवात्र हेतुः । गन्धस्तु तत्र सामान्यरूपस्तटस्थः ; न तु हेतुः । विप्रतिपत्तिमपि केचित् समानधर्म एवान्तर्भावयन्ति । यथा हि ऊर्ध्वत्वमुभयसाधारणम्, तथा वादिपरिगृहीतत्वादेरपि साधारणत्वात् विमतिविषयस्य धर्मिणो वा सामान्य-

वेषस्य तदुभयसाधारण्यादिति। तथाऽपि साधारणधर्मस्य सहानुभूतस्थाणुत्वपुरुषत्वस्मारकत्ववत् विप्रतिपत्तेरपि समानधर्मोन्नीतिनिरपेक्षाया एव तदुपजीव्यतया तत्पूर्वभाविन्याः साक्षात्तत्तद्विशेषस्मारकत्वसिद्धेर्द्वैधमुक्तमस्माभिः ॥

पुनश्चायं द्वित्रिचतुरादिशिरोधिकरणभेदाद्बहुविधः; यथा—अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, घटः सत्योऽसत्यो निर्वचनीयोऽनिर्वचनीयो वेत्यादि। तथा इमौ स्थाणू वा पुरुषौ वा, एते पदार्थाः सत्या असत्या निर्वचनीया अनिर्वचनीया वेत्यादि। यस्तु द्वयोरन्यतरस्य चोरत्वे सिद्धे अयं चोरः अयं वा चोर इति संदेहः, स तु अयं चोरो न वा इत्येवंरूपसंशयद्वयसमाहारः। यद्वा यश्चोरः, सः अयम् अयं वा इत्येक एव। अथवा चोरत्वमेतन्निष्ठम् एतन्निष्ठं वेति। यद्यप्युभयव्यतिरिक्तपुरुषचोरत्वाभावे तयोरन्यतरस्याचोरत्वे वा तात्पर्यान्निर्णयगर्भत्वम्, तथाऽपि उभयोरन्यतरविशेषनिर्णयाभावात् तस्मिन्नंशे संशय एव। न चैकस्यापि ज्ञानस्य संशयनिर्णयात्मताविरोधः, सर्वस्मिन्नपि संशये धर्म्यंशादौ निर्णयस्य दुस्त्यजत्वात्। पुनर्द्विविधोऽयम्—अन्यतरकोटिपरिशेषयोग्यत्वतदयोग्यत्वभेदात्। पूर्वो यथा—स्थाण्वात्मके वस्तुनि स्थाणुः पुरुषो वेति। उत्तरस्तु पलालकूटे द्विरदो गिरिशिखरं वेति। तत्र निरूपकाणां प्रायशः पूर्व एव भवति। तेनैव च प्रवृत्तस्य पाक्षिकोऽर्थलाभः। यद्वा निरीहस्यैव कदाचित् द्वितीयेन संशयेन विपर्ययेण च प्रवृत्तस्य दैवात् तदातनार्थसंनिपातेनाभिमतलाभ इति। पुनरपि इमौ संशयविपर्ययौ सामान्यधर्मिणो विशेषाणां चानुभूयमानत्वस्मर्यमाणत्वादिभेदात् बहुविधावूहनीयाविति। किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्येवमादिरूपोऽनध्यवसायो नामान्यो ज्ञानविशेष इति केचित्; तदसारम्, तस्य संज्ञादिविशेषसंदेहसमनन्तरभाविनद्विशेषबुभुत्सात्मकत्वात्। अथवा अवच्छेदकादर्शनादनवच्छिन्नकोटिविशेषः संशय एव। ऊहस्तु प्रायः पुरुषेणानेन भवितव्यमित्यादिरूप एककोटिसहचरितभूयोधर्मदर्शनादनुत्कटान्यकोटिकः स एव। प्रायः पुरुषेण भवितव्यमिति पुरुष एवेत्यभिप्रायश्चेत् यथोचितं प्रत्यक्षानुमानादिष्वनुप्रवेशः। तर्करूपमूहं तु अनुमाने वक्ष्यामः ॥

त्रिविधं प्रमाणम्—प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्। भगवता **मनुना**ऽप्युक्तम्—

* प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥

आह च भगवान् **शौनकः**—* दृष्टानुमानागमजं ध्यानस्यालम्बनं त्रिधा। इति। भाष्यकारेण च प्रत्यक्षादित्रयं स्वशब्देनोपादाय *प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः इत्यन्येषामनादरः कृतः। सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामिति च पराभ्युपगममात्रं द्योतयति, तत्र प्रतिवादिनः षट्प्रमाणाभ्युपगमात्। प्रत्यक्षानुमानागमानामेव च मिथो भेदो **वेदार्थसंग्रहे** विशदमुपपादितः। यत्तु *मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च इत्यत्र **भाष्यम्**—*ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः इति, तत्रापि योगजस्य प्रत्यक्षस्य प्राधान्यात् पृथग्व्यपदेशः। अन्तर्भावं च वक्ष्यामः। उक्तं च **श्रीविष्णुचित्तैः प्रमेयसंग्रहे**—* प्रमाणसंख्याविवादेऽपीत्यत्र त्रिप्रमाणत्वं भाष्योक्तम् इति। भाष्ये च केषुचित् कोशेषु यथार्थख्यातिसमर्थनदशायाम्—*अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण। प्रत्याक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातमागमगम्यं च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति? किं नोपपद्यते? इत्यादिः पाठो दृश्यते। यद्यपि स्मृतिरपि यथार्था प्रमाणमिति वक्ष्यते, तथाऽपि प्रत्यक्षादिमूलतया तदविशेषात् पृथगनुक्तिः। उक्तं च **तत्त्वरत्नाकरे**—* प्रत्यक्षादिमूलानां स्मृतीनां स्वस्वमूलेऽन्तर्भावविवक्षया प्रमाणत्रित्वाविरोधः। चतुष्ट्वे च वैदिकानुवादो दर्शितः इति। स चाय-

मनुवादः पूर्वोपात्तः—* स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् इति प्रत्यक्षाद्यविशेषेण वेदानुवादाच्च इति। **प्रज्ञापरित्राणे** तु स्मृतिप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि ज्ञानस्य तावत् करणभेदाच्चातुर्विध्यमेवोक्तम्—

* तत्रेन्द्रियार्थसंबन्धो लिङ्गशब्दग्रहौ तथा। संस्कारोन्मेष इत्येते संविदां जन्महेतवः॥ इति।

यत्तु तत्रैव—* स्वयंसिद्धिस्तथा दिव्यं प्रत्यक्षमनुमाऽऽगमः। पञ्च सन्ति प्रमाणानि जैमिनिव्यासयोर्हृदि॥

इत्यादिना स्वयंसिद्धिदिव्ययोः पृथङ्निरूपणं कृतम्, तत् प्रत्यक्षावान्तरवैरूप्यबोधनाभिप्रायम्। यथोक्तं **श्रीविष्णुचित्तैः**—* भगवत्प्रसादलब्धयोगिप्रत्यक्षं दिव्यम् इति॥

प्रत्यक्षलक्षणम्॥ तत्र साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्षम्। साक्षात्त्वं च जातिरूप उपाधिरूपो वा कश्चित् ज्ञानस्वभावविशेषः स्वात्मसाक्षिकः॥

ज्ञानकारणकज्ञानस्मृतित्वरहिता म[मि]तिः। अपरोक्षेति निष्कर्षे नाव्याप्त्यादिप्रसञ्जनम्॥

प्रमेयसंग्रहे त्वेवमुक्तम्—* साक्षादनुभवः प्रत्यक्षम्। साक्षात्त्वं जातिः इत्यादि। **तत्त्वरत्नाकरे**ऽप्येवमुक्तम्—

* अपरोक्षप्रमाध्यक्षमापरोक्ष्यं च संविदः। व्यवहार्यार्थसंबन्धिज्ञानजत्वविवर्जनम्॥ इति॥

पारोक्ष्यं चैवमुक्तम्—पारोक्ष्यं व्यवहार्यानन्तर्गतवस्तुवेदनापेक्षा। तदनन्तर्गतलिङ्गाद्यपेक्षा पारोक्ष्यमनुमादौ इति। **वरदविष्णुमिश्रैर्मानयाथात्म्यनिर्णये** त्वेवमुक्तम्—अपरोक्षप्रमा प्रत्यक्षम्। प्रमाया आपरोक्ष्यं नाम विशदावभासत्वमिति ब्रूमः। किमिदं वैशद्यं नाम? असाधारणाकारेण वस्त्ववभासकत्वम्—इत्यादि। साक्षात्त्वं द्विधा; नित्यं चानित्यं च। ईश्वरनित्यज्ञानादिनिष्ठं नित्यम्। अस्मदादिज्ञाननिष्ठं त्वनित्यम्। अस्मदादिप्रत्यक्षं द्विधा, योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं चेति। तत्र योगिप्रत्यक्षं प्रकृष्टादृष्टविशेषजम्। तत् युक्तावस्थायां मनोमात्रजन्यम्। वियुक्तावस्थायां तु बाह्येन्द्रियजन्यमपि। तच्च बुभुत्सादिप्रतिनियतविषयमागमैकसिद्धं च। भावनाबलजमात्रं जगत्कर्तरि प्रत्यक्षं प्रतिक्षिप्तं **शास्त्रयोन्यधिकरणे**, अन्यत्र भाष्यकारैरेव साक्षाद्योगिप्रत्यक्षस्य कण्ठोक्तेः, तस्य संभवतोऽप्यागमिकेश्वरज्ञानमूलस्यागमानुवादत्वापादनाशक्त्या तत्रौदासीन्यात्; धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, घटवत्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्सुखादिवदित्याद्यनुमानानां विपक्षे बाधकविरहादिभिराभासत्वात्; आगमबाधप्रसङ्गस्यैव पुरस्कारे त्वागमेनैव चरितार्थत्वात्; अन्यथा धर्मादयः कस्यचिच्चक्षुर्ग्राह्या इति वदतो बौद्धस्य किं प्रतिवक्ष्यसि। यश्चानुव्यवसाये सविषयव्यवसायप्रत्यक्षतामिच्छति, तस्यास्मदादिष्वपि धर्मादिव्यवसायानुव्यवसाये धर्मादिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ कथं तदतिरिक्तयोगिप्रत्यक्षानुमासिद्धिः? तद्व्यवच्छेदेन प्रयोगेऽपि सौगतोक्तचाक्षुषत्वादिसाधनप्रसङ्गः स्यादिति। स चादृष्टविशेषो योगाभ्यासतपश्चर्यादिभिर्जायते। तस्मादार्षाभिमतमपि प्रकृष्टादृष्टजत्वाविशेषात् तत्रैवान्तर्भूतम्। यथोक्तं **प्रज्ञापरित्राणे**—

* अत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्ज्ञा[द्वा]नमर्थावभासकम्। दिव्यं प्रमाणमित्येतत् प्रमाणज्ञाः प्रचक्षते॥

परमेश्वरविज्ञानं मुक्तानां च धियस्तथा। संजयार्जुनवाल्मीकिप्रभृत्यार्षधियोऽपि तत्॥ इति॥

इन्द्रियानपेक्षमिति—अदिव्येन्द्रियानपेक्षमित्यर्थः। अत एव हि गीयते—* दिव्यं ददामि ते चक्षुः इत्यादि। यद्वा परमेश्वरादिविज्ञानसहपाठादिभिस्तथैव मन्तव्यम् [तन्मतम्]। अनन्तरं चैवमुक्तम्—

* स्वाभाविकस्य ज्ञानस्य स्वतः सर्वावभासिनः। अविद्याप्रतिबन्धस्या[बद्धस्या]प्रतिबन्धोऽक्षयोगतः॥

अविद्याहानितो मुक्तपुरुषाणां हि संविदाम्। स्वाभाविकस्वरूपेण निखिलार्थावभासिता॥

प्रतिबन्धकभावस्य प्रत्युत्तम्भकभाविना । परेणानुगृहीता धीर्ऋषीणां सर्वभासिका ॥ इति ॥

मानसप्रत्यक्षमप्यस्मदादीनां नास्त्येवेति **वृद्धसम्प्रदायः**, आत्मस्वरूपस्य तद्धर्मभूतज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वात्, सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तत्तद्धेतुतयाऽभिमतज्ञानविशेषानतिरेकस्य **वेदार्थसंग्रहे** समर्थितत्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टास्मदाद्यनुभवस्य शास्त्रादिप्रसिद्धत्वात्, पूर्वानुभवादिज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात्, *आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः इति **शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यस्या**न्वारोहेणाप्युपपत्तेरिति । ततश्चादिव्यबाह्येन्द्रियप्रसूतं[प्रसृतं] ज्ञानमयोगिप्रत्यक्षम् । तत् सामान्यादृष्टालोकविशेषादिसहकृतेन्द्रियजन्यं दृष्टसामग्रीविशेषात् प्रतिनियतविषयम् । तत् श्रोत्रादीन्द्रियासाधारणकारणभेदात् पञ्चधा । विषयेन्द्रियसंबन्धश्च द्रव्येषु संयोगः, द्रव्याश्रितेषु रूपादिषु तु संयुक्ताश्रयणम् । यथोक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**—

* अत्र वृद्धा विदामासुः संयोगः संनिकर्षणम् । संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥ इति ॥

पुनः प्रत्यक्षं द्विधा, सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति । सप्रत्यवमर्शं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् । तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

नैयायिकनिर्विकल्पकनिराकरणम् ॥ उभयविधमप्येतद्विशिष्टविषयमेव । अविशिष्टवस्तुग्राहिणो ज्ञानस्यानुपलम्भात् अनुपपत्तेश्च । बालमूकतिर्यगादिविज्ञानमपि हि संज्ञादिविकल्परहितमपि विशिष्टवस्तुविषयमेव, अन्यथा तेषां हेयोपादेयविभागपूर्वकप्रवृत्तिविशेषानुपपत्तेः । विप्रतिपन्नं विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकम्, विशिष्टज्ञानत्वात्, सुरभि चन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानवदिति चेन्न; एकसामग्रीवेद्यविशेषणेषु तन्निरपेक्षत्वात्, स्वरूपसंबन्धपक्षे स्वरूपग्रहेणैव संबन्धस्यापि ग्रहणात्, तावतैव विशिष्टग्रहणसिद्धेः, समवायवादेऽपि तस्यैव गृह्यमाणस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वात्, समवायविशिष्टप्रत्यये तथैवाभ्युपगमात्, तद्वैशिष्ट्यग्रहे च गुणवैशिष्ट्यग्रहस्यावर्जनीयत्वात् । न च समवायस्य सविकल्पकैकविषयतेति वाच्यम्, निर्विकल्पके धर्मवद्धर्मिवच्च [धर्मधर्मिवत्] तत्संबन्धस्याप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषेण ग्रहणसंभवात्, योग्यस्य संनिकृष्टगृह्यमाणसंबन्धिनः संबन्धस्याग्रहणानुपपत्तेः, अन्यथा नित्यं तदग्रहापातात् । प्रथमाक्षसंनिपातजा बुद्धिर्विशिष्टविषया, बुद्धित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्याद्यपि चिन्त्यम् ॥

सविकल्पकनिरूपणम् ॥ न च सविकल्पकं न प्रत्यक्षमिति वाच्यम्, साक्षात्काराबाधाद्यविशेषात् ।

सहकारिविशेषेण न वैजात्यं प्रसज्यते । तज्जातीये तु यत्किंचिद्वैषम्यं संभवेदपि ॥
यत्र दृश्येत वैजात्यं तथा तत्राभ्युपेयते । तावता नैव सर्वत्र भवेदेतस्य कल्पनम् ॥
केवलेन्द्रियजं चापि न किंचिज्ज्ञानमिष्यते । सहकारिविशेषा हि विभिद्यन्ते प्रतीन्द्रियम् ॥
अतः संस्कारसंभेदेऽप्यपरोक्षत्वयोगतः । प्रत्यक्षत्वं विकल्पस्य न क्वचिद्विनिवर्तते ॥

* निर्विकल्पकमेकजातीयेषु द्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् इत्यादिभाष्यं तु उदाहरणपरं योज्यम् । अत एव हि **श्रीविष्णुचित्तै**रुक्तम्—*संस्कारोद्बोधसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सविकल्पकम्, एकजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणं द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु प्रथमाक्षसंनिपातजं च ज्ञानं निर्विकल्पकम् इति । अन्यत्र चोक्तम्—* केवलचक्षुरादीन्द्रियजन्यं निर्विकल्पकम् इत्यादि ॥ यत्तूक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**—

* विशेषणानां स्वायोगव्यावृत्तिरविकल्पके । सविकल्पेऽन्ययोगस्य व्यावृत्तिः संज्ञिता तथा ॥

इति, तत्रापि संस्कारनिरपेक्षत्वसापेक्षत्वयोः प्रदर्शनपरत्वं ग्राह्यम् । प्रत्यक्षस्य चैवं विभागोऽभिहितः—* द्विविधं चैतत्

प्रत्यक्षम् अर्वाचीनमनर्वाचीनं च। युगपदशेषविषयसाक्षात्कारक्षममनर्वाचीनम्। तत् योगिमुक्तेश्वराणां प्रभावविशेषाधीनमुपपादयिष्यते इत्यादि। अत एव कुदृष्टीनां सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षमित्यविलक्षजल्पितं निरस्तम्। क्रमयौगपद्यादिदूषणं तु भ्रान्तिविकल्पेऽपि समानम्। भ्रान्तिरूपोऽपि हि विकल्पः क्षणिकत्वान्न विरम्य व्यापर्तुमलम्। न च पूर्वज्ञानवार्तां जानाति। न च स्वयं धर्मिप्रतियोगिग्रहणाभावे भेदग्रहणं मन्यसे। तथाऽपि यदि कल्पना भेदविशिष्टं युगपद्गृह्णाति, का प्रत्यक्षे सर्पमृतिः? अतो धर्मिवद्योग्यत्वाज्जात्यादिरूपभेदोऽपि युगपद्ग्राह्यः। अभेद इव भेदोऽपि स्वरूपतः प्रतीतौ [तो] न प्रतियोगिसाकाङ्क्षः; भेदव्यवहारस्त्वभेदव्यवहारवत् तत्साकाङ्क्षः। अतः प्रथममेव भेदधीर्युक्ता। अत एव धर्मधर्मिणोर्धर्मिप्रतियोगिनोरन्येषां च प्रतीतावन्योन्याश्रयो निरस्तः। ततश्च व्युत्पत्तेस्तद्व्यवहारेऽपि न तत्प्रसङ्गः। भेदशब्देन व्यवहारस्य तु प्रतिसंबन्धिनिरूपिताकारे व्युत्पन्नत्वात् तदपेक्षा। भेदत्वं हि भेदानां प्रतियोगिना निरूप्यं न तु जात्यादिलक्षणं स्वरूपम्; यद्ग्रहो यत्र यदारोपविरोधी, स हि तस्य तस्माद्भेदः; गोत्वादि च गृह्यमाणं स्वस्मिन् स्वाश्रये चाश्वत्वाद्यारोपं निरुणद्धीति स्वस्य स्वाश्रयस्य च स्वयमेव तस्माद्भेदः। अपि च प्रतियोगिसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन भेदात् स्वरूपभेदग्रहणैक्यं न संभवतीति वदन् भेददूषणार्थमेव भेदं साधयतीति स्ववचनविरोध इति॥

शाब्दापरोक्षनिरासः— शब्दजन्यमपि प्रत्यक्षमस्तीति त एव वर्णयन्ति; तदप्ययुक्तम्, व्याघातात्। न हि परोक्षजननस्वभावतया सिद्धा सामग्री विशेषाभावे क्वचित् स्वभावमतिपतेत्। न चैकजातीयसामग्रीतः प्रसूतं कार्यं विचित्रं स्यात्, एकस्यैव सामग्र्या सर्वजातीयोत्पत्तिप्रसङ्गात्, एकस्य कार्यस्य विरुद्धजातियोगप्रसङ्गाच्च। * दशमस्त्वमसि इत्यादिदृष्टान्तेऽपि त्वमर्थमात्रं प्रत्यक्षम्। दशमोऽहम् इति प्रत्ययो हि नेन्द्रियस्वातन्त्र्येणोदेति, किंतु पुरुषवचनानुरोधेन। तन्मूलेऽपि चेत् प्रत्यक्षता; एवं धर्मवांस्त्वमसि इति कार्तान्तिकोपदेशादौ तादृशोऽहमस्मि इति बोधे धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। ततश्चाप्रत्यक्षमिति जगति किंचिन्न स्यात्, प्रत्यक्षभूतं यत्किंचिदुद्दिश्य विशेषणतयैव सर्वस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः। पूर्वावगतदशमभावं तु पुरुषं प्रत्युपदेशे माषराशिप्रविष्टमषीन्यायेन पूर्वापरापरोक्षधीनैरन्तर्येण मध्यवर्तिशब्दजन्यधियोऽपरोक्षत्वव्यवहारः कस्यचित् स्याद्वा न वा। अत एव, तत्त्वमस्यादिशब्दः स्वविषयगोचरप्रत्यक्षज्ञानजनकः, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वात् दशमस्त्वमसि संवित् स्वप्रकाशा इत्यादिवाक्यवत् इत्याद्यनुमानानि निरस्तानि, दशमत्वस्वप्रकाशत्वादिविशिष्टाकारेण दृष्टान्तेष्वपरोक्षज्ञानजननासिद्धेः। तथा, विगीतः शब्दो न स्ववाच्यगोचरप्रत्यक्षधीजनकः, शब्दत्वात्, संप्रतिपन्नवत् इत्याद्यपि प्रतिप्रयोक्तव्यम्। उपलम्भविरोधशाब्दप्रत्यक्षलक्षणसंकरादिप्रसङ्गोऽत्र विपक्षे बाधकः। नैवं पूर्वस्य, शब्दजन्यप्रत्यक्षमन्तरेणापि योगजादृष्टजनितसाक्षात्कारात् प्रणिधानविशेषप्रसादितपरमात्मसंकल्पाद्वा निःश्रेयससिद्धेरिति॥

प्रत्यक्षं चिदचिन्मयं जगदिदं यस्येत्यनुश्रूयते यश्चानन्यधियामनन्तविभवः प्रत्यक्षतामश्नुते।
यश्चैको युगपत्सदा स्वत इदं विश्वं दरीदृश्यते प्राज्ञं तं प्रतिपन्नमोक्षणविधादक्षं दिदृक्षेमहि॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रत्यक्षाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च प्रत्यक्षाध्यायः ॥

॥ अनुमानाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथ प्रत्यक्षमूलत्वादागमज्येष्ठभावतः । तयोरन्तरतः साङ्गमनुमानं प्रसाध्यते ॥

व्याप्यस्य व्याप्यत्वानुसंधानाद्व्यापकविशेषप्र[मि]तीतिरनुमानम् । तत् प्रमाणम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वात् । किं च, अनुमानाप्रमाणत्वं नाध्यक्षेणैव गम्यते । नानुमानेन तेनैव तद्विरोधप्रसङ्गतः ॥

न च तत्संशयाकारं सर्वलोकविरोधतः । न च किंचेति दुर्ज्ञानं तथात्वेनैव निर्णयात् ॥

संदेहादनुमेयादौ प्रवृत्तिरिति वादिनः । प्रत्यक्षेऽपि तथैव स्याद्बाधाबाधादिसाम्यतः ॥

यत्तु **चार्वाकेणो**च्यते—

* विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥ इति ;

अन्यत्र च—* विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः ॥

इति ; तत् स्ववचनविरुद्धम्, अनुमाननिरासाय हेतूपन्यासात्, तस्य च हेतोः स्वसाध्यव्याप्त्यनभ्युपगमे अनुमानस्य तेन बाधितुमशक्यत्वात्, अभ्युपगमे तत्रापि * विशेषेऽनुगमाभावः इत्यादिप्रसङ्गात् ॥

न व्याप्तिर्नियमायोगादिति व्याप्तमिदं न वा । व्याप्तं चेत् स्वीकृता व्याप्तिर्न व्याप्तं चेन्न दूषणम् ॥

सर्वस्य व्यभिचारित्वे व्यभिचारो न सिध्यति । एकस्याव्यभिचारित्वे न सर्वव्यभिचारिता ॥

ततश्च सामान्यसिद्धैव व्याप्तिर्हेतोः पक्षधर्मताख्यसहकारिसाहित्यात् साध्यविशेषमुपस्थापयतीति दर्शनबलादभ्युपेयम् । अप्रमाणत्वपक्षेऽप्यन्वयव्यतिरेकावसिना सैव हि सामग्री ; अन्यथा अनुमानतो[ऽ] विशेषप्रतीतिमात्रस्याप्यनुदयप्रसङ्गात् । यथा च सामान्यधीः सामग्रीमध्यपातिनी विशेषबुभुत्सादिहेतुः, तथा सर्वविशेषसंग्राहिसामान्यव्याप्तिधीरपि विशेषानुमितिहेतुरिति यथादर्शनमाद्रियेथाः । स च साध्यस्य विशेषः पक्षसंबन्धसामग्र्या त्र्यन्नविद्भिरिष्यते । तदतिरिक्तविशेषानुमाने त्वनुगमाभावविरोधादयो दोषाः स्युः । अत एव च वयमत्यन्तातीन्द्रियवस्त्वनुमानं नेच्छामः । तदेतत् सूत्रकारैरेव * शास्त्रयोनित्वात् इति जगत्कर्तुः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं वदद्भिः प्रदर्शितम् ॥

अनुमानस्यातिरिक्तत्वस्थापनम् ॥ अस्त्वनुमानं प्रमाणम् ; तथाऽपि प्रत्यक्षान्तर्भूतं स्यादिति चेन्न, साक्षादिन्द्रियव्यापारसाध्यत्वाभावात् । नापि लिङ्गग्रहणावान्तरव्यापारद्वारेन्द्रियजम्, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि स्मर्यमाणलिङ्गाद्व्यापकप्रतीतेः । नापि संस्कारादिप्रत्यासत्त्या मानसता, बाह्येन्द्रियग्राह्येष्वपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम्, बाह्यान्तरप्रत्यक्षविभागायोगात्, बाह्यार्थेषु च मनसः स्वातन्त्र्यादर्शनात् । यत्परतन्त्रता मनसः, तत् पृथक्प्रमाणमित्युच्यते । वेद्यांशपारोक्ष्यं चानुमितेरैन्द्रियिकत्वविरोधि । परंपरया प्रत्यक्षमूलत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारं तु न वारयामः । न चानुमितिः स्मृतिमात्रमिति वक्तुं शक्या, अधिकविषयत्वात् । न चानेकसंस्कारसंभेदेन तत्, अनुभूतानेकस्मरणयौगपद्यसंभवेऽपि वैशिष्ट्यविशेषस्याननुभूतस्य स्मृत्ययोगात् । शाब्दत्वं तु असंभावितमेव । अतः सिद्धम्—अनुमानं प्रमाणं प्रत्यक्षादिबहिर्भूतं चेति ॥

व्याप्तिनिरूपणम् ॥ अनधिकदेशकालनियतं व्याप्यम् । अन्यूनदेशकालवृत्ति व्यापकम् । तदाहुः—

* यो यस्य देशकालाभ्यां [देशतः कालतो वाऽपि] समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽभ्यधिकोऽपि वा ॥ इति ॥

व्याप्तः साधनधर्मव्यतिरिक्तो धर्म उपाधिः । सावयवत्वादनित्यत्वसाधने कृतकत्वस्य, कृतकत्वादनित्यत्वसाधने सावयवत्वस्य समव्याप्तहेतुप्रयोगे तत्स्वरूपस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणत्रयम् । पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वव्युदासाय तु समशब्दः । इतरथा साध्यव्यापक इत्येतावता सावयवत्वादेरुपाधित्वव्युदासः शक्यः । सावयवमीश्वरविग्रहादिकं नित्यतया श्रुत्यादिसिद्ध- मनभ्युपगच्छतां सावयवत्वाद्युदाहरणम् । अभ्युपगच्छतां तु द्रव्यत्वाद्वाच्यत्वसाधने वस्तुत्वस्य, वस्तुत्वाद्वाच्यत्वसाधने द्रव्यत्वस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणद्वयमित्युदाहर्तव्यम् । न चोपाधिव्याप्त्योर्निरूपणे अन्योन्याश्रयता, यावत्साधनदेश- मवर्तमानो यावत्साध्यदेशवर्तीत्युपाधिनिरूपणात् । स च द्विधा, निश्चितः शङ्कितश्च । व्याप्तः पक्षे नास्तीत्यवधारितो निश्चितोपाधिः, यथा—विप्रतिपन्ना सेवा दुःखहेतुः, सेवात्वात्, राजसेवावत्, इत्यनुमाने पापारब्धत्वम् । अयं च [अदृश्च] ईश्वरसेवायां नास्तीति शास्त्रतो निश्चितत्वाद्व्याप्तत्वाच्च निश्चितोपाधिः । पक्षावृत्तिव्याप्त्योरन्यतरस्यापि संदेहे संदिग्धोपाधिः। तत्राद्यो यथा—विप्रतिपन्नो जीवः एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान्, निष्पन्नसमाधित्वात्, शुकादिवदित्यत्र कर्मात्यन्तपरिक्षयः [उपाधिः] । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपन्ने जीवे अस्ति वा नास्ति वा इति संदिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । यद्यपि योगिनामुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, तथाऽपि प्रारब्धकर्मणामेकशरीर एव पर्यवसानमिति न नियमः, निष्पन्नोपायस्यापि प्रतिबन्धककर्मविशेषादनेकदिवसस्थितिवदनेकशरीरपरिग्रहोपपत्तेः । तथा च सूत्रितम्—* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्य [त्स्य] ते इति, * यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इति च । * विनिष्पन्नसमाधेस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि इत्यादिस्मृतिस्त्वनिष्पन्नसमाधेः शरीरान्तरयोगनियमपरतया प्रायिकविषया ; अतो नास्य साधन[ा] व्यापकत्वम् । अपक्षनिष्ठतया निश्चितोऽपि संदिग्धव्याप्तिको यथा—विप्रतिपन्नम् अधर्मः, निषिद्धत्वात्, ब्राह्मणहिंसावदिति हिंसाव्यतिरिक्तसमस्तनिषिद्धपक्षीकारेण प्रयोगे हिंसात्वमुपाधिरिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्, तदा अग्नीषोमीयादिषु विपक्षेषु हिंसालक्षणमस्ति वा न वेति सांख्यवेदान्तिविप्रतिपत्त्या संदिहानस्य हिंसात्वं संदिग्धव्याप्तिकं भवति । पक्षे च स्वयंपतितजन्तुभक्षणादौ निषिद्धेऽपि हिंसात्वं नास्त्येवेति निश्चितमिति । उपाधेश्च साधनाभिमतधर्मे स्वगतव्याप्यत्वाध्यासहेतुत्वादुपाधिशब्दवाच्यत्वम् । तदेवं हेतोः सोपाधिकत्वे व्याप्यत्वासिद्धिः ; निरुपाधिकसंबन्धे व्याप्यत्वसिद्धिः ॥

केचित्तु व्यापकाभावाद्व्याप्याभावप्रतिपादनमुखेन साध्यव्यापकस्योपाधेर्दूषणत्वमाहुः । तदा साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इत्येव वक्तव्यम् ; तथाऽपि सर्वस्य पक्षेतरत्वस्य नोपाधिता, पक्षस्य साध्यविपर्ययानिश्चये तद्व्यतिरिक्तत्वस्य व्यापकत्वानिश्चयात् । नन्वतीन्द्रियोपाधिशङ्कायां कथं साध्यनिश्चयः ? मैवम्, अनुमानाप्रामाण्यवादिभिरतीन्द्रियस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्, तत्र प्रामाण्याभ्युपगमे तु क्वचिन्निरुपाधिकत्वसिद्धावन्यत्रापि तदविशेषात् । अपि च शङ्क्यमानोऽतीन्द्रिय उपाधिर्व्यापको वा न वा? पूर्वत्र वह्न्यादेरपि सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्रापि नित्यो वा अनित्यो वा ? नित्यत्वे साध्यस्यापि सदातनत्वापातः । अनित्योऽपि हेतुसाध्ययोरुभयोर्व्यापकः, उभयाव्यापकः, अन्यतरव्यापको वा ? आद्ये साधनाव्यापकत्वाभावादुपाधिलक्षणहानिः । द्वितीयेऽपि उभयासंसर्गेऽप्युभयव्याप्यतामात्रेऽपि साध्यसमव्याप्त्यभावात् । तृतीयेऽपि साधनमात्रव्यापकस्य विशेषणयोरभावात् । साध्यमात्रव्यापकस्य तु साधनाव्यापकत्वं पक्षादन्यत्र हेतोः स्वव्यतिरेकेण वृत्तेर्वा, पक्ष एव वा स्यात् ? न प्रथमः ; तथा सति साध्यव्यापकस्य हेतुमन्तरेण वृत्तौ हेतोः साध्यव्यभिचारः क्वचिदन्यत्र दृष्ट इत्युक्तं भवति ; स एव प्रत्यर्थितां भजते ; अन्यथा तथाभूतोपाधेरसंभवः । द्वितीये तु सर्वत्र सपक्ष एवा[पक्षे योऽ]सौ साध्यवदनुगत उपाधिः, तस्य तेनैव हेतुना पक्षे साधनाद्धेतोस्तद्व्यभिचारस्याप्यसंभवात्, पक्षे

चातीन्द्रियस्य तस्याभावस्याप्यदर्शनात् । तेनापि निरुपाधिक एव संबन्ध इति । साध्यवत् साध्यसामग्रीवच्च हेतुबलादेव सोऽपि पक्षे समापतन् न स्वनिवृत्त्या साध्यं निवर्तयितुमलमिति स कथमुपाधिः ? अथ तेनैवाप्यतीन्द्रियेणातीन्द्रियोपाध्यन्तरप्रयुक्तसंबन्ध इति शङ्क्येत, तथा सत्यनवस्थापातः । अपि च—

उपाधित्वेन शङ्क्यस्य संबन्धो निरुपाधिकः । अन्यथोपाधिता नास्ति तद्वदन्यत्र गृह्यताम् ॥

तत्त्वरत्नाकरे तु एवमुपाधेः स्वरूपं प्रमाणमवान्तरभेदो दूषणत्वप्रकारश्चोपपादितः । यथा—

* केनचिद्यस्य संबन्धे योऽवच्छेदक एष हि । तस्योपाधिर्यथा वह्नेरार्द्रैधो धूमसंगमे ॥

श्रोत्रत्वयोगे नभसो यथा वा कर्णशष्कुली । संसारयोगे जीवस्य कर्माविद्यादि वा यथा ॥

साध्यव्या[पः]पकः साधनाव्यापक इति तं [उप] लक्षयन्ति । केचित् साधनाव्यापकः साध्यसमव्याप्तिरिति च—इत्यादिना स्वरूपं निदर्शितम् । किमस्य ज्ञापकम् ? साधनस्य क्वचित् साध्यासंबन्धस्त्व्यापकम्, संबन्धग्रहणवेलानुयायिस्वरूपवैकल्यं वा । असंबन्धस्त्व्यापकं च व्यभिचारदर्शनम् । तच्च साध्यविरुद्धधर्मैकनया निश्चिते प्रमाणबाधिते पक्षे विपक्षे वा हेतोर्दर्शनम् । अग्नीषोमीयशास्त्रबाधिते पक्षे दृष्टं हि हिंसात्वं निषिद्धत्वमात्मन उपाधिं कल्पयति । प्रमेयत्वं च नित्यात्मादिविपक्षे दृष्टमनित्यत्वसाधने कृतकत्वादिकमुपाधीकरोति । सपक्षेषु च यावद्रूपविशिष्टतया साधनं साध्यसंनान्वितत्वेन दृष्टम्, तदन्यतररूपविकलं चेत् पक्षे दृश्यते, तदा व्याप्तरूपाप्रत्यभिज्ञानात् सर्वरूपविशिष्टमेवोपाधयति ; यथा—भावितनयश्यामलिमनि अनुमेये मित्रापुत्रत्वं भृतपुत्रेषु दृष्टं शाकाद्याहारपरिणामविशेषम् । एवंजातीयके रूपवैकल्य[वि]कल्पितोपाधिके हेतावप्रयोजकत्वव्यपदेशः परीक्षकाणाम् ; व्यभिचारकल्पितोपाधिकयोस्तु बाधितो विरुद्धोऽनैकान्तिक इति—इत्यादिना उपाधेः प्रमाणावान्तरभेदादिकं प्रपञ्चितम् । एवं चोपसंहृतम्—तदेष [बहुरूपः] संक्षेपः ; व्यभिचार एव हि प्रतिबन्धाभावः, उपाधिरेव व्यभिचारनिदानम् । प्रमाणनिश्चित एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिस्साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चेयः । सर्वशङ्कातिप्रसङ्गपाटनपटीयांश्च तर्कः इति । तदेवं निरुपाधिकसंबन्धं व्याप्यमिति सिद्धम् । व्याप्यं साधनं लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् ॥

साधनरूपनिरूपणम् ॥ तस्य द्वे रूपे अनुमित्यङ्गभूते—व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति । तयोरेव प्रपञ्चनात् पञ्च रूपाणि—पक्षव्यापकत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षवृत्तिरहितत्वम्, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्ष[क्षित]त्वं चेति । सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः ; यथा अग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । तस्मिन्नभिन्नप्रकारेण स्वायोगव्यवच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानत्वं पक्षव्यापकत्वम् । सिषाधयिषित[धर्म]सजातीयधर्मवान् सपक्षः ; यथा महानसादिः । तस्मिन् सर्वत्र, कतिपयव्यक्तौ वा वृत्तिः सपक्षे सत्त्वम् ; सर्वसपक्षावृत्तिराहित्यमित्यर्थः । कृतकत्वादयः सपक्षव्यापकाः । धूमवत्त्वादयः सपक्षैकदेशवर्तिनः । तत्र सपक्ष एव हेतुधर्मेणापि समन्वितः साधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्तिदर्शनस्थानत्वादुभययोगापेक्षा । साध्यतज्जातीयशून्यो विपक्षः ; यथा महाह्रदादिः । तत्र सर्वत्रावृत्तिः विपक्षवृत्तिरहितत्वम् । इदं च क्वचिद्विपक्षाभावात्, क्वचित् तत्संसर्गाभावादिति द्विविधम् । पूर्वं केवलान्वयिनि, द्वितीयमन्वयव्यतिरेकिणि चानन्तरं द्रष्टव्यम् । अन्ये तु विपक्षाद्व्यावृत्तिरितीदं रूपमकल्पयित्वा केवलान्वयिनश्चतूरूपत्वमाहुः ; तदसत् ; विपक्षवृत्त्याख्यदोषस्याभाव एव ह्यत्र रूपत्वेन विवक्षितः । तावदेव चान्वयव्यतिरेकिण्यपि रूपम् । तच्च रूपं तुल्यं केवलान्वयिन्यपीति । विपक्षसद्भावस्तु व्यतिरेकव्याप्तेरङ्गम्, विपक्षवृत्तिरूपदोषस्य च ; न पुनस्तदभावस्य । विपक्ष एव हेतुना

शून्यो व्यतिरेकदृष्टान्तो भवति । हेतुमानपि हि विपक्षोऽस्त्येव ; येन हेतोरनैकान्त्यादि वक्ष्यते । ततश्चानैकान्त्याद्यनुपदर्शितव्याप्तिकत्वादिपरिहाराय व्यतिरेकदृष्टान्तस्योभयनिवृत्त्यपेक्षा । व्याप्तिदर्शनस्थानं हि दृष्टान्तभूतमाहुः । **प्रबलेन** प्रमाणेन पक्षे निश्चितसाध्याभाववत्त्वं बाधितविषयत्वम् ; यथा महाह्रदो वह्निमानित्यादौ । तदभावस्त्वबाधितविषयत्वम् ; यथा पूर्वतः परभागेऽग्निमानित्यादौ । समबलतया प्रतीयमानप्रमाणोपरोधाभावः असत्प्रतिपक्ष [पक्षित] त्वम् ; यथा धूमानुमानादेः ॥

हेतुविभागः ॥ द्वे [द्वि] धा च व्याप्यम् अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि चेति । तत्र पूर्वोक्तपञ्चरूपोपपन्नं विपक्षवत् अन्वयव्यतिरेकि ; यथा—पर्वतोऽग्निमान् ; धूमवत्त्वात् ; यो धूमवान सोऽग्निमान् यथा महानसः ; योऽनग्निः स निर्धूमः यथा महाह्रद इति । यद्यपि स्वसाध्यसाधनेऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरेणैवालमिति तावता व्यपदेशोऽपि युक्तः ; तथाऽप्युभयसद्भावज्ञापनाय असाधारणकेवलान्वयिभ्यां व्यावृत्तिज्ञापनाय च व्याप्तिद्वयेन व्यपदेशः । तादृशमेव विपक्षरहितं केवलान्वयि ; यथा— ब्रह्म शब्दवाच्यम्, वस्तुत्वात् द्रव्यत्वाद्वा, घटादिवत् । अनुभूतिरनुभाव्या, वस्तुत्वात्, घटादिवदित्यादि । न ह्य [शब्द] वाच्यमननुभाव्यं वा किंचिदस्ति, येन विपक्षः स्यात् । असदस्तीति चेन्न, व्याहतवचनत्वात् निरुपाधिकनिषेधासंभवाच्च । सोपाधिकनिषेधे सत एवासच्छब्देनाप्याकारान्तरनिमित्तेन व्यपदेशः । तथा च यदि तत्र वस्तुत्ववाच्यत्वादिहेतुसाध्यव्यतिरेक उच्यते, तदा व्याघातः । अव्याहतस्थलेषु त्वन्वयव्यतिरेकित्वमेव स्यात् । न च तदतिरिक्तमसदिति किंचित् प्रतीमः, येन तत्र व्यतिरेकमनुसंदधीमहि । एतेन, असतो व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिच्छन्तो निरस्ताः, तथा सत्यभावरूपेषु साध्येष्वसतोऽन्वयदृष्टान्तत्वस्याप्यवर्जनीयत्वप्रसङ्गाच्च ; हेतोश्चाप्रतीयमानत्वादेरभावात्मकस्य वा यस्यकस्यचित् प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । भाष्यादिषु तु क्वचित् शशविषाणाद्युदाहरणं प्रतिबन्द्यभिप्रायेण परमतेन वेति द्रष्टव्यम्, * पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयम् इत्यादिन्यायात्, स्वयमेव निरुपाधिनिषेधासंभवस्य शून्यवा [दि] दनिराकरणे दर्शितत्वाच्चेति । तर्हि विपक्षरहितस्य केवलान्वयिनो विपक्षवृत्त्यभावः कथमिति चेत्, हन्त ! किं तस्य विपक्षवृत्तित्वमस्ति ? तदपि नास्तीति चेत्, तर्हि तावदेवानुमानाङ्गमित्युक्तम्, तदभावेऽपि तद्वृत्तिलक्षणविशिष्टस्यासिद्धेरिति । एतेन, केवलान्वयि नानुमानं, विपक्षरहितत्वात्, सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यादिवदिति हैतुक [वराक] दुर्दरूटदृष्टिर्दूषिता । ननु, यदि केवलान्वयि प्रमाणम्, अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात्, घटवदित्याद्यपि प्रसज्येतेति चेन्न, बाधितत्वात् । तर्हि धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्सुखादिवदित्यादि स्यादिति चेन्न ; विपक्षे बाधकाभावादेरुक्तत्वात् । अनुभूतेः स्वयंप्रकाशाया अप्यननुभाव्यत्वे अनुभूतिपदप्रयोगस्यैव निरर्थकत्वप्रसङ्गात् । परस्यानुभूतिविषयानुभवसिद्ध्यर्थमेव हि तत्प्रयोगः । एवं वाच्यत्वविपर्ययेऽपि बाधः स्पष्टः । तस्मात् व्याहतसाध्यविपर्ययं केवलान्वयि प्रमाणमिति संक्षेपः । अत एव महाविद्यादिरूपकेवलान्वयिनामप्यनवकाशः, अव्याहतसाध्यविपर्ययत्वात् ; अन्यथा तेषां सर्वसाधकत्वसामर्थ्याभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गात् ॥

केवलव्यतिरेकिभङ्गः ॥ ननु न द्विविधं व्याप्यम्, केवलव्यतिरेकिणोऽपि भावात् ; तथा हि—अनुभूतिरननुभाव्या, अनुभूतित्वात् ; यदनुभाव्यं न सा अनुभूतिः यथा घटः । न चान्वयव्याप्त्यभावादस्याव्याप्तिरिति भाव्यम् [वाच्यम्], व्यतिरेकव्याप्त्यभावात् केवलान्वयिनोऽप्यव्याप्तिप्रसङ्गात्, द्वयोरपि व्याप्त्योः प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकिणि प्रदर्शनीयत्वाभ्युपगमाच्च । उक्तं च **वरदविष्णुमिश्रैरपि**—* तत्पुनरन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकीति

त्रिविधम् इत्यादि । **तत्त्वरत्नाकरे**ऽप्युक्तम्—* अक्षपादस्त्रेधमसूत्रयत् इत्यादीति चेत्, न तावदिह संप्रदायविरोधः, * केवलव्यतिरेकि तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधारणवत् इत्यादिना **आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनिभिः** प्रपञ्चितत्वात् । उक्तं च **न्यायकुलिशे स्वप्रकाशवादे श्रीमद्रामानुजार्यैः**—* न च सिद्धान्तिनोऽयं प्रसङ्गः [प्रयोगः], केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यानभ्युपगमात् इति । अतो **वरदविष्णुमिश्रो**क्तमेकदेशिमतम्, परमतानुसारेण वोक्तम् । **तत्त्वरत्नाकरे**ऽपि * अक्षपादस्त्रेधमसूत्रयत् इत्युपक्रम्योक्तम्, न तु स्वमतनया । यत्तु तत्रैव हेत्वाभासनिरूपणेऽप्युक्तम्—* इयं ह्यनध्यवसितकेवलव्यतिरेकिणो भिदा । विद्यमानसपक्षोऽपि पक्षमात्रवृत्तिः प्रथमः । अन्यस्त्वविद्यमानसपक्षो विपक्षाद्व्यावृत्त इति । तत्र दृष्टे साध्यवति सपक्षे साधनस्य ततो व्यावृत्तावन्वयबाधादाभासत्वं स्पष्टम् । अदृष्टे तु तस्मिन् साध्यान्वयाक्षेपकपूर्वोक्तप्रमाणावतारादनाभासत्वं सुवचम् इति ; तदप्यनादरभाषितमिति मन्यामहे ; अन्यथा सपक्षैकदेशवृत्तेरप्याभासत्वप्रसङ्गात्, साध्यान्वयबाधस्य तावताऽपि सुवचत्वात्, लक्षणनिरूपणे चाभिप्रायव्यक्तेः, साध्यान्वयाक्षेपकाणां च सामान्यतोऽपि निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु सपक्षैकदेशवर्तिनः साध्यान्वयोऽप्यस्तीति कथं साध्यान्वयबाधशङ्का ? सपक्षे सत्यपि पक्षमात्रवर्तिनो वा पक्ष एव साध्यान्वयसंभवे कथं तद्बाधः ? तथाऽप्यन्यत्र क्वचित् साध्यसंबन्धो न दृष्ट इति चेत्, तुल्यं केवलव्यतिरेकिण्यपि । साध्यमपि तस्य क्वचिन्न दृष्टमिति विशेष इति चेत्, हन्त ! दोष एव गुणीभवत्यायुष्मतः । साध्यादर्शने साध्यासंबन्धोऽपि न दृष्टः स्यादिति चेत्, तर्ह्यसंबन्धदर्शनं दोष इति सपक्षैकदेशवर्तिनोऽप्यसौ दुस्त्यजः । क्वचित् संबन्धदर्शनात् तस्य दोषपरिहार इति चेत्, तर्हि क्वचिदपि संबन्धादर्शनात् केवलव्यतिरेकिणः साध्यसंबन्धप्रतीत्यनुत्पत्तिरेवेति किम [किं] बाधेन ? तेनैव पक्षे संबन्धः प्रतीयत इति चेन्न, सिद्धे संबन्धे व्याप्यव्यापकधीः, व्यापकप्रतीतौ च संबन्ध [प्रतीति] धीरित्यन्योन्याश्रयणात् ॥

अथ साध्याभावः साधनाभावेन व्याप्तः ; साधनाभावश्च निवर्तमानः स्वव्याप्यं साध्याभावमपि निवर्तयन् साधनस्य साध्यव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः, अभावव्याप्तिवैपरीत्येन भावव्याप्तेः सार्वत्रिकत्वात्, साध्यसाधनविरुद्धयोर्द्वयान्वयसमव्याप्तेश्च साध्यसाधनसमव्याप्त्यव्यभिचारित्वसिद्धेरिति चेत्, मैवम् ;

व्याप्यानां व्यापकाभावव्यापकाभावयोगिता । कथं नाम नियन्तव्या केवलान्वयिवादिनः ॥
केवलान्वयिनि व्याप्ये न हि सर्वसपक्षगे । तद्व्यापके वा क्वापि स्यादभावप्रतियोगिता ॥

अपि च, अनध्यवसितेऽपि तथा व्याप्तिः सुवचा । नित्यत्वाभावो हि गन्धवत्त्वाभावेनाबादिषु व्याप्तः । गन्धवत्त्वाभावश्च पृथिव्या निवर्तमानः स्वव्याप्यं नित्यत्वाभावमपि निवर्तयन् गन्धवत्त्वस्य नित्यत्वव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति । नन्वेवमनित्यत्वेनापि व्याप्तिस्तस्य ग्रहीतुं शक्यत इति चेत्, तर्हि केवलव्यतिरेकिसाध्येन वस्त्वन्तरासाधारणस्वभावस्यापि व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यत इति समो दोषः । तथा हि—घटः स्व[यं]प्रकाशः, घटत्वात् ; न यदेवं न तदेवम् ; यथा पट इति व्याप्तिः सुग्रहा । अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति केवलव्यतिरेकिणो विपक्षे बाधकमस्तीति विशेष इति चेन्न, घटस्यानुभाव्यत्वे पटवदघटत्वप्रसङ्ग इति सुवचत्वात् । किंच सपक्षवति असाधारणे साध्यं क्वचित् प्रसिद्धमिति तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या । इह तु साध्यधर्मस्य पूर्वमप्रसिद्धतया तद्व्यतिरेकव्याप्ते[स्त, रेत] रसत्प्रतियोगिकत्वेन प्रवृत्ताया दुर्ग्रहत्वमेव । अथानुभाव्यत्वरूपतद्व्यतिरेकः सुग्रह इति चेन्न, तथाऽपि यदनुभाव्यं न सा अनुभूतिरिति व्याप्तिग्रहणदशायामेव प्रतियोगिभूतानुभूत्यनुभाव्यत्वदर्शनेन व्याघातात् । भावसाध[ध्य]क-

केवलव्यतिरेकिषु च यदि साध्यं पक्षे प्रसिद्धम्, तर्हि व्यर्थमनुमानम्। यद्यन्यत्र, तदा सपक्षे सति केवलव्यतिरेकित्वं न स्यात्। न चोभयातिरिक्तमस्ति, व्याघातात्। न हि भावाभावात्मना विकल्पेऽपि कोट्यन्तरसंभवः, * परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः इति न्यायात् तुल्यं चेदमभावसाध[ध्य]कत्वेऽपि, [विशिष्ट]साध्यादिव्यतिरेकमुखेन व्याप्तेर्ग्रहीतव्यत्वात्; अन्यथा कस्य केनैषा व्यतिरेकव्याप्तिः? स्वरूपतः प्रवृत्ता[व]ऽपि हि व्यतिरेकव्याप्तिः। सा प्रकृतव्यतिरेकत्वपरामर्शाभावे कथं प्रकृतस्योपकरिष्यति? न च सामान्यतः क्वचिदिति विदितं साध्यं केवलव्यतिरेकिणा पक्षरूपे विशेषे व्यवस्थाप्यत इति वाच्यम्, तथाविधसामान्योपस्थापकप्रमाणाभावात्। वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात्, घटत्ववदित्याद्यस्तीति चेन्न, स्ववचनविरोधात्, किंचिदिति निर्दिश्यमानस्य वेद्यत्वे तदभावाधिकरणत्वविरोधात्, अवेद्यत्वे तत्र किंचिच्छब्दप्रयोगस्यैवानुपपत्तेः, यत्किंचिद्धर्मात्यन्ताभावलक्षणधर्मेण चानैकान्त्यात्। तस्य च सर्वत्र वृत्त्यनभ्युपगमे पुनर्व्याघातः। तथा सति हि कस्यचित् सर्वधर्मविशिष्टत्वमेष्टव्यम्। तथा च तत्र तद्वत्त्वतदभाववत्त्वयोः समुच्चयः स्यात्। संविदोऽपि यत्किंचिद्धर्मात्यन्ताभावविरहे तन्निष्ठात्यन्ताभावसाधनविरोधः, तद्विरहेण पुनस्तत्सिद्धेश्च, यत्र यदत्यन्ताभावविरहस्तत्र तस्य सत्त्वावश्यंभावात्। न च स्वरूपमेवात्र तद्विरहः, तदारोपसहे तदयोगात्। एवं किंचिच्छब्दवाच्यत्वलक्षणधर्मेणाप्यनेकान्तो वाच्यः। यदि क्वचित् किंचित्त्वं न स्यात्, अलीकतैव स्यात्। कथं च क्वचिदिति निर्दिष्टे किंचित्त्वं न स्यादित्युच्येत? एवम्, इच्छादयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयाः, अष्टद्रव्याश्रितत्वायोगे सति गुणत्वादित्यत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्। असिद्धौ स एव दोषः। गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते अतिरेकानतिरेकविप्रतिपत्त्या च संशये अष्टद्रव्याश्रितत्वकोटावनिष्टप्रसङ्गेनाभिमतकोटिपक्षपातिनी शङ्का जायते, तद्बलेन तदेककोटिगोचरस्मृतिसन्ततिर्वा। इदमेव च संभावितत्वं वस्तुनः। अतः संभावनासिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वव्यतिरेकासिद्ध्योरसिद्धिरिति चेन्न; संभावनायाः प्रमाणत्वे पूर्ववत् प्रमाणान्तरानपेक्षणात्, अप्रमाणत्वेऽनुपयोगित्वात्। साध्यमानस्य पक्षमात्रे हि शङ्का गुणाय, न तु सार्वत्रिकी। यद्विपर्ययेऽनिष्टप्रसक्तिः, तत् प्रमाणयोग्यमिति निश्चिते विप्रतिपत्तिवाक्यजनितसंशयाधीनसंभावनापदमिदं च तथेति सामान्यतः प्रमाणविषयत्वे सिद्धे विशेषापेक्षायां व्यतिरेकिसाफल्यमिति चेन्न, इदं च तथेत्युपनयस्य निराश्रयत्वात्, सिषाधयिषितानुमानेन तत्सिद्धावन्योन्याश्रयणात्, प्रमाणयोग्यमित्यनेनैव प्रामाणिकत्वसिद्धौ प्रमाणविशेषचिन्तायाश्च निष्प्रयोजनत्वात्। यत्त्र गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे तत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणे अष्टद्रव्याश्रितत्वानुपपत्तिसाचिव्यात् तत एव हेतोरतिरिक्ताश्रितत्वं सिध्यतीति; तदपि न, तत्राप्यतिरिक्तविशेषाकारस्य क्वचिदप्यसिद्धेः। इच्छादयोऽनुपपन्न[स्थल]व्यतिरिक्ताश्रिता इति सामान्यसाधने तु, यो यद्द्रव्याश्रितत्वानुपपत्तौ सत्यां द्रव्याश्रितः, स ततोऽतिरिक्तद्रव्याश्रितः, यथा गन्धादिः; इच्छादयश्च तथा, इत्यन्वयस्यापि सिद्धौ न [सिद्धेर्न] केवलव्यतिरेकिता। अस्त्वेवम्, तथाऽपि पश्चात् केवलव्यतिरेकिणाऽपि जीवितुं शक्यमिति चेन्न, * सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेनाशक्यत्वात्॥

अथ सामान्यतः सिद्धेच्छाद्याश्रयपक्षीकारेण विगीतोऽष्टद्रव्यव्यतिरिक्तः, इच्छाद्याश्रयत्वादिति साध्यते; तदा गुणादौ सपक्षे तिष्ठति त्वयैवाभास[तोच्यते]तेष्यते। गुणादिनिष्ठ[तया] हेत्वन्तरप्रयोगे तु अन्वयित्वमेव। तत्र तु गुणादेरपि पक्षीकरणे अंशतः सिद्धसाध्यत्वम्। तदसिद्धौ पुनरप्रसिद्धविशेषणता। यच्च—इच्छादेः कार्यत्वादिना सामान्यतः समवायिकारणसिद्धौ, शरीरमिच्छासमवायिकारणवत्, प्राणादिमत्त्वात्; न यदेवं न तदेवमिति सर्वदोष-

परिहारः—इति; तदपि न, संबन्धमात्रसाधने घटादेः सपक्षत्वापातात्; शरीरत्वादिलक्षणसंबन्धविशेषसाधने त्वप्रसिद्ध-विशेषणत्वात्। अन्यथा घटः इच्छासमवायिकारणवान्, घटत्वात्; न यदेवं न तदेवमित्यपि प्रसङ्गात्, अन्यतो विशेषनिर्ण[ये ·अस्य]यस्य निरवकाशत्वात्। न च वह्न्यादिसंबन्धसाधनेऽप्येवं संबन्धविकल्पप्रसङ्गः, वह्निसंयोगित्वस्य स्वरूपतःसिद्धस्य पक्षधर्मताबलेन पर्वतनिष्ठत्वमा[त्रे]त्रविशेषलाभात्; अत्र त्विच्छासमवायिकारणसंबन्धविशेषस्यैव साध्य-धर्मस्य स्वरूपतः क्वचिदप्यसिद्धत्वेन तस्य शरीरनिष्ठत्वसाधनायोगादिति। यत्तु सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकम्, कादा-चित्कत्वात्; वेदाः सर्वज्ञप्रणीताः, वेदत्वादित्याद्युदाहरणम्; तत्रापि सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वादेः क्वचिदप्यग्रहणात् तद्व्यति-रेकस्य साधनयव्यतिरेकेण व्याप्यत्वग्रहणमनुपपन्नम्। यदि प्रत्येकव्युत्पन्नसर्वविदादिपदसमुदायसमभिव्याहारमात्रेण साध्य-सिद्धिरिति मन्यसे, तदा शशविषाणादिवदयोग्यपदसमभिव्याहारमात्रेण भ्रान्तिसिद्धं साध्यमित्युक्तं भवति। यदि बाधका-भावादत्रायोग्यत्वं नास्तीत्यभिप्रायः, तदप्यसारम्, सामान्यतः सिद्धस्यैव विरोधस्य साधकाभावे बाधकत्वात्, तस्यैवानु-मानस्यैतत्साधकत्वेऽन्योन्याश्रयणात्। न चागमतया तानि पदानि तदर्थमुपस्थापयन्ति, अनभ्युपगमात्, आ[प्तत्वागमो-क्तत्वयो]प्तोक्तत्वनित्यत्वयोरभावे तदनुपपत्तेश्च। अथागमसिद्धं सर्वज्ञमात्रमुपजीव्य तत्पूर्वकत्वं साध्येत, तथाऽपि तत्पूर्व-कत्वस्याप्रसिद्धिस्तदवस्थैव। तस्यापि चेत् प्रसिद्धिरागमतो गृह्येत, सा चेत् पक्षे, कृतमनुमानेन। विपक्षे चेत्, व्याघातः। सपक्षस्तु नात्र त्वयेष्यते, तथा सत्यन्वयव्यतिरेकित्वापातादिति। एवं केवलव्यतिरेक्युदाहरणान्तरेष्वपि दूषणमुन्नेयम्। सर्वत्र च केवलव्यतिरेकिणि सत्त्वादिभिः केवलान्वयिभिः सार्वत्रिकसाध्यदर्शनलब्धजीवितैः प्रतिरोधो बाधो वा ग्राह्यः। एवं केवलव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धेस्तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्ग्रहा। अन्वयव्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्ति-रेव प्रधानभूता। व्यतिरेकव्याप्तिरप्यन्वयसिद्धप्रतियोगिलाभात् समीची। तत्रान्यतरव्याप्त्युदाहरणमात्रेणापि परार्थ-प्रयोगोऽपि चरितार्थ इति॥

लक्षणनिरूपणम्॥ ननु यदि केवलव्यतिरेकि न प्रमाणम्, लक्षणमिति किमपि न स्यात्, तस्य तदात्म-कत्वात्। तदभावे च कथं परस्परव्यावृत्तवस्तुव्यवस्था? ततश्च विलीनं लौकिकपरीक्षकवैदिकव्यवहारैरिति; तन्न, लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वाभावात्। उक्तं हि **तत्त्वरत्नाकरे**—

* अर्थासाधारणाकारप्रतिपत्तिनिबन्धनम्। सजातीयविजातीयव्यवच्छेदेन लक्षणम्॥

इत्युक्त्वा *सचायं जात्यादिराकारः प्रमेयं निष्कृष्य लक्षयतः प्रमाणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छेदांशे सहकारीति लक्षण-मुच्यत इति। एतेन तत्तत्प्रतिपादकं प्रमाणं त[त्त्नि]त्त्वनिष्कर्षे शरणमित्युक्तं भवति। एतेन लक्ष[णशब्द]णानिरुक्ति-मात्रेण लक्ष्यमपलपन्तो निराकृताः। न हि प्रतीतमिति[मपि] सर्वं निर्देष्टुमपि[ष्टुं] शक्यम्, सर्वलौकिकपरीक्षकव्यवहृतस्य घटस्यापि पृथुबुध्नादिमत्त्वाङ्गुलिनिर्देशविषयत्वादेः साधारणत्वात्, तद्विशेषस्य तु दुर्वचत्वात्। उक्तं च **दण्डिना**—

* इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्। तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते॥ इति॥

असाधारणधर्मोपस्थापनेन व्यवहारव्यवस्थापकमाप्तवाक्यादिकमेव [वा] लक्षणम्; यथा गन्धवती पृथिवीति। यत् गन्धवत् तत् सर्वं पृथिवीशब्देन व्यवहर्तव्यम्, नेतरदिति हि तदर्थः। प्रमाविषयः प्रमेयमित्यादिषु च लक्षणतया संमतेषु विपक्षशून्यत्वेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्गः। यद्वा अन्वयव्यतिरेकिविशेष एव लक्षणम्। स च समव्याप्तः। असाधारणो व्यापको धर्मो लक्षणमिति वा लक्षणम्। तत एवेतरप्रतिक्षेपस्तत्त्वं च सिध्य[सिध्येदि]ति;

यथा—शरीरादेः पार्थिवत्वादिसंदेहे, शरीरं पार्थिवम्, गन्धवत्त्वात्, घटवत् । शरीरमाप्यादिकं न भवति, गन्धवत्त्वात्, घटवदित्यादि । तदेवं तत्त्वतदितरप्रतिक्षेपयोः साधनाल्लक्षणत्वं गन्धवत्त्वस्येति । नन्वनेकव्यक्तिसंग्राहकलक्षणे तथा स्यात् । एकव्यक्तिलक्षणे तु कथम्, यथा आकाशादेः शब्दमात्रवत्त्वादाविति चेन्न, आकाशादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वात् । कल्पादिभेदापेक्षया बहवो ह्याकाशादयः । अस्तु तथा तेषु । ईश्वरादिलक्षणं तु कथम्? न हीश्वरस्य कल्पादिभेदेऽपि भेदोऽस्ति ; सत्यम् ; तत्र तु प्रागुक्तनीत्यैव धर्मिग्राहकेणैव लक्षणविशिष्टलक्ष्यसिद्धावसाधारणधर्मातिरिक्तव्यावृत्त्यभावान्न साध्यं किंचिदवशिष्यते ; तथाऽपि तत्रेश्वरादिलक्षणव्यतिरेकस्यानीश्वरत्वव्याप्तेर्ब्रह्मादिषु केषुचिदीश्वरतया शङ्क्यमानेषु तेनानीश्वरत्वं साध्यते । तत्र चान्वयव्यतिरेकित्वमेव । प्रतियोगिनः प्रमाणसिद्धेश्चाभावनिरूपणोपपत्तिः । प्रयोगश्च—ब्रह्मादयोऽनीश्वराः, सकलजगत्सृष्ट्याद्यकारणत्वात्, घटवत् । कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत् । त्रिगुणं कालातिरिक्तम्, कलादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत् ॥

एवं तदात्मना शङ्क्यमानानां तद्व्यतिरेकसिद्धेस्तस्यापि तेभ्यो व्यतिरेकः सिद्ध इति लक्षणफलम् । अतः सर्वत्राप्यन्वयित्वमेव । एवं तर्हि सर्वस्मिन्नेव लक्षणे तदितरस्य तद्व्यतिरेको वक्तुं शक्यः ; यथा—गवयो न गौः, सास्नादिरहितत्वात्, महिषवदित्यादीति चेत्; अस्त्वेवम्, तावताऽपि न लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वम् । अयं गौः, सास्नादिमत्त्वात्, यथा अस्मदीयः ; यो गोव्यतिरिक्तः, नासौ सास्नादिमान्, यथा महिष इत्यत्र ; नायं गौः सास्नादिरहितत्वात्, यथा महिषः ; यो गौः स सास्नादिमान्, यथा संमत इत्यत्र चान्वयव्यतिरेकित्वमेव । ये पुनः विप्रतिपन्नस्सर्वो गौरिति व्यवहर्तव्यः, अगोव्यावृत्तो वा, गोत्वात्, सास्नादिमत्त्वाद्वेति लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वमाहुः ; तेषामंशतः सिद्धसाधनत्वमपि दुष्परिहरम् । सकलव्यक्तिसंग्राहकप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तेश्चासिद्धतया नैवमिति चेन्न, गौरिति व्यवहर्तव्य इत्यत्रापि गोत्वमेव व्यवहारनिमित्तमिति नियन्तुमशक्यत्वात्, अन्यस्याप्यसाधारणधर्मस्य तन्निमित्तत्वाविरोधात्, लाघवादेश्च समत्वात् । गोत्वनिमित्तगोव्यवहारवानित्येव साध्यार्थे [चा] प्राग्वद प्रसिद्धविशेषणत्वादिकम् । सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तिसाधने त्वपोहवादिन इवान्योन्याश्रयणम् । अपि च,

लक्षणादधिके भेदे [सति क्वातीत] क्व वाऽतीतस्य संभवः । तस्यैव तत्त्वे किं केन किमर्थं साधयिष्यसि ॥

किं च महिषादिसमस्तव्यावृत्तेरेकस्मिन् गवि सिद्धत्वादपरिहृतमेव सिद्धसाधनत्वम् । एतदेव चानूद्य **तत्त्वरत्नाकरे**ऽप्युक्तम्—* क्षोण्यादिलक्ष्यं प्रमाणसिद्धं न वा? तदसिद्धावाश्रयासिद्धिर्लक्षणात्मनो हेतोः । सिद्धौ च साधनं मुधा । स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदः साध्यत इति चेत्, [न;] तादृगेव तदपि । तथाऽपि ह्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्यात्, इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदनालोचितचरत्वात्, सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् । किं च प्रमाणस्य स्वविषयव्यवस्थायां प्रमाणान्तरापेक्षणादनवस्थितिपरतःप्रामाण्ये प्रसज्येयाताम् ;

तस्माद्धर्मः प्रमेयात्मा धर्मिनिष्कर्षमाचरन् । लक्षणं न प्रमाणात्मेत्युक्तयैव दिशा गतिः ॥ इति ॥

तस्माद्यथोक्त एव लक्षणप्रकारः, न पुनस्तस्य केवलव्यतिरेकित्वमिति । एवं केवलव्यतिरेकिणि निरस्ते प्रामाणिकानां हैतुकभङ्गभारस्य त्र्यंशोऽवरोपितः ॥

अनुमानविषयविशेषनिरूपणम् ॥ केवलान्वयिन्यपि व्याहतसाध्यविपर्ययव्यतिरिक्ताः सर्वे विपक्षे बाधकाभावान्नरस्ताः । अन्वयव्यतिरेकिण्यपि अत्यन्तातीन्द्रियार्थगोचरा अप्यैन्द्रियिकव्याप्त्युपजीवनेन प्रवर्तमानाः सपक्षानुगतव्याप्त-

कारवैकल्यात् सोपाधिकत्वादिभिर्निराकृताः । चन्द्रबिम्बपरभागादिकं तु नास्मदाद्यतीन्द्रियम् । पर्वतपरभागादिवदिन्द्रियसंप्रयोगाभावादेव तदग्रहणोपपत्तिरिति युक्तं तदनुमानम् । सन्ति हि सतोऽप्यनुपलम्भहेतवो बहवः ; यथोक्तं **सांख्यैः**—

* अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ इति ॥

यत्तु, * सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः । महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ इति । ईदृशविषयेऽनुमानं वार्यते, न तु दृष्टजातीयसूक्ष्मेषु; यथा उष्णजलादौ वह्न्यादेः । यत्र तु शास्त्रेणैव व्याप्यव्यापकभावग्रहणम्, तत्रात्यन्तातीन्द्रियाणामप्यनुमानं न वारयामः ; यथा—तत्तज्जातिगुणकर्मवर्णप्रज्ञामेधागदादिषु दृष्टेषु तत्तत्कारणभूतादृष्टविशेषानुमानमिति । * अतीन्द्रियेऽर्थे सर्वत्र शास्त्रमेव प्रमाणम् इति **भाष्यमपि** प्रत्यक्षसिद्धव्याप्त्युपजीवनेन अत्यन्तातीन्द्रियार्थसाधनबाधनप्रतिक्षेपपरम्; न तु शास्त्रसिद्ध [व्याप्त्युपजीवनेना] व्याप्तिमूलातीन्द्रियानुमाननिषेधार्थम्; तत्रापि शास्त्रमूलतया तस्मिन्नेव विश्रमाच्छास्त्रमेव प्रमाणमिति वाचोयुक्तेरविरोधात् ॥

सामान्यतोदृष्टादिनिरूपणम् ॥ एतेन अस्मदादिप्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं विशेषतोदृष्टम्, तदयोग्यार्थं सामान्यतोदृष्टमिति परोक्तविभागस्यापि विषयः सिद्धो भवति । लौकिकेष्वेव [वा] सूक्ष्मासूक्ष्मविभागात् तत्सिद्धेः । किंचिज्जातीयात् तद्व्यापकजातीयस्यानुमानं सामान्यतोदृष्टम्; यथा धूमादग्नेः । व्याप्ति[ग्रहदशायां व्याप्यतया] दशादृष्टयैव व्यक्त्या देशान्तरकालान्तरादौ व्यापकतया दृष्टव्यक्तेरेवानुमानं विशेषतोदृष्टम्; यथा—कृत्तिकया रोहिण्यनुमानमिति केचित् । तत्रापि निष्कर्षे कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्तिव्यक्तीनां भूयस्त्वात् तदातनेन कृत्तिकोदयेन तादात्विकी रोहिण्यासत्तिव्यक्तिरेवानुमीयत इति सामान्यत एव व्याप्तिग्रहः, अन्यथा व्याप्ति [ग्रह] दशादृष्टमात्रविषयत्वे स्मृतिमात्रत्वप्रसङ्गात् । एवं स्वरविशेषात् पुत्राद्यनुमानेऽपि पूर्वस्वरवदद्यतनस्वरस्य पुत्रस्वरत्वानुमानात् सि[द्धो]द्धौ भेदः । तेनैव शैलशृङ्गेण तस्यैव शैलस्य कथमनुमानमिति चेन्न, कथंचित् स्मृतिमात्रत्वात् । तत्कालवर्तित्वार्जवाद्यतिरिक्तग्रहे तु तत्कालादिव्यक्तिभेदसिद्धिरिति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

परार्थानुमानभङ्गः ॥ तदिदमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति केचिद्विभजन्ते; तदयुक्तम्, सर्वेषामप्यनुमानानां स्वप्रतिसंधानबलेन प्रवृत्ततया स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वेन च स्वार्थत्वात् । वाक्यप्रतिपन्नेऽपि [तस्मिन्] न वाक्यबलादर्थसिद्धिः; किंतु वा[क्यार्थोपस्था]क्योत्थापितव्याप्तिप्रतिसंधानादिनैव । न च प्रतिवादिवाक्यं व्युत्थितस्य प्रमाणम् । आप्तश्चेद्ब्रूयात् तत्रापि व्याप्तिमात्रे तेनोपदिष्टे श्रोता स्वयमेवानुमिनुयात्, न तु साध्यार्थज्ञानेऽप्युपदेशमपेक्षते । यदि च वाक्यप्रतिपादितत्वमात्रेणानुमानस्य परार्थत्वम्, तदा प्रत्यक्षागमयोरपि तथा विभागप्रसङ्गः, केषुचिदर्थेषु प्रमाणतया तयोरेवाभिधेयत्वात् । एतदुक्तं भवति—द्विविधानि प्रमाणानि, स्वयमेव सिद्धानि, परवाक्यपूर्वाणि चेति सामान्यत एव विभागः कार्य इति । एतदेव ह्युक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**ऽपि—

* सर्वं प्रमाणं सामग्र्या स्वत एव प्रवृत्तया । जन्यते परवाक्येन वृत्तया चेति हि द्विधा ॥
अतोऽनुमानं द्विविधं स्वपरार्थत्वभेदतः । प्रत्यक्षागमसामग्र्योः परवाक्ये प्रदर्शिते ॥

वक्ष्यते व्यवहारा[र्थमनुमानं निरुच्यते] ध्वन्यनुमानस्य तूच्यते ।
अनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रयोगः साधनं च तत् ॥ इत्यादि ॥

पञ्चावयववाक्यनिरूपणम् ॥ तदेवमनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रतिज्ञादिपञ्चावयवम् । तत्र [परं प्रति] परप्रतिपिपादयिषया पक्षवचनं प्रतिज्ञा ; यथा पर्वतोऽग्निमानिति । तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति वृद्धाः । साधकत्वप्रकाशकविभक्तिपदान्तरसमभिव्याहार[ादि] युक्तं लिङ्गस्य वचनं हेतुः ; यथा धूमवत्त्वात्, धूमवत्त्वेन, धूमोऽत्र विद्यते यत इत्यादि । प्रसङ्गद्वारेण वा, अन्यथा निर्धूमत्वप्रसङ्गादित्यादि । सम्यग्व्याप्तिनिर्देशपूर्वकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । तच्च व्याप्तेर्दृष्टान्तस्थं च शैलीमनुरुध्य अन्वयोदाहरणं व्यतिरेकोदाहरणमिति भिद्यते । तत्र यो धूमवान् सोऽग्निमान् ; यथा महानस इत्यन्वयोदाहरणम् । योऽनग्निः स निर्धूमः ; यथा महाह्रद इति व्यतिरेकोदाहरणम् । यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यम् ; यदुक्तसाध्यं न भवति, तदुक्तसाधनं न भवति ; यथा संप्रतिपन्नमिति सामान्यतोऽप्युदाहरन्ति । अत्र च यदित्थं तत्तथेति साधारणप्रयोगादेव सर्वोपसंहारः सिध्यति ; यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्या इत्यादौ । अतो यद्यदिति वीप्सानपेक्षा । कस्यचित्तु सा [स्पाष्ट्या] स्पष्टार्था । दृष्टान्तनिदर्शनेन व्याप्ततया पक्षे हेतुमुपसंहरद्वाक्यमुपनयः । सोऽपि पूर्ववत् द्विधा—अयं च तथा, धूमवानित्यन्वयोपनयः, अयं न तथा, निर्धूम इति व्यतिरेकोपनयः । हेतुपूर्वं पक्षे साध्यमुपसंहरद्वाक्यं निगमनम् । तत्रापि पूर्वतुल्यन्यायतया द्वैविध्यमनुसंधेयम् ; यथा—तस्मादसावग्निमान् इति, अयं निरग्निर्न भवतीति च ॥

पञ्चावयवानियमनिरूपणम् ॥ एते पञ्चावयवाः प्रयोक्तव्या इति **नैयायिकाः** । उदाहरणान्तं तदाद्यं वा त्रितयं प्रयोक्तव्यमिति **मीमांसकाः** । उदाहरणोपनयावेवेति **सौगताः** । वयं त्वनिय[तं] मं ब्रूमः, नियमवदनियमस्याप्याभिमानिकतया सिद्धान्तत्वोपपत्तेः । दृष्टश्चानियमेन भाष्यादिषु प्रयोगः—क्वचित् पञ्चावयवः, क्वचित् त्र्यवयवः, क्वचिदवयवकल्पनारहितः, क्वचिदेकव्याप्तिकः, क्वचिद्व्याप्तिद्वयविशिष्टः इत्यादि । इदं च वादिनोः परस्परसंवादानुरूपयथाभिमतव्यवहाराभ्यनुज्ञालिङ्गम् । प्रतिवाद्यभिमतप्रस्थानेन व्यवहारमन्येऽपि केचिदिच्छन्ति, *पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायात् । अतोऽप्यनियतावयव एव प्रयोगः । उपपन्नश्च मृदुमध्यकठोरधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां व्यवहारः । यद्यप्युदाहरणोपनयाभ्यामेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सिद्धत्वात् तावदेव तत्त्वतो वक्तुमुचितम् ; तथाऽपि विवक्षित[स्फौट्या] स्पाष्ट्याय प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि, उदाहरणोपनयनिगमनानि वा वाच्यानि, अन्यथा विवादविषयस्य साध्यार्थस्य व्यक्तप्रतिपादनानुपपत्तेः । ये तु प्रतिज्ञादित्रयानन्तरं हेतोरसिद्ध्यन्यथासिद्धिपरिहारार्थं उपनयः ; निगमने हेत्वंशः सिद्धसाधनतापरिहाराय, साध्यांशस्तु बाधपरिहारायेति वर्णयन्ति ; तैर्नूनं तत्तद्दोषपरिहाराय मन्त्रपाठोऽयमिष्टः, प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव तदर्थाभिधानसिद्धेः, अन्यथा नायमसिद्धो नापि बाधित इति व्यक्तमेव वक्तव्यत्वात् । आभासोद्धार[निबन्धने, निर्बन्धः] निबन्धेन पुनरुक्तिश्चेति । भगवद्यामुनमुनिभाष्यकारादिभिश्च पञ्चावयवा अपि हेतवः प्रयुक्ता इति चेत्, सत्यम् ; अत एव ह्यनियमः सिद्धान्तितः । न च ग्रन्थेषु निबद्धमिति व्यवहारेऽपि तथेति नियमः, *स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् इत्यादावन्वयव्यतिरेकौ द्वावप्युक्ताविति, तावता तयोर्द्वयोरप्यवश्यपठनीयत्वापातात् । यच्चेदं प्रयोगसंस्थानं निर्णीतम्, न तत्राप्यस्माकं निर्बन्धः, अत्र पर्वतेऽग्निरस्ति, यदत्र धूमो विद्यते ; दृष्टं च धूमव[तां सर्वेषा]तामग्निमत्त्वमित्यादिनाऽपि तदर्थप्रतिपादनोपपत्तेः । दृश्यन्ते चैवंविधानि चित्राणि

प्रयोगवाक्यानि सर्वसैद्धान्तिकानां ग्रन्थेषु । एवमेव च पदानामन्वयमात्रं प्रधानयित्वा लौकिकवैदिकव्यवहारा अपि वर्तन्ते । **तत्त्वरत्नाकरे**ऽपि, पञ्चानाम[प्य]वयवानां पृथक् प्रयोजनान्यभिधाय * अतश्च [सर्वत्र] पञ्चावयववाक्यमाद्रियन्ते **वेदाचार्यादयः**—* पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् इत्यादौ, इत्यभिधायैव पुनरनियमः प्रतिपादितः—* न च सर्वदा सर्वेऽवयवाः प्रयोज्याः, न न्यूना नाधिका इति निर्बन्धीमः, वक्तृप्रतिवक्तृसंप्रतिपत्तौ लघूपायोपादानेऽपि दोषाभावात्, लोकेऽपि तथा व्यवहाराच्च—इति । साधर्म्यवैधर्म्यवचनप्रयोगे चोक्तम्—* [यथायोगं] यथोपयोगं प्रतिपत्त्रपेक्षया विकल्पसमुच्चयावेव, अविरोधादिति । अन्यच्चोक्तम्—* प्रतिज्ञायाः परं हेतूदाहरणयोर्न क्रमनिर्बन्धः, व्याप्तिहेतुप्रदर्शने विशेषाभावादित्यादि । अत एव पक्षादिवचनदोषविशेषाणां केषांचित् तत्रैवोक्तानामपि नियमकथाविषयत्वं सूचितम् । उपमानान्तर्भावदशायां चोक्तम्—* सोऽयं गवयपदाभिधेयः, गोसदृशत्वात्; य इत्थम्, स तथा, यथोक्तमाप्तेन ; अयं च गोसदृशः; ततस्तत्पदवाच्यः इत्युक्त्वा—

* व्याप्तौ दृष्टान्तदृश्यायामवश्यं स निदर्श्यते । आगमाद्व्याप्तिसिद्धौ न व्याप्तिस्मृत्यर्थमीयते ॥
धूमवानग्निमानेवेत्याप्तोक्तायां तथा गतिः । इत्यादि ॥

प्रज्ञापरित्राणे तु **वरदविष्णुमिश्रो**क्तानुसारेणैवमुक्तम्—

* परार्थमनुमानस्य प्रयोगेऽवयवास्त्रयः । प्रतिज्ञा चाथ हेतुश्च तथोदाहरणं मतम् ॥ इत्यादि ॥

अतो व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपादनोपयुक्तेन येनकेनापि प्रकारेण व्यवहरेत् । नियमकथायां तु यथानियममिति रहस्यम् ॥

कथानिरूपणम् ॥ विचारविषयगोचरो वादिप्रतिवादिवाक्यसंततिविशेषः कथा । सा द्विविधा वीतरागकथा विजिगीषुकथा चेति । पूर्वो वाद इति सामान्यशब्देनैव विशेषतोऽपि निर्दिश्यते । सा चैवं **न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे** लक्षिता—* परस्य स्वोपदे [शो न्याय] शन्यायेन निश्चितार्थो व्यवहारो वादः इति । शिष्याचार्यव्यवहारवत् प्रमाण [त्वा] तर्काभिमानास्पदसाधननिश्चितार्थविषयो व्यवहारो वाद इत्यर्थः । तत्र स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणमित्यवयवद्वयम् ॥ केचित्तु साधनसमर्थनदूषणसमर्थनादिभिः सह पञ्चावयवतामाहुः; तदयुक्तम्, स्वपक्षदूषणोद्धारतत्समर्थनादेरप्यवयवान्तरत्वप्रसङ्गात् । यदि स्वपक्षसाधनादौ तदन्तर्भाव इति न पृथग् [ग्रहणात्] गणना, तदा स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपयोरेव सर्वान्तर्भाव इति तावत्येव गणनोचिता । अत्र च बुद्धिपूर्वकदुष्टवचनानि न संभवन्ति, [अन्यत उ] अन्यानि तूद्भावितन्यभ्युपगन्तव्यानि, तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् । विजिगीषुकथायां तु गत्यन्तरमलभमानस्य परव्यामोहनेनापि पाक्षिकविजयः समत्वं वा संभवेदिति बुद्धिपूर्वकदुष्टप्रयोगसंभवः । सा च द्विधा जल्पो वितण्डेति । तत्रोभयपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपवती कथा जल्पः । वादिपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपमात्रवती [कथा] वितण्डा । केचित्तु वितण्डायामपि वीतरागविजिगीषुभेदाद्भेदमाहुः ; तदयुक्तम्, वीतरागस्य परपक्षप्रतिक्षेपपर्यन्तव्यापाराभावे तत्त्वनिर्णयासिद्धेः । विजयस्तु तावताऽपि संभवत्येव, अभ्युपगम [नीयस्य] निय [तत्त्वात्] तत्वात् । वादे परपक्षस्य कालात्ययापदेशनिर्वाहे तु न पुनः स्वपक्षनिरूपणं, तेनैव तत्फलस्यापि सिद्धेः । न हि पुनस्तस्यैव प्रमाणस्य पाठे प्रयोजनम् । न च स्थापितस्वरूपादिमत् प्रमाणमनादृत्य मानान्तरमन्वेषणीयम् । न च नैरपेक्ष्येणोपरमाद्वितण्डात्वम्, अपेक्षायां सत्यां प्रतिवादि [ना स्व] पक्षस्थापनस्यापि कर्तव्यत्वेन वैषम्यात् । जल्पे तूक्तिगुणदोषाभ्यामपि जयपराजयौ स्यातामिति कालात्ययापदेशायोपन्यस्तस्यापि प्रमाणस्य पुनः पाठाद्युपपत्तिः । आगमसिद्धा चेयं कथात्रयव्यवस्था, * वादजल्पवितण्डाभिः इत्यादिवचनात् ॥ केचित्तु वितण्डाद्वय-

मेव व्यत्यस्तं जल्प इति वदन्ति; तथाऽपि तथैव नियमात् कथात्रयगणनं नानुपपन्नम् । उक्तं च जल्पवितण्डयोरपि लक्षणं **संयोगाधिकरणे**—*स्वपक्षप्रामाण्यप्रतिपक्षाप्रामाण्यनिश्चयार्थो व्यवहारो जल्पः। प्रतिपक्षाप्रामाण्यमात्रनिश्चया[र्थो]र्थ-व्यवहारो वितण्डा इति । **श्रीमद्गीताभाष्ये**ऽपि—*वादः प्रवदतामहम् इत्यत्र *जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् इति व्याख्यानात् कथात्रयं दर्शितम् । एतेन *विप्रं निर्जित्य वादतः, *न विगृह्य कथां कुर्यात् इत्यादिभिर्जल्पवितण्डयोर्निषेधो विशिष्टविषय इति दर्शितम्; कदाचिद्बाह्यकुदृष्टि[दर्प]भङ्गाय द्वयोरपि कार्यत्वात्' तथा **चाक्षपादसूत्रम्**—*तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् इति ॥

कथाङ्गनिरूपणम् ॥ अथ कथाङ्गानि—सभ्यानुविधेयसंवरणम्, वादिप्रतिवादिनियमः, कथाविशेषव्यवस्था, निरूप्यनिर्णय इति चत्वार्येव । **वरदविष्णुमिश्रैस्तु**—*जल्पश्चतुरङ्गः, अङ्गानि वादिप्रतिवादिसभापतिप्राश्निकाः इत्युक्तम् । वादे तु न सभ्यादिसंवरणनिर्बन्धोऽस्ति, अपलापादीनां प्रायशस्तत्रासंभवात्; वीतरागाः शिष्यगुरुसब्रह्मचारि-शिष्टश्रोत्रियश्रेयोर्थिनो हि तदधिकारिणः । सभ्यानां दैवादागतानां त्ववर्जनम् । अनुविधेयसंवरणं तु सर्वथा[दा]ऽनपे-क्षितमेव, विजयफलप्रतिपादनाद्यर्थत्वादनुविधेयस्य । रागद्वेषरहिता अत्यवरा विषमसंख्याः सभ्याः स्युः, द्वैधे अधिकानां वचनस्य ग्राह्यत्वात् । एकोऽपि वा प्राज्ञतमः । ननु सिद्धान्तनियमोऽप्यवश्यापेक्षितः; तत् कथं चतुष्टयम्? सत्यम्; निरूप्यनियम एव तस्यान्तर्भावादनुक्तिः । न हि तमन्तरेण स उपपद्यते । यत्र तु नानासिद्धान्तानुमतोऽर्थो निरूप्यते, तत्र व्यवहारविशेषनियमार्थं सिद्धान्तविशेषनियमोऽप्यस्तु ॥ केचित्तु निग्रहसामस्त्यासामस्त्योद्भावनप्रतिज्ञानकथापर्यव-साननियमाभ्यां सह षडङ्गान्याहुः; तदयुक्तम्, इच्छाकल्पितत्वेनावश्यापेक्षितत्वाभावात्, अनियतस्य चाङ्गत्वायोगात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । वादे तावत् कथा हि तत्त्वनिर्णयपर्यन्ता वा स्यात् अशक्तिपर्यन्ता वा; न तत्र नियमकृत्यम्; द्वयोः संप्रतिपत्तेरेव पर्यवसानमित्युक्तं भवति । जल्पवितण्डयोरपि निग्रहपर्यन्ता[सा] । अतस्तत्रापि किं नियमेन? उक्तं हि **प्रज्ञापरित्राणे**—

*निग्रहस्थानपर्यन्ता विजिगीषुकथा मता । तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः स्याच्च पुनःपुनः ॥
हेत्वाभासापसिद्धान्ताननुयोज्यानुयुक्तयः । दृश्यन्ते यत्र तत्रैव वादोऽवसितिमान् भवेत् ॥ इति ।

यदि त्वेकस्मिन्नेव निग्रहे कथापर्यवसानमिति नियमो जल्पवितण्डाङ्गमङ्गीक्रियते; तर्हि ए[क]तयैव भाषया भाषितव्यम्, प[ग]द्यादिनियमेनाभिधेयम्, एतत्प्रमाणजातीयं वाच्यम्, महाविद्यादिरीतिरपि ग्राह्या, लिखित्वैव निरूप्यम्, गगन-सूचनभूतलविलेखनादिविकाराः परिहार्याः, मध्ये नान्येन संलपनीयमित्यादिनियमानामप्यङ्गत्वप्रसङ्गः ॥

निग्रहस्थाननियमः ॥ स्वारसिकस्तु कथासु निग्रहस्थाननियम उच्यते । वादे तावत्, अपलापादिकं प्रायशो न संभवति । संभवदपि प्रतिज्ञान्तराज्ञानादिकमनुद्भाव्यम् । उद्भाव्यमप्यवाचकादि न कथाविच्छेदकम् । संप्रतिपत्त्या अनेकहेतुदृष्टान्तदूषणाद्यभिधानेऽपि न दोष इति । जल्पवितण्डयोस्तु यथाभ्युपग[मं]तं सर्वे निग्रहाः ॥

कथास्वरूपविवेकः ॥ तदेवमङ्गेषु चतुर्षु पञ्चसु वा सिद्धेषु यथावलेपं नियमान्तरेषु, कृतेषु, अवहितेषु च सभ्यप्रतिवादिषु, तदभ्यनुज्ञातेन वादिना प्रथमं स्वसाध्यमुद्दिश्य तत्र विवक्षितः प्रत्यक्षादिरूपः प्रमाणविशेषो वाच्यः । प्रतिवाद्यापादितश्चाभास उद्धरणीयः । विपक्षे बाधकाभावादिप्रसङ्गे च तर्को वाच्यः । ये पुनः संक्षेपतो विस्तरतो वा आभासोद्धारं तर्कप्रयोगं चावश्यम्भाविनमाहुः, तैर्नूनम् *असद[पवरके]वकरे कांस्यं नास्ति इति लोकवादोऽनुसृतः ।

अनिष्टप्रसङ्गश्च, आभासोद्धारतर्कप्रयोगवाक्ययोरपि स्वयमेव दूषणोद्धारादेः कर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । एवं तदुपर्यपीत्यनवस्था । प्रतिवादिनाऽपि तत्तदनुभाषणपूर्वकं तत्र दूषणं वाच्यम् । ततश्चैवं परस्परवाक्यानुभाषणप्रतिक्षेपाभ्यामुक्तिप्रत्युक्तिपरम्परासिद्धेः । अत्र व्यवहारस्य प्रतिज्ञासाधनदूषणनिर्णयरूपेण चतुष्पात्त्वम्, प्रथमद्वितीययोर्वादिनिष्पाद्यत्वम्, तृतीयस्य प्रतिवादिनिष्पाद्यत्वम्, तस्य च कदाचित् संप्रतिपत्त्यात्मकत्वम्, चतुर्थस्यापि वादिभ्यां सभ्यैर्वा कार्यत्वम्, प्रतिज्ञातविषये प्रत्यक्षानुमानागमेषु मनीषितस्य यथोचितमुपन्या[सः] सप्रका[र्यः]रः, प्रत्यक्षस्यासिद्ध्या दूषणे सदस्यैरेव निर्णे[तव्य]यत्वम्, लैङ्गिकस्यासिद्ध्या दूषणे तस्याप्यंशस्य प्रतिज्ञापूर्वकं साध्यत्वम्, प्रतिवादिना वादिना वा अनैकान्तिकत्वाद्युद्भावने कृते तेनैव तत्साध्यत्वम्, प्रत्यनुमाने समबलतया निरूपिते सति द्वयोरपि विजयाभावः, वैतण्डिकस्य तु तावताऽपि विजयः, प्रतिकक्ष्यं च वादिप्रतिवादिवचनयोर्लेखनीयत्वम्, छलजात्योरेकान्तविजयाभावेन त्याज्यत्वम्, कदाचिदवष्टम्भविजयावहत्वमात्रेण तत्त्वाध्यवसायसंरक्षकत्वम्, अन्यदन्यदपि विस्तरेण **तत्त्वरत्नाकरे** प्रत्यपादि । तदेवंविधेऽस्मिन् व्यवहारे निग्रहस्थानानि यथासंभवमाविर्भवन्ति । तानि च स्वनामधेयेन अर्थतो वा यथानियममुद्भाव्यानि ॥

निग्रहस्थानसामान्यलक्षणम् ॥ कथायां स्वाश्रयस्य पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम् । तस्य तन्निमित्तत्वं तत्त्वाप्रतिपत्तिसूचनेन । तत्त्वाप्रतिपत्तिश्च अप्रतिपत्तिविप्रत्तिप्रकारा, प्रतिपत्त्यभावे विपरीतप्रतिपत्तौ च तत्त्वाप्रतिपत्तेरविशिष्टत्वात् । ततश्च तदुभयसूचनान्निग्रहस्थानद्वैविध्यम् । कर्तव्याकरणमकर्तव्यकरणमिति वा । त्रेधा च कश्चित् संग्रहः—वक्तव्यानुक्तिः, उक्तिदूषणम्, उक्तार्थदूषणं चेति । एतदवान्तरभेदान्निग्रहस्थानवैचित्र्यम् । तथा हि—उक्तहानिः, उक्तविशेषणम्, उक्तापलापः, उक्तविरोधः, अपसिद्धान्तः, अवाचकम्, अनन्वितम्, अप्राप्तकालम्, अविज्ञातार्थम्, अर्थान्तरम्, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, निरनुयोज्यानुयोगः, प्रमाणाभासाश्च बहुविधाः प्रत्येकं निग्रहस्थानानीति ॥

उक्तहानिः ॥ कथायां स्वोक्ते परेण दूषिते स्वेनैव तत्परित्याग उक्तहानिः । सा द्विविधा; शब्दतोऽर्थतश्च । यद्येतद्दुष्टम्, तर्हि त्यक्तमिदं मया इत्यादिः शब्दतः, अन्यत् तर्ह्युपादीयते इत्यादिस्त्वर्थतः । एषा च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमादित्याज्यभेदात् प्रतिज्ञाहानिहेतुहान्यादिभेदं भजते । तत्र प्रतिज्ञाहानिर्यथा—नित्यः शब्द [इति कैवल्यकथकेनोक्ते अपसिद्धान्तेन दूषिते, तर्हि अनित्योऽस्त्वित्यादि । हेतुहानिर्यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते अनैकान्तिकत्वेन प्रत्युक्ते, तर्हि त्यक्तम्; अस्तु कृतकत्वादित्यादि । (तत्रैवान्यद्यापकं साध्य) तत्रैव अस्तु सामान्यतोऽप्यन्यद्यापकं साधनमित्यादिवचने प्रतिज्ञाहान्यादि ।] इत्युक्ते बाधितत्वेन दूषिते तर्हि अनित्यः शब्दः इति । हेतुहानिर्यथा—तत्रैव शब्दत्वादित्युक्ते असाधारण्यादिभिर्दूषिते, तर्हि कृतकत्वं हेतुरिति । दृष्टान्तहानिर्यथा-तत्रैव सामान्यवदित्युक्ते साध्यसाधनविकलतया दूषिते, तर्हि घटो दृष्टान्त इत्यादि । एवं धर्मिविशेषणहेतुविशेषणदृष्टान्तविशेषणादेरपि हानिरूह्या । प्रत्यक्षहानिर्यथा—स्थिरः शब्दः प्रत्यभिज्ञानादित्युक्ते भ्रान्ततुल्यत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि अनुमानेन आगमेन वेत्यादि । आगमहानिर्यथा—सर्वं क्षणिकं सर्वज्ञेन तथाऽभिधानादिति सौगतेनोक्ते बुद्धस्यानाप्तत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि सत्त्वानुमानादित्यादि । एवं हान्यन्तराण्यपि चिन्तनीयानि । वादे तु सदुक्तं निर्वाह्यम् । असदुक्तं तु त्याज्यमेव, तन्निर्वहणस्य तत्त्वनिर्णयानङ्गत्वात्, तद्विपर्ययस्य तु तादर्थ्यादिति । दुष्टस्य त्यागान्निर्दोषः स्यामिति सङ्कल्पादुक्तहानिसंभवः । निर्वाह्यमेव वदेत् । जल्पवितण्डयोस्तु उक्तं च निर्वहेदिति रहस्यम् ॥

उक्तविशेषणम् ॥ अविशेषितपूर्वोक्ते दूषिते, तद्विशेषणनिक्षेप उक्तविशेषणम् । अविशिष्टपरित्यागादेतदपि हानिरेवेति चेन्न, अविशिष्टत्वस्यानुक्तत्वात्, उक्तमात्रस्य चापरित्यागात् । साध्यसाधकांशविशेषणभेदादेतत् प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरसंज्ञं निग्रहस्थानद्वय**मक्षपादेन** पठितम्; तदयुक्तम्, सामान्यसंग्रहस्य दृष्टत्वात्; अन्यथा हानिरपि तथैव प्रतिज्ञाहानिर्हेतुहानिरिति निग्रहस्थानद्वयं स्यात्, अविशेषात् । उक्तं च हेत्वन्तरं पृथगभिदधानैरपि **वरदविष्णुमिश्रैः**—

* पक्षदृष्टान्तहेत्वादिदूषणे कथिते सति । पुनर्विशेषणादानं प्रतिज्ञान्तरमिष्यते ॥ इति ।

द्विविधं चैतत्, सामान्यतो विशेषतश्चेति; यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकेण प्रयुक्ते, सामान्यादिभिरनैकान्तिकत्वे मीमांसकेनोद्भाविते, अस्तु तर्हि यत्किंचिद्विपक्षव्यावर्तकं विशेषणमिति सामान्यतः; अस्तु तर्हि जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति इति विशेषतः । इदमपि पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमादिरूपविशेष्यभेदाद्बहुविधम् । तत्र पक्षविशेषणं यथा—अनित्यश्शब्द इत्युक्ते मीमांसकेन अंशतः सिद्धसाधनत्वाभिधाने, तर्हि वर्णात्मकः शब्द इत्यादि । साध्यविशेषणं यथा—क्षित्यादिकं प्रयत्नवत्पूर्वकमित्युक्ते प्राचीनादृष्टसाधकप्रयत्नवज्जीवपूर्वकतामात्रेण सिद्धसाधनत्वेऽभिहिते, अस्तु तर्हि साक्षादुपादानादिगोचरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्पूर्वकमिति इति । हेतुविशेषणं प्रागुदाहृतम् । दृष्टान्तविशेषणं यथा—यत् सत्, तत् क्षणिकम्, यथा घट इति बौद्धेनोक्ते साध्यविकलतया प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि कुर्वद्रूपलक्षणावच्छिन्नो घट इति । प्रत्यक्षविशेषणं यथा—भावरूपाज्ञानम् अन्धकारादिवत् सर्वलोकप्रत्यक्षमित्यद्वैतिनोक्ते बाह्यान्तरप्रत्यक्षविकल्पानुपपत्त्या दूषिते, अस्तु तर्हि साक्षिप्रत्यक्षमन्यदेवात्र प्रमाणमित्यादि । एवमुदाहरणान्तराण्यपि चिन्त्यानि । निर्विशेष[स्यैव]णस्य दोषो विशिष्टे [तु स] नापततीति व्यवसायादुक्तविशेषणसंभवः । प्रागेव पुष्कलं वदेत् । अपुष्कलोक्तं तु जल्पवितण्डयोस्तात्पर्यभेदादिना निर्वहेत्, न तु विशेषयेदिति रहस्यम् । सतो हानौ विशेषणे च पर्यनुयोज्योपेक्षणसध्रीचीनमिदं निग्रहस्थानद्वयमुद्भाव्यम् । न च तथा सति स्वदोषोद्भावनदोषः, व्यामोहनार्थं प्रत्युक्तमसदप्यनेन न ज्ञातमित्यवष्टम्भविजयावहत्वात् । दूषणाधिक्यं तु न सर्वदा दोष इति ॥

उक्तापलापः ॥ स्वयमुक्तस्य सभ्यादिविदितस्य परेण दूषितस्य निगूहनमुक्तापलापः । स च बहुविधः—न मयैवमुक्तमिति वा, अन्यदेव मयोक्तमिति वा, त्वमेवोक्त्वा मय्यारोपयसीति वा, त्वदुक्तमन्योक्तं वा मयाऽनूदितमिति वा, पार्श्वस्थेनैवमुक्तमिति वा, अनुक्तमप्रक्रान्तमेव त्वया भ्रान्तिवशादवगतमिति वा, अशरीरिवाक्यमिदमिति वा । ईदृशस्यापलापस्य संभवहेतुः पश्यतोहरेषु शिक्षणीयः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमाद्यपलपनीयभेदादयमपि बहुविधः पूर्ववदुदाहरणीयः । नियमपरिहरणीयहस्तचेष्टाद्यपह्नवसंग्रहाय कृतापलाप इति लक्ष्यलक्षणसिद्धिः । स्पष्टानुष्ठितनिह्नवे च समर्थनीयान्तराभावात् परिषदनुविधेयावेव स्थेयतया शरणम्, विश्वसाक्षिणां चतुर्दशानामपि तूष्णींभावात् [तूष्णीकत्वात्] । एवं सार्वलौकिकप्रतीत्यपह्नवेऽपि । उक्तं च **नारायणार्यैर्भगवद्गीता[भाष्ये]व्याख्याने**—

*प्रसिद्धमपि विज्ञानं वादे यो नाम निह्नुते । स सदस्यैर्नियन्तव्यो व्यवस्था नान्यथा यतः ॥ इति ॥

सभ्यादिविदितमुक्तं कृतं वा नापलपेदिति रहस्यम् । अपलापमेव प्रतिज्ञासंन्यासशब्देनाक्षपाद उपचचार; तदिह हानिसंन्यासशब्दयोरैकार्थ्यभ्रमहेतुतया नाद्रियामहे । अत्रापि सदपलापे पूर्ववत् पर्यनुयोज्योपेक्षणसध्रीचीनता । एतानि त्रीण्यपि निग्रहस्थानानि तृतीयादिकक्ष्याभावीनि तदुत्तरकक्ष्योद्भाव्यानि ॥

उक्तविरोधः ॥ स्वोक्तस्य स्वेनैव विरुद्धकरणमुक्तविरोधः । स द्विधा पदवाक्यभेदात् । पदविरोधो यथा—ईश्वरोऽनीश्वरः [नेश्वरः] इत्यादि । वाक्यविरोधो यथा—ईश्वरः सर्वज्ञ एव ; तथाऽपि स्व [।] ज्ञानमेकं न जानातीत्यादि । स चायमवान्तरभेदाद्बहुविधः । तत्र प्रतिज्ञापदद्वयविरोधो यथा—ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यादि । पक्षहेतुविरोधो यथा—ईश्वरः कर्मवश्यः, जीवत्वादित्यादि । साध्यहेतुविरोधो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, अकर्तृकत्वादित्यादि । स्ववचनविरोधो यथा—यावज्जीवमहं मौनी मूको वेत्यादि । स्वक्रियाविरोधो यथा—सर्वदा निर्व्यापारोऽहमित्यादि । एवम्, न किंचिदहं याचे, अतो मेऽर्था दीयन्ताम् ; अमृतं पीतवानहम्, तथाऽपि मे तद्वर्णतः पलितमासीत् ; न कश्चिन्मे सिद्धान्तः, तथाऽपि शून्यं चिन्मात्रं वा तत्त्वम् ; अवेद्यं ब्रह्म, तथाऽपि तज्ज्ञानान्मोक्षः ; न किंचित् कारणं कार्यं वा, तथाऽपि भूतपरिणतिविशेषाच्चैतन्यमित्यादीनि तत्तत्सैद्धान्तिकानां व्याहतभाषितान्यवगन्तव्यानि । एषु चोक्तस्य क्वचिच्छाब्दो विरोधः, क्वचिदार्थः । अभ्युपगतनियमविरुद्धाचरणमप्यत्रैवान्तर्भवति ; तद्यथा—संस्कृतमभ्युपगम्य अपभ्रंशेन भाषणम् ; कृत्स्नानुभाषणाद्यभ्युपगमे दूष्यमात्रानुभाषणादिकम् ; हस्तचेष्टादिवर्जनमभ्युपगम्य तत्करणमित्यादि । एवं शास्त्रान्तरपठितानि विसन्धियतिभङ्गभिन्नवृत्तनेयार्थत्वादीन्यपि तत्तन्नियमापेक्षया दूषणान्यत्रैवान्तर्भवन्ति । जैनकौमारिलादिनयेन विरोधतिरस्कारादनवधानादेश्चास्य संभवः । स्ववचनस्वाभ्युपगमाविरुद्धमेवाचरेदिति रहस्यम् । अयं प्रथमादिकक्ष्याभावी तदनन्तरकक्ष्योद्भाव्यः ॥

अपसिद्धान्तः ॥ स्वाभ्युपगत [सिद्धान्त] विरुद्धाभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः ; यथा—सांख्यस्य आत्मा कर्तेति ; वैशेषिकस्य आत्मा चिद्रूप इत्यादि । एवं स्वस्वसैद्धान्तिकानभ्युपगतं प्रमाणं पुरस्कुर्वन्नपि वस्तुतस्तत्प्रामाण्ये तदभावेऽप्यनेनैव निग्राह्यः, तत्प्रमाणत्वे वक्तव्यदूषणान्तराभावात्, तदप्रमाणत्वे तद्धेतुसमर्थनप्रयासतोऽप्युद्भटस्याभ्युपगमनियतस्यास्यैवोद्भावयितुमुचितत्वात् । यस्त्वनुमानादिकमर्थापत्त्यादिशब्दमात्रेण व्यपदिशति, न स निग्रहीतव्यः । अभ्युपगततदैक्यस्य पर्याय [वादे] पाठे विरोधाभावेन निरपराधत्वात् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ चेत् स एवावष्टम्भेन पृष्टः पृथक्त्वं प्रतिब्रूयात्, तथाऽप्यपसिद्धान्तावतारः । एवं कौमारिलादेरभ्युपगतबहिर्भावस्यार्थापत्त्यादेरन्तर्भावानुज्ञानेऽपि पूर्ववत् तद्याथार्थ्यायाथार्थ्ययोरयमेव निग्रहः । अत्र स्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धकरणमात्रव्यवच्छेदायाभ्युपगमशब्दः । समस्ति हि वस्तुतो निग्रहस्थानान्तरेष्वपि स्वसिद्धान्तविरुद्धाचरणम्, परिहृतसर्वापराधेन कथा प्रवर्तनीयेति सर्वसैद्धान्तिकसंमतत्वात् । न चैतावता सर्वेषामपि निग्रहस्थानानामपसिद्धान्ततेति । नन्वेवमपि अपसिद्धान्त उक्तविरोधेऽन्तर्भावनीयः, एतत्सिद्धान्तवर्त्मना व्यवहरिष्यामीति कथारम्भं प्रतिज्ञाय तत्पर्यवसानात् पूर्वं तद्विरुद्धभाषणात् ; सत्यम् ; त्वत्परिगृहीतसिद्धान्तविरुद्धोऽयमर्थस्त्वयाऽभ्युपगम्यते ; अतः पूर्वोक्तसिद्धान्ताभ्युपगमवाक्यविरोध इति वक्तव्यम् ; तत्र प्रथमपर्वणि स्थितस्योपजीव्यस्योद्भटस्य सिद्धान्तविरोधस्यैवोद्भाव्यत्वमुचितमिति पृथग्व्यपदेशः । स्वस्यापि तत्तच्छास्त्रकर्तृसाम्याभिमानात्, प्रमादादेश्चास्य संभवः । अतीर्थकरः स्वस्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धं नाङ्गीकुर्यादिति रहस्यम् । कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव दर्शने मतभेदप्रवृत्तिरिति चेत्, तीर्थकरवाक्यानां तत्तत्परत्वाभिमानात् । कथं तर्हि वार्तिकादिसृष्टिरिति चेत्, स्वतन्त्रस्य सतोऽभ्युपग [तै] मैकदेशस्य स्वयमंशतस्तीर्थकरत्वात् । अस्त्वेवमपसिद्धान्तेऽपीति चेन्न, पूर्वमेव तथाऽभ्युपगमाभावात् । अभ्युपगमे वा को नाम तत्रापसिद्धान्तमुद्भावयेदिति । अस्य प्रायशो द्वितीयादिकक्ष्यासु संभवः । पृथुकव्यवहारेषु प्रथमकक्ष्यायामपि । द्वितीयकक्ष्यायां तु स्वसिद्धान्तविरुद्धसाधनेऽपि सिद्धसाधनत्वोद्घाटनाद [व] स्त्येव तत्संभवः ॥

सिद्धान्तः ॥ अथ कः सिद्धान्तः ? प्रामाणिक इत्यभ्युपगतोऽर्थः ।

अभिमानैकमूलत्वादन्योन्यं च विरोधतः । न कश्चिद्यदि सिद्धान्तो नैवं तत्सिद्ध्यसिद्धितः ।

सिद्धान्ताभाव एवायं प्रामाणिक इतीष्यते । नेष्यते वा द्विधाऽप्येवं सिद्धः सिद्धान्तसंग्रहः ॥

स त्रिविधः—सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् । यमन्तरेण वादव्यवहारोऽपि न घटते, स सर्वाभ्युपगतः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः; यथा प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिरित्यादि । अभ्युपगतो हि माध्यमिकादिभिरपि सांवृतादिसंज्ञातः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । स्वतन्त्र एव सिद्धः परतन्त्रैर्निषिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः; यथा—वैयाकरणस्य स्फोटः; सौगतस्य क्षणभङ्गः, दिगम्बरस्य सप्तभङ्गी, कौमारिलादेः शब्दभावनादिलिङर्थता, त्र्यन्तविदामीशितुः सर्वशरीरित्वादि । अमी च सिद्धान्तान्तरानभ्युपगमप्रसिद्धिदशायामेव प्रतितन्त्राः; यदि कश्चिदन्योऽपि तीर्थकरस्तानेवार्थानभ्युपगच्छेत्, तदा तेषामभ्युपगमसिद्धान्तत्वम् । न चापूर्वास्तीर्थकरा न भवन्तीति नियमः, तथात्वे प्राथमिकैकसिद्धान्तपरिशेषप्रसङ्गात् । न च तैस्तेऽर्था नाभ्युपगन्तव्या इति वाच्यम्, आवापोद्वापभेदानामिदानीमपि दर्शनात्, अभिमानमूलत्वाच्च सिद्धान्तानामिति । अव्यापकः स्वतन्त्रस्य तन्त्रान्तरस्य च साधारणोऽभ्युपगमसिद्धान्तः; यथा—नैयायिकादीनां सामान्यविशेषसमवायादिः, सांख्यादीनां भेदाभेदादिः, सौगतादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वादिः । परतन्त्रे साधितः स्वतन्त्रे च समाश्रित इति वा, तन्त्रान्तरसिद्धसद्भावस्य वस्तुनो विशेषपरीक्षणमिति वा केचिदाहुः । अत्र स्वतन्त्रपरतन्त्रसाधारण्यमेव निष्कृष्टलक्षणं भवति ॥ केचित्तु कस्य चित् साधने अनुषङ्गसिद्धोऽन्य आधारसिद्धान्त इति चतुर्धा विभागमाहुः; यथा—क्षित्यादेः सकर्तृकत्व [मात्र] सिद्धावीश्वरसिद्धिरित्यादि । **अक्षपादश्च** सिद्धान्तचातुर्विध्यं प्र [कम्या] कृत्याह—* यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः इति; तदयुक्तम्, तस्य सर्वैरभ्युपगमे सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात्, स्वतन्त्रमात्रसिद्धौ प्रतितन्त्रत्वात्, परैरपि कैश्चिदभ्युपगमेऽभ्युपगमसिद्धान्तत्वात् । केवलं त्वयमस्य सिद्धान्त इति निर्णये अनुषङ्गसिद्धिर्लिङ्गं भवतीत्येतावता यदि पृथगभिधानम्, काममभिधीयतामिति ॥

अवाचकम् ॥ शब्दशास्त्रविरुद्धस्वरूपमवाचकम्; यथा—कृत्तद्धितसमासाख्यातलकारात्मनेपदपरस्मैपदसकर्मकाकर्मकलिङ्गवचनविभक्तिवर्णादेशागमप्रभृतीनां विपर्यासन्यूनातिरेकादयः । उदाहरणानि त्वशिक्षितानां वचनान्येव द्रष्टव्यानि । अपशब्दमपि सुशब्दयिष्यामीति वैयाकरणत्वगर्वादशिक्षितत्वानवधानादिभिश्चास्योक्तिसंभवः । वक्तव्यतयाऽभ्युपगतभाषामूलव्याकरणसिद्धमेव नियमकथायां भाषितव्यमिति रहस्यम् । उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे**—

* साधुगीर्वाणवाण्यैव प्रयोगनियमे कृते । अप [भ्रंश] शब्दान्यभाषाभि [भा] र्षणं चापि दूषणम् ॥

अकृते नियमे सर्वभाषाभिरपि भाषणम् । स्खलने च पुनः साधुशब्दग्रहणमिष्यते ॥ इति ।

एवं सत्ययमपि नियमविरोध इति चेत्, सत्यम्; तथाऽपि स्वतोऽपशब्दस्य दूषणत्वसंभवादुपजीव्यत्वाच्चास्यापि पृथग्व्यपदेशः । * सर्वभाषाभिरपि इत्युभयाभ्युपगतैकापभ्रंशभाषाविषयम्, न पुनस्तदातदा यथेच्छमव्यवस्थितभाषाभिप्रायम्, तथा सति परानभ्यस्तभाषयाऽपि भाषणप्रसङ्गे परस्परवार्तानभिज्ञतया वादिनोर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गात् । अत उभयाभ्यस्तया नियमपरिगृहीतयैव भाषया व्यवहरेदित्यर्थः । इदं च निग्रहस्थानं सर्वकक्ष्यासंभावितं तदैवोद्भाव्यं च ॥

अनन्वितम् ॥ उचितान्वयशून्यमनन्वितम् । तद्द्विधा पदवाक्यभेदात्; यथा—स्तम्भः कुम्भः कुड्यं कुसूलमित्यादि । यथा च पर्वतो वह्निमान्, महाह्रदो बकोट [बहूदक] वानित्यादि । व्यवहितान्वयमप्यनन्वयम्, प्रतीत्यभावा-

विशेषात् । न चास्य विपर्याससङ्करः, पद्य[ादि] नियमकथायां विपर्यासस्य क्षन्तव्यत्वेऽपि व्यवहितान्वयस्य दूषणत्वात्, विपर्यासे व्यवहितान्वयत्वाभावात् । संभावितसमस्तान्वयप्रकारविकल्पे तदनभ्युपगन्तुर्विकल्पविशेषानन्वय इत्याहुः । नन्वाकाङ्क्षासत्तियोग्यताभिरन्वयः; तासामेकैकाभावेऽप्यनन्वय इति सिद्धम् । ततश्च येषु वाक्येष्वाकाङ्क्षासत्त्योरभावः, तत्रानन्वितनिग्रहस्थानावकाशः; यत्र तु योग्यताविरहादनन्वयः, तत्र विरोधनिग्रहस्थानमेव स्यात्, विरोधमन्तरेणायोग्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति चेत्, अस्त्वेवम्; तथाऽपि पृथग्विषयलाभान्निग्रहस्थानद्वयं सिद्धम् । नन्वनन्वितस्यास्ति पृथग्विषयः, तथाऽपि विरोधस्य सर्वस्यायोग्यतयैव क्रोडीकारान्न पृथग्विषयलाभ इति चेत्, सत्यम्; तथाऽप्यन्वयायोग्यतानिमित्तस्य विरोधस्यैवोद्भटत्वात् तस्यैवोद्भाव्यत्वम् । न चैवमाकाङ्क्षासत्तिविरहयोरपि पृथगुद्भाव्यत्वम्, तयोर्द्वयोरप्यन्वयप्रतीतेरेवानुदयात् । इह तु शब्दस्वरसतो जातस्यान्वयबोधस्य विरोधेन बाधादिति । यत्र तु विप्रलम्भकादिवाक्ये प्रतिवादिवाक्ये च सामान्यतस्तत्तद्वस्तुस्वभावप्रयुक्तविरोधाभावेन दृढोदितेऽप्यन्वयबोधे प्रमाणान्तरपरामर्शाद्बाधः, तत्र तु तत्तत्प्रमाणबलाद्विशेषतः सत्यपि विरोधे तत्तत्प्रमाणबाध एवोद्भाव्यः, तस्यैव तत्रोपजीव्यत्वादिति ॥

अप्राप्तकालम् ॥ विवक्षितक्रमस्य विपर्यस्तकरणमप्राप्तकालम्; यथा—सभ्यानुविधेयसंवरणादिकमकृत्वा प्रयोगे वादारम्भविपर्यासः, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तादेर्विपर्यासेन वचने अवयवविपर्यासः, अनित्यः शब्द इत्यादाववयवांशविपर्यासः, तर्कमभिधाय प्रयोगे अङ्गाङ्गिविपर्यासः, वाद्युक्त[मशेष]मदूषयित्वा प्रतिवादिना स्वपक्षसाधने वादविपर्यास इत्यादि । वाक्यस्य परप्रत्यायनार्थत्वाद्विपर्यासेऽपि परप्रत्ययसंभवाभिमानात् तदुक्तिसंभवः । नियमकथायामभ्युपगतक्रमातिक्रमेण न कुर्यादिति रहस्यम् । अनित्यः शब्द इत्यादिप्रयोगस्तु विपर्यासेऽपि शीघ्रान्वयप्रतिपत्तेरनियमकथायां वादे च सोढव्य इत्यादि ॥

अविज्ञातार्थम् ॥ त्रिभङ्ग्यन्तराभिधानेऽपि प्राश्निकप्रतिवादिष्वन्यतमेनाप्यज्ञातार्थं वचनमविज्ञातार्थम् । तच्चाप्रसिद्धप्रयोगस्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयोगार्थान्तरसाधारणप्रयोगादिभेदाद्बहुविधम् । तत्राप्रसिद्धप्रयोगो यथा—अहार्यो वीतिहोत्रवानित्यादिः । स्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयोगो यथा—पञ्चस्कन्धद्वादशायतनादिप्रयोगः सौगतानाम्; अस्तिकायपर्यायपुद्गलादिप्रयोगो दिगम्बराणाम्; यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञादिप्रयोगः पातञ्जलानाम्; स्फ्यकपालादिप्रयोगो मीमांसकानाम्; सुतेजाः विश्वरूपः, पृथग्वर्त्मा, बहुलः, रयिः, प्रतिष्ठेति त्रय्यन्तविदामित्यादि । साधारणप्रयोगो यथा—महीभृत् लोहिताश्ववानित्यादिः । केवलयोगमूलप्रयोगो यथा—पयःपयोधिसंभवाक्रान्तपदवैशेषिकगुणः उत्तरावध्युपलक्षितवस्तुसत्तावान्, पूर्वान्तोपलक्षितवस्तुसत्तायोगित्वात्, दण्डादिव्यापारनिष्पाद्यावयवसंयोगासमवायिकारणद्रव्यवदित्यादिः । स्वोक्तिदोषतिरस्करणश्रद्धया प्रतिवादिव्याकुलीकरणाद्यभिसन्धेर्वा संभवोऽस्य । स [भा]भ्यप्रसिद्धैर्विवक्षितासाधारणैरगमितयोगैर्निरस्तप्रस्तादिदोषैः पदैर्व्याहरेदिति सारम्; प्रतिवाद्यभ्युपगमे तु प्रहेलिकाप्राया अपि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । अत एव हि दृतैर्महाविद्यादिरीतीनां प्रयोगोऽभ्युपगम्यत इति ॥

अर्थान्तरम् ॥ प्रकृतानुपयुक्तवचनमर्थान्तरम्; यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, प्रमेयत्वादित्युक्त्वा, स्वयमेव दूषणप्रतिभासे, प्रमाविषयः प्रमेयम्, तत्र च त्वप्रत्ययान्तं प्रमेयत्वपदमित्यादि । एवं कुशकाशावलम्बेन प्रकृतानन्वितराजवार्तावतरणादिकमपि । ईदृशानां स्वाज्ञानसंवरणार्थं परव्यामोहनार्थं च प्रयोगसंभवः । अन्वितमप्युपयुक्तमेव वदेदित्युपदेशः ॥

न्यूनम् ॥ वक्तव्यत्वेन स्वसिद्धान्तनिर्णीतस्यैकदेशकथनं न्यूनम्; यथा—पञ्चावयववादिनो **नैयायिकस्य** त्र्यवयवप्रयोगः, **कौमारिलादे**र्द्व्यवयवप्रयोग इत्याद्यवयवन्यूनम्। वादिनः स्वपक्षसाधनमनादृत्य परपक्षं दूषयितुमिच्छतो वादन्यूनम्। सभ्यसंवरणादिकमकृत्वा स्वपक्षं साधयतः कथारम्भन्यूनम्। नचात्र विपर्यासः, तस्य क्रमत्यागात्मकत्वात्, अत्र तु क्रमिण एव त्यागात्। यदि न्यूनत्वोद्भावने पश्चात्करिष्यामीति ब्रूयात्, तदा अस्तु विपर्यास इति। एवं यावत्संभवं विकल्पयतोऽपि संभावितकोट्यन्तरानुक्तौ विकल्पन्यूनत्वमाहुः। स्तम्भादल्पबुद्ध्या वा अस्य संभवः। आत्मसिद्धान्तसिद्धं [द्धम] पूर्णं [न]च वदेदित्यादेशः॥

अधिकम् ॥ अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकरतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतमधिकम्। तत्र हेत्वधिकं यथा—धूमवत्त्वादालोकवत्त्वादित्यादि। दृष्टान्ताधिकं यथा—मठवन्महानसवदित्यादि। व्याप्त्यधिकं यथा—अन्वयव्यतिरेकयोर्द्वयोरप्यभिधानम्। तर्काधिकं यथा—एकविषयेऽनेकानिष्टप्रसञ्जनम्। दूषणाधिकं यथा—असिद्धोऽयं हेतुर्विरुद्धश्चेत्यादि। सामान्यत आदिशब्दोपादानेऽप्यधिकत्वमेव; यथा—धूमवत्त्वादेः, महानसादिवदित्यादि। एवमधिकतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतानामवयवानामपि कथनं संगृहीतम्; यथा—सौगतादेस्त्र्यवयवप्रयोगादि। पुनरुक्तिर्वा तत्र, तथैव तत्सिद्धान्तादिति। हेतुदृष्टान्तव्याप्तितर्काद्यधिकं तु वादे वस्तुतो न दूषणम्, येनकेनापि तत्त्वनिर्णयाभिसन्धेः। जल्पादौ यावत्प्रतिभासमनेकाभिधाननियमे तु भूषणमपि। यावत्संभवमनेकाभिधानं चासर्वज्ञेनाशक्यमिति प्रायशो न तथा नियमः संभवति। अनयोश्च न्यूनाधिकयोरुद्भावितयोरभ्युपगमे[त्व]ऽपसिद्धान्तो वाच्यः। अवयवाधिकादौ नित्यमपसिद्धान्तत्वं केचिदाहुः; तदसत्, अवयवन्यूनादावपि प्रसङ्गात्। न्यूने विरुद्धं नोक्तमिति चेन्न; अनैकान्तिकादिप्रयोगेऽप्यपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। तत्र विरुद्धं नाभ्युपगम्यत इति चेन्न, अधिकावयवत्वप्रयोगेऽपि समत्वात्। वचनलि[ङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः इत्यभ्युपगमः]-ङ्गादिभिर्वक्तुरभिप्रायः कल्प्यत इति चेन्न, अपरा [मृश्या] मर्शादिनाऽपि प्रयोगसंभवात्, पूर्वोक्तात् प्रसङ्गाच्च। सर्वतोमुखी साध्यसिद्धिः स्थेयसी स्यादिति सं[कुल] प्लववादसंस्कारादेरधिकस्योत्थानम्। साध्यसिद्ध्यपेक्षितमात्रं साधकमुपाददीतेति समयः॥

पुनरुक्तम् ॥ स्वोक्तिवशात् परेण शब्दतोऽर्थतो वा प्रतिपन्नस्यैव निष्प्रयोजनं वचनं पुनरुक्तम्। तद्द्विधा—अर्थपुनरुक्तम्, आक्षेपपुनरुक्तं चेति। प्रथमम्—अनित्यः शब्दः, विनाशी ध्वनिरित्यादि। द्वितीयं तु विवादपदं क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादि। विवादपदमिति हि धर्मिनिर्देशे विवादस्यानेकप्रकारत्वेऽपि साध्यविशेषनिर्देशाद्धर्मिविशेषोऽप्यर्थसिद्ध एव। एवं देवदत्तो गृहेऽस्ति बहिर्नास्तीत्याद्यपि। नियमकथायामेवास्य दोषत्वम्, अन्यदा विशदप्रतीत्यर्थमुपयोगात्। अन्ये तु शब्दपुनरुक्तमित्यपि भेदमाहुः; यथा—शब्दो नित्यः शब्दो नित्य इति; तदसत्, एकार्थत्वे अर्थपुनरुक्तत्वात्, भिन्नार्थत्वे त्वदोषत्वात्। भिन्नार्थोऽपि स शब्दो न वाच्य इति नियमकथायामस्यावकाश इति चेत्, हन्त! तर्हि वर्णस्वरादिपुनरुक्तमपि भेदेन पठनीयम्, तत्रापि धृष्टानां नियमसंभवादिति। सकृदुक्तौ परेण सभ्यैर्वा यदप्रतिपन्नम्, तत्र तदपेक्षया पुनरभिधानं युक्तम्। तत्रापि त्रिरभिधानमित्येव नियमः, आत्मीयान[व]भिधानमतिमान्द्यादिशङ्कया तावन्मात्रस्य सभ्यैरपेक्षणोपपत्तेः। ततः परं तु वचनदोषादेरेव सभ्यैरवधारणान्न भूयस्तदपेक्षा। यत्र तु प्रतिवादिसंमत्या वक्रानुमानादिप्रयोगः, तत्र वचनद्राघीयस्त्ववक्रिमादिभिरेव दुरवधारार्थतया यदि भूयोऽपि सभ्याकाङ्क्षा, तदा यावत्तदाकाङ्क्षाशमनमस्त्वभिधानम्; अत एव परिषदनुज्ञोपलक्षणं त्रिरभिधानमिति केचिदाचार्याः। [अचातुर्य] विशदीकरणाभिसन्ध्यादिभिरस्योत्थानम्। निष्प्रयोजनं न पुनर्वदेदिति रहस्यम्॥

अननुभाषणम् ।। त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तस्य प्राश्निकविदितस्यार्थस्यानुद्भावितस्वाज्ञानेन यथोचितानुभाषणाभावः अननुभाषणम् । तच्च दूष्यैकदेशानुभाषणतदधिकानुभाषणविपरीतानुभाषणकेवलोत्तरमौनभेदात् पञ्चविधम् । अधिकानुभाषणं तु अधिकाख्यनिग्रहस्थानमित्येके । दूषणमात्रस्यैव परतिरस्कारार्थत्वाभिमानादप्रतिभानाद्वा अस्योत्थानम् । दूष्यमंशमेव तेनैव शब्देन शब्दान्तरेण वा अनुवदेद्यथानियमं नियमकथायामिति संग्रहः ।।

अज्ञानम् ।। वादिना त्रिभङ्ग्यन्तराभिहिते सभ्येष्वन्यतमेनापि विदितार्थे वचने मया न ज्ञायत इति वाद्यन्तरस्य यद्वचनं तत् तस्याज्ञानम् । वैशद्याय तस्यैवार्थस्य वचनव्यक्त्यन्तरेण प्रतिपादनं युक्तमिति सूचयितुं त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तिः । वादे तु स्वाज्ञानाविष्करणं न दोषः । अत एव यावत्प्रतिवादिबोधं तत्राभिधेयम् । परस्याविज्ञातार्थारोपहेतुत्वादार्जवादेर्वा स्वाज्ञानाविष्करणम् । जल्पवितण्डयोः स्वाज्ञानं नाविष्कुर्यादिति संक्षेपः ।।

अप्रतिभा ।। कथां प्रविष्टस्य साधनदूषणाद्यप्रतिपत्तिरप्रतिभा । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति प्राचामुपदेशः साधनाप्रतिपत्तेरप्युपलक्षणार्थः विशेषाभावात्, अस्य प्रथमपर्वण्यपि संभवात् । अनुभाषितेऽप्युत्तराभासस्याप्यवचनोपपत्तेरननुभाषणादेर्भेदः । गगनसूचनभूविलेखनकेशविरचनसाध्वसस्वेदादीनामप्येतन्निग्रहस्थानभेदत्वं केचिदाहुः; तदयुक्तम्, सदभिधानदशायां तेषां विद्यमानानामप्यनिग्रहत्वात्, असदभिधानदशायामवचनदशायां च तयोरेव दूषणत्वात् । तद्वर्जननियमकथायां तु तेषां भवत्येव निग्रहस्थानता । तदा चान्यत्रैव तेषामन्तर्भावः । अवचनसमकालभाविनस्त्वेते केवलाप्रतिभामूलव्यथालिङ्गत्वादनृशंसबुद्धीनामप्रतिभानिग्रहस्थानाभियोगं निरुन्धते, तैरेव च सभ्यानां तत्पराजयव्यक्तः । तदहंकारखण्डनं च तैरेव प्रथमदर्शितैः । वचनावसरे तूष्णीको न भवेदिति मर्यादा । अप्रतिभासहेतुरनेकविधो द्रष्टव्यः ।।

विक्षेपः ।। कथामवगाह्यैव तद्विच्छेदमिच्छतोऽनावश्यकापसरणव्याजवचनं विक्षेपः; यथा—महदिदानीं मे कृत्यमतिवर्तत इत्यादि । आवश्यकानां तु लौकिकवैदिकानामनलीकानां विच्छेदाभिसन्धिलिङ्गत्वाभावादनिग्रहः; यथा—युयुत्सूनामेव मध्ये विश्रमाद्यर्थं निवृत्तिः । व्याजमभिधायापि कथाकरणे तु नैतन्निग्रहस्थानम्, विच्छेदार्थत्वाभावात् । तदानीं तदभिधानस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरत्वं तु तत्र स्यादेव । अपजयभयादेरपसरणसंभवः । वाक्छूरगर्हितं वादाहवादपसरणं न कुर्यादिति समयः ।।

मतानुज्ञा ।। स्वदोषमभ्युपेत्य परदोषप्रसञ्जनं मतानुज्ञा । यथा त्वद्वचनं दुष्टमित्युक्ते तवापि वचनं दुष्टमित्यादि, त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत् । अत्र परदोषे सत्य[सत्यसत्य]पि स्वदोषाभ्युपगमोऽनुचित एवेति तेनांशेन निग्रहावहत्वम्; न तु परदोषाभिधानांशेन । तर्हि तस्यांशस्य किमर्थं लक्षणे निवेश इति चेन्न, स्वदोषमभ्युपेत्य तूष्णीकस्याप्रतिभाग्रस्ततया निग्रहान्तरकॢप्त्याभावात्; अतूष्णीकस्य तु प्रतिभावतोऽप्यनेनैव नि[व]र्तनीयत्वादिति । प्रतिबन्ध्यभिप्रायेण समीकरणाय [णाशया] मतानुज्ञोदयः । परापादितदोषानभ्युपगमेन तदुद्धारेणैव वा परपक्षे दोषं ब्रूयादिति शासनम् ।।

पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ।। अवश्योद्भाव्यस्य निग्रहस्थानस्यावसरेऽप्यनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । एतत् सदस्योद्भाव्यमित्येके । एतत् परीक्षार्थमसदेव मयोक्तम्, तदप्यनेन मन्दमतिना न विदितमिति स्वेनापि सावष्टम्भेनोद्भाव्यमित्यपरे । सदस्यप्रतियोगिकपराजयाभावात्, वादिनश्च पाक्षिकापजयहेतौ बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्ययोगात्, स्वदोषोद्भावनेन पर-

निरसनस्य च पतितं मामयं न जानातीति दोषास्पृष्ट्यन्तरोद्भावनवदपरिहास्यत्वादनिग्रहस्थानमेवेत्यन्ये । इदमत्र तत्त्वम्—जल्पवितण्डयोर्नैतत् सर्वदा निग्रहस्थानम्; केवलं सभ्यानुविधेयानामुभयमतिमान्द्यनिरूपणायोपयुक्तम् । षट्पक्षीसहनसमनन्तरोद्भावनं तु निग्रहस्थानान्तरस्यापि तुल्यम् । वादे तु सभ्यैः स्वेन च यथाज्ञानमुद्भावनीयम्, उभयथाऽपि तत्त्वनिर्णयोपयोगात्, तादर्थ्येन च स्वदोषोद्भावनस्याप्यदोषत्वात् । अस्य चानेकनिग्रहस्थानसंनिपातेऽन्यतममुद्भावयतोऽन्यतमानुद्भावनेऽपि न दोषत्वम् । सर्वोद्भावनियमे त्वन्यतमोद्भावनेऽपि नियमभङ्गेऽन्तर्भावः । तदा तु जल्पवितण्डयोः स्वेनाप्युद्भावनीयम्, .परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तेः, तदनुद्भावनेन नियमभङ्गाभियोगस्याशक्यत्वाच्च । एवमन्यत्रापि परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तिदशायां स्वस्यावष्टम्भविजयावहत्वान्निग्रहस्थानान्तरोपसर्जनतयेदमुद्भाव्यमस्तु । पिहितस्वच्छिद्रोऽपि परच्छिद्रं नोपेक्षेतेति नीतिरिति । क्षुद्रस्खलितत्वभ्रमादेरुपेक्षासंभवः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

———

॥ अथ तृतीयमाह्निकम् ॥

निरनुयोज्यानुयोगः ॥ तन्निग्रहस्थानाभावे तन्निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः । एतदेव सर्वमसदुत्तरम् । उत्तररूपतया, सर्वस्य च निरनुयोज्यानुयोगभेदस्य द्वितीयादिकक्ष्यास्ववसरः । तदनन्तरकक्ष्यायामेवोद्भावनम् । तद्विविधम्—दूषणव्याप्तमप्यसिद्धम्, सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितं चेति । पूर्वमपि द्विविधम् सिद्धदूष्यं कल्पितदूष्यं चेति । सिद्धदूष्यमपि द्विधा अनवसरग्रहणं निग्रहस्थानाभासवचनं चेति ॥ तत्र **अनवसरग्रहणं** यथा- चतुर्थकक्ष्यायां स्थितः प्रतिवादी वदति--प्रथमकक्ष्यायां त्वयाऽपशब्दितमिति । यद्वा सन्तमसन्तं वा कंचि[कश्चि]दनैकान्त्यादिदोषमुद्भाव्य स्वयमेवाह—यदि हेतुं विशेषयिष्यसि, तदा हेत्वन्तरेण निगृहीतोऽसि ; यदि त्यक्ष्यसि, तदोक्तहान्यैव; इत्यादि । वादे तु हेत्वाभासादिकं तत्त्वनिर्णयपरिपन्थित्वादतिक्रान्तकालमप्युद्भाव्यम्, अन्यथा तन्मूलचिन्तासन्ततेर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गादिति । न चानवसरग्रहणस्य विपर्ययेऽन्तर्भावः शङ्क्यः, अवश्यंभाविनियतक्रमविषयत्वाद्विपर्यासस्य, अनवसरे क्रियमाणस्य ग्रहणस्य त्ववश्यंभावित्वाभावात्, तस्य तत्पूर्ववाक्यस्य चाकाङ्क्षादिक्रमनियामकाभावाच्च । यदा चासतो दोषस्यानवसरे प्रतिपादनं, तदा तु व्यक्त एवास्यावश्यंभावित्वाभावः । नन्वसिद्धत्वे सति दूषणव्याप्तस्यासदुत्तरस्य विभागोऽयमुदाह्रियते; अत्र सतो दोषस्यानवसरोद्भावने तस्य स्वपर्वणि सिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वम्? उच्यते—अतिक्रान्तस्यैष्यतो वा पर्वणस्तदानीमदूष्यत्वात्, स्वपर्वणि सिद्धस्यापि दूष्यतया संनिहिते तदानीन्तने पर्वण्यसिद्धत्वाद्युक्त एवायं विभागः । असतस्तु दोषस्यानवसरोद्भावितस्य स्वपर्वण्यप्यसिद्धिर्विशेष इति ॥ **निग्रहस्थानाभास**वचनमपि बहुविधम्—तन्निग्रहस्थानाभावे तदारोपणम्, निग्रहस्थानान्तरे तदन्यनिग्रहस्थानवचनम्, स्वसमये निग्रहस्थानत्वेनापरिसंख्यातस्य निग्रहस्थानतया प्रसञ्जनम्, क्षन्तव्यतयाऽभ्युपगतस्योद्भावनमित्यादि । तत्राद्यं यथा—संभावितानेककल्पसाधारणोक्तौ विकल्पितायां विवक्षितविकल्पत्यागेनोक्तहानिः; प्रकरणाद्यापन्नस्य स्वयमेव पूर्वोक्तस्य वा विशेषणस्य प्रकाशनेनोक्तविशेषणम्; पार्श्वस्थाद्युक्तस्यारोपितस्य वाऽनभ्युपगमेनोक्तापलापः । एवमुत्तरेष्वपि भाव्यम् । द्वितीयं यथा—हान्यादावपलापादि, छले जातिः, जातौ छलम्, तदवान्तरविशेषेष्वपि विशेषान्तरवचनमित्यादि । तृतीयं यथा—कण्डूयन-

केशविरचनताम्बूलचर्वणादिभिर्निगृहीतोऽसीति । चतुर्थे यथा—तत्त्वनिर्णयाविरोधिनामुक्तविशेषणमतानुज्ञादीनां वादे प्रकाशनम् । जल्पवितण्डयोश्च नियमविशेषवशादनुद्भावनीयानामुद्भावनं तत्र [च] नियमभङ्गसध्रीचीनमिति विशेष इति ॥

छलम् ॥ यत्तत् कल्पितदूष्यमसदुत्तरं तत् छलम्; वक्तुरविवक्षितमर्थमारोप्य तद्दूषणं छलमित्यर्थः । ननु साधनवाक्येऽपि छलं संभवति ; तथा हि, भूतचतुष्टयैकद्रव्यत्ववादी जैनः प्राह—पाथः पार्थिवम्, पयस्त्वात्, यत् पयस्तत्पार्थिवम्, यथा क्षीरम्, इति । पशुः स्वर्गसाधनं न भवति, सत्त्वात्; यत् स्वर्गसाधनं तत् सत्त्वहीनम्, यथा हविरन्तरम्, इति । अत्र पयःशब्दसत्त्वशब्दयोः स्वयमेवार्थान्तरकल्पनाद्युक्तं छलत्वम् । यथा जातित्वं महाविद्यादौ साधनेऽपि कैश्चिदुच्यते, तथा स्ववाक्यस्थशब्दस्यापि स्वयमेव वृत्त्यन्तरकल्पनेन प्रयोगाच्छलत्वं सिद्धम् । न चात्र पयःसत्त्वादिशब्दार्थविकल्पेनासिद्धिसाधनविकलत्वादिदूषणसंभवे किं छलत्वोक्त्येति वाच्यम्, नवकम्बलादिच्छलेऽपि नूतनत्वसंख्याविशेषविकल्पेन प्रत्यक्षविरोधप्रस्तुतासङ्गतत्वादिदूषणप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति । सत्यम्; निरनुयोज्यानुयोगभेदभूतोत्तररूपच्छलविवक्षयाऽत्र लक्षणमिति न विरोधः । अथवा संख्याविशेषरूपार्थस्य वक्तुर्विवक्षितत्वं प्रकाश्य तत्कथनद्वारैव प्रकृतासंगतिर्वाच्या । तत्र चाविवक्षितार्थविषयत्वं वचनस्वभावादेव व्यक्तम् । पयस्त्वादिहेतावुभयत्र विवक्षा[न्तर]सद्भावे प्रमाणा[ऽन्तर]भावाद्विकल्पमुखेनैव दूषणं साधीयः । पयःशब्दवाच्यत्वमात्रविवक्षायां च [न] छलत्वम् । यदि तु वृत्तिद्वय विवक्षां स्वयमेवोद्भाव्य हेत्वसिद्धिं साधनविकलतां च परिजिहीर्षति, तदाऽपि साधकतयोपन्यस्तहेतोः दृष्टान्तेऽनुदाहरणादुदाहृतस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरनिग्रहस्थानता । अथार्थद्वयविवक्षामात्रेण छलत्ववाचोयुक्तिमिच्छसि, इष्यतां स्वैरमिति ॥ तत् त्रिधा-वाक्छलम्, उपचारच्छलं, सामान्यच्छलमिति । तत्र नानार्थेषु शब्देष्वभिधेयान्तरारोपणेन तद्दूषणं **वाक्छलम्**; यथा—नूतनकम्बलवत्त्वविवक्षया नवकम्बलोऽयमित्युक्ते संख्याविशेषमर्थमारोप्य कुतोऽस्य नव कम्बलाः? एक एव हि कम्बलो दृश्यते इति । एवं दूषयतो वादिविवक्षिताप्रतिपत्तेस्तदुत्तराप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिः; अदूषणे दूषणबुद्धेश्चान्यथाप्रतिपत्तिरिति ॥ अभिधोपचारविपर्ययारोपणेन तद्दूषण**मुपचारच्छलम्**; यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ कथं प्रवाहे घोषवासः? इति । अग्निर्माणवक इत्यत्र कथमनुष्णो ज्वलनः? इति । उभयथा लोकवेदयोः प्रयोगात् तत्प्रतिपत्त्यभावादेव चात्र निग्रहः । उपचारप्रयोगे मुख्यार्थासंभवाद्बाध उपचारच्छलमित्यन्ये ; तन्न, मुख्यप्रयोगेऽपि कस्यचिदौपचारिकार्थासंभवेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः । अस्य चौपचारिकार्थे मुख्यार्थताभ्रमेण वा, गत्यन्तराभावादेवमपि किमयं व्याकुलीभवेदिति वा प्रयोगसंभवः ; यथा—पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते, अग्निर्माणवक इति प्रसिद्धम् ; न चात्रेदानीं माणवकः, इति कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति । न चैतद्दूषणान्तरान्तर्गतम् । तस्माद्यथोक्तमेव लक्षणम् । तात्पर्यान्तरारोपणेन तद्दूषणं **सामान्यच्छलम्**; यथा—अयमहो ब्राह्मणोऽनूचानः इत्यत्र, सुक्षेत्रे शालिसम्पत्तिवत् संभावितत्वविवक्षया किमाश्चर्यमित्युक्ते, ब्राह्मणत्वसामान्ये व्याप्यत्वमारोप्य अनूचानत्वे च व्यापकत्वमविवक्षितमारोप्य ब्राह्मणत्वहेतोर्व्रात्यैरनैकान्तिकत्वकथनमिति । अत्र सामान्यच्छलमित्युपलक्षणसंज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा तु तात्पर्यच्छलमित्येवेति ॥

जातिः ॥ यत् सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितमसदुत्तरं तत् जातिः । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनैव हि हेतुना स्थापनं दूषणं वा । तयोरन्यतराभावे प्रतिषेधहेतुरपि दुष्यत्येव । तत्र यथा छलस्य केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्य वा पक्षीकृते वादिवाक्ये स्वयमसिद्धस्य पक्षधर्मत्वविरहान्न दूषकत्वसिद्धिः, एवं पक्षधर्मस्यापि जात्युत्तरान्तर्गतस्य हेतोर्दूषणव्याप्तिविरहान्न दूषकत्वम् ; तथा हि—नेदं स्वसाध्यसाधकम्, युक्ताङ्गानपेक्षप्रतिप्रमाणाद्विप्रतिरुद्धत्वात्, इत्यादिषु जातिप्रयोगेषु प्रतिषेध-

रूपेण द्विभागे प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेनात्र जातित्वं विवक्षितमित्युत्तररूपजातिविशेषाभिप्राय इति ह्याहुः ॥

अथायमपरो जातिसंग्रहः—मर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरं जातिः । मर्यादा च प्रतिष्ठिता प्रमाणसरणिः । स्वव्याघातकत्वमपि तल्लङ्घनाभ्युपगमादेव । स च द्विधा, परिकरनियमानभ्युपगमः विषयनियमानभ्युपगमश्चेति । प्रथमो द्विधा युक्ताङ्गत्यागः, अयुक्ताङ्गपरिग्रहश्चेति । अयुक्ताङ्गपरिग्रहेऽपि ह्यन्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमानभ्युपगम एव । द्वितीयो [ऽपि] द्विधा प्राप्तविषयत्वत्यागः, तदन्यविषयत्वाभ्युपगमश्चेति । एतेन *लक्ष्यं लक्षणमुत्थितेरवसरो मूलं फलं पातनम् इति पठितेषु सदुत्तरेण जातीनामुद्धाराय प्रतिजातिप्रतिसंधाने सदुत्तरापरिस्फूर्तौ जातिप्रसङ्गे चोपयोक्ष्यमाणेषु जातीनां सप्तस्वङ्गेषु साधारणमसाधारणं च दुष्टत्वमूलं दर्शितं भवति । विशेषतश्च जातीनां लक्ष्यलक्षणे वक्ष्येते । *प्रमादः प्रतिभाहानि[स्ता]र्वासामवसरः [स्मृत] इति पूर्वे । सभ्यानुमतिपूर्वकपरपरीचिक्षिपाऽपीत्यवष्टम्भविजयाभिलाषिणः । एवंच [सत्येव वा असत्येव वा जाति] वादिसाधने जातेरुदय इति न नियमः, उभयत्रापि प्रमादादिसंभवात् । अत एव हि जात्यादेरुत्तरतया जात्यन्तराद्युदयः । फलं च प्रायशः परव्यामोहनं, पाक्षिकविजयः, साम्यं वा । तत्त्वाज्ञानं साधारणमुत्थानबीजम् । तत्तदवान्तरस्वभावाज्ञानं, तद्विपरीतज्ञानं चासाधारणमुत्थानकारणमिति च विभाव्यम् । वादिवाक्यस्य कस्मिंश्चिद्दूषणविशेषे निपातनमेव पातनम् । तच्चासाधारणदुष्टत्वमूलपुरस्कारेण साधारणस्वव्याघातप्रदर्शनौपयिकमिति भाव्यम् । व्याघातपर्यवसितं हि सर्वं दूषणम् । उपलम्भपर्यवसितं च सर्वं साधनमिति रहस्यम् ॥

स्वव्याघातनिरूपणम् ॥ ननु यत्पर्यवसायीनि जातीनां दूषणानि, क एष स्वव्याघातः? न तावत् स्वेनैव स्वस्य विरोधः, तस्य भेदापेक्षया आत्माश्रयप्रसङ्गात् । स्वस्य सिद्धत्वे विरोधस्यानवकाशात् । असिद्धौ कस्य केन वा विरोधः? एतेन यथा परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपीति निरस्तम् । किंच परव्याहतिसिद्धौ समीकरणाकाङ्क्षी जातिवादी तावतैव चरितार्थः । तदसिद्धौ तु कथं तन्निदर्शनेन यथेत्युच्यते । एतेन परस्य स्वेनेव स्वस्यान्येन व्याघाताक्षेपकत्वं स्वव्याघातकत्वमिति च प्रत्युक्तम् । आक्षेपकत्वं चात्र किमभिप्रेतम्—किमुत्पादकत्वम्? उत ज्ञापकत्वम्? यद्वाऽन्यकर्तृकव्याघातप्रतियोगित्वेनावस्थानमात्रमिति? न प्रथमः, असंभवात् । न द्वितीयः, परव्याहतिमात्रबोधनपरत्वात् । न तृतीयः, असदुत्तरान्तराणामपि जातित्वप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते—या परपक्षप्रतिक्षेपार्था युक्तिः प्रसज्यते, तस्याः प्रयोजकाकारेण तत्सजातीयस्वविषययुक्त्यन्तरक्रोडीकारः स्वव्याघातः । तथा च सति तया युक्त्या परपक्षस्य न दोषप्रसङ्गः; स्वयमेव तथाविधयुक्त्या दुष्यतीति न परपक्षस्य दोषमापादयितुं शक्नोति । यदि च तथाविधयुक्तिदुष्टमेवाभिमतसाधकमित्यभ्युपगम्यते, तथाऽपि परपक्षस्याभिमतसाधकत्वान्न काचित् क्षतिरिति जात्युत्तरस्य दूषकत्वं न स्यात् । स्वयमपि दुष्टं परस्यापि दूषकं भवत्विति चेत्, तथा सति सर्वं सर्वस्य दूषकं भवेत्, अविशेषात् । ततश्च मौनं वा नित्यकलहो वा शरणं कथकानाम् । जात्युत्तरबाधकयुक्तेरपि युक्त्यन्तरबाधितत्वात् प्रथमं निरुपद्रवमिति चेन्न, परस्तादपि प्रसङ्गेन द्वितीयस्यापि निरुपद्रवत्वात् । कुतस्तर्ह्यनवस्थानिवृत्तिरिति चेत्, प्रथमस्य परित्यागेन, यदभ्युपगममूलोऽयं प्रवाहः इति भाव्यम्; अन्यथा सर्वत्रानवस्थाप्रसङ्गे प्रथमसंरक्षणप्रसङ्गात् । समवायादिवादिभिरिष्यत एवायमर्थ इति चेत्, किं तदिष्टत्वमात्रेण तथैव वस्तुस्थितिः? अतिप्रसङ्गात् । सूत्रितं च **वैशेषिकाधिकरणे** अनवस्थापकसर्वदूषणोपलक्षणतया समवायकल्पनेऽनवस्थानम् *समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः इति । अतः साधने दूषणे वा यदभ्युपगमे तथाविधः प्रवाहः प्रसजति, तदेवादौ त्याज्यम् । न चात्र कारणानवस्थावद्गुणत्वम्; तद्वैषम्यस्य स्वस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति ॥

जातिविभागः ।। जातिर्द्विधा प्रतिप्रमाणसमा, प्रतितर्कसमा चेति । तत्रानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसमा यथा चापकर्षसमादिष्वेकैकस्यां वा जातिविधायामसिद्ध्याद्यनेकदोषसंग्रहं व्याचख्युः, तथा प्रतिप्रमाणसमायामपि सर्वनिग्रहसंग्रहे न कश्चिद्दोषः । तादृशेन प्रतितर्केणानिष्टापादनं प्रतितर्कसमा । न चायं विभागोऽनादेशिक इति वाच्यम्, यथा परैः सूत्रा [त्रकारा] नुपदिष्टाऽपि साधर्म्यवैधर्म्यसमादिसंग्राहिका प्रतिधर्मसमोन्नीता, तद्वत् सर्वसंग्राहकविभागस्यात्यन्तोचितत्वात् । न च सूत्रोपदिष्टायां चतुर्विंशतौ सर्वजात्युदाहरणान्तर्भावः शक्यः, परैरपि कल्पितेनैव प्रतिधर्मसमेन प्रत्यक्षाभासादिमूलस्य प्रतिरोधस्य संग्रहोपलक्षणात्, तेनाप्यसंगृहीतस्य उदाहरणान्तरस्यास्माभिः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । उक्तं च **तत्त्वरत्नाकरे**—*अमूषां जातीनामानन्त्याच्चतुर्विंशतिरसौ प्रदर्शनार्था ; *अन्यदन्यस्मात् इत्यादिना जात्यन्तरसूचनात् इति । **प्रज्ञापरित्राणे**ऽप्युक्तम्—

*आनन्त्येऽपि च जातीनां जातयस्तु चतुर्दश । उक्तास्तदपृथग्भूता वर्ण्यावर्ण्यसमादयः ।। इति ।

अत्र चतुर्दशेति स्वग्रन्थोदाहृतकतिपयजातिमात्रपरिसंख्यानम् ; न तु वस्तुतो न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । **न्यायभूषण**मतानुसारेणा [सारिणाम] पि चतुर्विंशतेः प्रदर्शनार्थत्वमेवाभिमतम् । अस्मदुक्तं तु द्वैविध्यं सर्वजातिसंग्राहकम् । तयोरेव ह्यापाद्यापादकभेदभिन्नयोरवान्तरभेदाः सर्वजातयः । तथा हि—द्वे अपि द्विविधे सामान्यतो विशेषतश्चेति । अत्र प्रतिप्रमाणसमायां सामान्यतो यथा—त्वत्पक्षवदसत्पक्षेऽपि किंचित् प्रमाणं संभवेत्, पक्षत्वाद्यविशेषादिति । सेयमुपपत्तिसमेति सूत्रिता । विशेषतो यथा—यं कंचित् प्रमाणाभासमुपक्षिप्य यथा त्वदुक्तं विवक्षितसाधकम्, तथेदमपि ; न चेदेवं, त्वदुक्तमप्यसाधकं स्यात्, अविशेषादिति । एतन्मुखभेदा एव प्रतिधर्मप्रतिदृष्टान्तप्रकरणसमादयः । प्रति[तर्क ?]-प्रसङ्गसमायां सामान्यतो यथा—यथा पक्षान्तरेऽनिष्टप्रसङ्गः, तथा त्वत्पक्षेऽप्यनिष्टप्रसङ्गः कश्चित् स्यात्, निपुणाभ्यूहने सर्वत्र दूषणसंभवात्, आपातरमणीयत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति । विशेषतो यथा—एवं चेदनेन त्वयेदं साध्यते दूष्यते वा ? तथा सति मदुक्तेनानेन तर्केण त्वदुक्तविपरीतं किं न स्यात् ? अविशेषादित्यादि । एतदवान्तरविशेषा उत्कर्षसमादयः । तत्रापि स्वरूपस्पर्शिन्यः काश्चित् ; प्रदिबन्दीव्यवहितास्त्वविशेषसमादय इति भिदा ।।

एवं विभागे शक्येऽपि विशेषानवधारणात् । विविच्य सूत्रयामास गौतमो जातिसंततिम् ।।
व्याघातमुखभेदादेरुत्थानादेश्च दर्शयन् । वैचित्र्यमन्तेवसतां तदानन्त्यं न्यदर्शयत् ।।
न चानन्त्येऽपि जातीनां दुर्विवेचविशेषता । स्वव्यापि दूषणं जातिरिति सामान्यसंग्रहात् ।।
अवान्तरविधाभेदस्यानन्त्येऽपि च गृह्यते । अशेषसंग्रहादेकमप्पृथिव्यादिलक्षणम् ।।
विशोधयिष्यमाणेषु विभागेषु च तत्त्वतः । विशेषलक्षणैस्तैस्तैः संग्रहोऽपि भविष्यति ।।

वरदविष्णुमिश्रैस्तु—*स्वव्याघातिप्रसङ्गो जातिः । सा च चतुर्विंशतिविधा इत्युक्त्वा साधर्म्यादिसूत्रमुपादाय **यथोदयनं** प्रायो लक्ष्यलक्षणादिकमुक्तम् । एवमन्यैरपि । वयंतु तदेवेदानीं प्रतिसंस्कारमदूरविप्रकर्षेण प्रब्रूमः ।

तत्र यदिदं सूत्रम् *साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः इति ; अत्र द्वन्द्वात् परत्वात् समशब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वानुगतस्तदर्थ एवच सामान्यलक्षणमिति प्रदर्शितम् । अत्र सूत्रकारोक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरसूत्रितप्रतिधर्मसमावान्तरभेदतामन्ये व्याचख्युः । तत् कस्य हेतोः ? तथाविधमानाभासमुखेन प्रतिरोधोदाहरणान्तराणां दर्शनादन्यत्र तु छलादौ

जात्यन्तरे वा तेषामनन्तर्भावाच्च जात्यन्तरस्य कल्पनीयत्वे सत्युक्तेनोपलक्षणस्योचितत्वादवान्तरभेदकथनस्य सर्वत्रावान्तरभेदसद्भावज्ञापनेन सप्रयोजनत्वाच्चेति चेत्, एवं यद्यनुक्तोदाहरणान्तराणि [संभवन्ति] बृहन्ति, तदा जात्यन्तरं वा, तत्संग्रहलक्षणं वा कल्पनीयमेव ॥

प्रतिरोधसमः ॥ तदिह * अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधः प्रतिधर्मसमः इति परैः कल्पितम् । तत्र प्रतिरोधसम इति लक्ष्यसंज्ञाकल्पनमुचितम्, अन्वर्थसमाख्यासिद्धावुपलक्षणसंज्ञानिवेशस्य निष्फलत्वात्, असूत्रितत्वेन सूत्रानुविधानव्यसनाभावाच्च । तादृशेनैव बाधो बाधसमः । तत्रापि प्रकरणसमः इति समाख्या यौगिकी प्रक्रियमाणार्थसिद्ध्यभिमानद्वारा कथंचिन्निवेशिता । अनयोस्तत्तत्प्रतिरोधकबाधकमर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकत्वादसदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनाभ्यां केवलनिरनुयोज्यानुयोगाच्च व्यवच्छेदः । तादृशेनैवासिद्ध्यापादनमसिद्धिसमः । एवमनेकान्तसमादयोऽपि ग्राह्याः । एषां सामान्यसंग्रहस्तु प्रागुक्तप्रक्रिययाऽनभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसम इत्येव । अत्र साधर्म्यसमादिसूत्रे [णैव] असिद्धिसमादयोऽप्युपलक्षिताः । नच तासामसंभवोऽन्यत्र वाऽनुप्रवेशः, पृथगुदाहरिष्यमाणत्वात् । तत्र प्रतिरोधसमे तावत् सरूपं विरूपं चेति द्विविधं प्रत्यवस्थानम् । वादिना प्रत्यक्षादियज्जातीयेनार्थः साधितः, तज्जातीयेन प्रत्यवस्थानं सरूपम् । तत् त्रिधा; प्रत्यक्षे प्रत्यक्षेण, अनुमाने अनुमानेन, शब्दे शब्देनेति । अतज्जातीयेन तु विरूपम् । तत्तु षोढा; यथा प्रत्यक्षे तदन्याभ्यां तथाऽनुमाने शब्दे चेति । एवं बाधसमादिष्वपि विभागो भाव्यः । तत्र सरूपं यथा—प्रत्यक्षबलादेकश्चन्द्र इत्युक्ते अङ्गुल्यवष्टम्भादिसहकृतप्रत्यक्षेण अनेकः किं न स्यात्? न ह्येकं प्रत्यक्षं स्वार्थसाधकम्, प्रत्यक्षान्तरं तु नेति राजाज्ञा । न च सहकारिभेदो दोषः, प्रतिप्रत्यक्षं सहकारिवैचित्र्यात् । घृतादिष्वतीन्द्रियेषु च गन्धादिग्रहणयोगादिसहकारिवैचित्र्याभ्युपगमात् इति । अनुमाने तु साधर्म्येण वादिनोपसंहारे साधर्म्येण वैधर्म्येण द्वाभ्यां वा, तथा वैधर्म्येण द्वाभ्यां वोपसंहारे तथैव त्रिधा त्रिधेति नवधा भेदः । तत्र त्रिधोपसंहारेऽपि साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण तु वैधर्म्यसमः । द्वाभ्यां तु साधर्म्यवैधर्म्यसम इति । आद्यो यथा—स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितम्, जीवनिद्राप्रबोधादियोगित्वात्, मनुष्यादिशरीरवत् इति साधर्म्येण वा, यन्न भोक्त्रधिष्ठितं न तन्निद्रादियोगि यथा घटः इति वैधर्म्येण वा, द्वाभ्यां वा, वादिना साध्योपसंहारे कृते जातिवाद्याह—यदि मनुष्यादिशरीरसाधर्म्यात् घटादिवैधर्म्यादुभाभ्यां वा स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितमुच्येत, तदा घटादिसाधर्म्यात् पाणिपादादिरहितत्वात् तन्निरात्मकं [इति] किं न स्यादिति । एवं तत्रैव मनुष्यशरीरवैधर्म्यादित्युक्ते वैधर्म्यसमः । समुच्चये तु साधर्म्यवैधर्म्यसमः इति । आगमे यथा—अवैदिकहिंसा न धर्मः, निषेधशास्त्रं हि तथाऽऽह इति नैगमिकेनोक्ते बाह्यो ज्वल[वद]ति—नैवं नियन्तव्यम्, आगमान्तरं हि तामपि धर्मयति, श्रेयःसाधनतया तेन तद्विधानात् । न चागमत्वे विशेषं पश्यामः । परिग्रहस्त्वार्यैः कस्यचित्, कस्यचित् पाषण्डिभिरिति को[ऽयं] विशेषः? यथारुचि सर्वत्र परिग्रहात् इति । विरूपं यथा—स्फटिकादीनामबाधितप्रत्यभिज्ञया स्थैर्ये वैनाशिकः प्रतिवक्ति—यत् सत् तत् क्षणिकम्; यथा उभयवादिसिद्धः क्षणोपाधिः । सन्तश्चामी भावाः । न हि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येवानुमानेन न बाध्यते, ज्वालाभेदानुमानेन तदैक्यप्रत्यक्षस्याप्यबाधप्रसङ्गात् । अविशिष्टा हि तत्र चात्र च प्रत्यभिज्ञा; अनुमानं च भेदगोचरमविशिष्टमिति । एवमुदाहरणान्तराण्यपि पञ्च स्वयमेवोहनीयानि । असद्विषयाया अपि जातेरुक्तैव प्रक्रिया । तत्र जातिवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणमपि स्यादिति विशेषः । एवमनादृतप्रयोजकाकारतौल्येन प्रतिरोधे प्रतिरोधसम उदाहृतः । अथाङ्गीकृततुल्यभावेन तु बाधे बाधिति-

उदाह्रियते—परशरीरमात्माधिष्ठितम्, वाक्यप्रयोगादिमत्त्वात्, स्वशरीरवत्, इत्युक्ते प्रत्याह—स्वशरीरव्यतिरिक्तत्वात् तृणादिवदनधिष्ठितमेव स्यात्; न ह्यनुमानरूपेषु तस्य चास्य च विशेषं पश्यामः। तुल्यत्वे च तदेव बाधकमिदं नेति को नियन्ता? ततश्चानेन स्वसाध्यसाधनात् पूर्वबाध इति ॥

असिद्धिसमः ॥ असिद्धिसमादीनां पुनरेवमुत्थानम्—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, इत्युक्ते प्रतिब्रूते—स्वयं सिद्धो हि हेतुः स्वसाध्यं साधयेत्; न चासौ सिद्धः, प्रत्यभिज्ञयैक्यसिद्धेः। सा चेदैक्यं न साधयेत्, भेदमपि कः साधयिष्यति? प्रमाणत्वप्रत्यक्षत्वादेरविशेषात् इति। एवमनेकान्तो विरुद्धो वाऽयं हेतुरित्युक्त्वाऽऽह—अनित्यत्वसाधनप्रमेयत्वहेतुः प्रमेयत्वप्रस्तुतहेत्वन्यान्यानैकान्तिकान्यः, प्रमेयत्वात् इति। एवमनैकान्तिकपदस्थाने विरुद्धपदप्रक्षेपे विरुद्धता। तथाऽन्यदन्यदपि। यद्यनेन हेतुनाऽनैकान्तिकविरुद्धत्वादिकं न सिध्येत्, वादिहेतुनाऽपि कथं साध्यं सिध्येत्? न हि वाद्युक्त एव हेतुः स्वसाध्यं साधयिष्यति, प्रतिवाद्युक्तस्तु नेति प्रथमं नियमकल्पनम् इति। तत्रापि प्रतिरोधबाधसमयोरिव मर्यादालङ्घनाशयगर्भतया केवलनिरनुयोज्यानुयोगाद्विशेषः प्रतिसन्धानीय इति। अत्र सर्वत्र युक्ताङ्गहीनप्रतिकूलप्रमाणोपलम्भ उत्थानहेतुः। दुष्टत्वमूलं च साधारणं व्याप्त्यादियुक्ताङ्गान्यतमहानिः। साधारणदुष्टत्वमूलप्रदर्शनोपयुक्तं त्वेवं पातनम्; वादिसाधनमसाधकम्, युक्ताङ्गहीनप्रतिप्रमाणापादितदोषत्वात्, इति हि जातिवाक्यार्थः; स एव स्वात्मानमपि व्याहन्ति, यथोक्तप्रक्रियया जातिवादिसाधनेऽपि येनकेनापि युक्ताङ्गहीनप्रमाणेन तत्तद्दोषाणां तथातथा दर्शयितुं शक्यत्वात् इति। न च व्याप्त्यादि युक्ताङ्गमेव न भवतीति वक्तुं शक्यम्, प्रागेव तत्समर्थनात्, अन्यथा जातिवाक्यस्य दूषणव्याप्त्यनभ्युपगमे तत्प्रयोगनैष्फल्यप्रसङ्गात्। अतो नियमरहितस्यापि दूषणत्वनियममिच्छन् प्रतिक्षिपति, स्वीकरोति च नियममिति सोऽयं वृषलविवाहमन्त्रन्यायः।

उत्कर्षसमः ॥ अपि च हेतुसाध्ययोरन्यतरबलात् कस्यचिदनिष्टस्याव्याप्तधर्मस्य दृष्टान्तात् पक्षे, पक्षात् दृष्टान्ते वा समुत्कर्षप्रसञ्जनम् उत्कर्षसमः। तत्र हेतुबलेन दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षो यथा—यदि कृतकत्वाद्घटवदनित्यः शब्दः, तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि किं न स्यात्? इति। साध्यबलेन यथा—यदि घटवदनित्यत्वं शब्दस्येष्यते, अनित्यत्वसहचरितं सावयवत्वमप्यस्य स्यादिति। नच साधनशक्त्यैवोत्कर्ष इति राजाज्ञा, साध्यशक्त्याऽपि तदविरोधात्, अनिष्टत्वाद्यविशेषाच्च। एवमेव पक्षाद्दृष्टान्ते समुत्कर्षस्याप्यसंभवशङ्का निरस्ता। यथा हि कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यश्चेत्, तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि स्यादित्युत्कृष्यते, तथा शब्दवदेव तेनैव घटोऽपि निरवयवः स्यादित्यु[त्यप्यु]त्कर्षः शक्यः; समं चोभयत्रानिष्टत्वम्, अनतिप्रसक्तप्रसञ्जकविशेषयोगश्च, शब्दघटयोः साधनाङ्गशक्त्योत्कर्ष इति लक्षणव्यवस्थितेश्च। [ननु] शब्दाद्घटे निरवयत्वोत्कर्षे शब्दानित्यत्वस्य किमायातमिति चेत्, घटाच्छब्दे सावयवत्वोत्कर्षेऽपि तस्य किमायातमिति तुल्यम्। तत्र निरवयवत्वे सत्यनित्यत्वमभिमतं सावयवत्वेन व्याहन्यत इति हेतुदूषणपर्यवसायिविशेषविरोधश्चोदितः स्यादिति चेत्, तथाऽपि साध्यमानस्यानित्यत्वमात्रस्य न किंचिद्धीनम्। प्रतिबन्धभिप्रायेणोपाध्यभिप्रायेण वा तदुत्कर्ष इति चेत्, तुल्यम्। घटस्य निरवयवत्वप्रसङ्गे कथमुपाधिव्यञ्जनमिति चेत्, शब्दस्य [वा] सावयवत्वे कथम्? सावयवत्वमनित्यत्वप्रयोजकम्; ततश्च सावयवत्वप्रसङ्गो विपर्यये पर्यवस्यन् प्रयोजकाभावं व्यनक्तीति चेत्, तर्हि प्रयोजकं सावयवत्वमन्तरेण यदि प्रयोज्यं शब्दे स्यात्, घटेऽपि तथैव स्यात्, इति प्रसङ्गे तात्पर्यात् तुल्यमुपाधिव्यञ्जनम्। अथ व्यापकसावयवत्वनिवृत्त्या व्याप्यानित्यत्वनिवृत्तिः पक्षेऽभिमेता, इह तु न तथेति; तदप्यसत्, अपकर्षसमादविशेष-

प्रसङ्गात् । अत्रापि च घटे निरवयवत्वविपर्ययदर्शनेन पक्षेऽपि तत्समानयोगक्षेमतया साध्यनिवृत्तिसमर्थनाभिप्रायस्याविरोधात्, इति । तिष्ठत्वेतत् । तदिह कस्यचित् साधनाङ्गस्य किंचिदनिष्टं प्रति व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । हेतुविपर्ययदूष्यप्रतिकूलतर्कयोगमुखेनाप्रयोजकत्वमारोप्यं, विशेषविरुद्धत्वं वा । तद्भ्रान्तिः फलम् । दुष्टत्वमूलं तु युक्ताङ्गहीनत्वम्, व्याप्तिलक्षणाङ्गस्य जातिसाधने हानेः ; न हि यत् कृतकं, तत् सावयवमित्यादिप्रक्रियया तदभिमतेषु व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या, शब्दादिष्वेव बाधदर्शनात् । अतो यद्व्याप्यमव्यापकं न साधयेत्, कथं तन्निदर्शनेन व्याप्यस्य व्यापकसाधनं प्रतिरुध्येत ? व्याप्तं च कृतकत्वमनित्यत्वेन ? अनित्यावस्थान्तरातिरिक्तस्य प्रध्वंसस्याभावात्; भावेऽपि भावत्वे सतीति विशेषणेन वा, कृतकत्वलक्षणान्तरेण वा तद्व्यवच्छेदसिद्धेः, निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपप्राप्तमुक्तधीविकासे च तदतिरिक्तागन्तुकसाध्यत्वलक्षणकृतकत्वस्याभावात् इति । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा, युक्ताङ्गहीनप्रतितर्कराहित्यस्यापि साधनाङ्गत्वेन स्वीकरणात्; अन्यथा जातिसाधनेऽपि तादृशाङ्गयोगस्य सत्त्वात् स्वव्याघातः । तथाहि—नेदं साध्यसाधकम्, अव्याप्तधर्मोत्कर्षमुखेन विरुद्धत्वात्, संप्रतिपन्नविरुद्धवत्, इति हि जातिवाक्यार्थः । इदमपि साधनं न दूष्यं दूषयेत्, तत्रापि तथाविधाव्याप्तधर्मोत्कर्षस्य सुशकत्वात् ; सन्ति हि धर्माः साध्यसाधनातिरेकिणस्तत्सहचरिताः संप्रतिपन्नविरुद्धवर्तिनः, अन्यथा पक्षदृष्टान्तवैषम्यासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि प्रत्युत्तरं योज्यम् । नन्वेवमस्त्वव्याप्तधर्मोत्कर्षे स्वव्याघातः, व्याप्तोत्कर्षे तु कथम् ? न कथंचित्, इष्टव्याप्तोत्कर्षे प्रकृतानुपमर्देनार्थान्तरनिग्रहस्थानत्वात्, अनिष्टव्याप्तापादने सत्तर्कत्वेन जातित्वाभावात् । अत एवेश्वरानुमानादिषु व्याप्तोत्कर्षस्याजातित्वं स्थितम् । उक्तं चानुमानिकैरपि—* व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यां तु न प्रसङ्गः इति । यद्यपि च कार्यत्वादिलक्षणहेत्वपेक्षया शरीरजन्यत्वादेर्व्यापकत्वं पक्षीकृतेष्वेव दूर्वादिषु बाधान्निरस्तम् ; तथाऽपि सिषाधयिषितसकर्तृकत्वाद्यपेक्षया तेषां व्यापकत्वस्य दुरपह्नवत्वात् साध्यमुखेनोत्कर्षे तस्य व्याप्यत्वान्न दोषः । वेदप्रणयनादिषु चेश्वरस्यापि सशरीरस्यैव कर्तृत्वं परेऽप्यनुजानते । तत्र चेत् व्याप्त्यैव शरीरपरिग्रहः, तुल्यमन्यत्रापि । अथ तन्निरपेक्षं क्वचित् कर्तृत्वम्, तदा त्वशरीर एव प्रणयतां वेदं समयकरणादिकं च, तस्याशक्याभावात् इति ॥

अपकर्षसमः ॥ व्यापकाभासनिवृत्त्या कुतश्चित् कस्यचित् व्याप्याभासस्यापकर्षणमपकर्षसमः । स चानेकधा—पक्षात्, सपक्षात्, उभयतः, विपक्षाच्चेति । पक्षादपि हेतुसाध्ययोरन्यतरस्य, द्वयोर्वा । तथा सपक्षात्, उभयतोऽपि । विपक्षात्तु व्यतिरेकदृष्टान्ताद्धेत्वभावसाध्याभावयोरन्यतरस्योभयोर्वा, विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्य इति विशेषः । तत्र पक्षादपकर्षो यथा—यदि घटादिवत् कार्यत्वात् क्षित्यादि सकर्तृकं साध्यते, तदा आत्मादिवन्मनुष्याशक्यक्रियत्वात् कार्यत्वम्, सकर्तृकत्वम्, उभयं वा किं न बाध्यते ? तच्चेत् साधयेत्, इदमपि बाधेत । न चेदिदम्, न तदपि, अविशेषात्, इति । अत्र हेत्वपकर्षे स्वरूपासिद्धिः, साध्यापकर्षे बाधः, उभयापकर्षे तूभयम् इति । असमीक्षितोदाहरणान्तरास्त्वे [णि तु ए]तावति विश्रान्ता [नि]: । सपक्षादपि हि तयोरपकर्षे साध्यविकलत्वसाधनविकलत्वोभयविकलत्वानि । व्यतिरेकदृष्टान्तीकृताद्विपक्षाद्धेत्वभावसाध्याभावयोरपकर्षे साधनाव्यावृत्तत्वसाध्याव्यावृत्तत्वोभयाव्यावृत्तत्वानि । तत्रापि हेतुदोषचिन्ताया-मप्रयोजकत्वानैकान्त्यादि । अदृष्टान्तीकृताद्विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्यापकर्षे तु विरोधः, साधारण्यं वा । न चैवमपकर्षाणामसंभवः, उत्थानहेत्वाद्यविशेषात् । नापि जात्यन्तरेऽन्तर्भावः, तल्लक्षणानन्वयात्, अविशेषप्रसङ्गमात्राद्यविश्रान्तेश्च । नाप्यजातित्वम्, युक्ताङ्गहान्याद्यविशेषात् । अपकर्षसमसमाख्यानिरुक्तिमात्रेण संग्रहे संभवत्यनुक्तसमाख्यान्तरोक्तीति-

श्चायुक्ता । न चापाद्यदोषभेदाज्जात्यन्तरता, पक्षाद्धेतुसाध्ययोरपकर्षेऽप्यसिद्धिबाधलक्षणापाद्यभेदेन तत्प्रसङ्गात् । तत्र सपक्षादपकर्षणं यथा—विगीतम् ईश्वरशरीरम्, ईश्वरतज्ज्ञानेतरद्रव्यत्वात्, संप्रतिपन्नरामकृष्णादिशरीरवत् इत्यत्रेश्वरेतरत्वं रामादिशरीरे दुर्वचम्, ईश्वरस्यैव सर्वत्र सच्छब्दार्थत्वात्, तद्व्यतिरेकव्यापकतया शशशृङ्गादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य संप्रतिपन्नशरीरे निवृत्तेरिति हेत्वपकर्षात् साधनविकलो दृष्टान्त इति । साध्यापकर्षणं यथा—रामकृष्णादिशरीरस्येश्वरशरीरत्वं नास्ति ; ईश्वरो ह्यशरीरः ; यत् शरीरम्, तत् शरीरिणः कर्मफलभोगायतनम्, यथा क्षेत्रज्ञशरीरम् ; इदमपि चेदीश्वरशरीरं स्यात्, तत्कर्मफलभोगार्थत्वप्रसङ्गः ; न च तदस्ति ; अतो न तच्छरीरम् इति । उभयतोऽप्यपकर्षणमप्येतेनैवोदाहर्तव्यम् । विपक्षाद्धेत्वभावापकर्षणं यथा—धूमानुमाने कश्चिदाह, यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतो महानससाधर्म्यान्तरवान्, तर्हि निर्धूमत्वव्यापकतया खपुष्पादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य व्यावृत्तौ निर्धूमत्वमपि व्यावर्तेत ; न हि, व्याप्याद्व्यापकं सिध्येत्, व्यापकनिवृत्त्या तु व्याप्यभूतया व्यापिका व्याप्यनिवृत्तिर्न सिध्यतीति सुवचम् । ततश्च निरग्नौ महाह्रदे निर्धूमत्वनिवृत्त्या हेतुवृत्तेरनेकान्तः । एवं महाह्रदे व्यतिरेकदृष्टान्ततया निदर्शितेऽप्यसत्त्वनिवृत्त्या साधनाभावं साध्याभावमुभयाभावं वा व्यावर्त्य व्यतिरेकग्रहणं बाध्यमिति । अत्र व्यापकनिवृत्तिवद् व्यापकाभासनिवृत्तेरपि व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । यथायथं पक्षहेत्वादिसाधनाङ्गं दूष्यम् । बाधादिकमारोप्यम् । तद्भ्रमः फलम् । दुष्टत्वमूलं स्वसाधारणं युक्ताङ्गहानिः, व्यापकत्वमनादृत्य सहचरितमात्रनिवृत्त्या व्याप्येतरनिवृत्त्युपन्यासात् ; व्याप्तिभङ्गश्च यथायथं तत्रतत्र प्रत्यक्षानुमानागमैर्ग्राह्यः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा, वस्तुसिद्धेः सहचरितसमस्तवस्त्वन्तरनिवृत्त्यभावापेक्षाङ्गीकारात् । अविषयवृत्तित्वं वा, व्याप्यनिवर्तनानुगुणव्यापकनिवृत्तिशक्तेः सहचरितनिवृत्तावपि संचरणादिति । एवमपि चेत् किंचिद्बाध्येत, तदा बाधिताबाधितव्यवस्थैव न स्यात्, सर्वत्र यत्किंचित्सहचरितनिवृत्तेः सुलभत्वात् । अत एव साधारणः स्वव्याघातः, जातिवादिसाध्यादिष्वप्यसाधकत्वादिषु सहचरितधर्मान्तरविरहस्यावश्यंभावात्, अन्यथा जातिसाधनेऽपि पक्षहेत्वादिविभागस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् ; वादिसाधनं स्वसाध्यसाधकं न भवति, सहचरितनिवृत्त्यपहृतविषयत्वात्, निषिद्धत्वनिवृत्तिलुण्ठितसाध्यनैगमिकालम्भाधर्मत्वसाधनवत्, इत्यादिप्रक्रियया ह्यत्र जातिवाक्यविश्रान्तिः । अत्रासाधकत्वादिसहचरितदोषान्तरादिनिवृत्तेस्तद्बाधोऽपि दुर्वारः । न च अस्तु सर्वं बाधितमिति शक्यं वक्तुम्, बाधस्याबाधे कस्यचिदबाधेन सर्वाबाधात्, तस्यापि बाधे बाधस्यैव बाधेन सर्वाबाधादिति । न चात्र प्रक्रियासमाख्यबाधसमेन सङ्करः, तुल्यबलत्वाभ्युपगमपूर्वकत्वात् तत्र प्रत्यवस्थानस्य, इह तु तदभावात्, हेतुबाधादिष्वसङ्कीर्णोदाहरणान्तरसंभवाच्च । प्रतिप्रमाणसमभेदतामात्रं तु भवतु वा मा वा । उक्तप्रकारेण विवेकस्तावदुपपन्न इति ॥

अथ वर्ण्यसमादेरुत्थानहेत्वादिव्यञ्जनायेदं तावद्ब्रूमः—पक्षदृष्टान्तौ प्रागेव लक्षितस्वरूपौ । हेतोश्च व्यक्तिभेदेऽपि सामान्याकारसंगृहीततया व्याप्तिश्च स्थापिता । तत्र पक्षवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वम्, साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तत्वम्, व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतोऽनास्कन्दितत्वम्, संदेहसमानविषयत्वम्, स्वरूपभेदश्चेति पञ्चरूपाणि । सिद्धार्थत्वे पक्षस्वरूपव्याघातात्, साधननैरर्थक्याच्च ; साध्यज्ञापनप्रवृत्त्यभावे हेतोरफलत्वात्, हेतुत्वव्याघाताच्च ; व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतो विषयीकृतत्वे विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्, प्रयोगनैष्फल्याच्च ; संदेहाभावस्त्वनुल्लेखेन निश्चयेन वा ? पूर्वत्र किं साध्येत ? उत्तरत्र सिद्धं किमर्थं साध्येत ? तथा सैव चेद्धेतुव्यक्तिः, तदा सिद्धार्थत्वादेरवश्यंभावादुक्तदोषानतिवृत्तिः । कृत्तिकारोहिण्यादिषु चक्रप्रवाहवात्याविक्षेपादिवशात्तत्तदुदयादिव्यक्तिभेदा व्यवस्थिताः, अन्यथा तत्राप्यनुमेयपरिशेषा-

भावात्। एवं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेरुक्तरूपविपर्ययेण सिद्धार्थत्वादिरूपपञ्चकं शाश्वतिकम्, साध्यासिद्धौ सपक्षस्वरूपव्याघातात्, संप्रतिपत्त्यर्थं व्याप्त्युदाहरणासंभवाच्च। अतएव रूपान्तराणामपि विप[र्यासः]र्ययः सिद्धः। अपिच स्वयं चेत्तत्र साध्यज्ञापनाय प्रवर्तेत, ततो दृष्टान्तान्तरमन्वेषणीयम्; तत्रापि तथेत्यनवस्था। अतस्तत्र साध्यमन्यतो वेदितव्यम्। व्याप्तिग्राहकप्रमाणाविषयत्वे संदिग्धार्थत्वे च पक्षदृष्टान्तयोरविशेषः, स्वरूपाभेदे च पूर्वोक्ता दोषाः। नच पक्षो नास्तीति प्रतिज्ञातुं शक्यम्, एतत्प्रतिज्ञावाक्यार्थाभ्युपगमे पक्षाभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे पक्षप्रतिषेधासिद्धेः। एवं हेतुमात्रनिषेधोऽपि न शक्यः, कारकनिषेधे स्वकीयसर्वप्रवृत्तिविरोधात्, ज्ञापकनिषेधेऽपि परवाक्यतः स्वस्यार्थबोधमभ्युपगम्य परबोधार्थवाक्यप्रयोगायोगात्, हेतुनिषेधे च सहेतुके व्याघातात्, अहेतुके तथैव हेतुसिद्धेरपि विरोधाभावात्। एवं दृष्टान्तोऽपि सामान्यतो निषेद्धुं न शक्यः, लौकिकपरीक्षकसर्वपुरुषसंमतत्वात्, तत्रापि च वाङ्मात्रेण निषेधे तावतैव तत्साधनस्याप्यविरोधात्, हेतुतो निषेधे अन्वयरूपस्य व्यतिरेकरूपस्य वा कस्यचिद्दृष्टान्तस्य दुस्त्यजत्वात्, इति प्रतिष्ठि[ता]तैव पक्षहेतुदृष्टान्तमर्यादा ॥

वर्ण्यसमः ॥ एवं स्थिते दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षधर्मत्वापेक्षितासिद्धार्थत्वादिरूपविरहे साधनविकलत्वादिप्रसङ्गाद्दृष्टान्तस्यापि तादृग्रूपहेतुमत्तया वर्ण्यत्वेन प्रत्यवस्थानं वर्ण्यसमः; यथा—ब्रह्म सविशेषम्, पदार्थत्वात्; यः पदार्थः स सविशेषः, यथा घटः, इत्युक्ते, जातिवाद्याह—पक्षे साधकतया प्रयुक्तस्य हि हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टान्ते प्रदर्श्यते; नान्यस्य, अनन्वयादिप्रसङ्गात्। स च यादृग्रूपविशिष्टः पक्षे दृष्टः, तादृग्रूपविशिष्ट एव दृष्टान्तेऽप्युदाहरणीयः, अन्यथा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति विशिष्टहेतुप्रयोगे सामान्यवत्त्वादिमात्रस्य व्याप्त्युदाहरणप्रसङ्गात्, एवमेकदेशव्यतिरेकेण व्यतिरेकोदाहरणप्रसङ्गात्। ततश्च पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादयो रूपविशेषास्तद्धेतुकरूपभेदश्च दृष्टान्तेऽस्ति वा नवा? अस्ति चेत्, असिद्धार्थत्वादिभिः साध्यविकलत्वादिकमनिवार्यम्। नचेत्, प्रकृतसाधनविकलत्वाद्दृष्टान्त एव तादृशहेतुमत्तया वर्ण्यः, अलं पक्षे साध्यवर्णनेन इति। अत्र सपक्षवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षमात्रविवक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भ उत्थानहेतुः। दृष्टान्तादिकं दूष्यम्। साधनविकलत्वादिकमारोप्यम्। फलं तद्भ्रान्तिः। असाधारणं दुष्टत्वमूलं चायुक्ताङ्गाधिक्यम्; न हि दृष्टान्तवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वादिकं युक्तम्, तथा सति दृष्टान्तत्वभङ्गप्रसङ्गात्। व्याप्तिसंप्रतिपत्तिस्थानं हि दृष्टान्तं ब्रूमः। न चासिद्धार्थत्वादिसंभवे त[दभाव]द्भावसिद्धिः। अत एव युक्ताङ्गहानिरपि, दृष्टान्तवर्तिहेत्वङ्गस्य सिद्धार्थत्वादेस्त्यागात्। अविषयवृत्तित्वं वा, पक्षवृत्तिहेत्वङ्गानां दृष्टान्तवर्तिनि संचरणात्। एवमपि चेत् साधनविकलत्वादिः प्रसज्येत, तथा सत्यनुमानजातीयमेवोच्छिन्नं स्यात्। न चैवमस्त्विति वाच्यम्, तत्र व्याघातादेः प्रागेवोक्तत्वात्। अपि च, एवं पर्यनुयुञ्जानश्च जातिवादी किं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः स्वभाववैषम्यमात्रं प्रकाशयति? उत तन्मुखेन वादिहेतोरसाधकत्वं साधयति? नाद्यः, अर्थस्थित्युपन्यासे विरोधाभावात्, अर्थान्तरनिग्रहस्थानप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः, वादिसाधनमसाधकम्, साधनविकलत्वादिदोषदूषितत्वात्, संप्रतिपन्नहेत्वाभासवत्, इत्यत्रापि पक्षसपक्षवर्तिहेतुव्यक्तिभेदस्य तद्रूपवैचित्र्यस्य च दुर्वारत्वात्, तदनभ्युपगमे स्वप्रयोगानुत्थानात्, तदभ्युपगमे च स्वोक्तपर्यनुयोगसाम्यादिति ॥

अवर्ण्यसमः ॥ पक्षवृत्तिहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तापेक्षितसिद्धार्थत्वादिरूपविरहे हेत्वसिद्ध्यादिप्रसङ्गात् तादृग्रूपहेतुमत्त्वाभ्युपगमे पक्षस्य साध्यत्वाभावप्रसञ्जनम् अवर्ण्यसमः। वर्ण्यः—साध्यः, अवर्ण्यः असाध्य इत्यर्थः, यथा—ब्रह्म शरीरित्वात्यन्ताभावरहितम्, आत्मत्वात्, अनीश्वरात्मवत् इत्यत्र। यद्यप्यात्मत्वमात्रमनुवृत्तम्, तथाऽपि तत्तद्विशेषणभेदेन

विशिष्टताभेदात् पक्षदृष्टान्तयोर्भिद्येत । ततश्च दृष्टान्त इव पक्षेऽप्यसौ हेतुः सिद्धार्थत्वादिविशिष्टः, न वा ? न चेत्, व्याप्यतयाऽनुसंहितविशिष्टहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः ; सकलसपक्षानुयायिस्वरूपवैकल्यात् सोपाधिकतादिश्च । तद्रूपविशिष्टश्चेत्, सिद्धसाधनत्वासाधकत्वनिर्णयसमानविषयत्वप्रसङ्गः । ततश्चासाध्यत्वं पक्षस्येति । अत्र पक्षनिष्ठहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तमात्रापेक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भः उत्थानहेतुः । पक्षहेतू दूष्यौ । सिद्धसाधनत्वादिकमारोप्यम् । तथाऽभिमानः फलम् । प्रातिस्विकं दुष्टत्वमूलं वर्ण्यसमवत् । व्यत्यासेन त्रितयमपि, पक्षस्थहेतुव्यक्तेरनङ्गानां सिद्धार्थत्वादीनामुररीकरणात्, अङ्गानामसिद्धार्थत्वादीनां त्यागात्, दृष्टान्तवर्तिन्यपेक्षितानां पक्षवर्तिनि संच[ा]रणाच्च इति । तथा च स्वीकारे तथैव स्वव्याघातात् प्रतिक्रिया ; न हि पक्षादिकमपि सामान्यतः प्रतिक्षेप्तुं शक्यम्, न कश्चित् पक्ष इति पक्षप्रतिक्षेपवाक्यस्यापि पक्षादिगर्भितत्वात् । सिद्धसाधनतानुयोगश्चात्र स्वदूषणं भवति । यदि हि प्रतिवादी असिद्धमपि साधयन्ननेनोपायेन सिद्धसाधनं पुरस्कृत्य निगृह्येत, तदा स्वयमेव हि निगृहीतः, एतावन्तं कालं निगृही [विगी] तस्य परसाध्यस्येदानीमभ्युपगमात् । तथा चोक्तविरोधापसिद्धान्तादि । अपि च इदमसाधकम्, सिद्धसाधनत्वादित्यत्र साधकत्वादसाधकमित्युक्तं स्यात् । न ह्य[न्य]तः सिद्धमिदं साध्यत इत्युच्यते, किं त्वेतद्धेतुशक्त्यैवेति व्याघातः । अस्त्वेवम्, तथाऽपि सिद्धसाधनतानुयोगमुखेनैव स्वव्याघातो दुर्वचः, इदमसाधकमिति जातिवादिसाध्यस्य सिद्धत्वाभ्युपगमे तदिष्टापादनात्, स्वोक्तस्वमतविरोधापाताच्चेति चेत्, तदेतदसमीक्षितवैषम्यं पिशाचभाषितम् ; न ह्यत्र जातिवादिवाक्यार्थं सिद्धं कृत्वा वयं स्वव्याघातं ब्रूमः, अपि तर्हि यद्येवंविधेन सिद्धसाधनत्वेन वादिसाधनं दुष्टमिष्येत, तदा तथाविधेनैव तेन जातिसाधनमपि दुष्टं स्यात् । दुष्टस्य च न दूषकत्वमिति निर्बाधा स्थापना । तच्चेत् तेनापि न दुष्टम्, तदा तद्वदेव स्थापनाऽपि निर्दोषेति निरर्थकः श्रमः । अतो न ब्रूमो वयं नेदं दूष्यदूषकं सिद्धसाधनत्वादिति, किं तु स्वव्यापिदूषणसमाधिग्रस्तत्वादिति ॥

उत्प्रेक्षासमः ॥ स्वोत्प्रेक्षितसाधनदूषणादिप्रतिक्षेपः उत्प्रेक्षासमः । यथा—शब्दानित्यत्वे वादिना प्रतिज्ञाते भण्डः प्रतिवाद्याह—अलमेतावता, शब्दानित्यत्वे प्रत्यक्षत्वं हि त्वया हेतुरभिधित्सितः ; स च सामान्यादिभिरनैकान्तिक इति साधनोत्प्रेक्षया प्रतिक्षेपः । एवं शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति हेतुं प्रयुज्य वादी स्वयमेवाह—असिद्धत्वमिह दूषणं त्वया विवक्षितम्, तच्चात्र नास्ति, प्रत्यक्षत एव कृतकत्वसिद्धेरिति । निर्मर्यादा ये तु लक्षयन्ति—

* असिद्धतां वादिहेतोरुक्त्वा तां साधयेत् स्वयम् । तद्दूषणान्मूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मतः ॥

इति, अयमपि अस्मदुक्तोत्प्रेक्षासमावान्तरभेद एव । न चैतदेव लक्षणं युक्तम्, उदाहृतोदाहरणान्तरासंग्रहात् । न च कार्यसमसमाख्यैव सर्वत्रोचिता, अवाचकत्वात् । युक्तस्त्ववान्तरविशेषमुदाहरतः सूत्रकृतस्तत्र तन्निवेशः । एवं दृष्टान्ततर्कोत्प्रेक्षादयोऽपि द्रष्टव्याः । नचात्र स्वोत्प्रेक्षितदूषणमात्राच्छलत्वं श[ङ्]क्यं वक्तुम् ; शब्दार्थारोपणाभावात्, पाक्षिकपराभिमतिसंभवाच्च । यत्तु सौगतैरुक्तम्—

* साध्येनानुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने । संबन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ इति,

अत्रापि यदि कार्यत्वहेतोः पक्षदृष्टान्तयोस्ताल्वादिपूर्वकत्वमृद्दण्डादिपूर्वकत्वलक्षणविशेषप्रदर्शनमात्रे विश्रमः, तदा जातित्वमेव नास्ति ; कुतस्तद्विशेषता ? अनुपयुक्तवादी त्वयमर्थान्तरेण निग्राह्यः । अथ दृष्टान्तस्थविशेषस्य व्यापकत्वाभिमानेन साध्यापकर्षविवक्षा, तदा अपकर्षसमभेदोऽयम् ; यदा तु साधनवैकल्यहेत्वसिद्ध्यादिष्वभिप्रायः, तदाऽपि वर्ण्यावर्ण्यसमयोरनुप्रवेश इति न पृथग्जातिता । अतोऽस्मदुक्तप्रक्रियैवात्र साधीयसीति । अत्र परमतपारीणत्वाभिमानो वा स्वोत्प्रे-

क्षितातिरिक्तासंभवाभिमानो वा, संभवेऽपि तुल्यन्यायत्वाभिमानो वा, प्रतिवादिनस्तथाविधाभिमानजननमनोरथो वा स्यादुत्थानहेतुः। यथायथं सर्वं दूषणमारोप्यम्। तत्तद्भ्रमः फलम्। दुष्टत्वमूलं त्वसाधारणमविषयवर्तित्वम्। प्रतिवाद्युक्तमेव हि दूषणस्य विषयः, न तु तदभिप्रेतमप्यनुक्तम्; अनभिप्रेतं तु किं पुनः? अन्यथा उपर्युपरि साधनदूषणपरम्परोत्प्रेक्षणेनोपन्यासप्रक्रियया प्रतिवादिनोऽनवसरप्रसङ्गः। कथायाश्च विश्रमः कदाचिदपि न स्यात्। किं च यदि सम्यञ्चं हेतुमन्यं प्रतिवाद्यभिप्रैति, स्वयं तु सम्यञ्चमसम्यञ्चं वा कंचिदन्यमुत्प्रेक्ष्य दूषयति, तदा प्रतिवाद्यभिप्रेतस्य हेतोः किमायातम्? न च तस्य तुल्यन्यायता निश्चेतुं शक्यते, सामान्यतो विदिते प्रक्रियान्तरसंभवात्; विशेषतो विदिते तस्यैव दूषयितुं युक्तत्वात्। न च तस्य विशेषतो वेदनं शक्यम्, पराभिप्रायस्याप्रत्यक्षत्वात्, विशेषनिर्णायकस्य लिङ्गादेश्चासंभवात्। न च सिद्धान्तकोशलिखितमेवासौ वदिष्यतीति नियमः, प्रज्ञावतां स्वोत्प्रेक्षिकयाऽन्यकथनस्याप्यविरोधात्। अतस्तदभिप्रेतमेवोत्प्रेक्षापदमित्यपि दुर्वदम्। अस्तु वा लोकोत्तरप्रज्ञेन तदभिप्रेतमेव विदितम्, तथाऽपि न तदनुक्तं दूष्यम्; इदं ममानभिप्रेतमित्यपह्नुवाने प्रतिवादिनि सभ्यानामपि तत्र साक्षित्वासंभवात्, विश्वसाक्षिणां च मौनावष्टम्भात्, शपथस्य चात्र दृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपदेशात्, अदृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपयोगात्। अपि च यदाऽसौ निष्प्रतिभः स्यात्, तदाऽनायाससिद्धे विजये किं तदभिप्रेततया कस्यचित् पुरस्कारेण? सप्रतिभश्च यदाऽसावभिप्रेतं स्वयमेव वाचि निवेशयति, तदा पुरोभाविषु वचनदोषादिषु संभविष्यत्सु किं विगीयमानव्याप्त्यादिपरामर्शसापेक्षार्थानुवादतद्दूषणवृथाश्रमेण? वचनदोषानपि संभविष्यतो विदित्वा दूषयत्विति चेत्, हन्त! तर्हि प्रतिवाद्यपि वैयात्यादेवमपशब्दादिस्त्वया विवक्षित इत्युक्त्वा यदि निगृह्णाति, तदाऽसौ कथमपसरिष्यति? एतेन साधारणः स्वव्याघातोऽपि सुस्थः; न ह्यन्यतर उत्प्रेक्षितमपि दूषयिष्यति नेतर इति राजाज्ञा; न च तथाऽऽदौ नियमः कृतः। अपि च निरपराधस्य तावन्न निग्रहः; अत्र च केनापराधेन प्रतिवादी निगृह्यते? परोत्प्रेक्षणीयदुष्टार्थाभिप्रायवत्त्वादिति चेत्, संदिग्धं तावदिदम्। तथाविधाभिप्रायसंभावनाविषयत्वादिति चेत्, स्वस्यापि समानमित्येवमपि स्वव्याघातः। इदमसमीचीनम्, मदुत्प्रेक्षितासमीचीनव्यवस्थापकत्वात्, इति वाक्यार्थविश्रमेऽप्येवं विपरिवर्तो वाच्यः। इयं [च] तु जातिर्द्वयाद्यादिमामपि कक्ष्यामास्कन्दति, आदावेव वादिनं विनिवार्य त्वदभिप्रेतमेव दुष्टमिति वक्तुं शक्यत्वात्; तथाऽप्यर्थतो जात्यन्तरवत् द्वितीयैवेयं कक्ष्या, तदभिप्रेततया प्रथमस्यापि पर्वणः स्वयमेव पुरस्कारात्। साधनेष्वपि केषुचिज्जातित्वमिच्छतामपि दूषणरूपा जातयो द्वितीयादिकक्ष्याभाविन्य एवेति नियम इति ॥

एवं सप्ताङ्गसंपन्नजातितत्त्वावलोकिनाम्। सदुत्तरैस्तदुत्थानात् तत्त्वधीजयसंभवः ॥
अन्यथा [ऽरण्यरुत] षण्डरतवत् भवेयुरफलाः कथाः। इति प्रख्यापनायात्र कथाभास उदाहृतः ॥
अर्थिप्रत्यर्थिनोस्तावन्न द्वयोर्जयसंभवः। एकस्य विजयेऽपि स्यात् सफला सत्कथैव सा ॥
यत्र द्वयोर्न विजयो न वा तत्त्वविनिश्चयः। कुकथां कथयन्त्येनामसदुक्तिपरम्पराम् ॥
तां द्विकक्ष्यादिकामेके षट्कक्ष्यावधिकां विदुः। पूर्वत्रासंभवात् सभ्यैरुत्तरत्र निवारणात् ॥
असदप्रतिभादौ तु पक्षैकत्वमपि क्वचित्। सभ्येष्वसत्स्वदक्षेष्वप्युपर्यपि च धावति ॥

तथा हि—कथामभ्युपगम्य यदि वादी सभ्येषु दत्तावधानेषु प्रतिवाद्यनुयुक्तोऽपि तूष्णीमास्ते, प्रतिवादी च तदा मन्दचित्तवृत्तिरवश्योद्भाव्यमपि तादात्विकं निग्रहस्थानं न व्यनक्ति, तदा कस्यचिदपि पक्षस्यानुत्थानमेव। निग्रह[स्थान]-

व्यञ्जनेऽपि तावति समाप्तिः । यदा तु वादी सद्वा असद्वा ब्रूयात्, अनाहितप्रतिभस्तु प्रतिवादी न किंचि[द्विवक्षति]-द्वक्ति, वादी च यदि तदा निग्रहमूढः, तदा एकपक्षा कथा । द्वयोश्च न विजयः ; वस्तुतः सद्वादिनोऽपि प्राप्तकाल-निग्रहानुद्भावनात् । वादिना प्रतिवादिनिग्रहे तु तेनैव विजयित्वायासते सभ्याः विजयिता स्यात् । यदा त्वसत्साधनोप-क्रमायां कथायां प्रतिवादी सदुत्तरेण निगृह्णाति, तावति च सभ्याः प्रमाणीकृताः, तदा प्रतिवादिनो विजयः । अस-दुत्तरेण निग्रहे सभ्येषु भरन्यासे द्विपक्षी कुकथा । एवं तदुपरि वादिप्रतिवादिनोः सप्रतिभयोरसदुत्तरपरम्परायां पञ्च-पक्षीपर्यन्ता कुकथाप्रवृत्तिः । सत्साधनोपक्रमायां तु षट्पक्षीपर्यन्ता । तत्र हि प्रथमः पक्षस्तावदनुपप्लवः प्रादुःष्यात् । प्रतिवादिनस्तु निरनुयोज्यानुयोगभेदचतुष्का[न्यन्तरेण] ग्यवतरणाद् द्वितीयपक्षप्रवृत्तिः । तत्र सभ्याः स्वयं कथाया-मनधिकृतत्वाज्जानन्तोऽपि वाद्यनुयोगमपेक्षमाणास्तूष्णीमासते । तदा वादी सदुत्तराप्रतिभानात् तत्प्रतिभानेऽपि वा जडी-करणदुरभिलाषेण तज्जातीयमन्यद्वा किंचिदसदुत्तरं प्रयुञ्जीत, तथाऽपि प्रतिवाद्यनुयोगमपेक्षमाणेषु प्रतिवादिनस्तथैव चतुर्थपक्षावतारः । तथाऽप्यवसरप्राप्तायोभयस्तम्भरूपायानुविधेयप्रश्नाय दत्तक्षणेषु वादिनः पञ्चमः पक्षः । अनुविधेयेऽपि देवानांप्रिये स्वयमानृशंस्या[त्तयोः] स्कथंकरणयोरप्रतिभया कथाविच्छेदकाङ्क्षिषु षष्ठः । ततःपरं स्वदोषपरिहारायोभौ निवार्य कुकथात्वप्रकाशनेनापक्षपातेन द्वावपि निगृह्णन्ति । सभ्याभावे मन्दमतिव्यव[व्या]हारेषु वा सभ्येषु मार्जारकलह-व[दैवान्नि] देवानिवारणमिति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये तृतीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ चतुर्थमाह्निकम् ॥

अथ **प्रमाणाभासाः**—अप्रमाणत्वे [सति] प्रमाणव्यवहारविषयास्ते । प्रमाणचातुर्विध्यात् तदाभासा अपि चतु-र्विधाः प्रत्यक्षानुमानागमस्मृत्याभासभेदात् । एषामवान्तरलक्षणं सामान्यलक्षणच्छाययैव सुगमम् । तत्र प्रत्यक्षाभासो यथा—द्वौ चन्द्रमसौ, पीतः शङ्खः इत्यादिः । विषयेन्द्रियादिदोषादस्योद्भवः । [तं]इमं च प्रमाणतयोपन्यस्यतोऽस्य हेत्वा-भासवन्निग्रहो भवत्येव । **अक्षपादसूत्रे**ऽपि हेत्वाभासग्रहणमुपलक्षणम् ; चशब्दाद्वा अनुक्तसमस्तसंग्रहः ।

हेत्वाभासः ॥ अनुमानाभासो यथा—बाष्पादिषु धूमत्वाद्यारोपेण धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमानित्यादिः ॥

अव्याप्तपक्षधर्मौ द्वौ हेत्वाभासौ समासतः । तयोरेव प्रपञ्चेन स्यादसिद्ध्यादिकल्पना ॥

यदुक्तं **न्यायतत्त्वे**—* असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः इति, तत्रासिद्धोऽपक्षधर्मः ; इतरावव्याप्तभेदौ हेत्वाभासौ । तावन्मात्रोक्तिश्च प्रदर्शनार्था । प्रयोजकान्तरेण वा तदन्यसंग्रहस्तत्र विवक्षितः । ये चासाधारणबाधित-प्रकरणसमादयो भेदाः कथ्यन्ते, तत्रासाधारणस्याव्याप्तत्वं केवलव्यतिरेकिनिराकरणे प्रदर्शितम् । अनैकान्तिकभेदश्चासौ कैश्चिदुक्तः ; तथा चोक्त**मागमप्रामाण्ये**—* स न तावदनैकान्तिकः ; स हि द्वेधा—साधारणासाधारणभेदात् इति । बाधितस्य तु न पक्षधर्मत्वम्, नापि व्याप्तिरिति दूषणद्वयसमुच्चयः । नहि साध्याभाववत्तया निर्णीतस्य संदिग्धसाध्यत्व-लक्षणं पक्षत्वम् । नच हेतुमति पक्षे साध्याभाववत्तया प्रमिते हेतोर्व्याप्यताग्रहणसंभवः । प्रकरणसमस्य तु प्रतिसाधन-प्रतिरुद्धत्वलक्षणस्यानिर्णीतबलत्वात् बलस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतानतिरेकाद्व्याप्त्याद्यनिश्चये[न] तयोरेवान्तर्भावः । स्वपक्ष-सिद्धाविव परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः कैश्चिल्लक्ष्यते । यथा—नित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्,

आकाशवत् । अनित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, घटवदिति । तत्रेदं लक्षणमसंभवीत्येके, एकस्य पक्षद्वयेऽपि त्रैरूप्यासंभवात् । नित्यत्वे हि साध्ये शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादिति हेत्वर्थः । अनित्यत्वे तु शब्दघटयोरन्यतरत्वादिति । न च शब्दसारूप्यमात्रेण हेतोरेकता, अतिप्रसङ्गात् इति । तत्र यद्यप्येतस्मिन्नुदाहरणे लक्षणमसंभवि, तथाऽपि महाविद्यादिप्रस्थानेषु केषांचिद्धेतूनां साध्यतदभावयोः समानाकारतया संभवं पश्यामः ; यथा—शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तानित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, घटवदिति शब्दानित्यत्वसाधने प्रवृत्तः प्रमेयत्वहेतुरेक एव ; शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तनित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, आकाशवदित्यपि शब्दनित्यत्वस्थापने पूर्ववृत्तिरूप उपलभ्यते । अतः नोदाहरणमादरणीयमिति न्यायाल्लक्षणासंभवोद्यं हस्तालोचः । क्व तर्ह्यस्यान्तर्भावः ? अविनाभावादिसंभावनायामपक्षधर्मे, अन्यदा त्वव्याप्ते । यदि पक्षे व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानबलादनित्यत्वं साधयेत्, स एव हेतुः कथं न तद्विपरीतव्यापकप्रतीत्यपर्यवसानेन नित्यत्वमपि ? ततश्चाविशेषादुभयत्रापि व्याप्तिर्न स्वाभाविकीत्यव्याप्तकोटौ निक्षेपः । य[त]था च परपक्षवत् स्वपक्षस्यापि बाधकमुत्तरं जात्युत्तरमिति व्यवहरन्ति, तथा वाद्यभिमतसाध्यवत् तद्विपरीतप्रतिवाद्यभिमतसाध्यस्यापि साधकत्वप्रसङ्गादर्थत उभयासाधकान्येतानि जातिसाधनानीति च केचिदूचुः । अपि चैषां साध्यतदभावसाधने समानाकारत्वादेवानैकान्तिकवदव्याप्तत्वं सुव्यक्तम्, उभयत्र विपक्षे बाधकाभावाच्च । न चोभयत्र संभवः, व्याघातात्, एकस्मिन् विरुद्धयोरिव विरुद्धोभयप्रतिक्षेपयोरपि परस्परात्मनोरतिरिक्तयोर्वा समुच्चयासंभवात् । नच शीतोष्णव्यतिरेकवत् कोट्यन्तरोपलम्भः, भावाभावात्मना विरोधे तत्तदन्यात्मना विभागे च तदसंभवात् । अत एव ह्यनिर्वचनीयानेकान्तवादयोरनवतारः । अस्त्वन्यतरद्विपक्षे बाधकमिति चेन्न ; तथाऽपि तादृशरीतेः कुटिलोन्नीतिकल्पिताया विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकत्वं सिद्धम् । प्रमाणान्तरबलात्तु सिध्यतस्साध्यविशेषस्य विपर्यये बाधकम[प्य]स्तु ; न पुनर्महाविद्यादिहेतुभिरप्रयोजकैः सिध्यतः । अप्रयोजकोऽन्यथासिद्धः, उपाधिमान् व्याप्यत्वासिद्धः इति [चा] वाऽनर्थान्तरमित्यतोऽपि न द्वितीयबहिर्भावः । तथा हि—

विपक्षे बाधकाभावादुपाधेर्वाऽपि संभवात् । हेत्वाभासोऽन्यथासिद्धश्चन्न प्रयोजक इष्यते ॥
पञ्चभ्यः पृथगेवैनं कतिचित्संप्रचक्षते । व्याप्यत्वासिद्धभेदोऽयमिति त्वाहुर्मनीषिणः [विचक्षणाः, : परीक्षकाः] ॥
विपक्षे न हि निर्बाधे व्याप्तिः काऽपि प्रसिध्यति । प्रतिकूलेषु तर्केषु सत्सु धात्राऽप्यनिश्चयात ॥
व्याप्तिस्वरूपवैकल्यकल्पितोपाधिकेषु नः । अप्रयोजकतावादः प्राचां प्रागेव दर्शितः ॥

अन्ये [त्वा] प्याहुः—

* समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा । समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति ।

शाबरवार्तिककारश्च—

* व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः । अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा ॥ इति ।

एनमेव [हि] संदिग्धव्याप्तिकं **बाह्याः** पठन्ति—

* साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना । विनापक्षे स्थितो धर्मः संदिग्धव्याप्तिको मतः ॥ इति ।

तस्मादव्याप्तभेद एवायमप्रयोजकः, तत्स्वभावानतिलङ्घनाच्च । **श्रीमहाविद्यामानमनोहरप्रमाणमञ्जर्या**दिपठितवक्रा-

नुमानस्यापि तथात्वम् । एवं पक्षदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेवान्ततो निवेशः । तेषां च तयोरितरत्रैव विश्रमः, सर्वेष्वपि पक्षाभासेषु हेतोरपक्षधर्मत्वात् । न हि पक्षाभासधर्मस्य पक्षधर्मता । न हि साध्यसाधनोभयविकलाश्रयहीनेषु दृष्टान्ताभासेषु हेतोर्व्याप्तिग्रहः शक्यः, सर्वेषु च दृष्टान्ताभासेष्वव्याप्तत्वात् । सिद्धसाधनेऽपि हि पक्षधर्मत्वं न सिध्यति, सिद्धधर्मविशिष्टस्यापक्षत्वात् । यदि पक्षीकृतेष्वेकत्र साध्यं प्रसिद्धं, तदा अंशे सिद्धसाधनादंशतोऽपक्षधर्मत्वम् । यदा तु सिद्धमसिद्धं च साध्यद्वयं प्रयुञ्जीत, तदाऽपि सिषाधयिषितस्य सर्वस्य साध्यत्वाभावादंशतः सिद्धसाधनादंशतोऽपक्षधर्मत्वम् । अतोऽतिपीडायां द्वावेव हेत्वाभासौ । पूर्वेषां तु पक्षाभासादिपृथगुदाहरणवत् स्फुटतया पृथगुद्भाव्यत्वाय [नैयायिक] अधिकपरिगणनम् । तदनुसारेण ब्रूमः—तत्र **न्यायतत्त्वोक्ता**स्त्रयः । तदभिप्रेतौ कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाविति पञ्च हेत्वाभासाः ।

असिद्धः ॥ तत्र व्याप्तिपक्षवृत्तिनिश्चयरहितोऽसिद्धः । तद्भेदास्तु **न्यायतत्त्वे** संग्रहेणोक्ताः—* अज्ञातसंदिग्धविपरीतास्तिस्रोऽसिद्धयः इति । सर्वत्रापि पक्षादिष्वज्ञानसंशयविपर्ययैस्त्रिभिरेव ह्यसिद्धिर्भवति ।

पक्षतद्धर्मभागानां साध्यतद्धर्मयोस्तथा । हेतुतद्व्याप्तिधर्माणां स्वरूपेणाप्रसिद्धितः ॥
हेत्वंशयोरिहासिद्धेर्वा वैयधिकरण्यतः । पक्षांशसाध्यहेतुस्थविशेषणविशेष्ययोः ॥
वैयर्थ्यादत्र सर्वत्र वादिनः प्रतिवादिनः । द्वयोश्च निर्णयात् तद्वत् संशयात् सिद्धसाधनात् ॥
असिद्धयोंऽशसिद्धेश्च विविच्यन्ते शताधिकाः ॥

यद्यपि व्यर्थविशेषणत्वादिकं न वस्तुतोऽसिद्धरूपम्, तथाऽपि **तत्त्वरत्नाकरा**दिषु परानुसारेण तथोक्तम् । व्यर्थमभिदधानो वादी त्वर्थान्तराख्यनिग्रहस्थानेन निगृह्येत; न त्वसिद्ध्या, प्रकृतानुपयुक्तस्य स्वरूपासिद्धत्वादसिद्धत्वेऽपि स्वरूपासिद्धेरेव वाच्यत्वात् । व्यर्थविशेषणप्रयोगेऽपि विशेष्यमात्रव्याप्तेरनपक्रमात् विशिष्टस्यापि व्यभिचाराभावेन व्याप्तिसिद्धेः । न हि कार्यत्वमनित्यत्वं न व्यभिचरति, प्रयत्नकार्यत्वं तु व्यभिचरतीति संभवति । न च धूमवत्त्वालोकवत्त्वे प्रत्येकं पावकाविनाभूते, धूमवत्त्वे सत्यालोकवत्त्वादिति प्रयोगे त्वविनाभावं त्यजत इति युक्तिमत् । अतो व्यर्थविशेष्यत्वेऽपि न व्याप्तिभङ्गः । पक्षादिविशेषणादिवैयर्थ्येषु तु न व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गोऽपि । केचित्तु असिद्धिं चतुर्धा संगृह्णन्ति; तथा हि—व्याप्तत्वे सति पक्षधर्मतया प्रमितिर्हि हेतोः सिद्धिः । तदभावश्च व्याप्तेः पक्षस्य तद्धर्मस्य तत्प्रमितेर्वा खल्वभा[वः] वात् स्यात् । तत्र च व्याप्यत्वासिद्धिः, अश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः, तत्रैवाज्ञानासिद्धि [रिति] समाख्यानिवेशः इति ॥

नन्विदमसिद्धलक्षणमतिव्याप्तम्, विरुद्धानैकान्तिकयोरपि व्याप्त्यभावेन व्याप्यत्वासिद्धत्वप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम्, पृथगेव परिसंख्यानात् । अथैतत्परिहारायानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इति लक्ष्येत, तदा त्वव्याप्तिः, व्याप्यत्वासिद्धसंग्राहकत्वाभावात् । न चान्यत्र तत्प्रवेश इष्टो दृष्टो वा । किंच साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष इति सिद्धसाध्यस्यापक्षत्वात् तन्निष्ठस्य सिद्धसाधनाख्यस्य हेतोराश्रयासिद्धत्वमुच्यते; तथा सति साध्याभाववत्तया निश्चितस्यापि संदिग्धसाध्यत्वलक्षणपक्षत्वाभावेनापक्षत्वाद्बाधितस्यापि हेतोराश्रयासिद्धतैव स्यात् । प्रमाणबाधितस्यापि साध्यस्य सिषाधयिषितत्वमात्रेण साध्यत्वात् तद्विशिष्टस्य पक्षत्वमिति चेत्, प्रमाणसिद्धस्यापि तथा किं न स्यात्? अपि च व्याप्तिपक्ष [धर्मत्व] वृत्तिनिश्चय एव हि हेतोरङ्गम्; तदभावलक्षणश्चासिद्धो हेत्वाभासमात्रपर्यायः स्यात्; न तु तद्विशेषः । अतः प्रागुक्तप्रस्थानेन द्वैधमेवोचितम् इति । सत्यम्, तथाऽपि हेत्वाभासान्तराणां पृथग्लक्षणसंभवस्य वक्ष्यमाणप्रकारसिद्धत्वात् तल्लक्षणानाक्रा-

न्तत्वे सति हेतुरूपासिद्धेरिह लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्न दोष इति । तथैव सिद्धसाधनमपि बाधितसाधनवत् **पृथक्कृत्य** **कश्चित्** तद्व्यतिरेकमप्यसिद्धलक्षणे निवेशयेदिति चेत्, का नो हानिः ? विवक्षावैचित्र्येण न्यूनाधिकोद्देशलक्षणादेः प्रारम्भाह्निक एव प्रदर्शितत्वात्, अत्र तु पञ्चधा परिगणयतामभिप्रायेणैव संग्रहात् । न चैकीकरणपृथक्करणाभ्यामाभासस्यानाभासता स्यात्, येनान्यतरपर्युदासे प्रयस्येम । उद्भावनेऽपि सामान्यरूपे विशेषरूपेऽपि तुल्यार्थैव विवक्षिता । सामान्यनिर्देशेऽपि कथमिति विशेषमनुयुक्तेन स एव हि वक्तव्यः इति ॥

अथात्र काश्चिदसिद्धय उदाह्रियन्ते । तत्र **व्याप्यत्वासिद्धः** प्रागुक्तो रूपवैकल्यकल्पितोपाधिको द्रष्टव्यः । तत्र च संदिग्धोपाधिके संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धता । **आश्रयासिद्धो** यथा—शशशृङ्गं तीक्ष्णं शृङ्गत्वादिति । स्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रकृतिपरमाण्वादिपक्षीकारे **त्वन्यतराश्रयासिद्धः** । **आश्रयभागासिद्धो** यथा—अवयवावयविनौ नित्यौ द्रव्यत्वादिति ; न ह्यवयवसमुदायातिरिक्तमवयविशब्दार्थं प्रत्यन्तविद इच्छन्ति । **स्वरूपासिद्धो** यथा—नित्यं नभः निरंशत्वादिति ; अत्र हि * व्योम्नोऽर्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् । इत्यादिपञ्चीकरणवाक्यबलादागमिकैर्नभसोऽपि सांशत्वमिष्यते । एष एवानिश्चितपञ्चीकरणवाक्यार्थस्य **संदिग्धासिद्धः** । साध्यस्यैव हेतुतया प्रयोगे च **साध्यविशिष्टाख्यः** स्वरूपासिद्धभेदः ; यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकम् बुद्धिमत्पूर्वकत्वादिति । यदा तु सिद्धं साध्यं हेतुतया प्रयुज्येत, तदा त्वेवं स्वरूपासिद्धता वाच्या । सिद्ध एव हि हेतुः प्रयोक्तव्यः ; स च साध्यात्मा चेत्, कथं नासिद्ध इति । अत्रच स्वेनैव ज्ञातेन स्वयं ज्ञाप्यत इत्यात्माश्रयद्वारेणासिद्धो विभ्रमः । धूमानुमानादिष्वेवाविदितधूमादिस्वरूपस्य**ाज्ञानासिद्धिः** । **व्यधिकरणासिद्धो** यथा—पर्वतो वह्निमान्, महानसस्य धूमवत्त्वादिति । यद्यपि धूमवत्त्वात् वह्निमत्त्वं सिध्यति ; तथाऽपि नान्यनिष्ठेन तेन । यद्यप्यसौ न हेतोरपराधः, अपि तु प्रयोक्तुरेव ; तथाऽपि प्रयुज्यमानवेषेण हेतुरसिद्ध एवेति युक्तं तथोद्भावनम् । अत एवानुपयुक्तपदोपादानेनार्थान्तरनिग्रहतैवेत्यपि न शङ्कनीयम् । दृष्टान्तस्थितहेतुव्यक्तिविशेषः पक्षे नास्तीति तस्य तत्र प्रयुज्यमानस्यासिद्धता युक्ता । दृष्टान्तस्थितस्यापि तस्य व्याप्तिग्रहणमुखेन प्रकृतोपयोगान्न सहसाऽर्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि हि वक्ता पर्वतस्थधूमवत्त्वमेव हेतुमभिसंधाय महानसस्येत्यनुपयुक्तं ब्रूयात्, तदैवं स्यादपि ; न च तथा विवक्षाऽस्याभिस्तद्वाक्यमन्तरेण निश्चेतुं शक्या । तथा चेत् ब्रूयात्, तथाऽपि महानसस्येति पदस्यानन्वयान्निग्रहस्थानान्तरता । अन्वितानुपयुक्तवचने ह्यर्थान्तरावकाशः, उभयसंनिपातेऽप्युद्भटस्यैवोद्भाव्यत्वादिति । **स्वरूपभागासिद्धो** यथा- घटव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम्, कार्यत्वात्, घटवदिति ; न हि पक्षीकृतेष्वीश्वरादिषु स्वरूपतः कार्यत्वम् । येनाकारेण कार्यत्वम्, तेनाकारेणानित्यत्वसाधने तु सर्वत्रैव सिद्धसाधनतेति विशेषः । सिद्धसाधनस्य चाश्रयासिद्धताप्रकारोऽपक्षधर्मत्वप्रतिपादनेन प्रागुक्तः । सिद्धेष्वेव पक्षेषु हेतोः क्वाचित्कत्वे स्वरूपभागासिद्ध इति विशेषः । **विशेषणासिद्धो** यथा—क्षित्यादिकम् अस्मदाद्युत्तीर्णकर्तृकम्, अस्मदाद्यशक्यक्रियत्वे सति कार्यत्वात् ; यत् येनाशक्यक्रियं कार्यं, तत् ततोऽन्यकर्तृकम् ; यथा मनुष्याद्यशक्यक्रियं ततोऽन्यकर्तृकं वल्मीकादि, इति । अत्रास्मदादिशब्देन सर्वजीवग्रहणे विशेषणासिद्धः, अस्मदादीनामेवोपचितपुण्यानां विश्वामित्रादिवद्वम्रिकादिवच्च विचित्रतरमहत्तरसूक्ष्मतरकार्यारम्भसंभवात् । न च तेषां तेषुतेष्वकर्तृत्वम्, कुलालादिष्वपि प्रसङ्गात् । न हि कुलालादयोऽपि सामग्र्यन्तर्भूतमदृष्टादिकमसमवायिकारणभूतमान्तरसूक्ष्मावयवसंयोगादिकं च यथावत् साक्षात्कुर्वन्ति । अपि त्वेवं व्यापृते सत्येतत् कार्यं भवतीति प्रमाणतोऽध्यवसाय प्रवर्तन्ते । तदेतत् तुल्यं विश्वामित्रादिष्वपि । प्रमाणं त्वन्वयव्यतिरेकादिकम्, शास्त्रं

चेति क एष विशेष इति ? एष एव हेतुर्व्युत्क्रमेण पाठे **विशेष्यासिद्धः**। एवमुभयधासिद्धिराश्रयदृष्टान्तविशेषणाद्यसिद्धिश्च ग्राह्या। यच्चात्र हेत्वाभासेऽप्यसिद्धे हेतुरसिद्ध इत्युद्भावनम्, न तत्र व्याघातः शङ्कनीयः, हेतुयया त्वदभिमत इति वाद्यभिप्रेतत्वात्। एवमाभासान्तरेष्वपीति ॥

सव्यभिचारः ॥ सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स द्विधा—साधारणोऽसाधारणश्चेति पूर्वः पक्षत्रयव्यापी। उत्तरः पक्षमात्रनिष्ठः। यथा हि पक्षसपक्षमात्रविषयस्यान्वयस्य विपक्षवृत्तिर्व्यभिचारः, तथा सपक्षैकदेशमात्रविषयस्य व्यतिरेकस्य स्वस्थानातिक्रमेण सपक्षव्याप्तिर्व्यभिचार इत्येके। असाधारणस्त्वनध्यवसितसंज्ञं हेत्वाभासान्तरमिति **भूषणः**। द्वावप्यष्टविधौ ; तथा हि—

त्रयाणामपि पक्षाणां व्यापकोऽव्यापकस्तथा। एकद्विव्यापकाः षट् चेत्येवं साधारणोऽष्टधा ॥
निःसपक्षो निर्विपक्षो द्वयं निर्विषयं तथा। पक्षव्याप्तितदव्याप्त्योरष्टासाधारणाः स्मृताः ॥
केचित् सपक्षे सत्येव तथाऽऽभासत्वमब्रुवन्। तदसत् सकलं नित्यं सत्त्वादित्यादिसंभवात् ॥

तत्र **पक्षत्रयव्यापकसाधारणो** यथा- क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, प्रमेयत्वात्, घटवदिति। तत्रैव परिमितपरिमाणत्वादिति पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः, पक्षसपक्षभूतगुणकर्मणोरवृत्तेः, विपक्षेपु च विभुष्ववृत्तेः। **पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति**र्यथा—पर्वताश्चूर्णीभविष्यन्ति, प्रत्यक्षग्राह्यत्वात्, घटवदिति। अयं हेतुः सपक्षतयाऽभिमते द्व्यणुकादौ, विपक्षे चेश्वरादौ न वर्तते। **सपक्षव्यापक इतरैकदेशवृत्ति**र्यथा—कालजीवावनित्यौ, अचेतनत्वात्, पृथिव्यादिवदिति। नित्येश्वराभ्युपगमपक्षे तस्य विपक्षत्वादत्राचेतनत्वस्य विपक्षैकदेशावृत्तिता। **विपक्षव्यापकः पक्षसपक्षैकदेशवृत्ति**र्यथा—कालात्मानावनित्यौ, कालघटव्यतिरिक्तत्वात्, घटवत्, इति। अत्र सपक्षे घटे पक्षे च काले कालघटव्यतिरिक्तत्वं नास्ति। एते त्रय एकैकव्यापकाः। अथ द्विव्यापकास्त्रय उदाह्रियन्ते। तत्र **पक्षेतरव्यापको** यथा—अनित्यौ पृथिव्यात्मानौ, पृथिवीव्यतिरिक्तत्वात्, प्रदीपवदिति। **सपक्षेतरव्यापको** यथा—अनित्यः शब्दः, घटव्यतिरिक्तत्वात्, पटवत्, इति। **विपक्षैकदेशवृत्तिरितरव्यापको** यथा—त्रसरेणुः सावयवः, द्रव्यत्वात्, घटवत्, इति। अत्र पक्षैकदेशवर्तिनां चतुर्णां भागासिद्धलक्षणयोगेऽपि व्यभिचारादनैकान्त्यमप्यस्तीति दूषणसंभेदसंभवज्ञापनायोदाहृतिः। एवमन्यत्रापि ग्राह्यम्। अत्र चासिद्धिवदन्यतरोभयभेदेनाऽपि विभागोऽनुसंधेयः। न ह्यसिद्धावेवायं विभाग इति नरपतिशासनम्, विपरिवर्तवैयात्यस्य दुर्वारत्वात्, उदाहरणदर्शनाविशेषाच्च। तथा हि—नित्या वर्णाः, श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्, इति **कौमारिलेनोक्ते काणादः** स्वानभ्युपगतैरपि श्रावणतया तदभ्युपगतैर्ध्वनिधर्मैरनैकान्त्यमुद्भावयन् कथं प्रतिक्षेप्यः ? कथं वा शब्दतया स्वाभ्युपगतैरेव समुद्रघोषादिभिरनित्यैरसिद्धिवत् परमतनूलमनैकान्त्यम् ? स्वमतमूलं तु तद्वदेव दुरुत्तरमिति। एवमन्यत्राप्यन्यतरोभयभेदेन संभव ऊह्यः। तत्तत्पदार्थभेदाभ्युपगमानभ्युपगमवशेन तत्संभवादिति ॥

यस्त्वनध्यवसितापरपर्यायोऽसाधारणोऽष्टधा विभक्तः, तत्र **सपक्षशून्यः** प्राङ्निरूपितः केवलव्यतिरेक्येव पराभिमतः। **विपक्षरहितो** यथा—सर्वं कार्यजातं पक्षीकृत्याह विगीतं नित्यं कादाचित्कत्वादिति। उक्तिविरोधोऽत्र संभिद्यते। **सपक्षविपक्षरहितो** यथा—सर्वमनित्यं सत्त्वादिति। इह तु व्यतिरेकिहेतौ विरोधोऽपि प्रतिनियतश्च। यन्नित्यं तदसदिति व्यतिरेको हि धियमपि नाधिरोहेत्, किमुत वाचम्। नित्यत्वं हि कालानवच्छिन्नसत्तायोगः। एवं नित्यत्वादिसाध्यान्तरेष्वप्यूह्यम्। **सपक्षविपक्षवान्** यथा—पृथिव्यनित्या गन्धवत्त्वादिति। एते पक्षव्यापिनः। तदेकदेशवर्तिनोऽपि चत्वारः

स्वयमूह्याः। एषामष्टानां साध्यसंबन्धग्रहणं समानमिति तुल्ययोगक्षेमतैव। ये च केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमिच्छन्ति, तैरपि सपक्षशून्यस्य पक्षमात्रवर्तिनः क्वचिदाभासत्वमेष्टव्यम्। तथा हि—सर्वं कार्यं नित्यत्वसुखाद्याश्रयकारणकम्, शशविषाणपूर्वकं वा, कादाचित्कत्वात्, इत्युक्ते सपक्षरहितस्यापि कादाचित्कत्वस्य न सम्यग्घेतुत्वमिष्टम्। विपक्षे बाधकाभावादिना तदाभासत्वमिति चेत्, तुल्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेऽपि, तमन्तरेणापि तैस्तैरेव हेतुभिरदृष्टसहकृतैस्तत्तत्कार्योदयसंभवात्। अदृष्टस्याचेतनत्वाच्चेतनानधिष्ठितस्य न कार्यारम्भप्रवृत्तिसंभव इति चेत्, किमिदमधिष्ठानं नाम? किं वास्यादिवत् प्रेरणापरपर्यायं क्रियावत्त्वापादनमात्रम्? उतावस्थान्तरापादनमात्रम्? उत प्रयत्नवतः संनिधानमात्रमेव? अन्यद्वा किंचिदिति? नाद्यः, गुणतयाऽभ्युपगतस्यादृष्टस्य क्रियावत्त्वासंभवात्। न द्वितीयः, अद्रव्यत्वादेव। न च तृतीयः, प्रयत्नजन्यफलानाधारे प्रयत्नवदधिष्ठितत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वात्। प्रयत्नसहकारित्त्वेनावस्थानमात्रमित्यप्ययुक्तम्, क्रियाहेतुगुणेष्वन्यतरमात्रेणापि क्रियोपपत्तौ गुणान्तरकल्पनानैरर्थक्यात्। अदृष्टस्य च क्रियाहेतुत्वम् *अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानि इति वदद्भिः स्वीकृतम्। अचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिश्च चैतन्ये प्रयत्ने वा व्यभि[चाररूपा]चरिता, अन्यथाऽनवस्थादिप्रसङ्गात्। तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणमपि निर्मूलम्, अनीश्वरचैतन्यप्रयत्नयोरीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगमात्, ईश्वरगुणयोस्तु तयोरसिद्धौ व्यवच्छेद्यासिद्धेः, सिद्धौ तु चेतनाधिष्ठानादिमुखेन तदनुमाननैष्फल्यात्। अत एव न चतुर्थः, तथाविधस्य कस्यचित् कुतश्चित् प्रमाणादसिद्धेः, इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या॥

विरुद्धः॥ साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धः; यथा—पर्वतोऽनग्निः धूमवत्त्वादिति।

सपक्षे सत्यसति च पृथक्पक्षविपक्षयोः। व्याप्त्यव्याप्त्योर्द्वयोश्चेति विरुद्धोऽप्यष्टधा मतः॥

इष्टप्रतीपव्याप्त्या हि निर्विवादा विरुद्धता। विशिष्टसाध्यवैलोम्यात् स्याद्विशेषविरुद्धता॥

धर्मधर्म्युभयेषां च तद्विशेषत्रयस्य च। विपरीतानुगमनाद्विरुद्धः षड्विधो मतः॥

तत्र सति सपक्षे चतुर्णामुदाहृतिः। **पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्**यथा—अनित्यो जीवः, चेतनत्वादिति। सर्वेषामेव जीवानां सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि संकुचितचैतन्याश्रयत्वं त्रय्यन्तविद्भिरिष्यते। आगन्तुकचैतन्यवादेऽपि चैतन्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणं चेतनत्वं सर्वेषु जीवेषु विद्यत एवेति पक्षव्यापकता। **विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्**यथा—नित्यौ पृथिव्यात्मानौ, कृतकत्वादिति। **उभयव्यापको** यथा—नित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति। उभयाव्याप[कस्तु]को यथा—शब्दस्पर्शावनित्यौ, श्रावणत्वादिति। शब्दत्वसामान्यं नित्यमिच्छतः तत्रापि हेतुवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तिता। असति सपक्षे त्वन्ये चत्वारः। तत्र **पक्षव्यापकः विपक्षैकदेशवृत्तिर्**यथा—चेतनाः सर्वे निरतिशयानन्दधर्मकाः, स्वयंप्रकाशत्वादिति। स्वयंप्रकाशत्वं हि वेदान्तिनां सर्वात्मव्यापकम्, अचेतनत्वादनानन्दिनि धर्मभूतज्ञानाख्ये विपक्षे च वर्तत इति। **विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्**यथा—सर्वेऽप्यात्मानः सर्वज्ञाः, अकर्मवश्यत्वात् इति। कर्मवश्यत्वाभावो ह्यचेतनेषु सर्वेषु विपक्षेषु व्याप्तः, पक्षे चेश्वरांश इति। **उभयव्यापको** यथा—कादाचित्कं सर्वमनित्यम्, वस्तुत्वादिति। अत्र वस्तुतः कादाचित्कानामनित्यत्वेऽप्यस्मिन् प्रयोगे वस्तुत्वहेतोर्विपरीतव्याप्त्या विरुद्धता। **उभयैकदेशवृत्तिर्**यथा—तत्रैव साध्ये द्रव्यत्वादिति। ननु पक्षस्पर्शरहितोऽपि नवमो विरुद्धः संभवति—नित्य आत्मा कृतकत्वादिति; अत्र हि सर्वस्मिन्नात्मजाते कृतकत्वं नास्त्येव, विपक्षे च सर्वत्र वर्तते, सपक्षे च कालादौ न वर्तत इति नानैकान्तः। सत्यम्; अत एव हि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इति लक्षणं प्रणीतमस्माभिः, न तु पक्षविपक्षयोरेव वर्तमान इति। ततश्च सत्यसति च सपक्षे

सर्वपक्षावृत्तिविपक्षव्यापकाव्यापकरूपविरुद्धचतुष्टयसंभवाद्द्वादशविधो विरुद्ध इति । विशेषविरुद्धत्वमपि व्याप्तिदशानुविधायिस्वरूपवैकल्यवति प्रागुदाहृते प्रतिसंधानीयमिति ॥

बाधितः ॥ कालात्ययापदिष्टस्तु बलवन्मानबाधितः । कालातीतोऽतीतकालो बाधितश्च स कथ्यते ॥

एकैकद्वित्रिबाधेन सप्तधा स विभागवान् । एवं बाधितयोर्भेदः प्रत्यक्षागमयोरपि ॥

यद्यप्येकैकतो बाधेऽप्याभासत्वं प्रतिष्ठितम् । तथाऽप्यल्पज्ञशिक्षार्थं यावत्संभववर्णनम् ॥

यावद्दोषोक्तिनियमकथायां चोपयुज्यते । यथास्मृत्येककथनेऽप्यनेकं शिष्यगेव हि ॥

तत्र **प्रत्यक्षबाधितो** हेत्वाभासो यथा—अग्निरनुष्णः, पदार्थत्वात्, घटवदिति । न ह्यत्र ज्वालैक्यप्रत्यक्षवत् पावकौष्ण्यप्रत्यक्षं दुर्बलम्, अनन्यथासिद्धेः । न ह्यौष्ण्यं नाम जगति नास्ति, तथा सति वह्नौ तदारोपस्याप्यसंभवात् । क्वचित् सिद्धमेवान्यत्रारोप्यम् । तदग्रहे च तदभावलक्षणसाध्यस्याप्यग्रहः । न चाप्रमितसाध्यसामान्यमनुमानं प्रवर्तयितुमलम् । न चोष्णत्वाभावातिरिक्तमनुष्णत्वं नाम किंचित्, भावान्तराभावपक्षेऽपि तस्य तदभावात्मना निरूपितस्य व्याप्त्यनुप्रवेशात् । नच तद्द्रव्यम्, तल्लक्षणादृष्टेः । न चावह्निधर्मः; तद्धर्मिणोऽन्यस्य कस्यचित् कुतश्चित् प्रमाणादसिद्धेः, सिद्धौ च तत्रापि पदार्थत्वसद्भावे हेतोरनैकान्त्यात्, तदसद्भावे तस्यैवासिद्धेः । अत एव वह्नौ तत्सादृश्यतत्संसर्गग्रहाद्यसंभवात् तद्गुणारोपो दुर्वचः । अग्न्यातपोपाधिक एव ह्यन्यत्रौष्ण्योपलम्भः, न तथा तयोस्तदुपलम्भोपाधिं कंचित् पश्यामः । न च तयोः परस्परोपाधिकत्वम्, व्याघातात्, नियामकाभावाच्च । अतोऽग्न्यातपादिरूपतेजोधर्म एवौष्ण्यमित्यनन्यशरणे प्रत्यक्षेऽनुमानसहस्रेणापि न तत्कम्पनसंभव इति ॥

नन्वेवं ज्वालैक्यप्रत्यक्षेऽप्यनुमानबाधो न स्यात् । न, तत्रानुमानस्य स्वमूलभूतप्रत्यक्षविशेषप्रतिक्षेपकत्वाभावात् । न हि तत्र भेदसामान्यादिग्रहणं ज्वालैक्यग्रहणोपजीवि । भेदप्रतियोगिन ऐक्यस्याप्यन्यत्र सामान्येन ग्रहणं सिद्धम् । नच कृत्स्नप्रत्यक्षादिबाधकानुमानवत् प्रयोजकवेषेणापि मूलघातः । न च ज्वालान्तरासंभवे दीपसामग्र्यनुवृत्त्यादेरन्यथासिद्धिः सुवचा । न च ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तदौष्ण्यप्रत्यक्षवदनन्यथासिद्धम्, निर्वापितारोपितदीपेऽप्यविदितनिर्वापणस्य तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् । तद्वदेव सादृश्यादिबलादैक्यधीसंभवे शङ्कितान्यथासिद्धेः प्रत्यक्षस्य भेदानुमानप्रतिक्षेपाशक्तेः । सुसूक्ष्मावलोकने च ज्वालाधूमादिसन्ततिषु निस्तरङ्गप्रवाहतैलधारादिष्विव सञ्चरणभेदाध्यवसायात् । एवमेव देहात्मैक्यप्रतिक्षेपिभेदानुमानस्यैव विजयित्वम्, तप्तायःपिण्डे पावकत्वादिबुद्धिवत् ज्ञातृसंसर्गविशेषात् सङ्घातेऽपि तद्ग्रहोपपत्तेः । न च पावकवत् ज्ञाता पृथङ्नोपलभ्यत इति वाच्यम्, ममेदं शरीरमिति व्यतिरेकप्रत्ययदशायां गृहतत्स्थादिवत् पृथगेवोपलब्धेः । न च शिलापुत्रकस्य शरीरम्, घटस्य स्वरूपमित्यादिष्विव भेदव्यपदेश औपचारिक इति वाच्यम्, तद्वदिह द्रव्यान्तराभावानध्यवसायात् । न च समानाधिकरणप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रत्ययबाधः, विपर्यासस्यापि सुवचत्वात् । यथा च व्यतिरेकव्यपदेशस्यौपचारिकत्वशङ्का, तथा समानाधिकरणधियोऽपि तप्तायःपिण्डादिष्विव संसर्गोपाधिकत्वशङ्काया अपि दुर्वारत्वात् । न च पावकौष्ण्येऽपि तथा, व्यतिरेकप्रत्ययपुरस्काराभावात् । भावे वा कस्तत्राप्याश्वासः? अपि च व्यतिरेकबुद्धेः प्रथमतः स्तन्येच्छाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेनानुग्रहात् देहात्मबुद्धेश्च तेन निग्रहात् प्राबल्यदौर्बल्ये प्रतिभातः । न हि भवान्तरीयानुभवजनितसंस्कारमूल[सजा]तज्जातीयत्वप्रतिसन्धानजनितसुखादिसाधनत्वानुमानमन्तरेण प्रथमतः स्तन्येच्छादेरुत्पत्तिसंभवः । यथा चेदानीमभ्यासभेदाद्रुचिभेदः प्रज्ञाभेदश्च हेत्वन्तरसाम्येऽपि दृश्यते, तथा

प्रसूतमात्रस्यापि प्राग्भवाभ्यासभेदहेतुकप्रज्ञारुचिवैचित्र्यं न सहसा प्रतिक्षेप्तुं शक्यम् । अपि च असमाहितधियामस्मदादीनामपि निरुद्धबाह्यकरणवृत्तीनां मात्रया मनःप्रणिधानेऽपि ग्रहालोकयोरिव देहदेहिनोर्भेदेऽपि स्फुरत्येव । विनिष्पन्नसमाधीनां तु विशदतम इति विशेषः । अत एव हि तस्मिन्नंशे शास्त्रव्यापारः ; यथाऽऽहुः—

* अवयवितयेदं कुर्वाणैर्बहिष्करणैर्वपुर्निरवयवकोऽहंकाराहः पुमान् करणातिगः ।

स्फुरति हि जनाः प्रत्यासत्तेरिमौ न विविञ्चते तदधिकुरुतां शास्त्रं रङ्गेश ते परलोकिनि ॥ इति ।

* आनुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधानाः श्रौतमिव तां श्रोत्रियाः संगिरन्ते इत्यात्मसिद्धिग्रन्थोऽपि तावन्मात्राभिप्रायः । पाणिपादादिषु प्रत्येकसमुदायाहंत्वविकल्पानुपपत्त्यादयश्चास्मदाचार्यैर्न्यायकुलिशे प्रपञ्चिताः प्रस्पष्टमनुसन्धेयाः । अतो ज्वालैक्यदेहात्मैक्यप्रत्यक्षयोरनुमानेन बाधः सुशकः । दहनौष्ण्यप्रत्यक्षस्य न तथेति तत्रानुमानमेव प्रत्यक्षबाधितमिति पदार्थत्वादेर्हेत्वाभासता । **अनुमानबाधितो** यथा—प्रथमाद्यास्तिथयः संभवच्चन्द्रसूर्योपरागाः, तिथित्वात्, पर्ववदिति । अयं हि उपरागस्य पर्वान्तप्रतिनियतभाविलग्नग्राहिणा शास्त्रानुमतदृढनिरूढान्वयव्यतिरेकेण गणितानुमानेन बाधितः । **आगमबाधितो** यथा—परविग्रहादिरुत्पत्तिविलयवान्, सावयवत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति । अयं हि * नित्यालि [ङ्गा] - ङ्ग्यादिस्वभावसंसिद्धिः,

* नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च **पौष्कर** । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ सन्निधिं व्रजेत् ॥

* नित्यं नित्याकृतिधरम् इत्यादिभिरागमैरबाधितैर्बाध्यते । न चात्र शास्त्रमन्तरेण पक्षसिद्धिः । न चासिद्धाश्रयो हेतुः साधकः । न च धर्मिग्राहकेणैव बाध इति नियमः, तद्वा तादृग्वेति विशेषायोगे तज्जातीयेनापि बाधोपपत्तेः । एवं ब्राह्मणेन सुरा पेया, द्रवद्रव्यत्वात्, क्षीरवदित्यत्र पातुं शक्यत्वादिविधौ सिद्धसाधन[त्व]ात् पीतायाः पारलौकिकप्रत्यवायसाधनत्वाभाव एव हि सिषाधयिषितः ; तत्र प्रतिषेध्यस्वरूपसिद्धेरागमोपज्ञत्वात् तदुपजीविनोऽनुमानस्य तेन बाधः । एवमग्नीषोमीयाधर्मत्वादिसाधनेष्वपि भाव्यम् । द्वाभ्यांद्वाभ्यां त्रिभिश्च बाधितस्तु भिन्नप्रमाणविरुद्धसाध्यकानेकपक्षीकारे तत्तत्प्रमाणविरुद्धानेकसाध्यसहसाधने च तत्तदंशप्रतिनियमेन द्रष्टव्यः, यथा—विप्रतिपन्नं सर्वं दण्डसाध्योत्पत्तिविनाशवत्, वस्तुत्वात्, संप्रतिपन्नघटवदिति । संप्लववादे त्वत्यन्तसमानविषयानेकप्रमाणबाध्यत्वमप्यन्वमंसतेति ॥

प्रकरणसमः ॥ अतुल्यं तुल्यमपि वा यं तुल्यमभिमन्यते । तेन यः प्रतिरुध्येत तमाहुः प्रक्रियासमम् ॥

मानमाभाससंरुद्धं मानरुद्धस्तथेतरः । आभासरुद्ध आभासः प्रतिरुद्धस्त्रिधा स्थितः ॥

आभासमानयोरत्राप्यवान्तरभिदावशात् । प्रतिरुद्धविधाभेदा निरूप्या बाधितक्रमात् ॥

त्रिविधस्यापि रोधस्य साम्यबुद्ध्याऽस्ति संभवः । न तु मानेन मानस्य रोधो भवति कर्हिचित् ॥

अन्यूनानतिरिक्तादौ विरोधो न हि विद्यते । न चात्यन्तविभिन्नार्थे विरोधेऽन्यतरत् प्रमा ॥

श्रुतिद्वयविरोधेऽपि तत्रैकस्या न मानता । तात्पर्यार्थे हि मानत्वं न च द्वे अपि तत्परे ॥

रोधश्च हेतुनैवेति हेतोरेवेति वा पुनः । नियमो नाभिमन्तव्यः सर्वैः सर्वत्र संभवात् ॥

तथा हि—तत्राभासेन प्रमाणप्रतिरोधो यथा—* ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति वैदिकोक्तौ बौद्धकापालिकाद्यागमैः पातव्यत्वोक्त्या प्रतिरुद्धा श्रुतिरिति । अत्र ह्यविदितगुणदोषबलाबलप्रस्थानस्य प्रमाणभूतमपि प्रतिरुद्धं भवति । उक्तविपर्यासात् प्रमाणेनाप्रमाणस्य प्रतिरोधो द्रष्टव्यः । तत्राधिकबलस्य वस्तुतो बाधकत्वेऽपि बलानभिज्ञः प्रतिरोधकं

मन्यते । आभासेनाभासस्य प्रतिरोधो यथा—केशोल्लुञ्छनं कर्तव्यम्, अर्हदाद्युपदेशादिति दिगम्बरेणोक्ते, न तत् कर्तव्यम्, अन्यथा तथागतोपदेशात् इति । अत्रानाप्तवाक्यत्वाविशेषाद्वस्तुतो द्वयोरनादरणीयत्वेऽपि योगसिद्धसार्वज्ञ्यवाक्यत्वविशेषाभिमानात् भवति प्रतिरोधः । वास्तवविमर्शे तुल्यदोषतयोभयोरप्यसाधकत्वमेवेति । प्रकरणसममेव विरुद्धाव्यभिचारिशब्देन केचिदुपचरन्ति ; यथा—

* यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते । स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥ इति ।

द्विवचनान्तविरुद्धाव्यभिचार्युदाहरणमिदम् । तत्र हेतोर्हेत्वाभासेन प्रतिरोधो यथा—देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो भिन्नः, तदनुभवजनितस्मृतिरहितत्वात्, घटवदित्यन्वयेन वा, यो यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः, स तदनुभवजनितस्मृत्याधारः, यथा यज्ञदत्त एवेति व्यतिरेकेण वोदाहृते, स तस्मादभिन्नः, आत्मत्वात्, तद्वदेवेति वा, यस्ततो भिद्यते, न स आत्मा, यथा घट इति वेति । अत्रानुमितपरसुखदुःखाद्यनाधारतया स्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, सुखदुःखोपभोगसङ्करप्रसङ्गात्, उपाधितो व्यवस्थानस्य इन्द्रियादिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, सौभर्यादिषु शरीरादिभेदस्य सुखादिव्यवस्थापकत्वादर्शनाच्च, बाधितमैक्यानुमानमित्याभासता । अत्र विपर्ययेण हेत्वाभासस्य हेतुना प्रतिरोधः । हेत्वाभासस्य हेत्वाभासेन प्रतिरोधो यथा—यत्सत् तत्क्षणिकम्, यथा घटः, सन्तश्चामी भावा इति सौगतेन [प्रयुक्ते] उक्ते प्रतिवक्ति यत् क्षणान्तरवर्ति न भवति, तदसत्, यथा खरविषाणम्, न चासन्त इमे भावा इति । अत्राबाधितप्रत्यभिज्ञानादिभिः स्थैर्ये वक्तव्ये, पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमित्यभिमन्यमानस्यैवमुत्तरसंभवः । एवं महाविद्यादिरीतिष्वपि प्रागेवोक्तम् । एकस्मिन् हेतौ केन कः प्रतिरुध्येत? कथं वा तत्र प्रकरणसमसमाख्यानिवेशः स्यादिति चेत्, एकस्यैव हेतोः तत्साध्यव्याप्यत्वाभिमानगृहीतस्य तद्विरुद्धसाध्यव्याप्यत्वाभिमतस्वात्मसाध्यनिर्णयपरिपन्थित्वेनावस्थानात्, प्रक्रियमाणार्थसाधनप्रवृत्तस्वात्मनस्तद्विरुद्धसाधनप्रवृत्तस्वात्मसमानत्वादिति । तथाहि अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, घटवदिति केनचित्प्रयुक्ते, नित्यः शब्दः तत एव हेतोः, आत्मवदिति कश्चित् प्रयुञ्जीत । समं चासाधकत्वमुभयत्र, व्यभिचारित्वात्, इति ॥

हेत्वाभासविभागान्तरम् ॥ तदेवमेते पञ्च हेत्वाभासा **अक्षपादादिभिः** संगृहीताः । तथा च सूत्रम्—

* सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः इति । अत्रासिद्ध एव साध्यतुल्यत्वं निमित्तीकृत्य साध्यसमशब्देनोपचरितः । अत्र **न्यायतत्त्वानुसारात्** क्रमनियामकसङ्गत्यभावाच्चाक्षपादं क्रमसुल्लङ्घ्यास्माभिर्हेत्वाभासा निरूपिताः । ननु **तत्त्वरत्नाकरे** अन्यथैव हेत्वाभासाः प्रपञ्चिताः ; यथा—

* ईदृक्षपक्षाद्यज्ञानामेकैकविकलत्वतः । सर्वानुमानाभासानां संक्षेपाल्लक्ष्म सूचितम् ॥

तत्तत्पक्षादिस्वरूपतत्त्वमतदपि तथा भासमानं तदाभासः । तत्र,

पञ्च प्रतिज्ञार्थाभासाः पक्षवैकल्यदोषजाः । सिद्धप्रसिद्धिबाधि[ध्य]तविरुद्धत्वाफलत्वतः ॥

इत्याद्युक्त्वा, प्रसिद्धिं च विशेषणविशेष्योभयभेदेन त्रेधोदाहृत्य, बा[ध्य]धित्वमपि प्रमाणत्रित्वात् त्रिधा निर्दिश्य, विरुद्धत्वमपि स्ववचनस्वाभ्युपगमसर्वलोकप्रसिद्धिभेदेन विभिद्य, स्ववचनविरोधेऽप्युक्तिमात्रधर्मधर्म्युक्तिविरोधभेदेन त्रैधमभिधायाफलत्वपर्यन्तमुदाहृत्य, धर्मित्वानिर्देशविशिष्टत्वानिर्देशविशेषणानिर्देशधर्म्यनिर्देशसाध्यानिर्देशरूपपक्षासाधारणनिर्देशदोषपञ्चकमुदाहृत्य, * अवाचकसंदिग्धाश्लीलनिर्देशादयः साधनादिष्वपि साधारणनिर्देशदोषा द्रष्टव्याः । एते च लक्षणवाक्ये पक्षधर्मपदेन व्यावर्त्यत्वात् सर्वे प्रतिज्ञाभासाः इत्यादि चोक्त्वा, अथ हेतवोऽसिद्धानध्यवसितविरुद्धविशेषणविरुद्धानैकान्तिका-

प्रयोजकबाध्यविरुद्धाव्यभिचारिप्रकरणसमसिद्धसाधनाः इति दशधा । तत्रासिद्धोऽप्रमितपक्षधर्मभावः । स स्वतो नवधा इति विभज्य स्वरूपासिद्धसंबन्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धोभयासिद्धाश्रयासिद्धाश्रयैकदेशासिद्धव्यधिकरणासिद्धोदाहरणान्युक्त्वा, तेषामेवाज्ञानसंदेहविपर्ययैः सप्तविंशतित्वम्, पुनरन्यतरासिद्धोभयासिद्धभेदेन चतुःपञ्चाशत्त्वमभिधाय, एवं सिद्धसाधनपर्यन्तानामपि लक्षणोदाहरणान्यभिधाय, हेतूक्तिदूषणं च धूमादित्याद्युक्त्वा, उदाहरणदूषणानि साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलाश्रयहीनानुपदर्शितव्याप्तिविपरीतोपदर्शितव्याप्तिसाध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तरूपाण्युदाहृत्य, सर्वेषु चैतेषु विभागेषु मिथः संभवदन्तर्भावानामपि पृथगुदाहरणप्रयोजनानि तत्रैवाभिहितानि । सत्यम्; तथाऽपि वास्तवचिन्तायामन्तर्भावप्रक्रियैवानुसंधेया । अत एव हि तत्राप्यन्ते निगमितम्—

* सर्वानुमानाभासानां तल्लक्ष्मावयवक्षतिः । व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वहानिर्वा लघु लक्षणम् ॥ इति ।

अतो वस्तुतो द्वावेव हेत्वाभासौ तत्रापि विवक्षितौ । तदवान्तरभेदतयैवान्ये सर्वे दर्शिताः । उक्तिदूषणानि तु न हेत्वाभासाः; तथाऽपि समीचीनहेतुप्रतिपादनार्थत्वादुक्तेस्तद्दूषणे सति न तथा हेतुः प्रतिपादितो भवेदित्येतावता हेतुदूषणत्ववचनम् । यद्वा निग्रहस्थानानां सर्वेषां प्रतिज्ञादिवाक्यदूषणात्मकत्वख्यापनार्थेति मन्तव्यम् । अश्लीलनिर्देशादीनां दोषत्वं तु नियमकथाविषयं योज्यम् । एवम्— हेत्वाभासास्त उच्यन्ते त्वसिद्धाद्या नवैव ते । इति **प्रज्ञापरित्राणादि**ग्रन्था निर्व्यूढाः ॥

उदाहरणाभासाः ॥ अथात्र पक्षदृष्टान्ताभासानां हेत्वाभासान्तर्भावप्रकारमुदाहरामः । तत्र विशेषणाप्रसिद्ध्यादौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम् । सामान्यतः प्रसिद्धो हि साध्यधर्मः प्रसिद्धे धर्मिणि सिषाधयिषितो भवति, निरालम्बनविवादायोगात् । तथाविधसाध्यधर्मविशिष्टश्च धर्मी पक्षः । स च तदप्रसिद्धौ न सः । पक्षश्च हेतोराश्रयः । एवं सिद्धसाधनेऽप्युक्तम् । बाधितविशेषणत्वादौ कालात्ययापदेशः । साधर्म्यदृष्टान्ते साधनवर्जिते हेतुः साधारणोऽसाधारणो विरुद्धो वा । तत्राद्यः— नित्यः शब्दः, प्रत्यक्षत्वात्, यथा द्व्यणुकमिति । तत्रैव शब्दत्वात्, यथा घट इति द्वितीयः । श्रावणत्वात्, यथा घट इति तृतीयः । साध्यवर्जिते तु तस्मिन् विरुद्धः, साधारणो वा । अत्र अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्, इति प्रथमः । तत्रैव वस्तुत्वादिति द्वितीयः । उभयवर्जिते निराश्रये च व्याप्यत्वासिद्धः । पूर्वे च दोषा यथासंभवं भाव्याः; यथा- अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, यथा आत्मा, यथा वा शशविषाणमिति । सत्यपि हि व्याप्तिरत्र न प्रदर्श्यते । वैधर्म्यदृष्टान्ते तु साधनाव्यावृत्ते हेतोः साधारणत्वम्, विरुद्धत्वं वा । यथा- शब्दः ध्वंसप्रतियोगी, प्रत्यक्षत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा आत्मेति साधारणत्वम् । तत्रैव साध्ये श्रावणत्वादिति हेतौ यदुक्तसाध्यं न भवति तच्छ्रावणमपि न भवति, यथा शब्दत्वमिति विरुद्धत्वम् । साध्याव्यावृत्ते तु व्याप्यत्वासिद्धादयः- गर्भस्थो मैत्रीतनयः श्यामः, मैत्रीतनयत्वात्, यः श्यामो न भवति स मैत्रीतनयो न भवति, यथा सत्यवतीतनयः इति व्याप्यत्वासिद्धः । एवमन्येऽपि ॥

यद्यपि सपक्षैकदेशवर्तिनि सम्यग्घेतौ हेतुरहितः सपक्ष एव विपक्षविवक्षया केनचिदुदाह्रियते, तथाऽपि तत्र व्यतिरेकव्याप्तेरनुपदर्शितत्वान्न तत्र व्याप्यत्वं सिध्यति । एवं सर्वत्र समीचीनेऽपि हेतौ साधर्म्यदृष्टान्तेषु साधनविकलसाध्यविकलोभयविकलाश्रयहीनेषु साध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनेषु च वैधर्म्यदृष्टान्तेषु, पुरुषापराधाद्व्याप्त्यनुपदर्शने सत्यपि व्याप्तिरनुपकारिका; व्याप्तिप्रत्यायनार्थं ह्यसौ दृष्टान्तमुदाहरति, न तु व्याप्तिसद्भावार्थम्, येन

तद्दोषेऽप्यन्यतोऽस्ति व्याप्तिरिति चरितार्थता । न च परेण स्वयमेव व्याप्तिः प्रत्येतव्या, तथा सत्युदाहरणाख्यावयवस्यैव परित्यागप्रसङ्गात् । यद्यपि घटकः प्रतिवादी सम्यग्दृष्टान्तसिद्धां व्याप्तिं स्वयं प्रतिसंधत्ते, तथाऽप्यप्रतिसंधानमभिनीय वादी निगृह्येत, स्वप्रतिसन्धानं प्रकाश्य वा दृष्टान्ताभासवचनाज्जडीक्रियेतेति । साध्यमात्रविकले साधर्म्यदृष्टान्ते साधनमात्राव्यावृत्ते च वैधर्म्यदृष्टान्ते हेतोर्न कथंचिदपि सम्यक्त्वसिद्धिः, हेतोर्विपक्षवृत्तित्वेन साधारणत्वविरुद्धत्वयोरन्यतरावश्यंभावात् । तत्रोभयाव्यावृत्तो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, कार्यत्वात्; यत् सकर्तृकं न भवति तत् कार्यमपि न भवति, यथा घटः, इति । साधर्म्यदृष्टान्तवच्छशविषाणाद्युदाहरणे अत्राप्याश्रयहीनत्वम् । व्यतिरेकित्वे [त्वा]आश्रयहानिर्न दोष इत्येके; यथाऽऽहुः—

*यस्मिन्न नित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते । अस्मिन् यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥

इति । अभ्युपगतोऽयमर्थो मुखभेदेनास्मदीयैरपि कैश्चित्; यथोक्तं **प्रज्ञापरित्राणे**—

*भवेदाश्रयहीनत्वं भावसाधन एव तत् । असत्तासाधने तादृगसदर्थोपवर्णनम् ॥
न दोषायान्यथा सत्ता साधनस्याप्रसङ्गतः ॥ इति ।

भाष्ये च गगनकुसुमाद्युदाहरणमेतत्पक्षानु[सारेण]गुणम् । ये पुनरसिद्धपक्षादयोऽपि केचिद्**भाष्यादिषु** प्रयोगाः, ते तु तत्तत्प्रतिवादिमतानुविधायिप्रसङ्गविशेषपराः परिणमयितव्याः । न चैवं शुष्कवैतण्डिकोत्थानप्रसङ्गः । स्वसिद्धान्तगृहीतमनाकुलयद्भिः स्वव्याघातरहितैः परस्य स्वव्याघातादिप्रदर्शने प्रवृत्तिरिति ॥

एवमष्टौ निश्चिता **उदाहरणाभासाः** प्रदर्शिताः । अथान्ये **संदेहद्वारेणाष्टौ** प्रदर्श्यन्ते विगीतः पुरुषः पुनर्भवानर्हः, सुसमाहितावताररहस्यत्वात्; यदुक्तसाधनम्, तदुक्तसाध्यमित्युक्त्वाऽऽह—यथा सद्विद्यासमाधिनिष्पत्तिमान् पुरुषः इति । अत्र विद्यान्तरसमाधिनिष्पत्त्या मोक्षनिश्चये तदनङ्गभूतावताररहस्यस्य तत्त्व[चिन्तन]ज्ञानसद्भावे साधकबाधकानवतारात् संदेह इति **सन्दिग्धसाधनविकलता** । **सन्दिग्धसाध्यविकलो** यथा—तत्रैव साध्ये विदितवेदान्तत्वादिति हेतौ यथा बृहस्पतिरिति । अत्र साधननिश्चयेऽपि वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनामिव पुनर्भवसंभवात् साध्यसंदेहः । **सन्दिग्धोभयो** यथा; तत्रैव—यथोन्मत्तवेषः पुरुष इति । अत्र स किमुन्मत्तः, उत ब्रह्मविदेव सन्नुन्मत्तभावक इति संदेहे साध्यसाधने अपि संदिह्येते । तत्रैव—यथा भविष्यन्मैत्रीतनय इति **सन्दिग्धाश्रयहीनः** । न ह्यवन्ध्या युवत्यपि मैत्री पुनःप्रसूतिमतीत्यर्वाग्दृशां सुग्रहम् । **सन्दिग्धसाधनाव्यावृत्तो** यथा—यः पुनर्भवार्हः सोऽविदितवेदान्तः, यथाऽसौ देशान्तरगतः पुरुष इति । अत्र कामक्रोधादिदृढिमलिङ्गात् सहसैव मोक्षानर्हत्वनिश्चयेऽप्यौपनिषदसंव्यवहारात् प्राक् विदितवेदान्तत्वं संदिह्यते । **सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तो** यथा—विगीतः पुरुषो ब्रह्मविद्याधिरोहानर्हः, अत्रैवर्णिकत्वात्; यस्तदर्हः, स त्रैवर्णिकः,यथाऽसौ काणादः, इत्यत्र निदर्शितस्यारूढपतितत्वादिशङ्कायां भवति तदनर्हत्वसंदेहः । **सन्दिग्धोभयव्यावृत्तो** यथा; तत्रैव—यथाऽसौ वैदेशिको मीमांसक इति । नह्यत्र तदर्हतां त्रैवर्णिकत्वं च वेदपठनादिमात्रेण विनिश्चिनुमः, दशपुरुषविख्यातत्वादिविरहे दुष्टशूद्रादिष्वपि संभवद्भिर्लिङ्गैर्वर्णविशेषादिनिर्धारणायोगात् । व्यतिरेकेऽपि **सन्दिग्धाश्रयहीनो**दाहरणं प्राचीनमेव । अपि चात्र हेत्वसिद्ध्यादाविव कथकयोरन्यतरोभयभेदेन संदिग्धनिश्चितसाधनविकलत्वादिभेदात् द्वात्रिंशद्विदा भवन्ति । उदाहरणे लोकप्रसिद्धेऽप्युभाभ्यामपि संदेग्धव्यं निश्चेतव्यमिति वा न राजशासनम्, सामग्रीशक्तेरनियमादिति ॥

दृष्टान्तवचनदोषाः ।। व्याप्त्यनभिधानविपरीतव्याप्त्यभिधानादयो दृष्टान्तवचनदोषाः । यथा घट इति दृष्टान्तधर्मिमात्रोदाहरणं व्याप्त्यनभिधानम् । कृतकत्वादिति हेतौ यदनित्यं तत् कृतकम्, यथा घटः, इति विपरीतव्याप्त्यभिधानम् । तदनित्यं यथा घटः, इति व्याप्त्येकदेशाभिधानम् । घटवत्, घट इवेत्यादीनामभिन्नार्थत्वाद्व्याप्त्युपन्यासानन्तरमेतेष्वन्यतमाभिधाने न दोषः ; न हि यथाशब्देनैव व्याप्तिरुपदर्शनीया, नान्येनेति नियामकमस्ति । शब्दशक्तिश्च नातिदवीयसीति यथाविवक्षं न विरोधः । ननु व्याप्त्यनभिधाने तदेकदेशाभिधाने चावयवांशन्यूनत्वापातात् विपरीतव्याप्त्यभिधाने चावयवैकदेशविपर्यासान्न्यूनत्वाप्राप्तकालत्वे उद्भाव्ये । किमेषां हेत्वाभासविश्रान्तदृष्टान्तदोषत्ववचनेन ? सत्यम् ; व्याप्त्यनुपदर्शनमुखेन हेतुदोषेऽप्येते विश्राम्यन्तीति ख्यापनायैतदिति मन्तव्यम् । हेतुदोषपर्यवसायिनामप्येषां वैशद्याय स्वयं कथकाशक्तिख्यापनसामर्थ्याच्च विशेषत उद्भावनं कार्यम् । सामान्यत उद्भाविते वा कथमिति पृष्टेन विशेषो वक्तव्यः । हेत्वाभासोऽयमिति सामान्यत उद्भावितेऽपि हि न दोषः । तत्र यदि विशेषानुयोगे प्रतिवक्तुं न शक्नुयात्, हेत्वाभासतास्थापकाव्याप्त्यपक्षधर्मत्वयोरन्यतरनिर्वाहे वा न प्रगल्भेत, निरनुयोज्यानुयोगेन निगृह्येत । एवं पक्षदृष्टान्ताभासप्रयोगेऽपि प्रयोगाभासोऽयमिति वा पक्षाभासोऽयमिति वा दृष्टान्ताभासोऽयमिति वोद्भाविते सभ्यप्रतिवादिबुभुत्सानुसारेण तत्तद्विशेषाः प्रदर्शनीयाः । स्पष्टेषु तावतैव चेत् चरितार्थबुद्धयस्ते स्युः, किं विशिष्याभिधानेन ? अत्रापि यदि पक्षाद्याभासतामनुयुक्तो न निर्वहति, तदा पूर्वनिग्रहः । अभावरूपदोषानुयोगे च भरः प्रतिवादिनः । भावरूपदोषानुयोगे तु तद्वक्तुरेवेति **वृद्धाः** । परस्परसंमत्या लौकिकव्यवहारेष्विवात्रापि समर्थकथकयोर्न व्यवस्थितिरिति केचित् । एवं हेत्वाभासप्रसङ्गात् तदनुप्रविष्टपक्षाभासादीनां दिङ्मात्रं दर्शितम् । तदङ्गभूततर्काभासा अपि हेत्वाभासविशेषा एव, तर्कस्यानुमानराश्यपृथग्भावात् । न्यायस्तर्कश्चोभयमनुमानमिति **मीमांसकाः** । व्याप्याङ्गीकारे व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं हि तर्कः, व्याप्याद्व्यापकप्रमितिरेवानुमानमिति ।।

तर्कः ।। ननु न तर्कोऽनुमानम्, **भाष्यकारै**रेव पृथक् [व्यवहृत]परिगणितत्वात् । यद्यपि **जन्माद्यधिकरणे** *तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् इत्यनुमानेऽपि तर्कशब्दः प्रयुक्तः ; तथाऽपि * न विलक्षणत्वात् इत्यधिकरणे * यतः सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामे[व स्वा]र्थनिश्चयहेतुत्वम् ; तर्को हि नामार्थस्वभावविषयेण वा सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रमाणं व्यवस्थापयत् तदितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम् । तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना । शास्त्रस्य तु विशेषेणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यताधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा । उक्तं च मनुना—*यस्तर्केण, इत्याद्यभिहितम् । तथा **प्रथमसूत्रे**ऽपि * अनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणाम् इत्याद्युक्तम् । एवं श्रीमति **गीताभाष्ये**ऽपि—* मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च इत्यस्य व्याख्याने *अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिः ; अपोहनमूहनं वा, ऊहनमूहः, ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम् । स चोहो मत्त एव इत्युक्तम् । किंच *तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्रं, *तर्कोऽप्रतिष्ठः इति स्मृतिश्च तर्कस्यानुमानादन्यत्वं सूचयतः । न ह्यनुमानं प्रमाणभूतमप्रतिष्ठितं स्यात् । किंच एवंत्वादेवमिति ह्यनुमानस्वरूपम्, एवं चेदेवं स्यादिति च तर्कप्रकारः ; कथमनयोरैक्यम् ? आहार्यलिङ्गजन्यत्वाच्चानुमानाभासत्वमस्यानुमानत्वम्, आरोपितविषयत्वाच्च ; न हि सधूमे निर्धूमत्वप्रसङ्ग इति धीरनारोपितविषया, विपर्यये पर्यवसानाच्च ; न ह्यनुमानं स्ववेद्यविपर्यये पर्यवस्यति, किं तु स्ववेद्य एव, अन्यथा अनुमानप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात् । उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे**—

* यदुक्तं न प्रमाणेन परीक्षा दोषवन्न तत् । अप्रमाणेन तर्केण परीक्षा वक्ष्यते यतः ॥ इति ।

साक्षात् **तर्कप्रमाणे** च—

* मानानुग्राहकं युक्त्या ज्ञानं तर्कोऽभिधीयते । युक्तिश्च संभवौचित्यतद्विपर्ययतो द्विधा ॥

मानानुग्राहकपदेन प्रमाणेभ्यो व्यावर्त्यते इत्याद्युपक्रम्य हेतुफलविषयव्यापारावान्तरभेदादि प्रपञ्चेनोक्त्वा,

* केचिदाचक्षते तर्कः प्रमाणमिति मन्महे । संशयादिबहिर्भावात् प्रामाण्यस्य च संभवात् ॥

इत्यादिना तर्कप्रामाण्यपक्षं प्रपञ्चेनानूद्य, प्रसङ्गरूपव्यतिरेक्यनुमानमेव तर्कः इति तन्मतमुपसंहृत्य,

* उच्यते न प्रमा तर्को वैषहेत्वोर्विशेषतः । हेत्वाभासोद्भवत्वाच्च सोऽयं निर्णायको न च ॥ इत्यादिना । सत्यम्; तथाऽपि **भाष्यकारैः**—* चार्वाकशाक्योलूक्याक्षपादक्षपणककपिलपतञ्जलिमतानुसारिणो वेदबाह्याः इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु बाह्यपक्षनिक्षिप्ताक्षपादोक्तषोडशपदार्थसूत्रानुवादपूर्वकं तत्क्रमेण प्रमाणादिपरी [क्षया] क्षायां न्यायपादमारचयतः परमतमनुरुध्यापि क्वचिद्व्यवहाराः संभवन्ति, अन्यथा स्वेनैवार्थापत्त्यन्तर्भावादिप्रकरणोक्तग्रन्थविरोधात् । यच्च तत्र युक्तिरूपमिव किंचिदुक्तम्, तदपि न तदुचितमिति ततोऽपि न स सिद्धान्तः; तथा हि—एवं भवितव्यमिति हि प्रमाणात् तर्कस्य वेषविशेष उक्तः । स त्वनिश्चयात्मकश्चेत् संशय एवान्तर्भावः । तत्रैव हि भ्रमसंशयादिलक्षणानन्तरं चैवमुक्तम्—* संभवासंभवपरामर्शस्तर्कः; यथा—बाह्वादिप्रदेशवत्त्वात् पुरुषेणानेन भवितव्यम्, न स्थाणुनेति । एषां संशयादीनां विमर्शानवधारणाद्येकप्रयोजनान्तर्भावसंभवेऽपि पृथगुपादानमवान्तरकारणवैषम्यात्, उपयोगभेदस्य च न्यायपादे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च इति । न चानग्निश्चेत् निर्धूमः स्यादिति बुद्धेः संशयता । अथायमसंभावनानिरासः, तथाऽपि तेनाकारेण वैषम्यान्निर्णयरूपत्वादबाधाच्च प्रमाणमेव । यच्च * न केवलं प्रसङ्गसाधनं साध्यधर्मिण्यसिद्धम्, अपि त्वन्यगतमेव प्रसङ्गहेतुः; न त्वनुमानमन्यगताद्धर्मात् प्रवर्तते; ततस्तस्मात् स्फुटोऽस्य भेद इत्युक्तम्, तत्रासिद्धहेतुजन्यत्वे परिहारः पूर्वमेवोक्तः । एवं चेदेवं स्यादित्यस्य च, न चैवं तस्मान्न तथेत्यत्रैव तात्पर्याद्व्यतिरेकव्याप्तिक्रोडीकार एवातिरिक्तः । अन्यगतहेतुसमुत्थत्वं तु न कथंचिदपि स्यात्; न खल्वन्योऽनग्निश्चेदयं निर्धूमः स्यादिति युज्यते, नापि न चान्यो निर्धूमस्तस्मादयमनग्निर्न भवतीति । यच्चाप्रयोजकानैकान्तिकहेतुभिरपि तर्कस्य संभवरूपेण समुत्थानादनुमानान्यत्वमुक्तम्, तदपि हेत्वाभासजन्यज्ञान एवान्तर्भावाय, न तु पृथक् तर्काख्यज्ञानसिद्धये । न च तेऽपि हेतव आभासा अपि संशयद्वारा विपर्ययद्वारा वोपकुर्वते; तत्त्वनिश्चयस्य तदपेक्षानियमाभावात्, भावेऽपि सिषाधयिषितस्याविरोधप्रदर्शननिर्णयरूपेणैवोपकारात् । एवमन्यदपि चिन्त्यम् । निर्णयात्मकत्वं च तर्कस्य **श्रीविष्णुचित्तैरुक्तम्**—* तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयः इति ॥

तर्कविभागः ॥ भवत्वेवं प्रमाणभूतोऽप्रमाणभूतो वा प्रमाणानुग्राहकस्तर्कः । स किमङ्गकः? कतिविधः? कियदवयवप्रयोगश्च? व्याप्त्यादिपञ्चाङ्गः संग्रहाद्द्विविधः पञ्चविधो वा, प्रयोगोऽप्यनुवादप्रसङ्गाभ्यां द्व्यवयवः । विपर्ययपर्यवसानवाक्यं तु तृतीयोऽवयवः । स नावश्यं वक्तव्यः, मन्दस्य त्वनिष्टताव्यक्त्यर्थमुच्येतापि । प्रसञ्जकस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिः, प्रतितर्केणाप्रतिघातः, प्रसञ्जनीयविपर्यये पर्यवसानम्, प्रसञ्जितस्यानिष्टत्वम्, परपक्षासाधकत्वं चेति तदङ्गानि । यथा—अनग्निश्चेत् निर्धूमः प्रसजेत्, न चासौ निर्धूम इति । अग्न्यभावो हि धूमाभावेन व्याप्तः । यथाऽऽहुः—

* धूमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते नाग्निस्ततश्च्युतः । अधूम एव वर्ततेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ॥ इति ।

न च साग्नित्वेऽप्यत्र कश्चिदनिष्टप्रसङ्गः, येन ततः प्रतिहन्येत । न चायं निर्धूम इति विपर्यये पर्यवसानं धूमप्रत्यक्षबलसिद्धम् । अत एव धूमाभावप्रसञ्जनमनिष्टमेव ; न चासावनग्नित्वपक्षसाधक इति । प्रामाणिकपरित्यागः, अप्रामाणिकस्वीकारः इति प्रसञ्जनीयद्वैविध्यात् द्विविधस्तर्कः । तत्र पूर्वो दर्शितः । अपरो यथा—यदीश्वर आतृणादाकरीपात् स्वरूपेणाभिन्नः, तस्य विकारापुरुषार्थयोगित्वप्रसङ्ग इति । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधः । तत्रात्माश्रयादयश्चत्वारः स्वविषये स्वरूपासिद्धिमावहन्ति, पञ्चमस्तु व्याप्यत्वासिद्ध्यादिकम् । अन्याधीनतयैव नियतस्य स्वाधीनत्वाभ्युपगमे विरोधप्रसङ्ग आत्माश्रयप्रसङ्गः । यथा स्वेनैव स्वयमुत्पाद्यत इत्यादौ नियतपूर्वसिद्धि कारणम्, नियतोत्तरं च कार्यम्; न चैकमेकापेक्षया पूर्वमपरं च स्यात्, अन्यथा भावाभावसौहार्देन सर्वव्यवस्थोन्मूलनप्रसङ्गादिति । अन्याधीनत्वनियमरहितस्य स्वाधीनतया विरोधापादनमात्माश्रयाभासः । यथा—स्वेनैव स्वयं पोष्यते, ज्ञायते च इत्यादौ ; न ह्यत्र कर्मकर्तृविरोधः, स्वरूपतः सिद्धेनातथाभूतेन स्वेनैव स्वस्यैव तथाभावापादनस्य सर्वप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, ज्ञानादिषु चैकस्यैवाश्रयत्वविषयत्वयोः सहोपलम्भात् । स्वातिशयापादनानभ्युपगमे स्वज्ञानाभावाभ्युपगमे च दृष्टादृष्टार्थसर्वचेतनप्रवृत्त्यपह्नवप्रसङ्गेन स्ववचनादिविरोधादिति । स्वकार्येण स्वोत्पत्त्यभ्युपगमे विरोधप्रसङ्गः अन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । यथा—देवदत्तः पिता यज्ञदत्तस्य, तस्मिन्नेव च जन्मनि स एव तस्येति ; न हि स्वकारणात् पूर्वं स्वस्य सत्ता समस्ति , पूर्ववत् स्वप्रागभावसमानकालत्वप्रसङ्गात् । न ह्यसति प्रागभावे कारणेन किंचित् कार्यम् ; न चासता कार्येण कारणस्योत्पादनं युक्तम् ; तथा सति किं कस्य कारणं कार्यं वा न स्यात् ? एवं कारणेऽपि कार्यसमनन्तरभाविनि भवनस्य प्रागभावाव्यवधानात् स्वकार्यस्य स्वप्रागभावपरिष्वङ्गप्रसङ्गः । यदि च कारणप्रागभावदशायां कार्यं स्यात्, किं कारणेन साध्यं स्यात् ? यच्च—धूमेन वह्निर्ज्ञायते, तेनैव च वह्निना स एव, इत्यादिषु ज्ञाप्यज्ञापकान्योन्याश्रयणम्, तत्रापि कृतावेव तद्विश्रमः, धूमज्ञानेन वह्निज्ञानं जन्यते, तेनैव च तदिति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अन्योन्योपकारादिमात्रे तदाभासः । यथा—सैन्येन राजा रक्ष्यते, तेन च सेनेत्यादि ; न ह्यनयोः शक्तिर्व्यापारादिकं वा परस्परोत्पाद्यम् । अन्यतः सिद्धशक्तिकयोस्तु मुखभेदेनान्योन्योपकारः । एवं परस्परोपष्टम्भेन काष्ठाद्यवस्थानेऽपि द्रष्टव्यम् । त्रिप्रभृतीनामवधिमतामन्योन्यं चक्रवदुत्पत्त्यपेक्षावृत्तौ चक्रकप्रसङ्गः । यथा—कश्चित् कौपीनगारः सङ्कल्पयति * न श्रीरकृषमाणस्य इति परमाप्तवचनात् कृष्या [धन] विभवमुपलप्स्ये, तेन चोपदामुखेन राजानं प्रसादयिष्यामि, राजप्रसादेन लब्धोपकरणस्य मे कृषिरद्य न दुष्करेति । मुखभेदे तु तदाभासः । यथा—अन्योन्यव्यक्त्यनुसारिणि बीजाङ्कुरस्तम्बादिप्रवाहे, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानपरिवृत्तौ, * अन्नाद्भवन्ति भूतानि इत्यादिचक्रेषु । स्वस्मिन्नेव विश्रमे ह्यत्रापि विरोधः, न तु स्वसजातीयविश्रान्तौ, तज्जातीयप्रागभावस्य तस्य च विरोधाभावात्, अन्यथा सजातीयानां सर्वेषां समानायुष्कत्वादिप्रसङ्गात् । अपर्यवसिताप्रामाणिकप्रवाहप्रसक्तिरनवस्था । यथा—ज्ञातेनैव सर्वं ज्ञायत इति यदि कश्चिन्नियमं ब्रूयात्, तदा पूर्वपूर्वज्ञापकज्ञानपरम्परापेक्षायां न क्वचिदपि विश्रमः, तत्र कस्यचिदप्यज्ञाने तज्ज्ञाप्यज्ञानासंभवात् सर्वाज्ञानप्रसङ्गः । जिज्ञासितार्थविज्ञाने च ज्ञापकपरम्पराज्ञानस्य दुस्संपादत्वाच्च सर्वाज्ञानमेवापतेत् । न चाविच्छिन्ना ज्ञानसंततिः; येन तत्तद्विषयैर्ज्ञातैरेवोत्तरोत्तरज्ञप्तिसिद्धिः स्यात् । तस्मादज्ञातैश्चक्षुरादिभिः संस्कारैश्च ज्ञातेन लिङ्गेन शब्देन चार्थप्रतीतिरित्यनियम एवाङ्गीकार्यः इति । एवं संबन्धस्य संबन्धान्तरे विशेषस्य विशेषान्तरे सामान्यस्य सामान्यान्तरे अवयवस्यावयवान्तरे धारकस्य धारकान्तरे शेषिणः शेष्यन्तरे अङ्गस्याङ्गान्तरे नियन्त्रादे-

र्नियन्त्रन्तरादौ च नियमेनाभ्युपगम्यमाने तस्यापि तथेत्यनवस्था ग्राह्या। अतः प्रमाणसिद्धेषु स्वपरनिर्वाहकेषु निरपेक्षेषु वा विश्रमः स्वीकार्यः इति ॥

अनवस्थाभासः ॥ प्रमाणसिद्धप्रवाहप्रसक्तिस्त्वनवस्थाभासः। यथा—यदि सामग्र्या अपि सामग्री स्यात्, तस्या अपि सामग्र्यन्तरेण भवितव्यम्, एवमुपर्युपरीति। न ह्यनादिसामग्रीप्रवाहाभ्युपगमे कश्चित् प्रमाणविरोधः, उत्तरोत्तरासिद्धिर्वा, येन सिद्धाऽनवस्थाऽपि दूषणमिष्येत। एवं विभुद्रव्येषूपाधिभिरवच्छिद्यमानेष्वायामविस्तारघनभागान्तरपरम्पराभ्युपगमेऽपि न तद्द्रव्यस्वरूपस्य सिद्धानां वा भागानां काचित् क्षतिः, येन सर्वं परिमितस्वभावमपरिमितमङ्गीक्रियेत; अन्यथा परिमितभागप्रदेशान्तरपरम्परानुसारेणाप्यनवस्था दुस्त्यजा, कस्यचिदपि स्वाभावविशिष्टप्रदेशान्तराभावे विभुत्वप्रसङ्गात्। एवं दृष्टान्तहेतुपक्षादिषु तज्जातीयान्तरापेक्षानियममिच्छतोऽनवस्था। अनिच्छतस्तत्प्रसङ्गे तदाभासो ग्राह्यः। आत्माश्रयादीनामेषां चतुर्णां साध्यस्य सिद्धवत्कारप्रतिपादनमुखेन दूषणत्वम्, केवलानिष्टप्रसङ्गे तु पूर्वप्रदर्शिते व्यापकानुपलब्धिविरोधेनेति। एतेषामेव प्रकारभेदात् प्रतिबन्दिसम [वचनो] चर्चोभयतःस्पाशादयः प्रसङ्गभेदा द्रष्टव्याः। **प्रज्ञापरित्राणे** तु केवलानिष्टप्रसङ्गमेव द्विधाकृत्य षोढा तर्का उक्ताः—

* आत्माश्रयणमन्योन्याश्रयणं चक्रकं तथा। अनवस्था विरोधश्चासंभवश्चेत्यमी बुधैः॥ इति।

तत्रान्त्ययोश्चैवं लक्षणमुक्तम्—

* स्ववाग्विरोधो यत्र स्याद्विरोधः स प्रकीर्तितः। सर्वप्रमाणासिद्धत्वमसंभव उदाहृतः॥ इति॥

एवंच तावुदाहृतौ—* वन्ध्या मे जननीत्येष विरोधः स्वोक्तिबाधतः। शशे शृङ्गमुदस्थादित्येवमादिरसंभवः॥ इति॥

अत्र व्याप्त्याद्येकैकवैकल्येन **केवलानिष्टप्रसङ्गाभास**पञ्चकमुदाह्रियते। तत्र **व्याप्तिशून्यो** यथा—आत्मा अणुश्चेत् तत्कर्मणा देशान्तरे फलं न स्यात् इति। नहि कर्मणः फलकरणत्वमाश्रयसंयोगादिमुखेनेति नियमः; तत्तत्कर्मसाध्यदेवतानुग्रहनिग्रहमुखेन तत्सिद्धेरागमिकत्वात्। परस्या देवतायाश्च वैभवात् संकल्पमहिम्ना च सार्वत्रिकफलजननोपपत्तेः इति। **प्रतितर्कप्रतिहतो** यथा—प्रागसच्चेत् कार्यम्, पश्चादपि शशविषाणवदनुत्पत्तिप्रसङ्गः इति। तत्र **प्रतिप्रसङ्गः**—प्रागपि सच्चेत् प्रकृत्यादिवदेवानुत्पाद्यत्वप्रसङ्गः इति। नहि सर्वत्र व्यक्त्यर्थो व्यापारः, व्यक्तौ तदसंभवात्; अन्यथा अनवस्थादिप्रसङ्गात्। **विपर्ययपर्यवसानरहितो** यथा—न सत्यं स्थूलम्, विरुद्धधर्मसंसर्गप्रसङ्गात् इति। न ह्यत्र विरुद्धधर्मसंसर्गो दृश्यते; देशकालदशावयवप्रतिसंबन्ध्यादिभेदेन तत्तद्विरोधप्रशमनात्। **इष्टप्रसङ्गो** यथा—ईश्वरसत्त्वे नित्यस्यापि वेदस्य तदधीनत्वप्रसङ्गः इति। न ह्यौपनिषदैर्नित्योऽपि वेदः स्वतन्त्र इष्यते, तदाज्ञारूपत्वात्, क्रमभङ्गाभावेऽपि प्रवर्तनादिषु सर्वथा तदधीनत्वाच्च। **अनुकूलप्रसङ्गो** यथा—अस्ति चेदीश्वरः, उपनिषदपि प्रमाणं स्यादिति; न ह्यत्रेष्टतामात्रम्, अपित्वीश्वरसिद्धिहेतुत्वमपीति परपक्षसाधकत्वात् पृथक्करणम्; नहीष्टं सर्वं विवक्षितसाधकम्, अनग्नित्वे वृक्षवत्त्वप्रसङ्ग इत्यत्र वृक्षसंबन्धस्येष्टत्वेऽपि वह्न्यभावसाधकत्वाभावात्। न च विवक्षितसाधकं सर्वमिष्टम्; अग्निमत्त्वे सालोकत्वप्रसङ्ग इत्यत्र प्रत्यक्षविरुद्धस्यालोकस्य साधकत्वेऽप्यनिष्टत्वादित्येके। परविपक्षे दण्डभूतस्तु तर्कः परपक्षानुकूल इति पण्डिताः। यथा स्थूलापलापिनो बौद्धस्य नास्थूलमिदम्, तथोपलम्भप्रसङ्गात् इति। स्थूलसाधकस्य ह्यस्थूलपक्षबाधकोऽनुकूलः। एते च तर्काभासाः अनुमानाभासान्तर्भावपक्षेऽपि प्रवावदूकैः पृथ [गुद्धा] म्भावयितुमुचिताः। तर्कस्य पृथक्प्रसिद्धव्यवहा[र्य]त्वेन तदाभासानामपि तथैव व्यवहारोपपत्तेः इति। स्थितं तावत् सावान्तरभेदैर्हेत्वाभासैः।

आगमाभासाः ।। सापराधैः पुरुषैः प्रणीतानि वाक्यान्यागमाभासाः । भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तयश्च प्रणेतॄणामपराधाः । तत्र **भ्रममूलः** आगमाभासो यथा—* पतति गुरुत्वान्नित्यं पृथ्वी इत्यादिरार्हतादीनामुपदेशः । **विप्रलम्भमूलो** यथा—अयसः काञ्चनत्वादिवदाचण्डालं संस्कारविशेषवशात् ब्राह्मणत्वादिसिद्धिरिति कापालिकादीनाम् । **प्रमादमूलो** यथा—व्यासङ्गादिदशाविक्षिप्तचेतसां प्रामाणिकानां स्वपक्षपरपक्षसंकराद्युपदेशः । **अशक्तिमूलो** यथा—तत्त्वविदामृजूनामवहितानामप्यपटुकरणत्वादिवशादक्षरादिविपर्यासवान् व्यवहारः । सोऽपि हि श्रोतुरर्थान्तरभ्रमादिहेतुत्वादागमाभासः । एवमधिकृतशास्त्रविरोधे अनधिकृतशास्त्रमतत्परमपि तत्परं योजयतां वाक्यमपि । क्वचिद्धि किंचिच्छास्त्रमधिकरोति । यथा—शुभाशुभकालेषु ज्योतिषम्, श्रौतानुष्ठानक्रमे कल्पसूत्राणि, आचारेषु धर्मशास्त्राणि, सर्गप्रतिसर्गादिषु पुराणानि, चिदचिद्विवेकमात्रे सांख्यम्, साङ्गसमाधिस्वरूपे योगः, अधिकारिविशेषनियतानन्यभजनप्रस्थाने पञ्चरात्रम्, वास्तुविभागादिषु शिल्पविद्यादयः, पथ्यापथ्य [द्रव्य] विभागादिष्वायुर्धनुर्गान्धर्ववेदादयः इति । तेष्वधिकृतशास्त्रविरोधे अनधिकृतं शास्त्रमन्यपरं नेतव्यम् । तदेव तत्परं ब्रुवाणः आगमाभासेन निगृह्येत । अत एव हि सांख्यादेः क्वचिदंशे परिग्रहोऽपरिग्रहश्च ।।

न च * सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।। इत्यादिभिः सांख्ययोगपाशुपतानामपि यथोक्ततात्पर्येण कृत्स्नप्रामाण्यं शङ्क्यम्; अत्यन्तातीन्द्रियार्थविषयतया हेतुहन्तव्यत्वमात्रनिषेधात् । न हि तादृशे विषये हेतुभिर्विधातुं निषेद्धुं वा शक्यम् । न च हेतुहन्तव्यत्वनिषेधमात्राच्छ्रुतिहन्तव्यत्वमपि निषिद्धं स्यात्; अतुल्यबलयोर्विरोधे हीनस्य निग्रहावश्यंभावात् । पौरुषेयापौरुषेयविरोधे पौरुषेयं हीयते, पौरुषेयेष्वपि परिग्रहादितारतम्यात् परस्परबलाबलव्यवस्था; परिग्रहादिसाम्येऽप्यैदंपर्यान्यपर्याभ्यामर्थतत्त्वव्यवस्था इति । लौकिकेष्वपि पित्रादिवाक्यं प्रमाणं कुहकादिवाक्यमप्रमाणमिति स्थिते क्वचित्क्वचिदंशे गुणदोषसंभावनया दृष्टमन्यथात्वम् । संदिग्धप्रामाण्येष्वपि वाक्येष्वागमाभासत्वमेव, याथार्थ्ये [र्थ्यसत्त्वे]ऽपि प्रत्ययजनकत्वाभावात्, तदर्थं हि पुरुषः प्रमाणमुपादत्ते । अन्यथा भ्रान्तविप्रलम्भकादिवाक्यानामपि यादृच्छिकार्थसंभावनया प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च तथा लौकिकाः परीक्षका वा प्रतियन्ति ।

अतो ये नाम बाह्यानां व्याहाराः कुदृशामपि । न ते दृष्टेष्वदृष्टेष्वप्यर्थेष्वादरगोचराः ।।
दृष्टे किमुपदेशेन किमदृष्टे तदुक्तिभिः । न खल्वतीन्द्रिये वस्तुन्यस्ति पुंसां स्वतन्त्रता ।।
प्रत्यक्षादेरसाध्येषु वेदवेद्येषु वस्तुषु । किमन्यैः सति सूर्ये कः खद्योतमनुधावति ।।
* या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ।।
इति मन्वादयश्चाहुरध्यक्षितपरावराः । येषां यदृच्छावादोऽपि श्रूयते विश्वभेषजम् ।।
* मन्वर्थविपरीता च या स्मृतिः सा न शस्यते । इति [स्मृति] सर्त्तृभिरेवोक्तमतश्चिन्त्यं बलाबलम् ।।
* सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।।
इति स्वयं भगवता गुणकार्यमगीयत । अतः सत्त्वोत्तरादेशसन्निधावन्यथापनम् ।।
इतिहासपुराणेष्वप्यन्योन्यपरिपन्थिषु । स्वमूलगुणभेदेन बलाबलविनिश्चयः ।।
मात्स्यादिषु पुराणेषु परस्परविरोधिनाम् । पुराणानां विभागो हि तत्परोक्त्यैव साधिनः ।।

* यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्यतस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥
* अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
* सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या इन्द्रस्येत्याद्यनुक्रमात् । द्रष्टव्यमेतदखिलं स्पष्टं **पुरुषनिर्णये** ॥
वेदार्थसंग्रहे चैव **भाष्यकारैः** प्रदर्शितम् । न च प्रजापशुपतिप्रभृतेर्नास्ति विभ्रमः ॥
मेधाविभ्रंशतत्सिद्ध्योरेषां **व्यासेन** साधनात् । * त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
* अल्पायासं दर्शयित्वा [दर्शयित्वाल्पमायासं] फलं शीघ्रं प्रदर्शय । अहं मोहं करिष्यामि यो जनं [मोहयिष्यति ॥
इत्थं भगवदादेशाद्युक्ता चैषां प्रतारणा । * अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥
इत्यादिभिः स्यादेतेषां प्रमादाशक्तिसंभवः । अतः प्रत्यक्षवेदादेः सत्परिग्रहशालिनः ॥
विरुद्धमीश्वरवचोऽप्या**गमाभास** एव नः ॥

स्मृत्याभासाः ॥ प्रत्यक्षाद्याभासनिरूपणेनैव स्मृत्याभासाश्च निरूपिताः, तत्सम्यक्त्वतदभावानुविधानात् स्मृतिसम्यक्त्वतदभावयोः; अथापि स्मृतिप्रामाण्यमिच्छन् कश्चित् प्रतिज्ञातेऽर्थे यदि भ्रान्तिमूलां स्मृतिं प्रमाणतया पुरस्कुर्यात्; तदा तदाभासत्वमुद्भाव्यम् । न हि स्मृतिरत्र प्रमाणमित्युक्ते न तन्मूलं प्रमाणमिति साक्षादुत्तरं स्यात् । न च स्मृतिरित्येवाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यम्; तद्याथात्म्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतः पुरस्कृतस्य स्मृतिविशेषस्याप्रामाण्ये प्रथममुद्भाविते तत्समर्थनकक्ष्यायां मूलानुभवसम्यक्त्वादिविचारावतारः इति युक्तः पन्थाः । तत्र **प्रत्यक्षाभासमूलस्मृत्याभासो** यथा—आसीत्तदा गगने गन्धर्वनगरमिति । **अनुमानाभासमूलो** यथा—कलधौतमिति परिगृहीतरक्षितकम्बुशकलस्य अस्ति मे तदङ्गुलीयकार्हद्रव्यम् इति । **आगमाभासमूलो** यथा—उपच्छन्दितस्य डिम्भस्य पयःपानेन शिखा मे वर्धिष्यते इति । एवमेव बाह्यानां कुदृष्टीनां च तत्तत्प्रबन्धकरणहेतवः स्मृत्याभासा द्रष्टव्याः । एवं तत्तत्संशयमूला स्मृतिरपि तथा-तथा संशयात्मिका, तत्तज्ज[न्य]नकसंस्काराणां स्वमूलानुरूपस्मृतिजननशक्ततयैव हि स्वसामग्र्योत्पत्तिः । यथा—जङ्गमस्थावरबीजानां स्वतस्तत्तदनुरूपचराचरारम्भकत्वम्, विनाशे प्रतिबन्धे वाऽनारम्भः, वैगुण्ये कार्यवैगुण्यम्, सहकार्यन्तरवशाच्च जातिगुणान्तरविशिष्टकार्यारम्भः; एवं संस्कारबीजेष्वपि प्रबलसुखदुःखपापकालविप्रकर्षादिभिर्विनष्टेषु प्रतिबद्धेषु वा न तत्साध्या स्मृतिः । वैगुण्ये त्वनुभूतैकदेशविषयः स्मृतिप्रमोषः । प्रत्युत्पन्नकरणादिसहकारिसन्निधौ प्रत्यभिज्ञातदाभासाद्यारम्भकत्वमिति सांदृष्टिकमेतत् ॥

ततश्च संस्काराणां स्वतः पूर्वानुभवसमानाकारस्मृतिजननस्वाभाव्यात् स्मृतिरपि संशयविपर्ययवेषैवेति स्वमूलप्रत्ययवन्नार्थव्यवस्थापिका । साऽपि च विचित्रार्थगोचरा काव्यादिनिर्मिमाणानामुपकुरुते । नतु वस्तुस्थितिं प्रमित्सतामिति तत्पुरस्कारे परस्य निग्राह्यतैव । अतः स्मृतिप्रामाण्यवादानुसारे भ्रान्तिमूलस्मृतीनां प्रमाणाभासाख्यनिग्रहस्थाने निवेशः । स्मृतिमात्राप्रामाण्यपक्षनिष्ठस्तु यथार्थामपि स्मृतिं पुरस्कुर्वंस्तदप्रामाण्याभ्युपगमोद्भावनेन निगृह्यतेति विशेषः । तत्प्रामाण्यवादी च यथार्थां चेत् स्मृतिं प्रस्तुते प्रमाणयेत्; तदनभ्युपगन्ता तु परस्तदाभासतां ब्रूयात्; तत्प्रामाण्याप्रामाण्यविमर्शविषयवादान्तरावतारः । एवं प्रकृतोपयुक्तेषु प्रकृतमध्ये वादान्तरावतारो गर्भाङ्कान्तरचिन्तावदविरुद्धः । तदवसाने च प्रकृतमेव पुनरनुसरणीयम् । जल्पवितण्डयोस्तु प्रकृतविच्छेदेऽपि तदर्थचिन्तान्तरबलेन प्रकृतोद्भावितनिग्रहस्थानसद-

सद्भावसिद्धेस्तावतैव च जयपराजयव्यवस्थानान्न प्रकृतविशेषचिन्तावकाशः। अभ्युपगमनीयभेदे तु तदनुसारेण स्यादपीति। एवमनुमानतर्कप्रयोगप्रसङ्गादसत्प्रयोगादिपरिहाराय निग्रहस्थानान्तं निरूपितम्। एतदध्यायचिन्तितमेव चासाधारणं सारं **न्यायविस्तरस्येत्यत्रैव** वादिभिस्सातिशयश्रमै [र्भवितव्य] र्भाव्यमिति ॥

यस्मिन् नानुमितिः क्रमेत विविधा बोधाय बाधाय वा यस्याशेषदृशः क्षितावनुमितिस्तन्मानताख्यातये ।
यस्मिन् पश्यति तत्त्वनिर्णयजयावत्याहितं यत्क्रुधा नित्यैश्वर्यमहोदधिः स भगवान्निःश्रेयसायास्तु नः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये चतुर्थमाह्निकम् ॥

॥ **समाप्तश्च अनुमानाध्यायः** ॥

॥ अथ शब्दाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथानुमो[द्भव]दयं स्मृत्या हेतुत्वेनापि संस्थितम्। मध्ये तयोरिहेदानीं मानं शाब्दं प्रचक्ष्महे ॥

शाब्दस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तत्वम् ॥ अनाप्तानुक्तवाक्यजनितं तदर्थविज्ञानं तत् प्रमाणम्; कारणदोषबाधकादर्शनात्। न चानाप्तोक्तवाक्यं प्रमाणम्, कारणदोषबाधकदर्शनात्, न च वाक्यत्वादिभिर्बाधः; स्ववचनविरोधात्। यदि बाधकोपन्यासवाक्यमयथार्थम्, तदा कथं बाधः? अथ यथार्थम्, तस्यापि पक्षीकारे तद्बाधः। बहिष्कारे [तु] तेनैवानैकान्त्यम्। न चातिप्रसङ्गः; भ्रान्तादिवाक्यानां दोषमूलत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। अत्र तु तदभावात्। उत्स्वप्नायितघुण[क्षत]क्षरादीनां तु विशिष्टतात्पर्यविरहेण बोधकत्वेऽप्यनाश्वसनीयत्वात्, व्यभिचारदर्शनाच्च। नित्येऽपि वेदे नित्येश्वरशासनात्मनि तत्तदर्थतात्पर्यानपायात्। तस्य चात्राभावात्, क्वाचित्कदोषदर्शनस्य च प्रत्यक्षादावपि [अ]समत्वात्, स्वतः परतो वा प्रामाण्ये च ततो विशेषाभावात् ॥

तच्च वेद्यांशे प्रत्यक्षातिरिक्तम्, असाक्षात्कारित्वात्, अनुमानवत्। अनुमानातिरिक्तम्, पक्षलिङ्गपरामर्शाद्यदृष्टेः, पदवाक्यतत्संबन्धादीनां च विशिष्टवाक्यार्थे प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वेनालिङ्गत्वात्, दृष्टान्ताभ्युपगमे सर्वत्राविशेषात्, व्युत्पत्तौ च स्वतन्त्रतयैव बोधकत्वसिद्धेः। अत एव वक्तृज्ञानानुमानाभ्युपगमेऽपि शब्दप्रामाण्यं सिद्धम्। आगमिकबुद्धिरनुमा, प्रत्यक्षेतरप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्न, उत्कोत्तरत्वात्। अन्यथा शब्दरसगन्धादिबुद्धिरनुमा, अचाक्षुषप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्यपि प्रसङ्गात्। * प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। दृष्टानुमानागमजम् इति **मन्वादि**महर्षिसंमतेश्च शब्दानुमानयोर्भेदो दृश्यते। न चात्र गोबलीवर्दनयः; अन्तर्भावादर्शनात्। आगमोऽनुमानम्, संबन्धग्रहणे सत्येव बोधकत्वादिति चेन्न; बोध्यबोधकभावातिरिक्तसंबन्धग्रहणापेक्षिण्यनुमानत्वनियमात्। न चात्र तदतिरिक्तः संबन्धः, यद्ग्रहणं नियमेनापेक्ष्येत। अन्यथा संबन्धसापेक्षतया तयोः प्रत्यक्षत्वस्यापि सुसाधत्वादिति। न च स्मृतिः; अपूर्वविषयत्वात्। पदसंदोहविशेषो वाक्यम्। प्रामाणिकपदव्यवहारविषयः पदम्। तस्य सुप्तिङन्तत्वादिकल्पनयाऽपि व्यक्तिः क्रियते। अत एव ह्यन्यथान्यथा प्रकृतिप्रत्ययादिकं व्याकरणान्तरेषु कल्प्यते। तच्च न साङ्केतिकम्; सङ्केतयितृपुरुषासंभवात्। अत एव न भाषान्तरवत् तत्क्लृप्तिः, नित्यवेदगतत्वाच्च। यानि वैदिकानि पदानि तान्येव लौकिकानीति * वेदशब्देभ्य एवादौ इत्यादिवचनादपि सिद्धम्। भाषाच्छन्दसोस्तु कतिपयशब्दानां लक्षणभेदस्तत्तदानुपूर्वीप्रतिनियमापेक्षः ॥

भाषाप्रयुक्तः सर्वोऽपि वेदे क्वापि प्रयोगवान् । वेदैकनियतः शब्दो नान्यत्रेति व्यवस्थितिः ॥
उक्तं चैतद्वेदार्थसंग्रहेऽपि—* वैदिका एव सर्वे वाचकाः शब्दाश्च इत्यादिना ॥

वाक्यविभागः ॥ वाक्यं द्विधा—पौरुषेयापौरुषेयभेदात् । पुरुषस्वातन्त्र्याधीनरचनाविशेषविशिष्टं **पौरुषेयम्** । तद्द्विधा, अन्वितार्थमनन्वितार्थं च । आद्यं यथा—अग्निरुष्णः, आपो द्रवाः, इति । द्वितीयं यथा—अग्निरनुष्णः, आपः कठिनाः इति । अत्रैकदेशिनो वदन्ति—अनन्वयाग्रहादन्वितव्यवहारः क्वचिज्जायत इति । अत एव लौकिकवाक्ये दृष्टव्यभिचारस्य न झटिति वाक्याद्वाक्यार्थाध्यवसायः ; योग्यताविमर्शसाकाङ्क्षत्वात् । सामान्ययोग्यताग्रहणेऽपि व्यक्तियोग्यतायाः वक्तृज्ञानानुमानमन्तरेणासिद्धेः इति **प्रमेयसंग्रहा**दिषु समर्थितम् । तथा—सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षनिराकरणाय शास्त्रस्यानुवादकत्वप्रसङ्गे **विवरणकारै**रुक्तम्—* अबुद्धबोधनस्वरसस्य शब्दस्यातथात्वं दोष इत्यभिसन्धिः । अथवा अनुवादकत्वमेव स्यात् । न हि मानान्तरप्रतीतेऽर्थे शब्दः प्रमाणम् । तथैव हि तस्य व्युत्पत्तिः इत्युक्त्वा * नन्वनुवादकतयैव व्युत्पत्तिः पुंवाक्येषु इत्यादिना वक्तृज्ञानानुमानमुपपाद्य * सत्यम्, दैवात् तदनुवादकत्वमिति नाबुद्धबोधनस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गः, यथा स्मृत्यनुमितवेदस्यानुवादकत्वेऽप्यर्थादिति न मानताभङ्ग इत्यादि ॥ उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे**—

* पौरुषेयगिरः शङ्काग्रस्ता न सहसा मितिम् । जनयन्ति न यावत् तन्मूलमानानवग्रहः ॥
अनुमाय च वक्तुस्तन्मूलयोग्यप्रमान्तरम् । तदुक्तवाक्यलिङ्गेन वाक्यार्थमनुजानते ॥
अन्वितार्थाभिधानाय योग्यं वाक्यमिदं सदा । असौ च नानृतं वक्ति संज्ञातवार्थं तदब्रवीत् ॥
वक्तृज्ञानानुमानेन ज्ञाताज्ञातस्ववाक्यतः । अन्वितार्थाभिधायित्वयोग्यतामात्रधीर्गिराम् ॥
परामर्श इति [प्रोक्तो] प्राप्तो नार्थसंसर्गगोचरः । मानान्तराविरोधित्वं योग्यतेत्यभिधीयते ॥
नन्वेवं लौकिकं वाक्यं लिङ्गं चेल्लिङ्गवत् ततः । शब्दो गृहीतसंबन्धात् तद्वदस्यापि लिङ्गता ॥
व्युत्पत्तिकाले व्युत्पित्सोर्लिङ्गधीर्नास्त्यसंशयात् । यथाऽव्युत्पत्तिशब्दास्तु बोधका इति चेदतः ॥
स्वत एवार्थबोधः स्यादिति नैवास्य लिङ्गता ॥ इत्यादि ।

भगव**द्यामुनमुनिभि**स्तु **आगमप्रामाण्ये** वक्तृज्ञानानुमानं दूषितम् । निगमितं च—

* तस्मादस्ति नदीतीरे फलमित्येवमादिषु । या सिद्धविषया बुद्धिः सा शाब्दी नानुमानिकी ॥ इति ।

अयमेव पक्षोऽनुसृतो **वरदविष्णुमिश्रैः** । **तत्त्वरत्नाकरे**ऽप्यागमप्रामाण्यग्रन्थोपादानपूर्वकं प्रपञ्चितमेतत् ॥

अपौरुषेयं तु सर्वमन्वितार्थमेव । किंतु *आदित्यो यूपः इत्यादिषूपचारतो निर्वाहः । आकाङ्क्षासत्तियोग्यतावन्ति हि पदान्यन्वितमभिदधति, अन्वये वा विश्राम्यन्ति । आदित्ययूपपदयोः प्रत्यक्षसिद्धस्वार्थभेदयोरयोग्यतया मुख्यवृत्तिपरित्यागः ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तिर्द्विधा—अभिधोपचारभेदात् । व्युत्पत्तिसिद्धार्थ एव वृत्तिरभिधा । यथा सिंहशब्दस्य **मृगेन्द्रे** । सा जातिगुणादिविषयभेदात् योगरूढितत्समुच्चयभेदाच्च बहुविधा । मुख्यार्थबाधे सति तदासन्ने वृत्तिरुपचारः । **आसत्तिश्च** द्विविधा—मुख्यार्थसंबन्धस्तद्गुणसंबन्धश्चेति । तत्र पूर्वेण प्रवृत्ति**र्लक्षणा,** यथा—गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्य प्रवाहविशेषरूपवाच्यसंबन्धिनि तीरे । एवं **लक्षितलक्षणा** ग्राह्या । द्वितीयेन प्रवृत्ति**र्गौणी** । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहशब्दस्य शौर्यादिगुणयोगिनि देवदत्ते । **तत्त्वरत्नाकरे** त्वेवमुक्तम्—

* अभिधानाभिधेयत्वमतः शब्दार्थयोः स्थितम् । संबन्धोऽत्राभिधा द्वेधा बोध्या मुख्यजघन्यतः ॥

अभिधार्थावगत्यात्मा शब्दं व्यापारयिष्यतः । शब्दशक्तिनिमित्ता सा स्वार्थे मुख्याऽभिधीयते ॥
स्वार्थाभिधानद्वारा स्याज्जघन्यार्थान्तरे मता ॥ इति ।

तद्विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । न च गौणलाक्षणिकप्रयोगयोरवाच्यविषयत्वादवाच्यत्वम् । संबन्धसादृश्यमूलमात्रप्रवृत्तेरप्यनादित्वात् । तत एव विवक्षितस्थले यथौचित्यं प्रयोगोपपत्तेः ।

अन्विताभिधानवादः ॥ एताः सर्वा अपि वृत्तयः अन्विताभिधानवृत्त्यन्तर्भूताः । पृथक् पदानां स्मारकत्वमेव । अभिहितान्वये हि पदानां पदार्थे पदार्थानां वाक्यार्थे पदानां च तत्रेति शक्तित्रयकल्पनागौरवं स्यात्, वाक्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गो वा । पदार्थे लक्षणसमाप्तेः प्रमाणप्रसङ्गश्च । नचान्विताभिधानेऽन्योन्याश्रयणम्, मिथः स्मरणमात्रोपजीवनात् । यथाऽऽहुः—

* पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति ।

नापि पौनरुक्त्यादिदोषः ; तत्तदंशप्रतिनियतशक्तित्वात् । नापि वाक्यभेदः, एकप्रधानतया स्वार्थाभिधानात् । * पदार्थ एव वाक्यार्थः संसृष्टो ह्यभिधीयते । इत्युक्तम् । तथा * नानाशब्दादिभेदात् इत्यधिकरणे, * यद्यपि वेद, उपासीत इत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः ; तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति इति । **वेदार्थसंग्रहे**ऽपि—शोधकेष्वपि * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म इत्यादिषु सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिसिद्धानेकगुणविशिष्टैकार्थाभिधानमविरुद्धमिति सर्वविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते इति । अत्रैवापूर्वभङ्गे * समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यान्वययोग्यमेवेतरपदप्रतिपाद्यमित्यन्विताभिधायिपदसङ्घातरूपवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रतीयते । तच्च स्वर्गसाधनत्वरूपम् । अतः क्रियावदनन्यार्थता विरोधादेव परित्यक्ता इति । एषां स्वारस्यमन्विताभिधाने । न चात्र पराभ्युपगमेनोक्तमिति ज्ञापकमस्ति । **वरदविष्णुमिश्रै**रपि * सत्यज्ञानादिपदानामखण्डैकरसार्थत्वे अन्विताभिधानानुपपत्तेश्च इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु अन्विताभिधानमेव मायावादिनं प्रत्युक्तम् । उक्तं **चागमप्रामाण्ये**—

* अन्यान्विताभिधानेऽपि व्यवहारोपपत्तितः । अवश्याश्रयणीयेऽयमन्वितार्थाभिधायिता ॥ इत्यारभ्य,

* तस्मादाकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते । स्वार्थे पदानां व्युत्पत्तिरास्थेया सर्ववादिभिः ॥ इति ।

तत्त्वरत्नाकरेऽपि, * अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता । इत्याहु**र्यामुनाचार्याः** पदैरेवान्विताभिधाम् ॥ इत्यारभ्य प्रपञ्चेनोपपाद्योपसंहृतम्—

* षड्भिः प्रतीतिप्रमुखोपपत्तिभिर्निर्धूतचोद्याभिरिहान्विताभिधा ।
सिद्धा पदैर्नाभिहितान्वयस्थितिर्विपर्ययादित्यखिलं समञ्जसम् ॥ इति ।

प्रज्ञापरित्राणन्यायसुदर्शनयोश्च बहुश उक्तम्—

* अन्वितार्थाभिधायित्वं शब्दशक्तिनिबन्धनम् । व्युत्पत्त्यवगतं पुंधीदोषतोऽस्य विपर्ययः ॥ इत्यादिना ॥

अभिहितान्वयवादः ॥ नन्वभिहितान्वयद्योतकान्यपि वाक्यानि विद्यन्ते । **वेदार्थसंग्रहे** तावत् * एवं बोधकानां पदसङ्घातानां संसर्गविशेषबोधनेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः इत्याद्युक्तम् । तथा तत्रैव * प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैवानेकविशेषणगर्भत्वात्, अनेकपदार्थसंसर्गबोधकत्वाच्च वाक्यस्य इति । **भाष्ये**ऽपि

*शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययोगेन हि पदत्वम्; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम्। पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः। पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन इत्याद्युक्तम्। एवं व्युत्पत्तिनिरूपणे **वेदार्थसंग्रहे** *सिद्धवस्तुषु शब्दस्य बोधकत्वशक्तिग्रहणमत्यन्तसुकरम् इत्युपक्रम्य, *अपवरके दण्डः स्थितः इति वाक्ये यादृच्छिकव्युत्पत्तिप्रकारमुपपाद्य, *तथा बालः तातोऽयम्, अम्बैषा इत्यादिना बुद्धिपूर्वव्युत्पादनेन तत्तत्पदानां तत्तत्पदार्थेष्वेव बोधकत्वशक्तिग्रहणमुपपाद्य, पुनरपि *अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षितः इत्यादि चोक्त्वा, *एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं सङ्घातविशेषाणां च यथावस्थितसंसर्गविशेषवाचित्वं च जानाति इत्याद्युक्तम्। **भाष्ये**ऽपि प्रथमसूत्रपूर्वपक्षनिराकरणे—*एवं किल लौकिकाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति; मातापितृप्रभृतिभिः अम्बातातमातुलादीन् इत्यादिना पदव्युत्पत्तिः पूर्वमुपपादिता। तत्र च *तेषुतेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धनः इति निश्चिन्वन्ति इत्याद्युक्तम्। पुनश्च *व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः इत्यादि। यदि नामान्विताभिधानमभिमतम्, तदा कथमिव पदमात्रे व्युत्पत्तिः स्यात्? यदि च सा स्यात्, कथमन्वितमभिधेयम्? व्युत्पत्तिवैपरीत्यप्रसङ्गात्। तस्मान्नान्विताभिधानमेव सिद्धान्त इति निर्णेतुं शक्यम्—इति केचित्॥

अन्ये तु *बोधकानाम् इत्यादिवाक्यमन्विते संसर्गविशेषसिद्धेरुपपद्यते। पदवाक्यभेदाभिधानमपि तत्तद्विशेषवैशिष्ट्यप्रदर्शनमात्रार्थम्, पराभ्युपगमद्योतनार्थं वा। प्रत्येकपदव्युत्पत्त्यभिधानमप्यन्वितार्थबोधनोपयुक्तासाधारणद्वारप्रकाशनमात्रम्। पदार्थं स्मारयित्वैव हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीत्युक्तम्। स्मृतेश्च स्वानुभूतिमूलत्वान्न शक्त्यन्तरक्लृप्तिः। व्याख्यातं च भाष्यादिकमन्वितपरतया विवरणे **श्रीराममिश्रैः**। तथा **षडर्थसंक्षेपे**ऽपि—*शब्दश्च स्वतःशक्यमन्विततया बोधयति, असंभवेऽर्थान्तरम्, इति हि व्युत्पत्तिः इत्याद्युक्तम्। अतोऽन्विताभिधानं सिद्धान्तः इति। एवमन्विताभिधानसामर्थ्याद्विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च पदानामपि विशिष्टार्थाभिधायित्वं सिद्धम्। अत एव विशिष्टार्थाभिधायित्वेऽपि विशेषणमात्रे शक्तिः इत्यपि निरस्तम्; अभिधायित्वातिरिक्तशक्त्यन्तराभावात्। अपर्यवसानवचनमपि विशिष्टबोधनशक्तस्य विशेषणमात्रे स्थातुमशक्तत्वात्। विशिष्टानुप्रविष्टं हि विशेषणं परोपरञ्जकवेषमेवेति तादृगाकारो विशेष्यग्रहणमन्तरेण दुर्ग्रहः। तावता च तदर्थं विशेष्यग्रहणमिति व्यर्थं वचः। यथाप्रतीति व्यवस्थापनस्यैव युक्तत्वात्। किंच—

गवादिशब्दाभिहितगोत्वाद्यर्थस्वभावतः। व्यक्तिधीर्यदि तद्वत्स्यात् निष्कर्षकपदेष्वपि॥
गवादिशब्दा जात्यादीन् परतन्त्रान् प्रचक्षते। तेनाश्रयप्रतीतिश्चेत् तन्नः सिद्धं समीहितम्॥
परं कथमविज्ञाप्य पारतन्त्र्यस्य बोधनम्। विज्ञाप्य यदि शब्दस्य तत्र शक्तिर्न किं भवेत्॥
परस्य परतन्त्रेण तथा बुद्धेन बोधनम्। तद्बुद्ध्या परतन्त्रस्य बोधनेऽन्योन्यसंश्रयः॥
परधीनिरपेक्षं चेत् पारतन्त्र्यं प्रतीयते। न तेन परबुद्धिः स्यान्निष्कृष्टप्रतिपत्तिवत्॥
पारतन्त्र्यं स्वरूपं चेत् तुल्यं निष्कर्षकेऽपि तत्। अधिकं धर्मिनिष्ठत्वादन्यन्नोपलभामहे॥
पदान्तरपरामर्शनिरपेक्षप्रतीतिके। निरूढलक्षणावादाः पर्यायावृत्तिगोचराः॥
व्यक्तेर्गौरित्यनिष्कर्षान्निष्कर्षे त्वाद्यपेक्षणात्। निष्कर्षकेष्वदृष्टेश्च न जात्या व्यक्तिलक्षणा॥

आकृतावेव यः शक्तिं शब्दानामभिमन्यते । सत्तायामेव किं तेन सर्वेषां नाभ्युपेयते ॥

अतो गवादिशब्देभ्यो विशिष्टविषया मतिः । शब्दशक्तिप्रसूतेति बलादभ्युपगम्यताम् ॥

यत्तु * न लोकव्युत्पत्तिहानिः, तत्रैव शक्तेः इति **पडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रै**रुक्तम्, तदपि तत्र शक्त्यभावप्रतिक्षेपपरम् । असमासधीस्तु वेदान्ताश्रुतेर्भ्रमः आपातव्युत्पत्त्या श्रुतेस्तत्पूर्तिरित्यनन्तरमभिधानात् । यच्चा**त्मसिद्धौ** * यथा गवादिपदशक्तिरेकबुद्धिसिद्धेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यांशेन संबध्यते इति, तदपि पराभ्युपगतोदाहरणमन्यार्थम् ; यथेति परसंप्रतिपन्ननिदर्शनात् ।

गुणवाचिन्यपि पदे जातिशब्दोक्तनीतितः । अपृथक्सिद्धवाचित्वान्न युक्ता गुणिलक्षणा ॥

स्वरलिङ्गविशेषोत्थमन्त्रलोपे न संस्क्रिया । विशिष्टवाचकत्वं तु तदायत्तं न मन्महे ॥

अतो निष्कर्षकशब्दातिरिक्तानामपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनां विशेष्यपर्यवसानव्युत्पत्तेः शरीरवाचिनां देवादिशब्दानामपि यथाप्रयोगं शरीरिपर्यवसानं सिद्धम् । अत एव चात्मपृथिव्यादिशब्दानामीश्वरपर्यन्तता । तेन * सर्वं खल्विदं ब्रह्म, * ज्योतींपि विष्णुः, * अयमात्मा ब्रह्म, * तत्त्वमसि इत्यादिसामानाधिकरण्यं तत्तत्प्रकारकब्रह्मपरम् । नामरूपव्याकरणं च तदनुप्रवेशात् । अत एव च तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमपि श्रूयते ; तदेव च व्यज्यते *तदनुप्रविश्य, सच त्यच्चाभवत् इति । स्मर्यते च- * सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्वः इति । सूत्रितं च—* चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् इति । उक्तं च **वरदविष्णुमिश्रैः**—* स्वर्गकामशब्देन काम्यमानस्वर्गः पुरुषोऽभिधीयते । न हीश्वरोऽवाप्तसमस्तकामः स्वर्गं कामयते, तस्यात्यल्पसुखत्वात् । अतो वाच्यैकदेशे जीवे लक्षणा, गङ्गाशब्दस्य तीर इवेति । यद्वा स्वर्गकामादिशब्दानामपि जीवादिमात्रेऽपि मुख्यत्वमेव, प्रवृत्तिनिमित्तापरित्यागात् । अत एव हि भाक्तपदस्य भक्त्या व्यपदेशार्थत्वमपि **भाष्यकारै**रुक्तम् । विशिष्टवेषस्य शक्तिविषयत्वात् तत्त्यागे कथं न लक्षणेति चेत्, अपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्युत्पत्त्यनुप्रविष्टमात्रबोधनं मुख्यता, तदभावकृत उपचार इति व्यवस्थानात् ॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ ननु * तत्त्वमसि इत्यत्र त्वमिति श्वेतकेतुमात्रनिर्देशे तदसीति सामानाधिकरण्यायोगः । श्वेतकेतुशरीरकेश्वरनिर्देशे तदाभिमुख्येनोपदेशायोगः । तदुद्देशेन त्वमर्थविधानं चासिशब्दानन्वयादिना दूरनिरस्तम् । प्राप्तार्थतया निगमनरूपत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभेदो निष्कर्षणीयः । एवम् * अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिव्यपदेशोऽपि दुर्निर्वहः । तथा * अनेन जीवेनात्माना इत्यत्राप्यात्मशब्देन जीवात्माद्यभिधानं **भाष्यकार**वचनविरुद्धम्, जीवेन मयेत्यादिव्यपदेशात् । परमात्माभिधाने तु तृतीयानुपपत्तिः, * व्याकरवाणि इत्यभिहितत्वात् । क्रियाभेदेऽपि क्त्वादेरुत्तरक्रियैकरस्यात् कर्त्रन्तरायुक्तिः, समानकर्तृकत्वविरोधात् । करणत्वविवक्षया कर्तरि तृतीयायां मुख्यत्वहानिः । अतश्चारेणानुप्रविश्य परबलं संकलयानीतिवज्जीवस्यैव प्रविशतिकर्तृत्वम् ; परस्तु व्याकरणमात्रकर्ता । तावता तु शब्दानां न तत्पर्यन्तत्वसिद्धिः इति । अत्रोच्यते—संबुद्धिस्तावदत्र आत्मविद्योपदेशेन श्वेतकेतुमात्रपर्यवसितेति नासंबोध्यसंबोधनम् । वचनव्यक्तिश्च तदसीत्येव । तत्र कार्यकारणभावेन, शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यनिर्वाहः । उभयत्र त्वंशब्दस्यापि तच्छब्दाभिहितद्रव्यपर्यवसानं सिद्धम् ॥

धर्मान्तरविशेष्यस्य धर्मान्तरविशेष्यतः । स्वस्मादभेदस्तादात्म्यं स्यादुपादानदेहिनोः ॥

अतस्त्वच्छरीरकं ब्रह्मेति विवक्षायां सत्यां त्वं तदिति निर्देशमात्रमुपपन्नम् । मध्यमपुरुषश्च त्वंशब्दप्रयोगनिबन्धनः,

* युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति विधानात् । अतः सोऽपि त्वंशब्दपर्यवसानविषयपर्यवसितः । यद्वा तत् त्वमसीत्येवान्वयोऽस्तु । न चोद्देश्यानुगुणा तिङ्विभक्तिरिति नियमः, उपादेयानुगुणलिङ्गवचनादिनिर्देशवदत्रापि विरोधाभावात् । प्रयुञ्जते च **पतञ्जलि**प्रभृतय उपादेयानुगुणामपि तिङ्विभक्तिम् * स पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गार-सवर्णे कुण्डले भवतः इत्यादिषु । एतेन * अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिकमपि निर्व्यूढम् । * जीवेनात्मना इत्यत्राप्यनेनैव न्यायेन स्वशब्दपर्यायेणात्मशब्देन जीवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं तावत् सिद्धम् । तृतीयानुपपत्तिस्तु स्वरूपतादात्म्य-पक्षे पृथक्त्वपक्षे च समाना । अथांशभेदादिना विभज्य करणत्वादिविवक्षया कथंचिन्निर्वाहः, तथा विशिष्टाकारादि-भेदविवक्षया विभज्यात्रापि निर्वाहमनुमन्येथाः ॥

अतः श्रुत्यादिवाक्येषु विरुद्धार्थानुबन्धिनः । सामानाधिकरण्यस्य न स्वरूपैक्यनिष्ठता ॥

कार्यत्वादपृथक्सिद्धेरावेशादनुकारतः । अस्तिसृष्ट्युपकारादेः सामानाधिकरण्यधीः ॥

न च त्वदृष्टः पुरुषः स्थाणुरितिवत् * पुरुष एवेदं सर्वम्, * तत्त्वमसि इत्यादौ बाधार्थं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, मुख्यवृत्तिसंभवे तदयोगात्, प्रपञ्चसत्यत्वादेश्चाबाधितप्रत्यक्षादिबलसिद्धत्वात् । चिदंशसामानाधिकरण्यं तु न बाधसहम्, त्वयाऽपि तत्सत्यत्वाभ्युपगमात् । स्वरूपैक्यविधाने च विरुद्धधर्मप्रतिरोधात्, तत्परित्यागे पदयोरनतिरिक्तार्थतया पर्याय-पदसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्, द्वाराभावेन मुख्यवृत्तिबाधापत्तेः, गत्यन्तरे च संभवति तदयोगात्, स्वरूपमात्रनिर्देशे च पदान्तरवैयर्थ्यात्, स्वरूपभेदस्य च बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

सत्यंज्ञानवाक्यार्थः ॥ * सत्यं ज्ञानम् इत्यादिलक्षणवाक्यमपि सत्यत्वादिविशिष्टैकविषयम्, तथैव सामानाधि-करण्यव्युत्पत्तेः । न चात्र विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गः, विरुद्धविशेषणाभावात्; नहि घटपटादिष्विव विरोधः । यथा च प्रत्यक्षे नीलत्वोत्पलत्वादेरविरोधो दर्शनबलात्, तथाऽत्रापि । न च सत्यत्वज्ञानत्वादेर्वैयधिकरण्यनियमो दृष्टः, येन विरोधः स्यात् । विशेष्यैक्यपरे तु सामानाधिकरण्ये विशेषणानां विशेषणविशेष्ययोश्च मिथो भेदो गुण एव । न च विशेष्यैक्यवद्विशेषणविशेष्यैक्यप्रसक्तिः, विशेषणानामैक्यप्रसक्तिर्वा, लक्षणाविरोधादिदोषात्, अतथाव्युत्पत्तेश्च । नापि विशिष्टे विशिष्टान्तरविधानाद्विशेषणानां मिथः समवायादिदोषः, युगपदनेकविशिष्टैकाभिधानात् । अनूद्य विधानेष्वपि यथाव्युत्पत्ति धर्मिप्रधानत्वाच्च । न च विशेषणं सर्वं विशेषणान्तरासहम्, विरोधिमात्रविरोधित्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षवि-रोधात् साध्यसाधकधर्मादिविशिष्टविषयानुमानाद्यनुदयप्रसङ्गात्, एवंत्वादिदं विशिष्टबोधकं न भवतीत्यादिव्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् । नच शब्देन प्रतिपादने तथा, अविशेषात्, प्रत्यक्षादिवच्छब्देनापि यथावस्तु बोधनीयत्वात् । विशेषण-मात्रपरत्वं तु नाभ्युपगतमेव, येन विशिष्टैक्यासिद्धिः स्यात् । यस्य तु विशेष्यमात्रपरत्वं तस्य पर्यायतुल्यत्वात् पदान्तर-वैयर्थ्यलक्षणभङ्गलक्षणादिदोषः, प्रवृत्तिनिमित्तानां विशेषणानां त्यागात्, विशेष्यमात्रस्य च द्वाररहितस्यालक्ष्यत्वात् । इतरव्यावृत्तीनां तूपलक्षणत्वे स्वरूपत्वे च पदान्तरवैयर्थ्यादिदोषः स एव ॥

एवं तासां विशेषणत्वे पक्षान्तरवद्विशिष्टभेदादिदोषस्त्वदुक्त आपतेत्, न चेन्नान्यत्रापि । त्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्विरोधिव्यावृत्त्यभिलाषस्त्वालोकमपहाय तिमिरनिराकरणवाञ्छा । विप्रतिपन्नं वाक्यमखण्डपरम्, समानाधिकरणवाक्य-त्वात्,सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यवत्, यद्वा लक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यादिवत् इति चेन्न, दृष्टान्ता-सिद्धेः, तत्तेदन्ताविशिष्टस्यैव देवदत्तस्य सोऽयमिति प्रतीतेः । युगपत् तयोर्व्याघात इति चेन्न, यौगपद्यस्यानभिधानात्,

अनाक्षेपाच्च । युगपत् प्रतिपत्तिस्तु न दोषः, अन्यथा प्रत्यभिज्ञाभङ्गे क्षणभङ्गनैरात्म्यद्रव्यापलापादिवादा विजयेरन् । तथाऽप्यतीतत्ववर्तमानत्वे कथमेकस्येति चेत्, स्वप्रध्वंसकाले हि स्वयमतीतः स्यात्, नचासौ प्रध्वस्तः, वर्तमानत्वोपलम्भात्; अतीतोपाधिविशेषसंबन्धितया हि तत्त्वम्, न त्वतीततया । कथमेकं पूर्वमपरं च? इति चेन्न, प्रतिसंबन्ध्युपाधिभेदेनोभयोपपत्तेः, अन्यथा क्षणस्यापि पूर्वापरमध्यवर्तिनः क्षोदप्रसङ्गात्; न हि तस्य पूर्वस्मादपि पूर्वत्वमेव, उत्तरस्मादप्युत्तरत्वमेव वा । क्षुद्यतां क्षणोऽपीति चेन्न, सर्वापह्नवप्रसङ्गात्, इति । तिष्ठत्वेतत्; द्वितीयोऽपि दृष्टान्तो विशिष्टपर एव, अन्यथा व्यावृत्तप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, प्रकृष्टत्वादिविशेषणवैयर्थ्याच्च । एवं [श्रुत्यन्तरादि] श्रुतिबाधोऽप्यनुमानयोर्वक्तव्यः, पर्यायतुल्यत्वादिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च । तथा विप्रतिपन्नं वाक्यं विशिष्टपरम्, आकाङ्क्षायुक्तवाक्यत्वात्, व्यधिकरणवाक्यवत्, इति बाधकमनुमानमपि, प्रतिपत्त्यनुरोधात् दृष्टान्तसिद्धेश्चास्य बलीयस्त्वम् । *भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति शाब्दैरेवोक्तम् । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति पर्यायव्यावृत्तिः । एकस्मिन्निति व्यधिकरणानां घटः पट इत्याद्यनन्वितानां च व्यवच्छेदार्थम् । शब्दानाम् अर्थे इतिच व्यक्त्यर्थमेव, अर्थे इति विशेष्यस्य प्रधानतया वाच्यत्वसूचनार्थं वा । तेन व्यधिकरणवाक्येष्वेकप्रधानार्थे वृत्तिसंभवेऽपि तस्य विशेष्यत्वाभावाद्व्यवच्छेद्यता । विशेष्यबोधनव्यापारो वृत्तिः प्रवृत्तिरिति च सामान्यतो विशेषतश्चात्रोच्यते । प्रकृष्टा हि वृत्तिः प्रवृत्तिः । प्रकर्षश्चात्र विशेष्यविषयतया । तत्र यदुपाधिका विशेष्ये शब्दवृत्तिः, तत् प्रवृत्तिनिमित्तम् । भिन्नविशेषणद्वारेणैकविशेष्याभिधानं सामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति ॥

स्वतःप्रामाण्यम् ॥ ननु अपौरुषेयं सर्वमन्वितार्थमिति प्रतिपादितम्, तन्नोपपद्यते, गुणवद्वक्तृप्रणीतस्यैव वाक्यस्य तथात्वदर्शनादिति चेन्न, स्वतःप्रामाण्यात्, स्वरसतो हि सर्वं ज्ञानमबाधितव्यवहारजनकं दृश्यते । भेदाग्रहादिविशेषोपाधिकं हि क्वचित् बाध्यव्यवहारहेतुत्वम् । ततः स्वाभाविकमपि प्रामाण्यं प्रतिबन्धकेन दोषेण क्वचिदपह्नुतम्; यथाऽग्नेरौष्ण्यम् । तत्र तदंशापेक्षया प्रामाण्यमेव । गुणास्तु संभावितदोषस्थले दोषनिराकरणौपयिकाः, प्रामाण्यस्य तैर्व्याप्त्यभावात्, नित्यसर्वज्ञवादिनां प्रमाणभूते तज्ज्ञाने व्यभिचारात् । अप्रामाण्यस्य तु दोषाधीनत्वमव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकसिद्धम् । अवस्तुनोऽप्रामाण्यस्य कथं हेतुसाध्यत्वमिति चेन्न, संशयत्वविपर्ययत्वादिरूपस्य तस्यावस्तुत्वाभावात्, भावान्तरातिरिक्तस्य चाभावस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि प्रध्वंसस्य मुद्गरादिसाध्यत्वदृष्टेः । तद्वत् प्रमाऽपि सम्यङ्मिथ्याबोधसाधारणादतिरिक्तसहिताज्जायते, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत्; प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामाण्यवत्, इति चेत्, तत्र प्रथमे कृत्स्नप्रमापक्षीकारे हेतोः स्वमते भागासिद्धिः, ईश्वरप्रमाया नित्यत्वाभ्युपगमात् । अनीश्वरप्रमापक्षीकारे यावदीश्वरसिद्धि व्यर्थं विशेषणम् । ईश्वरानुमानसमनन्तरं प्रयोगः इति चेन्न, तस्य शास्त्रयोन्यधिकरणन्यायेनानुमातुमशक्यत्वात् । तर्हि विशेषणं न प्रयोक्ष्यामहे इति चेन्न, स्वाभिमतेश्वरप्रमयाऽनैकान्त्यात् । अनभ्युपगतेश्वरैः सौगतादिभिरेवं प्रयोगे कः परिहारः इति चेन्न, श्रुतिसिद्धनित्यप्रमासमर्थनेन बाधस्यानैकान्तिकत्वस्य वा वक्तुं शक्यत्वात् । श्रुतिसिद्धनित्यप्रमाव्यवच्छेदेन कार्यत्वविशेषणं सफलं स्यादिति चेत्, तर्हि श्रुत्या तत्सिद्धिः श्रुतिप्रामाण्यनिर्णयमन्तरेण कथं स्यात्? तत्प्रामाण्यं च नित्यनिर्दोषतयाऽभ्युपगम्यते चेत्, कथं तत्र परतःप्रामाण्योत्पत्तिः? वक्तृगुणाधीनं वाक्यानां प्रामाण्यमिति हि वः सिद्धान्तः । निर्दोषतैव गुण इति तदधीनतया तत्र परतःप्रामाण्यमिति चेन्न, प्रतिबन्धकाभावस्य परैः कारणत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च तावन्मात्राधीनत्वेऽपि वेदापौरु-

पेयत्वनित्यत्वादेरविरोधात् ; वेदपौरुपेयत्वादिसिद्ध्यर्थं हि वः परतःप्रामाण्यसमर्थनारम्भः । तदपौरुषेयत्वादिसिद्ध्यर्थमेव चास्माभिः स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । अथाप्तोक्ततया वेदप्रामाण्यादीश्वरसिद्धौ तत्प्रमाव्यवच्छेदाय विशेषणमिती [प्येत]-प्यते, तदपि न, परतःप्रामाण्ये निर्णीते वेदस्याप्तमूलप्रामाण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ चेश्वरसिद्धिः, तत्प्रमाव्यवच्छेदाय विशेषणम्, सविशेषणश्चासौ हेतुः परतःप्रामाण्यं साधयेत्, इति चक्रकाश्रयप्रसङ्गात् । ईश्वरानुमानान्यथासिद्धिपरिहाराय [च] परतःप्रामाण्यं **न्यायकुसुमाञ्जलौ** समर्थ्यते । तत्रैव च कार्यत्वविशेषणं प्रयुज्यते । न चासिद्धिव्यवच्छेदाय विशेषणं युक्तम् ; सिद्धत्वे तु परतःप्रामाण्यसमर्थनस्य न तदर्थतेति दुस्तरता । तथाऽपि शब्दप्रामाण्यं वक्तृगुणाधीनमिति चेन्न विशेषकाभावात्, दोपसंभावनास्थले च तदपेक्षणात्, वेदस्य च निर्दोपत्वात् । दोपाभावाधीनत्वे परतःप्रामाण्यं सिद्धमिति चेन्न, तदधीनत्वाभावात्, तस्य विरोधनिवृत्तिमात्ररूपत्वात् । अस्तु वा तदधीनत्वम्, तथाऽपि वेदे तु न दोषः । गुणमन्तरेण दोषाभावो न घटत इति चेत्, अनुष्णाशीतस्पर्शवदुभयनिवृत्तेरपि दर्शनात्, उपपत्तेश्च । भावान्तराभाववादिनो दोषाभावोऽपि गुण एवेति चेन्न, स्वाभावान्तरेण [ापि] तन्निर्वाहात् । न हि तस्यापि शीताभाव उष्ण एव, अनुष्णाशीते तदसिद्धेः । उभयसंग्रहणेन हि शीताभावत्वम् । तद्वदत्रापि सगुणेष्वाप्तवाक्येषु वक्तृगुणरहितेषु वेदवाक्येषु च दोषाभावः समानः ॥

ननु शब्दानां स्वतःप्रामाण्ये बुद्धादिवाक्यमपि स्वतःप्रमाणं स्यात् । न स्यात्, स्वतस्त्वस्योत्सर्गरूपत्वात्, अपोदितादितरत्र व्यवस्थानात् विरोधिविशेषे च तस्याननुप्रवेशात् । उक्तं **चागमप्रामाण्ये**—

* नैव शब्दे स्वतो दोषाः प्रामाण्यपरिपन्थिनः । सन्ति किंतु स्वतस्तस्य प्रमाणत्वमिति स्थितिः ॥
वक्तुराशयदोषेण केषुचित्तदपोद्यते । अङ्गुल्यग्रे [ऽस्ति] हि मातङ्गयूथमित्येवमादिषु ॥ इति ।

किंच, नित्ये हेतुगुणापेक्षा वेदे नास्तीशबुद्धिवत् । हेत्वभावान्न दोषश्चेद्भ्रमाभावादिहापि नः ॥
अकारणं यथा ज्ञानं प्रमात्वमधिगच्छति । अकारणं तथा वाक्यं स्वतः प्रमितिकारणम् ॥
यदि हेतुगुणाभावादप्रामाण्यं प्रसज्यते । तदेश्वरप्रमायामप्यनिवार्यमिदं तव ॥

अथैवं ब्रूषे– कारणगुणदोषयोरभावे तत्प्रयोज्ययोः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोरप्यसंभवा [त्कोट्य] द्राश्यन्तरायोगाच्च निःस्वभावत्वं वेद [जन्य] शब्दजन्यज्ञानानां स्यादिति ; इदमपि तुल्यमीश्वरज्ञाने । हेतुनिवृत्तिस्तत्कार्यं प्रामाण्यं निवर्तयेत्, न तु नित्यमिति चेत्, अप्रामाण्यहेतुनिवृत्तिरपि तथैव । अतो विरुद्धस्वभावयोगः उभयपरित्यागान्निःस्वभावतैव वा स्यात् । एवमनीश्वरवादिनां सौगतादीनां शुद्धसंवित्सन्तानादिष्वधिपतिसहकार्यादिकारणतद्गुणादेरसंभवात् स्वारसिकस्वात्मगोचरप्रामाण्यस्य चाभ्युपगमात् समाश्चर्याः । यद्यपि पूर्वप्रत्ययस्य कारणत्वमिष्टम्, तथाऽपि तस्यापवर्गदशास्थस्य गुणदोषादिरूपसमस्तसंस्कारप्रत्यर्थितया न तज्जन्यस्य गुणहेतुतेति । यच्च, प्रामाण्यं परतो ज्ञायते इति प्रयुक्तम्, तत्र ज्ञानान्तरेण ज्ञानान्तरस्वभाववेदनाभ्युपगमात् सिद्धसाधनता । परत एवेति विवक्षायामीदृशं ज्ञानं प्रमेति लक्षणतः सर्वप्रमासंग्राहिणि ज्ञाने पारमेश्वरे च विज्ञाने तदसंभवः; नहि ताभ्यां स्वप्रमात्वं न गृहीतम्, लक्षणाव्याप्तिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रसङ्गात् । अतोऽन्यत्र परत एवेति नियम इति चेत्, तदपि न, तद्दृष्टान्तेनैव प्रतिप्रयोक्तुं शक्यत्वात्—विगीतं प्रामाण्यं स्वाधारेण ज्ञायते, प्रामाण्यरूपत्वात्, ईश्वरज्ञानादिप्रामाण्यवत् इति । कथं तर्हि इदं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयावकाशः इति चेन्न, विशेषतो [गृहीतेष्वपि] गृह्यमाणेष्वपि संशयोत्पत्तिदर्शनात् । भवति मुहुः शुक्तिकारजतमोहादन्धीकृतधियः

कलधौतेऽपि तथोपलभ्यमाने यथोपलम्भमिदं रजतमेव वा पूर्ववच्छुक्तिरजतं वेति द्वापरः । तथाऽत्रापि गृह्यमाणेऽपि प्रामाण्ये किमिदं प्रमाणमेव सत् प्रमाणतयोपलभ्यते? उत बाधात् पूर्वभ्रमवदप्रमाणं सत्? इति संशयो युक्तः । तथाऽपि सन्देहसहेन किं स्वतोग्रहणेन? निश्चयस्तु पराधीन एवेति चेत्, किमस्मदपेक्षया ग्रहणमग्रहणं वा नियन्तुं शक्यम्? सिद्धो हि ग्रहणप्रकारः परीक्षकैरनुसरणीयः । सिद्धिरेव स्वतः कथमिति चेत्, इत्थम्—ज्ञानं स्वालम्बनं प्रकाशयत् स्वयमपि ज्ञानान्तरनिरपेक्षं प्रकाशते, इति तावत् सर्ववेदान्तिसम्मतम् । अस्वयंप्रकाशवादेऽपि स्वग्राहिणाऽनुव्यवसायेन प्रकाशमानो व्यवसायस्तावदसंशयमात्मैव दृश्यते ॥

स्मृत्यप्रामाण्यवादेऽप्यपूर्वार्थगोचरतया स्मृतिविलक्षणश्चाविपर्ययात्मा चाबाधात्मा च, बाधादेः पूर्वं तत्प्रसङ्गाभावात् । ततश्च यद्विषयतयाऽयं व्यवसायः प्रथमं प्रतिभातः, तद्विषयतयैव परस्सहस्रपरिक्षोदात्पश्चादपि । अतो यत् तद्विषयत्वलक्षणं प्रामाण्यं पश्चात् तेनैव व्यवस्थाप्यते, तदादावेव गृहीतमिति स्वतःप्रामाण्यग्रहः । नन्वेवं संशयत्वादिलक्षणमप्रामाण्यमपि स्वयंप्रकाशेनानुव्यवसायेन वा प्रथममेव ग्रहीतुं शक्यम्; तथा विपर्ययत्वलक्षणम्; न तथा, गृह्यमाणवैपरीत्यस्य स्वेन स्वग्राहिणा वा प्रथममग्रहणात्, तस्मिन्नंशे च वैदिकानामविवादात्, तत्रेममंशमादायैव चान्ततः स्वतःप्रामाण्यसमर्थनप्रवृत्तेः, तत्र दोषाभावादेवादावप्रामाण्यानुत्पत्तेः । तत एव चाप्रामाण्यप्रमित्यसंभवात्, स्वत एव च प्रामामाण्यप्रमितेरबाधाच्चेत्युच्यते, इति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

वेदापौरुषेयत्वम् ॥ अथ पौरुषेयापौरुषेयविभाग एवानुपपन्नः, सर्वस्यापि वाक्यस्य पौरुषेयत्वे वाक्यत्वादिलिङ्गसद्भावात्—सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात्, इति व्यतिरेकिसंभवात्; * मन्त्रकृद्भ्यः, * तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः, * ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाँसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत इत्यादिश्रवणात्, * प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते । इत्यादिस्मृतेश्च; तथा * अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति पाणिनिस्मृतिसिद्धार्थकाठककालापकादिसमाख्याविशेषयोगात्; कादाचित्ककथाविशेषसंदृष्टेः, अनित्ययोगात्, तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तदनन्वयापत्तेः, शब्दस्य [च] भूतगुणस्य नश्वरत्वादिति चेत्, तन्न, वाक्यत्वानुमानस्य विपक्षे बाधकाभावात् । अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, कार्यत्वस्यैव साध्यमानत्वात्, अकारणत्वमात्रस्य [प्रसज्य]ापाद्यमानस्येष्टत्वात् । क्रमविशेषेणानुच्चार्यमाणानां वर्णानां कथं पदत्वं वाक्यत्वं वेति चेन्न, परकृतप्रबन्धपाठवदकर्तृभिरुच्चारणेऽपि तत्सिद्धेः । आदिममुच्चारणं कर्त्रभावे कथं स्यादिति चेन्न, आदिमत्वस्यैवासिद्धेः, दर्शनानुगुण्येन अद्यत्ववदेव सर्वदा परतन्त्रोच्चारणस्यैवाभ्युपगन्तुमुचितत्वात्, ततश्च सर्वदोच्चारयितृपुरुषसापेक्षत्वेऽपि पूर्वापूर्वाधीतप्रकारस्यानुसरणादनादित्वसिद्धेः । अपौरुषेयत्वे घुणक्षताक्षरवद्बोधकत्वेऽप्यभिप्रायविरहादर्थपरत्वं न स्यादिति चेन्न, प्रतिपन्ने निर्बाधे चार्थे प्रधाने बोधकत्वस्यैव तात्पर्यरूपत्वात्, प्राधान्यादेर्लौकिकवाक्यवदाख्यातादिस्वभावादेव सिद्धेः, अस्मदिष्टे च सेश्वरमीमांसापक्षे नित्येश्वराभिप्रायसंभवात् । [ईश्वरः] स्वयमेव ह्याह—* श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा इति । तथा **भाष्यम्**—* स्वशासनावबोधि शास्त्रमिति नित्यं श्रुत्यैव नियुङ्क्ते परः इति ।

नित्याऽपि सा तदाज्ञा। गीतादिरपि श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया प्रवर्तते। साक्षात्तु श्रुतिस्तदादेशः। तदनुविधानाच्च स्मृतिरपि। अज्ञातकर्तृकत्वे गन्धर्वभाषितादिवदाप्तकर्तृकत्वनिश्चयाभावादप्रामाण्यशङ्का स्यादिति चेन्न, दोषाभावनिश्चयादेव तन्निवृत्तेः। अनाप्तकर्तृकत्वशङ्कायां कथं दोषाभावनिश्चयः? इति चेन्न, महाजनपरिग्रहादेवानाप्तकर्तृकत्वशङ्कोन्मूलनात्। बाह्यागमपरिग्रहवत् किं न स्यात्? इति चेन्न, बहुजनपरिग्रहादिमात्रस्य महाजनपरिग्रहत्वेनाविवक्षितत्वात्, तत्परिग्रहविशेषस्यैव विवक्षितत्वाच्च। तयोः को वा विशेषः? इति चेन्न, हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात्। अनन्यगतिकैः स्वैररसिकैः सुखजीविकार्थिभिः कुहकवञ्चितैर्वा तत्परिग्रहः, इह तु न तथा, तद्वैपरीत्यस्य सुप्रसिद्धत्वात्, इति॥

अपि च बाह्यागमप्रतिबन्दिः किं वेदप्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यनिबन्धनमितीच्छद्भिर्वैशेषिकादिभिरुच्यते? उत सौगताद्यागमप्रामाण्यमिच्छद्भिः? अथवा परित्यक्ताशेषपारलौकिकागमैर्लोकायतिकैः? इति। नाद्यः, ईश्वरकृतत्वेऽपि वेदस्यैवंविधपरिग्रहविशेषमन्तरेणाद्यतनैर्बाह्यागमेभ्यो विवेकस्य [दुश्शक] अशक्यत्वात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वाद्यभिमानस्य तदनुमानप्रक्रियायाश्च सर्वत्र दुर्वारत्वात्। न द्वितीयः, अभ्युपगतप्रामाण्ये स्वागमेऽपि प्रसङ्गात्। दृष्टफलसंवादस्य विसंवादान्यथासिद्धेश्च सर्वत्र समचर्चत्वात्, अस्मदुक्तस्य निरुपाधिकपरिग्रहस्य स्वमते दुर्वचत्वात्। अत एव न तृतीयः, प्रामाण्यस्य परोक्षप्रामाण्यस्य वाक्यप्रामाण्यस्य च स्थापितत्वेन वैदिकवाक्ये ह्यौत्सर्गिके प्रामाण्ये प्राप्ते निरुपाधिकप्रेक्षावदनन्तपुरुषपरिग्रहादेवानाप्तकर्तृकत्वशङ्कोन्मूलने च वक्तृदोषशङ्कानुत्थानात्, वचसि च स्वतः काचादिवद्दोषादर्शनात्। आप्तकर्तृकत्वाभावेऽप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितमिति। अत एव हि प्रेक्षावन्तश्चोदितेषु बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु निश्शङ्कं प्रवर्तन्ते, प्रतिषिद्धेषु च सुखतरेष्वपि विषसंसृष्टान्नभोजनादिवन्निवर्तन्ते। प्रयोगश्च—पारलौकिकी महाजनप्रवृत्तिः सफला, प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्, कृष्यादिप्रवृत्तिवत्; न ह्यनन्तैः प्रेक्षावद्भिरविसंवादेनाफलमनुष्ठीयते इति शङ्कितुं शक्यम्। दुःखरूपफलदर्शनेन सिद्धसाधनतेति चेन्न, अनभिप्रेतोपालम्भात्, प्रवृत्तिदुःखादधिकपुरुषार्थपर्यवसानस्य सिषाधयिषितत्वात्। तथाऽपि लाभपूजाख्यातिरूपदृष्टप्रयोजनेनैव सार्थतेति चेत्, तदप्यसत्, अतदुद्देशेन तेषां प्रवृत्तिदर्शनात्, तदुद्देशेन प्रवृत्तेश्च डाम्भिकत्वेन शास्त्रैस्तन्निष्ठैश्च विगर्हणात्। ये च तदुद्देशेन प्रवर्तन्ते, तेऽप्यतदुद्देशेन प्रवृत्तानामनुकुर्वाणा एव ख्यात्यादि प्राप्नुवन्ति, अन्यथा ख्यातिलाभपूजादेर्निर्निमित्तत्वप्रसङ्गात्। न हि यत्किंचिदनेन कृतमिति मत्वा कश्चित् कृच्छ्रसंपादितान् धनादीन् ददाति, पूजयति, गुणान्वा आरोप्य स्तौति; अपि तु कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धं प्रशस्ताचरणमभिमत्यैव। समरसामर्थ्यादिमूललाभपूजादिकमप्यन्ततोऽर्थशास्त्रादिमूलप्रशस्तप्रवृत्तिप्रसूतम्। अतः सन्मर्यादाप्रवृत्तान् दानमानादिभिरभ्यर्चयन्तोऽप्यदृष्टबुद्ध्यैव प्रवर्तन्ते। जनरञ्जनार्थमेव दानादि, जनो दातरि मानयितरि च रज्यते, *जनानुरागप्रभवाश्च संपदः इति प्रसिद्धेः, इति चेन्न, प्रत्युपकाराद्यनर्हप्रव्रजिततपस्विजडान्धबधिरदीनानाथादिषु दानमानादिभिरनुरञ्जितेष्वपि तन्मूलदृष्टसंपत्प्रसङ्गाभावात्; अत एव हि नीतिनिर्मसचिवेष्वेव तदर्थदानादिव्यवस्थापनम्। प्रतारणपटुभिर्वैदिकैः प्रतारितास्तान् पूजयन्तीति चेन्न; किं ते स्वात्मानमपि प्रतारयन्ति? ये नाम समस्तभोगविमुखा यावज्जीवमात्मानं परिक्लेशयन्ति; यैश्च पटुप्रज्ञाः सर्वे लोकाः प्रतारिताः, ते कथं लोकोत्तरप्रज्ञेन त्वया प्रतारका इत्युन्नीताः। अन्धपरम्पराकल्पस्तर्ह्ययमनुष्ठानप्रवाहः इति चेन्न, प्रमाणस्वरूपफलयोरबाधस्य च प्रत्यक्ष [सिद्ध]त्वात् धर्मबुद्ध्यैव च निरुपाधिकपरिग्रहस्य त्वदुक्त्यैव सिद्धेः। अनादिनिधने अस्मिन्नाम्नायमूले अनुष्ठाये प्रवहति प्रक्रियान्तरमाश्रित्य प्रतारकैरीश्वरैरर्वाचीनैश्च प्रतिच्छन्दप्रवर्तना श्रुतिस्मृतिसिद्धा युक्तिमती चेत्येषा दिक्॥

वेदानित्यत्वानुमानानां प्रतिप्रयोगाश्च—पूर्वापरकल्पाः एतद्वेदसन्दर्भपाठवन्तः, कल्पत्वात्, अद्यतनकल्पवत्। ऐश्वरं वेदप्रवर्तनमप्रच्युतप्राचीनसन्दर्भम्, आप्तकर्तृकवेदप्रवर्तनरूपत्वात्, अद्यतननिपुणोपाध्यायवेदप्रवर्तनवत्। न चाश्रयाद्यसिद्धिः, पौरुषेयत्वेऽपि प्रामाण्यमिच्छतस्तत एव तत्सिद्धेः। अप्रामाण्यमिच्छतोऽपि महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव प्रामाण्यं प्रसाध्य तत एव तत्साधनात्। न चास्ति वेदप्रवर्तनस्य सारस्वतपाठेनानैकान्त्यम्, तथैव तत्प्रवाहस्य तत्तच्छाखाप्रणयनवदनादित्वात्, मन्त्रब्राह्मणादिवाक्यस्वरूपवैयाकुलीविरहाच्चेति। एवं विपक्षे बाधकाभावादेव केवलव्यतिरेक्यपि निरस्तः, अनुमानाध्याये तस्य सामान्यतो दूषितत्वाच्च। त्वन्मतेऽप्यायुर्वेदादिसपक्षसद्भावेन तस्यासाधारण्यम्; नहि तेभ्यो व्यावृत्तमपौरुषेयत्वादिलक्षणं वेदत्वं त्वयाऽभ्युपगम्यते। वेदशब्दप्रयोगविषयतामात्रेण तेषामपि पक्षीकारे स्वेच्छागृहीतरूपस्येश्वरस्य तत्तदवतारसंव्यवहारा वेदव्यतिरिक्ताः सन्ति सपक्षाः। न च ते त्वयाऽपि नेष्यन्ते, वेदतया वा स्वीक्रियन्ते, गीतादिषु भगवदुक्त्यंशानां **श्रीविष्णुस्मृति**प्रभृतीनां च वेदत्वानभ्युपगमात्। धर्मशास्त्रतयैव हि वैष्णवस्मृत्यादिप्रसिद्धिः। अवक्तृकसन्दर्भा वेदाः, वेदत्वात्; यः सकर्तृकसन्दर्भः, नासौ वेदः, इति प्रतिहेतुश्च सिद्धः। अप्रसिद्धविशेषणत्वादिचोद्यं त्विह न त्वया स्मर्तव्यम्। सन्दर्भः कथमवक्तृकः स्यादिति चेन्न, वर्णक्रमविशेषनियममात्रस्य सन्दर्भशब्देन ग्रहणात्, तस्य च प्रागुक्तनयेन यथापूर्वप्रवर्तनमात्रेणापि व्यवस्थानात्। मा भूदवीतहेतुः। वीतस्तु स्यात्। विगीतं वाक्यं सर्वज्ञप्रणीतम्, प्रमाणत्वे सत्यलौकिकार्थविषयवाक्यत्वात्, *न त्वेवाहं जातु नासम् इत्यादिवाक्यवत्, इति चेन्न, वेदार्थविषयैः कल्पसूत्रकारादिवाक्यैरस्मदादिवाक्यैरेव वाऽनैकान्त्यात्। अजीवकर्तृकत्वे सतीति विशेषयिष्यामः इति चेन्न, तथाऽपि यथापूर्वप्रणयनमात्रेणापि तत्प्रणीतत्वसिद्धौ सिद्धसाधनात्। यथापूर्वमेव हि विश्वमीश्वरः सृजति; यथा अधीमहे—*सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति। एवं तर्हि तुल्ययोगक्षेमतया वेदवज्जगतोऽप्यकर्तृकत्वं प्रसक्तमिति चेन्न, यथापूर्वं घटादिनिर्माणे कुलालकुविन्दादेः कर्तृत्वसिद्धेः; हन्त! वे[दस्यैवं]देऽप्येवं स्यादिति चेत्, हन्त! स्यादेव। न हि कल्पान्तरवर्णव्यक्तिसमुदायमेवेदानीन्तनवेदराशिं ब्रूमः, अपि तु तादृक्क्रमयोगितामात्रम्। सर्वत्र वाक्येषु हि यथेष्टक्रमकल्पने पुरुषस्य स्वातन्त्र्योक्तिः, न पुनर्यथापुरोच्चारणे, इति काव्यादिष्वपि प्रसिद्धम्। यदि त्वया अयथापुरप्रणीतत्वं साध्येत, तत्र यथापुरप्रणयने कमिव दोषमालक्ष्यैवं विशेषयसि? मन्त्रादिषु क्रमभङ्गानुपपत्तिश्च कल्पान्तरेऽपि तच्छक्त्यनपायादेव, तथात्वेऽपि वा यथापूर्वोच्चारणेऽपि तदनपायात्, अन्यथा कल्पनागौरवात्, इति॥

तथाऽपि सर्गप्रलयसंभवात् संप्रदायविच्छेदे सर्ववेदोच्छेदात् पश्चादीश्वरस्तत्स्रष्टा स्यात्। न स्यात्, तथाऽपि प्राचीनवेदसाक्षात्कारिणस्तस्य तत्प्रवर्तनमात्रौचित्यात्, शक्तस्यापि तज्जातीयवेदान्तरकल्पने गौरवात्, शक्तावपि सिद्धोपजीवनस्यास्मदादिषु दृष्टेः, एषामेव च मन्त्राणां कल्पान्तरेऽपि मन्त्रत्वाविरोधात्। एवं मन्त्रनित्यत्वे च तुल्यन्यायतया ब्राह्मणनित्यत्वस्यापि दुस्त्यजत्वात्, तद्दृष्टान्तेन वा तन्नित्यत्वसाधनात् **सारस्वत**पाठादावपि मन्त्रादिस्वरूपभेदाभावस्योक्तत्वात्। *यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, *वाचाविरूपनित्यया, *पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः, *अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् *त ऋषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्वम्, *अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा, *व्यस्य वेदं सनातनम् इत्यादिभिरीश्वरस्याप्यनीश्वरव[देव, वेद]द्वेदप्रवर्तनमात्रसिद्धेः। कुतश्च सर्गप्रलयसिद्धिः? विश्वसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्ततित्वात्, प्रदीपसन्ततिवत्। विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानहीनैः सम-

वायिभिरारब्धः, सन्तानत्वात्, आरणेयाग्निसन्तानवत् । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात्, प्रदीपपरमाणुवत् । पर्वता अपि चूर्णीभविष्यन्ति, अवयवित्वात्, घटवत् । समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति, जलाशयत्वात्, पल्वलवत् इत्याद्यनुमानत इति चेन्न, केषांचिन्नित्यसंसारपक्षे प्रथमस्य हेतोस्तथा तत्प्रतिपादकैरागमैरंशतो बाधः, तद्बहिष्कारे च अनैकान्तः । सर्वेषां च श्रुतिशतसिद्धैर्नित्यविभूतिनिष्ठैरीश्वरनित्यविग्रहादिभिस्तैस्तैरनैकान्तः । न च तत्पक्षीकारः [शक्यः], बाधासिद्ध्योरन्यतरापातात् । प्रतिप्रयोगाश्च—गणितविशेषादिसिद्धद्विपरार्धसंख्यापूर्वोत्तरकालो न लोकशून्यः, कालत्वात्, अद्यतनकालवत्, इत्यादयः स्वयमूह्याः ॥

विपक्षे च बाधकं न सम्यग्दृश्यते । यच्चागमानुग्रह एषां बलमित्यभिमतम्, तदागमप्रमाणत्वोपजीवनम्, तथा चागमत एव प्रलयादिसिद्धिः । ततश्चागमादेवागमनित्यत्वं सिद्धम् । उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे**—

* वेदतः पौरुषेयत्वशङ्का वेदेन शाम्यति । हेत्वन्तरसमुद्भूता हेत्वन्तरनिवारिता ॥ इति ।

सर्गादौ वेदपरिग्रहप्रकारश्चैवमुपपादितः—

* व्यवहारिजनाभावाद्गिरां व्युत्पत्त्यसंभवात् । वेदार्थो नैव शक्येत बोद्धुं तस्येति चेन्न तत् ॥
बहवः संभवन्त्येव शब्दार्थव्यवहारिणः । मुक्ताद्या ईशितुर्यद्वा बहुरूपपरिग्रहात् ॥
प्राच्यविज्ञानसंस्कारानुवृत्त्या वाऽस्य वेधसः । सर्वशब्दार्थविज्ञानं सुप्तोत्थितवदुद्भवेत् ॥
न गर्भवासस्तेषां न वयोवस्थादयोऽपि च । सर्वविज्ञानसंपन्नाः सृष्टास्त इति वेदधीः ॥
यो ब्रह्माणमिति श्रुत्या सृष्ट्वा ब्रह्माणमीश्वरः । असै वेदानदत्तेति प्रतीतिर्न उदेति हि ॥
शब्दार्थवेदिने वेदप्रदानं सार्थकं भवेत् । अन्यथा व्यर्थमित्यर्थापत्त्या शब्दार्थवेदिता ॥ इति ।

सूक्तकाण्डमन्त्रकृत्त्वजन्मादिवाक्यानामपि प्रथमद्रष्टृत्वस्मर्तृत्वसंप्रदायप्रवर्तनादिभिरेव निर्वाहः । इदमप्यागमानुरोधादेव सिद्धम् । * स्वयंभ्वभ्यानर्षत् इत्यादि हि श्रूयते । प्रजापतिनियोगाच्च तदाहितमहिमानो महर्षयोऽनधीतानेव वेदभागान् पश्यन्ति । तन्नियोगश्च तत्तदृषिकत्वेनानुसन्धानादेः कर्मौपयिकत्वात् । तेषामपि प्रवाहानादित्वान्नानित्यसंयोगादिदोषः । *यद्वै किंच मनुरवदत् इत्यादौ प्रवाहानादित्वं परैरुक्तम्; तदुपाख्यानान्तरादिष्वपि तुल्यम् । उक्तं च भगवता **व्यासेन**—

* युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ।

इतिहासोऽत्र तत्तद्वृत्तान्तः । उक्तं च तेनैव धर्मशास्त्रेऽपि—

* धर्ममूलं वेदमाहुर्ग्रन्थराशिमकृत्रिमम् । तद्विदां स्मृतिशीले च साध्वाचारं मनःप्रियम् ॥ इति ।

शाखाप्रणयनं च द्वापरान्ते भाविपुरुष[षाशक्तिपरीक्षया वेद]शक्तिपरिक्षयाद्वेदवृक्षैकदेशोद्धरणम् । एतेन समाख्या निर्व्यूढा, प्रवचन[विशेष]विषयत्वात् ॥ इदं च सर्वं प्रसाधितं **प्रज्ञापरित्राणे**—

* यादृक्प्रभावाः श्रूयन्ते ऋष्याद्या वेदराशिषु । तादृशा एव सृज्यन्ते वेदान् दृष्ट्वा स्वयंभुवा ॥
अतस्तेभ्यः पुरा वेदसत्त्वाद्वेदस्य नित्यता । अनधीत्यैव वेदानामाविर्भावयितृत्वतः ॥
तपसा प्राप्य संस्कारात् तत्सूक्तत्वादिसंभवः । तपःप्रभावान्मन्त्राणामृषिदर्शनसंस्कृतेः ॥
शक्तिराधीयते काचिद्यथाऽस्माकमधीतितः । अर्थावबोधकत्वं तु शब्दशक्त्याऽन्यशब्दवत् ॥
ऋषिदर्शनतोऽधीतेरपि शक्त्यन्तरोद्भवः । अपूर्वकार्यनिष्पत्तावुपकुर्यादिदं ततः ॥

काठकादिसमाख्याया निमित्तं चेदमेव वा । प्रकृष्टं वा प्रवचनं तत्सिद्धा वेदनित्यता ।। इति ।
वर्णानित्यत्वं क्रमानित्यता वा नाभिमतवेदनित्यत्वविरोधि । न च वर्णनित्यत्वं वेदनित्यत्वहेतुः; का[र्या] व्यादिष्वपि तुल्यत्वात् । शब्दाधिकरणं चानुपयुक्तवर्णनित्यत्वपरं नानुमन्यामहे । **शारीरकदेवताधिकरणे** च—*शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, अत एव च नित्यत्वम्, समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च इति सूत्रैरिदं सर्वं समर्थितम् ।।

वेदार्थसंग्रहे तु—*वेदाः प्रमाणं चेत्, विध्यर्थवादमन्त्रगतं सर्वमपूर्वमर्थजातं यथावस्थितमेव बोधयन्ति । प्रामाण्यं च वेदानाम् *औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः इत्युक्तम्, इति मन्त्रार्थवादयोरपि याथार्थ्यं प्रक्रम्य, शब्दशक्तेरसाङ्केतिकत्वम्, तत एव शब्दानुमानविवेकः पौरुषेयापौरुषेयादिविभागादिकं च व्यक्तं प्रदर्शितम् । तथा हि—यथा अग्निजलादीनामौष्ण्यादिशक्तियोगः स्वाभाविकः; यथा चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां बुद्धिजनकत्वशक्तिः स्वाभाविकी, तथा शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी । न च हस्तचेष्टादिवत् सङ्केतमूलं शब्दस्य बोधकत्वमिति वक्तुं युक्तम्, अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानात् । यानि सङ्केतमूलानि, तानि सर्वाणि साक्षाद्वा परम्परया वा विज्ञायन्ते । न च देवदत्तादिशब्दवत् कल्पयितुं युक्तम्; तेषु साक्षाद्वा परम्परया वा सङ्केतो ज्ञायते । गवादिशब्दानां तु अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केताज्ञानादेव बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी । अग्न्यादीनामौष्ण्यादिशक्तिवदिन्द्रियाणां बोधकत्वशक्तिवच्च शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिरवश्याश्रयणीया । ननु च इन्द्रियवच्छब्दस्यापि बोधकत्वं स्वाभाविकं चेत्, संबन्धग्रहणं बोधकत्वाय किमित्यपेक्ष्यते? लिङ्गवदित्युच्यते; यथा ज्ञातसंबन्धनियमं धूमादि अग्न्यादिबुद्धिजनकम्, तथा ज्ञातसंबन्धनियमः शब्दोऽप्यर्थविशेषबुद्धिजनकः । एवं तर्हि शब्दोऽप्यर्थविशेषस्य लिङ्गमित्यनुमानमेव स्यात्; मैवम्; शब्दार्थयोः संबन्धो बोध्यबोधकभाव एव । धूमादीनां तु संबन्धान्तरमिति, तस्य संबन्धस्य ज्ञापनद्वारेण बुद्धिजनकत्वमिति विशेषः । एवं गृहीतसंबन्धस्य बोधकत्वदर्शनादनाद्यनुसंधानाविच्छेदेऽपि सङ्केताज्ञानात् बोधकत्वं **शक्तिरे**वेति निश्चीयते ।।

मन्त्रः ।। एवं बोधकानां पदसङ्घातानां संसर्गविशेषबोधकत्वेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः, ते पौरुषेयाः शब्दाः इत्युच्यन्ते । यत्र तूच्चारणक्रमः पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारपूर्वकः सर्वदा, अपौरुषेयास्ते वेदा इत्युच्यन्ते । एतदेव वेदानामपौरुषेयत्वं नित्यत्वं च, यत् पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम् । तेनानुपूर्वीविशेषेण संस्थिता अक्षरराशयो वेदा ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदेन भिन्ना अनन्तशाखा वर्तन्त इति । अत्राङ्गिरसानुक्तिरथर्वानुप्रवेशविवक्षया । एवं त्रिवेदीव्यपदेशोऽपि विवक्षाभेदो ग्राह्यः । सर्वोऽप्यसौ पुनर्विधिमन्त्रार्थवादरूपेण त्रिविधः । तत्र प्रामाणिकमन्त्रव्यवहारविषयो मन्त्रः । स चानुष्ठेयार्थप्रकाशनादिनोपकरोति । न चेदमेव तल्लक्षणम्, विध्यव्याप्तेः *वसन्ताय इत्येवमाद्यव्याप्तेः । *वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्यादयस्तु मन्त्रा अपि विधिपरा एव मीमांसिताः । स किल मन्त्रः क्रियमाणानुवादिस्तोत्रशस्त्रजप्यादिभेदर्भिन्नः । पैशाचमागधादितत्तद्भाषामन्त्राणां फलप्रदत्वे तत्तद्बीजजात्यादिकं निदानम् । श्रद्धेयदेवतानामाङ्कमात्रं तु न तदक्षरशक्तिप्रतिबन्धकम्; क्षिप्रक्षुद्रफलप्रकाशनेन विप्रलम्भार्थं तथैवेश्वरादिभिः सृष्टम् । गरुडादिनामाङ्कभाषामन्त्रेषु तु तत्तद्देवतास्मृत्युपकारकत्वमप्यस्ति । एतेन मन्त्रव्याकरणं निर्व्यूढम् । ये तु सप्तकोटयो महामन्त्राः इत्याप्तशास्त्रेषु पठिताः शास्त्रप्रतिष्ठिताः, ते तु प्रणवयोगा-

योगादिभिर्वैदिकास्तान्त्रिका इति विभज्यन्ते । तत्र शूद्राधिकारत्वसिध्यर्थं तान्त्रिकपरिभाषा:; न पुनरवैदिकतया, श्रौत स्मार्तादिभेदव्यपदेशवत् प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात् । सर्वेषां च मन्त्राणां सद्वारकमद्वारकं च परमात्मैव प्रतिपाद्यः फल प्रदश्च । सद्वारकेषु तावत् विनियोगभेदात् बहुधा ब्रह्मणि पर्यवसानम् ॥

तत्तद्देवशरीरत्वात् तत्तदंशतया स्थितेः । ऐन्द्र्यादिन्यायतश्चैषां सर्वेषामीश्वरे स्थितिः ॥

अर्थवादः ॥ विध्यधीनप्रवृत्त्युत्तम्भकवाक्यविशेषो ह्यर्थवादः । सोऽपि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धे स्वार्थे प्रमाणम्, स्वतः-प्रामाण्यस्यानपायात् । यत्र विरोध[प्रतीतिः]धीः, तत्राप्यविरुद्धार्थोपचारेण तत्प्रामाण्यम् । स च क्वचित् विध्येकवाक्यतया प्रमाणीभवतीत्यर्थ**वादाधिकरणा**[दिभिः साधि]दिषु स्थापितम् । स्वत.प्रयोजनभूतार्थविशेषणविषयस्तु स्वतन्त्रतयाऽपि प्रामाण्यं प्राप्नोतीति **समन्वयसूत्र**सिद्धम् । तत्प्राप्त्यभिलाषे तु तदुपायवाक्यप्रवृत्तिः । स चतुर्धा—निन्दाप्रशंसापरकृति-पुराकल्पभेदात् । निषेधादिशेषभूतो निषेध्यादिदोषवादोऽत्र **निन्दा** । विध्यादिशेषभूतो विधेयादिगुणवादः **प्रशंसा** । एकानुबन्धी कथाविशेषः **परकृतिः** । अनेकानुबन्धी तु **पुराकल्पः** ॥

विधिः ॥ हितानुशासनरूपं वाक्यमिह विधिः । स च बहुविधः—नित्यनैमित्तककाम्यसंवलितविधिनिषेधादि-भेदात् । **नियमपरिसंख्ये** अपि विधिभेदावेव । तत्रैवं विवेकः—

अप्राप्तस्य विधौ प्राप्तिर्नियमे प्राप्तपूरणम् । बाधस्तु परिसंख्यायां प्राप्तस्यैवैकदेशतः ॥

विध्यर्थः ॥ अथात्र को नाम लिङादिप्रत्ययार्थः? न तावदपूर्वम्, तस्मिन् प्रमाणान्तरागोचरे व्युत्पत्त्ययोगात्, तद्गोचरत्वे तु अपूर्वत्वव्याघातात्, लिङादिबोधिते व्युत्पत्तावितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । विमर्शतः सिद्धिः स्यादिति चेन्न, विमर्शस्य स्मृत्यनुभवानतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्, क्रियाकार्येऽव्युत्पन्नस्य चान्वयायोग्यतायामपि लक्षणादिभिरेव निर्वाह्यत्वात्, अभिधानान्यथाकरणायोगात्, प्रथमव्युत्पत्तेरपि सर्वत्र कार्य एवेति नियमाभावात् । तथा गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्य-श्रवणसमनन्तरं गवानयने प्रवृत्तं पुरुषमालोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुश्चेतनप्रवृत्तेः कार्यताबुद्धिपूर्वकत्वात् प्रयोज्यवृद्धकार्यता-बुद्धेश्च कारणान्तरादर्शनात् यदनन्तरं यत् दृश्यते तत्तस्य कारणमिति प्रयोजकवृद्धवाक्यमेव प्रयोज्यवृद्धकार्यताबुद्धेः कारणमित्यध्यवस्यति । तथा कस्यचित् * पुत्रस्ते जातः इति केनचिदुक्ते प्रतिपन्नपुत्रोत्पत्तेस्तस्य प्रियत्वं च ज्ञायते । व्युत्पित्सुः पुत्रजन्मवाक्यश्राविणः पुरुषस्य मुखविकासमालोक्य तस्य प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वानुमानात् तत्प्रतीतेश्च कारणान्तरादर्शनात् पुत्रजन्मवाक्यमेव कारणं कल्पयति । न च पुत्रजन्मनः प्रियत्वं बालेनाज्ञातमिति वाच्यम्, प्रज्ञात-पुत्रजन्मनस्तस्य प्रौढस्य भाषान्तरवत् प्रथमव्युत्पत्तावेवं संभवात्, नोदाहरणमादरणीयमिति च न्यायविदः ॥

ततश्च ये बालानां प्रियत्वेन संप्रतिपन्ना भक्ष्यभोज्यादयः, तद्दर्शी व्युत्पित्सुस्तत्सं[प्रवृत्ति]पत्तिश्राविणः पुरुषस्य मुख-विकासदर्शनादिप्रक्रियया व्युत्पद्यत इति किं नोपपद्यते? प्रियान्तरस्मृत्यादिभिरपि मुखे विकासः संभवतीति चेत्, तथैव स्वयं तदधीनप्रयोजनान्तरस्मरणादिनाऽपि गवानयनकर्तव्यताबोधः संभवेत् । आसत्तिविशेषवशादनेकप्रयोगानुगतेश्च व्यवस्थेति चेत्, तुल्यम् । तथाऽपि तत्तत्प्रियानुबन्धिसुलग्नजन्मसुखप्रसवस्वादुवाक्त्वादिहर्षहेत्वर्थान्तरसंभावनया विशेषो दुर्निश्चय इति चेन्न, गवानयनेऽपि वत्ससंयोजनक्षीरसंपादनादिकर्तव्यताबोधकेऽपि वाक्ये तदर्थगवानयनसंभवात् गामा-नयेत्यादिवाक्यं गवानयनकर्तव्यतैकबोधकमिति कथं निश्चिनुयात्? अन्वयव्यतिरेक[महिम]वशात् दृष्टानुग्रहाच्चेति चेत्,

तुल्यम् । तदेवं पुत्रजन्मवाक्योदाहरणसमीकारस्य मन्दमतीनां दुरारोहत्वात् तदपेक्षणेन स्पष्टतरव्युत्पत्तिप्रकारो याद‌ृच्छिको बुद्धिपूर्वश्च **भाष्यकारैः** [च] दर्शितः ; तदत्र लिख्यते—* एवं किल बालाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति ; मातापितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षि[सर्पा]सरीसृपादींश्च एनमवेहि, इमं चावधारय, इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्यनिर्दिश्य तैस्तैः शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु बहुशः शिक्षिताः शनैःशनैस्तैस्तैरेव शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः संबन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति । पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थावबोधि वाक्यजातं प्रयुञ्जते । प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसंबन्धावधारणं सुशकम्—केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना पिता ते सुखमास्ते इति देवदत्ताय ज्ञापय, इति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः, पिता ते सुखमास्ते इति शब्दं प्रयुङ्क्ते ; पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवच्चेष्टाविशेषज्ञः तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वाऽनुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वा, अयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः इति ॥

अत्र पिता ते सुखमास्त इति वाक्यस्य स्थाने अपवरके दण्डः स्थितः इत्युदाहरणान्तरमात्रमन्यत्रोक्तम् । अतः सिद्धासिद्धेऽप्याद्यव्युत्पत्तिः । भवतु वा प्रथमव्युत्पत्तिः कार्य एव, तथाऽपि प्रयोगान्वयव्यतिरेकवशादेव शब्दशक्तिर्विवेचनीया । प्रयुज्यन्ते च सिद्धपरा एवाविवक्षितकर्तव्यैः [पुरुषैः] शब्दाः ; यथा—कोऽसौ राजा ? कौरवः । कौतुकमात्रादेव ह्यत्र प्रश्नः, प्रतिवचनं च तदनुविधाय्येव । अतो यथा पदानां प्रातिस्विकी शक्तिः सिद्धे कार्येऽपीति यथासंभवं निष्कृष्यते, तथा तात्पर्यमपि यथायोगमेव, व्युत्पत्त्युपायत्वेऽपि च कार्यस्य सर्वशब्दतात्पर्यविषयत्वायुक्तेः । कार्यवाक्येऽपि प्रवर्तकत्वादिलक्षणं च प्राधान्यमपूर्वस्य मृग्यम्, सुखदुःखाभावाभ्यामनिरिक्तस्य स्वतः स्वस्मिन् प्रवर्तकत्वायोगात्, व्युत्पत्तिदशायामप्यसुखरूपस्यानयनादेरन्यशेषतयैव प्रवृत्तिशेषत्वावगमात् । अतः सुखे दुःखनिवृत्तौ वा साक्षात् कार्यत्वबोधः ; तदर्थतया तत्साधने । अपेक्षितत्वेन च साधननत् साधनसाधनेऽपि कार्यताबोधोपपत्तिः । न च सुखादित्वमपूर्वस्य ; न च तत्साधनतया तत्प्रवर्तकत्वमभ्युपगतम् । अभ्युपगमेऽपि लौकिकसेव्यप्रीत्येव देवताप्रीत्यैव श्रुत्यादिसिद्धया कालान्तरभाविफलसिद्धौ लिङ्वाच्यतया स्वरूपेण वा तत्कल्पनायोगात् । रात्रिसत्रादिनयाच्च प्रतिष्ठादेशविशेषशतयातनासाधनत्वघृताञ्जनच्छागादिपरिग्रहवत् विध्यपेक्षितं प्रतीतं च देवताप्रीत्यात्मकमेवापूर्वं लिङ्वाच्यतया स्वरूपेण वा द्वारमुपकल्प्यताम् ; किमन्येन ? यच्च जल्पन्त्यर्धलोकायतिकाः—

* विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः । प्रीतिः फलप्रदानं च देवतानां न विद्यते ॥ इति,

तदपि जैमिनिहृदयानभिज्ञतानिबन्धनम् ; न हि स्वतःप्रमाणाम्नायस्मृतिपुराणादिसिद्धाः साधकबाधकप्रमाणागोचराः देवताविग्रहादयो हातुं युक्ताः । न चायोग्येष्वनुपलम्भमात्रेण बाधः शङ्क्यः, अतिप्रसङ्गित्वात्, साक्षाल्लोकायतिकवादप्रसङ्गात् । स्तुत्या विधिशेषभूतेष्वप्यर्थवादेषु तदर्थतयैव स्वार्थमभिदधानेषु न वाक्यभेदादिदोषः । स्तुत्यादिपरत्वेऽपि न मुख्यार्थबाधः, स्वार्थबाधकाभावे स्वार्थप्रहाणायोगात् ; न च सर्वा स्तुतिरयथार्था ; न चासता गुणेन कथितेन स्तुतिसिद्धिः । यत्र तु मुख्यार्थबाधः, तत्राप्यौपचारिकं किञ्चिदालम्बनमभिप्रेतम् ; अन्यथा विडम्बनमात्रमेव स्यात् । न चोपच्छन्दनमात्रता, तज्ज्ञाने पुंसः प्रवृत्त्यनुपकारात्, निरूपकस्य च तदज्ञानायोगात्, अन्यथा भ्रान्तिमूलप्रवृत्तित्वप्रसङ्गात् ; **समन्वयाधिकरण**नयाच्च सिद्धैकपराः सन्ति भागाः । तदनु [वादि, विधायि] धाविनश्चेतिहासपुराणादयः ॥

नन्वर्थवादाधिकरणे *विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः इति सर्वेषामर्थवादानां विध्येकवाक्यत्वमुक्तम्; समन्वयसूत्रे तु कथं तद्विरुद्धोक्तिः? मैवम्; अर्थवादाप्रामाण्यपूर्वपक्षप्रतिक्षेपाय विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं संभवतीत्येतावन्मात्रमर्थवादाधिकरणे स्थापितम्। विध्येकवाक्यत्वे ब्रह्मस्वरूपतात्पर्याभावपूर्वपक्षस्तु अपवरकनिधिसद्भावादिवाक्यवत् स्वतःप्रयोजनभूतार्थविषयवाक्यानां भिन्नवाक्यतयाऽपि प्रामाण्यमुपपाद्य समन्वयसूत्रे प्रतिक्षिप्यत इति विरोधाभावात्। अपि चौत्सर्गिकमापवादिकं च तंतमर्थं प्रतिपादयत्सु वाक्येषु विषयव्यवस्थया विरोधशमनं व्याकरणादिष्वपि दृष्टमिति। अत एव ब्राह्मणशे[षो]षा अर्थवादा[द] इत्यार्षमपि वाक्यमौत्सर्गिकविषयमवगन्तव्यम्। या तु शब्दभावनैव लिङाद्यर्थ इति कौमारिलकुसृतिः, सा तु प्रतीतिविसंवादादिप्रतिहता; न हि विधिवाक्यश्रावी पुरुषः, लिङादि स्वव्यापारमभिधत्ते, अतो मया प्रवर्तितव्यमिति मन्यते। न च यागादिस्वरूपे लिङादिव्यापारे च केनचिद्वाक्येन समुच्चित्य प्रतिपादितेऽपि कश्चित् प्रवर्तमानो दृश्यते। लिङादेश्च ज्ञायमानत्वलक्षणव्यापारमात्राच्छक्तिलक्षणव्यापाराद्वा प्रवर्तकत्वे व्युत्पत्तेः प्रागपि ततः प्रवृत्तिप्रसङ्गः। व्युत्पत्तेरपि सहकारित्वे तत्सापेक्षाया निर्विषयायास्तस्या असंभवात् तद्विषयो वाच्यः। न च स्वव्यापारे लिङादिः क्वचिद्व्युत्पन्नः। सर्वेषामपि शब्दानां स्वव्यापारातिरिक्त एव ह्यर्थे व्युत्पत्तिः। ये चाभिधादयः शब्दाः, तेऽपि न शृङ्गग्राहिकया स्वव्यापारमभिदधति; अपि तु शब्दमात्रव्यापारे तत्प्रवृत्तेः सामान्योपाधिक्रोडीकारेण स्वव्यापारस्यापि निवेशः; अत एवाभिधादिशब्दाभिधेयस्य निमित्तस्य च सामान्यतः प्रतिपन्नत्वात् व्युत्पत्त्युपपत्तिः। लिङादेस्तु स्वव्यापारे प्रतीते तत्र व्युत्पत्तिः स्यात्; तत्प्रतीतिर्व्युत्पन्नेन चेत्, अन्योन्याश्रयः; अव्युत्पन्नेन चेत्, अतिप्रसङ्गः, इति। न चेष्टसाधनत्वमात्रं लिङादिबोध्यम्, तवेष्टसाधनमिदम्, अतः कुरु—इति सहप्रयोगदर्शनात्। न चादरादिनिबन्धना पुनरुक्तिरियम्, प्रतीतेरतथात्वात्, हेतुसाध्यनिर्देशायोगाच्च। कर्तव्यमिदम्, अतः कुरु--इत्यपि दृश्यते, इति चेन्न, ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिदम्, अतस्तवापि कर्तव्यमितिवत् सामान्यविशेषादिविवक्षया अविरोधात्, अत्यन्तैकार्थविवक्षायां तु तत्रापि प्रयोगायोगात्। अत एव आप्तस्य वक्तुरिच्छामात्रं लिङाद्यर्थः, इति प्रत्युक्तम्; आप्तस्येष्टमिदम्, अतो ममेदं कार्यम् इति प्रवर्तमानपुरुषाभिलापविशेषदर्शनात्। न च लिङर्थत्वादेव निमन्त्रणादिवत् विधिरपि वक्त्रभिप्रायमात्रमिति वाच्यम्, संभावनादिभिर्विशेषविहितैश्चानैकान्त्यात्; एकशब्दवाच्यतामात्रेणैकत्वे चानेकार्थशब्दभङ्गप्रसङ्गे दृष्टान्तोऽपि न सिध्येत्। यद्यपि परमते[ऽप्यु] ह्युदयनोक्ता निषेधानुपपत्तिः, तथाऽपि न साऽस्मत्पक्षमवगाहते, कर्तव्यताया विध्यर्थत्वे न कर्तव्य इति नञन्वयाविरोधात्; कर्तृव्यापारसाध्यत्वमेव च कर्तव्यत्वम्; तथा हि वेदार्थसंग्रहे *लिङादेः कोऽयमर्थः परिगृहीतः इति प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्तम्—*यज देवपूजायाम्, इति देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्, कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारो हि वाच्यः; भूतवर्तमानतादिमन्ये वदन्ति, लिङादयस्तु कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्ति - इति। भाष्ये चाद्यसूत्रे—*अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते, धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात् परमपुरुषात् फलसिद्धिश्चेति *फलमत उपपत्तेः इति प्रतिपादयिष्यते—इति। अत्र कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रमिति निष्कृष्टार्थप्रदर्शनायोक्तम्; प्रतिपत्तिप्रकारस्तु यजेतेत्यादौ स्वव्यापारसाध्ययागादिविशिष्ट इति कर्तृप्राधान्येनैव। यथोक्तं दीपे कर्त्रधिकरणे—*यजेत, उपासीत, इति हि कर्तरि लकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्र-

मिति । उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे**ऽपि—* स्वर्गकामो यजेत, इत्येवमादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकाणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविशेषसमर्पकत्वं शब्दानुशासनविरुद्धम् इति । यद्यपि **दीपग्रन्थः** पुंसः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमित्यत्रैव तत्परः, तथाऽपि धात्वर्थसाध्यतापरलिङादिष्वपि कर्तृप्रधानतया वृत्तिं प्रदर्श्य सांख्यान् प्रतिक्षिपतीति तादर्थ्यात् तत्रापि तत्परत्वमेव ग्राह्यम् । पचतीत्यादौ पाकं करोतीत्यादिनिपुणव्याक्रियाश्च कृतिकर्मतयैव धात्वर्थस्यान्वयं व्यञ्जयन्ति ॥

श्रीगीताभाष्ये चैतत् व्यञ्जितम्—युध्यस्व इत्यत्र युद्धाख्यं कर्मारभस्व इति व्याख्यानात् । व्याकरणात् करणतया च धात्वर्थस्यान्वये कथं क्रियाविशेषणस्य कर्मविभक्त्यन्तता? न हि विशेष्येण विशेषणं भावयेदित्यन्वेति, फलस्यापूर्वस्य वा भवद्भिर्भाव्यत्वाभ्युपगमात्; वर्तमानव्यपदेशादिषु च साध्यान्तराभावेऽपि न विशेषणमात्रं साध्यम्, न च प्रथमान्तं क्रियाविशेषणम्; करणपक्षेऽपि धात्वर्थेनानन्वयप्रसङ्गात्, अनन्वितविशेषणताद्यनुपपत्तेः । न चाकर्मविभक्त्यन्तेन धातुना कर्मविभक्त्यन्तस्य कथं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, करणविभक्त्यन्तेनाप्यसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्; न च प्रतीयमाने कर्मत्वेनान्वये कश्चिद्दोषो दृश्यते, [व्रीहि] प्रियङ्गुकामः कृषिं कुर्यादितिवत् स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति वाक्यार्थेऽपि विरोधाभावात्, तद्वदेवार्थतस्तस्य तदुपायत्वसिद्धेः केनेति करणाकाङ्क्षाया अपि शमनात् । नामधेयगततृतीयान्वयोऽपि नावश्यं सामानाधिकरण्येन, तत्तन्नामकैः कर्मविशेषैः देवतापूजां कुर्यादित्येवंपरत्वेऽपि स्वरसान्वयात्, सामान्यविशेषरूपेण व्यधिकरणनिर्देशोपपत्तेः । चाटुवादेन राजानं प्रीणयेदितिवत् यागं कुरुष्वेत्यादौ न कृञर्थस्यापि साध्यत्वप्रसङ्गः, तस्यैव कर्तृव्यापाररूपत्वे तत्साध्यत्वायोगात्, प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य कृतावुदासीनत्वात्, एकः, द्वौ, बहवः इत्यादिवत् । तत्रापि यदा कर्मतां विवक्षन्ति, तदाऽपि कर्तृव्यापारान्तरमभिप्रेत्य वा, भेदोपचारेण वा निर्वाहः; यथा- उदकाहरणक्रियां करोतीत्यादौ । नच तावताऽनवस्था, प्रतीत्यनारोहेण व्यवहारस्य पर्यवसितत्वात् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिप्रयोगश्चास्मत्पक्षानुकूलः । अतः, किं? केन? कथमिति भवत्प्रोक्तवत्, किमर्थम्? किम्? केन? कथमित्याकाङ्क्षाचतुष्टये स्वर्गादिना किमर्थमित्याकाङ्क्षापूरणम्, देवतां प्रीणयेदिति किमित्याकाङ्क्षाशान्तिः, ज्योतिष्टोमेनेत्यादिनामधेयादिभिः केनेत्याकाङ्क्षा पूर्यते, कथमित्याकाङ्क्षापूरणं तु भवतामस्माकं च तुल्यमेवेति शाब्दोऽयं पन्थाः । अतस्तत्तदधिकारिणः स्वसाध्यधात्वर्थविशिष्टताबोधिनि यजेतेत्यादौ तत्तद्धात्वर्थानुष्ठाने फलम् अननुष्ठाने प्रत्यवायश्च सर्वप्रशासितुः सङ्कल्पात् भवतीत्यपि वाक्यादवगतम् । अवान्तरदेवताबुद्धिवृत्तिविशेषस्तु सद्वारकयजने श्राद्धभोजिपुरुषप्रीत्यादिवदानुषङ्गिकः, अन्यथा कल्पान्तरादिषु प्रलीनप्राचीनदेवतागणेषु पूर्वकल्पानुष्ठितकर्मफलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अत एव ह्येकस्यैव श्रुतिराज्ञा; अन्येषां चाराधकत्ववदाराध्यत्वमपि तदायत्तमिति । **नारायणार्यै**स्त्वेवमुक्तम्—

* आप्तस्य हितकामस्य नियोगं केचिदूचिरे । **भाष्यकारो**ऽपि भगवानेतदेवान्वमन्यत ॥ इति ।

अत्र च * स्वशासनाववोधि शास्त्रं च प्रदिश्य इति **भाष्य**मभिसंहितम् । इदं च विधिनिषेधानुवर्तनातिवर्तनप्रयुक्तनिग्रहानुग्रहवचनबलात् सिद्धम् ।

* श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥ इति ।

विधिः प्रेरणम् इति च व्याकारि **वैयाकरणैः** । प्रेरणं च शासनमेव । **तत्त्वरत्नाकरकारै**श्चैवमुक्तम्—

* क्रिया तच्छक्तिर्वा किमपि तदपूर्वं पितृसुरप्रसादो वा कर्तुः फलद इति रङ्गेश कुदृशः ।
त्वदर्चेष्टापूर्ते फलमपि भवत्प्रीतिजमिति त्रयीवृद्धास्तत्तद्विधिरपि भवत्प्रेरणमिति ॥

नित्यनैमित्तिकादिविधिभेदेषु च प्रशासितुरभिप्रायविशेषाः व्यञ्जिताः—

* आज्ञा ते सनिमित्तनित्यविधयः स्वर्गादिकाम्यद्विधिः सोऽनुज्ञा शठचित्तशास्त्रवशतोपायोऽभिचारश्रुतिः ।
सर्वीयस्य समस्तशासितुरहो श्रीरङ्गसर्वस्व ! ते रक्षाकृतनिवेदिनी श्रुतिरसौ त्वन्नित्यशास्तिस्ततः ॥ इति ।

अपि च **वेदार्थसंग्रहे**ऽप्युपात्तं **द्रमिडभाष्यम्**—* स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा कारुण्यात् स्वभावाच्च स भगवान् वर्धयेत विद्वान् कर्मदक्षः इति । अनन्तरं चायमेवार्थो **भगवद्गीताया**मपि दर्शितः—

* ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ इति ।

स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान् विनिन्दन् पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधायाधमा गतिश्चोक्तेति ईदृश एव विधिशब्दार्थो वेदान्तिभिः स्वीकृतः इति । परेऽपि केचिदन्ववादिषुः । अतो मूलस्कन्धीकृतनियोगं धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यत्वं वा निर्विषयप्रेरणासंभवात् तत्साध्यत्वपर्यन्तं प्रेषणमेव वा लिङाद्यसाधारणार्थः, इति स्थिते * विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति समभिव्याहृतनिमन्त्रणादिसमानयोगक्षेमतया विधिशब्दार्थतया व्याकृतस्य प्रेषणस्यैव लिङादिशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति । अन्यथाऽपि प्रेषणमन्तर्गतमेवेत्यपरे ॥

इदं च विधिवाक्यानामीश्वरशासनात्मकत्वं **जैमिनिना**ऽपि सूचितमेव—* चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति । चोदनाशब्दो हि चोदकं कंचित् पुरुषं सूचयति । अहृदयादपि **शाबरो**दाहरणादिदं व्यज्यते—* आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते इति । एवं चोदनाशब्दसूचितश्च पुरुषः स्ववाक्येन प्रागेव विशेषतो दर्शितः । अपिच **औत्पत्तिकसूत्रे** * तस्य ज्ञानमुपदेशः इत्यसूत्रयत् । उपदेशोऽपि हि उपदेष्टारमाक्षिपति । * तत्प्रमाणं बादरायणस्य इति सूत्रखण्डे च स्वस्य स्वाचार्यभूतबादरायणसमानाभिप्रायत्वं व्यञ्जितम् । स च **बादरायणो जैमिनि** स्वशिष्यमभ्युपगतेश्वरादितत्त्वं *साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः इत्यादिषु बहुषु सूत्रेष्वदर्शयत् । प्रतिक्षेपस्तु काचित्कः अन्यपरोक्त्यापातप्रतीतार्थमन्दमतिमोहनिरासार्थो वा क्षुद्रप्रमादमात्रस्याप्युद्धारार्थो वेति न प्रधानविरोधकल्पनलिङ्गम् । **अर्थवादाधिकरणे** च *विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति प्रेरणरूपविधिप्रतिपादकलिङाद्यवयवद्वारा समुदायभूतं विध्युद्देशवाक्यं लक्षयित्वा तदेकवाक्यत्वमर्थवादानां वदन् कृत्स्नस्य वेदस्येश्वराज्ञारूपविधिप्रतिपादकत्वं तद्वाक्यकण्ठोक्तमसूचयत् । एवमन्यत्रापि भाव्यम् ॥

स्मृतिः ॥ एवं श्रुतिस्तावदीश्वराज्ञा, तदनुविधानात् स्मृतिरपि । ब्राह्मणमन्त्रार्थवादमया ह्यनन्ता वेदाः सङ्कीर्णा विप्रकीर्णाः क्वचित् कदाचिदुत्सन्नाश्च । तत्र कृत्स्नवेदिनो मन्वादयो महर्षयस्तत्तद्देशकालविशेषेष्वकृत्स्नवेदिनां तत्त्वानुष्ठानविप्लवप्रशमनाय स्वानुभूतान् वेदार्थान् यथावन्निबध्नन्ति ; अतस्तन्मूलोऽनादिवाचामर्थनिर्णयः । श्रुतिस्मृतिविरोधे तु स्मृत्या मूलान्तरानुमानादनुष्ठानविकल्पं केचिदाहुः । सर्वेषां गुणत्रयवतामाततमत्वेऽपि काचित्कभ्रमसंभवाच्छ्रुत्या स्मृतिबाधः, इत्यपरे । तत्त्वविषये तु विरोधे बाध एव, आन्यपर्यं वा, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्मृतिद्वयविरोधे तु परिग्रहतारतम्यादिभिर्व्यवस्था । नच क्वचित् स्मृतीनामप्रामाण्ये सर्वत्रानाश्वासः, बाधकादर्शनात्, कारणदोषकल्पनेश्च नियतलिङ्गाभावात्, संवादभूयस्त्वादिभिः परिग्रहान्यथानुपपत्त्या च श्रुतेरेव मूलत्वकल्पनोपपत्तेः ; अन्यथा पौरुषेयवाक्यस्य सर्वस्याप्रामाण्यप्रसङ्गे विलीनमागमेन । न चैतन्नानिष्टमिति वक्तुं शक्यम्, पित्राद्याप्तवाक्यं प्रमाणीकृत्य चार्वाकस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । न च काचित्कसंवादमात्रेण बाह्यागमेष्वपि विस्रम्भावकाशः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधभूयस्त्वेन वैदिकपरिग्रहाभावेन

वेदबाह्यत्वप्रसिद्ध्या वेदप्रतिक्षेपाच्च वेदाख्यमूलकल्पनस्याशक्यत्वात् । न चालौकिके प्रत्यक्षादिमूलत्वसंभवः । योगजसाक्षात्कारमूलत्वक्लृप्तिरपि वेदाविरुद्धस्थले स्यात्; न च तत्रापि निश्चयः, विपरीतोपलम्भस्यापि संभवादिति ।

स्मृतिभेदाः ॥ ततश्च वेदमूलाः **स्मृतयस्त्रिविधाः—धर्मशास्त्रेतिहासपुराण**भेदात् । तत्राद्ययोरदूरविप्रकर्षादेकविद्यास्थाननिवेशः । अत्र चाधिकृतानधिकृतविभागेन बलाबलनियतिः **रभासाह्निके** दर्शिता; पुराणेष्वपि **सात्त्विकराजसादि**विभागश्च । यानि पुनः सांख्ययोगपाशुपतपञ्चरात्राणि, तान्यपि धर्मशास्त्रभेदा एव; परिशुद्धात्मचिन्तनरूपज्ञानयोगप्रदर्शनाधिकृतं शास्त्रं **सांख्यम्**; समाधिपर्यन्तकर्मयोगनिष्ठं शास्त्रं **योगः**; प्रतिबुद्धेतरविषयपशुपतिभजनप्रतिपादकं **पाशुपतम्**; प्रतिबुद्धविषयभगवदनन्यभजनोपदेशप्रवृत्तं तु शास्त्रं **पञ्चरात्रम्** । एतानि च क्वचित्क्वचिदंशे परस्परोपजीवीनि । परस्परविरोधे तु वेदानुसारेण बलाबलव्यवस्था, वेदविरुद्धे त्वंशे बाधः । [करणापाटवस्या] प्रमादस्यानीश्वरेषु सर्वेषु संभवात् । विप्रलम्भस्य तु असुरादिव्यामोहनोद्यते साक्षादीश्वरेऽपि; यथोक्तं **भगवतैव**—

* त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अल्पायासं दर्शयित्वा [दर्शयित्वाऽल्पमायासं]
फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥ अहं मोहं करिष्यामि यो जनं मोहयिष्यति ॥ इति ॥

अतो यत् **सांख्ये** ईश्वरानधिष्ठितप्रधानादिप्रतिपादनम्, यच्चेश्वरमभ्युपगम्य केवलनिमित्तकारणत्वप्रतिफलनकल्पैश्वर्यवर्णनं **योगे, यच्च पाशुपते** परावरतत्त्वव्यत्ययवेदविरुद्धाचारादिकल्पनम्, तत् सर्वं व्यपोह्य शिष्टेंऽशे प्रामाण्यं ग्राह्यम् । न चैतत् तुषतण्डुलविभागवदल्पज्ञैः शक्यम् । अतो हि **शारीरके** त्रयाणां निरासः ।

पञ्चरात्रम् ॥ पञ्चरात्रं तु कृत्स्नं श्रुतिवत् स्मृतिवद्वा प्रमाणम्, प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरोधाभावात् । **महाभारते** चाप्ततममानवधर्मशास्त्रस्यापि तन्मूलत्वोक्तेरत्यादरेण व्यासादिपरिग्रहविशेषादीश्वरदयामूलत्वेन च कारणदोषप्रसङ्गाभावात् ।

* वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम् ॥

इति च तत्रैव व्यक्तेः । वेदप्रामाण्याङ्गीकारतदर्थोक्तिभूयस्त्वतत्क्लेशयहेतुत्ववचनसाधुपरित्राणार्थत्वसत्त्वोत्तरनारदादिश्रोतृकत्वादिनिबन्धनस्पष्टप्रामाण्यत्वात् । न च विप्रलम्भार्थं तथा निबन्धः, अन्यत्रापि प्रसङ्गात्; * अधीता भगवन् वेदाः इत्यादेर्दुर्ग्रहत्वमात्रतात्पर्येण वेदनिन्दादिरूपत्वाभावात् । निन्दारूपत्वेऽप्युदितहोमनिन्दावन्निन्दितेतरप्रशंसनप्रवृत्तेः । * सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायत इत्यादेस्त्ववतारादिगोचरत्वस्य तत्रैव सिद्धेः । **शारीरके** च—* उत्पत्त्यसंभवात्, * न च कर्तुः करणम् इति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षं कृत्वा, * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः, * विप्रतिषेधाच्च इति तत्प्रामाण्यप्रतिषेधः परिहृतः । तथा निर्मूलत्वासत्परिग्रहसत्परिग्रहाभाववैदिकसंस्कारवर्जनावैदिकसंस्कारविधानविद्यास्थानपरिगणनाभावक्षुद्रविद्याबाहुल्यादिमन्दशङ्कानां **भगवद्यामुनमुनिभिः** परिहारः प्रपञ्चित इति नेह प्रतन्यते ॥

एवं साक्षादीश्वरदयामूलत्वान्मन्वादिनिबन्धनेभ्योऽस्यातिरेकः । तेषां श्रुतिविरोधे सति बाध्यत्वमपि संभवेत् । गुणत्रयवश्यतया कादाचित्कभ्रमादिसंभवात् । स्मृत्यादीनां हि श्रुतिमूलतयैव प्रामाण्यमिति **भाष्ये**ऽप्युक्तम् * तदुपर्यपि इत्यधिकरणे—सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु इति । तत एव चैषां विप्रकीर्णशाखामूलत्वं सिद्धान्तः इत्यपि सूचितम् । क्वचित्कदाचित् केषांचिच्छाखाविशेषाणामुच्छेदः ते च पुनर्व्यासादिभिः क्वचित्कदाचित्प्रवर्त्यन्ते, इत्येतावता उच्छिन्नशाखामूलत्वमस्तु । उक्तं च भगवता **आपस्तम्बेन**—* तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते इति । मन्वादिवचनप्रामाण्यं न्यायमन्तरेणापि श्रुत्यैव सिद्धम्—* यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम् इत्यादिभिः । एवं [वि]शिष्टा-

चारस्यापि—* यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः, * यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि इत्यादिभिः। स्मृतिश्च—* स्मृतिर्शीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनाम् इत्यादि। श्रुत्यैव धर्मनिर्णये संभवति किं धर्मशास्त्रेण इत्याशङ्क्याह **मरीचिः**—

* दुर्बोधा वैदिकाश्शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च ये खिलाः। तज्ज्ञैस्त एव स्पष्टार्थास्स्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः॥ इति।

सत्यपि धर्मशास्त्रे गृह्यापेक्षां दर्शयति **देवलः**—

* मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः। तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रतः॥ इति।

अतो धर्मशास्त्रगृह्यादिसापेक्षत्वं वेदार्थनिर्णयस्य। विरोधे च यथायोगं बलाबलव्यवस्था सिद्धा। भगवद्धर्मशास्त्रस्य तु पञ्चरात्रस्य श्रुत्यादिविरोधे षोडशिग्रहणादेरिव देशकालाधिकार्यवस्थाविशेषविषयतया विकल्प एव, श्रुतेरिवास्यापि दोषसंभावनाविरहादिसिद्धेः। आहुश्चैवमभियुक्ताः—* वेदे कर्त्राद्यभावात् इत्यारभ्य * तस्मात् सांख्यं सयोगं सपशुपतिमतं कुत्रचित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात्॥ इति। अन्यत्र च—

* उपनिषदि तु बह्वृचां व्यावघोष्यामदोषप्रतिहतगुणराशिर्धुष्यते तार्क्ष्यकेतुः।
श्रुतिरपि तदुपज्ञैः पञ्चरात्रैर्विकल्पं न लभत इति सूक्तं **भाष्यकृद्यामुनार्यैः**॥ इति।

तदेतत् **यामुनाचार्यैरागमप्रामाण्ये** संभावितसमस्तपूर्वपक्षयुक्तिनिराकरणेन प्रपञ्चितम्। तदनुसारेणैव **भाष्यकारैः श्रीपाञ्चरात्राधिकरणं** व्याख्यातम्। * श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् इत्यादिवचनं तु त्रय्यन्तमूलतया एकायनश्रुतिमूलतया च योज्यम्। न चात्र वेदत्वे सन्देग्धव्यम्,

* यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम्॥
स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथा मुने। इत्यादिवचनात्।

तथा **ऋग्वेदपाठे** पठितम्—* व्रतमेतत् सुदुश्चरम् इति संवादप्रदर्शनात्, वेदशाखाव्यासदशायां निरुक्तशाखाया अपि गणितत्वात्, भगवच्छास्त्रसारभूत**सात्त्वतपौष्कर**ादिषु रहस्याम्नायविधाने * एकायनीयशाखोक्तैर्मन्त्रैः परमपावनैः इत्यादिभिः तच्छ्रुतित्वप्रतिपादनात्। अत्र **भगवद्यामुनमुनिभि**रेवोक्तो ग्रन्थो लिख्यते—* यदप्युक्तम्, * गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनात् भागवतानामब्राह्मण्यम् इति, तत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति, न पुनरायुष्मतो दोषः; यत एते वंशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनादिगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनः सावित्र्यनुवचनप्रभृति त्रयोधर्मात्यागेन एकायनश्रुतिविहितानेव चत्वारिंशत् संस्कारान् कुर्वते, तेऽपि स्वशाखागृह्योक्तधर्मं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्माननुष्ठानात् ब्राह्मण्यात् प्रच्यवन्ते, अन्येषामपि परस्परशाखाविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मण्यप्रसङ्गात्; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समयाचारा उपलभ्यन्ते। यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसम्बद्धा धर्माः क्वचित् समुच्चीयन्ते। विलक्षणास्त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्रा [वायव्या] ग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्त्रय्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्येकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मण्यमापादयति। यथा च एकायनशाखाया अपौरुषेयत्वम्, तथा **काश्मीरागमप्रामाण्य** एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते। प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयीसंबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धिर्न तत्त्यागनिमित्तव्रात्यत्वादिसन्देहं सहते इति॥

पञ्चरात्रविभागः ।। चतुर्विधं चेदं पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः, तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तरसिद्धान्तश्चेति । चतुर्विधं चेदं वेदमूलभूतांशस्योपबृंहणम् ; तदभिप्रायेण ह्युक्तं **महाभारते**—*महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्यादि । चतुर्णां चैषां लक्षणादिकं **श्रीपौष्करादिषु** भगवतैव दर्शितम् । यच्च तेषु चतुर्षु साधारण्यासाधारण्याचोपसंहार्यानुपसंहार्यादिकं वक्तव्यम्, तत् सर्वं **श्रीपाञ्चरात्ररक्षा**सिद्धान्तव्यवस्थायां सर्वपरामर्शेन साधितमस्माभिरिति तत्रैव तद्विस्तरः सात्त्वतधर्मगोप्तुरनन्यैरनुसन्धेय इति नात्र प्रब्रूमः ।

वैखानसप्रामाण्यम् ।। एवं स्थिते केचित् बाह्लीकप्राया आगमबाह्याः **श्रीमद्वैखानस**प्रामाण्ये विशेरते । तत्र तावत् कल्पसूत्रं नाप्रमाणम्, इतरवदेव कल्पसूत्रत्वात्, तत्कर्तुश्च कल्पसूत्रकारत्वप्रसिद्धेः, वेदाविरुद्धत्वात्, वैदिकमन्त्रैरेव सकलकर्मविधानात्, सूत्रान्तराणामपि कुण्डसन्निवेशलक्षणादिषु क्वचित्क्वचित् तदुपजीवनात्, वर्णाश्रमधर्माणामनुकूलं नारायणपरत्वप्रतिपादनादेरपि सत्त्वमूलत्वेन प्रामाण्यैकहेतुत्वात्,

* हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेष्वपि । ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।।

इत्यादिना शौनकादिभिरपि तथैव विधानात्, वंशपरम्परया च वैखानसैरधीयमानतया विप्लवस्याप्यनवकाशत्वात् । अस्तु किमपि तत्, इदं तदिति किं नियामकमिति चेत्, इतरानुपलम्भः तदुपलम्भश्च, अन्यथा सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यादीनां तथातथा संशयप्रसङ्गात् । अस्त्विदमेव तत्, प्रमाणं च, तथाऽपि भार्गवादिचतुष्कस्य कथं प्रामाण्यम्? इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात्, महर्षिप्रणीतत्ववेदाविरुद्धत्वादेः समत्वात् । पञ्चरात्रविरोधोऽस्तीति चेन्न, तत्त्वे तदभावात्, कर्तव्यक्रियादिभेदस्यापि प्रतिनियताधिकारिविषयत्वेनैवोपपत्तेः, कल्पसूत्रप्रक्रियाभेदवत्, आगमदिव्यतन्त्रतन्त्रान्तररूपपञ्चरात्रावान्तरचतुष्कक्रियादिविभागवच्च । **आश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे** द्वितयमपि समप्रामाण्यतयोपात्तम् । द्वयोरपि परस्परप्रामाण्यम् *विष्णोस्तन्त्रं द्विधा प्रोक्तम् इत्यादिषु व्यञ्जितम् । परस्पराक्षेपवचनानि तु इक्षुभक्षकृतिचिकीर्षुभिरसहिष्णुभिरुपक्षिप्तानि वा स्वशास्त्रप्रशंसार्थवादरूपाणि वेति न ततो विरोधः ।।

ननु भार्गवादीनि न तावत् कल्पसूत्राणि, तथाऽनभ्युपगमात्, अप्रसिद्धेः, अयुक्तेश्च । न स्मृत्यन्तराणि, मन्वादिष्वपाठात्, तद्वत् तत्प्रसिद्ध्य[द्य]भावाच्च । नच स्वतन्त्रतन्त्रान्तराणि, सांख्ययोगादिसहपाठादर्शनात्, वैखानसानुवर्तनाच्च । तत् कतमां विधामवलम्ब्यामीषां प्रामाण्यमुच्यते? मन्वत्रिभार्गवादिवत् नारदीयादिवच्च धर्मशास्त्रतयैव तेषामपि प्रामाण्यम्, अष्टादशादिपरिगणनस्य उपलक्षणतायाः प्रामाणिकैरभ्युपगमात् । स्मृत्यन्तरेषु देवोत्सवादिप्रपञ्चनं नास्तीति चेत्, माभूत् प्रपञ्चनम्, स्वरूपं तावदनुज्ञातं तत्प्रपञ्चनपराणाम् । तथाऽपि जीवानामन्ततोऽन्योन्यवैषम्यमात्रस्य च सार्वत्रिकत्वान्निकृष्टाधिकारिकाणि तानीति चेन्न, तेष्वन्येषु च ब्राह्मण्यैकप्रधानत्ववचनात्, तथोपलब्धेश्च । कथं तेषां ब्राह्मण्यमिति चेत्, शान्तं पापम् । श्रवसी पिदधीमहि । तथाऽपि वक्तव्यम् । दृश्यन्ते ह्येते वंशपरम्परया वेदमधीयाना वैखानससूत्रोक्तवैदिकसकलसंस्कारशालिनो वर्णाश्रमधर्मकर्मठा भगवदेकान्ता ब्राह्मणाः । नूनममीषां ब्राह्मण्यैककारणेन भागवतत्वेनैव विपरीतं बम्भ्रमीति ब्राह्मणगर्दभः ; अन्यथा वैखानसकल्पस्यापि निरधिकारि[क]त्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । अस्तु तत्प्रामाण्यम् ; सन्तु च देशान्तरे कालान्तरे वा तदधिकारिणः ; अमी तु न ते इति चेत्, देशान्तरादावप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् ; विपरीतं वा कस्मान्न स्यात्? एवं च सति सूत्रान्तरादिष्वपि कः समाश्वासः? वैखानसानां निकृष्टजातित्ववचनविवादाभ्यां सन्देहविषयत्वमिति चेत्, आप्तग्रन्थस्थतादृशवचनाभावात् ; भावेऽप्येतेषां नि-

कृष्टजातित्वे प्रमाणाभावात्; आगमप्रामाण्योक्तसात्त्वतादिसमाख्यानिर्वाहसमत्वात्। **न ह्यनेकार्थः शब्दो नास्ति, न च** शब्दैक्यादर्थैक्यम्, शब्दभेदेनार्थभेदो वा, अन्यथा विलीनं तृतीयाश्रमेणापि; विवादस्य तु भवादृशजिह्वास्पन्दमात्राधीनस्य सूत्रगोत्रादावपि सुशकत्वात्। इतःपूर्वं तावन्नास्तीति चेन्न, अस्यापि विवादस्यानादित्वायोगात्, ततः पूर्वमभावात्। तथा च भवतो भविष्यतो वा विवादस्य विवादत्वाविशेषात् ततःपरं तेषामनाश्वासप्रसङ्गात्। अस्माकं तावत् तेषु संशयो नास्तीति चेत्, अस्माकं वा किमस्त्यमीषु? क्व तर्हि निकृष्टजात्यन्तरम्? किमस्मासु तन्न्यासीकृतम्, येनास्माभिः प्रदर्शनीयम्? न चास्माभिरनन्ता देशा द्रष्टुं शक्याः। संभवति चोच्छेदः, इदानीं क्षत्रियवैश्यमाहिष्यादिवत् तेषां केषांचिन्नामसाम्यमात्रादत्रानुप्रवेशः संभवतीति चेन्न, अस्या अपि शङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात्; अस्ति च वर्णित्वभिक्षुत्वादीनां साम्यमन्यत्रापि। यश्चैवमतिशङ्कया दूयते, स तु स्वमातापितृचरितानवधारणेन स्वब्राह्मण्यमपि यथार्हमतिशङ्केतेति जितं **लोकायतेन**। उक्तं च भगवता—

* अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ इति।

तत् सिद्धं विशिष्टाधिकारिकं वेदाविरुद्धं वैखानसादिस्मरणं प्रमाणमिति। यच्च धर्मशास्त्रादिषु अष्टादशादिपरिसंख्यानम्, न तदधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम्, अन्येषामपि शिष्टपरिग्रहादेरविशिष्टत्वात्, अनुक्तांशदर्शनादिना उपजीव्यत्वाच्चेति॥

वेदप्रामाण्योपसंहारः॥ एवं सपरिकरो वेदः प्रमाणमिति सिद्धम्॥

* छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं कल्पः पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् च॥

एवं सपरिकरवेदार्थतत्त्वनिर्णयविषया * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यारभ्य, * अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात् इत्येवमन्ता विंशतिलक्षणी मीमांसा। तत्र च * संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः इति **भाष्योपात्तो वृत्तिग्रन्थः**। **तत्त्वरत्नाकरे** त्वेवमुक्तम्—

* कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्भवौ सूत्रकारतः। जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात्॥ इति।

अनयोर्देवताकाण्डस्य जैमिनीयत्वकाशकृत्स्नीयत्वोक्ती तादधीन्यादिविवक्षया समानार्थे गमयितव्ये। तत्र कर्मकाण्डार्थमेवं संजगृहुः—* धर्मधीर्मानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः। सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः॥ इति।

* वेदार्थे न्यायचिन्त्ये प्रथममवसितं कर्म तद्देवता चाथातः शारीरकांशे निरवधिकफलब्रह्मचिन्ता त्वसूत्रि।
तत्राध्याये परस्मिन् स्वयमुपनिषदामन्वयोऽस्याविरोधो मोक्षोपायोऽथ मुक्तिर्विषयविषयिणौ सिद्धसाध्यौ द्विकार्थौ॥

* तत्राद्येऽत्यन्तगूढाविशदविशदतच्छायजीवादिवाचः पश्चात्स्मृत्यादिकैरक्षतिरहितहतिः कार्यताश्रेन्द्रियादेः।
दोषादोषौ तृतीयेऽप्यवरपरगतौ भक्तिरङ्गानि चाथोपासानुष्ठाप्रभावोत्क्रमसरणिफलान्यन्तिमे चिन्तितानि॥

विचारात् पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः। अतोऽनधीतवेदस्य विचारः शास्त्रबाधितः॥
क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किंतु यौक्तिकः। अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रशिष्यते॥

एवं विंशतिलक्षणीश्रवणमननाभ्यां सुप्रतिष्ठितसमस्तशास्त्रार्थस्य मोक्षसाधनतया विधेयं निदिध्यासनं न वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, तस्य रागप्राप्तश्रवणादिसिद्धत्वात्। अत एव च तस्मिन् विशेषे वेदनादिसामान्यशब्दपर्यवसानम्। न च निदिध्यासनादिकं निषिद्धम्, वरणीयत्वमेव विहितमिति वाच्यम्; स्वतन्त्रान्यकर्तृकवरणकर्मभावस्यापुरुषतन्त्रत्वेनाविधे-

यत्वात् । अतस्तद्धेतुना प्रीतिरूपत्वेन उपासनमेव विशिष्यते; तथा सति *भक्त्या त्वनन्यया इति स्मृत्यविरोधश्च । तदेव च निदिध्यासनं प्रीतिरूपं प्रकर्षविशेषात् समाधिः । स चाष्टाङ्गः शास्त्रेषु शिष्यते । तावति च पातञ्जलप्रामाण्यमपि । आगमशीलनं च आफलान्मात्रया अनुवर्तनीयम् । स्मरन्ति च—

*स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात् स्वाध्यायमाविशेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ इति ।

यत्पुनः श्रूयते—*ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥

इति, तत् कोशत्यागाभिप्रायम्; नच सादरपटुसंस्कारप्रचयसंसिद्धमेधासंपदः पुरुषस्य कोशेन किंचित् साध्यम् । मेधावीति च विशेष्यते । *धीर्धारणावती मेधा इति च नैघण्टुकाः । अधीमहे च—*मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्ध्यै इति । यद्वा मुक्तप्रायात्यन्तनिष्पन्नयोगपुरुषविषयमेतत्; न हि तस्य शास्त्रेण ज्ञातव्यं तदानीमस्ति, साक्षात्कृतसमस्ततत्त्वार्थत्वात् । यत्तु स्मर्यते—

*शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम् । उपदेशाद्धरिं बुद्ध्वा विरमेत् सर्वकर्मसु ॥

इति, इदं तु तीव्रसंवेगिनामलसास्तिकानां च ग्राह्यम् । बुद्धिचलनहेतूनामसच्छास्त्राणां त्यागार्थं वा; तदा विशेषणसाफल्यम्; धर्मविद्यास्थानेष्वपि हि बहिर्दलेष्वतिसंरम्भो मुमुक्षोरपोद्यते—

*न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥

इति, तदेतत् शब्दं प्रमेयतत्त्वमधिजिगमिषतां प्रमाणेषु सारम्, तदभावे पुंसः पशुभिः समत्वप्रसङ्गात् इति ॥

यस्याज्ञा निगमैकहर्म्यवलभीवास्तव्यपारावती यद्भ्रूलास्यवशंवदा विधिशिवस्वस्थानसुस्थासिका ।
यः सर्वत्र यथापुरं वितनुते नामानि विश्वाकृतिर्नित्यं नः प्रतिभातु सर्ववचसां निष्ठा स नारायणः ॥

॥ इति शब्दाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च तृतीयः शब्दाध्यायः ॥

॥ अथ स्मृत्यध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

स्मृतिप्रामाण्यम् ॥ अथ **स्मृतिर्निरूप्यते**- संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः, इति तल्लक्षणम् । ननु स्मृतिर्न प्रमाणम्, अविद्यमानविषयत्वात्, अननुभूतित्वात्, भ्रमसंभवाच्चेति चेन्न, स्मृतिमात्राप्रामाण्यस्य प्रथमाह्निके प्रतिक्षिप्तत्वात्, अबाधितबाह्यार्थदर्शनात्, अतीतानागतविषयानुमानादिबाधप्रसङ्गात्, सर्वलोकविरोधात्, अननुभूते अर्थान्तरेऽपि स्मृतिप्रसङ्गात्, स्मृतेरपि स्वप्रकाशत्वेऽपि वेद्याकारे संस्कारादिसापेक्षत्वात् । न च पूर्वानुभवपुरस्कारेणैव ग्रहणादप्रामाण्यमिति चेन्न, स्मृतिप्रमोषे तदभावात्, प्रमाणतया संमतायां प्रत्यभिज्ञायां भावाच्च । परतन्त्रत्वादप्रामाण्यमिति चेन्न, स्वहेतुपारतन्त्र्यमात्रस्य सार्वत्रिकत्वात्, अनुभवमूलत्वस्य प्रमाणमूलत्वस्य च सविकल्पकादिभिरनैकान्तिकत्वात्, संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासाधारणत्वात्, स्वविषयप्रकाशव्यवहारयोस्तु स्मृतेरपि स्वतन्त्रत्वात् । इच्छादिवद्विषयनियमेऽपि पारतन्त्र्यमस्तीति चेन्न, तद्वदेवाज्ञानत्वप्रसङ्गात्; ज्ञानमेव हि स्वतो विषयप्रवणमिच्छसि । अत एव हि नित्ययोरपि ईश्वरचिकीर्षाप्रयत्नयोर्विषयनियमाय ज्ञानापेक्षां ब्रूषे । इच्छादीनामपि स्वतो विषयप्रावण्यं ज्ञानत्वं चास्माभिः स्वीकृतम् । ननु संस्कारवदिति चेन्न, तस्यापि स्वहेतुसमानविषयज्ञानोत्पादनशक्तस्वभावत्वात् । अतो हेतुनियतविषय-

त्वमेव फलितम् । तच्च अनुभवेऽपि समम् । तथा च समानविषयानुभवजन्यत्वतदभावाभ्यां स्मृत्यनुभवयोः पारतन्त्र्य-स्वातन्त्र्यव्यवहारो मन्दानाम् । स्वप्रामाण्यनिर्णयादावपि नानुभवापेक्षत्वनिर्बन्धः, स्वविषयप्रकाशनबाधविरहादिभिस्त-त्सिद्धेः, गृहीतमात्रग्राहित्वस्यासाधारणत्वात् । प्राभाकराणामनुमानादौ, नैयायिकादीनां धारावाहिकादौ, योगसिद्धसर्वज्ञ-वादिनां द्वितीययोगप्रत्यक्षादौ, केषांचिदीश्वरवादिनामनित्येश्वरज्ञाने च व्यभिचाराच्च । निष्प्रयोजनत्वादप्रामाण्यमिति चेन्न, तृणादिविषयप्रत्यक्षादिनाऽनैकान्त्यात्, असिद्धेश्च । स्मृत्यैव हि जगतां कृताकृतप्रत्यवेक्षणादिसिद्धिः । स्मृत्यैव हि कवयः काव्यानि कवयन्ति । स्मृत्यैव हि शब्दानुमानयोः प्रवृत्तिः । परभक्त्यादिनिष्पत्तिश्च । पूर्वानुभवस्यैव तानि प्रयोजनानीति चेत्, सर्वजगदादिकारणस्य ब्रह्मसंकल्पस्यैव किं न स्युः ? एवं चानुभवस्यापि न तत्सिद्धिः, तत्कारण-स्येति वक्तुं शक्यत्वात् । यदुक्तं **प्रज्ञापरित्राणे**—

* ज्ञातात्मज्ञानरूपत्वात् स्वप्रमेयप्रहाणतः । विषयाव्यभिचारित्वेऽप्यप्रामाण्यं स्मृतेर्मतम् ॥

इत्यादि, तदप्यनेन परिहृतम् । प्रमाणव्यवहाराभावादप्रामाण्यमिति चेन्न, पामरव्यवहाराभावस्यानैकान्तिकत्वात्, एवं परी-क्षकव्यवहाराभावस्यापि; विगीतत्वाच्च; सर्वपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चासिद्धेः; **मानमनोहरादौ [आदि]वागीश्वरादि**भि-स्तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्, कतिपयपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, **अक्षपादादि**व्यवहाराव्यवहारयो**र्बृहस्प-त्यादि**व्यवहारवदस्माभिर्नातीवादरणात्, **इन्द्रपाणिन्यादी**नां तु सर्वसंप्रतिपत्तेरबाधाच्चादरात्, **पाराशर्यादी**नां प्रमाण-परिगणनानधिकृतत्वेनतदनुक्तेरप्रयोजकत्वात्, आगमः प्रमाणमित्यपि व्यवहाराभावात् । * प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । इत्यादिषु च प्रत्यक्षादिमूलस्मृतेः प्रत्यक्षादिसमानचर्चत्वेन पृथग्व्यवहाराभावोपपत्तेः । प्रमाणहेतुका स्मृतिः प्रमाणमेव, अविसंवादात्, इति । उक्तं च **न्यायतत्त्वे** स्मृत्युदासीनभेदके चतुर्थेऽधिकरणे—* अप्रमाणमूलत्वं तु उभयोरपि नास्ति, व्यभिचाराभावेनानधिगतार्थं प्रमाणमिति विशेषणस्यायुक्तत्वात् । प्रमिते प्रमित्यनुपपत्तिः क्व दृष्टा ? स्मृतौ चेत्, प्रतिज्ञैव दृष्टान्तः स्यात्; ज्ञानान्तरे चेन्नानुजानामि इत्यादि । **तत्त्वरत्नाकरे** च—

* यथार्थनिश्चयो मानं तद्धेतुश्चेति सूरयः । नातिव्याप्तिः स्मृतौ व्याप्तिर्यथार्थेन हि सा प्रमा ॥

इत्युक्त्वा अस्योत्तरार्धविवरणेऽप्युक्तम्—* अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः; यथा स घट इति । ननु तामपि व्याप्नोति लक्षणम्; सत्यम्; तद्व्याप्तौ नातिव्याप्तिः, तस्या अपि लक्ष्यपक्षे निक्षेपात् ।

* लक्ष्यालक्ष्ये अनालक्ष्य क्षिप्यते लक्षणं कथम् । लोकशास्त्रव्यवहा[राभ्यां]रं हि लक्ष्यालक्ष्यावधिं विदुः ॥

इत्यादि । यत्तु—* अनुभवः प्रमाणम्, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः इत्यादिना स्मृतेरप्रामाण्यमुक्तमिव **श्रीविष्णुचित्तैः**, तन्नूनं परमतान्वारोहेण । अत एव हि तैः स्वतःप्रामाण्यनिर्णयदशायामन्यथा व्यवहृतम् । तथा हि—* तस्मात् सिद्ध-मेतत् प्रमाणानां यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यं गुणज्ञानानपेक्षात् स्वप्रमाणादेवावसीयते, स्वकीयात् कारणादेव जायत इति च इति । तथा * अर्थतथात्वं गुणसंवादज्ञानानपेक्षज्ञप्ति, तदभावेऽपि ज्ञायमानत्वात् इत्यादौ । * न च हेतोरसिद्धत्वम्; तथा हि—रजतज्ञानस्यार्थतथात्वं नाम रजतविषयत्वम्; तच्चासति बाधके रजतग्राहिणैव ज्ञानेनावगम्यते इत्यादि । अतो यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यं प्रमाणज्ञानानामात्मीयात् कारणाज्ज्ञायते, न गुणसंवादज्ञानमपेक्षते, इति । तथा प्रमाणानां यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यम् । तदाभासयुक्तयः पूर्वपक्षिणोच्यन्ते । सिद्धान्तेऽपि विवेक-प्रदर्शनमेवेति । यदि चानुभव एव प्रमा[णं निश्चितम्]णम्, तन्न युक्तमुपयुक्तं वा । न च सर्वमनुभवं प्रमाणतया

व्यवहरन्ति, पीतशङ्खभ्रमादिष्वदर्शनात्; नापि सर्वां स्मृतिमप्रमाणतया, प्रमाणमूलस्मृतिषु तदभावात्। *अगृहीतग्रहणशक्तं प्रमाणम् इति **वरदविष्णुमिश्रो**क्तिरपि परमतान्वारोहेण नेतव्या। यत्तु **आगमप्रामाण्ये** प्रोक्तम्—

*प्रमाणान्तरदृष्टार्थविषयव्यापिशेमुषी। प्रमाणमेव तत्पूर्वं न चेत् स्वार्थं विगाहते॥

इति, इदमप्यनुवादवाक्यस्यान्यपरतया स्वार्थप्रामाण्यव्यवच्छेदार्थम्; अन्यथा स्मृतिप्रमोषे प्रमुषितनदंशे पूर्वानुभवपुरस्कारेण स्वार्थावगाहनासिद्धेः कथं तत्र स्मृतित्वनिबन्धनमप्रामाण्यं भविष्यति?

यत्तु **भाष्ये** सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षनिराकरणदशायामुक्तम्—*अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यादिति, न तत्र स्मृतेरप्रामाण्यं सूचितम्, प्रकारान्तरेणापि वैलक्षण्यसिद्धेः, तदपेक्षया च प्रसङ्गोपपत्तेः। यच्चापरं **भाष्यम्**—*इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत् स्वसमकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न तु सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनादित्यादि, तत्रापि परस्यानिष्टप्रसङ्गाय तदभिप्रायानुधावनेन विभज्योदाहरणं युक्तम्। यच्च **शास्त्रयोन्यधिकरणे** भाषितम्—*भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता? इति, इदमपि न साक्षात् सिद्धान्तकथनम्; नच याथार्थ्यं तत्र प्रतिक्षिप्तम्। एवमन्यदपि भाव्यम्। स्मृत्यप्रामाण्यवादिनोऽपि वैशेषिकास्तां याथार्थ्याद्विद्याकोटौ पठन्ति। तत एव च तदेकदेशिभिरपि तत्प्रामाण्यं स्वीकृतमिति॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये प्रथममाह्निकम्॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम्॥

प्रमाणसंख्या॥ एवं तावद्विवेचितं प्रमाणम्। **चार्वाका**स्तु प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमित्याहुः। तेष्वेव केचित् अनुमानस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावमिच्छन्ति; केचित्तु अप्रामाण्यम्। प्रत्यक्षमनुमानं च **काणादाः सौगताश्च**। तत्र पूर्वे शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावमाहुः; परे तु केचित् अन्तर्भावम्; केचिदप्रामाण्यम्। ते चागमं च **सांख्याः**, **भूयस**स्तानुवर्तिनश्च। तत्र वेदस्यानादित्वं पूर्वे परिजगृहुः; उत्तरे त्वीश्वरसृष्टताम्। तानिच स्मृतिं च **वैशेषिकैकदेशिनो**ऽस्मत्सिद्धान्तैकदेशिनश्च। स्मृतिरहितानि सोपमानानि तान्यक्ष**पाद**सूत्रस्वारस्यानुसारिणः। तान्येव सार्थापत्तिकानि **प्राभाकराः**। अनुपलब्धिषष्ठानि तान्येव **[कौमारिलाः] तौतातिताः**, तत्प्रलोभनरुचयो मायावादिनश्च। तान्येव संभवैतिह्ययुक्तानि पुराणशरणाः। अद्यतनप्रमाणपरिग्रहोपलम्भप्रक्रियेयम्। अनन्ते पूर्वापरकाले कः किमङ्गीकुर्यात्? किं वा बहिष्कुर्यात्? इति को जानात्यन्यत्र कृत्स्नसाक्षात्कारिणस्तस्मादेकस्माद्देवात्। इह च न्यूनवादिनस्तदवसरे निरस्ताः। अधिकतया पराभिमतानां तु अन्तर्भावो वक्तव्यः। तत्र यथा **प्रत्यभिज्ञा**दीनां प्रत्यक्षादिष्वेव निवेश इष्यते, एवमन्येषामपि॥

प्रत्यभिज्ञा॥ प्रत्यभिज्ञा तावत् ग्रहणात्मिकैवेत्येके। तथा हि—*प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतिरनुभव इत्यंशभेदोऽ[स्त्विति]स्ति चेत् इत्याशङ्क्य प्रत्युक्तं **श्रीविष्णुचित्तैः**—*[न ह्येकस्मिन्नेवार्थे ज्ञानस्यांशद्वयम्] यदि विषयभेदः, तदा अंशभेदः संभवेत्; ऐक्यमेव हि निरंशं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविषयः। कथं संस्कारः अपरोक्षधीजनकः? इति चेत्, न, [भवत्येव जनकत्वमि]चक्षुरादीन्द्रियसहकृतस्य संस्कारस्य ज्ञातुरैक्यात् तदिदमित्यपरोक्षधीहेतुत्वोपपत्तेः। **अपरोक्षार्थैक्यसाधिका**।

* सा प्रत्यभिज्ञा सोऽयं वै पुमानित्येवमात्मिका । संस्कारमात्राजन्यत्वान्न स्मृतिर्मानमेव तत् ॥ इति ।

दीपे च * अनुस्मृतेश्च इति सूत्रे भाषितम्—* प्रत्यभिज्ञानाच्च न घटादेः क्षणिकत्वम् ; तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते ; प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य कालद्वयसंबन्धविशिष्टमेकमेव वस्तु विषयः । न च तदित्यंशः स्मरणम्, इदमंशश्च ग्रहणम्, अतीतसंबन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावात् इति वाच्यम्, तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वस्फुरणात् । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तस्य पुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव । अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम् इति । अन्ये तु अत्र धीभेदबाध्यपरिहारौ मत्वा तदिदमंशयोस्तदंशे संस्कारान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् परोक्षरूपतया [इदमंशे च प्रत्यक्षरूपतया] चोभयात्मकत्वमाहुः । तन्मते संस्काराधीनप्रकाशा स्मृतिरिति लक्षणम्, अपरोक्षज्ञानं प्रत्यक्षम्, उभयलक्षणयोगात् प्रत्यभिज्ञायामुभयात्मकत्वम्, इति । अभ्युपगन्तव्यं चास्मत्सिद्धान्तिभिः सर्वैः प्रत्यक्षेतरज्ञानानां परोक्षापरोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रकाशत्वात्, सर्वज्ञानानां वेद्येतरांशापेक्षया च प्रत्यक्षत्वात् । उक्तं चेदं **श्रीविष्णुचित्तैरपि**—* स्वप्रकाशकं विषयप्रकाशकं चैकमेव ज्ञानम् ; तत्र स्मृतिरनुभूतिरिति कुतो भेदः ? इति परिचोद्य, * प्रकाशमानभेदादिति ब्रूमः ; यथा—गौरयमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रकारिप्रकारविषयभेदेन ज्ञानांशभेदः ; यथा च घटपटावित्येकस्मिन्नेव ज्ञानेंऽशभेदः ; यथा वा पराभ्युपगतभ्रमज्ञानेष्वधिष्ठानांशे प्रामाण्यम्, इतरत्राप्रामाण्यं चेति परिहारात् ; तथा *स्मृतेः स्वप्रकाशांशोऽपि संस्कारमात्रज एव, इन्द्रियादिप्रतिनियतकारणान्तराभावादिति परिचोद्य * नैवम्, ज्ञानानां प्रकाशमानत्वस्य स्वाभाविकत्वादिति परिहाराच्च । तस्मात् सर्वत्र विषयापेक्षयैव अपरोक्षत्वानुमितित्वस्मृतित्वादिविभागः । जातिसङ्करासङ्करादि तु दर्शनादर्शनाभ्यां व्यवस्थाप्यम्, औपाधिकसंकरादिवच्च । तदेवमुभयात्मकत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाऽप्युभयात्मिकेति ॥

प्रत्यभिज्ञाऽप्यभिज्ञावत् त्रिधा चाक्षादिभेदतः । तत्तत्संस्कारसंभेदमूलत्वान्नवधा भवेत् ॥
प्रत्यक्षतोक्तिर्**दीपादौ** प्रदर्शनपरेष्यताम् । न हि लिङ्गादिभिः सोऽयमिति ज्ञानं न जायते ॥
शब्दजं प्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य प्रवर्तते । शाखान्तराधिकरणन्यायश्च क्रतुविग्रयोः ॥
दीपादिष्विव सर्वत्र बाधकादेरसंभवात् । विगीतं प्रत्यभिज्ञानं प्रमा[णम]णं सविकल्पवत् ॥
करणाकरणादीनां कालभेदाद्युपाधितः । अविरोधान्न बीजादौ शक्यते भेदकल्पनम् ॥
अन्यथा देशभेदेन करणाकरणादिभिः । एकं जगति नैव स्यादिति स्यात् सर्वशून्यता ॥
तस्मात् विरुद्धसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञया । स्थिरत्वमात्मनां सिद्धं बाह्यानामपि वास्तवम् ॥

प्रतिसन्धानम् ॥ प्रतिसन्धानमप्यात्मगोचरं प्रत्यभिज्ञाविशेष एव ; योऽहमद्राक्षं स एव स्पृशामि, इत्येवमादिरूपत्वात् । प्रतिसन्धिरर्थद्वयविषयैकबुद्धिरित्येके । तत्रापि पृथगनुभूतानेकार्थगोचरैककर्तृकैकबुद्धिरिति पूरणीयमिति ॥

संवादः ॥ संवादो नाम ज्ञानजात्यन्तरमिति केचित् ; तदयुक्तम्, संख्यान्तरासंभवात् । यत्तु **वरदविष्णुमिश्रै**रुक्तम्—* गृहीतार्थविषयं शब्दकारणकं ज्ञानं संवाद इति, तदपि शाब्दावान्तरभेदे संज्ञाविशेषनिवेशमात्रपरम् ; नहि गृहीतार्थविषयत्वे शब्दशक्तिप्रसूतत्वमपैति ; गृहीतमात्रगोचरप्रमाणान्तरेऽपि तदन्यत्वप्रसङ्गात् ; भवति हि पर्वतोऽयमग्निमानिति शब्दश्रवणानन्तरं धूमं परामृशतोऽपि तादृशी बुद्धिः । तथा द्वितीययोगिप्रत्यक्षादावपि द्रष्टव्यम् । अनपेक्षितवादिकमपि श्रुतविषयानुमानादौ समम् । न चापेक्षायत्तं प्रामाण्यं भेदोऽभेदो वा? तृणादिप्रत्यक्षस्यापि तथा प्रसङ्गात्

इत्युक्तम् । किमर्थं तर्हि वेदानां वेदान्तानां चाप्राप्तविषयत्वं समर्थ्यते? इति चेत्, अतथाप्राप्तौ साक्षादप्रामाण्यप्रसङ्गात्; तथाऽप्राप्तावपि अनपेक्षिततया प्रेक्षावद्भिर्निरर्थकप्रयासभीरुभिस्त्याज्यत्वापातेन फलतोऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्, इति पश्य ॥

उपमानम् ॥ उपमानमपि यदि गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानम्, तदा स्मृतिः, तत्तद्वस्तुसंस्थानविशेषाद्यतिरिक्तस्य सादृश्यस्याभावात्, तस्य च पूर्वदृष्टत्वात्, स्मर्यमाणत्वाच्च । व्यवहारोऽप्यस्त्व-पूर्वः तत्तद्व्यवहारवत् प्रतिसंबन्धिविशेषपरामर्शोपाधिकः । यद्वा यो यत्सदृशः, स तद्गतसादृश्यप्रतियोगी; यथा- मिथः स्व-हस्तौ इति व्याप्तिसिद्धौ, गौरेतत्सदृशः, एतद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वात् इत्यनुमानात् स्मर्यमाणगतसादृश्यसिद्धिः । अन्यथा गृह्यमाणगतवैसादृश्यज्ञानात् स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरपि मानान्तरं स्यात् । सा चेत् अर्थापत्तिः, सादृश्यधीरपि तथा किं न स्यात्? इति । अथवा युगपदेव तत्सदृशोऽयमिति प्रत्ययेनैवोभयवृत्तिसादृश्यस्फुरणान्न तद्धेतुकम्, अन्यथा पृथगनु-भूतयोस्तदानीमप्रतीतसादृश्ययोः परस्ताद्युगपत् स्मर्यमाणयोर्युगपदेव प्रतीयमानसादृश्ययोः को निर्वाहः? तत्रापि वा प्र-माणान्तरं कल्प्यते? यथा गौः तथा गवयः, गोवत् द्विशफो न भवत्यश्वः, दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठो विकटाकृतिः पशुः क्रमेलकः, इति तु साधर्म्यवैधर्म्यधर्ममात्रविषयम् । त्रिविधमप्यतिदेशवाक्यमागम एव । यत्तु श्रुतातिदेशवाक्यस्य गवया-दावतिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम्, तच्च व्युत्पत्तिफलकमिति, तदप्यनुपपन्नम्, प्रागेव व्युत्पत्तिसिद्धेः । यत्तु—

* सादृश्यस्य निमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः । समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥

इति, तत्र निमित्तस्याप्रतीतित इति त्वसिद्धम्, गवयत्वादेरेव जातिविशेषस्य गोसादृश्याकारोपलक्षितस्य प्रथममेव वाक्यार्थ-तयाप्रतीतेः—गोसादृश्योपलक्षितः कश्चि[दर्थ]व्यक्तिविशेषो गवय इति हि प्रतीतिः । पश्चात्प्रत्यक्षितगवयस्य तद्वैशद्यमात्रमेव । उक्तं च **श्रीविष्णुचित्तैः**—* गोसदृशो गवय इति गोसादृश्यैकाधिकरणं सामान्यं वाच्यमिति व्युत्पन्नम्, प्रथमं वाक्या-र्थतया प्रतीतेः । गोसादृश्योपलक्षितस्यानिर्णये पश्चादप्यनिर्णयः । अन्यथानिर्णये तथा पश्चादपि । ततो वाक्यश्रवण-वेलायामेव निर्णीतम् इति । एवं चानभ्युपगमे कथमिन्द्रादिशब्दव्युत्पत्तिः? न ह्यत्र निमित्तभूतसंस्थानविशेषादि-दृष्टिः । न च नित्यं तत्राव्युत्पत्तिः, तदर्थविशिष्टवाक्यार्थाबोधापातात् । एवं नित्यातीन्द्रियविषयसंस्कारादिशब्दानामपि नित्यमव्युत्पत्तिरेव स्यात् । तत्र चेत् कथंचिन्निर्वाहः, तथाऽत्रापि । तत् सिद्धं नोपमानमतिरिक्तम् इति ॥

अर्थापत्तिः ॥ अर्थापत्तिस्त्वनुमानमेव; तथा हि- अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादककल्पनं नाम व्याप्याद्व्यापक-ज्ञानम्, अव्याप्यस्य तेन विनाऽनुपपद्यमानत्वाभावात्, अव्यापकस्य च तदुपपादकत्वायोगात्, इति । प्रमाणद्वयविरोधे सति विषयव्यवस्थापनमर्थापत्तिरित्यपि न वाच्यम्, प्रमाणयोः सतोर्विरोधाभावात्, विरुद्धयोरपि प्रामाण्यायोगात् । ननु देवदत्तस्य जीवने कुतश्चित् प्रमाणात् प्रमिते, जीवता क्वचित् स्थातव्यम्, इत्यविशेषेण देशसामान्यसंबन्धावगतौ गृह-मप्यास्कन्दन्त्यां मत्यां प्रत्यक्षे च गृहे तदभावं प्रतिपादयति स्पष्टो विरोधः, अतस्तच्छान्त्यै बहिर्भावकल्पनमर्थापत्तिः, इति; मैवम्, क्वचिदिति विदितस्य जीवनस्य नियमाभावात्, बहिर्विद्यमानतासन्देहे निश्चयरूपेण गृहाभावप्रत्यक्षेण प्रतिस्पर्धितुमसामर्थ्यात् । न च विरुद्धविषययोर्वास्तवं कुत्रापि समबलत्वं समस्ति । उभयाप्रामाण्ये तु कथंचित् स्यात् । आभिमानिकबलसाम्येऽपि तथैव । यदा वैषम्यग्रहः, तदा तत एव बलाबलसिद्धौ किमर्थापत्त्या साध्यम्? अतः केवल-निरवकाशविरोधिविशेषसन्निधौ सति सावकाशं सामान्यं सङ्कोचयितव्यमिति व्यवस्था स्यात् । साऽपि च तथैव व्याप्तेः, इत्यनुमानफलमेव; अन्यथा विरोधिविषयत्याग इवाविरोधिविशेषपर्यवसानादावपि मानान्तरक्लृप्तिः किं न स्यात्? एव-

मनभ्युपगमे च धूमानुमानादावप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गः । अग्निं विनाऽनुपपाद्यमानत्वस्य लिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणद्वयविरोधस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । धूमो हि कारणभूतं वह्निमाक्षिपति, प्रतिक्षिपति तु प्रत्यक्षम्, इति विरोधे पर्वतार्वाग्भागे वह्निरिति व्यवस्थाकल्पनस्यार्थापत्तित्वं स्यात् । व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण गमकता गमकस्यैव [तथा] धर्मान्तरयोगितया गम्यते इत्यादिभेदास्त्वाशामात्रकल्पिताः, इति । उक्तं च **श्रीविष्णुचित्तैः**—अर्थापत्तिरनुमानम् इत्यादि । केचित्तु केवलव्यतिरेकिणि अर्थापत्तिसंज्ञां निवेशयन्ति । तस्य प्रागेव निरासान्न प्रमाणवर्गानुप्रवेशः । अनुप्रवेशेऽपि वा न पृथक्त्वम् । यत्तु **आगमप्रामाण्ये** * अनुभवश्चेन्द्रियलिङ्गशब्दसदृशान्यथानुपपद्यमानार्थपूर्वकः इत्यादिषु उपमानार्थापत्तिपरिग्रहः प्रतिभाति, तदपि पूर्वपक्षप्रदेशगतत्वान्न सिद्धान्तत्वाय कल्पते ॥

अभावः ॥ अभावस्त्वस्मन्मते भावान्तरात्मा । स चाक्षादिभिर्यथासंभवं सिध्यति । अभावात्मना तु ग्रहणेऽपि प्रतियोगिस्मरणादिसहकारिसहितानि तान्येव प्रमाणानीति न तदतिरिक्तकल्पनावकाशः । अत एव हि प्रातर्गजाभावादिविज्ञानमपि निर्व्यूढम्; दृष्ट एव हि देशकालादिसंसर्गादिविशेषः पश्चात् प्रतियोगिस्मरणादिमतः पुरुषस्य तदभावात्मना धियमधिरोहति, स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावाद्वा; तत्र तदभावानुमानम् । एवमतिरिक्ताभावपक्षेऽपि निर्मूला प्रमाणान्तरक्लृप्तिः; सघटं भूतलमितिवत् अघटं भूतलमित्यपि ह्यपरोक्षा प्रतीतिः; न चाधिकरणग्रहणोपक्षीणमिन्द्रियम्, गुणादिष्वपि प्रसङ्गात्; अतिरेकवदनतिरेकेऽप्यज्ञातकरणत्वादीन्यनुमानानि च सुलभानीति ॥

संभवः ॥ संभवोऽप्यनुमानमेव, सहस्रे शतं संभवति इत्यादेः पूर्वानुभूतसहस्रशतव्याप्तिबोधनत्वात्, संभवति क्षत्रिये शौर्यमित्यादेः संदेहात्मकत्वेनाप्रमाणत्वात् । अविरोधनिश्चयरूपत्वेऽपि तदविरोधनिश्चायकप्रमाणान्तरे विश्रमः ॥

ऐतिह्यम् ॥ ऐतिह्यं तु प्रमाणमूलं चेदागमः; तदाभासमूलं चेत् तदाभासः ।

चेष्टादि ॥ एवं चेष्टालिप्यक्षरादिकमप्यभिप्रायवर्णविशेषाद्यविनाभूतमनुमानमेव । चेष्टायां तु **वरदनारायणभट्टारकै**रेवमुक्तम्—

* शाब्दस्य व्यवहारस्यानुकारश्चेष्टयाऽपि हि । क्रियते शाब्दविज्ञानयोगिनां स्वार्थबोधिका ॥
अनादिव्यवहारेषु चेष्टा विज्ञातशक्तिकाः । बोधिकाः स्युर्यथाऽऽध्यक्षमिति चेद्भवतो मतम् ॥
चेष्टा गिरो वा स्वीकार्याः परप्रत्यायनाय हि । अनादयो गिरामेवानादिता [ज्ञायते स] ज्यायसी तदा ॥
चेष्टा सामयिकी शाब्दव्यवहारानुसारिणी । अस्यैवं बोधिकेत्येवं भरताद्यागमे स्थिता ॥
दृश्यतेऽनादिराम्नायोऽस्मर्यमाणप्रणेतृकः । इत्यादि ।

तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—* व्युत्पन्नबोध्यबोधकनियमं चेत् चेष्टितं शाब्दम् । अनियतमपि सहदृष्ट्या स्मारकमिति न पृथगेष्टव्यम् इति । लिप्यक्षरेषु [च हि] तु अयं गकारः अयं घकारः इति वर्णात्मना ज्ञानमप्रमाणमेव । एतेन चिह्नेनेदमक्षरं जानीहीत्यभिप्रायेण लिप्यक्षरसंबन्धग्राहकाणां प्रवृत्तिः । ततश्च व्याप्तिसिद्धिः । एषा लिपिरेतद्वर्णविशेषाभिप्रायपूर्विका, भ्रमादिरहित [वर्णप्रत्ययव] वर्णाभिप्रायवत्पुरुषलिखितैतल्लिपित्वात्, संप्रतिपन्नव्युत्पत्तिकाललिपिवत्, इत्यादिरूपः प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

प्रतिभा ॥ यत्तु प्रतिभायामुक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**—

* ननु च प्रतिभा काचिद् यथार्था मान्यमिष्यताम् । बाह्यार्थनैरपेक्ष्येण बाह्यज्ञानक्षमाऽस्तु सा ॥

विशिष्टकालपुरुषाद्यपेक्षोत्कर्षसंभवा । सत्यम्, कालादिभेदस्तु दुर्विवेचोऽस्मदादिभिः ॥
सन्नप्यसौ व्यवहृतौ नोपयोगीत्युपेक्ष्यते । प्रतिभायाः फलं दृष्टं यदा प्रामाण्यनिश्चयः ॥
त[दा]दन्यतः कृतार्थत्वात् प्रेक्ष्यते न परीक्षकैः । पुण्येषु पुरुषेष्वेषा भूयिष्ठं सत्यदर्शिनी ॥
तस्मात् **पतञ्जलिः** प्राह प्रतिभा चेति तां प्रमाम् ॥ इति,

तदपि प्रागुक्तयोगिप्रत्यक्षविशेषविषयमेव । नन्वेवम्, तदपि प्रमाणत्रित्वं चतुष्ट्वं वाऽनुपपन्नम्, प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण द्वित्वस्यैव युक्तत्वात्, इति चेन्न, अतिप्रस[ङ्गित्वात्]ङ्गात् । तथा हि—

बहुष्वेकैकमुद्धृत्य तदन्येष्वैकराश्यतः । द्वैधक्लृप्तौ घटादावप्येवमेव प्रसज्यते ॥
अनुमानानुमानत्वशब्दाशब्दविभागतः । प्रमाणद्वित्वमेवं ते वद किं वा न रोचते ॥
प्रत्यक्षस्य तदन्याभ्यां वैजात्यग्रहणाद्यदि । तयोरपि स्वेतराभ्यां वैजात्यं स्फुटमेव नः ॥
अतोऽक्षलिङ्गशब्दाख्यासाधारणनिदानतः । उपलक्ष्यं प्रमात्रित्वं चतुष्ट्वं वाऽपि संस्मृतेः ॥
स्पष्टमस्पष्टमिति च जैना यद् द्वैधमूचिरे । तत् प्रत्यक्षपरोक्षत्वविभागान्न विशिष्यते ॥
अतो न तावति द्वैधे साधिते विवदामहे । परोक्षस्यैकमानत्वं दुर्वचं भेदसाधनात् ॥
नन्वध्यक्षेऽपि भेदोऽस्ति बाह्यान्तरविभागतः । दिव्यादिव्यतया चक्षुःश्रोत्रादिभिदयाऽपि च ॥
तद्वत् परोक्षस्यैकस्य प्रमाणस्य विभागतः । अनुमानागमभिदा कथं नाभ्युपगम्यते ॥
दत्तोत्तरमिदं किंच दृष्टमेतच्छ्रुतं त्विदम् । एतत्त्वनुमितं चेति लोकोक्तिरिह साक्षिणी ॥
यतः कुतश्चिद् वैधर्म्यं साधर्म्यमपि केनचित् । सर्वत्र सुलभं काममिहापि परिगृह्यते ॥
अतः स्मृत्यनुभूत्याख्यविभागादपि नोचितम् । प्रमाणद्वित्वमित्येवं प्रागुक्तैव सुपद्धतिः ॥
त्रिविधोऽनुभवश्चैव तन्मूला च तथा स्मृतिः । इति षोढा विभागे तु न विमन्यामहे वयम् ॥
अनुभूतिविभागेन तन्मूलायाः स्मृतेरपि । विभागस्य गतार्थत्वादेकराश्यमुदाहृतम् ॥
अतो हि तस्यास्तन्मूलेष्वन्तर्भावविवक्षया । प्रमाणवर्गं त्रित्वेन प्राञ्चः केचिद्विविञ्चते ॥

एवमन्यदपि चिन्त्यम्, इति । ननु अनेन किं प्रमाणचिन्ताक्लेशेन? अविमृश्यापि प्रमाणवर्गमुपलम्भान्वयव्यतिरेकादिवशात् पश्वादीनामिव मनुष्यादीनामपि लौकिकेष्वर्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रयोजनादिकं निरुपद्रवं सिध्यति । अलौकिकेष्वपि तत्तद्विधायकैस्तदनुग्राहकैश्च कल्पसूत्रादिभिश्चरितार्थधियां किमनेन पिष्टपेषणादिकल्पेन वृथा विमर्शेनेति चेत्, मैवम्;

अवकाशोपरोधाय तत्त्वोपप्लवमिच्छताम् । अविपर्याससिद्ध्यै च वि[चिन्त्या]शोध्या मानपद्धतिः ॥
प्रतिसंधाय च फलं प्रारम्भाह्निकदर्शितम् । साध्यप्रमेयसंशुद्ध्यै साङ्गे माने परिश्रमः ॥
प्रत्यक्षितसमस्तार्थैर्योगीन्द्रैरपि लङ्घ्यते । प्रमाणप्लवमा[रुह्य]लम्ब्य तत्त्वविप्लवसागरः ॥

तस्मादुक्तरीत्या शुद्धिः कर्तव्येति ॥

शुद्धन्यायनिषेविता श्रुतिशिरःशुद्धान्तसिद्धान्तिनी भद्राणां प्रतिपादनाय भजतु प्रत्यक्षतामक्षताम् ।
पत्यौ नित्यरसे समं करुणया पातिव्रतीं बिभ्रती सर्वग्रन्थिविमोचनी भगवती सा मे समीची[म, स्मृ]कृतिः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च स्मृत्यध्यायः चतुर्थः ॥

॥ अथ प्रमेयाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

एवं सपरिकरं प्रमाणं विशोधितम् । अथ प्रमेयं प्रदर्शयामः । तत्र यत् पुनः षट्सप्तादिरूपेण पदार्थान् विभज्य वैशेषिकादयश्चिन्तयन्ति, तन्न साक्षादपवर्गाङ्गमिति तैरेवाभ्युपेतम् । अपि च—

विद्यमानपरित्यागादसतां च परिग्रहात् । व्यामोह[न]ना विमर्शास्ते बहिष्कार्या मुमुक्षुभिः ॥
सावान्तरविभागेषु तत्तच्चिन्ताश्रमेष्विह । अविस्तराय दिङ्मात्रं दोषाणामभिदध्महे ॥

पदार्थाः ॥ यत् तत्राहुः—* अभिधेयः पदार्थः । स च भावाभावभेदेन द्विधा इति, तत्तावत् *असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दान्तराच्च इत्या**रम्भणाधिकरण**सूत्रेणाभावस्य पराभ्युपगताभावाभावस्येव भावान्तरत्वसमर्थनात् प्रतिक्षिप्तम् । यदपि च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपेण भावरूपाणां पदार्थानां षोढा परिसंख्यानम्, तदपि **वैशेषिकाधिकरणे** *समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः इति सूत्रकारैरेव समवायाख्यपदार्थान्तरदूषणेन परास्तम् । अभावतदधिकरणयोर्विशेषणविशेष्यभावसन्निधिविशेषादिशब्दवाच्यसंबन्धान्तरानुमानमपि समवायदूषणच्छाययैव दूषितमेव ॥

विशेषः ॥ यश्चान्योन्यमत्यन्ततुल्येषु मुक्ता[त्मा]दिषु मिथो व्यावृत्तधीजननाय द्रव्यत्वादिहेतुना विशेषाख्यः पदार्थः कल्प्यते, सोऽपि तुल्यन्यायतया सूत्रकारैर्दूषितप्राय एव । *महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् इत्यनुपपन्नपरमाणुद्व्यणुकादिप्रक्रिया[तिदेशेन] निदर्शनेनान्येषामपि तदभ्युपगतानामनुपपन्नत्वस्य सूचितत्वाच्च । अपि चानित्येषु द्रव्येषु तावज्जातिगुणादिभिरेव व्यावृत्तधीः सिध्यतीति नित्येषु हि **विशेषो**ऽन्यः कल्प्यते ; यथाऽऽहुः *नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्याविशेषा इति, तथाऽपि वेदान्तिभिर्दिक्संज्ञकविभुपदार्थान्तरानभ्युपगमादाकाशस्य च कार्यत्वादिश्रुतेः प्रकृतिविकारभूतपृथिव्याद्यंशविशेषातिरिक्तपरमाणुजालप्रतिक्षेपात् तथाविधपरमाणूनां चावस्थाप्रवाहस्यानाद्यन्तत्वान्न तत्र विशेषक्लृप्तिः । ततः कालात्मानौ परिशिष्येते । तत्रापि चेतनानां न कालतत्त्वमात्मतया भाति ; क्षणलवाद्यवस्थापरंपरायोगित्वपराक्त्वाचेतनत्वादिभिरेव तस्मात् स्वेषां स्वेभ्यश्च तस्य व्यावृत्तधीसंभवात् । अन्यथाऽन्येनापि कल्पितेन तदसंभवप्रसङ्गात् । अतः आत्मपरिशेषे तत्रापि जीवेश्वरयोरणुत्वविभुत्वनियाम्यत्वनियन्तृत्वाधेयत्वाधारत्वशेषत्वशेषित्वशरीरत्वशरीरित्वादिभिरनेकविधैर्धर्मभेदैर्व्यावृत्तधीसिद्धौ किमन्येन विशेषेण? तदत्यन्तसाम्यवत्सु मुक्तेषु नित्येष्वपि हि तत्साम्यस्यैव संरक्षणाय धर्मिग्राहकसिद्धा यावदात्मभाविनस्तेते विशेषा न परित्यक्ताः । न चेश्वरद्वैतम् ; येनेश्वराणां मिथो व्यावृत्तप्रतीत्यै विशेषं कल्पयिष्यामः, एकस्यैव सर्वदेशकालेष्वेकातपत्रतया सर्वश्रुतिसिद्धत्वात्, अस्यैव च सामान्यशब्दैर्विशेषशब्दैश्च रूढितो योगतस्तत्तद्वस्तुविशिष्टत्वादिना च तत्तत्प्रकरणानुगुणं **शारीरके** प्रतिपाद्यत्वस्थापनात् । जीवेष्वपि बद्धानां मिथो भेदस्तत्तत्सुखदुःखधीच्छावैचित्र्येण व्यक्तः । बद्धमुक्तयोश्च किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभिः, मुक्तानां नित्यानां च विशुद्धेरादिमत्त्वानादिमत्त्वाभ्यामेव विभक्तधीसंभवः । मुक्तदशायां नित्येभ्यः किं वैषम्यमिति चेत्, किं तेन? प्राक्तनेन तत्तदात्मवर्तितया प्रत्यक्षितेन गुणादिभेदेन तदन्यव्यावृत्तधीसिद्धेः । सिद्धैरपि तद्व्यवहारे प्राक्तनोपाधिभेदैरेव तत्तत्प्रमाणप्रमितैः प्रतिसंहितैः सर्वनिर्वाहात् । एतेन मुक्तानां मिथो विभक्तबुद्धिरपि निर्व्यूढा ; न हि तेषामेकरूपः प्राक्तनः संसारः ; विषमविपाकसमयानाद्यसंख्यातकर्मप्रवाहवैचित्र्यप्रतिनियतदेशकालस्वरूपसुखदुःखतत्कारणादिसंततेरेव मिथो व्या-

वर्तकत्वात्। तदतद्विभागो हि तत्कालवर्तिनैव धर्मेणेति न नियमः, अतत्कालवर्तिनाऽपि तन्निष्ठतयोपलभ्यमानेन तत्सिद्धेः; न ह्यतीतः संसारो मुक्तात्मस्वरूपमुपलभमानैर्नोपलभ्यते, उपलभ्यमानो वाऽन्यनिष्ठः प्रतिभाति। अथ नित्येषु मिथः का वार्ता? साऽपि कुशलैव। तेषामपि हि सत्यसंकल्पानां विचित्राः संकल्पेच्छादय ईश्वरस्येवानियतदेशकाल-विषयापर्यनुयोज्यसामग्रीका अनाद्यनन्तसंतानवन्तः सन्तीति किमन्येन विशेषेण? अपि च यद्दर्शने यत्र यदारोपो न भवति स हि तस्य ततो भेदः। स एव च विशेषः। स चेत् स्वरूपभूतोऽहंत्वमादिरूपेण भातः परारोपं प्रतिरुन्ध्यात्, कस्ततोऽन्यस्ततो विशेषस्तस्य? एवमनभ्युपगमे विशेषक्लृप्तावपि का गतिर्वैशेषिकस्य? स्वपरनिर्वाहकास्ते विशेषा इति चेत्, किं त एव? अपिच पृथक्त्वे विद्यमाने किं तैर्विशेषैः? पृथक्त्वस्यैकजातिसंगृहीतत्वान्न ततोऽपि व्यावृत्तधीरिति चेत्, तर्हि ततो न क्वचिदपि स्यात्। विशेषेष्वपि वा विशेषत्वाक्रान्तेषु कस्ते निस्तारः? विशेषत्वं नाम जातिर्नास्तीति चेत्, किं तत्? उपाधिरिति चेत्, किं ततो न संग्रहः? तथा सति क्वचिदपि तन्निबन्धनानुवृत्तधीभङ्गप्रसङ्गात्। एव-मन्योन्याभावेनापि गतार्थता दुस्तरेति परास्तः पराभिमतविशेषः॥

सामान्यम्॥ सामान्यमपि परोक्तं सूत्रकारैरेव निरस्तप्रायम्; तथा हि- *तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्या-दिभिः सूत्रैः कार्यदशायामुपादानस्यावस्थान्तरापत्तिमात्रमेव, न पुनः पराभिमतमवयव्याख्यं द्रव्यमस्तीति समर्थनात् घटाद्यव-यव्यभावे तदाश्रितघटत्वादिसामान्यमवयविसमवेततयाऽभ्युपगतगुणादयस्तदुभयारम्भप्रक्रियाजालं च निर्मूलितम्। यच्चोपा-दानस्य घटत्वादिरूपमवस्थान्तरं संयोगविशेषादिरूपम्, तत् परैरपि कार्यतयाऽभ्युपेतमुपलम्भादिभिश्च तथैव सिध्यतीति न तत्रापि नित्यत्वकल्पनावकाशः। ननु सर्वेषां द्रव्याणां स्वरूपतोऽनाद्यनन्तत्वात् कार्यद्रव्यत्वात्मत्वादिमात्रमेव शिष्यते। गुणेषु नित्येष्ववस्थारूपेषु चानुवृत्तप्रत्ययनिमित्तं किमिति चिन्त्यम्। तत्रैवं भाषितं **शारीरकाधे**- *संस्थानातिरेकिणो-ऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्, तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः। संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयमिति। एतदुक्तं भवति—किं संस्थानातिरिक्तं सामान्यं विविक्तस्फुटप्रत्यक्षाध्यवसायभेदादङ्गीक्रियते, उतोपपत्तिबलादिति; नाद्यः, असिद्धेः; नान्त्यः, अन्यथासिद्धेः। अतिरिक्तसामान्यमभ्युपगच्छतोऽपि हि तदुपलक्षणं संस्थानमिष्टं दृष्टं च। प्रतिव्यक्तिनियतं संस्थानं कथमनुवृत्तप्रत्ययकारणमिति चेत्, कथं वा तज्जातीयस्य लक्षणं भवति? अनुवृत्तजात्यन्तरसंगृहीतोपाधिरूपतयेति चेत्, तावतैव गवादिव्यवहारसिद्धौ किमन्येन? तथाऽप्यनन्ततोऽनुवृत्तं सामान्यं क्वचिदभ्युपगन्तव्यम्, यत्रानन्यथासिद्धिः; अन्यथोपाधिसंग्रहस्याप्यसंभवादिति चेत्, तवापि वा तत्र सामान्यमुपलक्षणेन संगृह्यते न वा? पूर्वत्रान्यथासिद्धिरनव-स्थितिश्च। उत्तरत्र नियामकादर्शनाज्जातेराश्रयव्यवस्था न स्यात्। व्यावृत्तानामपि स्वभावत एव कासांचित् व्यक्तीनां तद्व्यञ्जकत्वनियतिरिति चेत्, स एव स्वभावः किं न व्यवहारं नियच्छेत्? निर्विषयः कथं व्यवहारः स्यादिति चेन्न, तासामेव व्यक्तीनां विषयत्वात्। व्यावृत्तानामनुवृत्तव्यवहारविषयत्वे सर्वत्र विषयव्यवस्था भज्येतेति चेत्, व्यावृत्ताना-मनुवृत्तव्यञ्जकत्वे सर्वत्र तद्व्यक्तिः किं न स्यात्? संबन्धासंबन्धाभ्यां नियमादिति चेन्न, संबन्धस्यापि समवायनाम्नः सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् तत्राप्यभिव्यक्तिप्रतिनियमस्य मृग्यत्वात्, नानासमवायवादेऽपि व्यक्तिस्वभावनियमस्य दुस्त्यज-त्वात्। तथाऽपि दृष्टैकगोव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरे सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं कथं स्यात्? अयं गौरित्येकव्यक्तौ व्युत्पादितश्च कथं व्यक्त्यन्तरेऽपि तच्छब्दवाच्यतां प्रतीयादिति चेत्, तवापि वा कथम्? एकधर्मसमवायादिति चेत्, तेनैव धर्मेण

स्वतो मिलितस्य समवायस्यैकस्यैव नित्यं सर्वत्र वृत्त्यभ्युपगमेन सर्वत्र सर्वव्यवहारसङ्करप्रसङ्गात् । कासांचिदेव व्यक्तीनां तद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्यात् व्यवस्थोक्तिरिति चेत्, तर्हि तासामेव व्यक्तीनां प्रतिसन्धानव्यवहारयोर्विषयत्वमस्तु । तथा सति भ्रान्तत्वं तयोः स्यादिति चेन्न, तद्व्यक्तित्वेन प्रतिसन्धानादेरभावात् ; अपि तर्हि तथात्वेन व्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं तथात्वं नामान्तरेण जातिरेव स्यादिति चेत्, तज्जातिव्यञ्जकं तत्तदेकव्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं किं न जात्यन्तरं स्यात्? उपाधिविशेष एवायं प्रतिनियताश्रय इति चेत्, एवं तर्हि प्रतिनियतप्रतियोगिकं स्वभावनियतं परस्परस्मारकत्वमुपजीव्य तज्जातीयतया प्रतिसन्धानव्यवहारोपपत्तौ किमन्यकल्पनेन? तत्स्मारकतदितरविभागः कुतस्त्य इति चेत्, तद्व्यञ्जकतदितरविभागस्ते कुतस्त्यः? दर्शनादर्शनायत्त इति चेत्, तुल्यम् । संबन्धसादृश्ययोरभावे कथं स्मारकत्वमिति चेत्, तयोर्वा कथम्? सदृशसहानुभूतदर्शनस्य संस्कारोद्बोधकत्वादिति चेत्, तदपि कुतः? कार्यदर्शनात् कल्प्यत इति चेत्, तुल्यम्; अन्यथा [संबन्धसादृश्ययोरेकमुपादाय] संबन्धं सादृश्यं वैकमुपादाय तदन्यस्य कथं स्मारकत्वमिति चोद्यस्य दुर्वारत्वात् । न चात्र सादृश्यं नाङ्गीकुर्मः, सौसादृश्यरूपत्वाभ्युपगमात्सामान्यस्य । नामान्तरेण पराभिमतजातिस्वीकार इति चेत्, व्यावृत्तानां संनिवेशादीनामेव प्रतिनियतप्रतियोगिस्मारकस्वभावतया सादृश्यरूपत्वात् । गवयादेरपि तर्हि गोजातीयत्वादिप्रसङ्ग इति चेन्न, सादृश्यसौसादृश्यविभागस्य सांप्रत्ययिकस्य सर्वसम्मतत्वादिति । एवं सामान्यादिषु **सूत्रकारा**दिभिर्निरस्तेषु परिशिष्टा द्रव्यगुणकर्मरूपास्त्रयः पदार्था इति केचिदाचार्याः ॥

कर्म ॥ अन्ये तु मन्यन्ते—यथा तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धतया ते पदार्था **भाष्यकारादिभि**र्निरस्यन्ते, तथा कर्मापि, इति, ये तावदिह सर्वत्र सूर्यपरिस्पन्दादिवदप्रत्यक्षं कर्म फलानुमेयमिच्छन्ति । तत्र यया सामग्र्या कर्मणः सिद्धिरभिमता तयैव दृष्टं कर्मफलं साध्यताम्, किमन्तरा कल्पितेन कर्मणा? तथाऽपि चेत् क्लृप्तिः, अन्यत्रापि कालविप्रकर्षादर्शनेऽपि सामग्रीकार्ययोर्मध्ये अन्यस्य क्लृप्तिप्रसङ्गः; तथैव च तत्रापीत्यनवस्था स्यात् । येच प्रत्यक्षं कर्मेत्याहुः, तैरपि नूनं कर्मफलत्वेनाभ्युपगतसंयोगविभागातिरिक्तं निपुणनिरीक्षणेऽपि नोपलभ्यत इति मन्यामहे । चलतिप्रत्ययोऽपि हि तावतैव चरितार्थः । न च वाच्यं यावत्संयोगं चलतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति, पूर्वदेशविभागपूर्वकदेशान्तरसंयोगप्रथमक्षणविषयत्वात् तत्प्रत्ययस्य । ततएव ह्युत्तरका[ल]ले संयोगे वर्तमानेऽप्यचलदिति भूतानुसन्धानमुपपन्नम् । ननु प्रवाहमध्यस्थिते स्थाणौ पूर्वसलिलस्कन्धवियोगः उत्तरसलिलस्कन्धयोगश्च दृश्यते, न च तत्र चलत्वमिच्छामः । व्योमादय एव स्थिरदेशत्वेन विवक्षिता इति चेन्न, प्रवाहस्य ततो विशेषादर्शनात्; लौल्यं विशेषः इति चेत्, तर्हि संयोगविभागातिरिक्तं लौल्यरूपं कर्म प्रत्यक्षमिति कथं तदपह्नवः? इति । तत्राऽहुः—या नाम कर्मसामग्री त्वयेष्यते सा तत्तत्कर्मफलतयाऽभिमतं संयोगविशेषमुत्पादयन्ती नियतस्वभावमेव तमुत्पादयति । अत एक एव संयोगोऽनेकनिष्ठोऽपि सन् क्वचिच्चलतिप्रत्ययं क्वचित् संयोगमात्रप्रत्ययं च जनयति, यथैक एव समवायो गुणगुणिभ्यामविशेषेण स्वतो मिलितोऽपि सन् क्वचिदाश्रयप्रत्ययं क्वचिदाश्रितप्रत्ययं च जनयति, न ह्याश्रयभाव आश्रितभावो वा समवायस्वरूपातिरिक्तः, तद्वदिहापीति । वयं तु ब्रूमः—अप्रत्यक्षकर्मवादस्तावत् प्रागुक्तदूषणादयुक्तः । प्रत्यक्षं तु कर्म स्वरूपतो दुरपह्नवम् । तत्र **भाष्या**दिष्वतिरेकविधिनिषेधादर्शनादर्थान्तरविरोधाभावाच्चोदासितव्यमिति । इदं तु मन्यामहे—अतिरेकेऽपि गुणवर्गात्त राश्यन्तरं कर्म, विभाजकाभावात्, स्वेच्छाकल्पितविभाजकस्य सर्वत्र सुलभत्वेन यथाभिमतमेकं गुणमु[द्धृत्य]भयं वाऽङ्गीकृत्य राश्यन्तरकल्पनप्रसङ्गात्, गुणावान्तरवैचित्र्यस्य गुणत्वविरोधाभावात् । अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः इति ॥

अभावोक्तन्यायेन दूषणीये । **परत्वापरत्वे** अपि सुखादिच्छायया ; न हि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नदेशकालविशेषसंबन्धातिरिक्ते परत्वापरत्वे पश्यामः । तत्कल्पने च प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयोऽपि हि बहवो गुणास्तुल्यन्यायाः कल्प्याः स्युः । एवं सदसद्गुणप्रदर्शनप्रक्रियया **संख्यापरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां** तत्त्वमवसातव्यम्, इत्यद्रव्येष्वेषा दिक् ॥

अथ **द्रव्याणि** विमृश्यन्ते ॥ तत्र तावत् **कौमारिला**भिमतविभुशब्दाख्यद्रव्यवादः शब्दस्याचिदवस्थाविशेषत्वेन श्रुत्यादिसिद्धत्वान्निराकार्यः । **आत्मसिद्धौ** तु शब्दस्य धर्म्यतिवर्तित्वगतिमत्त्ववादस्तदाश्रयभूतावयवद्वारेणेति नेतव्यः । यत्तु—* तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

इत्याहुः, तदेतत् द्रव्यं तावदभ्युपगच्छामः ; तथा ह्युक्तं **वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे**—

* तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च ददृशे ।

अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति ।

एतेन वियति विततानां सूक्ष्माणां पृथिव्यवयवानां कृष्णो गुणस्तम इति पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः ; साश्रयस्यैव तस्य ग्रहणविरोधाभावात्, गुणमात्रतया च कस्याप्यनुपलम्भात् । स्पर्शरूपरसानां च शब्दगन्धवद्भ्रान्तौ प्रमितौ वा निराधारग्रहणादर्शनाच्च इति । एवं द्रव्यत्वे सिद्धे कृष्णवर्णस्य द्रव्यस्य पृथिवीत्वमेवाभ्युपगन्तुमुचितम्, *यत् कृष्णं तदन्नस्य इति श्रुतेः । यद्यपि पृथिव्यां पाकविशेषवशात् शुक्लादिरूपं भवति ; तथाऽपि कृष्णरूपं नान्यत्र पाकादपि भवति ; आकाशादिषु नैल्योपलम्भोऽपि हि पञ्चीकरणमूलपृथिवीसंसर्गात् । * आकाशे चाविशेषात् इति सूत्रे भाषितम् * अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वेऽप्यविरोध इति । नन्वेवमाकाशमेव द्रव्यान्तरसंसर्गान्नीलं तम इत्युपलभ्यत इति स्यादिति चेत्, न स्यात्, आकाशे तम इति पृथगुपलम्भस्वारस्यात्, द्रव्यान्तरत्वे तु कल्पनागौरवात्, अन्ततोऽत्रापि पञ्चीकरणेन द्रव्यान्तरसंसर्गस्याभ्युपगतत्वाच्च इति । स्पर्शानुपलम्भस्तु इन्द्रनीलालोकदुर्दिनातपादेरिवानुद्भवादेरपि स्यात् । न च पार्थिवरूपस्य सर्वस्यालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमः कल्प्यः, करणवैचित्र्यादिव विषयवैचित्र्यादपि व्यवस्थोपपत्तेः । दिवाभीतानां विशिष्टाञ्जनरञ्जिताक्षाणां चालोकनिरपेक्षमेव चक्षुषैव पदार्था गृह्यन्ते । आलोकाभावमात्रे च तमसि तमोज्योतिषोर्निवृत्तिवचनं च व्याहन्येत ; प्रतिनियतनैल्यारोपकल्पनाप्रयासश्च । अतः पृथिवीविशेषत्वं तमसो युक्तम् । **पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि मनश्च** त्रिगुणद्रव्यपरिणतिविशेषतया श्रुत्यादिसिद्धत्वान्न पृथग्द्रव्याणि । तत्र चावयव्याख्यं भौतिकद्रव्यम् * तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैर्बुद्धिशब्दान्तरादेरन्यथासिद्ध्याद्युपपादनेन निरस्तम् । * महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् इत्यादिभिश्च पराभिमतः परमाणुः । अतः परिणामविशेषादुपलम्भयोग्यत्वायोग्यत्वादिदशाविशेषयोगि प्रकृत्यादिसंज्ञं द्रव्यं विचित्रव्यवस्थितक्रमसमष्टिव्यष्टिरूपमवतिष्ठते । **दिक्तत्त्व**मपि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नास्तत्तद्देशविशेषा एव, अतिरिक्तकल्पकानां परापरप्रत्ययविशेषादीनामन्यथासिद्धेः । दिगुत्पत्तिश्रुतिश्च तदुपाधिकतन्निर्वाहकसृष्ट्योपपन्ना ; अन्यथा द्युपृथिव्यन्तरिक्षादिवत् त्रिगुणपरिणतिविशेष एव स्यात्, न पृथग्द्रव्यता । न चैवं कालेऽपि प्रसङ्गः, नित्यस्य कालस्य भगवत्पराशरादिभिः पृथक्परिसंख्यानात् । तस्य प्रकृतिपरिणतिविशेषत्वादिपक्षास्तत्पूर्वापरकालावश्यंभावात् श्रुत्यादिबलाच्च प्रत्युक्ताः । अतस्त्रिगुणकालात्मा चेति त्रीणि सिद्धानि । **ईश्वरस्य तु पृथक्संख्याने चत्वारि** । तस्य हि चेतनत्वादिभिः संग्रहसंभवेऽप्य [नन्तप्रकारात्यन्त] वान्तर-

वैलक्षण्यज्ञापनाय पृथक्संख्यानं प्राचामनादिवाचां च, अन्यथा प्रक्रियान्तरेणाचेतनेष्वपि संग्रहप्रसंगात् । विविक्तं च भगवता **पराशरेण**—

* परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ।। इति ।

एवं **धर्मभूतज्ञाना**ख्यमपि द्रव्यमजडत्वाविशेषेऽपि स्फुटतरवैधर्म्यान्तरबलात्पृथग्गणयन्ति । तस्याद्रव्यत्ववादः केषांचिन्**नाथमुनियामुनमुनिभाष्यकारादि**प्रबन्धविरोधात्प्रायः परचित्तरञ्जनार्थः । **शुद्धसत्त्वाख्य**स्य च द्रव्यान्तरस्य परविग्रहादियाथार्थ्योपदेशप्रवृत्तनिरुक्ताद्यागमसिद्धत्वात् सूक्ष्मत्रिगुणावस्थाविशेषादिपक्षा बहिष्कार्याः । अतः षडेतानि द्रव्याणि । भोक्तृभोग्यनियन्तॄणां सदात्मनैकद्रव्यत्वादिपक्षा अपि निर्विशेषसन्मात्रपक्षवत् व्याघातश्रुतिविरोधादिभिर्बहुशो **भाष्यादिषु** निरस्ताः । तत्र त्रिगुणशुद्धसत्त्वे स्वनिरुक्त्यैव लक्ष्ये । क्षणलवाद्यात्मा **कालः** । अणुर्ज्ञाता **जीवः** । विभुस्त्वीश्वरः । जानातिव्यवहारासाधारणकारणं व्यवहार्यविशेषो **मतिः** । एवं त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिरूपेण षोढा द्रव्यविभागः । एवं प्रमाणमार्गघण्टापथेन द्रव्याद्रव्यरूपप्रमेयग्राममधिजिगमिषतां न कुदृष्टिबाह्यकल्पितकूटयुक्तिगर्तनिपात इति ।।

।। इति न्यायपरिशुद्धौ प्रमेयाध्याये प्रथममाह्निकम् ।।

।। अथ द्वितीयमाह्निकम् ।।

प्रमेयम् ।। अत्र यद्यपि प्रमाविषयः प्रमेयमिति व्युत्पत्त्या आरोपिताकारव्यवच्छेदार्थया अनारोपितरूपं सर्वं प्रमेयम्, तथाऽपि निःश्रेयसान्तरङ्गतया तदर्थिभिः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयमिह विवक्षितम् । यद्विषयेण भ्रमेण संसरामः, यद्विषयेण च तत्त्वज्ञानेनापवर्ज्येमहि, तदिह नः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयम् । तच्च द्वादशविधमुक्त**माक्षपादे**—* आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति । तत्र चेतन आत्मा । स द्विधा- ईश्वरोऽनीश्वर इति । जगत्कर्ता ईश्वरः । जगद्व्यापाररहितश्चेतनोऽनीश्वरः । यच्चैतन्यसमानाधिकरणं यदपृथक्सिद्धं यद्द्रव्यं, तत् तस्य शरीरम् । तत् द्विविधं—कर्मजम्, अकर्मजं चेति । आद्यमस्मदादीनाम् । द्वितीयमीश्वरादीनाम् । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकं द्रव्यमिन्द्रियम् । तदेकादशविधम्—पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । इन्द्रियगोचरा इहार्थाः ; ते च शब्दादयो गुणाः तद्विशिष्टानि च । अर्थप्रकाशो बुद्धिः । स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः । मनोवाक्कायानां पुण्यापुण्यरूपो व्यापार इह प्रवृत्तिः । तथाविधप्रवृत्तिहेतवो दोषाः । ते च संग्रहाद्रागद्वेषमोहाः । पूर्वदेहं विहायोत्तरदेहप्राप्तिः प्रेत्यभावः । प्रवृत्तिसाध्यं फलम् ; तदेव पुरुषेण प्रवृत्तिफलतयोद्दिष्टं प्रयोजनम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । तत्र सुखतत्साधनादिकमपि विषसंपृक्तमधुवत् प्रभूतानर्थानुषङ्गित्वात् दुःखमेव मुमुक्षुणा भाव्यमिति तस्यापि प्रतिकूलवेदनीयत्वम् । दुःखान्तरकारणासमानाधिकरणा दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । स च स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकसमस्तविभूतिगुणविशिष्टनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवगर्भ इति परमः पुरुषार्थः । तत्पूर्वको वा तादृशब्रह्मानुभवोऽपवर्ग इति । एतदेव च प्रमेयं संग्रहाच्चतुर्धा विभज्य केचिदनुसंदधते—हेयम्, तस्य निवर्तकम्, हानम्, तस्योपायः इति । ये तु कणचरणादयः षट्सप्तादिरूपेण सर्वान् पदार्थान् विभज्य परीक्षन्ते, ते सामान्यविशेषसमवायादीनां पदार्थान्तरत्वप्रतिक्षेपेण निरस्ताः । ततश्च द्रव्यगुणकर्माणि त्रीण्येवावशिष्यन्ते । तत्रापि कर्मणः संप्रतिपन्नगुणातिरिक्तत्वपक्षेऽपि संस्कारादिगुणावान्तर-

विशेषवत् गुणपक्षकक्षीकारात् द्वौ पदार्थौ । तत्र च गुणशब्दस्यापृथक्सिद्धविशेषणमात्रव्युत्पन्नस्य तथाविधेषु केषुचिद्द्रव्येष्वपि वृत्तेर्द्रव्यगुणरूपेण विभागानौचित्यात् द्रव्यमद्रव्यमित्येव पदार्थविभागमाद्रियामहे, ईदृशस्य तु विचारस्यापवर्गे परम्परयोपयोगः । मुमुक्षूणां प्रधानतमं तु प्रमेयं विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति मन्वानो भगवान् **बादरायणः**—* अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्युपक्रम्य तदेव सप्रकारं निरूपितवान्; तत्प्रकारतयैवान्यत् प्रमेयम् । केचित्तु देहात्मविवेकक्रमानुसारेण * भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा इति श्रुतिप्रक्रियया च त्रिधा तत्त्वं विभज्य चिन्तयन्ति, तत्रापि सप्रकारद्रव्यचिन्तनादद्रव्यचिन्ताऽप्यन्तर्भवति । तत्तुल्यन्यायतया कालचिन्ता च । तदभिप्रायेण कालस्य पदार्थविशेषणतयैव समस्तवस्तुप्रतीत्यन्तर्भावान्न पृथगस्तित्वादयो वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः । * कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्यः- इति जैननिराकरणसमये **भाष्यकारै**रुक्तम् । ततश्च ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति वा चिदचिदीश्वरभेदेन त्रीणि तत्त्वानीति वा पश्यतां न कश्चिद्विशेषः, स्वरूपभेदस्य विशिष्टैक्यस्य चोभयेषामभिमतत्वात् । अत एव---

* प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः । रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥

इत्याद्यनुसारेण चतुर्धा पञ्चधा वा विभज्य चिन्तयतां कार्यविशेषैः सह पञ्चपट्सप्तविंशत्यादिसंख्यां निवेशयतां च पूर्वाविशेष एव । श्रूयते च---

* तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ इति ।

प्राप्यं, प्राप्ता, प्राप्त्युपायः, निवर्त्यं, फलं चेति केचित्पञ्चधा प्रमेयं परिसंचक्षते । संबन्धविशेषेण सहान्ये षोढेति ॥

अथायमपरः प्रवृत्त्यर्थः संग्रहोऽनुष्ठानपरिहारान्तरङ्गः; तथा हि—हितमहितं च प्रकर्षेण मेयम । तत्र लौकिकहिताहितयोरन्वयव्यतिरेकायुर्वेदनीतिशास्त्रादिकं प्रमाणम्; तदपि योगसाधनभूतशरीररक्षणार्थं मुमुक्षुणाऽपि श्रुतिस्मृत्याद्यविरोधेनानुसरणीयम् । अलौकिकहिताहितयोस्तु वेदाः प्रमाणम् । तदुपबृंहणतया स्मृतीतिहासपुराणानि च । यच्च श्रुतिविहितम्, तदखिलमपि यथाधिकारं हितम् । यच्च तन्निषिद्धम्, तदखिलमप्यहितम् । नन्वभिचारादिकर्मणामनर्थहेतूनां क्षुद्रपुरुषार्थसाधनानां च काम्यानां कर्मणां कथं हितत्वम्? उच्यते; अधिकारिविशेषमपेक्ष्य हि सर्वो विधिर्निषेधश्च; यथोक्तम्- * त्रैगुण्यविषया वेदाः इति । यो हि सुखं दुःखनिवृत्तिं चेच्छति तस्य तत्साधनमपेक्षमाणस्य लौकिकेषु साधनेषु प्रवृत्तस्य तेषां निरयादिहेतुभूतानर्थहेतुत्वेन तत्परिहारायानर्थहेतुत्वरहिताः सुखाद्युपायाः प्रतिपाद्यन्ते । एवं काम्यकर्माणि पारलौकिकानि दृष्टसजातीयतदधिकफलार्थतया दृष्टानर्थावहसुखप्रवृत्तिप्रतिबन्धौपयिकत्वात् हितान्येव रागिणाम् । तथा ऐहलौकिकान्यपि चित्रादीनि । कारीर्यादीनि तु जगद्धितान्यपि । अभिचारकर्मणोऽपि हिंसादियुक्तस्यापि स्वरूपतो नानर्थहेतुत्वम्, तदङ्गपशुहिंसादेरग्नीषोमीयादिवद्विधिप्राप्तत्वात्; अपि तु स्वसाध्येनाप्राप्तविषयवधादिना । तदपेक्षया चाभिचारो निषिध्यते । सोऽपि हि क्वचिदवश्यकर्तव्य एव, * षट्स्वनभिचरन् पतेत् इत्यादिदर्शनात् । अतश्च मुमुक्षोरपि रक्षकक्षत्रियाद्यभावे राक्षसाद्यभिभवे चात्मरक्षणार्थमभिचारः कर्तव्य एव, * सर्वत एवात्मानं गोपायेत् इति शास्त्रात्; अन्यथा अहरहरनुष्ठेयस्याप्रयाणादनुवर्तनीयस्य कर्मादेरुच्छेदप्रसङ्गेनोपायानिष्पत्तेर्मोक्षासिद्धिप्रसङ्गात् । वृष्ट्यन्नादिदृष्टार्थानि च सर्वाण्युपासननिष्पत्त्यौपयिकतया तत्तदपेक्षायामनुष्ठेयानि । पारलौकिकानि तु तत्फलाभिसंधिविरहेण कर्मयोगानुष्ठानदशायां नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य कर्तव्यानि । नैमित्तिकानि हि सर्वाणि प्रसक्तानर्थपरिहारार्थतया सर्वहितान्येव । एवं नित्यानि, उत्तरकर्माधिकारार्थत्वादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वाच्च । अतः श्रुतिविहितं स्ववर्णाश्रमोचितं

सर्वं हितमेव। अत एव हि स्मरन्ति—* शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रतः इति। एवं स्थिते प्रवाहानादिसामग्री-चक्रवशादनियतसमयसमागतसकलसैद्धान्तिकसमालम्बनीयसुचरितपरिपाकनिवृत्तप्रतिबन्धपरमपुरुषकटाक्षविशेषसमुन्मिषित-सत्त्वसामर्थ्येन करतलामलकवदालोकितहेयोपादेयविभागस्यानाद्यनन्तबहुविधदुर्विषहदुःखानुषङ्गदूषिताल्पास्थिरसांसारिक-सुखमयविषमधुविरक्तस्य समस्तदुरितवर्गापवर्गायमाणनित्यनिरतिशयानन्दमुकुन्दचरणारविन्दसेवामकरन्दलम्पटस्य यथा-शक्ति वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकनिषिद्धपरिहारसहकृतं दर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृतिरूपं भगवदुपासनं हिततमं विहितम्। तच्च सदक्षरन्यासवैश्वानरमधुभूमदहरादिभेदेन बहुविधं त्रैवर्णिकसर्वाश्रमसाध्यम्। तस्य च महनीयविषयनिरतिशय-प्रीतिरूपत्वेन भक्तिशब्दवाच्यत्वम्। अयमेव च परमो योगस्त्रय्यन्तानुविधायिषु सर्वेषु मोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यते। यथाऽऽह भगवान् **पराशरः**—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः। तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते॥ इति।

स्मरति च भगवान् **शाण्डिल्यः**—

* ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्मा तथेदृशः। तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः॥ इति।

तत्र चिदचिद्विवेकादिमात्रे **सांख्यमु**पकुरुते। यमनियमादिसमाधिपरिकरशोधने **योगः**। इतिकर्तव्यताविशेषे **कर्म-काण्डादयः**। सर्वत्रैव **पञ्चरात्रम्**।

निषिद्धकाम्यवर्गेषु व्यर्थानावश्यकेषु च। शमादिविधिरन्यत्र प्रवृत्त्या न विरुध्यते॥

सोऽयमेवंविधः परमयोगाख्यो धर्मः * मय्येव मन आधत्स्व इति गीयते। तदशक्तस्य,

* अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव॥ इत्यादिना प्रीतिपूर्वककर्माणि विधीयन्ते। यः प्रीतिपूर्वभगव-दसाधारणकर्मण्यपि न समर्थः, तस्य विषयरसवैमुख्यजननाय समस्तवैषयिकसुखशेषित्वेन चिरतरमनुसंहितस्यापि स्वात्मनः सांसारिकसमस्तसुखसमधिकानन्दस्वरूपमालोकयितुमान्तरचक्षुर्विरोधितिमिरपटलपाटनाय ज्ञानकर्मयोगाख्ये द्वे भेषजे। तत्रात्मचिन्तनरूपो ज्ञानयोगस्तदालोकनेऽन्तरङ्गभूतः। तत्राप्यसमर्थस्य तदधिकारसिद्ध्यर्थं कर्मयोगः। तेन तत्र सिद्धा-धिकारस्यापि शिष्टतया व्यपदेश्यस्यान्तर्गतात्मज्ञानः कर्मयोग एव कार्यः। अन्यथा कृत्स्नविदोऽप्यस्य ज्ञानयोगाशक्ताकृ-त्स्नवेदिपुरुषबुद्धिभेदजननमूलमहत्तरदुरितवशेन ज्ञानयोगोऽपि प्रतिबध्येत। तादृशेनैव च कर्मयोगेन सुकरत्वादिगुणवता चिरतरमनुष्ठितेन ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणाप्यात्मावलोकनं सिध्यति। कर्मयोगेऽप्यसमर्थस्तु विकलमपि कर्मयोगमारभेत;

* नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥

इत्यादिभिर्वैकल्यविच्छेदादिसंभवेऽपि फलाविनाभावादिप्रतिपादनात्। प्रक्रममात्रेणापि प्रसन्नो भगवान् पौष्कल्यमापाद-यति। सर्वेषु चामीषु पर्वसु तत्तत्सामग्रीचक्रघटनाय तत्तत्फलप्रदानाय च स एव हि शरणमनुसरणीयः। तथा चामन-न्ति—* सा काष्ठा सा परा गतिः इति। स एव परमपुरुषो वशीकार्यकाष्ठा परमप्राप्यश्चेत्यर्थः। * तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव इति **भाष्यम्**। एवं हिततमस्योपासनस्य दिङ्मात्रं दर्शितम्। फलं चापवर्गरूपं प्रागेव लक्षितम्। अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्रयुवतिसंभोगसमस्तालीकविषयविज्ञानसंतानोच्छेदवासनात्यन्तविरामविषयोपरागवैधुर्यनित्यो-र्ध्वगमनसकललोकमस्तकोपरिनिविष्टसाधारणदेहविशेषानुप्रवेशनिरावरणत्वस्वानन्दानुभवस्वातन्त्र्यलाभशिवसारूप्यशिवापत्ति-

चिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधिनिवृत्तिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहाद्यतिरिक्तात्मसद्भाव-बाह्यार्थपारमार्थिकत्वतत्तदागमाप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वतज्ज्ञानानन्दनित्यत्वादिसमर्थकैः **शारीरकपर्यन्तैः** शास्त्रैः प्रतिक्षेप्या इति तत्रतत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । इह तु प्रमाणचिन्तायाः परमप्रयोजनं दर्शयितुं प्रमेयस्य संग्रहोक्तिः, सपरिकरप्रमाणमर्यादाप्रतिपादनपरत्वान्न्यायविस्तरशास्त्रस्य, इति ॥

स्वातन्त्र्येण मितं सुखेतरतया यद्भाति जन्तोरिदं सर्वं यस्य विभूतिरित्यवसितं स्वादं व्यनक्ति स्वकम् ।
अन्तःस्वान्तमनन्तनन्दथुनिधिर्भेदोद्दृशां मादृशामाविर्भावयतु स्वयं स भगवानात्मानमात्मेश्वरः ॥

यत्रोदासत जैमिनिप्रभृतयः श्रुत्यर्थचिन्तापराः यस्यां कन्दलयन्ति मन्दमतयः पारिप्लवान् विप्लवान् ।
विश्वेषामिह वेङ्कटेशविदुषा विश्रान्तये वादिनां प्राची नीतिषु पर्यशोधि सरणिः प्रच्छायनिष्कण्टका ॥

शुद्धिं बिभ्रति मादृशां भणितयश्चूडान्वये केवलं प्रान्ते मिश्रमभाणि नीतिनिपुणैः किं तेष्वमन्तव्यता ।
युक्तं वर्गयुगे विमृश्य सरघापुष्पक्रमं यौक्तिकैरङ्गीकर्तुमशक्यनिह्नवगुणग्रन्थो निबन्धो मम ॥

निरूढनिगमत्रये निखिललोकचिन्तामणौ प्रसक्तिमुपसेदुषि प्रणिदधानभावास्पदे ।
रतिं भजति भावना लयमिवोपयाति द्रुतं रमावसुमतीसहाचरितधर्मणि ब्रह्मणि ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रमेयाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च पञ्चमः प्रमेयाध्यायः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ न्यायपरिशुद्धिः समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचितम्

॥ न्यायसिद्धाञ्जनम् ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ जडद्रव्यपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्वेङ्कटनायकः श्रुतिशिरस्तात्पर्यपर्याप्तधीः लब्धार्थो वरदार्यपादरसिकाद्रामानुजाचार्यतः ।
बालानामनिवेलमोहपटलावष्टम्भसीदद्दृशां सम्यक्तत्त्वनिरीक्षणाय तनुते **सत्तर्कसिद्धाञ्जनम्** ॥ १ ॥

सदसद्भूमिकाभेदैस्तत्तत्सिद्धान्तनाटकैः । उपप्लुतस्य तत्त्वस्य शुद्ध्यर्थोऽयमुपक्रमः ॥ २ ॥

यन्न्यायपरिशुद्ध्यन्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् । पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रमेयमभिदध्महे ॥ ३ ॥

प्रमेयम् ॥ अशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम् । तत्र प्रकारप्रकारिणोः प्रकाराणांच मिथोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टैक्यादिविवक्षयैकत्वव्यपदेशः, तदितरनिषेधश्च । अन्यथा समस्तप्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् । इदमेव चेत्थंभूतं सामान्यतः प्रमाविषयतया विशेषतः प्रकर्षेण मेयतया च प्रमेयमुक्तम् ।

द्रव्याद्रव्यविभागः ॥ तदन्तर्गतं च सर्वं द्रव्याद्रव्यात्मना विभक्तम् । उपादानं द्रव्यम् । अवस्थाश्रय उपादानम् । अतथाभूतमद्रव्यम् । प्रत्यक्षादिसिद्धोऽयं द्रव्याद्रव्यविभागः । न **सौगतादि**नयेनान्यतरनिह्नवः शक्यः । रूपरूपिप्रभृतीनामबाधितानन्यथासिद्धभेदव्यवहारात् । रूपस्पर्शनियताभ्यां दर्शनस्पर्शनाभ्यां तदाश्रयैकार्थप्रतिसन्धानात् । ग्राह्यसङ्घातभावेऽपि ग्राहकयोर्विषयनियमानतिलङ्घनात् । सङ्घातोपाधेश्चैकस्यान्यस्यासिद्धेः । देशकालयोस्तथाभूतयोस्त्वयाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि तदैक्येन संहतावतिप्रसङ्गात् । एककार्यकारणत्वादेश्चासिद्धेः । सिद्धावतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । एकस्मिन्नेव सन्निकर्षविप्रकर्षादिना पटुपटुप्रत्ययात् वेद्यधर्माधिक्यन्यूनतोल्लेखमन्तरेण तयोरसंभवात् । तत्रैवोदयविलयभाजामवस्थानामध्यक्षसिद्धत्वात् । एकक्षणेऽप्येकस्मिन्श्यामत्वयुवत्वाद्यनेकधर्मदर्शनात् । पीतशङ्खभ्रमादौ श्वैत्याद्यनुपलम्भेऽपि शङ्खादिप्रतिसन्धानात् । तस्यैव च तदैव शुक्लतयाऽन्यैरुपलम्भात् । क्षणभङ्गस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ।

सर्वेष्वपि भ्रमेष्वधिष्ठानभूतस्वरूपग्रहेऽपि विशेषाग्रहावश्यंभावात् । तद्ग्रहेण च भ्रमोपमर्दाङ्गीकारात् । एतेन निर्विशेषैकब्रह्माधिष्ठानविश्वभ्रमवादोऽपि निर्मूलः । नच सहोपलम्भनियमान्नीलतदाधारादेरभेदः; एकसामग्रीवेद्यत्वनियमात्तदुपपत्तेः । सहत्वतन्नियमाभ्यां भेदस्यैव स्थिरीकरणेन व्याघातात् । समस्य च सहोपलम्भनियमस्य शङ्खश्वैत्यादावसिद्धेः । असमस्यापि गन्धादौ । भास्वराध्वान्ताभास्वररूपाभ्यामनेकान्तत्वाच्च । नच ग्राहकभेदाद् ग्राह्यभेद इव; अन्योन्याश्रयणात् । चक्षुःश्रोत्रादिभेदस्य रूपादिग्राह्यभेदोपाधित्वात् । ग्राहकभेदेऽपि च ग्राह्यैक्यप्रतीतेरुदाहृतत्वात्; ग्राहकैक्येऽपि नीलपीतादिग्राह्यभेददर्शनात्, अन्यत्र च तदविशेषात् । अत एव स्पर्शाद्येकद्वित्रिचतुःस्वभाववाय्वाद्यणुचतुष्कवादो निरस्तः । एवं च वैशिष्ट्यमपि तात्त्विकम्, विकल्पश्चाबाधितः प्रमाणमिति सिद्धम् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तर्काङ्गपञ्चकान्यतमहान्यादिविध्वस्तः ।

किञ्च— परश्शतपरिक्षोदात्परस्तादपि वादिभिः । उपलम्भबले स्थेयं तदादौ किं न गृह्यते ॥
इदमित्थन्त्वयोः किञ्चिद्यदि केनापि भज्यते । इदं नास्तीति वाचोऽपि भङ्गोऽन्यतरभङ्गतः ॥
विसंवादादिसाध्येषु विकल्पत्वादिहेतवः । व्याकुलाः पक्षहेत्वादिबाधाबाधविकल्पतः ॥

अतः सिद्धोऽयं तात्त्विकद्रव्याद्रव्यविभागः ॥

द्रव्यस्थिरत्वनिरूपणम् ॥ तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव । क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात् । स हि प्रत्यक्षतः? अनुमानतो वा? नाद्यः, प्रत्यक्षस्य विपरीतरूपत्वात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थिरत्वस्यैव सिद्धेः । भ्रान्तिरियमिति चेन्न, कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे तत्त्वायोगात् । यौक्तिकबाधेन दोषोऽप्युन्नीयत इति चेत्, केयं युक्तिः? करणाकरणाभ्यां सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मेणाध्यासप्रसङ्गात्मिका, समर्थश्चेत्कुर्यादित्यकुर्वद्दशायामपि करणप्रसङ्गात्मिका वा इति चेन्न; सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वस्य, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वादेर्वा सामर्थ्यपदार्थत्वात् । ततश्च समर्थस्यैव करणाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वादेकत्र समावेशः । ननु तावप्येकस्य कथमुपपद्येते इति चेन्न, तत्तत्सामग्रीसन्तानप्रतिनियतकालतया तदुपपत्तेः । तत्सामग्रीविशेषसंबन्धासंबन्धयोरपि चोद्यमपरिहार्यमिति चेन्न; भिन्नकालभाविसामग्रीविशेषादेव परिहृतत्वात् । तज्जातीयस्यैव बीजक्षणस्य समर्थबीजारम्भे त्वयाऽप्येतदपरिहार्यम् । तत्पूर्वक्षणस्वभावादित्यपि तत एव दत्तोत्तरम् । अन्यथा अनुपलभ्यमानानन्तक्षणतत्स्वभावकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकवतामपि सहकारिणामकारणत्वे दुर्निर्वहमुपादानस्यापि कारणत्वम् । यदि च कालभेदभिन्नयोरेव करणाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निध्योर्वा वस्तुभेदकत्वम्; देशभेदभिन्नयोरपि करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सहकारिसन्निध्यसन्निध्योर्वा तयोर्भेदकत्वप्रसङ्गेन क्षणेऽपि क्षुद्यमानेऽनवधिकभेदप्रसङ्गेन क्वचिदेकं न सिध्येदिति शून्यवादप्रसङ्गः । देशभेदे स्वसन्निध्यसन्निधिभ्यामेव तदुपपत्तिरिति चेन्न; तयोरपि तद्वदेव विरुद्धयोर्भेदकत्वप्रसङ्गात् । परस्परविरुद्धपूर्वापरकालसंबन्ध एव एकस्य कथमिति चेन्न; स्वापेक्षया पूर्वापरत्वस्यासिद्धेः । न हि स्वप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नकालसंबन्धित्वं वस्तुनो ब्रूमः । अन्यापेक्षया पूर्वापरयोरपि कालयोरेतदपेक्षया स्वकालत्वे विरोधाभावः क्षणेऽपि स्वीकार्यः । यथा परमाणुद्वयापेक्षया पूर्वाप[र]रीभूतस्यापि तन्मध्यदेशस्य परमाण्वन्तरं प्रति स्वदेशतया न तस्य तत्संबन्धविरोधः । अन्यथा पूर्ववत्क्षणोऽपि क्षुण्णः । तथाऽपि पूर्वापरकालयोस्तदुपाध्योर्वा विरुद्धयोस्तेजस्तमसोरिव कथमेकत्र समावेशः? अविरोधे तु यौगपद्यप्रसङ्ग इति चेन्न । यौगपद्ये हि तयोर्विरोधः न त्वेकवस्तुसंब[न्धादावपि] न्धे । अन्यथा एक-

ज्ञानसंबन्धेऽपि विरोधप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञास्वरूपस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। यदि पुनः कालयोः स्वरूपभेदेन तादात्म्यविरोधो विवक्षितः; तर्हि रूपरसयोरिव नैकवस्तुसंबन्धं प्रतिभन्त्स्यति। न चैकस्यानेकसंबन्धः क्वचिदपि नास्तीति वाच्यम्। क्षणिकनिर्धर्मकपरमाणावपि पुञ्जदशायामनेकनैरन्तर्यादेरभ्युपेतत्वादिति। एतेन वर्तमानत्वप्रत्ययात्क्षणभङ्गसिद्धिरिति वदन्तोऽपि निरस्ताः। न हि तेन पूर्वापरकालसंबन्धाभावो गृह्यते। न चाक्षिप्यते। तद्विरोध्यवर्तमानत्वमात्रनिषेधात्। तस्य च तदानीं प्रागभावप्रध्वंसाभावनिषेधात्मकत्वेन पूर्वापरकालसंबन्धाविरोधित्वात्। प्रत्यक्षेणेन्द्रियसंबन्धक्षणो गृहीतः; क्षणान्तरं तु तस्य कुतः सिद्धमिति चेन्न; प्रत्यभिज्ञानस्य तद्बाधस्य चोक्तत्वात्। प्रत्यभिज्ञात्वादेव दीपप्रत्यभिज्ञावत् सर्वाऽपि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति चेत् पूर्वोक्तेनैव सोपाधिकत्वात्। एतदनुमानमात्रबाध्यत्वे प्रत्ययत्वादेव सर्वः प्रत्ययो भ्रान्तिरिति **माध्यमिकमत**समुत्थानस्य दुष्परिहरत्वात्। क्षणभङ्गपक्षे भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञा स्मृतिमात्रमपि नोपपद्यत इत्यात्मनि वक्ष्यामः। ततश्च व्याप्तिप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तेः अनुमानमात्रमेव निर्मूलमिति कुतः क्षणभङ्गानुमानम्? यत्सत् तत्क्षणिकम्, यथा घटः, सन्तश्चामी भावा इत्यपि न। भावशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तभेदासिद्धिः। घटव्यतिरिक्तपक्षीकारेऽपि घटस्य क्षणिकत्वासंप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तत्वायोगः, विरुद्धधर्माध्यासस्य च परिहृतत्वात्। अत एव प्रदीपादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः। तेषामपि त्रिचतुरक्षणस्थायित्वाभ्युपगमात्। अस्तु तर्हि क्षणोपाधिर्दृष्टान्तः। स हि न स्थिरः, तथात्वे क्षणावच्छेदकत्वायोगादिति चेन्न, स्थिरैरेव परस्परावच्छिन्नारम्भावसानैस्तदवच्छेदोपपत्तेः। परस्परावच्छेदश्च युगपद्विशिष्टबुद्धिविषयतया सिद्धः। यथा दीर्घयोरेव मानदण्डयोर्विरुद्धदिक्प्रसृतयोर्मध्ये किञ्चित्संयुक्तयोः परस्परसंयोगावच्छिन्नांशेन अल्पतरदेशावच्छेदः [कर्तुं] शक्यः। एवं कालेऽपीति न कश्चिद्दोषः। मा भूदन्वयः। यदक्षणिकं तदसत्; यथा शशविषाणमिति व्यतिरेकः स्यात्। न स्यात्। त्वदभिमतक्षणिकत्वासिद्धेरेव तन्निरूपिताक्षणिकत्वासिद्धेस्तस्य व्याप्यत्वग्रहणायोगात्। चिरकालस्थायित्वविवक्षायां तु निःस्वभावे शशशृङ्गे तदयोगः। अथ शशशृङ्गाभावो दृष्टान्तः; स तर्हि सन्नेव; प्रामाणिकत्वात्। भावेतरत्वलक्षणमसत्त्वमस्तीति चेन्न; भावान्तराभाववादे तस्याप्यसिद्धेः। अन्यत्राप्यभावस्यैव भावस्यापि सुवचत्वात्। प्रत्यक्षत्वादिविरोधपरिहारकुसृष्टेश्चाविशिष्टत्वादिति॥

केचित्तु नित्यमपि किञ्चित्तत्त्वं बुद्धोपदिष्टमिति सत्त्वाख्यसाधनमागमबाधितं कृत्वा ध्रुवभावित्वमेव हेतुमभिमन्यन्ते। तथा हि—यद्ध्रुवभावि न तत् हेतुसापेक्षम्। अन्यथा ध्रुवभावित्वविरोधात्। अतः कार्याणां ध्रुवभाविनः प्रध्वंसस्याहेतुकत्वसिद्धेर्विलम्बायोगादुदीयमानमेव वस्तु तेन ग्रस्यत इति। तत्र ध्रुवभावित्वशब्देन तत्समकालभावित्वतदनन्तरभावित्वनियमतन्मात्रजन्यत्वतदेकसामग्रीजन्यत्वाहेतुकत्वाद्यर्थविवक्षायां यथायथमसिद्धिव्याघातसाध्याविशेषादिदोषादेष्यत्त्वनियममात्रमवशिष्यते। तच्च भवतामपि विसभागसन्तानारम्भककपालक्षणतदविनाभूतप्रतिसङ्ख्यानिरोधादिनाऽनैकान्तिकमिति। अन्यथा सर्वेषामप्युत्तरक्षणानामेष्यत्त्वाविशेषात्प्रथमक्षण एव सर्वक्षणोत्पत्तौ विश्वविनिवृत्तिप्रसङ्गः। आस्थानिवृत्त्यर्थं क्षणिकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेत्, अहो! महाधार्मिकस्यानलीकवादिनो महानयमधर्मः प्रसज्येत। सूक्ष्मधियस्तत्रैवास्थानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च। विश्वानित्यतामात्रोपदेशादपि च तत्सिद्धेः। अन्यथा शून्योपदेशस्यैव अवश्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति। प्रत्यनुमानानि च—विगीता प्रत्यभिज्ञा स्वविषये प्रमा, अबाधितबुद्धित्वात्, स्वलक्षणबुद्धिवत्। सा हि स्वविषये प्रमैवास्माकम्, वैभाषिकस्यापि। यत्सत् न तत्क्षणिकम्; यथा संप्रतिपन्नं नित्यम्। सन्तश्चामी भावा इति। यत्प्रतीयते तदक्षणिकम्, यथा शशशृङ्गमिति भवद्व्यवहारेणापि प्रसज्यते। प्रध्वंसः सहेतुकः पूर्वावधिमत्त्वात् पटवदित्यादीनि च स्वयमुन्नेयानि। एवं द्रव्यस्य स्थिरत्वं सिद्धम्॥

द्रव्यविभागप्रकारः ॥ तच्च—

द्वेधा जडाजडतया प्रत्यक्तदितरतयाऽपि वा द्रव्यम् । षोढा त्रिगुणानेहोजीवेश्वरभोगभूतिमतिभेदात् ॥
धीकालभोगभूतीरविवक्षित्वा गुणादिरूपत्वात् । देहात्मेशभिदार्थं त्रेधा तत्त्वं विविच्यते केचित् ॥

परत एव भासमानं **जडम्** । तदन्यद**जडम्** । स्वस्मै भासमानं **प्रत्यक्** । परस्मै भासमानं **पराग**िति व्यवहरन्ति । तेनाजडाया अपि मतेः पराक्त्वं सिद्धम् । यत्तु **नीतिमालायां नारायणार्यै**रुक्तम्—*ज्ञानस्य तु पराक्त्वाभावमात्रमेव, न तु प्रत्यक्त्वमिति ; एतदपि पूर्वपक्षप्रोक्तदृग्विषयत्वमात्राधीनसिद्धि [क] त्वरूपेदन्त्वाभावाभ्युपगमादिति मन्तव्यम् । एवं हि तत्र पूर्वपक्षितम्—*तस्य नीलादिवदिदमित्यनवभासात्पराक्त्वाभावेन प्रत्यक्त्वं च विद्यते इति । तत्र रजोगुणकत्वतमोगुणकत्वमहदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि । अध्यक्षादिभिर्यथासंभवं नानावस्थस्य तस्य सिद्धेः । तच्च अधःप्रभृतिदेशेष्वनन्तम् । ऊर्ध्वं हि भोगविभूत्यवच्छिन्नम् । नित्यविभूतेस्तमःपरत्वश्रुतेः ; त्रिगुणस्य च *तदनन्तमसङ्ख्यातप्रमाणं चेति वचनात् । तच्च विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वा**न्माया** । विकारान्प्रकरोतीति **प्रकृतिः** । विद्याविरोधादिभिरविद्यादिश्चोच्यते । समविषमविकारसन्तानांश्च कालभागभेदाभ्यामारभते । इदं च परिस्पन्दादियोग्यभूतेन्द्रियपरिणामदशायामपि निश्छिद्रमेव । तत एव हि स्वकार्यव्यापकत्वम् । द्वयोरन्यतरस्य वा स्पर्शशून्यतया न सप्रतिघत्वविरोधः । वाय्वादिभूतचतुष्टयं हि स्पर्शवदस्पर्शेनाकाशेन व्याप्तम् । इदमेव त्रिगुणं पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात् **चतुर्विंशतितत्त्वानि**—मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्चतन्मात्राणि पञ्चभूतानि चेति ।

नन्वेकस्य कथं बहुधावस्थितविश्वात्मना परिणामः? एकस्यैव मृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेणेवेति चेन्न ; निरवयवे तथाऽनुपपत्तेः । सावयवत्वे वा बहूनामेव बहुधा परिणामप्रसङ्गात् । तथा च गतमेकोपादानवादेन । एकमेव सदनेकभागात्मकमव्यक्ताख्यमुपादानमिति चेन्न ; विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किमेकत्वमनेकत्वं च एकाश्रयमिति मन्यसे? उत एकत्वमंशिनि अंशेषु चानेकत्वमिति? यद्वा परिषद्वनसेनादिष्विव अनेकेषामेव सतामेकत्वमेकोपाधिसंबन्धायत्तमिति? न प्रथमः ; व्याघातात् । अन्यथा भेदाभेदवादाय कथं कुप्येत्? न द्वितीयः ; अवयव्यङ्गीकारप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमेऽपि तस्मादेकस्माज्जगदुत्पत्त्यभावात् । तदंशा एव हि ततो भिन्ना बहुधा परिणमन्ति । ततो वरमनारूढनिरर्थकैकद्रव्यैः परमाणुभिरेव जगद्व्यारम्भः । अत एव न तृतीयः ; पृथक्पृथगारम्भकत्वे समुदायनिर्देशस्य निरर्थकत्वात् । वास्तविकस्य च एकत्वस्य वनादिष्वप्यसंभवात् । औपाधिकैक्यव्यपदेशस्य च वैशेषिकाद्यभिमतानन्तपरमाणूपादानवादेऽप्यविशेषात् । अतः एकमनेकधा परिणमतीति कल्पना विवर्तवादस्य प्राग्रूपमिति । अत्र ब्रूमः—

प्रदेशवर्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् । निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥

न तावत्सर्वमद्रव्यं स्वाश्रयव्यापि ; संयोगादेरन्यथोपलम्भात् । नापि सर्वमाश्रयैकदेशवर्ति ; स्वाभावसामानाधिकरण्यरहितधर्मोपलब्धेः ।

अतो विभुष्वणुषु च ग्राह्याः प्रादेशिका गुणाः । तथा चाभ्युपगम्यन्ते सर्वैर्वैशेषिकादिभिः ॥

अत्र यद्यपि विभुषु निमित्तभूतमूर्तद्रव्यसंयोगावच्छिन्ने प्रदेशे गुणान्तरोत्पत्तिरिष्यते ; तथाऽपि मूर्तद्रव्यसंयोगस्यैव प्रादेशिकत्वं कुतः सिद्धम्? न हि विभुषु स्वतः प्रदेश[भेद]मिच्छथ । न च संयोगोपाधिके प्रदेशे संयोगस्योत्पत्तिः ; परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । संयोगविशेषात्प्रदेशभेदसिद्धिः ; सिद्धे च तस्मिन्प्रादेशिकसंयोगोत्पत्तिरिति । अतएव मूर्तैर्घटादिभिर्विभुषु

स्वपरिमाणानुरूपप्रदेशावच्छेद इत्यपि वार्तम्। अणुद्रयसंयोगे तदनुपपत्तेश्च। अतः सामग्रीविशेषादुत्पद्यमान एव संयोगो निरवयवेऽपि परमाणौ परममहति वा वस्तुनि स्वाभावसामानाधिकरण्यमनुभवन् स्वाभावाभावात्मकस्वानुबन्धेन यथोपलम्भप्रतिनियतप्रदेशभेदधियमुपदधातीति प्रमाणबलादभ्युपगन्तव्यम्। एवमिहापि निरवयवेऽपि त्रिगुणे परमेश्वर-सङ्कल्पविशेषपर्यवसितैः सामग्रीभेदैः स्वाभाविकसंविभक्ताश्रयाः प्रतिनियतप्रदेशाः परिणतिभेदाः प्रादुष्पन्तीति। तत्र स्पर्शादिलक्षणप्रादेशिकपरिणतिदशायां छेदनभेदनपरिस्पन्दनादीनामपि सिद्धिरिति किं नोपपद्यते? स्पन्दस्पर्शादि-भेदाश्रयांशानामपि भेदाः त एव विलक्षणधर्माः। यथा निर्भिदाकाशवादे प्रदेशानां संयोगविशेषाम्नीव नरशब्दादिधर्मा एव वा भेदाः; तद्वदत्रापि। नन्वेवमप्यनतिलङ्घनीयैव भेदाभेदवागुरेति चेन्न; ईदृशभेदाभेदप्रसङ्गस्य वैनाशिकमतेऽपि अविवादात्; अविरोधाच्च। तस्य च अतत्त्ववादे हि विरोधं ब्रूमः; न पुनस्तथाभूतस्यान्यथापरिणामे। अवस्थारूपयो-रेकत्वबहुत्वयोः कालभेदेन परिहारात्। तथा च **भाष्यम्**—* कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदे-कत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था; तत्प्रहाणेन एकत्वावस्थेति न कश्चिद्विरोधः इति। भवतु अवस्थारूपस्यैकत्वस्य पूर्वापर-भाविना बहुत्वेनाविरोधः। तद्द्रव्यस्वरूपैक्येन तु विरोधः स्यात्। न स्यात्; तद्द्रव्यस्य हि अतद्द्रव्यत्वं विरुद्धम्। न तु तस्यैव सतोऽनेकधर्मयोगोपाधिकं बहुत्वम्। स्मरति च भगवान्**पराशरः**—

* परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥ इति॥

अस्तु वा स्वतः सांशत्वं पिण्डवद्व्यक्तस्य। तथाऽपि पिण्डवदेव न भेदाभेदावयविवादप्रसङ्गः। नन्वेवं यथांशं स्वकार्यारम्भकत्वे किमेकीभावावस्थाकल्पनेन इति चेन्न; यदि वयं **कापिल**वत्कल्पयेमहि; तदैवमुपालभ्येमहि। कारण-श्रुतिसमधिगता तु एकत्वावस्था न कल्पनागौरवानुयोगविषयः। नच नैरर्थक्यम्; श्रुतिबाधपरिहाराय प्रयोजनकल्पनोप-पत्तेः। न चैकत्वमौपाधिकत्वादवास्तविकम्; संपिण्डितानामेकारम्भादेकत्वारम्भस्यैव लघुत्वात्। अवयविभङ्गे चैतत् स्थाप-यिष्यामः। न चैवमपि पराभिमतपरमाणुपुञ्जमात्रत्वमाशङ्कनीयम्; गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्पराप्रतिघातकसत्त्वरज-स्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसुश्लिष्टपञ्चभूतसूक्ष्मद्रव्यरूपत्वेन श्रुत्यादिसिद्धे पराभिमतपरमाणुस्वभावगन्धाभावेनार्थान्तरत्व-सिद्धेः। यत्तु औपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति **भाष्ये** ब्रह्मण उपाधिसंसर्गादपि छेदनाद्यनुपपत्तिकथनम्, तद्ब्रह्मस्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनबलमवलम्ब्य। अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेरनवकाशत्वप्रसङ्गात्। तत्र [च] सर्वज्ञत्वात्सर्वांशगतसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गो दुष्परिहरः। इह तु अंशभेदप्रतिनियतविकारेषु न स्वभाव-सङ्कर इति। एतेन परमाणुकारणवादो निरस्तः। जालालोकविलोकनीयत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्ताप्रत्यक्षाणुकल्पने प्रमाणाभावात्। तेष्वेव मात्रया भेदमवलम्ब्य परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिव्यपदेशः प्रमाणग्रन्थेषु। तेषामेव रूपाद्यनुद्भव-दशायां गृह्यमाणगन्धाश्रयगन्धवाहानीतसूक्ष्मद्रव्यवदचाक्षुषत्वादिसंभवात्परमाणोरप्रत्यक्षत्वव्यवहारः क्वचित्कृतोऽपि न वि-रुध्यते। न च पवनानीतगन्धाश्रयद्रव्येषु परमाणुत्वं भवतामपीष्टम्; परमाणूनां प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वानभ्युपगमात्। अतः प्रत्यक्षादागमाद्वा न भवदभिमतपरमाणुसिद्धिः। अनुमानानि तु पश्यामः। अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम्; परि-माणतारतम्यरूपत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति चेन्न; तारतम्यरूपत्वादित्येतावताऽपि व्यभिचाराभावेन परिमाणविशे-षणस्य व्यर्थत्वात्। पारिमाण्डल्यविवक्षया अणुशब्दप्रयोगे अन्योन्याश्रयणात्। महत्त्वापकर्षतारतम्यस्य त्रसरेणावेव पर्यवसितत्वाभ्युपगमात्। सामान्यतः परिमाणापकर्षतारतम्यविवक्षया प्रयोगेऽपि तद्विश्रान्तेरपि दृश्यमान एवोपपत्तेः।

एवमवयवापकर्षतारतम्यविश्रान्तेरपि । अस्तु वा तस्याविश्रान्तिः; तथाऽपि आधिक्यन्यूनताभ्यां प्रमाणसिद्धाभ्यां सर्षपमहीधरादिपरिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिहृतः । अनन्तत्वाविशेषेऽपि परापरजातीयेषु क्षणदिवसपक्षमाससंवत्सरचतुर्युगकल्पादिषु च आधिक्यन्यूनतयोर्भवद्भिरप्यभ्युपगतत्वात् । विप्रतिपन्नं कार्यद्रव्यारब्धम्; महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात्, चाक्षुषद्रव्यत्वात् इत्यादीनां विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वम् । द्रव्यचाक्षुषताप्रकर्षो महत्त्वावयवसङ्ख्याप्रकर्षानुविधायी दृष्टस्तद्धेतुक एव अतस्तदभावे चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न; यथोपलम्भं योग्यतास्वीकारात्, अन्यथा महावयवारब्धत्वस्यापि व्याप्तावनुप्रवेशप्रसङ्गात् । लाघवं चास्मन्मते । वायवीयतैजसाप्यपार्थिवत्रसरेण्वादेरपि पूर्वपूर्वभूतात्मककार्यद्रव्यारब्धत्वादस्मन्मतेन सिद्धसाधनत्वं च । कार्यावयवित्वसाधनेऽपि चाक्षुषतया अस्मदुपगतेन कालेनानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । परिदृश्यमानमेव परमाणुमिच्छतां महत्त्वविशेषणमसिद्धं च । चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महत्त्वसाधनमपि पूर्ववद्दूष्यम् । पृथिवीत्वं नित्यसमवेतवृत्ति; [पटवृत्ति] घटपटजातित्वात् सत्तावत् इत्यादिकुटिलानुमानान्यपि पूर्ववद्विपक्षे बाधकाभावात्, विषयनियमराहित्येनातिप्रसञ्जकत्वात्, पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति न भवति; पृथिवीमात्रजातित्वाद्घटत्ववदित्यादिभिस्तादृशैरनुमानैः प्रतिपक्षयितुं शक्यत्वात्, अभिमतविशेषपर्यवसानासिद्धेश्च निरूपका नानुमानेषु गणयन्ति । घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वराश्रितत्वाभ्युपगमादतिरिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनत्वं च । नित्यवृत्तीतिसाधनेऽपि घटादिरूपेण परिणतस्यापि त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वाभ्युपगमात् स एव दोषः ॥

एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोगविकल्पेन अधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसभागत्वादिचोद्यं परमाणुदूषकैः सर्वैरपि क्रियते । **भाष्यकारैश्च** * महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् इत्यस्मिन्नधिकरणे तदेव चोद्यं कृतम् । तदेतन्**माध्यमिकाना**मेवोपपद्यते; न त्वन्येषाम् । तथाहि—**सौत्रान्तिका**द्यैरपि पुञ्जदशायां परमाणूनां संयोगानभ्युपगमेऽपि परस्परमावृतत्वानावृतत्वादिकं दिगवच्छेदभेदेन स्वीकार्यम् । ज्ञानमात्रवादिनोऽपि ज्ञानस्यैकस्यानेकज्ञेयाकारसंबन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्तदवस्थ एव । ज्ञेयमिथ्यात्वं तु न तत्परिहारः; मिथ्याभूतेऽपि उल्लेखावश्यंभावात् । यस्तु प्रत्यक्षाण्येव सूक्ष्मद्रव्याणि निर्भागाण्यभ्युपगच्छति; तस्यापि विभूनां निरवयवानां संयोगे तदेव चोद्यं स्थितम् । यस्तु विभुद्रव्यमपि नैच्छत्, तस्यापि सामान्ये स्यात् । तस्याप्यनभ्युपगमे संयोगसमवायादावनेकनिष्ठे स्यात् । न हि द्रव्य एवेदं चोद्यमिति नियमोऽस्ति । द्रव्याणामेव भागवत्त्वयोग्यतेति चेत्; तर्हि अणुविभुव्यतिरिक्तद्रव्याणामित्यपि ग्राह्यम् । सत्यम्; कथं तर्हि **भाष्यम्**? दृश्यमानातिरिक्तकल्पना [निरासा] भिप्रायम् । निर्भागतया उपलभ्यमानस्यापि यः सावयवतां कल्पयति, तस्य सर्वं द्रव्यं द्रव्यारम्भकमवयवतः संयुज्यैवारभते; दिगवच्छेदभेदोऽप्यवयवत एवेति व्याप्तिः स्यात्, ततः पराभिमतप्रतिष्ठिता[एव]सिद्धिरिति प्रत्यक्षागमसिद्धाण्वीश्वरादिषु यथाप्रमाणमङ्गीकार्यम् । अत एव * कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा इति सूत्रे * श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् इत्यादि च परिहारसूत्रम् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षसिद्धैरेव सूक्ष्मद्रव्यैर्जगदारम्भः । मैवम्; स्वतन्त्रारम्भे शास्त्रविरोधात् । परतन्त्रारम्भाभ्युपगमे च यथागमं प्रकृतेरपि स्वीकार्यत्वात् । भूतचतुष्टयपूर्वभाविनश्च प्रपञ्चस्य तदारम्भणीयत्वविरोधात् । महाभूतचतुष्टयावयवानामाकाशशब्देनाभिधानमिति हास्यम् । भूतानामन्योन्योपादानोपादेयत्वविशिष्टसृष्टिक्रमप्रक्रियाविरोधश्च । भूतचतुष्टयातिरिक्तं नास्तीति चेन्न; आगमविरोधात् । तथा त्रसरेणूनामेव गन्धादिरहितावस्थाऽस्त्विति स्वीकारे तद्वदविभागापत्तिः स्वीकार्येति सैव मूलप्रकृतिरिति सिद्धम् । सा च समत्रैगुण्या मूलप्रकृतिः । तस्यामपि मात्रया भेदमवलम्ब्य अव्यक्ताक्षरविभक्ताविभक्त-

तमोरूपावस्थाचतुष्टयमामनन्ति । उक्तं च **न्यायसुदर्शने वरदनारायणभट्टारकैः**—* द्विविधाः स्मृतिकाराः—केचिदव्यक्तकारणवादिनः, केचित् तमःकारणवादिनः । अव्यक्तस्यैव सूक्ष्मावस्थाभेदोऽक्षरं तमश्च नातीव भेदः इत्यव्यक्ते पर्यवस्यतामभिप्रायः । तमपि भेदमुररीकृत्य तमसि पर्यवस्यताम् । तस्मादुभयेषामविरोधः इति । यत्तु **भाष्यादिषु** अव्यक्तसहपठिताक्षरशब्दस्य चेतनविषयतया बहुश उपादानम्; तत् परव्याख्यानप्रकारमनुरुध्य वा, स्वरूपतो निर्विकारे जीवे सृज्यत्ववचनाच्चिद्रूपविकारवत्त्वेऽपि यथाऽक्षरशब्दप्रवृत्तिः, तथा परब्रह्मेतरविषयस्याक्षरशब्दस्याचिदवस्थाविशेषेऽपि शक्तिकल्पनोपपद्यत इति प्रतिपादयितुं वा, क्वचित्क्षरे प्रकृतिविशेषे अक्षरशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वायोगात् परब्रह्मरूपाक्षरसंबन्धेन लक्षणायां प्रयोजनाभावात्, जीवसंबन्धेनाजहल्लक्षणायां लयविशेषादिप्रतिपादनौचित्यात्, * उभावेतौ लीयेते परमात्मनि इत्यादिना द्वयोरपि लयाभिधानाच्च अत्राजहल्लक्षणैव युक्तेत्यभिप्रायेण वेति न कश्चिद्विरोधः इति ॥

महदहङ्कारौ ॥ अव्यक्ताहङ्कारावस्थाव्यवहितोत्तरपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणं महान् । तच्छब्दवाच्यत्वमेव वा तल्लक्षणम् । एवमहङ्कारादिष्वपि भाव्यम् । अध्यवसायरूपवृत्तिर्महानिति साङ्ख्याः । यथाऽऽहुः * अध्यवसायो बुद्धिः इति । तदसत्; अध्यवसायस्यात्मधर्मत्वात् । यदि परं तन्निमित्तत्वमात्रं महतः; तावतैव बुद्ध्यध्यवसायादिप्रयोगविषयत्वम्; न च तन्निमित्तत्वमात्रं लक्षणम्; अतिव्याप्तेः, अवान्तरविशेषस्याप्यनवधारणात् । अवधारयतां तु तदपि लक्षणम् । एवं धर्माधर्मादिकारणत्वादिकमपि लक्षणं निरसनीयम् । स त्रिधा सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । तत्र तत्तद्गुणोन्मेषवशादंशभेदात्तत्तद्व्यपदेशः । इन्द्रियाव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणमहङ्कारः । अत्रापि पूर्ववत् * अभिमानोऽहङ्कार इति साङ्ख्यलक्षणं दूषणीयम् । स च अनात्मनि देहे अहंभावकरणहेतुत्वमात्रादहङ्कारशब्दवाच्यः । न त्वहमर्थत्वात् । प्रतीच आत्मन एव तत्त्वात् । न चैवं त्याज्यत्ववचनविरोधः; अहङ्कार[कार्य]स्य उत्कृष्टजनावमानहेतोर्गर्वापरपर्यायस्याभिमानस्य तथोक्तेः । सोऽपि पूर्ववत् त्रिविधः । तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि । तामसात् शब्दतन्मात्रम् । राजसः उभयानुग्राहकः । राजसतामसयोरपीन्द्रियाव्यवहितपूर्वभावित्वमात्रं सिद्धमिति नाव्याप्तिः । त्रयाणां प्रत्येकप्रत्येकलक्षणमपि यथास्वं कार्यकारणप्रकाराः । यदुक्तं **भोजराजेन**—

* स्यात्त्रिविधोऽहङ्कारो जीवनसंरम्भगर्वरूपोऽयम् । संभेदादस्य सतो विषयो व्यवहार्यतामेति ॥
सात्त्विकराजसतामसभेदात्संजायते पुनस्त्रेधा । स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छ्वसिति ॥
तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि । भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥ इति ।

तत्र विरुद्धांशो बाह्यशैवागममूलत्वेनानादरणीयः । एवं **भगवत्पराशरा**द्युक्तप्रमाणतमपुराणाद्यानुगुण्येन पुराणान्तरादिवचनादीनि निर्वाह्याणि । अत्यन्तविरुद्धानि त्वनादेयानि ॥

इन्द्रियाणि तद्विभागाश्च ॥ प्राणाद्यन्यत्वे सति हृत्कर्णचक्षुरादिशरीरप्रदेशविशेषावच्छिन्नव्यापारतया तत्तत्कार्यविशेषशक्तमिन्द्रियम् । * अशरीरं प्राणधार्यमेव यद्द्रव्यं पुरुषोपकारकं तदिन्द्रियम् इति **वरदविष्णुमिश्रै**रुक्तम् । * सात्त्विकाहङ्कारोपादानकमिन्द्रियम् इति **सांख्यादि**लक्षणमप्राकृतेन्द्रियाव्याप्तेरयुक्तम् । * शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनमप्रत्यक्षम्, साक्षात्कारसाधनम् इत्यादि **वैशेषिका**द्युक्तं तु कर्मेन्द्रियाव्याप्त्यादेरनुपपन्नम् । वक्ष्यते च वागादीनामिन्द्रियत्वम् । द्विधेन्द्रियं प्राकृतमप्राकृतमिति । शुद्धाशुद्धसत्त्वयोगादेस्तद्भेदः । अव्यक्तमहदहङ्कारेष्वपि प्राकृताप्राकृतविभागोऽस्तीति केचिदाचार्याः । शब्दतन्मात्रसहभवत्वसात्त्विकाहङ्कारोपादानद्रव्यत्वादि प्राकृतेन्द्रियलक्षणम् । पुनश्च

इन्द्रियं द्विविधं ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति । ज्ञानप्रसरणशक्तमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियम् । तत् षोढा—मनःश्रोत्रादिभेदात् । उक्तश्चैवंविभागस्**तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः**—* तच्च षोढा इत्युपक्रम्य, *आन्तरं मनः इत्यन्तेन । मनःपूर्वकत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां मनः कर्मेन्द्रियमिति **साङ्ख्यादयः** । यदाहुः—

*बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मेन्द्रियं ह्याहुः ॥

उभयात्मकमत्र मन इति, तदसत्; तस्य च ज्ञानद्वारैव कर्महेतुत्वात् । तावता च तथात्वे चक्षुरादावपि प्रसङ्गात् । क्वचित्कर्मेन्द्रियत्वव्यवहारस्तु औपचारिकः । मानसवाचिककायिककर्मविभागस्तु कर्मशब्दस्य शुभाशुभसङ्कल्पादिरूपज्ञानेऽपि प्रयोगात् । अतः षडपि ज्ञानेन्द्रियाणि । तत्र प्राकृतविभागं प्रत्युच्यते ॥

प्राकृतमनश्श्रोत्रे ॥ अशुद्धसत्त्वे सति पञ्चविषयसाधारणेन्द्रियत्वम्, स्मृतिकरणेन्द्रियत्वम् इत्यादि प्राकृतमनोलक्षणम् । तच्च हृत्प्रदेशमात्राधिष्ठानम् । इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश एव कन्दस्थानम् । स्थानान्तरेष्वपि यथासंभवं वृत्तिः । आत्मनोऽपि त[त्र]त्रैव भूयसा वृत्तिः । तथा च **भाष्यम्**—*सर्वेन्द्रियकन्दभूतस्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानम् इति । मन एकमेव अन्तःकरणम्, सङ्कल्पाध्यवसायादयस्तद्व्यापारभेदादेव जायन्ते इति नान्तःकरणवैविध्यम् । तथा च **भाष्यम्**—*अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति । उदाहृतं चैतत् **प्राणे** सूत्रकारैः *पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते इति । अतः अन्तःकरणं त्रिविधम् इत्यादिवादिनः **साङ्ख्यादयो** निरस्ताः । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं प्राकृतश्रोत्रम् । तन्मनुष्यादीनां कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नवृत्ति । द्विजिह्वानां नयनवृत्ति । तदुक्तं **न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे**—*चक्षुषा श्रवणं सर्पाणामेवेति नियम्यते इत्यादि । यत्तूक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**—*कर्णशष्कुलीशरीरनयनगोलकरसनानासिकाधिष्ठानानि च तानि इति, तत्प्रायिकं मन्तव्यम् । एतस्य नाभसत्वदिगुपादानत्ववादानामनन्यथासिद्धाहङ्कारिकत्ववचनबलादाप्यायितत्वादिभिर्निर्वाहः । यत्तु **करणपादपञ्चमाधिकरणे** नेत्रश्रोत्रादिशक्तीनामालोकशब्दाद्यात्मकत्वमुक्तम्, यच्च **तथैव सप्तमाधिकरणे** *अन्नस्य अतिसूक्ष्मपरिणाममिन्द्रियम् इत्यादिना, *कर्मेन्द्रियाणामप्यन्नपरिणामत्वात् इत्यादिना च इन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्र[तिपादि]तोतम्; तदप्यखिलमाप्यायनाभिप्रायेण निर्वाह्यम् । तथैव हि स्मृतिवचनमपि **वेदार्थसंग्रहे** निर्व्यूढम् । यथा—*वैकारिकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्ते इति हि वैदिकाः इत्युपक्रम्य, *एवमाहङ्कारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं **महाभारत** उच्यते इति । श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात्, आकाशः इन्द्रियारम्भको भूतत्वात्, शब्दः स्वसमानजातीयगुणवता इन्द्रियेण गृह्यते बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत् बहिरिन्द्रियत्वात् इत्यादीनां चक्षुराद्यभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् साध्यविकलत्वश्रुतिबाधादिदूषणानि वाच्यानि ।

शब्दस्य भूतधर्मत्वात् श्रुतेर्वैकारिकत्वतः । संयुक्तनिलयो योग्यः स तया संप्रतीयते ॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वश्रोत्रगमनशब्दागमनादिविवादमद्रव्ये शमयिष्यामः ॥

त्वगादीन्द्रियाणि ॥ त्वगादीनामपीन्द्रियाणां पूर्वोक्तश्रोत्रलक्षणे शब्दमात्रपदस्थाने क्रमात् स्पर्शमात्रादिपदन्यासेन लक्षणमूह्यम् । तत्र त्वगाश्रयः कृत्स्नं वपुः । प्रदेशभेदेन स्पर्शोपलम्भतारतम्यम् । नखदन्तकेशादिषु स्पर्शानुपलम्भश्च प्राणमान्द्यतारतम्यादिति **करणपादाष्टमाधिकरणे** प्रोक्तम् । यथायोग्यं वाय्वादिचतुष्टयं संयोगेन तया गृह्यते । स्पर्शादयस्तु संयुक्तनिष्ठतया । चक्षुरादीनामाश्रयाः नयनगोलकतालुनासाः । तत्र गजानां नासा हस्त इति पाणिघ्राणयो-

रेकमेवाधिष्ठानमुच्यते । [तदपि] तत्रोक्तम् * हस्तेन गन्धोपलब्धिः गजानामेव इत्यादि । जङ्गमशरीरेष्वेव प्रायशोऽयमिन्द्रियप्रदेशानियमः । चक्षुषा वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयं तथैव गृह्यते । रूपादयोऽपि स्पर्शादिवत् । दूरस्थग्रहणे तु चाक्षुषमहःप्रसरणात् संबन्धसिद्धिः । तच्च **करणपादद्वितीयाधिकरणे** प्रपञ्चितम् । प्रतिबिम्बग्रहणे तु स्वच्छद्रव्यप्रतिहतस्य नयनमहसः प्रतिस्रोतःप्रसरादिमूलकत्वं **भ्रान्त्यधिकरण**पूर्वपक्षे अभिहितम् । स्फटिकादौ दर्शनवशात् नयनादिप्रभामात्रप्रवेशयोग्यं संस्थानमिति सर्वेषां तद्व्यवहितोपलम्भः । अञ्जनादिसंस्कृतनयनप्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशात् तदक्तचक्षुषां निधिप्रभृतेरुपलम्भः । जिह्वाघ्राणाभ्यां तु रसगन्धौ क्रमात्संयुक्तनिष्ठतया गृह्येते । उक्तं चेदं संबन्धद्वैविध्यं **तत्त्वरत्नाकरे**—* तत्र वृद्धा विदामासुः संयोगं संनिकर्षणम् । संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥ इति । तदेवं मनःस्पर्शनलोचनानि द्रव्याद्रव्यग्राहकाणि । श्रोत्रजिह्वाघ्राणानि अद्रव्यग्राहकाणि । सर्वेषामपि इन्द्रियाणां तत्तत्कालादिविशिष्टवस्तुग्राहकत्वात् द्रव्याद्रव्यग्राहकत्वमेव वा । उक्तं च **प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तार्यैः** सन्मात्रप्रत्यक्षनिराकरणप्रसङ्गेन * कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् न पृथग्रूपत्वम् इति ॥

यत्तु **वैशेषिकादि**भिरुच्यते—त्वगादीनीन्द्रियाणि क्रमाद्वाय्वाद्यात्मकानि स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शरूपरसगन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्, स्वेदशैत्याद्यभिव्यञ्जकपवनवत्, दीपप्रभावत्, दन्तान्तर्गततोयवत्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् इति । तत्र व्यञ्जकत्वं नाम व्यक्तिं प्रति करणत्वम्? तदनुग्राहकत्वं वा? सामान्येन हेतुत्वमात्रं वा? इन्द्रियत्वं वा? न प्रथमद्वितीयौ ; स्वेतरहेतुवर्गप्रतियोगिकस्य साधकतमत्वादेर्वैवक्षिकत्वेन साधनवैकल्यासिद्धिप्रसङ्गात् । न तृतीयः ; इन्द्रियाधिष्ठानतत्संस्कारादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न तुरीयः ; साधनवैकल्यात् । सर्वेषां च आगमबाधः । स एव धर्मिग्राहकबाधोऽपि । आगममन्तरेण गोलकातिरिक्तेन्द्रियासिद्धेः । किञ्चित्करणपूर्वकेत्येतावताऽपि करणमात्रं हि सिध्येत्, नातिरिक्तम् । गोलकादेरवैकल्येऽपि कार्यवैकल्यादतिरिक्तं कल्प्यते इति चेन्न ; सूक्ष्मस्य वैकल्यस्य मूषिकाघ्रातबीजवत् दुर्दर्शत्वात्, परिमलादिप्रसर इव पार्थिवगोलकावयवविशेषप्रसरवशादेव विषयसंबन्धसिद्धेः ; प्राप्यकारित्वाविरोधाच्च । अतोऽन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य आगमसिद्धस्य वा पक्षीकारे ग्राहकप्रमाणबाधोऽवर्जनीयः । यत्तु आलोकाभावे जायमानो रूपसाक्षात्कारः तेजःकरणकः, रूपसाक्षात्कारत्वात्, सत्यालोके जायमानरूपसाक्षात्कारवदिति चक्षुषस्तैजसत्वमिति ; तदपि न; आप्यायकतेजसा सिद्धसाधनत्वात् । तेजसस्तत्र कारणत्वेऽपि तत् चक्षुरेवेति नियामकाभावात् । इन्द्रियवदेवानुद्भूतरूपस्पर्शस्य कस्यचिद्बाह्यतेजसोऽपि ग्रीष्मोष्मवत् संभवात् । उद्भूतरूपस्यापि साधने भवदभिमतेन्द्रियस्यापि तथात्वप्रसङ्गेन तमस एव असिद्धिप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञानेन चानैकान्त्यात् । अनित्यत्वेन विशेषणेऽपि स्वाप्नयोगिसाक्षात्कारैरनैकान्त्यात् । सर्वव्यभिचारस्थलव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणे तर्ककौशलम् । एवमनुमानान्तरेऽपि यथासंभवं दूषणमूह्यम् । अप्राकृतश्रोत्रादिषु तु मुक्तेश्वरादीनां करणाधीनज्ञानप्रसराभावेऽपि स्वेच्छया परिग्रहवशात् विषयसहकारिनियमे न निर्बन्धः । तत्तदधिष्ठानविशेषादिभिः तल्लक्षणम् । **बौद्धास्तु** बुद्धश्चक्षुषैव सर्वं जानातीति वदन्ति । तदयुक्तम् ; तादृशभवदभिमतसार्वज्ञ्ये प्रमाणाभावात् । चक्षुःप्रकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं प्रकर्षतारतम्यत्वादित्यादेरपि चक्षुर्ग्राह्यवर्ग एव सर्वातिशायित्वसंभावनया तदतिलङ्घनेन रसादिविषयविश्रान्त्ययोगादिति ॥

प्राकृतकर्मेन्द्रियाणि ॥ अथ कर्मेन्द्रियम् । उच्चारणादिषु अन्यतमक्रियाहेतुत्वं तल्लक्षणम् । तत्पञ्चधा वागादिभेदात् । वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक् । तच्च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्ति । शुकादिव्यति-

रिक्तविहङ्गादीनां तत्तददृष्टसंस्थानादिसहकारिविरहात् वर्णोच्चारणाशक्तिः । शुकादीनामपि किञ्चित्तद्वैषम्यादुच्चारण-वैषम्यम् । शिल्पकरणमिन्द्रियं **पाणिः** । स च मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः । वारणादीनां नासावृत्तिः । ननु तालु-पादादिभिरपि अभ्यासपाटवात् मौक्तिकग्रथनलिपिकरणादिशिल्पदर्शनात् तत्रापि तद्वृत्तिरास्थेया ; सत्यम् । मात्रया तद्वृत्तिरस्त्येव । विरोधाभावाद्देशभेदेन । इन्द्रियान्तरव्याप्ते देशे अवस्थानादेश्चक्षुःस्पर्शनादौ दर्शनादिति । सञ्चरणकरण-मिन्द्रियं पादः । स च मनुष्यादीनां चरणादिवृत्तिः । भुजगपतगादीनां तु उरःपक्षादिवृत्तिः । तदुक्तं **करणपादाष्टमाधिकरणे**—*सर्पाः पादात् कर्मेन्द्रियादृते वक्षसा गच्छन्ति । तेषां गतिशक्तिरुरसि । तस्मादुरगास्ते पन्नगाश्च इति । *पादात् कर्मेन्द्रियात् इत्यवयवविशेषलक्षणा । सर्वेषामपि जन्तूनामेकादशेन्द्रियवत्त्वेन साक्षादिन्द्रियनिषेधायोगात् । तस्य च तत्तत्संस्थानादिसहकारेण स्थलजलगगनादिसञ्चारहेतुता । विहगादिपरकायप्रवेशे अन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । मलादित्यागकरणमिन्द्रियं **पायुः** । स च तत्तदवयववृत्तिः । विहङ्गविशेषादीनां तु मुखादिवृत्तिः । तच्चोक्तं तत्रैवा**ष्टमाधिकरणे** *यथा वा मान्धालादीनामास्येन विण्मूत्रविसर्ग इति । आनन्दविशेषकरणमिन्द्रिय**मुपस्थः** । स च मेहनादि-वृत्तिः । ये तु कर्मेन्द्रियाणि नाभ्युपगच्छन्ति ; तैर्ज्ञानेन्द्रियाणि नाभ्युपेयानि । तर्कागमयोरुभयत्राविशेषात् । चक्षु-र्गोलकादाविव दृष्टवैकल्येऽपि पादादौ सञ्चारादेः क्वचित् सूक्ष्मदोषविशेषेण प्रतिबन्धादिति । एतेषां सङ्ख्यानिर्णयाधि-करणोपसंहारे **भाष्यम्**—*इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसङ्ख्या स्थिता । अधिकसङ्ख्यावादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः । न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ता इति । अणुत्वं चैषामुपलब्ध्ययोग्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वमात्र-मेव *अणवश्च इति सूत्रोक्तमिति **भाष्ये** व्यक्तम् । *एते सर्व एव समाः सर्वे एवानन्ता इति श्रुतिस्तु उपकरणत्व-[मात्र] साम्यम्, *अथ यो ह्येताननन्तानुपास्ते इत्युपास्यतया विहितप्राणविशेषणभूतकार्यबाहुल्यं चाभिप्रैति । अत एव तेषां परिच्छिन्नविचित्रपरिमाणत्वं स्थितम् । विकारशीलत्वाच्च मशकमातङ्गादिनानादेहेषु विचित्रपरिमाणत्वम् । काल-भेदेन परिमाणभेदाविरोधं ज्ञाने समर्थयिष्यामः । सर्वेषां चैषां स्वाधिष्ठानदोषादिरेव दोषः । सुषुप्त्याद्यवस्थास्विव स्थाव-राद्यवस्थासु अदृष्टादिवशात् तत्तद्वृत्तिनिरोधतारतम्यम् । प्रबलादृष्टसहकारात् [गृध्र] गन्धर्वयोगिप्रभृतीन्द्रियाणामतिसूक्ष्म-व्यवहितविषयता । उत्पत्तेरारभ्य अदृष्टवशात् प्रतिपुरुषनियतानामपि तेषां जीववत्परकायप्रवेशे विशिष्टादृष्टान्तरवशात् कायवदेव परोपकारकत्वम् । स्वेन्द्रियैः सह सर्वत्र प्रवेशात् तेषामेव वा तत्राप्युपकारकत्वम् । मृतकायप्रवेशे हि स्वे-न्द्रियैरेव तथा । जीववत्कायप्रवेशेऽपि स एव समाधिरुचितः । **स्मृतिश्च**—

*शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ इति ।

मृतकायस्य च परकायव्यवहार उपचारात् परकायारम्भकशरीरैकदेशैः अस्थ्यादिभिः प्रविष्टस्य कायलक्षणसङ्घात आरभ्यते । तदा च स्वशरीरं मृतमेव । मृतपरकायप्रवेशवत् पुनः प्रवेशः । अनेकशरीराधिष्ठानशक्तानां तु यथेष्टम् । शरीरविनाशे च इन्द्रियाणि आप्यायकैर्मात्रया हीयन्ते । शरीरान्तरे पुनरापूर्यन्ते । मुक्तपरित्यक्तानि अन्यपरिगृहीतानि अपरिगृहीतानि वा यावत्प्रलयमवतिष्ठन्ते इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । ननु कर्मेन्द्रियाणां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशौ ; न पुनः शरीरान्तरगमनमस्ति । तथा हि **सारे** अभिहितम्—*हस्तादयोऽपि इन्द्रियाणि ; जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वा-विशेषादिति । एवं **भाष्ये**ऽप्युक्तम् *न सप्तैवेन्द्रियाणि ; अपि त्वेकादश । हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात्कार्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादिः इति, *न्यूनव्यपदेशास्तु

तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ताः इति च । **दीपे** तु व्यक्तमेवोक्तम्—* तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि गच्छन्ति; वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सह उत्पत्तिविनाशयोगीनि उपकारकाणि इत्यादि । अतो **यादवप्रकाश**वत् कर्मेन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशौ **भाष्यकारा**भिमतौ । नैतदेवम्; * प्राणगतेश्च इति सूत्रे * तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इत्यादिश्रुतेरुदाहृतत्वात्, सप्तगतेः इत्यधिकरणे यानि त्वितराणि, विषयाणां ग्राहकत्वेन तेषामौपचारिकः प्राणव्यपदेशः इति पूर्वपक्षं कृत्वा, * हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् इति तेषामपि प्राणत्वसमर्थनाच्च । * प्राणगतेश्च इत्यस्यैव समनन्तरे * अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् इति सूत्रे **भाष्यम्**—* यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यम् इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणात् न तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न; भाक्तत्वात् अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य इत्यादिकम् । अतः कर्मेन्द्रियस्य वाचोऽत्र गतिरभ्युपेतेत्युपलभ्यते । तदन्येषामपि सममेव । **सारे**ऽप्युक्तम्—* सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च तेषां प्राधान्यात् इति । **दीपे**ऽपि * सप्तानामेव गतिश्रवणं योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसः तत्प्रवृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यात् इत्यादि । न च आहङ्कारिकेन्द्रियवादिनः प्रतिशरीरमिन्द्रियोत्पत्तिविनाशाभ्युपगम उपपद्यते । पाण्याद्यधिष्ठानानि तु नेन्द्रियाणीति तदुत्पत्तिलयोपपत्तिः । कथं तर्हि श्रोत्रादीनीत्यादेर्निर्वाहः ? इत्थम्—परमतवत् प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमेऽपि तेषामिन्द्रियत्वं सिध्यतीति कृत्वा * हस्तादयस्तु स्थितोऽतो नैवम् इति सूत्रस्य योजनान्तराभिप्रायेणैवमुक्तम् । अत एकादशेन्द्रियाण्यपि शरीरान्तरेष्वप्यनुवर्तन्त इति **भाष्यकारा**भिप्रेतमिति प्रतीमः । एवमेषामेव, एतावतामेव, एवंस्वभावानामेव, आगमेनैव सिद्धत्वात् **सौगतवैशेषिकचार्वाक**प्रभृतीनां स्त्रीन्द्रियपुरुषेन्द्रियादिकल्पनम्, कर्मेन्द्रियपरित्यागः, एकेन्द्रियवादः, तत्रापि त्वगिन्द्रियैकस्वीकारः, शरीरस्यैवेन्द्रियत्वम्, कर्मेन्द्रियाणां शरीरोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशौ, मनोविभुत्वनित्यत्वतैजसत्वनिर्मनस्कत्वादीनि, राजसाहङ्कारजन्यत्वभौतिकत्वादीनि, अन्यान्यपि प्रलपितान्यनादरणीयानि । युक्तिबाधादयश्च यथासंभवमुन्नेया इति ॥

तन्मात्राणि ॥ भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं तन्मात्रम् । दधिरूपेण परिणममानस्य पयसो मध्यमावस्थावत् भूतरूपेण परिणममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा काचिदवस्था तन्मात्रा । तद्विशिष्टमपि द्रव्यं तन्मात्रमित्युच्यते । तदेव च भूतोपादानमिति न शब्दादिगुणमात्रात् भूतसृष्टिः । विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतम् । अत्रापि प्राकृताप्राकृतविवेकः पूर्ववत् । तन्मात्राणि च भूतानि च प्रत्येकं पञ्चधा शब्दतन्मात्राकाशादिभेदात् । तत्र तामसाहङ्काराकाशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रम् । एवमुत्तरोत्तरतन्मात्रेष्वपि तत्तद्भूतद्वयमध्यमावस्थाविशिष्टत्वम्, अविशिष्टतत्तद्गुणाश्रयत्वम्, तत्तद्भूतोपादानत्वं च लक्षणमूह्यम् । साङ्ख्यास्तु * पञ्चापि तन्मात्राणि साक्षात् तामसाहङ्कारोत्पन्नानि । तत्र शब्दतन्मात्रमाकाशारम्भकम् । इतराणि तु तन्मात्राणि पूर्वपूर्वतन्मात्रसहकृतानि उत्तरोत्तरभूतारम्भकाणि इत्याहुः । तदसत्; * आकाशाद्वायुः इत्याद्यनन्यथासिद्धोपादानक्रमविशेषाभिधानदर्शनात् । भगवत्**पराशरादि**भिश्च प्रपञ्चितत्वात् * तन्मात्राणि भूतादौ इति श्रुतिस्तु न साक्षाद्यौगपद्येन अप्ययपरा; * पृथिव्यप्सु प्रलीयते इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधात्, * आकाशाद्वायुः इत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधाच्च । तथात्वे हि * पृथिवीगन्धतन्मात्रे लीयते, आपो रसतन्मात्रे लीयन्ते इत्यादिक्रममुक्त्वा, तन्मात्राणि भूतादाविति वक्तव्यम् । नचेयं श्रुतिरत्यन्तक्रमनिबन्धनपरा, आकाश

इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु इति भवतामपि अनभिमतक्रमविशेषापातप्रतीतेः । एवम् * अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इतिश्रुतिरपि यथाकथञ्चिन्नेया । अत उक्तस्य शब्दतन्मात्रलक्षणस्य नातिव्याप्तिः । सहोत्पत्तावपि समानकालीनत्वमेव; न त्वाकाशाहङ्कारापेक्षया स्पर्शतन्मात्रत्वादीनां मध्यमावस्थात्मकत्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

आकाशस्य द्रव्यत्वप्रत्यक्षत्वे ॥ अस्पर्शत्वे सति विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्राप्यायकत्वं च आकाशलक्षणम् । अयं च अवकाशदानादिना उपकरोतीति शास्त्रसिद्धत्वादभ्युपेत्यम् । आकाशरूपपरिणामरहितप्रकृत्यादिप्रदेशेष्वपि अवकाशोऽस्त्येव । अन्यथा तत्र स्पर्शवत् गत्यादिनिरोधप्रसङ्गात् । आकाशादेर्नित्यत्वादिसाधनानि निरवयवद्रव्यत्वादीनि आगमबाधान्यतरानैकान्तिकत्वादिभिर्दूषणीयानि । किंच इदं नित्यत्वं किमवस्थापत्तिराहित्यम्? किं वा द्रव्यस्य सर्वदा सत्त्वम्? इति । न प्रथमः; पार्थिवपरमाण्वादिभिरनैकान्तिकत्वात् । पक्षे च शब्दवत्त्वतदभावाद्यवस्थाभेदस्वीकारेण बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः; सिद्धसाधनत्वात् । अवयवविश्लेषलक्षणो विनाशो निषिध्यत इति चेन्न; अहङ्कारादिदशाप्राप्तस्य सिद्धसाधनत्वादेव । वायुत्वपञ्चीकरणादिप्राप्तावस्थाभेदे सर्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । प्रत्यक्षश्चायमाकाशः । यदा उन्मीलनं चक्षुषः, तदैव आकाशोऽयमिति प्रतीतेः । नच नीरूपस्य कथं चाक्षुषमिति वाच्यम्; रूपवतो वा कथं चाक्षुषमिति प्रसङ्गात् । उपलम्भसिद्धया योग्यतयेति चेत्; तुल्यम् । अन्यथा रूपरूपिरूपैकार्थसमवायाद्यवान्तरभेदकल्पनानुपपत्तेश्च । पञ्चीकरणेन वा व्यष्टिरूपसिद्धिर्**भाष्योक्ता** । **प्रमेयसंग्रहे** चोक्तं यथा—* कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् न पृथग्रूपवत्त्वम् । गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम् इत्यादि । यत्तूक्तं **भाष्ये**—* नच चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते; तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् इति; तत् प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वपरम्; न तु रूपवन्मिश्रितत्वाख्यसंबन्धवर्जनपरम् । अत एव हि *रूपरूपिरूपैकार्थसन्निवेशाद्यालिप्तमेव चाक्षुषमिति स्थितम् इति **प्रमेयसंग्रहो**क्तिः । अतः संयुक्तसमवेतस्यापि रूपस्य कार्यकरत्वमुपलम्भबलात् ग्राह्यम् । न च ईश्वरादावतिप्रसङ्गः; गुरुत्वादितुल्यत्वात् । वाय्वादीनां तु पञ्चीकरणेन रूपवत्त्वेऽपि रूपानुद्भवादचाक्षुषत्वम् ॥ यत्तु **प्रमेयसंग्रहे**—* अद्यजातस्य चक्षुरपि न ह्यरूपं वायुं गृह्णाति इति, तदपि उद्भूतरूपाभावपरमेव । अत एवंप्रकारेण रूपित्वात् नभसः आकाशमस्ति श्याममिति प्रतीतिः । अत एव चेयं प्रतीतिर्नावरणाभावावलम्बना; विधिरूपत्वात् । भावान्तराभाववादिनस्तु अदोषत्वात् । अतिरिक्तवादिनां तु प्रागभावादिविकल्पदुःस्थत्वात् । कृत्स्नप्रतियोगिकनिषेधस्य असिद्धेः । आवरणेष्वपि तादात्म्याभावस्य सामानाधिकरण्यनिषेधात्मकत्वात् । संसर्गाभावस्य च यत्किञ्चित्संसर्गिप्रत्ययमन्तरेणानुपपत्तेः । तथा च स एव आकाश इति स्यात् । नच काल्पनिकाधिकरणनिषेधः; अबाधितत्वायोगात् । नाप्यालोकतिमिरावलम्बनः; तेष्वाकाशप्रतीतिव्यवहारयोरयोगात् । आरोपस्यापि प्रतीतिपूर्वकत्वात्, अप्रत्यक्षत्वे च तस्याङ्गुल्या निर्देशपूर्वकपामरव्यवहारगोचरता निर्मूला स्यात् । **शब्दाधिकरण**परिशेषानुमानादेरपामरविषयत्वादशक्यत्वाच्च । न हि शब्दस्य गन्धवत् भेर्याद्यवयवधर्मत्वे कारकतया व्यञ्जकतया चाभ्युपगतवायुधर्मत्वे वा कश्चिद्दोषः । न च स्पर्शनादिग्राह्यत्वप्रसङ्गः; **एकभूतगुणस्यैव** गन्धरसरूपादेर्भिन्नाक्षग्राह्यत्वस्य दृष्टत्वात् । एवं बाधकान्तरमपि दूष्यम् । गौरवं च भवतो बाधकं स्यात् । आगमवशात्तु वयमाकाशे शब्दमिच्छामः ।

वायुः ॥ आकाशात् स्पर्शतन्मात्रम् । ततो वायुः । तस्य विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम्, अस्मदादिस्पर्शैकेन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शविशिष्टत्वे सति गन्धशून्यत्वम् इत्यादि लक्षणम् । अस्य त्वगिन्द्रियायोग्यत्वा-

प्रत्यक्षत्वादिसाधनानि अरूपिद्रव्यत्वादीनि उपलम्भ[बाध]विरोधानैकान्त्यादिभिर्निरसनीयानि । स्पर्शवत्त्वमेव हि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वौपयिकम्; न रूपवत्त्वम् । तथा च **भाष्यं** च तदनुसारि**विवरणकार**वचनञ्च—*स्पर्शनमपि न सन्मात्रविषयम्; स्पर्शतद्वद्वस्तुविषयत्वात् इति । **प्रमेयसंग्रहश्च** *त्वगिन्द्रियस्यापि स्पर्शवद्वस्तुविषये शक्तिः इति । यदि च स्पर्शानुमेयो वायुः स्यात्; क्षितिसलिलतेजसामपि स्पर्शनग्राह्यत्वं न स्यात् । तत्रापि ततस्तदनुमानस्य सुवचत्वात् । उपलम्भस्य समत्वात् । तस्य च वायोः स्वभावाद्वा अदृष्टात्मकेश्वरसङ्कल्पाद्वा स्वारसिकं तिर्यक्प्रसरणम् । पार्थिवादिद्रव्येण वा वाय्वन्तरेण वा अभिघातवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः । ते च दूरस्थेन तृणर[ज्जु]जःप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः । तत्रत्येन तु स्पर्शनग्राह्याः । एतेन वायोर्नानात्वमपि सिद्धम् । अस्य च सर्वतः पार्थिवाप्योपरोधे सति स्तम्भः । सलिलातपकुसुमादियोगात् शीतोष्णसौरभारोपः । तथा चान्वयव्यतिरेकौ । एतेन *वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्यय इति न्यायात् *वायुः शीत इत्यायुर्वेदानुसारिणां वादिनां मतं निरस्तम् । शीतसंवर्ध्यत्वोष्णापचेयत्वादिभिः साम्यात्तु शीततया उपदेशः । न तु सजातीयविजातीयाभ्यामेव उपचयापचयाविति नियमः; पार्थिवादिभिर्दोषाणामनियमेन उपचयापचयदर्शनात् । तत्रापि तत्तत्पदार्थसांसिद्धिकसलिलाद्यंशशक्त्या तदुपपत्तिरिति चेत् अत्रापि तथात्वे को विरोधः ? व्यष्ट्यवस्थस्य मारुतस्य तदुपचयापचयहेतूनां च पाञ्चभौतिकत्वात् *आपोमयः प्राणः इति श्रुत्या प्राणस्य सलिलाप्यायितत्वसिद्धेश्च शीतसंवर्ध्यत्वाद्युपपत्तेः । दुरूहां वस्तुशक्तिमवलम्ब्यैव स्वभावः प्रमावश्च तैरेव क्वचित्क्वचित् वर्ण्यते; यथा दुन्दुभिस्वनादौ । सा चात्रापि अनिवार्येति न सङ्कटं किञ्चित् । स च त्वगिन्द्रियाप्यायनेन प्राणशरीरविषयात्मतया च उपकरोति । तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेष एव प्राणसंज्ञः । न [वा] वायुमात्रम्, नापि वायुक्रिया; सूत्रितं च *न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इति । स एव व्यापारभेदात् पञ्चधा दशधा चोच्यते । सूत्रितं च *पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते इति । प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पञ्चधा । नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्यैर्भेदैः स दशधा । प्राणशब्दस्तु वादशब्दवत् सामान्यतो विशेषतश्च [निष्प] व्युत्पन्नः । अस्य शरीरेन्द्रियधारकत्वं *यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते, एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । **भाष्यं** च *प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम् इत्यादि । प्रपञ्चितश्चायमर्थः **प्राणविद्यायाम्** । एवं जङ्गमशरीरेष्विव स्थावरशरीरेष्वपि असावस्त्येव । मूलनिषिक्तसलिलदोह [ल] दपार्थिवधातूनामभ्यादानात् । अत्रापि **भाष्यम्** *स्थावरेषु हि प्राणसंभवेऽपि तस्य पञ्चधा अवस्थाय शरीरस्य धारणार्थत्वेनावस्थानं नास्ति इति । *अत एव प्राण इतिसूत्रे **दीपश्च** *शिलाकाष्ठादिषु प्राणायत्तस्थित्यभावात् इति । नखदन्तरोमकिणादीनामपि मन्दप्राणाश्रयत्वं **न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे** प्रपञ्चितम् । अस्यैव रेचकपूरककुम्भकरूपं नियमनमष्टाङ्गयोगे चतुर्थमङ्गम् । आयुर्वेदेषु योगानुशासने चास्य प्रपञ्चो ग्राह्यः । प्राणाख्यात् वायोरन्य एव शरीरोपादानभूतो वायुः । तदुपादानत्वं वायुप्रचुरेषु मारुतादिशरीरेषु व्यक्तम् । विषयत्वं चण्डवाततालवृन्तपवनादिषु ॥

तेजः ॥ वायोः रूपतन्मात्रम् । ततस्तेजः । *वायोरग्निः इत्यग्निशब्दस्तेजोमात्रपरः । ननु *वायोरग्निः इत्युपादानत्वविवक्षायां प्रत्यक्षविरोधः । पर्णतृणकाष्ठादीनामेव भस्मधूमधूमध्वजादिरूपेण परिणामदर्शनात् । पर्णादीनां च पार्थिवत्वात् । अप्रत्यक्षैस्तदानीमपि अदृष्टाद्युपनीतैः तेजोवयवैर्ज्वालारम्भ इति कल्पनस्य गुरुत्वात् । विचित्रारम्भस्य च भस्मधूमाङ्गारादिषु दृष्टत्वेन अवर्जनीयत्वात् । स्पर्शविशेषस्य धूमादिगतगन्धविशेषवत् दुरालभास्पर्शादिवदुपपत्तेः ।

अतः सलिलस्य सहकारिभेदात् फेनतरङ्गबुद्बुदवत् पृथिव्या एव अंशतो हुतवहादिपरिणाम इति सिद्धे *वायोरग्निः इत्यादि निमित्तकारणत्वमात्रेणाप्युपपद्यते इति; तदसत्; अनन्यथासिद्धोपादानप्रकरणपठितसृष्टिप्रलयक्रमप्रक्रियाविरोधात्। पर्णतृणादीनामपि पाञ्चभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ततएव तदंशतो निर्वृत्तेरपीष्टत्वात्। ज्वालानिर्वापणानन्तरमेव तदवयवानुपलम्भवत् तदुत्पत्तेः प्रागपि तथैवोपपत्तौ गौरवस्याप्यभावात्। अनिन्धने च जातवेदसि पार्थिवपरिणामात्मकत्वकल्पनायोगात्। अनियतोपादानकल्पनेर्गुरुत्वात्। तदेवं तत्रतत्र लीन एवाग्निः सहकारिविशेषादृष्टाद्युपनीतसजातीयावयवयोगाच्च उद्भूत उपलभ्यते। व्यवहरन्ति च महर्षयोऽपि; *काष्ठेऽग्निरिव शेरते। *दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वदसौ पुमान् इत्यादि। अतः समष्टिसृष्टिदशायां वायोरेवोपादानात् अग्नेरुत्पत्तिरुपपन्ना। व्यष्टिदशायां तु तेजस एव सूक्ष्मात्स्थूलतेजसः समुद्भव इति। उष्णस्पर्शत्वभास्वररूपवत्त्वादिकं च तेजसो लक्षणम्। तच्च वाक्चक्षुषोराप्यायकम्। *तेजोमयी वाक् *आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत्, *रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः इत्यादिश्रुतेः। दिवाभीतादिव्यतिरिक्तलोचनानाम् अञ्जनविशेषादिशून्यानां तिमिराद्यतिरिक्तविषयप्रत्ययोत्पादने प्रभूतरूपमाप्यायकातिरिक्तं तदवश्यापेक्षितम्। वैश्वानराद्यात्मना च तदुपकारः। वैश्वानरो नाम शरीरान्तर्वर्ती प्राणादिसंयोगात् अशितपीतपाकादिहेतुस्तेजोविशेषः। शरीरत्वं तेजसस्तेजःप्रचुरेषु दहनतपनादिशरीरेषु व्यक्तम्। विषयत्वं चन्द्रिकातपशतह्रदाहुतवहादिषु। तत्र हुतवहस्य ज्वालात्मकस्य दाह्यनाशे नाशदर्शनात्, पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात्, एकदा अनेकदीपादर्शनाच्च आशुतरविनाशित्वरूपं क्षणिकत्वं सिद्धम्। प्रत्यभिज्ञा तु निष्क्रान्तप्रविष्टवदसंभवात्, निर्वापितारोपितदीपादिष्विव अन्यथासिद्धा। प्रत्यक्षत्वं ज्वालाभेदस्योक्तं **तत्त्वरत्नाकरे**—*निपुणनिरीक्षणे च जलवेणिकावत् ज्वालासञ्चरणं दृश्यते इति। *अहेतुक एव ज्वालाविनाश इति **बौद्धगन्धिनः** केचिदाहुः। तदयुक्तम्; क्षणभङ्गप्रसङ्गात्। अदृष्टेश्वरादेश्च हेतोरवर्जनीयत्वात्। वेगादेश्च अविनाभूतस्यावस्थान्तरापादकत्वोपपत्तेः। एवमन्त्यशब्दचरमसंस्कारादिष्वपि स्वतोविनाशवादिनो निरस्ताः। तदखिलमभिप्रेत्योक्तं **वेदार्थसंग्रहे**—*दावाग्न्यादीनामपि पूर्वावस्थाविरोधिपरिणामपरम्परा अवर्जनीयैवेति। तत्र भौमदिव्यादिभेदस्तत्रतत्र सामग्रीकार्याणि क्षणिकत्वस्थिरत्वादीनि यथायोगमुन्नेयानि॥

तेजोविभागः॥ तेजः पुनः सामान्यतो द्विविधम् **प्रभा प्रभावच्चेति**। आवरणसदसद्भावाधीनसङ्कोचविकासो यथावेगशक्त्यधिष्ठानदेशाधिकदेशप्रसारी तेजोविशेषः **प्रभा**। सा च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते, सह च विनश्यति। न चासौ विशीर्णदीपाद्यवयवः; ऊर्ध्वगमनस्वभावानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्दिक्ष्वग्विशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात्। प्रभायास्तु यथोपलम्भं तथाऽभ्युपगमात्। स्थिरतरेषु मणिद्युमणिप्रभृतिषु च विशरणप्रसङ्गात्। [तदभ्युपगमे च तेषां दीपादिवत् विनाशप्रसङ्गात्।] तत्रापि प्रतिक्षणोत्पत्त्यादिकल्पनस्य अतिगुरुत्वात्। तैलदशादिवत् सामग्रीविशेषादर्शनात्। न च मण्यादीनां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः; विशरणे सिद्धे तद्भ्रान्तित्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ विशरणसिद्धिरिति परस्पराश्रयणात्। विशीर्णगन्धाश्रयचम्पककुसुमादिवदंशतो विशरणेऽपि प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न; भ्रान्तेर्दत्तोत्तरत्वात्। यथोपलम्भं द्रव्यान्तराभ्युपगमे भ्रान्तित्वकल्पनानवकाशात्। गन्धोपलम्भे तु वायुगतिविशेषानुविधाननियमात्, आश्रयभूतचम्पकादिनाशेऽपि गन्धावस्थानदर्शनाच्च प्रभातुल्यत्वपरित्यागः। ग्रीष्मनिशादिषु औष्ण्योपलम्भेऽपि प्रभात्मकं स्वरूपं नास्त्येव। अस्याश्च मूलाग्रयोर्घनविरलत्वादयो यथादर्शनं ग्राह्याः। यत्तु **वरदविष्णुमिश्रै**र्निरवयवात्मज्ञानसङ्कोचविकासदृष्टान्ततया प्रभामुपन्यस्योक्तम् *प्रभाया निरवयवत्वमवयवानुपलम्भात् इति; तत् छेदनभेदनयोग्यावयवविरहाभिप्रायेणेति मन्त-

व्यम् । न चैषा स्वतन्त्रा; दीपाद्यपृथक्सिद्धतयैव प्रतीतेः । तद्विशिष्टं तेजः **प्रभावत्** । तच्च मणिद्युमणिदीपादि बहुप्रकारम् । सामग्रीविशेषाधीनस्वभावभेदात् तेजसः शोकहर्षशोषणवृद्धिपाकप्रकाशादिजनकत्वतारतम्यम् । ऊर्ध्वज्वलनमपि तत एव वा, अदृष्टादेव वा । तस्य रोहितभास्वरैकस्वभावस्यापि सलिलादिसंसर्गभेदात् वर्णवैचित्र्योपलम्भः । एतच्च * यदग्ने रोहितं रूपम् इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैशेषिकादीनां शुक्लत्वसाधकान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिबाधितावन्यथासिद्धौ च । मध्याह्नमार्ताण्डमण्डलश्वैत्योपलम्भस्यापि मण्डलोपष्टम्भकानुद्भूतस्पर्शोद्भूतरूपसलिलांशनिबन्धनत्वोपपत्तेः । उद्भवानुद्भवयोश्च गुणानामन्यत्राप्यनियमाभ्युपगमात् ॥

आपः ॥ तेजसो रसतन्मात्रम् । तस्मादापः । शीतस्पर्शवत्त्वम्, निर्गन्धत्वे सति विशिष्टरसवत्त्वम्, इत्यादि तल्लक्षणम् । तासां शुक्लमधुरशीतनैकस्वभावानामाश्रयादिसंसर्गभेदात् रूपरसस्पर्शवैचित्र्यारोपः । अद्रव्यनिरूपणे तु तेजोवन्नगुणव्यवस्था समर्थयिष्यते । स्वाभाविकमासां द्रवत्वम् । आप्येष्वपि करकादिषु उपष्टम्भवशात् काठिन्यम् । घ्राणरसनाप्यायनादिनोपकुर्वते । शरीरत्वमासामप्प्रचुरेषु वरुणलोकशरीरेषु स्पष्टम् । विषयत्वं सरित्समुद्रेषु ॥

पृथिवी ॥ अद्भ्यो गन्धतन्मात्रम् । ततः पृथिवी । विशिष्टगन्धवत्त्वम्, रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्वम्, इत्यादि तल्लक्षणम् । सा प्रथमं सुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता । ततोऽनुष्णाशीतत्वं सर्वदा अनुवृत्तम् । तेजःसलिलस्पर्शोपाध्यन्वयव्यतिरेकात्तदुपाधिक एव औष्ण्यशैत्योपलम्भः । काष्ण्यं स्वतःसिद्धमिति श्रुतिसिद्धम् । पाकभेदात्तु विचित्रवर्णता जायते । सुरभिस्वभावत्वमप्यौत्सर्गिकन्यायसिद्धम् । कारणस्य पयसो माधुर्यानुविधानं च बाधकाभावे ग्राह्यम् । तस्याः काठिन्येऽपि सलिलातपादियोगात् क्वचित् द्रवत्वोपलम्भः । मनोघ्राणाप्यायनादिना च तस्या उपकारः । शरीरत्वमस्या मनुष्यतिर्यक्स्थावरादिषु व्यक्तम् । विषयत्वं मृत्पाषा[णान्नौ]षधितिमिरादिषु । यद्यपि विषयादिरूपेण निर्दिष्टानां सर्वेषामपि ईश्वरापेक्षया तत्तद्विशिष्टजीवापेक्षयाऽपि शरीरत्वं वक्ष्यते; तथाऽपि लोकव्यवहारोपकारतारतम्यालोकनेन विभज्य व्यवहारः । शरीरतयाऽभ्युपगतमपि विषयतया **वैशेषिकै**रप्युक्तम् * विषयो मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः इति । स्थावरस्य हि शरीरत्वं तैरेव प्रपञ्चितम् ॥

तमसः पार्थिवत्वम् ॥ तमो द्रव्यं पार्थिवं च, अबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वात् । आलोकाभावे चाक्षु[षं]षत्वं नास्तीति बाधकमिति चेन्न; तेजसि व्यभिचारात् । तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति चेत्; तथाऽपि भवदभिमते तमसि एतदभावेऽपि चाक्षुषत्वात् । इतरसामग्रीसाकल्यलक्षणयोग्यतासिद्ध्यर्थमविरोधार्थं च तथाऽङ्गीकार इति चेत्; अत्रापि प्रतीयमानाकारभङ्गपरिहाराय बुध्यस्व । न हि यत् क्वचित् यदपेक्षम्, तत् सर्वत्र तदपेक्षमिति नियमः; स्वेदादिशैत्यग्रहे वायुसापेक्षस्य स्पर्शनस्य औष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वात् । आलोकाभावप्रत्ययविशेषाभावनैल्यमात्रप्रतीतिपक्षाः विधिरूपेण प्रत्ययात्, लोकप्रतीतिविरोधप्रसङ्गात्, नीलमिति धर्मितया स्फुरणाच्च निरस्ताः । प्रलयविनाशावसानादयस्तु [शब्दाः] विधिरूपेण वर्तमाना अपि स्फुटवस्त्वन्तरानुपलम्भात कस्यचिदित्येव सर्वसंवित्सिद्धेश्चाभावपक्षे निक्षेपं सहन्ते । स्पर्शानुपलम्भादिचोद्यं त्विन्द्रनीलालोकादिष्विव निर्वाह्यम् । आगमसिद्धं च तमसो द्रव्यत्वादिकम् । * तमः ससर्ज भगवान् इति तत्त्वान्तरवत् सृष्टिश्रवणात् । * नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् इति कार्यान्तरैर्ज्योतिषा च सह लयाभिधानात् । आलोकाभावपक्षे तमोज्योतिषोर्द्वयोरपि लयाभिधानविरोधात् । **अन्तर्यामिब्राह्मणे** च * यस्य तमः शरीरम् इति तेजसा

सह तमसः शरीरत्वेनाभिधानात् । तत्र च **भाष्यम्** *एवमब्वग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिक्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्सु इत्यादि । यत्तु **षडर्थसंक्षेपे** भावरूपाज्ञानानुमानदूषणे प्रोक्तम्—*निमीलनेऽपि भातीति न तमो द्रव्यम् । अन्धस्तु नाक्षिस्थग्रहेऽलम् । व्याहरति च, इति, तत् श्रुतिस्मृतिभाष्यादिविरोधात् मतान्तरेणैकदेशिमतेन वोक्तम् । निमीलनेऽपि भानस्य पित्तोपहतचक्षुषः किञ्चित्पित्तोपलम्भेऽपि तुल्यत्वात्, जात्यन्धस्य तु तद्व्याव्यवहारात् । अजात्यन्धस्यापि इन्द्रियाधिष्ठानक्षोभेऽपि मात्रया इन्द्रियशक्तेरनपगमनादक्षिस्थग्रहस्याविरोधात् । तमो न द्रव्यम्; आलोकाभावे गृह्यमाणत्वात् आलोकाभाववदिति चेन्न; **प्राभाकराणां** हेतुदृष्टान्तयोरभावात् । **उदयनादीनां** पक्षदृष्टान्त[योरभेदात्]भेदाभावात् । रूपमात्रतमोवादिनोऽपि दिवाभीतादिदृश्यमानैर्द्रव्यैर्व्यभिचारात् । मानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि योगिदृश्यमानैः, अयोगीति-विशेषणेऽपि अञ्जनान्तचक्षुषा गृह्यमाणैः, प्रकृष्टादृष्टाञ्जनादिरहितमानुषचक्षुषेतिविशेषणेऽपि तमो नीलिमातिरिक्तं नैल्याश्रयत्वेनाबाधितप्रतीतिविषयत्वात्, इत्यादिभिर्बाधः प्रतिरोधो वा दुष्परिहरः । उक्तं **वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे**—

* तमो नाम द्रव्यं बहलविरलं मेचकचलं प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च ददृशे ।
अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति ।

नन्वेवमस्तु तमसो द्रव्यत्वं सिद्धान्तः । पार्थिवत्वं तु **भाष्यकारा**दिवचनात् न ज्ञातमिति चेन्न; प्राकृतत्वनीलत्ववचनाभ्यां परिशेषात्सिद्धेः । न हि वायुपर्यन्तेषु प्राकृतेषु रूपगुणोऽस्ति । न वा तोयतेजसोः कृष्णरूपमस्ति । तथा च श्रुतिः *यदग्ने रोहितम् इत्यादिका । ननु **तत्त्वरत्नाकरे** मूलप्रकृतिरेवेदं तम इत्युक्तम् । तथा हि—

* बध्नाति यदभिद्रोहात् यत्प्रपत्त्या च मुञ्चति । जन्तूँस्तमस्तमाश्रित्य हरिं तत्प्रविविच्यते ॥
अतो न काकदन्तानामिव तस्य परीक्षणम् । उपेक्ष्यं बन्धकत्वस्य ज्ञाने हानप्रयोजनात् ॥
तत्स्वरूपतदुत्पत्तिग्राहकादिषु सूरयः । विवदन्ते ततो जातः सन्देहश्चिन्त्यतेऽधुना ॥

अत्र आलोकाभावस्तम इति **काश्यपीयाः** । नास्त्येव तमः, नीलभावरूपस्मृतिप्रमोष एव तमोव्यवहारहेतुरिति **प्राभाकराः** । द्रव्यान्तरमेवेदं कल्प्यमिति **कौमारिलाः** । प्रधानतत्त्वमेव तम इति **तत्त्वविदः**—इत्युपक्रम्य प्राथमिकमतयुगलमथनपूर्वकं तृतीयमुपन्यस्य—

* अत्र तत्त्वविदः प्राहुः स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता । दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमो मता ॥ इत्युक्तम् ।

अतो न पार्थिवत्वपरिशेषो युक्त इति । तन्न; तत्र मूलप्रकृतित्वं तावन्न संभवति; विकारैः सह सृष्टिसंहारवचनात् । **अन्तर्यामिब्राह्मणे** च कार्यवर्गानुप्रवेशेन प्राथमिकतमोव्यतिरिक्तस्य तेजोविरोधितमसः पृथक्शरीरत्वाभिधानात् । प्रधानतमसश्च प्रत्यक्षग्राह्यत्वासिद्धेः ॥

* नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति [प्रधानप्रतिपादक] श्लोकस्मृतेः ।

अवस्थान्तराश्रयणेन सर्वमिदमुपपद्यत इति चेत्; सत्यम् । तदेवास्माभिरुच्यते । पृथिव्यवस्थातिरिक्तमवस्थान्तरमिति चेन्न; पूर्वोक्तपरिशेषात् । पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्यादिवचनं कथमुपपद्यत इति चेत्; स्वर्गान्तरिक्षादिसृष्टिवदिति भाव्यम् । तमश्शब्दप्रयोगानुवृत्तिः कथमिति चेत्; अनेकार्थत्वेनानुवृत्त्यन्यथासिद्धेः । ज्ञानालोकयोः प्रकाशशब्दवत् । यद्वा उद्भूततमोगुणमेवावलम्ब्य द्वयोरपि व्यवहारोपपत्तिः । कथं तर्हि **तत्त्वरत्नाकरोक्तिः**? वस्तुतस्तु वयमपि संशो-

महे। नहि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहपर्यन्तं ग्रन्थो निबद्धः; येनाभिप्रायमध्यवस्येम। स हि प्रबन्धः *अत्र तत्त्वविदः प्राहुः इति श्लोकमात्र एव विघ्नितः। निबद्धमात्रं चास्मदुक्ताविरुद्धम्। पार्थिवत्वेऽपि प्रधानतत्त्वानतिरेकात्। नहि वयमसत्कार्यवादिनः। समस्तप्रकृतिप्राकृतपरीक्षोपक्रमविवक्षया च *बध्नाति यदभिद्रोहात् इत्यादेरुपपत्तिः। *अत्र तत्त्वविदः इति श्लोकेऽपि *स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता, इति विभागादेवमेव तात्पर्यमिति विभावयामः। अस्तु वा किञ्चिदभिनवघनघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्पर्शरसगन्धमन्धकाराभिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः। तथाऽपि न पृथग्द्रव्यत्वसिद्धिः। तदेवं **चतुर्विंशतितत्त्वानि** चिन्तितानि। *आत्मन आकाशः संभूतः *तत्तेजोऽसृजत इत्यादिन्यूनसृष्टिव्यपदेशा न तत्त्वान्तरसृष्टिप्रतिक्षेपपराः; प्रामाणिकत्वाविशेषेण तत्तदित्यागायोगात्। वदन्ति च—

*क्षीरादिदं तत इदञ्च ततो दधीति क्षीराद्दधीति वदतां किल को विशेषः? इति।

अत एव **षट्त्रिंशत्तत्त्ववादो**ऽपि निराकृतः। ते ह्येवमाहुः—

*शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात् त्रितयम्। तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशः॥

इति तत्त्वसंग्रहः। मलं कर्म च माया च मायोत्थमखिलं जगत्। तिरोधानकरी शक्तिरर्थपञ्चकमिष्यते॥

इति पाशविभागः।

माया पुरुषः शिव इत्येतत् त्रितयं महार्थसंहारे। अवशिष्यते पुनस्तत् प्रवर्तते पूर्ववत्सृष्टौ॥

इति सृष्टिप्रलयाश्रयनित्यतत्त्वनिष्कर्षः।

शुद्धानि पञ्च तत्त्वान्याद्यन्तेषु स्मरन्ति शिवतत्त्वम्। शक्तिसदाशिवतत्त्वे ईश्वरविद्याख्यतत्त्वे च॥

पुंसो ज्ञकर्तृतार्थं मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति। कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च॥

अव्यक्तं मायातो गुणतत्त्वं तदनु बुद्ध्यहङ्कारौ। चेतोधीकर्मेन्द्रियतन्मात्राणीति तत्त्वानि॥ इति तत्त्वगणना।

तत्र चिदचिदीश्वरविभागतन्नित्यत्वादौ न विवादः। ईश्वरस्तु प्रसिद्धशिवादिलक्षणः शाश्वतशिवादिशब्देन निर्दिष्टो नारायणः। स च चिदचितोस्सर्वावस्थावस्थितयोश्शरीरीत्येवमादिरौपनिषदानां विशेष ईश्व[रपरिच्छेदे]रे समर्थयिष्यते। तत्त्वगणनायां तु शुद्धतत्त्वपञ्चकस्य परमार्थेन एकतत्त्वात्मकतया तैरेवोक्तत्वात् तत्र नातीव विवादः। तथाहि तैरेवोक्तम्—

*पञ्चानामप्येषां न हि क्रमोऽस्तीह कालरहितत्वात्। व्यापारवशादेषां विहिता खलु कल्पना शास्त्रे॥

तत्त्वं वस्तुत एकं शिवसंज्ञं चित्रशक्तिशबलं तत्। शक्तिव्याप्रुतिभेदात् तस्यैते कल्पिता भेदाः॥ इति।

*रागोऽभिष्वङ्गात्मा इति तैर्लक्षितस्य रागस्य पुरुषगुणभूतस्य न प्राकृततत्त्वान्तरत्वम्। प्रकृतिसंसर्गवशात् पुरुषस्य रागो जायते इत्येतावदिष्यते। रागाख्यकार्येण तत्कारणभूततत्त्वान्तरकल्पतिरिति चेन्न; सुखहेतुत्वज्ञानादिभिरेव तदुत्पत्त्युपपत्तेः। अन्यथा द्वेषादिकार्येष्वपि तत्त्वान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। विद्याऽपि—

*उद्बुद्धकर्तृशक्तेः पुंसो विषयप्रदर्शननिमित्तम्। विद्यातत्त्वं सूते प्रकाशरूपंच करणवैशिष्ट्यात्॥

इत्यभिहिता। तत्रापि पुनर्मनःप्रभृतिप्रमितिकरणग्राम एव विषयप्रदर्शने पर्याप्त इति न करणान्तरमनुमन्यामहे।

*मायातस्तदनु कला मलं नृणामेकतस्तिरस्कृत्य। व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति तेनेह कथितेयम्॥

कालेन नियत्या चाप्युपसर्जनतामुपेतया सततम्। विदधाति व्यापारं निजमेषा ह्यवनिपर्यन्तम्॥

इति च कलाऽभिहिता। तत्रापि अव्यक्तावस्थाकारणभूताक्षरशब्दाभिलप्यप्रकृत्यवस्थामिच्छामः। तत्र कलाशब्दः

शब्दान्तरं वा प्रयुज्यताम् । कर्तृशक्तिव्यञ्जकत्वं तु तस्या नेष्यते । ज्ञानेच्छापुण्यपापादिभिरेव तदभिव्यक्तेः । ज्ञानादेश्चेन्द्रियाद्यधीनत्वात् ।

* नियतिर्नियमनरूपा मायातः साऽप्यनन्तरं भवति । नियमयति येन निखिलं तेनेयं नियति[रुद्दिष्टा]रित्युक्ता ॥ इति परिभाषिता । तत्र नियमनशब्देन नियन्तृशक्तिविवक्षायामीश्वरसङ्कल्पाद्यतिरिक्तनियतिर्नास्ति । प्रतिनियतफलावश्यंभावित्वादिविवक्षायां तु पुण्यपापादिरूपैव नियतिः । तत्तत्स्वकार्यकरणादिविवक्षायां प्रतिनियततत्तद्वस्तुशक्तिरेव नियतिरिति न प्राकृततत्त्वान्तरमस्ति । यदि पुनः प्रमाणभूतेषु पञ्चरात्रादिषु क्वचिन्नियत्यादिसृष्टिरुच्यते, तदाऽपि तत्रतत्र तात्पर्यभेदेन संप्रतिपन्नतत्त्वविशेषतच्छक्त्यादीनामेव पृथग्गणनमिति मन्तव्यम् । युक्तिश्च निर्बन्धनो दृष्यते; न त्वागमः ॥

कालः ॥ कालस्य मायासृज्यत्वादिकम् * अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते इत्यादिभिर्बाधितम् । तर्कश्च --

यतः कुतश्चित्कालांशात् परतः पूर्वतोऽपि वा । कालो न चेत्तदुक्तिस्थं पौर्वापर्यं न सिध्यति ॥
कालाधीनभवद्द्रव्यभूतादिव्यवहारवान् । देशोऽन्योऽपि ततः सोऽपि तदभावे न सिध्यति ॥

नित्यविभूतावपि कालस्याहेतुत्वमात्रम्; नत्वभावः । * कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः । * कला मुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः इत्यादिवचनात् । अन्यथा * सदा पश्यन्ति इत्यादिभिर्विरोधात् । अस्य च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामागमाच्च यथायोगं तत्तत्कार्यनिमित्तत्वसिद्धिः । तच्चोपाध्यवच्छेदात् । सविकारत्वपक्षे स्वविकारान्प्रति कालस्योपादानत्वमेव; निमित्तभूताकारान्तराभावात् ॥

एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् । कालवत्तल्लक्षणानां च व्यापित्वमवगम्यते ॥

अस्य विकारित्वम् * सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ इत्यादिश्रुतिः, * कालं सः * कला मुहूर्तादिमयः इत्यादिस्मृतिश्चाह । अत्र स्वारसिकार्थे बाधकाभावादधिदेवतोपाध्याद्युपचरत्या निर्वाहो न शङ्क्यः । विभोर्विकारित्वानुपपत्तिर्बाधिकेति चेन्न; अवयवोच्छूनतादिलक्षणस्य विकारस्यानभ्युपगमात् । अवस्थान्तरापत्तिमात्रस्याविरोधात् । अन्यथा विभोरेवासिद्धिप्रसङ्गात् । सर्वमूर्तसंयोगित्वं हि विभुत्वम् । तस्मादन्ततः संयोगलक्षणमङ्गीकार्यम् । अथ विकारित्वानुपपत्त्या विभुत्वमेव कस्यचिन्नास्तीति मतम्, तथाऽपि कालस्य विकारित्वाद्विभुत्वमेव भज्येत; न पुनर्विभुत्वाद्विकारित्वम् । कथं च विकारित्वं विभुत्वस्य बाधकम्? कारणत्वे प्रमाणाभावादिति चेत्; न तावदिदं सामान्यतः । तथा हि—

न हेतुकार्यतेत्येतत् बोधाय फणितं न वा । द्विधाऽपि भङ्गः स्वोक्त्यादेः फलवत्त्वाफलत्वयोः ॥
सावधेरवधिर्योऽसौ पूर्वो हेतुः परो रिपुः । कार्यं नित्यमसद्वा स्यात् अवधेरनपेक्षणात् ॥

अन्वये सत्यपि नित्यविभोर्देशकालव्यतिरेकाभावेन कारणत्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न; तावन्तरेणापि धर्मिग्राहकेणैव तत्सिद्धेः । सामान्यतश्चान्वयव्यतिरेकयोरपि सुशकत्वात् । सामान्यतस्सिद्धस्य पारिशेष्यादिभिर्विभुत्वादिसिद्धेः । विकारित्वमविभुत्वेन व्याप्तमिति चेन्न; ईश्वरतज्ज्ञानाभ्यामनैकान्त्यात् । तयोरपि पक्षीकरणे श्रुतिबाधादिप्रसङ्गात् । निर्विकार एवेश्वर इति न दोष इति चेन्न; संयोगसिसृक्षादिलक्षणविकारस्य अवश्यंभावितयाऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । तत्र कृत्स्नैकदेशविकल्पाद्यनुपपत्तयस्तु विभुद्रव्य इवाविभुद्रव्येष्वपि तुल्यत्वात् शून्यवादं प्रसञ्जयेयुः । ताश्च **सूत्रकारैरेव** ईश्वरे प्रसज्य परिहृताः * कृत्स्नप्रसक्तिः, * श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् इत्यादिभिः । उक्तं च कालादीनां विकारस्वरूपत्वं **वेदार्थसंग्रहे**—

* निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपरार्द्धपर्यन्तापरिमितव्यवच्छेदस्वरूपसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृत - परिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतिः इति । उक्तं च **नीतिमालायां नारायणार्यैः** * कालोऽनाद्यनन्तोऽजस्रक्षणपरिणामि- मुहूर्ताहोरात्रादिविभागवान् परिणामपरिस्पन्दहेतुः इति ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वम् ॥ प्रत्यक्षश्चायम् । तथा हि—

वर्तमानतयाऽध्यक्षे वस्तु सर्वं प्रकाशते । न सा स्वरूपं धीभेदान्नोपाधिरनवस्थितेः ॥
तत्र स्वपरनिर्वाहे पूर्वत्रैव तथा न किम्.। तथा चास्त्विति धीरान्प्रत्यनन्तस्त्वागमो बलम् ॥
तत्सिद्धस्योपलम्भेन प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्यते । लाघवात्तद्विपयना वर्तमानधियो वरम् ॥
नचैपा लैङ्गिकी बुद्धिर्लिङ्गादेरविमर्शतः । विमर्शेऽप्यन्यथासिद्धेस्तर्कानुग्रहवर्जनात् ॥
मिथःकरम्बितैरेव मूर्तैर्वा विश्ववर्तिभिः । तद्युक्तैर्गगनाद्यैर्वा पक्षद्वितयसंमतैः ॥
रविस्पन्दादिभूयस्त्वफल्गुत्वाद्युपनायकैः । परावरत्वादिसिद्धेरन्यथागौरवोदयात् ॥
तावन्मात्रोपनेतृत्वे सिद्धस्यार्थस्य कल्पिते । जगतो मिश्ररूपत्वं न भवेदधिकं यथा ॥
कालसंबन्धरूपोऽयं परत्वादिरिति स्थिते । लिङ्गसिद्धयैव कालस्य प्रत्यक्षत्वमुपागतम् ॥
अतोऽनुमानमात्रेण कालोऽन्यो नैव सिध्यति । केवलागमसिद्धे च न लोकव्यवहार्थिता ॥

तदेवं केवलैस्तर्कैः कालस्य दुरुपपादतामालम्ब्य हि **न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे** * संयोगविभागसंख्या कालः इत्यादि चोक्तम् । **प्रमाणपादे** च प्रसङ्गात् कालमपलप्य *तस्मादेकाश्रयक्रियासंख्या कालः इति सूक्तमुपसंहृतम् । प्रपञ्चितं चास्य प्रत्यक्षत्वं तत्रैव—*यथा सर्वे प्रत्ययाः कालोपश्लिष्टा एव हि दृश्यन्ते; तदिति देशकालविशिष्टतयैव स्मृतिरपि जायमाना प्रागपि कालानुभवं साधयतीति । जैननिराकरणे **भाष्यं** च * कालस्य पदार्थविशेपणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्व- नास्तित्वादयो न वक्तव्याः, नच परिहर्तव्याः । कालोऽस्ति नास्तीतिव्यवहारो व्यवहर्तृणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यव- हारतुल्यः इति । अत एव च कालस्य पृथग्गणनाभावः । तदेवमव्यक्तोपक्रममहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रभूतसृष्टिप्रकरणेषु जीवपरौ पञ्चविंशषड्विंशकौ । अक्षरतमसोरन्यतरोपक्रमे कालस्य पृथग्गणने च षड्विंशकसप्तविंशकाष्टाविंशकत्वादिकं यथासंभवं भाव्यम् । श्रुतिश्च * तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे इति । सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया अधिकसंख्यां निर्वहन्तस्तेषां द्रव्यत्वदूषणेन वक्ष्यमाणेन निरस्ताः । पञ्चविंशातिरिक्तनिषेधपराणां निर्वाहस्तु भगवता **व्यासेन मोक्ष- धर्मे**ऽभिहितः—* अन्यश्च राजन् स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इति । सूत्रितं च * अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः इति । प्रपञ्चितश्चायमर्थो **भाष्या**दिषु सामानाधिकरण्यनिर्वाहे । नन्वे- वमपि तत्तद्भूतेषु सवितृकान्तहिमकरकवैद्युतवैश्वानराद्युत्तरोत्तरावस्थादर्शनात् तत्त्वसङ्ख्यानियमोऽनुपपन्नः; मैवम् । सम- [ष्टिसृ] ष्ट्यवस्थापेक्षया तन्नियमात् । पञ्चीकरणपश्चाद्भाविव्यष्ट्यवस्थाविशेषाणां त्वानन्त्यादपरिसङ्ख्यानम् । एतेषु च तत्त्वेषु भागत एवोत्तरोत्तरसृष्टिः । पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरावरणस्य तत्तदाकारेण च कार्यवृत्तेः श्रुतत्वात् । अन्यथा पृथिव्येक- शेषप्रसङ्गात्, पूर्वपूर्वभूतानामुपलम्भादिसिद्धत्वाच्च । तन्मात्राणां त्वावारकत्वाद्यनाश्रयणात् निश्शेषपरिणाम इत्येके । शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्ववचनात् तेषामप्येकदेशतः परिणाम इत्यपरे । पूर्वस्मिन्पक्षे तन्मात्रकार्यभूतगुणपञ्चकेन सह शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वोक्तिरिति वा सर्वाचित्तत्त्वमयत्वमात्रप्रतिपादनपरतया वा निर्वाहः । अपरस्मिन्पक्षे क्वचित्

केषाञ्चित् सृष्ट्यनुक्तिवदविवक्षया आवरणाद्यनुक्तिरिति गतिः । एतानि तत्त्वानि प्रथममीश्वरः स्वसङ्कल्पादेव तत्तदव्यवहितपूर्वपूर्वतत्त्वशरीरकः सृष्ट्वा व्यष्टिनामरूपव्याकरणं सङ्कल्प्य तेषां तत्त्वानां पृथग्भूतानां व्यष्टिसृष्ट्यशक्तेः परस्परसंमिश्रणं च संकल्प्य * व्योम्नोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् इत्यादिक्रमेण एकैकभूतेषु भूतान्तराणामष्टमांशचतुष्कैः पञ्चीकरणं कृत्वा तेषु स्वानुप्रविष्टजीववर्गमनुप्रवेश्य तैरेव तत्त्वैर्दशगुणितोत्तरसप्तावरणवेष्टितं हेमाख्यपरिणामगतभूतमयं ब्रह्माण्डमारभ्य तदन्तरे च स्वनाभिपङ्कजप्रभृतिसप्तस्थानेष्वन्यतमेन सकलतदण्डान्तर्वर्तिचेतनभरित[गर्भित]-विग्रहं चतुर्मुखं प्रसादात् सृजति; क्रोधाच्च रुद्रम् । अत्र श्रुतिः * एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य * तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत इत्यादिका । * नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते इत्यादयश्च । उक्तं च **महाभारते**—

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ इति ॥

स च भगवाननन्तरं स्वविहितब्रह्मान्तर्यामिरूपेणावस्थितः स्वप्रहितवेदोपज्ञविज्ञानेन स्वार्पिताभ्यां विचित्रसृष्टिविषयबुद्धिशक्तिभ्यामुपबृंहितेन स्वनिर्धूतमधुकैटभादिविविधापदा ब्रह्मणा ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्दशभुवनसंस्थानतदधिकरणकदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिदिग्विशेषादिविविधविचित्रव्यष्टिसंज्ञामूर्तिसृष्टिं कारयति, करोति च तच्छरीरकः । तथा च सूत्रम्—* संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् इति । संहारयति संहरति च हरशरीरकः ॥

दिक् ॥ ननु नित्यविभोर्दिशः कार्यत्वं कथम्? न; नित्यविभुदिग्द्रव्यस्यासिद्धेः । प्राक्प्रत्यग्दूरासन्नादिव्यपदेशानां तूभयसंमतैस्तत्तदुपाध्युपहितैस्तैस्तैराकाशादिद्रव्यैरेव मूर्तान्तरसंयोगपरम्परास्मृतैस्तत्तत्प्राक्त्वादिभेदनिर्वाहकत्वाभिमतोपाधि-विशेषैरेव वा यथायोगं निर्वाहात् । सम्प्रतिपन्नाकाशादिपरित्यागेन सर्वत्र सर्वगुणघटनरूपातिप्रसङ्गपरिहाराय अधिकदिग्धर्मिकल्पनं पापक्षयवत् पुण्यपरिक्षयोऽपि भवतीति भयात् मन्दाकिनीमपहाय मरीचिकानुधावनम् ।

तावन्मात्रोपनेतृत्वस्वभावान्यप्रकल्पनात् । सिद्धस्य धर्मिणः कल्प्या तावन्मात्रोपनेतृता ॥

अस्तु तर्हि आकाशातिरिक्तं दिक्तत्त्वम् * पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्, * दिशः श्रोत्रम् इत्यादिपृथक्सृष्टिप्रलयश्रवणादिति चेन्न; अभिमानिदेवतोपाधिसृष्ट्या निर्वाहात् । तत्तदेकप्रकरणस्थान्तरिक्षस्वर्गलोकाद्यवच्छेदसृष्ट्यादिवत् । अन्यथा तत्रापि तत्त्वान्तरस्वीकारप्रसङ्गात् । सूत्रकारादिभिश्च * न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इत्यधिकरणे पृथक्सृष्ट्याद्युपदेशवतोऽपि प्राणस्य वायुविशेषत्वमेवोक्तम् । तत् दिगादीनामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम् । यदि च कार्यं किमपि दिक्तत्त्वम्, तदा तत्सृष्टेः पूर्वं संहारात् परतश्च प्रकृतिमहदादितत्त्वानामावरणत्वावार्यत्वदूरत्वासन्नत्वव्यवस्था न स्यात् । व्यष्टिदशायां हि दिक्सृष्टिः श्रूयते । प्रकृतिकार्यतया प्रादेशिकत्वे वा शुद्धसत्त्वत्रिगुणादेरूर्ध्वाधःप्रभृतिव्यवस्था न स्यात् । यदि तत्रोपाधिभिरुपहितैर्वा तैस्तैर्निर्वाहः, तदत्रापि सममिति सिद्धं न दिक् तत्त्वान्तरम् इति । यत्तु **प्रमेयसंग्रहे** प्रोक्तम् * गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम्, अतश्चाक्षुषं सर्वं सविशेषमेव गृह्यत इति; तेनापि पञ्चीकृतभूतारब्धत्वमात्रं प्रतीयते । नपुनः स्थिरपरिगणितचतुर्विंशत्यतिरिक्ततत्त्वान्तरत्वम् । **वरदविष्णुमिश्रैस्तु** *द्रव्यं च षड्विंशतिविधं सत्त्वरजस्तमांसि इत्यादिना दिग्द्रव्यं पृथगेव संख्यातम् । * आकाशकालदिशश्चक्षुरिन्द्रियेण इति तस्य चाक्षुषत्वमप्युक्तम् । * दिक्कालौ चाक्षुषौ प्रत्यक्षपरत्वापरत्वकारणसंयोगाश्रयत्वाद्घटवदित्यनुमानेनावगम्यते इतिच तत् साधितं च ।

अत्र पृथक्त्वं भाष्यविरुद्धसत्त्वादिद्रव्यपरिगणनवदन्यपरतया निर्वाह्यमिति । तदेतत् ब्रह्माण्डप्रभृति स्तम्बपर्यन्तं सर्वमपि पञ्चभूतात्मकम्; पञ्चीकरणादिवचनात् । *तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि इत्युपलक्षणम्; समानप्रकरणैरुपबृंहणैश्च तथाऽध्यवसायात् । भूयसा तु लौकिकपरीक्षकागमव्यवहाराः । तथा च सूत्रम् *वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः इति, *त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् इति च । एवं पञ्चीकरणमप्युपलक्षणमेव ॥

*नानावीर्याः पृथग्भूताः ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । एकसङ्घातलक्षास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इति भगवत्**पराशर**वचनात् । तथा **श्रीमद्गीताभाष्ये** *महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि इत्यादिकमुक्त्वा *प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसङ्घातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति इत्युक्तम् । तदेवमष्टद्रव्योपादानानि शरीराणि । इन्द्रियाणि तु शरीराश्रितानि द्रव्यान्तराणि । *इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि इति विभजनात् *इन्द्रियाश्रयभूतम् इत्युपसंहाराच्च । एतेन तन्मात्राणां पूर्वोक्तो निश्शेषपरिणामपक्षः परिगृहीत इव सूच्यते ॥

नन्वेकस्यानेकद्रव्योपादानकत्वे जातिसङ्करस्स्यात्; न स्यात् । अवयविनोऽस्माभिरनभ्युपगमात् । बुद्धिशब्दसङ्ख्यापरिमाणदेशकालकार्यादिभेदस्य अवयव्यारम्भकतया भवदभिमतावस्थान्तरमात्रेण निर्वाहात् । अन्यथा राश्यादिष्वपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । गुरुत्वादिकार्यादर्शनादिनिर्वाहपरिक्लेशात् । पृथग्दशापतनदर्शनेन अवयवगुरुत्वस्य अप्रतिबन्धात् । अवयविगुरुत्वप्रतिबन्धे तु द्व्यणुकप्रभृतेः सर्वस्यापतनप्रसङ्गात्; परमाणुगुरुत्वैरेव सर्वत्र पतने घटादेः साक्षात् परमाण्वारब्धत्वाभावेन तत्पतने तद्गुरुत्वस्यासमवायित्वायोगात् । संयोगाभावाच्च दीर्घैकतन्तुसंवर्तनजनितेषु तन्त्वतिरिक्त [द्रव्य] व्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीयतन्तुप्रभृत्युपान्त्यतन्तुपर्यन्तपटधियो विभज्यमानतन्तुव्यतिरिक्ततन्तुगतपटधि [योऽप्य] यश्चाविशेषात् । आरम्भ्यारम्भवादेऽपि प्रथमद्वितीयतन्त्वपगमे द्वितन्तुकादिद्रव्यावस्थानभ्युपगमात् । घटादिषु चारम्भकभाग [विशेष] ानुपलम्भेन यथेष्टभागानर्हत्वादुपलम्भश्रुतिभ्यां बाधितत्वाच्च । अतोऽवयव्यनभ्युपगमान्न जातिसङ्करः । अभ्युपगच्छतामपि प्रतिनियतकनकरजताद्यंशनिर्मितबिम्बादिवत् हेरम्बादिवच्च निर्वोढुं शक्यत्वात् । अस्मन्मते तु सङ्घातविशेषरूपेषु तत्तद्भूतांशानां प्रतिनियतत्वात् । अवयविवादिनामपि यथास्वं निमित्ततयोपादानतया चानेकभूतानामेकसङ्घातानुप्रवेशोऽवर्जनीयः । न च तत्र मिथो जातिसङ्करः तादात्म्यं वा जायते इति नास्माकं कश्चिद्विशेषः । नच जातिसङ्करो दोषः; उपाधिसङ्करवत् । न हि मिथो धर्मिपरिहारेण वर्तमानयोरुपाध्योः कार्यत्वमूर्तत्वादिरूपयोरेकत्र समावेशो नातिप्रसङ्गावहः, जात्योस्तु तथेति नियामकमस्त्यन्यत्राभिमानात् । परावरभावरहितयोर्जात्योरसमावेशनियमोपलम्भो नियामक इति चेन्न; उपाध्योरपि नीलत्वपीतत्वादिरूपयोस्तत्संभवात् । केषुचित् दर्शनस्य जातावपि समत्वात् । कनकत्वकुण्डलत्वयोः काञ्चनकटककलधौतकुण्डलादिषु पृथगेव वर्तमानयोः काञ्चनकुण्डले समावेशदर्शनात्, गत्वतीव्रत्वादीनां च तीव्रगकारादौ । तेषां च जातित्वाभ्युपगमात् । तत्रान्यतरजातिभङ्गो वा, सदृशसंस्थानाभिव्यङ्ग्यजातिद्वयकल्पना वा इत्यादि तु स्वसिद्धान्तस्तनन्धयविषयवात्सल्यम् । तच्च स्वापत्यं मार्जारादिवत् जिघत्सति । अत्यन्तसजातीयेष्वपि एकजातीयत्वेनाबाधितप्रत्यभिज्ञाने जातेरेव भङ्गप्रसङ्गात् । तदेवं सिद्धमनेकतत्त्वात्मकं ब्रह्माण्डादिव्यष्टिविश्वमिति ।

एवंविधब्रह्माण्डानन्त्यतदन्तर्वर्तिलोकविशेषसंस्थानतत्परिमाणलोकपालनिवासादिभेदतत्तदवस्थानकालादयो ज्यौतिषपुराणादिषु प्रपञ्चिता द्रष्टव्याः । क्वचित्क्वचिद्विरोधिनोऽपि तात्पर्यभेदादिनिर्वाह्याः । एषा च प्रतिनियतदेशकालस्वरूपफलभोगतारतम्यनिम्नोन्नतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता विषमसृष्टिः स्वरूपानादेर्जीववर्गस्य प्रवाहानादिकर्मतारतम्यनिबन्धनेति नाकृताभ्यागमकृत [वि] प्रणाशवैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसङ्गः । जीवानामाप्रलयावस्थायित्वादिपक्षे त्वेते दोषाः स्फुटाः । तदेवं पुण्यपापतारतम्यात् केचित् द्युप्रभृतिलोकेषु उत्कृष्टशरीरेन्द्रियज्ञानशक्त्यादिमन्तः । केचिच्च नरकादिषु घोरदुःखकारणात् निकृष्टशरीरादिमन्तः । केचिच्च मिश्रकर्माणः पृथिव्यादिषु मिश्रमध्यमसुखादिमन्तः ॥

शरीरलक्षणम् ॥ इह प्रसङ्गात् सामान्यतः शरीरलक्षणमुच्यते । *यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरम् इति **भाष्यम्** । गोघटादिशब्दवत् संस्थानादिभिरनियतवृत्तेः शरीरशब्दस्य क्वचिद्विशेषे नियामकाभावात् सर्वप्रयोगानुगुणमिदमेव श्रुतिसिद्धं व्यापकं लक्षणमिति **भाष्यकारा**भिप्रायः । एतच्च एकलक्षणमिति केचिद्व्याचख्युः । लक्षणत्रयमित्यपरे । एकत्वपक्षे व्यवच्छेद्यपरिक्लेशः । अन्ये तु एकलक्षणत्वेऽपि जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति ; शङ्कितं तु सममित्याहुः । यौक्तिकग्रन्थेषु तथानिर्वाहस्यानुचितत्वात् त्रित्वपक्ष एव मुख्यः । **भट्टपराशरपादैरपि अध्यात्मखण्डद्वयविवरणे** स एव पक्षः सूचितः, *चेतनाचेतनयोरविशिष्टं तं प्रति शरीरत्वम्; स्वेच्छया नियच्छता भगवता व्याप्यत्वाविशेषात् । इदमेव [जीवं प्रति] भौतिकस्य शरीरस्यापि शरीरत्वम् इत्येकस्य लक्षणतया उपपादनात् । तत्रैवं लक्षणत्रयनिष्कर्षः- यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसंबन्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभावम्, तदवस्थं तस्य शरीरमित्येकं लक्षणम् । चेतनस्य— चैतन्यविशिष्टस्येत्यर्थः । तेन चैतन्यस्य तत्तदाश्रयं प्रति शरीरत्वव्यवच्छेदः । यदवस्थमित्यव्याप्तिपरिहारः, तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरे वियोगात् । द्रव्यमिति क्रियादिव्यवच्छेदः । यावत्सत्तमित्यादिना जीवं प्रति परकायप्राणेन्द्रियकुठारादिव्यवच्छेदः ; प्राणादीनां हि पृथगेव सृष्टानां शरीरनिर्माणात् पूर्वभावात्, तथा मोक्षात्पश्चादपि तेषामाप्रलयावस्थानात् । स्वशक्ये इत्यसंभवपरिहारः । न हि विहङ्गमशरीरसाध्यं विहायोगमनं मानुषमृगसरीसृपादिशरीरस्य शक्यम् । न च तावता तेषामशरीरत्वमिति भावः । स्वशक्यं चान्वयव्यतिरेकादिसमधिगतं यथासंभवं भाव्यम् । अतः शिलाकाष्ठघटपटादिषु जीवशरीरेष्वपि तदधीनत्वाभावेनाव्याप्तिचोद्यं परिहृतं भवति ; स्थावरादिवदतिसूक्ष्मस्य नियमनविशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्ग्रहत्वात् । यद्यपि क्वचित् स्थावरेष्वुन्मेषनिमेषादिकं दृश्यते, तथाऽपि न तत् सार्वत्रिकम् । स्मरन्ति च शिलाकाष्ठादिष्वपि स्वल्पतरं चैतन्यम् । *अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका इत्यादि । वक्ष्यमाणचतुर्थलक्षणपक्षे तु नास्य चोद्यस्यावकाशोऽपि । न चात्र शक्ये सर्वत्र नियमनं विवक्षितम् ; अनिच्छादिवशेन तस्यापि क्वचिदसंभवात्, सहकार्यनागमनमात्रेण कार्यानुत्पत्तिसिद्धेः । न ह्यङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टस्य बीजवर्गस्याङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं नास्तीति शक्यते वक्तुम् । नियन्तव्येत्यनियन्तव्यव्याध्यादिव्यवच्छेदः । व्याध्यादीनां द्रव्यात्म[कानां]कत्वात् तदीयत्वात् स्वशक्ये प्रवर्तमानत्वाच्च । एवं पुत्रशरीरादीनामपि । स्वभावशब्देनाव्याप्तिपरिहारः । व्याध्यादिदशायां स्वशक्येऽप्यशक्यनियमनानां मानुषशरीरादीनामपि शरीरत्वात् तदानीमेतस्याशक्यनियमनत्वस्यौपाधिकत्वादिति ध्येयम् । यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तं धार्यं तदवस्थं तस्य शरीरमिति द्वितीयं लक्षणम् । पुत्रशरीरादिकं न यावत्सत्तं धार्यमिति व्यवच्छिद्यते । शेषं प्राग्वत् । तथा यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमशेषतानर्हं तदवस्थं तस्य शरीरमिति तृतीयं लक्षणम् । अशेषतानर्हमिति

पूर्ववदेव पुत्रादिव्यवच्छेदः। दानादिना तेषां स्वशेषत्वनिवर्तनस्य शक्यत्वात्। शरीरस्य तु दासत्वाद्यापादनेन परशेषत्वेऽपि स्वस्वशेषत्वस्य सांसिद्धिकस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति। अत्रेदं चतुर्थमपि लक्षणत्रयफलितं **श्रीभाष्यकारा**भिप्रेतं लक्षणमुच्यते—यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्य तत्तस्य शरीरमिति। यावत्सत्तमसंबन्धानर्हत्वमपृथक्सिद्धत्वम्। आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरवान्तरभेदा इह विवक्षिताः। व्यवच्छेद्यं तु स्पष्टमेव। एतेन एतदपि परिहृतम्, यदुत, शरीरशब्दस्य अन्यतमं वा? त्रीण्यपि वा? त्रिकं वा प्रवृत्तिनिमित्तम्? न प्रथमः; *आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि इति **भाष्य**विरोधात्। न द्वितीयः; गौरवादनेकार्थत्वप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः; गौरवात्, भिन्नलक्षणपक्षे चास्वारस्यादिति। त्रिभिरुपलक्षितस्यैव चेतनापृथक्सिद्धत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्न कश्चित् दोषः। ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरमिति वा तटस्थलक्षणम्। **भाष्ये** शरीरत्वस्य पितृत्वादिवत् सप्रतियोगिकत्वसूचनाय देवत्वमनुष्यत्वद्विपात्त्वाद्यवान्तरभेदानामप्रयोजकत्वसूचनाय च *यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम् इत्यादिनिर्देशः। प्रतियोगिनिर्देशरहिते लक्षणे यथाप्रमाणं प्रतियोगिविशेषव्यवस्था। यथा वैशेषिकादीनां लक्षणेषु सप्रतिसंबन्धिकगुणसामान्यविशेषसमवायाभावादीनां प्रतिसंबन्धिनिर्देशरहितेषु च लक्षणेषु कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः, नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यम्, अजातिरेकवृत्तिर्विशेषः, नित्यसंबन्धः समवाय इत्यादिषु॥

अन्यैस्तु *चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् इति सूत्रितम्। तत्र अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वमेकं लक्षणम्। तद्विशेषितेन्द्रियाश्रयत्वभोगायतनत्वे द्वे। तत्र चेष्टाशब्देन क्रियामात्रविवक्षायामतिव्याप्तिर्व्यक्ता। प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाविवक्षायां प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु तच्छरीरतया तैरनभ्युपगतेषु भूभृधरादिष्वतिव्याप्तिः। प्रयत्नवज्जीवेतिविशेषणे प्राणादिष्वतिव्याप्तिः। बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेतिविशेषणेऽपि बुद्धिपूर्वकाकुञ्चनप्रसारणादिदशायां तेष्वेवातिव्याप्तिः। वाय्वादेरन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेत्; कस्य तर्ह्यस्ति? घटादेरिति चेन्न; तत्राप्यनेकघटपटादिभिर्भित्तिकन्थादिनिर्माणे तदसिद्धेः। तत्र तदारम्भो नास्तीति चेत; अन्यत्रापि तथैव नास्तीत्येव तु सत्यम्। अस्तु तर्हि घटादयो मध्यावयविन इति चेन्न; सर्वत्रापि तथाप्रसङ्गादन्त्यावयवित्वमाकाशकोरकायितमिति साधु तद्विशेषितं लक्षणम्। इन्द्रियाश्रयत्वम्, तत्समवायित्वम्, तत्संयोगित्वं वा स्यात्। न प्रथमः; अनभ्युपगमात्, इन्द्रियावयवानां तन्मते शरीरत्वप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः; घटादिष्वपि तत्संभवात्। यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोगो विवक्षित इति चेत्; तदपि न। अनिमेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तदातनोत्पन्नविनष्टबुद्बुदप्रभृतिष्वतिव्याप्तेः। नित्यमनःपक्षे च आत्मादिषु। तैः शरीरतया मृतशरीरस्याभ्युपगमाच्च। इन्द्रियसंयुक्तकृत्स्नप्रदेशं शरीरमिति चेन्न; मूर्तयोः शरीरेन्द्रिययोः सप्रतिघत्वविरोधेन कृत्स्नप्रदेशसंयोगाभावस्य युष्माभिरेवाभ्युपगन्तव्यत्वात्, निरिन्द्रियशरीरान्तःप्रदेशविशेषस्य प्रामाणिकत्वाच्च। युगपदनेकेन्द्रियावस्थितिदेशः शरीरमिति चेन्न; अवस्थितिरिति संयोगमात्रविवक्षायामाकाशादीनाम्, ईश्वरस्य चास्मदादीन् प्रति शरीरत्वप्रसङ्गात्। अपृथक्सिद्धिविवक्षायामसिद्धेः, ईश्वरस्यास्मत्पक्षेण शरीरत्वप्रसङ्गाच्च। उपष्टम्भकत्वादिविवक्षायां प्राणेऽतिव्याप्तिः। यावत्सत्तमिन्द्रियासंयोगायोग्यं शरीरमित्यपि दत्तोत्तरम्; ईश्वरादिष्वतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात्। इन्द्रियव्यतिरिक्तं प्राणव्यापाराधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं शरीरमिति चेन्न; आत्मनि मलादिषु च प्रसङ्गात्। सर्वप्रवृत्तिषु तादधीन्यं विवक्षितमिति चेन्न; असंभवात्। न हि वाय्वाद्याकृष्यमाणशरीरादिप्रवृत्तिः प्राणाधीना। भोगायतनत्वमपि यदि भोगस्थानत्वमात्रम्, तदा गृहादिष्वतिव्याप्तिः। यदाश्रित्यैवात्मा भोगवान् भवति, तद्भोगायतनमिति विवक्षितमिति

देहत्वात् तद्वाचिशब्दजनितधियामुभयत्र पर्यवसानम्, उभयोरपि स्वयमेव भानात् द्विर्भानं चाशङ्क्योक्तम्—* नाचितो जीवद्वारा ब्रह्मशरीरत्वात् इति । **विवरणे**ऽपि अयमेवार्थः प्रपञ्चितः । अयं च विवादो देवमनुष्यादिव्यष्टिदेहविषयः; दिव्यमङ्गलविग्रहाद्यचित्सु सद्वारकत्वायोगात् । **विवरणे**ऽपि हि तमःप्रभृतीनामपि शरीरत्वनिर्देशविरोधपरिहाराय * आदिसृष्टौ तु इत्यादिना समष्टितत्त्वानां साक्षात् परशरीरत्वमुक्तम् । तेजोबन्नसृष्टिसमनन्तरभाविदेवमनुष्यादिनामरूपव्याकरणमात्र एव * अनेन जीवेन इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सद्वारकत्वम् । तत्रापि अद्वारकं सद्वारकं च शरीरत्वे न कश्चित् दोषः । उभयपर्यवसानमपि विशेषमूलप्रयोगभेदप्रतिनियमात् परिहृतम् । अत एव न द्विर्भानमपि । नचैकस्य युगपदनेकं प्रति शरीरत्वमनुपपन्नम्; तल्लक्षणयोगेन तदुपपत्तेः, अनेकं प्रति शेषत्वादिवत् । नच स्वतो जीववत् शरीरभूतस्य त्रिगुणद्रव्यस्य जीवानुप्रविष्टसङ्घातविशेषदशामात्रेण ईश्वरं प्रति शरीरत्वमपसरति । नच तदन्यद्द्रव्यम्, द्रव्याभेदात् । व्याकृतभूतत्वगादीन्प्रति चेश्वरस्यान्तर्यामित्वात् । तत एव च तेषां तच्छरीरत्वं श्रूयते । सुषुप्तिमूर्च्छाद्यवस्थासु च स्वाभाविकमीश्वरनियाम्यत्वमेव देहदेहिनोर्दृश्यते । अत इदमद्वारकनियमनं तत्पक्षे न स्यात् । जीवसत्तामात्रं च न देहनियमनोपयिकम्; तदानीं ज्ञानेच्छारहिततया तस्य गगनादिसत्तातुल्यत्वात् । अतः सर्वावस्थानां सर्वद्रव्याणामीश्वरं प्रत्येव स्वतश्शरीरत्वम् । जीवं प्रति तु तत्कर्मकृतमिति समीचीनोऽयं पन्थाः ॥

एनामात्मतिरस्क्रियायवनिकामिच्छाविहारस्थलीं निर्व्यापारविभावरीसहचरीं निद्रामनिद्रात्मनः ।
ब्रह्मस्तम्बमहेन्द्रजालरचनापिञ्छावलीं श्रीमतो विष्णोर्लोहितशुक्लकृष्णशबलां विद्यामविद्यां नुम् ॥

इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने जडद्रव्यपरिच्छेदः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ जीवपरिच्छेदः ॥ २ ॥

जीवस्य देहव्यतिरिक्तत्वम् ॥ अथ जीवः । अल्पपरिमाणत्वे सति ज्ञातृत्वम्, शेषत्वे सति ज्ञातृत्वम् इत्यादि तल्लक्षणम् । स तावन्न देहः; प्रत्येकसमुदायचैतन्यादिविकल्पानुपपत्तेः, शरीरभेद इवाभिप्रायभेदप्रसङ्गात्, ममेति व्यतिरेकप्रत्ययात् सङ्घातत्वादिहेतुभिश्च । अवयविनश्च दूषितत्वात् । सिद्धावपि तद्गुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वप्रसङ्गात् । पाकजगुणवत् परिणामविशेषाभ्युपगमेऽपि प्रत्यवयवं चैतन्यप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अत एव * तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् इति प्रलापो निरस्तः । सङ्घातदशायां प्रत्यवयवं मदशक्तेः, रसविशेषादिवत् । अस्तु तर्हि भूतावयवविशेषः शीघ्रसञ्चारी स्थायी वा ज्ञातेति चेत्; प्रकारान्तरेणायमभ्युपगतो वैदिकः पक्षः । देहाख्यपिण्डातिरेके सिद्धे अनित्यत्वादिवादस्यायत्नवार्यत्वात् । आगमेनैवास्य देहव्यतिरेकसिद्धिरित्येके; यथोक्तम**आत्मसिद्धौ**—* आनुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधानाः श्रौतीमेव तां श्रोत्रियाः सङ्गिरन्ते इति ॥

जीवस्य बाह्येन्द्रियमनःप्राणधीव्यतिरिक्तत्वम् ॥ न चासौ बाह्येन्द्रियाणि; तेषां बहुत्वात् प्रतिनियतविषयत्वाच्च, परस्परानुभूतार्थप्रतिसन्धानपरस्पराविवादनियमाद्यनुपपत्तेः । न च तेष्वन्यतमः; नियामकाभावात् । न च तत्समुदायः; समुदायोऽहमिति प्रत्ययाभावात्, अन्ततः समुदायिषु पर्यवसानाच्च । यच्च स्वप्नदशायामुपरतबाह्येन्द्रियस्य च व्याघ्रादिरूपात्मदर्शनम्, तदपि बाह्येन्द्रियवर्गात् देहाच्च आत्मनो भेदं व्यनक्ति । अत इन्द्रियेषु शरीरे च सकले विकले च सकलोऽहं विकलोऽहमित्यादिबोधो भ्रमात्, तद्वैशिष्ट्यविवक्षया वा । नापि मनः; कर्तुरात्मनः करणतयैव

श्रुतेरनुमानतो वा तत्सिद्धेः, आहङ्कारिकत्वश्रवणाच्च । नापि प्राणाः; तेष्वपि देहोक्तयुक्तिसाम्यात् । नापि धीः; ज्ञातृधर्मतया नश्वरतया च स्फुरणात् स एवाहमिति प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । नचेदं प्रतिसन्धानं भ्रान्तिः; अबाधात् । क्षणभङ्गहेतूनां प्रागेव निरस्तत्वात् । भ्रान्तिरूपं वा आत्मप्रतिसन्धानम्, विषयप्रत्यभिज्ञानम्, स्मृतिमात्रं च संस्काराधारं स्थिरमात्मानमन्तरेण कथंचिदपि न घटते । ततश्च उपायानुष्ठानतत्फलानुभवादयोऽपि दुरुपपादाः ॥ यत्पुनराहुः—

* यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥

इति; तदप्यसत्। तत्र वासनाधारस्थिरावयवानुवृत्तेः। निरन्वयविनाशिषु जगति सर्वक्षणेषु सन्तानैक्यभेदादयोऽपि दुर्वचाः। नष्टं सर्वं क्षणं प्रति जायमानस्य सर्वस्यापि क्षणस्य उत्तरत्वाविशेषात् । देशविशेषस्यापि क्षणिकत्वेन तदैक्यासिद्धेः । अत एव चित्तविज्ञानालयविज्ञानसन्तानभेदोऽपि निरस्तः । ज्ञानमात्रात्मवादे च प्रागुक्तप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिभिः सन्तानैक्यग्रहीतुरभावाच्च न सन्तानसिद्धः । अतो यच्चाहुः—

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति;

तच्च तेषामेव विपर्यासितदर्शनत्वफलम् । एतेन बौद्धगन्धिवेदान्तिनामपि सिद्धान्तोऽपक्रान्तः । केवलज्ञप्तेरहंप्रत्ययाविषयत्वात्, स्थिरत्वाभ्युपगमेऽपि अनुभवितृसापेक्षत्वात् भ्रान्तिरूपस्यापि प्रतिसन्धानादेः ज्ञातृत्वस्यापि भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वेऽनवस्थानात् । न चासौ कारणानवस्थितिरिति न दोषः । दोषाधिष्ठानयोरपि तथाभूतयोरेव सर्वत्र संभवेन अविद्यानादित्वाधिष्ठानसत्यत्वयोरपि परित्यागप्रसङ्गात् ॥

जीवस्य ज्ञातृत्वाहंप्रत्ययविषयत्वकर्तृत्वनित्यत्वानि ॥ यत्तु त एव साङ्ख्यैः संभूयाहुः—दर्पणमुखवत्, अयःपिण्डौष्ण्यवत्, करतलरविकरवच्च, चिच्छायापत्तितत्संपर्कतद्ध्यासकत्वाधीनतदाश्रयत्वभ्रमादन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वमिति । तत्र यथाश्रुतविवक्षायां कथमचाक्षुषयोर्बिम्बाधिकरणयोश्छायापत्तिः? अध्यासमात्रे तदुपचार इति चेत्; कुत्र? कस्य? अन्तःकरणे चैतन्यस्येति चेत्; तर्हि चैतन्यमेव मिथ्या स्यात्; अध्यस्तत्वात् तदनधिकरणे चैतन्यस्य खपुष्पपरिमलायमानत्वात् । चैतन्ये अन्तःकरणस्येति चेत्; तर्हि ज्ञानस्य अन्तःकरणाश्रयताभ्रमः स्यात्; न त्वन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वभ्रमः । न चैतादृशः कश्चित् भ्रमो दृश्यते । कथं च सम्पर्के सत्यपि द्वयोर्ज्ञातृत्वमौष्ण्यवत् तात्त्विकमनभ्युपगच्छतस्तदध्यासः? धर्मधर्मिभावस्य लोके दृष्टत्वात्, इह तदध्यासात् ज्ञातृत्वभ्रम इति चेत्; कुत्र धर्मत्वाध्यासः? कुत्र वा धर्मित्वाध्यासः? इति नियामकाभावात् वैपरीत्यमपि स्यात् । क्वचित् धर्मिभेदाग्रहः, क्वचित् धर्मभेदाग्रह इति तौ नियामकाविति चेन्न; ज्ञप्तेः स्वयंप्रकाशायाः स्वरूपातिरिक्तागृहीतभेदानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सधर्मत्वापातात् । भेदाग्रहायोगादेव अहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तम् । यथाऽऽहुर्**भगवद्यामुनमुनयः**—

* शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः । स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत् ॥

व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योऽन्यं न च स्यात् प्रातिकूल्यतः । व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥ इति ।

अतः सिद्धमात्मैव ज्ञाता अहंप्रत्ययविषय इति ।

किञ्च— प्रत्यक्त्वादुपलम्भतो मम सुखं भावीति मोक्षेच्छया मुक्तब्रह्ममुमुक्षुवेदवचसा सुप्तोऽहमित्युक्तितः ।
मां नाज्ञासिषमित्यपि स्ववपुराद्यज्ञानमात्राश्रयात् स्वापप्राच्यनिजक्रियास्मरणतोऽप्यात्माऽहमर्थः स्थिरः ॥

आत्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वप्रतिक्षेपकाणि आत्मत्वाजडत्व [प्रत्यक्त्व] निर्विकारत्वादीनि प्रत्यक्षागमबाधात् असाधारणानैकान्तिकत्वाच्च निरस्तानि । एवं ज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रतिक्षेपकेष्वपि भाव्यम् । एवं कर्तृत्वज्ञातृत्वादिकं नात्मधर्मो धर्मत्वात् दृश्यत्वात् इत्यादिकमपि बाधकबलात्, विपक्षे बाधकाभावाच्च दुःस्थम् । नाहङ्कारधर्म इति प्रयुज्यमाने का गतिर्देवानांप्रियस्य ? अविद्येति चेत्; सत्यमविद्यैव अनाविद्यककर्तृत्वस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमात् । आविद्यस्यापि निषेधे तद्विधानविरोधात् । ज्ञातृत्वं चास्य स्वाभाविकाकार इति * ज्ञोऽत एवेत्यधिकरणे श्रुतिभिरुपपादितम् । भोक्तृत्वहेतुभूतं कर्तृत्वं भोक्तुर्जीवस्यैव । तच्च सामान्यतः परमपुरुषहेतुकमिति * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, * परात्तु तच्छ्रुतेः इत्यधिकरणे प्रपञ्चितम् । अस्य स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि श्रुत्युपपत्तिभ्यां सिद्धानि । स्वस्य चास्य स्वयंप्रकाशत्वम् । परस्य तु तज्ज्ञानविषयतयैव प्रकाशते । स्वस्यापि प्रमाणान्तरावसेयाणुत्वशेषत्वनियाम्यत्वनित्यत्वादिविशिष्टरूपेण ज्ञानविषयत्वमस्त्येव । अहमिति प्रत्यक्त्वैकत्वविशिष्टतया तु स्वप्रकाशता सर्वदा । योगदशायां तु यथावस्थितापूर्वाकारविशिष्टतया यौगिकप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते । तदिदमुक्तम**आत्मसिद्धौ**—

* एवमात्मा स्वतःसिध्यन्नागमेनानुमानतः । योगाभ्यासभुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाशते ॥ इति ।

तदेवं ज्ञातृत्वादिरूपभेदात् मातृमेयमानरूपोऽयमात्मा । उक्तं **प्रज्ञापरित्राणे वरदनागयगभट्टारकैः**—

* प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं च भवेत्पुमान् । प्रमा मेया च धीरेव मेया एव घटादयः ॥ इति ।

स्वयंप्रकाशत्वादौ श्रुतिः सुप्रसिद्धा । यद्यपि * सत्यं ज्ञानमित्यत्र अन्नोदात्तत्वबलात् ज्ञानकर्तृत्वार्थकत्वमङ्गीकार्यम्, यद्यपि * विज्ञानघनः इत्यत्र रसघनदृष्टान्तस्वारस्यात् ज्ञानव्याप्तत्वं विवक्षितम्, यद्यपि * विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादिषु * तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्, तथाऽपि * एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः इत्यत्र विज्ञानात्मशब्दस्वारस्यात् विशेषणसामान्यतश्च प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुनर्वचने प्रयोजनाभावाच्च ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धम् । तथा च * अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः इत्यादिभिश्च स्वयंप्रकाशत्वं स्वरससिद्धमङ्गीकार्यम् । अनुमिनिमु—आत्मा स्वयंप्रकाशः; ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवत् इति **श्रीविष्णुचित्तै**रुक्तम् । अधीकर्मतया प्रकाशमानत्वज्ञानात्मसंबन्धप्रतिसंबन्धित्वादीनि परमबाधितानि **वरदविष्णुमिश्रोक्तानि** ॥

स्वस्यैव भासको दीपः स्वात्मनोऽन्यस्य च प्रभा । एवं भेदोऽस्ति साम्येऽपि ज्ञानयोर्धर्मधर्मिणोः ॥
प्रत्यक्स्वयंप्रभत्वे नित्यं पुंसि व्यवस्थिते । अस्वाप्सं सुखमित्यादौ कालांशेऽनुमास्थितिः ॥
अगायं मधुरं मन्दमगामित्येवमादिषु । माधुर्यादिवदत्रापि सुखं भाति तदाननम् ॥

ज्ञानस्य संबन्धिशब्दतया व्युत्पत्तिमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु कस्यचित् व्यवहारानुगुण्ये निरपेक्षहेतुत्वम् । तदेव स्वस्येति निरूपितं स्वयंप्रकाशत्वमिति न साध्याविशेषोऽपि विषयाश्रयवैशिष्ट्यनिर्बन्धो धर्मभूतज्ञाने । धर्मिज्ञानस्यापि विशिष्टत्वात् परमतादतिरेकः । अस्य त्वविनाशित्वे युक्तयः * अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् इत्यादिना **भगवद्गीतायामुक्ताः**; व्यञ्जिताश्च **तद्भाष्ये** । अनित्यत्वेऽस्य अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च ॥

जीवस्याणुत्वम् ॥ अणुश्चासौ; श्रुतेः, स्वयंप्रकाशस्य हृत्प्रदेशावच्छिन्नोपलम्भस्वारस्याच्च । युगपद्विभुवनेषु अदृष्टद्वारा तत्कार्यसिद्धये विभुत्वकल्पनमयुक्तम्; ईश्वरप्रीतिकोपयोरेवादृष्टत्वात्, तदाधारस्य चेश्वरस्य विभुत्वात्,

जीवस्याविभुत्वे बाधकाभावात्, विभुत्वे चोपलम्भाद्यस्वारस्याच्च । इन्द्रियवत् शरीरप्रत्युत्क्रमगमनेनैव तत्रतत्र ज्ञानसुखाद्युपपत्तेः । आत्मगमनं तूपलम्भश्रुत्याद्यनुकूलम्, विभुत्वकल्पनं तु न तथेति लाघवमिच्छतां तदेव फलितम् । उक्तं **चात्मसिद्धौ** प्राणात्मवादनिराकरणे * अविभोरात्मनः स्पर्शविरहिणोऽपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन मनस इव उत्क्रान्तिगत्यागतयो युज्यन्ते इति । तथा तत्रैव चैतन्यप्रसरणचोद्यपरिहारयोरपि * गुणिनमपहाय इत्यादिना अणुत्वं व्यक्तम् । श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वगतत्वादिव्यपदेशास्तु समुदायापेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा सूक्ष्मानुप्रवेशक्षमतया वा तत्रतत्र यथोचितं निर्वाह्याः । * नित्यो व्यापी इत्यात्म**सिद्धि**वचने व्यापिपदमपि * अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः इति **भाष्ये** व्याख्यातम् । * उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् इत्यादिभिश्च सूत्रकारैरेवाणुत्वं समर्थितम् । हृत्प्रदेशस्थितस्यैव जीवस्य ज्ञानद्वारा नानाधिष्ठानोपपत्तिः । एवमेव योगिप्रभृतीनां नानादेहाधिष्ठानं घटते । न ततो विभुत्वक्लृप्तिः । तदेतदखिलमभिप्रेत्य सूत्रितम् * गुणाद्वाऽऽलोकवत् इति, मुक्तनिरूपणे च * प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति इति । एतेन देहात्माभिमानमनुसरतामार्हतानां देहानुरूपविविधपरिमाणत्वकल्पनमपि भग्नम् । * एवं चात्मा कार्त्स्न्यम्, * न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः, * अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः इति सूत्रैश्च तन्निरस्तम् । **वरदविष्णुमिश्रै**स्तु * संसारदशायां स्वरूपज्ञानयोः सङ्कोचादणुपरिमाणमात्मस्वरूपम् । मोक्षदशायां तु सर्वगतं सर्वव्यापि, ज्ञानं च विस्तीर्णतया प्रकाशते । अयमर्थः— * वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ इति श्रुत्याऽवगम्यते । तदाह भगवान्**पराशरः** * विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा इति, इत्यादिना जीवस्यापि सङ्कोचविकासयोगित्वमुक्तम् ॥

अयमेवार्थः * नित्यो व्यापी इत्यात्म**सिद्धि**वचनमुपादाय **मानयाथात्म्यनिर्णये** प्रपञ्चितः । तदेतत् सूत्रादिविरोधात् वैभववचनम् । यत्तु **श्रीमद्गीताभाष्ये** * अनादिमत्परं ब्रह्म इति व्याख्याने * ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि शरीरादर्थान्तरभूतं स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः; * स चानन्त्याय कल्पते इति श्रुतेः । शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम् । कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम् इत्युक्तम्, यच्च * लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति इत्यत्र लोके यद्वस्तु जातं तत्सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति परिशुद्धस्वरूपं देहादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगमित्यर्थः, इत्युक्तम्, यच्च * अचरं चरमेव च इत्यत्र स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे, इत्युक्तम्, एवं प्रकरणान्तरेष्वपि * अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारम्, इत्युक्तम्, तदखिलं ज्ञानव्याप्त्यादितत्परमेवेति मन्तव्यम् । **सारभाष्या**दिषु * स चानन्त्याय कल्पते इत्यादेस्तथैव व्याख्यानात् । **दीपे** तु * प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति इति सूत्रे वालाग्रश्रुतिमुपादाय प्रत्यगात्मनोऽणुत्वमेव स्वरूपमिति सूत्रकारमतम्; * नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् इति, साभिसन्धिकमुक्तत्वाच्च । अतः सदा अणुरेव जीव इति **सूत्रभाष्यकारा**दीनां सिद्धान्तः ॥

जीवभेदः, जीवेश्वरभेदश्च ॥ स चायमात्मा सौभर्यादिक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तेषु प्रतिक्षेत्रं भिन्नः; स्मृत्यनुभवसुखदुःखकरणप्रयत्नादिप्रतिनियमात् । उक्तं हि **[वैशेषिक]न्यायसूत्रे** * नानात्मानो व्यवस्थातः इति । सांख्यैरप्युक्तम्—

* जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ इति ।

जीवाद्वैतवचनानि तु प्रकारैक्यविषयाणि । प्रकारैक्येऽपि ह्येकादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते—यथा अयमयं चैको व्रीहिरिति । * रामसुग्रीवयोरैक्यम् इत्यादि च भाव्यम् । ततश्चायं संग्रहः—

अविरोधान्तरङ्गत्वजातिभोगाद्यभेदतः। एकोक्तिरपृथक्सिद्धेर्देशकालदशादिभिः॥

साम्यं च सर्वजीवानां स्वरूपतः, मुक्त्यवस्थायां गुणतोऽपि चेति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम्। तत्र जीवभेदनिषेधवचनान्यपि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तदेहात्माभिमाननिबन्धनदेवत्वादिभेदनिषेधपराणि। कण्ठोक्तेन च देवत्वादिनिषेधेन तेषामैकार्थ्यमुचितम्। किंच निर्विशेषात्मैक्यवादिनोऽपि बन्धमोक्षयोरविशेषः प्रसज्यते। तत्त्वत इदानीमपि निरस्ताविद्यत्वात्, अतत्त्वतस्तदानीमपि तद्व्यवहारोपपत्तेः। व्यपदिश्यते हि शुकादिषु मुक्तेष्वपि हि जगति संसारः। किंच—

भ्रान्त्या सर्व [समु] भ्रमोच्छेदे नोच्छेदस्तत्त्वतो भवेत्। प्रमया त्वपसिद्धान्ता [द्वै] द्वैतभङ्गा [द्य] दिसंभवः॥

विस्तरेण च परस्तात् दूषयिष्यामः। **भास्करमते** तु नित्यसर्वज्ञस्य उपाधियोग एव परिहास्यः। उपाधिभिश्छेदनाद्ययोगेन ब्रह्मण एव संसारित्वानपायः। उपाधिसञ्चारे प्रतिक्षणं बन्धमोक्षप्रसङ्गः। सौभर्यादिवदुपाधिभेदेऽपि प्रतिसन्धानस्य दुस्त्यजत्वात्। छेदाभ्युपगमे चाच्छेद्यवादविरोधः। एवं सकलपदार्थभिन्नाभिन्नसच्चिद्ब्रह्मवादोऽपि दूष्यः। बद्धस्यापि प्रलये मुक्ताविशेषसदापत्त्यभिधानात्। मुक्तस्यापि सर्वज्ञस्य सृष्टौ सर्वहेयतादात्म्यानुसन्धानेन अनन्तसंसारयोगात्। अतो बन्धमोक्षाविशेष एव। अस्माकमविद्यानिवृत्तिर्नाम भावान्तरं भविष्यत्येव। तच्च धीविशेषविकासादिरूपम्। प्रीयमाणपरमपुरुषपरिग्रहविशेषादिश्च। परेषां तु निखिलमिदमाविलमिति। * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिकमित्थमेव ब्रह्मतादात्म्यापरोक्ष्यकृतम्। मुक्तब्रह्मणोस्तादात्म्यं शरीरशरीरिभावात्। तदापरोक्ष्यं च शाश्वतमेव; तदपरोक्षधियो यावदात्मभावित्वात्। **न्यायसुदर्शने** तूक्तम्- * एवशब्दः साम्यवाची, * साम्ये चैव क्वचिच्छब्द इति निघण्टूक्तेः। * वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति इति साम्ये श्रौतप्रयोगदर्शनाच्च। विष्णुरेव विष्णुरिवेत्यर्थः। न ह्यत्र विष्णुरेव भवतीति विवक्षितम्। स्पर्धमानस्य पशुयागेन तदयोगात्। ऐहिकफलं हि शत्रुजयादि इत्यादि। **भाष्यं** च गौणतामेवाह—* प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव; यथा सेयं गौः इति। मुख्य एव—मुख्यप्राय इत्यर्थः। सेयं गौरिति तु व्यक्तिद्वयैकरूप्यव्यपदेशः। अतः सिद्धमीश्वरात् परस्परं च भिन्ना जीवा इति॥

जीवविभागः॥ स्वतस्सुखी चायमात्मा। उपाधिवशात् संसरति। स द्विधा—संसारी असंसारी चेति। पुण्यपापादिमान् पूर्वः। तच्छून्य इतरः। पूर्वोऽपि द्विधा—नित्यसंसारी भाविसंसारविरहश्चेति। तत्र इतःपूर्वमनन्तकल्पेष्विव परस्तादपि हेत्वनागमनात् संसाराविच्छेदसंभवात् पूर्वः। मानं तु लीलाविभूतिनित्यत्वोक्तिः। * क्षिपाम्यजस्रम्, * न क्षमामि कदाचन इत्यादिकमपि तदुत्तम्भकम्। केचित्तु विलम्बातिरेकपराणि तानि; ननु कस्यचिदपि नित्यः संसारः। अविरुद्धयोरसंसर्गस्य कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तेः। अन्यथा मोक्षसाधने स किमहम्? इति सन्देहादप्रवृत्तिप्रसङ्गात्—इति वर्णयन्ति। इतःपूर्वमनागतैतच्छरीराद्युपनिपातवत्, तद्धेतूपनिपातात् भाविसंसारविरहोपपत्तिः। प्रमाणं च ब्रह्मविदो मोक्षवचनानि। एते च संसारिणः कर्मपाशप्रग्रथिता ब्रह्माण्डकुहरपरिवर्तमानकालघटीयन्त्रकुण्डिकायमानाः तस्मिन् क्षीयमाणाः पूर्यमाणाश्च सन्तः परिभ्रमन्ति। तत्र पुण्यकृतो धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण स्वर्गलोकमधिरोहन्ति। अवरोहन्ति च चन्द्रमसस्स्थानात् आकाशवायुधूमाभ्रमेघादिक्रमेण। तत्र श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोमयीनामाहुतीनां विद्युत्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः स्थानानि। प्रायिकी च पञ्चमाहुत्यपेक्षा; द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतिष्वदर्शनात्। एवमपुण्यकृतामपि स्वेदजादिशरीरेषु पञ्चमाहुत्यभावात् चन्द्रप्राप्त्यभावाच्च। तेषामतिघोरा निरयसरणिः, निरयदुःखानु-

भूतिश्च पुराणादिषु प्रपञ्चिता स्मर्यमाणाऽपि कलेबरं कदम्बगोलाययति । द्वितीयोऽपि द्विधा- संसारात्यन्ताभाववान् प्रध्वस्तसंसारश्चेति । तत्र कदाचिदपि संसारहेत्वभावात्, पूर्वस्य ईश्वरवत् नित्यसूरेस्तदत्यन्ताभावः । उत्तरस्तु उपपादितो मुक्त एव । अनादावपि काले प्रतिदिवसं सहस्रपुरुषमोक्षेऽपि न संसारात्यन्तविलयः । अस्यानन्तस्य एवंस्वभावत्वात् । उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे** * ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः । अपरिमितदुःखस्य पारमार्थिकत्वात् संसारिणामनन्तत्वेन दुस्तरत्वाच्च इति । अनन्तपयोनिधौ पयोबिन्दुसन्निपातवत् संसारिवर्गे पूर्वमुक्तेषु पश्चान्मुक्तानामनुप्रवेशः । अनन्तेष्वपि संसार्यसंसारिषु एकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यमापेक्षिकम् । तथा च मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादिषु द्रव्यपार्थिवघटादिषु च दृष्टमेव । अत एव नित्यानां समस्तबद्धमुक्तापेक्षयाऽप्यनन्तत्वमुपपन्नम् । केचित्तु नित्यसूरिवर्गं नेच्छन्ति ; तन्न, * सदा पश्यन्ति सूरयः इत्यादिभिः सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधानात् । अत एव न मुक्तप्रवाहेण वा ईश्वरेण वा अन्यथासिद्धिः । सर्वेषां जीवानां संसारात्यन्तायोगव्यवच्छेदसाधनानि जीवत्वादिलिङ्गानि यथासंभवं सिद्धसाधनबाधादिभिर्दूष्याणि । तेषां नित्यसूरीणामानन्त्यावान्तरभेदादिकं **श्रीपाञ्चरात्रसंहितासु** विशदमनुसन्धेयम् ।

अनन्तविष्वक्सेनाद्यैर्नियताधिक्रियैरपि । ज्ञानानन्दादिभिर्मुक्ता नित्यैरानन्दसोदराः ॥

एवं सदादर्शनादिबलादेव नित्यमुक्तेश्वराणां प्रतिसर्गावस्थायां सुषुप्तकल्पतयाऽवस्थानं वदन्तः प्रत्युक्ताः । सङ्कोचककर्माद्यभावाच्च साऽवस्था दुरुपपादा ॥

मोक्षहेतुः ॥ अथ को मोक्षहेतुः? भक्तिरूपापन्नोपासनवेदनध्यानादिशब्दवाच्योऽसकृदावृत्त आप्रयाणादन्वहमनुवर्तमानो ज्ञानविशेषः । तथा च सूत्रम्- * आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति, * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् इति च । न पुनः केवलं तत्त्वज्ञानम् ; तस्य अध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृहीताक्षरराशिविशेषापातप्रतीतनिरतिशयपुरुषार्थसाधनार्थनिर्णयरागप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात्, तावति सिद्धेऽपि मोक्षादर्शनाच्च । तदुक्तं भगवता **आपस्तम्बेन**- बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्, बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत इति । नापि श्रवणमननोपासननिर्धूतभेदवासनस्य वाक्यमात्रजन्यः साक्षात्कार इति वाच्यम्; तस्यान्योन्याश्रयविरोधादिदुष्टत्वात् । अविद्यास्वरूपसंबन्धनिवर्तकज्ञानतज्ज्ञातृतदैक्योपदेशादीनां विकल्पासहत्वं **भाष्यादिषु** ग्राह्यम् । असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिश्च सर्वथाऽनुपपन्ना । तथा हि—

सत्यधीर्मम सत्येन तवासत्यादसत्यधीः । सत्यादसत्यधीर्वेति [का]नासत्यात्सत्यधीर्भवेत् ॥

कर्मापि न केवलं ज्ञानसमुच्चितं वा मुक्तिहेतुः ; वेदनमेव विधाय उपायान्तरनिषेधात् । तदङ्गतया कर्मानुप्रवेशे तु न विरोधः, तथा सति तस्योपायान्तरत्वाभावात् । परमात्मसाक्षात्कारोदयविरोधिरजस्तमोमूलभूतसांसारिकपुण्यपापरूपप्राचीनकर्मनिर्मथनकृतचित्तशुद्धिद्वारेण हि तदा तदुपयोगः । एतेन विशिष्टदेशवासतन्त्रविशेषवैष्णवसंश्रयादेर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोश्च परम्परया मोक्षहेतुत्वमित्यपि सिद्धम्, वैष्णवसंश्रयादेरुपासनशेषतयोपादानात् । यजमानेन सह पश्वादीनां स्वर्गादिगमनवद्वा मोक्षसिद्धिः । * यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नराधिप ! इति हि **महाभारतोक्तिः** । ज्ञानकर्मयोगयोश्च वक्तव्यमखिलं **श्रीमद्गीताभाष्ये** व्यक्तमुक्तम् । तत्र हि कर्मयोगप्रसङ्गेषु * कर्मयोगस्य सुशकत्वात् अप्रमादत्वाच्च अन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वात् इत्यादिप्रकारेण कर्मयोगमात्रेण आत्मावलोकनसिद्धिरुपपादिता । तथा *निराशीर्यतचित्तात्मा इति श्लोके *ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेन एवंरूपेण आत्मानं पश्यतीत्यर्थः इत्युक्तम् ।

तथा * ब्रह्मार्पणम् इति श्लोकेऽपि * मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादवलोकनसाधनम् । न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेन इत्युक्तम् । तथा **पञ्चमाध्याये**—

* सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् । यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

इत्येतैर्व्यक्तमेव नैरपेक्ष्यमुक्तम् ।

* सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

इति ज्ञानयोगादपि कर्मयोगस्य शीघ्रकारित्वं कर्मयोगादृते ज्ञानयोगस्य दुष्प्रापत्वं च प्रतिपादितम् । द्वयोरपि च भक्त्यङ्गत्वं बहुषु प्रदेशेष्वभिहितम् । तथाहि; *अथैतदप्यशक्तोऽसि इत्यस्य व्याख्याने *ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु इत्युक्तम् । तथा * श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् इत्यत्र * शान्ते मनस्यात्मध्यानं संपत्स्यते । आत्मध्यानाच्च तदापरोक्ष्यम्, तदापरोक्ष्यात् परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्य आत्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्यापि अशान्तमनसो निष्ठावाप्तये अन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः—इत्युक्तम् । तथा **तृतीयषट्कारम्भे** * पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम्—इत्युक्तम् । * उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः इति । अत्रेदं तत्त्वम्—भक्तियोगः परमात्मप्राप्त्युपायभूतः । तदशक्तस्य तद्भक्तियोगसिद्ध्यर्थमात्मावलोकनमपेक्षितम् । तस्य च ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ । तत्र ज्ञानयोगः स्वात्मावलोकनेऽन्तरङ्गः; तथाऽपि प्रथमं स दुष्करः । तदनधिकारिणस्तुल्यफलः कर्मयोग एव कार्यः । तदधिकारिणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्यः । अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग एव उत्पादयति । तदा कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः । इमौ च योगौ कामनाभेदेन कस्यचित् कैवल्यमात्रसाधकौ । यथा भगवदुपासनमेव कस्यचित् ऐश्वर्यादिकं साधयति । प्रवाहानादिपुण्यपापरूपकर्मतारतम्येन शक्त्यशक्तिकामनादितारतम्यमिति न कश्चिद्दोष इति । तत्सिद्धं भक्तिरेव मोक्षोपाय इति ॥

भक्तिः ॥ महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । सैवावस्थाभेदात् परभक्त्यादिभेदं भजते । स्तुतिनमस्कारादिषु तत्संबन्धात् भक्तिशब्द उपचारतः । सा च भक्तिः सदक्षरमधुदहरभूमवैश्वानरादिविद्याभेदात् बहुधा **गुणोपसंहारपादे** निपुणमनुसन्धेया । एवं चातुरात्म्योपासनरूपा अपि भक्तयः सद्विद्यादिभेदवदङ्गीकार्याः । प्रमाणसिद्धत्वनैरपेक्ष्याद्यविशेषात् । एताः सर्वास्तत्तच्छास्त्रप्रतिपादिततत्तद्वर्णाश्रमधर्मनिष्ठत्रैवर्णिकमनुष्यदेवासुरादिसाध्याः । स्त्रीविधुराणामपि जपोपवासाद्यङ्गाधिकृतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्येव । अनाश्रमित्वादाश्रमित्वमेव ज्याय इति विशेषः । नैष्ठिकादिपरिभ्रष्टानां त्वनधिकार एव; तथा स्मृतेः शिष्टबहिष्कारादेश्च । कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्येवेति * बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च इति सूत्रेऽभिहितम् । ननु गोपिकादेरपि मोक्षः श्रूयते, तत्कथं त्रैवर्णिकत्वनियमः ? इत्थम्—न हि तेषां तत्तच्छरीरेष्वेव उपायानुष्ठानम्, किं तु प्राचीनेष्वेव ब्राह्मणादिजन्मसु । प्रागेव प्राप्तोपायानामपि तेषां प्रारब्धकर्मविशेषादिना निकृष्टशरीरप्रवेशः । अन्तिमशरीरं तु यत्किमपीति न दोषः । प्रारब्धावधिकत्वाद्बन्धस्य । एवं विदुरादयश्च भवान्तरीयसंस्कारोद्बोधजनितज्ञानेनेति **नापशूद्राधिकरण**विरोधः । स्मरन्ति च—

* धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥ इत्यादि । शुश्रूषोर्जानश्रुतेः शूद्रेत्यामन्त्रणं शोचनादिति सूत्र एव व्यक्तम् ॥

न्यासविद्या ॥ अध्यवसायादिविशेषविशिष्टा न्यासविद्या । तस्या अपि बुद्धिविशेषत्वात् * नान्यः पन्थाः इत्यादिभिर्न विरोधः ; भक्तिविशेषत्वाच्च * भक्त्या त्वनन्यया इत्यादिभिः । यथाऽऽहुः—

* साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः । साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥

उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः । उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी । साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी ॥ इति ।

तस्या अपि हि शब्दान्तरादिभिः सद्विद्यादिभेदवत् भेदे सिद्धे सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायात् सर्वप्रपत्तिप्रकरणपठितगुणोपसंहारेण पौष्कल्ये च सिद्धे * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इति न्यायेन विद्यान्तरसमुच्चयप्रसङ्गाभावः, त्याज्यसमुच्चये विरोधाच्च । भक्त्यङ्गभूता सा चान्यैव ; अभिसन्धिभेदात् । यथा ऐश्वर्यसाधिका भक्तिरपवर्गोपायभक्तिभ्यो भिद्यते, यथा च कर्मस्वरूपाविशेषेऽपि नित्यकाम्यज्योतिष्टोमभेदः । भक्तिविशेषभूतायास्तस्याः पृथगुपायत्वपरिगणनं कथमिति चेत् सकृदसकृत्त्वनिरपेक्षसापेक्षत्वादिभेदमाश्रित्येति मन्वीथाः । फलवैषम्याभावे लघूपाये सति गुरूपायविधानमनर्थकमिति चेन्न ; तादृशाध्यवसायादेर्दुष्करत्वेन गौरवाविशेषात् । तथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे * उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो मम इति । यथा च कश्चित् महता प्रयासेन महीपतेरर्थमासादयति, स्खलने च यथोचितं दण्ड्यते । अपरस्त्वन्तरङ्गसेवाक्षमः क्षोदीयसैवायासेन तावन्तं तदधिकं चार्थमासादयति, क्षुद्रेषु स्खलितेषु सह्यते, महत्स्वप्यल्पदण्डो भवति । तत्राप्यन्तरङ्गसेवा मन्दभाग्यानां दुर्लभेति चेत् ; अत्रापि तथैव । यथा उपायभक्तिष्वेव तत्तच्छाखाभेदेन वर्णाश्रमभेदेन चाङ्गभूतानां कर्मणां गुरुलघुतारतम्येऽपि फलमविशिष्टम् ; तथेहापि । कथं तर्हि * अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च इति सूत्रे * भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात् इति **भाष्यम्?** इत्थम् ; एकाधिकारिगोचरमुख्यगौणविषयं हि तत् । अन्यथा अधिकधर्मकाश्रमान्तरसूत्रान्तरादिष्वपि फलवैषम्यप्रसङ्गेन तदनुप्रवेशस्य ज्यायस्त्वप्रसङ्गात् । उपायभक्तौ नित्यनैमित्तिककर्मणां फलाभिसन्धिरहितकाम्यकर्मणां च अङ्गत्वेनानुष्ठानम्, न पुनः स्वातन्त्र्येण । निषिद्धवर्जनं द्वयोरपि भक्त्योः समम् । साध्यभक्तौ तु काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः ; न तु नित्यानाम् । अङ्गिनः प्रहाणात् तेषामपि तदङ्गानां परित्याग एवेति चेन्न ; स्वतन्त्राधिकारानपायात् । तदेतदखिलम् * उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः इत्यादिभिर्विशदमवगन्तव्यम् ॥

यत्तु—केचित् परित्यक्तसकलवर्णाश्रमधर्माः **संवर्तभरतविदुरादयो** ब्रह्मविदः संचरन्तीति यथेष्टकरणकौतुकिनां प्रलपितम् ; तदसत् । तत्तत्प्रकरणेष्वेव जडवदाचरणज्ञानाभिसन्ध्यादिमात्रप्रतिपादनपरत्वनिर्णयात्, * बाल्येन तिष्ठासेत्, *जडवल्लोकमाचरेत्, *सतां मार्गमदूषयन् इत्यादीनां पर्यालोचनात् । बाल्यं च शक्तिविद्याभिजनाद्युत्कर्षाणां सतामनाविष्करणमेव ; न तु कामचारवादभक्षत्वादि । तथा च सूत्राणि—* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्, *सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्, * शब्दश्चातोऽकामकारे इत्यादीनि । अन्यथा * स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, *नाविरतो दुश्चरितात्, *वर्णाश्रमाचारवता इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रकोपप्रसङ्गः । कथं तर्हि *उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ वाच्यौ ? इत्थम् ; समधिगतविद्यानां भुक्तफलकृतप्रायश्चित्तप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तं प्राचीनं कर्म उपायप्रभावादेव अभिप्रोते-

षीकतूलवत् प्रदूयते। उत्तरं चाबुद्धिपूर्वकं पुष्करपलाश आप इव न श्लिष्यति। पुण्येऽपि विद्यानुकूलव्यतिरिक्तांशस्य सुखहेतुत्वेऽपि मोक्षविरोधित्वाविशेषात् अनिष्टफलतया पापशब्दाभिलप्यस्य अश्लेषविनाशावेव। * नाभुक्तं क्षीयते कर्म इत्यादिकं तु विद्याभिन्नविषयम्। प्रारब्धं तु भोगेनैव क्षपणीयम्। सूत्रं च * भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते इति। प्रारब्धकर्मणां च न तद्देहपातावधिकत्वनियमः; कर्मणां विचित्रफलत्वात्। एतद्देहावसान एवेति न्यस्तभरस्य तु तस्य तद्देहपातावधिकत्वमेव; * यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये इत्यस्यापि प्रारब्धतत्तत्कर्मफलपर्यवसानविषयत्वात्। *अस्माच्छरीरात्समुत्थाय इत्यादेरप्यन्तिमशरीरविषयत्वात्। अत एव *यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इति सूत्रम्। एतेन अन्तिमशरीरनिवृत्तौ देशकालनियमाभावोऽपि सिद्धः। सूत्राणि *निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च, *अतश्चायनेऽपि दक्षिणे इत्यादीनि। एवं बुद्धिपूर्वमुत्तरमपि भोगेन प्रायश्चित्तेन वा क्षपणीयम्। न चैष प्रायशो विद्याननुकूलं पुण्यं पापं च बुद्धिपूर्वकं करोति; फलाभिसन्धियुक्तपुण्यस्य च विद्याविरोधित्वात्, फलान्तरेषु च विरक्तत्वात्, पापे च ईश्वराज्ञातिलङ्घनभयात्। यदि च कदाचिद्बुद्धिपूर्वकं करोति, तदा भीतः स्वयमेव तत्तदुचितं प्रायश्चित्तं करोति। अथ प्रमादात्तदपि न करोति; तदाऽपि प्रारब्धकर्मपर्यवसानात्प्रागेव तत्तत्कर्म यथाकथञ्चित् फलति, न तु स्वयमेव जन्मादिप्रयोजकं भवति। अथ च जन्मादिहेतुरेव कर्मविशेषः शापादिर्वोपनिपतितः; तदा तेन तत्प्रसज्यत एव। तथाऽपि निष्पन्नस्योपायस्य न शैथिल्यम्। स तु प्रारब्धकर्मण इवैतस्यापि पर्यवसाने संसारं निवर्तयति। नच पुनरुत्तरोत्तरकर्मकरणात्संसाराविच्छेद इति वाच्यम्; शास्त्रविरोधात्, निष्पन्नस्योपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात्। सूत्राभिप्रेतं चैतत्—*एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः इति। इदं च सूत्रं विद्याङ्गकर्मविषयमपि विद्यायां तुल्यन्यायतयाऽनुसन्धेयम्॥

नन्वेवं समस्तकर्मप्रलये साधुपापकृत्ययोर्हानं सुहृद्द्विषदुपायनं च कथं घटते? तथा हि; न तावत् पूर्वकृतयोः; तत्र केषांचित् कर्मणां दत्तफलत्वात् केषांचित् प्रायश्चित्तविद्याभ्यां विनष्टत्वात्, फलवत् तयोरपि कर्मस्वरूपनिवर्तकत्वात्। केषांचित् प्रारब्धफलानां भोगेनैव क्षपितत्वात्, एवमुत्तरकृतानामबुद्धिपूर्वकाणां चाश्लिष्टत्वात्, विद्यानुकूलानां च विद्ययैव फलभूतया निवृत्तत्वात्, तत्र च साधुकृत्यांशाभावात्। न च सुहृदादिकृतस्यैव कर्मणोऽनेन हानादिकमुपपद्यते; स्वकीयत्वाभावात्, दायसमोपायननिर्देशानुपपत्तेः। उपायनवाचोयुक्तिस्तत्सौहार्दशात्रवाभ्यां जनितत्वादौपचारिकीति चेन्न; * हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् इत्यादिसूत्रभाष्यादिविरोधादचिन्तनीयत्वप्रसङ्गाच्च प्रागेव सौहार्दादिकृतस्य दायसमकालप्राप्त्यभिधानविरोधाच्चेति। अत्रोच्यते; दत्तफलम्, अदत्तफलं चेति पूर्वाघं द्विविधम्। अदत्तफलमपि प्रायश्चित्तविनष्टम्, अविनष्टं चेति। अविनष्टमपि प्रारब्धफलम्, अप्रारब्धफलं चेति। तत्रान्तिमं विद्यया विनाश्यम्। एवमुत्तरमपि विद्यानुकूलम्, अननुकूलं चेति द्विविधम्। अननुकूलमपि बुद्धिपूर्वम् अबुद्धिपूर्वं चेति। तत्र अबुद्धिपूर्वस्य विद्याबलादश्लेषः। एवं ययोः कर्मराश्योः प्रबलकर्मान्तरप्रतिरोधाददत्तफलयोरश्लेषविनाशौ तयोर्हानं सुहृदाद्युपायनं चोच्यते। तथा च * सुहृदः साधुकृत्याम् इत्यस्य विषयविभागपरे * अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः इति सूत्रे **भाष्यम्**—* विद्यया अश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया इति। अश्लेषविनाशौ च कर्मशक्तिप्रतिबन्धतन्नाशावेव। सा च शक्तिर्भगवत्कोपप्रीतिविशेषात्मिका। तादृशौ च प्रीतिकोपौ सुहृद्द्विषद्गोचरौ भवत इति तावतैव उपायनवाचोयुक्तिः। पाते तु इति सूत्रांशे * शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः इति **भाष्यम्**। विद्यानुगुणानामदत्तफलानां कर्मणां शरीरपातादूर्ध्वं विनाश उपायनं च। इतरेषां तु विद्याधिगमदशायामेवाश्लेषविनाशौ, उत्क्रमणदशायां च हानमुपायनं

चेति विभाग इति । न्यासविद्या तु प्रारब्धमपि निश्शेषं विनाशयितुं शक्ता, तथाऽपि रागविषयमंशं तदनुबन्धि दुःखं च स्थापयति । निश्शेषवैराग्ये तु निश्शेषं निवर्तयति । अत एवार्तदृप्तभेदः । रागविषयश्चांशो दृप्ते नैतावदिति परिच्छेत्तुं शक्यः; विचित्रत्वात्पुंसामभिप्रायपद्धतेः । अस्यां च विद्यायामन्तिमप्रत्ययापेक्षाऽपि न विद्यते ॥

इयं केवललक्ष्मीशोपायत्वप्रत्ययात्मिका । स्वहेतुत्वधियं रुन्धे किं पुनः सहकारिणाम् ॥
प्रारब्धकर्मावधिको मोक्ष इत्थमुपासितुः । दृप्तस्य देहावधिक आर्तस्यार्त्यवधिर्मतः ॥

उत्क्रान्तिः ॥ उच्चिक्रमिषतः सर्वस्य पूर्वं वागिन्द्रियं तदनु च शेषाणि नवेन्द्रियाणि मनसा सहाविभागं गच्छन्ति । तच्च सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणेन । स चैकादशेन्द्रियसंयुक्तो जीवेन । स चेन्द्रियप्राणसंयुक्तः पञ्चभूतैः । तानि चेन्द्रियप्राणजीवसंयुक्तानि परमात्मना । एतावच्च विद्वदविदुषोः साधारणम् । अविदुषस्तु विशेषः प्रागेवोक्तः । विद्वांस्तु सर्वोऽपि मूर्धन्यया ब्रह्मनाड्या सुखेन शरीरात् निष्क्रामन् अर्चिरहस्सितपक्षोदगयनाब्दमरुदर्केन्दुवैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतिसंज्ञैरातिवाहिकैः पुरुषैः क्रमाद्यथास्वं देशमतिवाह्यमानो वैद्युतेनामानवनाम्ना तेनैव क्रमात् वरुणादिसमीपं नीतस्तेन ब्रह्मसमीपमुपनीयते । एषैवार्चिरादिगतिः कर्मणामन्यसंक्रान्तिश्च—

* संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥

इति संभूतिविनाशशब्दाभ्यामुच्यते । कर्मणां विनाशेन हि संसारतरणम् । अर्चिरादिसंभूत्या च ब्रह्मप्राप्तिः । * संभूतिमुपासते इत्यत्रोपासनं चिन्तनमात्रमेव । संभूतिशब्दश्च प्राप्तौ बहुशः प्रयुक्तः, * तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति, * एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि, * ब्रह्मलोकमभिसंभवानि इत्यादिषु । **नारायणार्य**स्तु संभूतिविनाशशब्दौ फलद्वारा लक्षणया विद्याकर्मविषयावुक्तौ * विदुषो विद्यासाध्यस्यापवर्गस्य सम्यगभिवृद्धिरूपत्वात् इत्यादिना । एवं च * विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यं स्यात् । उत्क्रम्य गच्छतश्चास्य सर्वकर्मक्षयेऽपि च विद्यामाहात्म्यादेव सूक्ष्मशरीरशब्दाभिलप्यं किंचित् त्रिगुणद्रव्यमुपष्टम्भकमनुवर्तते । उक्तं च **सारे** * शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते इत्यादि । अत एवच प्राथमिकसाक्षात्कारः प्रत्यूषकल्प इति गतिसाफल्यम् । निश्शेषाविद्याविनाशश्च विशिष्टदेशगतिसापेक्ष इति गतिशास्त्रादेवाध्यवसीयते । तथा च * परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् इति सूत्रे **भाष्यम्**— * यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रमकर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा * तमेतं वेदानुवचनेन इत्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते—इति । उत्क्रमणप्रभृति चोत्तरोत्तरमतिशयितज्ञानानन्दशाली जायते । प्राणेन्द्रियादिमत्त्वाच्च मध्ये भोगविहारसंवादाद्युपपत्तिः । अमानवकरस्पर्शादारभ्य चासौ मुक्तः । ततः पूर्वः सर्वोऽप्युपायव्यापारः ॥

मोक्षः ॥ फलं परमपदपर्यङ्कारोहणादिकम् । तथा चायमीश्वर इवापहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टो भवति । तच्चास्य समस्तप्रतिबन्धकात्यन्तिकलयादाविर्भूतं स्वाभाविकं रूपम् । ततःपरमस्य कदाचिदपि न संसारात्मिका पुनरावृत्तिः । प्रथमं तावदकालकाल्यत्वाजरत्वाक्षरत्वादिवचनेन देशलयाभावात्, * स यदि पितृलोककामो भवति इत्यादिना अनायासस्वसङ्कल्पमात्रसृष्टपरमपुरुषभोगनिर्मग्नाप्राकृतभोगरूपत्वेन संसारत्वाभावात् । सृष्ट्यादिजगद्व्यापारमोक्षप्रदत्वमुमुक्षूपास्यत्वशेषित्वादिरूपभगवदसाधारणधर्मव्यतिरिक्तज्ञानानन्दसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणात्यन्तसाम्यातिरेकेण सायुज्यं तु गगनारविन्दमकरन्दवार्तामनुसरति । न तावत्सायुज्यं ब्रह्मणि लयः; अग्निवाय्वादित्यादिसायुज्येऽपि लयप्रसङ्गात् । नापि साधारणशरीरवत्त्वम्; जीवशरीरापेक्षया संसारेऽपि समत्वात् । ईश्वरशरीरापेक्षया मोक्षेऽप्ययोगात् । एवमन्यदपि ।

किं तर्हीदम्? समानात्मगुणयोगित्वम्। तत्रैव चास्य स्वारस्यम्। सयुग्भावो हि सायुज्यम्। सयुक्छब्दश्च भिन्नयोरेकत्र साधारणयोगं दर्शयति। *परमं साम्यमुपैति, *मम साधर्म्यमागताः इत्यादिबलाच्च *ब्रह्मैव भवतीत्यादीनामपि साम्य एव तात्पर्यमिति प्रागेवोपपादितम्। अग्न्यादिप्राप्तिषु सालोक्यादितारतम्यमस्ति। ब्रह्मप्राप्तौ तु सायुज्यरूपायां पूर्वं त्रयमप्यविनाभूतम्।

यत्तु— *मोक्षं सालोक्यसारूप्यं प्रार्थये न कदाचन। इच्छाम्यहं महाबाहो सायुज्यं तव सुव्रत॥

लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये।

अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः॥

इत्यादि; तदपि श्रीविष्णुलोकादिविचित्रावान्तरपदप्राप्त्यपेक्षयेति न दोषः॥

न च सेवा दुःखहेतुः सेवात्वादिति वाच्यम्; अनीश्वरसेवापक्षीकारे सिद्धसाधनात्। ईश्वरसेवापक्षीकारे बाधात्। सुखरूपेषु वदान्यसेवादिषु चानैकान्त्यात्। एतद्व्यतिरिक्तसेवा दुःखहेतुः सेवात्वात् एतत्सेवावदित्यत्रापि व्यतिरेकोपलक्षितव्यक्तिद्वयेंऽशतःसिद्धसाधनबाधयोरन्यतरानतिपातात्। एवं सेवामात्रपक्षीकारे दृष्टान्ताभावश्चाधिकः। केवलव्यतिरेकित्वविवक्षयां दुःखहेत्वन्तरसद्भावेन सपक्षवतस्तत्रावर्तमानस्य सेवात्वस्यासाधारणत्वप्रसङ्गात्। केवलव्यतिरेकी च निरसिष्यते। तर्कोऽपि निराश्रयो न साधकः। केवला व्याप्तिरप्रयोजिका। व्यभिचारश्चोक्तः। दुःखहेतुत्वे च पापावष्टब्धत्वमुपाधिः। निवृत्तस्वातन्त्र्याभिमानस्य दासभूतस्य ईश्वरसेवायाः स्वरूपानुरूपत्वेन सुखरूपत्वमेवोपपन्नम्। तदेवं विषयकारणस्वरूपविशेषविशिष्टज्ञानविशेषसाध्यो मोक्षः, स च निर्दुःखनिरतिशयानन्दरूपभगवदनुभवात्मक इति सिद्धम्। अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्रयुवतिसंभोगज्ञानालीकलयवासनात्यन्तविरामविषयोपरागवैधुर्यनित्योर्ध्वगमनार्हच्छरीरानुप्रवेशविशिष्टनिरावरणत्ववियातानुभवस्वातन्त्र्यशिवसारूप्यशिवसाम्यापत्तिचिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधि-निवृत्तिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदकेवलात्मानन्दानुभवप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहातिरिक्तात्मसद्भावबाह्यार्थपारमार्थिकत्व-तत्तदागमाप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वज्ञानानन्दादिनित्यत्वप्रतिपादनादिभिर्दूषणीयाः। यदिह दृषद्विशेषनिःश्रेयसवादिनां दृषन्मतीनामिदमनुमानम्, आत्मा कदाचिदखिलविशेषगुणशून्यः अनित्यवैशेषिकगुणाश्रयत्वात् उत्पद्यमानघट-प्रलयाकाशादिवदिति; तत्रागमबाधस्तावदुक्तः। ज्ञानसंस्कारपक्षे हेतोरन्यतरासिद्धिश्च। ज्ञानादीनां भवदभिमतगुणत्वानभ्युपगमात् सिद्धसाधनं स्वरूपासिद्धिश्च। प्रलयाकाशादेरनभ्युपगमादुत्पद्यमानघटादेरपि सगुणत्वाभ्युपगमादुदाहरणस्याश्रयहीनत्वसाध्यविकलत्वे। प्रलयकालगतप्रकृत्यादेरपि सत्त्वादिगुणयोगात् परैरनभ्युपगमाच्च न तद्दृष्टान्तोपन्यासः। एवमस्मदीये ज्ञानसंस्कारपक्षे मुक्तावस्थायां ज्ञानस्याखिलविशेषगुणशून्यत्वमस्तु वा, मा वा, तथाऽपि परानभ्युपगमात् नैष दृष्टान्तः। ज्ञानद्रव्यत्वतद्गतसंस्कारयोस्तैरनभ्युपगमादिति॥

कैवल्यम्॥ ननु स्वात्मानन्दानुसन्धानरूपकैवल्याख्योऽपि मोक्षो भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तः;

*ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम्। वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते॥

इति, *संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् इति च। अनुसृतश्चायमर्थो **भाष्यकारै**रपि। तथा हि— *चतुर्विधा भजन्ते माम् इत्यादौ *जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः इत्याद्युक्तेः। **अष्टमाध्याया**रम्भेऽपि सप्तमार्थानुक्रमणे *सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशिष्ट्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्तीच्छयोपासकभेदम् इत्याद्युक्तेश्च।

तथा *कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—इत्युक्त्वा *यदक्षरं वेद इति श्लोकमवतार्य *सर्वद्वाराणि इत्यादेर्व्याख्याने *ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन्नात्मनः प्राणं मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति परमां गतिम्—प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः इति चोक्तेः। अनन्तरं च *एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यनुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः। अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह इत्युक्त्वा *अनन्यचेताः इत्येतद्व्याख्यातम्—*अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिम्, ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह इत्युक्त्वा *मामुपेत्य इत्यादिकं *प्रभवत्यहरागमे इत्येतदन्तं व्याख्याय *कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यते इत्याह इत्युक्त्वा, *परस्तस्मात्तु इत्यादिकमपि *तद्धाम परमं मम इत्येतदन्तं व्याख्यातम्। अनन्तरं च *ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह इत्युक्त्वा, *पुरुषः स परः इतिश्लोको व्याख्यातः। अनन्तरं च *आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह इत्युक्तम्। अथ तत्र भाष्यग्रन्थ एवेह लिख्यते। तथा हि। *द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुता श्रुतौ। सा चापुनरावृत्तिलक्षणा। यथा पञ्चाग्निविद्यायां *तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः इत्यादौ। अर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाम्नाता *स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति। न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं *तद्य इत्थं विदुः इति गतिश्रुतिः; *ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति परविद्यायाः पृथक्छ्रुतिवैयर्थ्यात्। पञ्चाग्निविद्यायां च *इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति इति *रमणीयचरणाः कपूयचरणाः इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तरसंसृष्टानाम्, आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय *तद्य इत्थं विदुः.... तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति, *इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति नच पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते। आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च *स एनान्ब्रह्म गमयति इति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयम्। तत्क्रतुन्यायाच्च। परशेषतैकरसत्वं च *य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतिसिद्धम् इति। अतोऽक्षरनिष्ठस्याप्यर्चिरादिगतिः सिद्धा। यत्तु *यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति इत्यस्याक्षरविषयस्य व्याख्याने *सर्वेषु वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यतीत्युक्तम्; तदप्यचित्संसृष्टावस्थाविषयम्। अन्यथा पूर्वोक्तगतिविरोधात्। द्वादशाध्याये च *ये त्वक्षरम् इत्यत्र *तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव—मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः इत्युक्तम्। अतः साम्प्रदायिक एवायं कैवल्याख्यो मोक्ष इति केचित्॥

अस्य मोक्षत्वे श्रीभाष्यकारानभिमतिः॥ अत्रोच्यते। न तावदयं मोक्षो भाष्यकाराभिमतः; **शारीरकभाष्ये** व्यक्तमुक्तत्वात्। तथा हि *वाक्यान्वयात् इत्यधिकरणे तावत् *अमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनात् इत्युक्त्वा *परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनः स्वरूपयाथात्म्यवेदनमपवर्गसाधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽऽवश्यकम्; न स्वत एवोपायत्वेन इत्युक्तम्। तथा *येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये इत्यादिव्याख्याने तत्तद्वाद्यभिमतमोक्षविकल्पानुपन्यस्य *त्र्यन्तनिष्णातास्तु इत्यादिना जीवपरयोः स्वरूपस्वभावानप्यभिधाय *जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य अविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते इत्युक्तम्। *सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपा-

वाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा । *त इमे सत्याःकामा अनृतापिधानाः इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनात् इति **वेदार्थसंग्रहे**ऽभिहितम् । एवं **वरदविष्णुमिश्रै**रपि *नन्वेवं निश्शेषकर्मक्षयाभावात्कैवल्यप्राप्तौ न मुक्तः स्यात् इत्याशङ्क्योक्तम्—*सत्यम् ; अमुक्त एव सः । मोक्षस्य परमात्मानन्दानुभवरूपत्वात्, तस्य ब्रह्मानन्दानुभवाभावात् स्वानन्दमात्रानुभवात् । स्वानन्दमात्रानुभवश्च *योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषिणश्च ये इति भगवत्**पराशर**वचनात् । मुक्तिव्यतिरिक्तमनपायि योगसाध्यमैश्वर्यम् इति । **भट्टपराशरपादैरध्यात्मखण्डद्वयव्याख्यायाम्** ऐश्वर्याक्षरयोः अपवर्गव्यतिरिक्ततया तुल्यत्वं दर्शितम् । *अन्येष्वैश्वर्याक्षरभोगेषु अनपेक्षया जुगुप्सया साधिष्ठानम् इत्यादिना । यदा चासौ मोक्षः; तदा स्वाभाविकरूपप्राप्तिमन्तरेण न पर्यवसानम् । यदि पर्यवसानम्; तदा नित्यसंसारविशेष एवायमिति मन्तव्यम् । अशरीरस्य कथं संसारित्वमिति चेत्; कथं वा प्रलयदशापन्नस्य ? तदानीमप्युत्तरशरीराद्यारम्भयोग्यसूक्ष्माचित्संसर्गादिति चेत्, अस्याप्यचित्संसर्गोऽभ्युपगन्तव्य एव । अतः शरीरारम्भो भविष्यति न वेत्येष एव विशेषः । किमस्याचित्संसर्गे प्रमाणमिति चेत्; स्वपरयाथात्म्यानुभवाभावः । मायायवनिकान्तर्हितो हि जीवो यथावस्थितं स्वरूपं न जानाति । किं कारणमिति चेत्; कर्मविशेषः । उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे**—*सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपावाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा । *त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति । यद्यस्य निश्शेषाविद्याविलयेऽपि परमात्मयाथात्म्यानुभवो न स्यात्, अन्येषामपि तथा स्यात्; अविशेषात् । तावदेवास्य स्वाभाविकरूपं स्यात् । अचित्संसर्गेऽपि कथमसौ पुनर्न संसरतीति चेत्; कैवल्यहेतुकर्मजनितभगवत्संकल्पस्य तथाविधत्वादिति भाव्यम् । ननु तापत्रयाभिहतोऽयमीश्वरज्ञानादेव विशुद्धिं गतः; तत्कथं विशदस्वात्मानुभवदशायामीश्वरं विस्मरेदिति चेत्; सम्यगुक्तम् । तथाऽपि कैवल्यसद्भावे निर्बन्धश्चेत् पूर्वोक्त एव हेतुः । उक्तं च **सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः**—*ननु ब्रह्मप्राप्तीच्छयोपक्रान्तस्योपासनस्य कथं [कैवल्य] केवलप्रापकत्वम्? उच्यते ; यथा स्वर्गकामस्यैव यागे प्रक्रान्तस्य यथावदननुष्ठाने ब्रह्मराक्षसत्वादि भवति इति । ननु कस्यैवंविधे स्वाभाविकभगवदनुभवयोग्यतागन्धविधुरतया दग्धबीजपर्याये स्वात्मन्यभिलाषः स्यादिति चेत्; हन्त ! अनेवंविधेष्वपि स्वर्गपशुपुत्रभिक्षोदनादिष्वभिलाषिणो दृश्यन्ते, किं पुनरतिशयानन्दशालिन्येवंविधे । प्रसिद्धं च प्रियास्पदत्वं स्वात्मनः । आगमश्च *आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् इत्यादि । सुप्तोत्थितप्रत्यभिज्ञानं सुखमहमस्वाप्समित्येवंरूपं प्रागेवोक्तम् । प्रपञ्चितं च **भाष्यादिषु । श्रीविष्णुचित्तै**श्चोक्तम्—

*स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात् तद्विच्छेदे च रोषतः । तदर्थमन्यत्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥ इति ।

कथमिह मोक्षव्यपदेश इति चेत्; दुःखहेतुभूतदेहेन्द्रियात्यन्तविलयात् । केन मार्गेण केवलो गच्छति ? कुत्र तिष्ठति ? इति चेत्; येनकेनापि, यत्रकुत्रापि । न तावदर्चिरादिगतिः प्रकृतेः परस्तात् वासश्चास्य युज्यते । परमात्मोपासनप्रकरणेष्वेव तयोः श्रवणात् । *तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति विभागस्यापि परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धानस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानभेदमूलत्वात् । यदि चास्यार्चिरादिमार्गेण गतिस्स्यात्, तदा विशिष्टदेशप्राप्त्या निश्शेषाविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च स्यादेव; *स एनान् ब्रह्म गमयति इति श्रवणात् । सूत्रं च *दर्शनाच्च इति । एवं च सति ज्ञानसङ्कोचहेतुभूताविद्यात्यन्तविलयात् सर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । भगव**द्यामुनमुनि**भिरपि *संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु इति वैष्णवाध्वा पृथगुपदिष्टः । अक्षिपषस्य परमात्मत्वनिर्णयायोक्ते *श्रुतोपनिष-

त्कगत्यभिधानाच्च इति सूत्रे **भाष्यं च** * अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानार्चिरादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवते इत्यादि । अतोऽपि केवलात्मानुसन्धायिनोऽर्चिरादिगतिर्नास्ति । अन्यथा तया परमात्मनिर्णयायोगात् । * अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः इति सूत्रे चात्र वक्तव्यं सर्वं प्रपञ्चितं **भाष्ये** । पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्यापि प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायित्वं तत्रैव तत्क्रतुन्यायादिना निर्णीतम् । भूमविद्यागतप्राणशब्दवाच्यकेवलजीवोपासकस्य च अर्चिरादिगतिः कण्ठोक्त्या प्रतिषिद्धा ; * नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावात् तत्क्रतुन्यायाच्चार्चिरादिगतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते--इत्यादिना । नामादिप्राणपर्यन्तोपासकानां * विशेषं च दर्शयति इति सूत्रेण फलान्तरं च प्रदर्शितम् । तदधिकरणोपसंहारे चोक्तम् * तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते ; न तान् नयति । अपितु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् इति । **सारे** चोक्तम् * पञ्चाग्निविदस्तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं *य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिना ब्रह्मात्मकमुपासत इति ह्यप्रतीकालम्बनत्वम् । तत्क्रतुन्यायाविरोधश्च । उभयेऽपि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते—मुखभेदेन स्वात्मशरीरं ब्रह्म केचन ; ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे इत्यादि । एवं **दीपे**ऽपि प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् । एवं स्थिते **श्रीमद्गीताभाष्य**वाक्यान्यपि तदनुरोधेन वर्णनीयानि । पञ्चाग्निविदोऽर्चिरादिगतिस्तावत् सर्वग्रन्थेषु अविगीता । तस्य च परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वं सिद्धम् । तस्य किं कैवल्यमेव पुरुषार्थः ? उत परमात्मानुभवोऽपि ? इत्यत्र विशयः । तत्र च **शारीरकभाष्या**द्यनुसारे तस्य परमात्मानुभवः, **श्रीमद्गीताभाष्य**स्वारस्यानुसारे कैवल्यम्, इतीच्छन्ति । उभयाविरुद्धतया ग्रन्थनिर्वहणं तु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां **तात्पर्यचन्द्रिका**यामुक्तमस्माभिः ।

अत्र किंचिदुच्यते । *यस्त्वयमात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह इत्यादिग्रन्थस्तु प्रस्तुतत्वमात्रेण कैवल्यनिष्ठपरमपुरुषनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम् ; किंतु परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धातृभेदभिन्नब्रह्मविद्विषय एव । तथा सति आत्मयाथात्म्यविच्छब्दोऽप्यत्यन्तानुगुणः । एकग्रन्थशकलास्वारस्यं बहुग्रन्थस्वारस्याय ग्राह्यम् । न चात्र कश्चिद्भगवद्**यामुनमुनि**वचनविरोगधन्धोऽपीति । **श्रीमद्गीताभाष्ये**ऽपि पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानम्, तत्क्रतुन्यायात् ब्रह्मप्राप्तिश्च स्फुटतरं प्रत्यपादि । केचित्तु ब्रह्मभूतस्वात्मा कैवल्यभोग्यः, ब्रह्मणस्तु स्वात्मविशेषणतया भानमात्रमस्तीत्याहुः । तर्हि न तत्कैवल्यं भवेत् । साधनतो गतितः प्रमाणतः प्रकारतश्च दुर्निरूपं च तदित्यात्मयाथात्म्यविदः ।

कान्तां प्राप्य विचित्रकर्मरचितां पर्यायतो भूमिकां केनाप्यद्भुतनाटकेन कमपि श्रीमन्तमानन्दयन् ।
कृत्वा शास्त्रमुखे मनः प्रतिमुखं गर्भावमर्शात्परं विद्यानिर्वहणेन लब्धविभवो ह्येष विद्योतते ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने जीवपरिच्छेदो द्वितीयः ॥ २ ॥

———

अथ ईश्वरपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

ईश्वरस्य लक्षणम् ॥ अथेश्वरश्चिन्त्यते । सर्वेश्वरत्वम्, व्यापकत्वे सति चेतनत्वम्, सर्वशेषित्वम्, सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्, सर्वफलप्रदत्वम्, सर्वाधारत्वम्, सर्वकार्योत्पादकत्वम्, स्वज्ञानस्वेतरसमस्तद्रव्यशरीरकत्वम्, स्वतस्सत्यसङ्कल्पत्वादिकं चेश्वरलक्षणम् । यत्तु **जन्मादि**सूत्रे जन्मादित्रितयसमाहारो लक्षणमुक्तम्; तत्र एकैकस्य लक्षणत्वे संभवत्यपि त्रयाणां त्रयः कर्तार इति कुमतिशङ्काव्यावर्तनाय तदिति मन्तव्यम् । सत्यादिवाक्येऽपि अनन्तपदेनैव सर्वव्यवच्छेदसिद्धौ शङ्कितक्रमेण व्यवच्छेदात् पूर्वविशेषणद्वयम् । एवमन्यत्रापि भाव्यम् ॥

तस्यैव ब्रह्मत्वं न प्रधानादेः ॥ अद्वितीयसमाभ्यधिकदरिद्रत्वश्रवणादसावेकः । स एव ब्रह्म । तस्यैव त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य सर्वात्मकत्वेन निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वश्रवणात् । *अग्निः सर्वा देवताः *आपो वा इदं सर्वम् * ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः * नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः इत्यादेर्व्याघातकर्मविधिशेषत्वाभ्यामन्यपरत्वनिर्णयात् न तेषामानन्त्यब्रह्मत्वादिसिद्धिः । स एव सदसदव्याकृतव्याकृतब्रह्मात्माकाशप्राणशिवनारायणादिशब्दैः कारणप्रकरणगतैः सामान्यतो विशेषतश्च व्यपदिश्यते । न च वृश्चिकोत्पत्तौ गोमयवृश्चिकादिवत् जगदुत्पत्तौ देशकालभेदात् कारणानियमः किं न स्यादिति वाच्यम्; प्रमाणान्तरेण भेदासिद्धेः । शब्देन तु समानप्रकरणत्वप्रत्यभिज्ञानात् सर्वशाखाप्रत्ययन्यायसामान्यविशेषन्यायाभ्यामेकत्वादिकण्ठोक्त्याऽभिन्नार्थोपपत्तौ भेदकल्पनायोगात् । अतो न प्रधानादेर्ब्रह्मत्वम् । नापि ब्रह्मरुद्रादेः; तेषां सृज्यत्वसंहार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणेन जीवत्वसिद्धेः ॥

कण्ठोक्तकर्मवश्यत्वकार्यत्वेषु न हेतुता । कार्यता लीलया युक्ता कारणस्य हतैनसः ॥

कारणादिप्रकरणेषु च तत्तद्वाचकशब्दानां शरीरिपर्यन्ततया निर्वचनान्तरेण वा आकाशप्राणादिशब्दवत् परमात्मन्येव पर्यवसानसिद्धेः । तदयं संग्रहः—

परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया । तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥

स्वोपासनोपदेशस्वसर्वैश्वर्यप्रपञ्चनादेश्च प्रह्लादवामदेवादिवत् शास्त्रावगतस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानमूलत्वात् तस्य च सर्वशरीरस्य यथाविधि चेतनाचेतनविशिष्टतयाऽप्युपास्यत्वोपपत्तेः । अथर्वशिरश्श्वेताश्वतरादीनां निर्वाहः **पुरुषनिर्णये** प्रपञ्चितः; **श्रीभाष्यकारैश्च वेदार्थसंग्रहभाष्यादिषु** । तदखिलानुसन्धायिभिर्वात्स्य**वरदगुरुभिस्तत्त्वनिर्णयाख्ये** प्रकरणे सर्वो निष्कर्षः संगृहीतः । **तत्त्वसारे** च—

* कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किं तर्हि विष्णुः कथं तत्त्वेदंपरतैत्तिरीयकमुखत्रय्यन्तसंदर्शनात् ।
अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादत्राह रुद्रः कथं तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यन्यत्कथं नीयताम् ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः संगृहीतः । एवं च नारायणस्यैव परमकारणत्वमुमुक्षूपास्यत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसिद्धेस्त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरपरत्वपक्षाश्चत्वारोऽपि निर्मूला वेदितव्याः ।

भगवतः सर्वत्र पूर्णत्वम् ॥ तिसृषु च मूर्तिषु परिपूर्ण एवेश्वरः । प्रजापतिपशुपतिमूर्त्योस्तु प्रमाणबलात् जीवव्यवहित इति विशेषः । एवमेव सर्वत्रापि पूर्ण एव । अन्यत्र विद्यमानस्यान्यत्र पूर्णत्वं न स्यादिति चेत्; किमिदं पूर्णत्वं निषिध्यते? किमत्रैव विद्यमानत्वम्? किमत्र पूर्णोपलब्धिविषयत्वम्? किं वाऽत्र पूर्णकार्यजननसामर्थ्यम्? किं

वाऽत्र समस्तगुणविशिष्टत्वम्? नाद्यः; तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्। न द्वितीयः; तन्निषेधोऽपीह स्वरूपोपलब्धिनिषेधमात्रं वा? कृत्स्नभागोपलब्धिनिषेधो वा? अंशत्वानुपलब्धिनिषेधो वा? आद्ये त्वप्रयोजकत्वम्; अनुपलम्भस्य सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात्। तस्याश्चात्र सत्त्वे तदुपलम्भोपपत्तेः। द्वितीये सभागत्वसिद्ध्यसिद्ध्योरिष्टप्रसङ्गः। तृतीयेऽशत्वाभावादेवांशत्वानुपलब्धिर्युक्तेति न तन्निषेधः। बहुसंबन्धादेव तत्तत्संबन्धावच्छेदेनांशत्वं स्यादिति चेन्न; बहुगुणव्यक्तिप्रतियोग्यादिविशिष्टेषु द्रव्यजातिनिषेधादिषु तैस्तैस्तदनभ्युपगमात्। यथोपलम्भं तद्वदेव संयोगादिष्वपि। निरंशेष्वपि भावाभावसामानाधिकरण्यस्य युगपद्भाविनोऽपि व्यवस्थाप्यत्वात्। अन्यथा समस्तसंबन्धतत्त्वस्यैव लोपे तन्मूलभूतसमस्तकार्यकारणभावादिलोपात् शून्यताप्रसङ्गात्। न च तृतीयः; अवच्छिन्नदेशे सर्वोत्पत्तिनिषेधस्येष्टत्वात्। सर्वानुकूलशक्तिमतस्तत्रापि वृत्तौ विरोधाभावात्। यत्रयत्र यद्यत्कार्यं दृष्टम्, तत्रतत्र तदनुकूलत्वेन तच्छक्तेः स्वीकारे क्वचित्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गाभावात्। अन्यथा शक्तस्यापि सर्वदा कार्यकरणप्रसङ्गे तद्विपर्ययात् क्षणभङ्गावतारात्। तदभ्युपगमेन प्रत्यवस्थाने तद्भङ्गेन भङ्गात्। यदि च कालक्रमेण क्वचित् सर्वोत्पादकत्वप्रसङ्ग इष्टः; तदा सर्वदेशभाविकृत्स्नव्यक्तिविवक्षायां व्याघातः। भूतानामन्यत्र भवन्तीनां व्यक्तीनामत्र भवननैरपेक्ष्यात्। नष्टानां कदाचिदप्यत्र जन्मागमयोरयोगात्। स्वसजातीयमात्रविवक्षायामिष्टप्रसङ्गात्। विभूतिद्वयस्यापि अंशतः संभेदोऽवतारदशायां दृश्यते। नापि चतुर्थः; रूपरसगन्धादीनां स्वाश्रयव्यापिनां कृत्स्नप्रदेशव्यापित्वस्यावयविपरमाणवादिषु तैस्तैरभ्युपगमात्। एतत्सर्वं *कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा इति परिचोद्य *श्रुतेस्तु इत्यादिभिः परिहरन् **सूत्रकार** एव प्रदर्शितवान्। अतो यथागमं सर्वत्र पूर्ण एव भगवान्॥

निर्गुणवादनिरासः॥ अत एव निर्गुणवादोऽपि निरस्तः। विरुद्धौ गुणविधिनिषेधौ कथमिति चेत्, विचारयामः। न तावदत्र समुच्चयो युक्तः; विरोधात्। अत एव नोभयत्यागः। न च विकल्पः; सिद्धे तदयोगात्। न चान्यतरत्यागः; किं त्याज्यमिति नियामकाभावात्। अपच्छेदनयात् पूर्वं त्याज्यमिति चेत्; तस्यानियतविरोधपौर्वापर्यविषयत्वात्। नियमे हि विरोधनयात् परानुत्पत्तिरेव। न च विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारे सति अन्यतरात्यन्तबाधकापच्छेदन्यायावतारो युक्तः; गुणनिषेधवचसामुत्सर्गापवादन्यायेन विहितमङ्गलगुणव्यतिरिक्तविषयत्वात्, श्रूयमाणे हेयगुणनिषेधे पर्यवसानात्। उक्तं च **तत्त्वसारे**—

*यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्मकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः॥ इत्यादि।

एवं स्थितेऽपि निषेधार्थस्वभावप्रयुक्तपरत्वमात्रेण यदि निर्विशेषवचसा पूर्वबाधः; तदा शून्यवचसा तस्यापि बाधात् माध्यमिकमतस्यैव विजयित्वम्। द्वयोरपि वचसोः पारमार्थिकस्य प्रामाण्यस्यानभ्युपगमात्। अपारमार्थिकस्य चाविशिष्टत्वात्। तदेवमुभयलिङ्ग एवेश्वरः॥

ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासनिरासः॥ एतेन निर्विशेषस्यापि ब्रह्मण आच्छादिकयाऽविद्यया तिरोहितस्य विक्षेपिकया तया प्रपञ्चाध्यास एव सृष्टिरित्यपि निरस्तम्। तस्य अविद्यादिदोषगन्धायोग्यत्वात्। सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टत्वस्य नित्यचेतनबहुत्वस्य च समर्थितत्वात्। *सदेव इत्यादिवाक्येऽप्युपादानत्वविधानबुद्धिस्थकारणान्तरनिषेधमात्रे तत्परत्वस्य पौर्वापर्यादिपर्यालोचनसिद्धत्वात्॥

किंच— अधिष्ठानस्य कार्त्स्न्येन भानेऽभाने च न भ्रमः । भाताभाताकृतिभिदा सविशेषत्वसाधिका ॥

अतो निर्विशेषस्य तिरोधेयधर्मविशेषायोगात्, स्वरूपमात्रतिरोधाने स्वस्यैव हानिप्रसङ्गात्, स्वयंप्रकाशतयाऽत्यन्तविशद-स्वरूपे च वस्तुनि बाधकप्रत्ययावसेयविशेषाभावेन [नित्यमोक्ष]अनिर्मोक्षासंसारयोरन्यतरप्रसङ्गात् । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयो-रपि हि देशकालादिविशेषादस्त्येव मात्रया वैषम्यम् ॥

अभिज्ञायाः प्रत्यभिज्ञा विशिष्टविषया सती । तदशक्यभिदाबाधप्रगल्भा न तथाऽत्र ते ॥

अतो यदि स्वरूपं निवर्तकम्; नित्यनिवृत्तिः स्यात् । यदा तु तदतिरिक्तं मानम्; तदा सविशेषत्वमेष्टव्यम् । अमा-नस्य निवर्तकत्वादर्शनात् मानत्वमेव निवर्तकत्वौपयिकमिति चेत्, तद्वदेवामेयस्याधिष्ठानत्वादर्शनात् मेयत्वमेव तदौपयिक-मिति किं न स्वीक्रियते? जडाजडवैषम्यादिति चेत्; तुल्यम् । मानस्यापि स्वरूपातिरिक्तस्य जडत्वात् । स्वरूपानु-प्रवेशिनस्तु तदंशस्य प्रागपि सत्त्वात् ॥ किंच—

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति धर्मोऽस्ति वा न वा । द्विधाऽपि सविशेषत्वं तद्योगतदयोगजम् ॥
त्वद्वाक्याद्भ्रान्तिसिद्धं तल्लक्षणावृत्त्यनूदितम् । निषेधामोऽभिधाशक्तिर्नास्तीति हि निषिध्यते ॥
निर्विशेषा पुरीत्युक्तिर्यथैकत्र न तिष्ठति । तथा सर्वप्रयोगश्च विशेषे पर्यवस्यति ॥
विशेषो निर्विशेषश्चेत् सोऽपि कस्यापि वा न वा । पूर्वत्र सविशेषत्वमन्यत्र न विशेषता ॥

ब्रह्म निर्विशेषमित्यभिलापमात्रमिति चेत्; तर्हि सिद्धं नः समीहितम् । वस्तुतो विशेषप्रतिक्षेपाभावात्, अन्तत-श्चाभिलापगोचरत्वस्य विधानात् । वस्तुमात्रस्य तदपि नास्तीति चेन्न;

अवाच्यं वाच्यमिति वा वस्तुनि प्रतिपादिते । वाच्यमेव भवेद्वस्तु वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥

किंच— दृढाध्यक्षादिमानेन जगत्सत्यत्वनिर्णये । निर्विशेषवचोऽन्यार्थं यूपादित्यैक्यवाक्यवत् ॥

प्रत्यक्षादिप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात्स्वाप्नप्रत्ययवत्, प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वाद्यावर्तमानत्वात् शुक्तिरूप्यव-दित्यादिभिरागममन्तरेणापि जगद्बाध इति चेन्न; निर्विषयासदन्यथाख्यातिसाधने विरोधापसिद्धान्तादिदोषात् । अनि-र्वाच्यत्वसाधने अप्रसिद्धविशेषणत्वस्ववचनविरोधादिदोषात् । विरुद्धयोः समुच्चयवत् तत्प्रतिक्षेपयोरपि परस्पराभावात्मनोः समुच्चयस्य विरुद्धत्वात् । तथा—

सदसद्व्यतिरेकेण [साधना]विधानात्तन्निषेधनात् । सदसद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धा सदसदात्मता ॥
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च न ते भवेत् । सद्विज्ञानेन सदसदन्यविज्ञत्यसंभवात् ॥
ऐक्यसाधर्म्यवैधर्म्यभावैः स्यादेकतोऽन्यधीः । बाधासिद्ध्यध्याहृतयो लक्षणा च स्युरत्र ते ॥

किंच— तत्त्वे द्वित्रिचतुष्कोटिव्युदासेन यथायथम् । निरुच्यमाने निर्लज्जैरनिर्वाच्यत्वमुच्यते ॥

तथा बाधतद्योग्यत्वादिसाधने चानुपलम्भादिदोषात् । नश्वरत्वादिसाधनं त्विष्टमेव ।

किंच— तत्तत्पक्षादिबुद्धीनां प्रमाणत्व[भ्रम]प्रमात्वयोः । बाधासिद्ध्यादयो दोषा विजृंभन्ते यथायथम् ॥

तदभ्युपगमे चानुमानस्य निष्प्रयोजनत्वस्ववचनविरोधानुत्थानानि स्युः । किंच समस्तप्रत्यक्षाद्यप्रमाणत्वसिद्धावेतदनुमानो-त्थानम्, ततश्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणम् । भेदवासनादोषमूलत्वात् प्रत्यक्षमप्रमाणमिति चेन्न; दोषत्वाप्रमाणत्वयो-रन्योन्याश्रयणात् । शास्त्रतोऽन्यतरसिद्धौ तत्प्राबल्यापेक्षया चक्रकापातः, श्रुतिप्राबल्याप्रामाण्यदुष्टकारणत्वनिश्चयानुमान-

प्रवृत्तीनाम्। तत्तत्पदार्थस्वरूपं प्रत्यक्षादिविषयः, धर्मस्तु मिथ्यात्वादिनामकस्तदविरुद्धानुमानविषय इत्यविरोध इति चेन्न; स्वरूपसिद्धेरेव मिथ्यात्वविरोधात्स्वरूपाविरोधिमिथ्याशब्दपरिभाषितधर्मसाधने चास्माकमनिष्टाभावः ॥

किंच— मिथ्यावादिप्रतिज्ञार्थः स्वप्रतिज्ञां स्पृशेन्न वा। आद्ये स्वस्यैव विध्वंसो द्वितीये व्यभिचारिता ॥

मिथ्यात्वस्य तु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत्। सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वं सद्ब्रह्मैवेति सद्भवेत्। प्रपञ्चश्च तथैवेति स सत्यो न कथं भवेत् ॥

जडत्वात्स न तच्चेत्तन्मिथ्यात्वं च न तद्भवेत्। तत्त्वेनैव तदन्यत्वान्न तत्सत्यं च ते भवेत् ॥

सदसद्भिन्नता चापि विरोधात्सदसत्त्ववत्। परस्परमतिस्तस्य बाधिकेति निरूप्यताम् ॥

किंच, प्रपञ्चतद्बाधकप्रत्ययाभ्यामुपहितानुपहितादिवेषेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वादनैकान्त्यम्, ब्रह्ममिथ्यात्वं वा स्यात्। अनुभूतिरवेद्या, अनुभूतित्वादिति चेन्न;

अनुभूतिरवेद्येति वचनं बोधकं न वा। आद्ये तेनैव वेद्यत्वं नो चेत्किं क विधीयते ॥

ब्रह्मणश्चात्यन्तावेद्यत्वे *अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, *ब्रह्मविदाप्नोति परम्, *आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यादिव्याकोपश्च। उपदेशश्च निष्प्रयोजनः, उपदेष्टुश्चाद्वैतनिश्चयानिश्चययोः कस्मै किमुपदेश्यम्? न ह्यनुन्मत्ता मिथ्यात्वेन निर्णीतेभ्यः प्रतिबिम्बादिभ्य उपदिशन्ति। व्यावृत्त्यनुवृत्तिमात्रं तु न मिथ्यात्वादिप्रयोजकम्। तथा हि—

व्यावृत्तेऽपि च सत्यत्वं रज्जुवंशादिके स्फुटम्। तत्रैव चानुवृत्तस्य मिथ्यात्वमपि भोगिनः ॥

व्यावृत्तिमात्राद्यदि तत् सतोऽप्येतत्प्रसज्यते। सत्त्वं घटस्येहेदानीं नास्तीत्यादिनिरूपणात् ॥

तच्चेत्तद्देशकालादौ नापोढं तत्समं घटे। सदेव घटदेशश्चेन्नान्यथैवोपलम्भनात् ॥

सत्सदित्यनुवृत्त्या चेत् सतः सत्यत्वमिष्यते। भिन्नास्त्यनुवृत्त्यादेर्भेदनास्त्योश्च सत्यता ॥

देशकालादिभेदेन नास्तिता सर्वगामिनी। भिन्नता च मिथोऽपेक्षा न क्वचिद्विनिवर्तते ॥

शब्दमात्रानुवृत्तिश्चेत् तत्रापि च तथैव नः। तत्तत्प्रमाणयोग्यत्वमात्रं सत्तेति मन्महे ॥

अनावृत्तधिया सत्ता सर्वभावानुयायिनी। यद्यपीष्टा तथाऽप्येषा तद्धर्मत्वेन सिध्यति ॥

अतः प्रतिपन्नदेशकालादौ निवृत्तं मिथ्या; नान्यत्। अन्यत्सदिति तत्त्वम्। प्रत्यनुमानं च—

भानासद्व्यतिरेकाद्यैर्विमतं सत्यमात्मवत्। विमतः प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानाबाधात्स्वतन्त्रवत् ॥ इत्यादि ॥

अत्रान्तिमयुगवेदान्तिनामभिजन्मरहस्यं प्रकाशयामः।

सांख्यसौगतचार्वाकसङ्कराच्छाङ्करोदयः। दूषणान्यपि तान्यत्र भूयस्तदधिकानि च ॥

तदेवं सिद्धं न च ब्रह्म बम्भ्रमीतीति ॥

शङ्करादिपक्षे ब्रह्मोपादानत्वानुपपत्तिः ॥ न च तत् स्वरूपेण जगदुपादानम्; निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात्। नापि शक्त्युपधानेन; शक्तेरभिन्नत्वे स्वरूपानतिरेकात्। भिन्नत्वेऽसन्मतापातात्। भिन्नाभिन्नत्वेऽभिन्नत्वाकारेण विकारादिदोषप्रसङ्गात्। एतेन स्वतस्सर्वेषां भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम्। व्यावृत्तमेव [सन्मात्रस्यांशिनो ब्रह्मत्वमपि निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात् पूर्वमेव] दूषितम्। शङ्करादिपक्षत्रयेऽपि चिदचित्प्रपञ्चब्रह्मणां बहुविधसामानाधिकरण्यवैरूप्येण लक्षणादिभिश्च महान् क्लेशः।

निर्भेदे सति दौष्कर्याद्विधाय जगदात्मताम् । तत्रैव तद्विषेधोऽयमिति बालिशजल्पितम् ॥
सामानाधिकरण्यं हि न शुक्तिकलधौतयोः । न च द्विचन्द्रयोर्नापि बिम्बतत्प्रतिबिम्बयोः ॥
न घटाकाशयोर्नापि घटद्वितयरन्ध्रयोः । तथैव न घटाकाशमहाकाशादिकेष्वपि ॥
एवं न पिण्डघटयोर्न वा घटशरावयोः । न च पिण्डांशयोर्नापि घटयोश्च परस्परम् ॥
मृदाद्याकारतो या तु सामानधिकरण्यधीः । व्यक्तिभेदेऽपि जात्यादिनिमित्तैक्यनिबन्धना ॥

अक्लिष्टत्वेऽपि पक्षाणां नैयायिकादिमतमेव साधीयः । तथा हि—

वाचां परिगृहीतानां यूपादित्यादिवाक्यवत् । व्याहतार्थाभिधायित्वाद्वरं क्लिष्टार्थकल्पना ॥

भिन्नाभिन्नत्वं भवदभिमतं विरुद्धमिति वक्तुमपि लज्जामहे । तथाऽपि ब्रूमः । अभेदो हि भेदाभावः । अतस्तं च तदभावं च कथमेकत्रैकदैवाध्यवस्येम? भेदाभावातिरिक्तस्त्वभेदो नास्त्येव । जात्याकारेणाभेद इति चेत्; तर्हि जात्यादावभेदो व्यक्त्यादिषु भेद इति नैकस्य भिन्नाभिन्नत्वम् । जातिव्यक्त्यादिकमपि मिथो भिन्नाभिन्नमिति चेत्; इदं स्वरूपेणैव वा? आकारान्तरेण वा? पूर्वत्र विरोधः । उत्तरत्र अनवस्थादिदोषः ।

सप्तभङ्गीनिरासः ॥ सप्तभङ्गीभक्तान् प्रति चोद्यते—

यदि सत्त्वादनैकान्त्यं विमतस्यान्यवन्मतम् । तस्यैकान्त्ये त्वनैकान्त्यमनैकान्त्ये न नः क्षतिः ॥
विशेषणविशेष्यत्वप्रतीतेर्नैकधीः क्वचित् । एकोऽयं घट इत्यादिरेको दण्डीति बुद्धिवत् ॥
परतन्त्रस्वभावत्वान्मत्वर्थीयानपेक्षता । सहधीनियमोऽप्येवं स हि भेदैकसाधकः ॥
असिद्धिश्च विना द्रव्यं गन्धादेरुपलम्भनात् । आलोकाध्वान्तरूपादावनैकान्त्यं च दृश्यताम् ॥

तदयं संग्रहः—नाभेदधीः प्राग्वैशिष्ट्याद्धर्मैक्यादेकता मतिः । मत्वर्थीयः पृथक्सिद्धे सहभावोऽपि भेद[त]कः ॥

ब्रह्मणः त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् ॥ जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदे कथं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम्? इत्थम्—तत्र देशकालपरिच्छेदाभावस्तु सर्वदेशकालव्याप्तत्वात्सिद्धः । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं तु न सर्वेनादात्म्यम्, सर्वाध्यासाश्रयत्वम्, स्वेतरसमस्तमिथ्यात्वादिकं वा; प्रागुक्तदूषणशतोन्मेषात् । अतोऽन्यथैतन्निर्वाह्यम् । तत्रैवमुक्तं जन्माद्यधिकरणे **विवरणकारैः**—*वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणम् । देशपरिच्छेदस्तद्धेतुकः इति । अयमेवार्थो **वेदार्थसंग्रहविवरणे**ऽप्युक्तः । **वरदनारायणभट्टारकैस्त्वेवमुक्तं न्यायसुदर्शने**—*वस्तुपरिच्छेदो नाम इयद्गुणक इयद्विभूतिमानित्येवंविधः । तद्रहितं ब्रह्म । वस्त्वन्तरभावो वा वस्तुपरिच्छेदः । तद्रहितं च ब्रह्म । ब्रह्मव्यावृत्तस्य सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वात् तद्व्यतिरिक्तं किंचिदपि नास्ति इति । अयमसौ न भवतीति व्यवहारो न तस्यामवस्थायां प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च **भाष्यकारः**—*ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् इति । अयमेवार्थो **नारायणार्यै**रप्युक्तः—*गुणैरियत्ताराहित्याद्वस्तुनाऽपरिच्छिन्नत्वं चावगम्यते इति । अत्र * इयद्गुणक इत्यादिपक्ष एव प्रायः श्लाघ्यः । एतदुक्तं भवति; स्वरूपतो गुणतो विभूतितो वा केनचिदाकारेण कुतश्चिदपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः । वस्तुपरिमाणमिति पक्षोऽप्येतदन्तर्गतः । तथा वस्त्वन्तराभावपक्षोऽपि । स हि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यनिबन्धनं सर्वशरीरत्वेन सर्वात्मकत्वमिति नियमनादिगुणकाष्ठैवेति । तदेवमत्यन्तभिन्नानन्तवस्तुसत्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपन्नम् ॥

तस्य निमित्तमात्रत्वानुमानिकत्वनिरासः ।। एतेन पातञ्जलशैवकाणादादीनां निमित्त [त्व] मात्रवादोऽपि निरस्तः । कारणावस्थसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य तस्यैवोपादानत्वश्रुतेः । न च तावता निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः, तस्याः सर्वान्तर्यामिशरीरैश्वर्यव्यवस्थितत्वात् । विशिष्टवेषेण विकाराश्रयत्वं त्विष्टमेव, मनुष्यादिशरीरविशिष्टे स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि बाल्ययुवस्थविरत्वस्थूलत्वादिवत् । ईश्वरो न जगदुपादानं जगन्निमित्तत्वात्, यो यन्निमित्तं न स तस्योपादानम्, यथा घटस्य कुलाल इति चेन्न ; धर्मिग्राहकविरोधात् । निमित्ततयैवानुमानसिद्धः पक्षीकृत इति [न विरोध] इति चेन्न ; तस्यानुमातुमशक्यत्वात् । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति चेन्न; यथादृष्टोपसंहारे बाधात् । अन्यथा ज्ञानेच्छयोरपि त्यागप्रसङ्गात् । नित्यज्ञानस्य शरीरादिनेव नित्यप्रयत्नस्यापि ज्ञानादिना निरपेक्षत्ववचनोपपत्तेः । स्वतो विषयप्रावण्ये ज्ञानत्वप्रसङ्ग इति चेन्न; जीवनपूर्वकप्रयत्नवदुपपत्तेः । अदृष्टात् तत्र नियम इति चेत्; अत्रापि तथास्तु । त्वयाऽप्येतदेष्टव्यम् । अन्यथा नित्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां सर्वदा सर्वगोचरत्वेन विषयनियमाभावे युगपत्सर्वकार्योत्पत्तौ युगपदनायाससर्वमोक्षक्षणभङ्गानन्तरक्षणकार्याभावादिप्रसङ्गात् । सहकारिक्रमात् कार्यक्रम इत्यविलक्षवचनम्; सहकारिणामपि कार्यत्वात् युगपदेव निवृत्तिप्रसङ्गात् । प्रयत्नस्य समस्तवस्तुगोचरज्ञानसमानविषयत्वे नित्यवस्तूनामपि तत्प्रयत्नविषयत्वप्रसङ्गः, ततश्च तेषामपि सृष्टिसंहारादिप्रसङ्गः, अशक्यविषयप्रयत्नत्वादीश्वरस्यैवानीश्वरत्वं वा । अस्तु तर्हि अदृष्टैकनियतप्रयत्नमात्रवानीश्वर इति चेत्; जीवस्यैवानित्यप्रयत्नस्यैव तथाविधनियमोपपत्तेः । अङ्कुरादिगोचरप्रयत्नो न केनापि ह्युपलभ्यते इति चेन्न; जीवनपूर्वकप्रयत्नेऽपि समत्वात् । कार्यादेव हि तत्कल्पनम् । तदत्रापि समम् । अदृष्टस्य च सर्वकार्यनिमित्तस्य नियामकत्वे किमदृष्टप्रयत्नकल्पनप्रयत्नेन ? अत्रैवं संग्रहः—

सर्वगत्वादनियमो नित्यगत्वादुपद्रवः । अदृष्टान्नियमे नित्ययत्नोऽत्राजागलस्तनः ।।
स्वादृष्टपरतन्त्रः स्यादवरात्मा क्वचित्क्वचित् । परादृष्टपराधीनः सर्वत्रैव भवेत्परः ।।

प्रयत्नस्य च ज्ञानादतिरेकं पराभिमतमनुरुध्यैतदुक्तमिति मन्तव्यम् ।

किंच— सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नेत्येवं प्रलपतस्तव । विरोधसिद्ध्यसिद्ध्योश्च तन्निषेधो निषिध्यते ।।
त्वत्सिद्धान्तत्वदुक्तिभ्यां हेत्वाभासेन वा पुनः । ज्ञातो व्याप्तिविरोधेन विशेषः प्रतिषिध्यते ।।
तृणादिमर्मरीभावहेतुत्वादग्निमद्धिमम् । इति कृत्वा पक्षबलात् शीताग्निर्न हि कल्प्यते ।।
व्यापकत्वेन दृष्टस्य पक्षसंबन्धमात्रतः । अधिकांशग्रहे हेतुः पक्षधर्मोऽपि न क्षमः ।।
सिद्धे तु पक्षसंबन्धे पारिशेष्यादिना पुनः । अधिकांशग्रहश्चेन्न पारिशेष्यानिरूपणात् ।।
दृष्टजातीयनिश्शेषभङ्गे साध्यं न सिध्यति । अभङ्गेनाधिकं सिध्येत् न च सामान्यतःस्थितिः ।।
परिशेषानुमानस्याप्यन्वयित्वे समा गतिः । केवलव्यतिरेकी तु परस्तान्निरसिष्यते ।।

किंच सकर्तृकमित्यत्र उपादानादिसमस्तकारणविषयज्ञानादिमान् कर्तृतया विवक्षितः ? कतिपयविषयज्ञानादिमान् वा ? सामान्यतो वा ? पूर्वत्र व्याप्त्यसिद्धिः । न हि कुलालादयो घटादिहेतुभूतमदृष्टेश्वरादिकं जानन्ति । उत्तरयोः पक्षयोरीश्वरासिद्धिः । यागाद्युपकरणमृदाद्युपादानवेदिभिर्जीवैरेव सिद्धसाधनात् । एतेन द्व्यणुकादिकर्तृत्वमपि जीवस्यैवादृष्टद्वारा घटत इति सिद्धम् । शरीराजन्यत्वेन च कार्यत्वहेतोर्बाधः । सोपाधिकत्वं वा दुष्परिहरम्, न च व्यर्थं विशेषणम्; असिद्धिपरिहारेण तस्य सार्थकत्वात् । न च हेतुविशेषणं सर्वमनैकान्त्यपरिहारायेति मन्त्रपाठोऽयम् । व्यर्थ-

विशेषणं तर्हि सर्वत्रादूषणं स्यादिति चेन्न ; यत्किञ्चिद्दोषपरिहारानुपयुक्तत्वस्य वैयर्थ्येऽनुरूपत्वात् । तथा च प्रकृतानुपयोगिनस्तस्यार्थान्तराख्यनिग्रहस्था[नत्वं]नं वाऽस्तु । न च विशिष्टस्य व्याप्त्यभावादेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम् ; तस्य तदभावासिद्धेः । यत्र शरीराजन्यत्वं तत्र सर्वत्राजन्यत्वमात्रमप्यस्तीति तस्य व्याप्तौ अस्यापि व्याप्तिर्दुर्निवारैव । अन्यथा कलमाङ्कुरात् कलमबीजानुमानमुच्छिद्येत । बीजव्यतिरेकमात्रेण कलमाङ्कुरस्यापि व्यतिरेकसिद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् । बीजमन्तरेणापि केचिदङ्कुरा जायन्त इति चेत् ; कलमबीजमपि नानुमीयेत, तदन्तरेणापि तदुपपत्तेः । एवं मैत्रीतनयस्य श्यामत्वे शाकाद्याहारपरिणामश्च नोपाधिः स्यात् ; आहारपरिणामव्यतिरेकमात्रेण श्यामत्वव्यतिरेकात् शाकादीतिविशेषणवैयर्थ्यात् । तन्निवृत्तावपि तमालेन्द्रनीलश्यामत्वं दृश्यत इति चेन्न; विशिष्टस्यापि तत्र व्यतिरेकात् । न च शरीरश्यामत्वस्यैव तत् प्रयोजकम्; स्थावरायोनिजश्यामशरीरेषु शाकाद्याहारपरिणामाभावात् । आहारपरिणतिजशरीरश्यामत्वं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकमिति चेन्न; अत्र साध्यद्वाराऽपि समव्याप्तेर्वैयर्थ्यकबलितत्वात् । यत् श्यामं न भवति तत् शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकं न भवतीत्येतावता तत्सिद्धेः । श्यामत्वजातिविशेषोऽनुपात्तविशेषणः साध्यः, तेन न व्यर्थतेति चेन्न; विशेषणमन्तरेण तस्य दुर्वचत्वात् । विशेषशब्दमात्राभिधानेऽपि तस्यैव व्यर्थत्वात् । किंच कार्यत्वात् सकर्तृकमित्यत्रापि व्यर्थविशेषणत्वं सुवचम्; हेतुमत्त्वमात्रव्यतिरेकेण कार्यत्वव्यतिरेकस्य सुवचत्वात् । हेतुशब्दोऽत्रानुपात्त इति चेन्न; तस्य फलितत्वात् । अन्यथा अशरीरत्वशब्दप्रयोगे भवतोऽपि पर्यनुयोगानवकाशात् । विग्रहेण शरीराजन्यत्वं फलितमिति चेत्; तर्हि कर्तृशब्दनिर्वचनेनापि हेतुविशेषत्वं फलितम्, सकर्तृकमिति हेतुतयैव संबन्धो वाच्यः । एवं सावयवत्वादनित्यत्वाभिधानेऽप्यवयवजन्यत्वं फलितमिति तत्रापि व्यर्थविशेषणता स्यात् । नह्यवयवैः संबन्धमात्रं, तेषु समवायमात्रं वा हेतुः; नित्येष्वपि जातिगुणादिषु तत्संभवात् । विपक्षे बाधकतयोक्ताकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि कर्तुः कारणविशेषत्वनिश्चयादेव परिहृतः । अचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तत इति नियमात् कारणमात्रत्वं सिद्धमिति चेन्न; नियमासिद्धेः । दृश्यते हि अयस्कान्तादिभिरप्ययःप्रभृतेः प्रवर्तनम् । अयोगव्यवच्छेदः सिषाधयिषितः, न त्वन्ययोगव्यवच्छेद इति चेन्न; अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यैवान्यस्य विशेषहेतुत्वोपपत्तौ ततोऽतिरिक्तस्यादृष्टस्य कल्पनायोगात् । विपक्षे बाधकाभावस्य चोक्तत्वात् ॥

किंच, इदमधिष्ठानं किंरूपम्? प्रेरणमिति चेन्न ; अमूर्तेषु तदयोगात् । हेतुत्वेन ज्ञानमात्रमिति चेन्न; प्रयत्नस्याकिंचित्करत्वप्रसङ्गात् । ज्ञानादित्रयवतः सन्निधानमात्रमिति चेन्न; तस्य नित्यत्वेन कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात् । अदृष्टविशेषान्नियम इति चेन्न ; न तर्हि अदृष्टस्य एतदधीना प्रवृत्तिः, तस्यैव तन्नियामकत्वात् । अन्यथा तस्यापि यावत्सत्त्वं प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । किंच स्वयमचेतनस्येश्वरज्ञानस्य न चेतनाधिष्ठानमस्ति; ज्ञानान्तराभावात् । वस्तुतश्चेतन एव ईश्वरात्मा तदाश्रयतया स्थित इति चेन्न; जीवेन सिद्धसाधनात् । सामान्यतः स्वयमेव तदपि ज्ञानं प्रतीयते इति तावता तदधिष्ठानमिति चेन्न; विशेषाकारस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा यथाकथंचित् सर्वगोचरज्ञानवत्त्वे सर्वस्रष्टृत्वाविरोधात् । ज्ञानान्तरेण तदधिष्ठानमिति चेन्न; अनवस्थानात् । एतेनैव तदधिष्ठानमिति चेन्न; अन्योन्यप्रवर्तनेऽन्योन्याश्रयणात् । उत्तरस्य ज्ञानस्य जगत्कारणत्वाभावान्नान्योन्याश्रयणमिति चेन्न; अत्यन्ताकारणत्वेऽसत्त्वप्रसङ्गात् । कारणाधिष्ठानौपयिकस्यास्य चाकारणत्वे प्रथमस्यापि कारणस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । एवं चिकीर्षाप्रयत्नयोरप्यकारणत्वे गतमीश्वरकर्तृत्वेन । किंच यदकर्तृकं तत् कार्यं न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तावहेतुकत्वमुपाधिः । अहेतुकत्वमकर्तृकत्वव्यापकमिति चेन्न ; पक्षे

सन्दिग्धत्वेनोपाधित्वानपायात् । अन्यथा शाकाद्याहारपरिणतेरप्यनुपाधित्वेन मैत्रीतनयस्य श्यामत्वमनुमीयेत । न च सामान्याभावस्य विशेषाभावव्यापकत्वम् । अन्यथा पृथिवीत्वाभावेन घटत्वाभावव्याप्तौ करकादेरपार्थिवत्वादिप्रसङ्गः । ननु कर्तुर्हेतुविशेषत्वं नाम हेतुष्वन्यतमत्वं, सर्वकार्याननुवृत्तत्वं वाऽभिप्रेत्येदमुच्यते ; तत्रादृष्टादावपि प्रसङ्गादाद्यो निरस्तः ; द्वितीयस्तु कल्पोऽसिद्ध इति चेन्न ; पूर्वोक्ताधिष्ठाननियमनिरासेन दत्तोत्तरत्वात् । किंच क्षित्यादिकमितीश्वरघटादिसंयोगः पक्षीकृतः ? नवा ? पूर्वत्र भागासिद्धिः, एतदनुमानसिद्धपक्षीकारेऽन्योन्याश्रयणम्, उत्तरत्र सन्दिग्धानैकान्तिकता । घटेश्वरसंयोगस्य सकर्तृकत्वसन्देहेऽपि ईश्वरसिद्धिरविरुद्धेति चेन्न ; तत्संयोगवदेव केषांचिदन्येषामप्यकर्तृकत्वं भवेदिति शङ्कामात्रस्य दुर्वारत्वात् । तावताऽपि क्षित्यादिसकर्तृकत्वनिश्चयभङ्गात् । विप्रतिपन्नं कार्यं सकर्तृकमिति सामान्यतः पक्षीकारात् न कश्चिद्दोष इति चेन्न ; सामान्यस्य प्रयोगस्यापि समस्तविशेषकबलीकारार्थत्वात् । ततश्च समस्तविशेषाणां सामान्यतः सिद्धिसाकाङ्क्षत्वात् । अन्यत इत एव वा तत्सिद्धावनुमानवैयर्थ्यान्योन्याश्रयौ दुष्परिहरौ ॥

ईश्वरानुमाननिरासप्रयोजनम् ॥ नन्वस्माकमीश्वरानुमाननिरासेन किं प्रयोजनम् ? न च प्रयोजनाभावमात्रम्, अनुमानत एवेश्वरं प्रतिपद्य तं भजमानान्प्रति नास्तिक्यशङ्काऽप्यापादिता स्यादिति महत्तेषामस्माकं च पापमिति । अहो ! महाकारुणिकोऽसि । तादृशेभ्य एतन्नोपदिश्यताम् । प्रयोजनं च शृणु । प्रथमं तावत् यथावस्थिततत्त्वावबोधः श्रोत्रेण गन्धग्रहणनिरासवत्, अनुमानस्याभासतां पश्यतस्तीव्रबुद्धेरीश्वराविश्वासपरिहारश्च । ततश्च मन्दानां मतेस्तीव्रबुद्धिना प्रक्षोभो न स्यात् । एवमपि क्रियतां कारुण्यम् ; अप्राप्तप्रापकस्य आगमस्यानुवाद[ता]प्रसङ्गोऽपि परिहृतः स्यात् । अनुवादत्वेऽपि ईश्वरः सिध्यत्येवेति न कश्चिद्दोष इति चेन्न ; निमित्तोपादानभूतेश्वरासिद्धेः । निमित्ततयाऽनुमानसिद्धमीश्वरमनूद्य उपादानत्वादि विधीयताम्, प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्यादिकमनूद्येश्वरशेषत्वशरीरत्वादिविधानवदिति चेत् ; तथैवानूद्य उपादानत्वनिषेधकानुमानोदये धर्मिग्राहकबाधस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् । विशिष्टतया त्वागमेनैव सिद्धौ तस्य सुवचत्वात् । पृथिव्यादेरीश्वरशेषत्वादिनिषेधानुमानवत् तदपीष्यतामिति चेन्न ; तस्य निषेध्यग्राहकसिद्धत्र्यसिद्धिभ्यां व्याघातस्य सुवचत्वात् । अत्र ईश्वरो न पृथिव्याद्युपादानम् ; चेतनत्वात् कर्तृत्वाद्वा कुलालवदित्यादिप्रयोगे कथञ्चिदपि स दुर्वचः । तदा त्वागमस्यान्यपरत्वोपपत्तौ ईश्वरस्यानुपादानत्वमेव स्यादिति * जन्माद्यस्य यतः इति निखिलजगदेककारणत्वसंवित् विलीयेतेति भयादनन्तरमेव **सूत्रकारैः** * शास्त्रयोनित्वात् इति प्रमाणान्तरगोचरत्वं निरस्तम् । ननु तर्हि * रचनानुपपत्तेश्च इत्यादिसूत्रं तद्भाष्यादिकं च कथं संघटेत ? **न्यायतत्त्वे** च **प्रमातृपादै** चेतनस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनप्रकरणे * ननु वायुर्भूरेणूनां सङ्घातं करोति इत्यादिना परिचोद्य दत्तमुत्तरम् * उच्यते । कर्तृकरणकर्माणीति त्रीणि कारणानि क्रियाविशिष्टानि । तेषामन्यतमाभावे क्रिया न युज्येत इत्यादि, अत्रापि ईश्वरानुमानानुमतिर्दृष्टा । अतः * शास्त्रयोनित्वात् इत्यस्यान्यथाऽर्थो वाच्य इति चेन्न ; * रचनानुपपत्तेः इत्यादेरन्यभावत्वात् । तत्र हि चेतनानधिष्ठितप्रकृत्याद्युपादानत्वमात्रप्रतिपादकान् प्रति विशेषविरोधादिप्रदर्शने तात्पर्यम् । स्वपक्षे तु तेषां संभावनातर्कत्वमेव, तदनुगृहीतस्त्वागम एव प्रमाणम् । अत एव न्यायतत्त्ववचनमपि निर्व्यूढम् । तदेवमुपादानमनूद्य निमित्तत्वनिषेधकान् निमित्तमनूद्योपादानत्वनिषेधकांश्च प्रति धर्मिग्राहकबाधं वक्तुं केवलजगदुपादाननिमित्तानुमानयोर्दूषणमिति मन्तव्यम् । आगमेश्वरादिपक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति संग्रहः ॥

ईश्वरस्य अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसामञ्जस्यम् ॥ निमित्तोपादानैक्यवाक्यं यूपादित्यैक्यवाक्यवदिति चेत्; कथम्? लक्षणविरोधादिति चेत्; मैवम्। नहि उपादानासमवायिव्यतिरिक्तं निमित्तमिति निमित्तलक्षणम्, नापि निमित्तासमवायिव्यतिरिक्तकारणमुपादानमित्युपादानलक्षणम्, येनात्र विरोधः स्यात्। किं तर्हि? * उपादानकारणत्वं च परिणामास्पदत्वमेव इति **वेदार्थसंग्रहानु**सारादवस्थाश्रय उपादानम्। आगन्तुकोऽपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्था। विशेषतस्तूत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियतपूर्वभाव्यवस्थाविशिष्टं तदेव वस्तूपादानम्, यथा घटत्वावस्थाविशिष्टमृद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वावस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यम्। तदनुगुणशब्देन प्रतिसर्गावस्थाव्यवच्छेदः। परिणामोन्मुख्यातिरिक्तेन आकारेणापेक्षितं कारणं निमित्तम्। असमवायीत्यवान्तरविभागस्तु नास्मदीयैरभ्युपगतः पारिभाषिकत्वात्। अन्यथा निमित्तकारणप्रत्यासन्नं कारणमनिमित्तमित्यादिविभागान्तरस्यापि परिभाषितुं शक्यत्वात्। पटाद्यसमवायितया तन्तुसंयोगादयस्तु असिद्धा एव; अवयविभङ्गात्, तावत एव तत्त्वात्। संयोगादिकारणतया नोदनादयस्तु सिद्धा अपि निमित्तकोटेर्न व्यतिरिच्यन्ते। ततश्च लक्षणद्वयमपि ईश्वरे सिद्धम्; अविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकस्य विभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकत्वापेक्षयोपादानत्वसिद्धेः, अविभक्तचिदचिच्छरीरकत्वातिरिक्तेन कुलालादिसाधारणसङ्कल्पविशेषवत्त्वाद्याकारेण निमित्तत्वसिद्धेश्च। ईश्वरस्यैव क्वचिद्विषये कर्तृत्वमुपादानत्वं च परैरपि स्वीकार्यम्। सन्ति हि संयोगादयो घटादिभिरीश्वरस्य। ततश्च ईश्वरस्तेषां समवायित्वात् सर्वकार्यैककर्तृत्वाच्च उपादानम्, निमित्तं च। त[त्त]त्कर्तृत्वानभ्युपगमे कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यनुमानं दशमदशापन्नम्। एवमनीश्वरेष्वपि बुद्धिपूर्वस्वज्ञानसुखाद्युत्पादने निमित्तोपादानत्वसमुच्चयः सिद्धः। ततः सिद्धं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणमतीति वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति। तेन च तद्व्यतिरिक्तस्य निखिलस्य आधाराधेयभावेश्वरेशितव्यत्वशेषशेषित्वशरीरशरीरिभावकार्यकारणभावादयो यथाग्रहणं संबन्धाः॥

श्रीश्रीशयोः साम्यादिवाक्यानां निर्वाहः ॥

श्रिया सह तु दाम्पत्यं शाश्वतं तत एव तु। तयोः साम्यैक्यशक्तित्वतद्वत्त्वादिगिरां गतिः॥

ज्ञानानन्दाद्यत्यन्तसाम्यात् जगज्जनकत्वशेषित्वशरण्यत्वप्राप्यत्वादिसाम्याच्च साम्यगिरां निर्वाहो व्यक्तः। एकत्ववादा अप्येवं द्वन्द्वरूपेणात्यन्तसमतया प्रकारैक्येन, समस्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, महेन्द्राग्नीषोमादिवत् यथाविनियोगं श्रिया तद्वल्लभस्य वैशिष्ट्यात्, समस्तात्महविः प्रति उद्देश्यैकदेवतात्वादिवेषेण वा निर्वाह्याः। शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वादिरूपेण विशेषणत्वाभिप्रायाः, सृष्ट्यादिव्यापारेषु समानलीलतया प्रेरकत्वेन सहकारित्वाभिप्राया वा। प्रयुज्यते च सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्त्र्यंशे शक्तित्ववादः। व्यूहवदवस्थाभेदवादास्तु अवतार[ादि]विषयाः। सर्वस्य भगवदात्मकत्वेन तस्य स्वेच्छया परेच्छया वा कार्यदशापन्नस्यापि भगवदवस्थाभेदत्वात्। एवमिच्छासंविदहन्तादिव्यपदेशा अपि प्रणयानुविधेयत्वस्वयंप्रकाशत्वस्वरूपनिरूपकत्वविशेषरूपादिपरा द्रष्टव्याः। अत्र वक्तव्यमखिलं **षडर्थसंक्षेपे** दिव्यस्थाननिरूपणानन्तरं **श्रीराममिश्रै**रुक्तम्। अथ तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—* समाननयान्महिष्यादिसिद्धश्च। ननु शेषित्वविशिष्टविधिरशक्यः; अन्यशेषस्य तदन्यशेषत्वायोगात्। नचानुवादः, अत एव। किंच महिष्यादिकं परस्य शरीरम्। अन्यथा एकमेवेति विरुध्यते। आनन्दादिवदपृथग्भावाभावात्। अतः समत्वान्न मिथःशेषशेषिता। मैवम्; पत्युः पत्न्या अपीति लोकसिद्धम्। उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्, अविभागस्मृतेः। तदुक्तं नीतिविद्भिः * अन्यतरा-

निच्छायां त्याग एव न संवर्तेत इति । न ह्यनिर्वृत्तिः पृथक्त्वे । एतन्न्यायसहकृतवाक्येन च शेषित्वविशिष्टपत्नी-[सिद्धिः] विधिः । अनूद्य वा । न च लोके शरीरस्यापत्नीत्वं नाम मानान्तरागोचरे विरोधः । अचिन्त्वाच्च अपत्नीत्वं लोके । स च स्वस्मिन्नात्माश्रयदोषः । शेषत्वमन्यत्रापि, अविरोधात् इति ।

जगच्छेषत्वम् ।। अनेन च श्रीराममिश्रवचसा द्वन्द्वं प्रति जगतः शेषतैकरसत्वमुपपादितम् । श्रुतिश्च—

* अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः । उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते तथा ।।
मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणम् ।। इति ।

मन्त्रान्तरेष्विव प्रणवेऽपि बहवोऽर्था बहुषु प्रदेशेषु प्रतिपाद्यन्त एव । न चार्थविरोधः, येनान्यपरता स्यात् । * अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी, * ईश्वरीं सर्वभूतानाम् इत्यादिका च । अदित्यादिशब्दसामानाधिकरण्यात् आद्या श्रुतिर्भूविषयेति केचित्; दिग्विषयेति तु कुदृष्टिः, श्रुतिलिङ्गादिविरोधात् । आह च भगवान् **पराशरः** * त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम्, * यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम, * नानयोर्विद्यते परम् इत्यादि । तथा च **भगवच्छास्त्र**वचनम् * एकतत्त्वमिवोदितौ,

* लक्ष्म्याः समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशस्य तु साऽपि सर्वम् ।
तथाऽपि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदैकशेषी ।। इत्यादि ।

अहिर्बुध्न्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु च विस्तरेणायमर्थोऽवधार्यः । एतेन भूम्यादेरपि तदंशत्ववचनं निर्व्यूढम् । अनुप्रवेशादेव हि अनन्तविष्वक्सेनादेरपि सङ्कर्षणाद्यात्मकत्वमुच्यते । यथाविनियोगमुपासनावान्तरभेदात् ब्रह्मणः पत्नीपरिजनादिसाहित्यराहित्यविकल्पः, न पुनर्भ्रान्तत्वशुद्धत्वकार्यकारणावस्थादिविषयत्वात्; प्रागेव तत्र दूषणाभिधानात् । व्यूहविभवादिषु हेतुकार्यभावं सर्वं विग्रहविषयं वक्ष्यामः । तत्तद्व्यूहाद्यनुरूपाश्च लक्ष्म्यादिव्यूहादयः शास्त्रसिद्धाः । व्यूहादिषु मिथोऽङ्गाङ्गिभावादिकं स्वसंकल्पमात्रायत्तम्, ईश्वरस्य सर्वत्रैकत्वात् । यत्तु यन्त्रविशेषादिषु लक्ष्मीसुदर्शनादीन्प्रति वासुदेवादेरङ्गत्वं क्वचित्क्वचित् प्रतिपाद्यते, तत्र यथावस्थितब्रह्मात्मकत्वानुसन्धाने स्वात्मानं प्रत्येव स्वस्यैच्छमङ्गत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धाने तु तत्तत्फलविशेषार्थं तदङ्गकत्वेन प्राधान्यदृष्टिरिति त्रय्यन्तोदितदृष्टिविध्यन्तरेष्विव न तत्त्वव्यवस्थाभङ्गः । न चैवमागमान्तरप्रतिपाद्यतत्त्वेष्वपि प्रसङ्गः; तेषामागमानामप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य **आगमप्रामाण्ये भाष्ये** च **श्रीपञ्चरात्राधिकरणे** प्रपञ्चितत्वात्, अस्माभिश्च न्यायपरिशुद्धावुक्तत्वात् । न च यन्त्रादय एव सामान्यतो निर्मूला इति वाच्यम्; **तापनीयोपनिष**दादिषु तद्दर्शनात्, प्रत्यक्षतः फलोपलम्भाच्च । अतस्तत्त्ववैपरीत्यम्, तदुक्तिमूलशास्त्राप्रामाण्यं वा न शङ्कनीयम् । अतः सिद्धमशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्म एकः श्रीमन्नारायण इति ।।

स्फारास्तीर्णभुजङ्गपुङ्गववपुःपर्यङ्कवर्ये गतौ सर्गस्थित्यवसानकेलिरसिकौ तौ दम्पती नः पती ।
नाभीपङ्कजशायिनः श्रुतिसुखैरन्योन्यबद्धस्मितौ डिम्भस्याम्बुजसंभवस्य वचनैरोन्तत्सदित्यादिभिः ।।

।। इति न्यायसिद्धाञ्जने ईश्वरपरिच्छेदः तृतीयः ।।

स्वान्तसमर्थनासमर्थः, तथाऽप्यागमानुग्रहेण प्रभवति। सन्ति **चागमाः** *मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते, *मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः, *सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत, *मनसैव जगत् सृष्टम्, *एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इत्येवमादयः परावरप्रकरणेषु इति स्वयमुक्तत्वात्। *बुद्धिरेवेदं मन इति मतान्तरमाचार्याणाम्; बुद्धिमान् मनस्वी इत्यविशेषनिर्देशात्, क्षुभितं मे मनः, प्रशस्तं मे मन इति तदवस्थापरोक्ष्याच्च इति मतान्तरमुक्तम्। विषयाश्चात्र भूषणायुधासनपरिवारायतनोद्यानवापिकाक्रीडापर्वतादयोऽतिविचित्रा नित्याः। केचित्तु कृतका अनित्याश्च। सन्ति हि तत्रापि तरुषु पल्लवकुसुमफलादयः परिणामाः, नदीषु फेनतरङ्गबुद्बुदादयः, विग्रहे च व्यूहविभवादयः। कालकृतकर्माधीनपरिणाममात्रं हि तेषु निषेध्यम्, न तु भगवत्सङ्कल्पमात्रकृतमपि। तदेवं शरीराण्यपि कानिचित् नित्यानामीश्वरस्य च नित्येच्छापरिग्रहात् नित्यानि। कानिचिदनित्येच्छापरिग्रहादनित्यानि। मुक्तानां तु कृतकान्येवानित्यान्यपि। ते हि कदाचिदशरीराः कदाचिच्च सशरीरा इति **भाष्यादिषु** प्रदर्शितम्। इन्द्रियाणि तु तत्रत्यानि सर्वाण्यपि नित्यानि, तत्रत्यव्योमादिवदेवोपादाननिरपेक्षत्वात्। तत्र कानिचित् नित्यैः, ईश्वरेण, च नित्यपरिगृहीतानि, कानिचित् कदाचित् परिगृहीतानि। मुक्तैस्तु तत्परिग्रहः शरीरवत् कादाचित्क एव। नित्यमुक्तानां शरीरादिपरिग्रहो भगवदभिमततत्कैङ्कर्यरूपभोगाय। भगवतोऽपि स्वभोगाय, स्वशेषभूतनित्यमुक्तानन्दनाय, मुमुक्षूपास्यत्वसिद्धये च। स च भगवतः स्वसंकल्पादेव। मुक्तनित्यानां तु कदाचित्परमपुरुषमात्रसंकल्पात्, कदाचित्परमपुरुषसंकल्पानुविधायिस्वसङ्कल्पाच्च। तथा च सूत्रम् *तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः, *भावे जाग्रद्वत् इति॥

ईश्वरादेः नित्यानित्यशरीरादिमत्त्वम्॥ ननु नित्यस्यैकस्यैव ज्ञानस्य संसारदशायां कर्मणा संकोचविकासभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषादिरूपावस्थाभेद उपपन्नः, ईश्वरस्य विपाकदशापन्नजीवकर्माख्यसहकारितारतम्यात् विषमत्रिगुणपरिणामहेतवः सन्तु नाम संकल्पाः, अप्राकृतविचित्रदेहादिपरिणामेषु कर्मकालाद्युपाधिविधुराणां संकोचविकासरहितसमस्तवस्तुगोचरधियां मुक्तनित्येश्वराणां कथं कादाचित्केच्छासङ्कल्पतत्कृतानन्दादिज्ञानावस्थाविशेषा घटन्ते? उच्यते—

उल्लेखभेदाः क्रमशः सन्ति सर्वज्ञसंविदि। न चेत्कार्येषु भूतेष्यद्वर्तमानादिधीः कथम्॥
कर्माद्युपाध्यभावेऽपि मुक्तादीनां प्रवर्तते। इच्छासंकल्पदेहादिरीश्वरेच्छाविशेषतः॥
ईशेच्छायास्तु वैषम्यं व्यष्टौ कर्मविशेषतः। समष्टौ गुणवैषम्यात्तन्मूलात्कालतोऽपि वा॥
कालस्य तादृशावस्था क्षणादीनां प्रवाहतः। सोऽप्युपाधिप्रवाहाद्वा यद्वा पूर्वक्षणादितः॥
उपाधिभिः क्षणाद्यैर्वा पूर्वैरुपहितत्वतः। तेषूत्तरेषु हेतुः स्यादिच्छासन्ततिरैश्वरी॥
अप्राकृतविचित्रार्थसिसृक्षा विषमा तु या। साऽपि प्रवाहानादित्वान्नोपाध्यन्तरमीक्षते॥
इच्छासंकल्पसृष्टीनां चक्रवद्वा प्रवर्तनात्। स्यादीशबुद्ध्यवस्थानां तत्र बीजाङ्कुरक्रमः॥
आगमैरैश्वरीं शक्तिमतर्क्यामुपगच्छताम्। ईशस्य तत्तत्सृष्ट्यादौ सहकार्यन्तरेण किम्॥
अनित्यमपि विज्ञानमीशस्यास्तीति केचन। तदा स्वप्राकृताक्षादेस्तद्विकासोपयोगिता॥

यथोक्तं **वरदविष्णुमिश्रैः**—*ईश्वरज्ञानस्य अनित्यस्य सर्वविषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वात् इति। अतः सिद्धं नित्यानित्येच्छाभेदात् ईश्वरादेर्नित्यानित्यशरीरादिमत्त्वम्। ईश्वरशरीरे च सूक्ष्मव्यूहविभवादिभेदाः **श्रीमत्पञ्चरात्रादिभिः** प्रपञ्चिता अवगन्तव्याः। संग्रहस्तु—सूक्ष्मं केवलषाड्गुण्यविग्रहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म पूर्वोक्तम्। परस्मिन्नेव शान्तो-

दितनित्योदितविभागोऽपि विभाव्यः । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपो व्यूहः । उत्तरोत्तरः पूर्वपूर्वकारणकः । तत्र वासुदेवे ज्ञानादिगुणाः षडप्याविर्भूताः । संकर्षणादिषु त्रिषु शास्त्रप्रवर्तनसंहाराद्यौपयिकगुणद्वन्द्वत्रयोन्मेषेण चतुष्कमनाविर्भूतम् । सर्वे ते सर्वत्र सन्त्येव । एषां च प्रत्येकमवान्तरावतारा अनन्ताः । पद्मनाभमत्स्यादिदशकादयो विभवभेदाः । स्वयंव्यक्तदैवार्षादयस्तु अर्चावतारभेदाः । दैवादिष्वपि विशिष्टप्रतिष्ठानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसंकल्पाधीनमप्राकृतत्वमनुसन्धेयम् । प्राकृताप्राकृतसंसर्गोऽपि नानुपपन्नः । अन्यथा प्राकृतलोकेषु भगवदवतारा:, परमपदेऽप्यर्चिरादिमार्गेण सूक्ष्मशरीरस्य, वैदिकपुत्रादेर्वा गमनं कथं घटेत ? हृत्पद्मकर्णिकामध्यगतस्यान्तर्यामिणः परस्य विशेषतः सूक्ष्मान्तर्याम्यवतारः । विचित्रा च भगवत इव विग्रहस्यापि व्याप्त्यादिशक्तिः । तयैव धर्मिग्राहकसिद्धया विपरीततर्काणां प्रतिक्षेपः । **श्रीमद्गीतैकादशाध्याये** च विग्रहस्य व्यापकत्वकारणत्वादिकं व्यक्तमेव **भाष्यकारैः** प्रतिपादितम्—

* इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ इति

* इह—ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थम्—एकदेशस्थम्, सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य । यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेहैकदेश एव पश्य इत्युक्तम् । तथा—

* तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥

इति *........देवदेवस्य दिव्ये शरीरेऽनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् इत्युक्तम् । **तथा**

* सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

इति, * ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि, तत् सुदुर्दर्शं—न केनापि द्रष्टुं शक्यम् इत्याद्युक्तम् । अस्त्रभूषणाध्यायोक्तश्च सर्वाश्रयत्वप्रकारोऽनुसन्धेयः । अन्यत्र चोक्तं भगवता **पराशरेण**—

* समस्ताः शक्तयश्चैता नृप! यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर! । देवातिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ इत्यादि ।

एषु सर्वेषु भगवतो विग्रहेषु सांसारिकफलप्रदान एव मात्रया तारतम्यम् । निःश्रेयसं तु व्यापकानुसन्धायिनां सर्वत्र हस्तापचेयम् । यच्च * विभवार्चनाद्व्यूहं प्राप्य इत्यादि, तत् व्यापकानुसन्धानविधुराधिकारिविशेषापेक्षयेति मन्तव्यमिति ॥

संविद्या निरवद्यनन्दथुमयी निष्कृष्टसत्त्वाकृतिः स्वाच्छन्द्यात्कमलापतेर्भगवतो भोगाय लोकायते ।
चिन्तादूरतरा चिरन्तनतमोनिश्शेषमोक्षस्थली चित्ते सन्निदधातु मे शुभतरस्वैरावतारात्मिका ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने नित्यविभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ अथ बुद्धिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

बुद्धिः ॥ अथ मतिर्निरूप्यते । सकर्मकावभासत्वम्, सकर्तृकावभासत्वम्, इत्यादि तल्लक्षणम् । न्यायतत्त्वे तु प्रथमाधिकरणे लक्षणान्तराणि बहूनि दूषयित्वा,

* अत्यन्तवेगिताऽत्यन्तसौक्ष्म्यं निर्भरता तथा । स्वसत्ताकालभाव्याप्तिर्ज्ञाने लक्ष्मचतुष्टयम् ॥

इति स्वोक्तलक्षणोपसंहारः कृतः । अत्र यावदपेक्षितं विशेषणमूह्यम् । सा च विषयप्रकाशवेलायां स्वाश्रयस्यैवात्मनः

स्वयंप्रभा । अन्यकालान्यपुरुषगता तु स्मृत्यनुमानादिविषयः संसारिणाम् । इतरेषां तु सर्वज्ञतया अन्यकालान्यपुरुषनिष्ठाऽपि स्वकीयेन प्रत्यक्षेण विषयीक्रियते । तथा च **भाष्यम्**—* यत्त्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्; तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव, नतु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति इति ।

धियः स्वयंप्रकाशत्वे वेद्मीत्याद्युपलम्भनम् । मानसाध्यक्षभङ्गादिरपि मानमितीष्यताम् ॥

किञ्च— स्वधीविशेषं सर्वज्ञोऽप्यध्यक्षयति वा न वा । आद्ये सिद्धा स्वतस्सिद्धिरन्यत्रासर्ववेदिता ॥

ज्ञानमस्तीति विज्ञानं स्वात्मानं साधयेन्न वा । पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वं सर्वासिद्धिरतोऽन्यथा ॥

बुद्धेः प्राकट्यानुमेयत्वनिरासः, स्वतस्सिद्धत्वं च ॥ प्राकट्यानुमेयत्ववादिनं प्रत्युच्यते—

कल्प्यैव धीश्चेत्कल्प्येत तत्सामग्र्येव लाघवात् । प्रत्यक्षायास्ततोऽन्यत्वक्लृप्तौ नैवं प्रसज्यते ॥

ज्ञानयोगः प्रकाशोऽत्र तदसिद्धौ न सिध्यति । कर्मकर्तृक्रियातन्त्रं ज्ञानं प्रत्ययभेदतः ॥

प्रकाशते ज्ञायत इत्येतद्धातुविभेदतः । भिनत्तिपातयत्यादौ यथा करणकर्मणोः ॥

व्यवहारार्थनियतिप्रकाश्यत्वानि बुद्धितः । स्वभावनियमो ह्येष प्राकट्येऽपि न लङ्घ्यते ॥

तत्रैवैतत्करणवत्तस्यैवास्तु प्रकाशकम् । प्राकट्यजन्म भूतेष्यदभावज्ञानतास्तु किम् ॥

आत्मसिद्धौ प्रकाशपदार्थनिर्णयार्थे * कस्तर्हि प्रकाशते पदार्थः? इति प्रश्ने * अनुभवादूरत्वं स्मृतिनिमित्तम् इति **न्यायतत्त्व**ग्रन्थस्मारणपूर्वकं * संविददूरत्वं प्रकाशः इत्यभिधाय, अदूरविकल्पं प्रति चाभिहितम्—

* भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा । तद्भावश्च प्रकाशत्वं किमत्र बहु जल्प्यते ॥ इति ।

भाष्यं च * प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् इति । तदेवं न बुद्धिः प्रकाशानुमेया । किं तु स्वतस्सिद्धैव । प्रपञ्चितञ्चैतत् सर्वं **तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः** । यथा—

* धियः प्रत्यक्षभावत्वात् परतस्तदसम्भवात् । पारिशेष्यात्स्वतोभानं प्रमाणाच्च ततस्ततः ॥

प्रतीतेर्व्याहरणतः सन्देहपरिवर्जनात् । सत्तायां सिद्धवत्कारात् ज्ञानं भातीति भावितम् ॥

परस्यादर्शनाद्व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकितः । अर्थापत्तेश्च युक्तेश्च वचनाच्च स्वदृक्श्रुतिः ॥ इति संग्रहः ।

* व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकितः इत्यस्य विवरणदशायायां चैवमुक्तम्, * विप्रतिपन्ना संवित् स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीनकिञ्चित्कारे सजातीयसंबन्धानपेक्षा व्यवहारहेतुत्वात् अर्थेन्द्रियदीपादिवत् । न च चक्षुषः सजातीयतेजोपेक्षयाऽनैकान्त्यम्; तस्येन्द्रियत्वेन, आहङ्कारिकत्वेन वा, आलोकाद्भिन्नजातीयत्वात् । अन्यच्च, ज्ञानसंस्कारः स्वैकार्थसमवायिज्ञानानुभवानपेक्षः संस्कारत्वादन्यसंस्कारवत्, विषयसंस्कारो ज्ञानसंस्कारेण सहोत्पद्यते विषयसंस्कारत्वादिदमहं जानामीतिज्ञानप्रभवसंस्कारवत् । न चोभयविषयज्ञानपूर्वकत्वं प्रयोजकम्; ज्ञानपूर्वत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् इत्यस्यानन्तरं * पुनश्च इत्युक्त्वा * संविदनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा इत्यादिभाष्योपात्तमेवानुमानमुक्तम् । अत्र प्रयोगनिष्कर्षः स्वयमेव भाव्यः । * व्यतिरेकि चास्ति लिङ्गम् इत्यभिधायाजडत्वज्ञानत्वादीनि प्रयुज्य समर्थितानि । प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः, व्यवहारविशेषकरत्वानुपपत्तिश्च अर्थापत्ती समर्थिते । ज्ञानं न परप्रकाश्यम्, घटादिवदर्थाप्रकाशकत्वप्रसङ्गादित्यादितर्काश्च प्रतिपादिताः । * वचनानि च इत्युक्त्वा * अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, * आत्मैवास्य ज्योतिः, * स्वेन ज्योतिषाऽऽस्ते, * आत्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् इत्यादीनि ज्ञानपदवाच्यजीवस्य स्वयंज्योतिष्ट्वपराणि ज्ञानपदाभि-

धेयायां संविद्यपि संभवलाघवाभ्यां स्वप्रकाशत्वं संभावयन्तीति, मणितरणिदीपतत्प्रभासाधर्म्येण जीवतज्ज्ञानसमर्थनानि च,

*यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इत्येवंविधानि ज्ञानात्मनोः स्वयम्प्रभावत्त्वेन सजातीयत्वं ज्ञापयन्ति, न च किञ्चिदनिष्टं प्रसज्यते इत्युक्तम् । वेद्यत्वादि-साधकानि व्यवहार्यत्ववस्तुत्वप्रमेयत्वक्रियात्वाद्यनुमानानि योग्यानुपलम्भसिद्धसाधनासिद्ध्यादिभिर्दूषितानि । अधीकर्मणः सिद्धिरप्यज्ञातघटादिसद्भाववत्, कदाचिद्धीकर्मत्वस्य ज्ञानेऽपि विद्यमानत्वात्, अङ्गुल्यग्रचोद्यस्य कर्मत्वाद्यनभ्युपगमेन परिहृतत्वाच्च समर्थिता । स्वयंप्रकाशत्वे सहोपलम्भनियमादभेदभयमपि विरुद्धप्रत्यक्षावरुद्धसाध्यत्वविरुद्धत्वाप्रयोजकत्व-प्रभृतिभिरनुमानदूषणान्निश्शेषितम् । **मानसप्रत्यक्षभङ्गसंग्रहे** चैवमुक्तम्—

*योग्यानवग्रहात्स्वेन सम्भवादनवस्थितेः । इति बाधकहेतुभ्यः साधनद्वितयस्य च ॥

असिद्धिव्यभिचाराभ्यां वैकल्यात्साध्यसाधने । इत्यसाधनबाधाभ्यां न धीर्मानसगोचरः ॥

इति स्वतस्सिद्धिरेव संवित्सिद्धौ च पद्धतिः । इति ।

अखण्डवाक्यार्थखण्डनानन्तरं च प्राकट्यमानसप्रत्यक्षभङ्गपूर्वकमेता एव युक्तयः पुनः प्रतिपादिताः । तत्र क्षणिकात्म-विशेषगुणत्वादि साधनद्वितयम् । तत्र क्षणिकत्वादेरसिद्धिः, प्रायश्चित्तधर्मैरनैकान्तिकत्वमप्युक्तम् । एवं पराभिमतजी-वनपूर्वकप्रयत्नेनापि द्रष्टव्यम् ॥

यत्तु **वरदविष्णुमिश्रैः** *सुखदुःखे ज्ञानरूपे एव इत्युक्त्वा अनन्तरमुक्तम् *इच्छाद्वेषप्रयत्ना मानसप्रत्यक्षाः इति; तत् नूनमिच्छादिगुणान्तरसद्भावाभिमानमूलं वा परमतमूलं वा । सुखदुःखयोर्ज्ञानरूपत्वे च इच्छादिषु को विशेषः?

मिथस्संश्रयधीबाधमध्यावस्थोपलम्भनैः । न स्यात्परस्पराभावमात्रता सुखदुःखयोः ॥

बुद्धेः संकोचविकासौ ॥ इयं च प्रतिपुरुषनियता सर्वगोचरस्वभावाऽपि संसारावस्थायां कर्मणा संकुचिता तत्तत्कर्मानुगुणतारतम्यवती इन्द्रियाधीनप्रसरणा । तत एव तत्तत्प्रतिनियतविषया प्रसरणभेदाधीनप्रलयोदयभेदव्यपदेश-वती च । तथा चोक्तं **भाष्ये** *तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते इति । एतेन नित्यत्वेन कथमिन्द्रियाद्यपेक्षेति चोद्यं दत्तोत्तरम् ॥

धारावाहिकविज्ञानस्यैकत्वम् ॥ अत्र धारावाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रनिर्यातद्युमणिमयूखवदेकरूपं वा, स्नेहदशा-दिसमवायसन्तन्यमानदीपवत् सन्ततिरूपं वा इति चिन्तनीयम् । तत्र **वरदनारायणभट्टारकैः** प्रथमः पक्ष उक्तः । तथा हि **प्रज्ञापरित्राणे** स्मृत्यप्रामाण्यप्रसंगेनोक्तम्—

*धारावाहिकधीपङ्क्तिः स्वकालीनार्थभासिका । मेधातिरेकसद्भावात् नैरपेक्ष्यादपि प्रमा ॥

स्तम्भः स्तम्भः स्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता । धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥

प्रतिबन्धांशमोक्षाद्यैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते । चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम् ॥

चिरस्थितार्थधीरेव न धारावाहिका तु सा । नहीश्वरादिविज्ञानमागमादिकमिष्यते ॥

नित्यं हि तदतो नित्यं सर्वेषां ज्ञानमागमात् । इत्यादि ॥

उक्तं हि सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गे **भट्टपराशरपादैः** *संकोचेऽपि करणसंप्रयोगावधिकस्थैर्याभ्युपगमात् इति । अस्मिन्नपि पक्षे यदा त्विन्द्रियसंयोगाः क्षणिकाः, तदा ज्ञानस्यापि क्षणिकत्वमेष्टव्यमेव । अन्ये तु ज्ञानस्य क्षणिकत्वे ध्यानस्य सन्ततिरूपत्वे च स्मृतिभाष्यादिदर्शनात् द्वितीयः पक्ष इति ॥

बुद्धेः प्रत्यक्षादिविभागस्योपाधिमूलत्वम् ॥ अस्याः स्वतः प्रत्यक्षस्वभावाया एव प्रत्यक्षानुमित्यादि[दृष्टिश्रुतिमत्यादि]विभागोऽपि करणभेदोपाधिकः । सर्वप्रसरणेष्वपि स्वात्मनि प्रत्यक्षप्रकाशात्मिकैव । निरतिशयवेगित्वात् निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च सहसैव विप्रकृष्टसंबन्धः, अप्रतिघातश्च । संयोगलक्षणश्चास्याः संबन्धः । तथोक्तं **भाष्यादिषु** *संबन्धश्च संयोगलक्षणः, ज्ञानं च द्रव्यमेव इत्यादिकण्ठोक्त्या ॥

बुद्धिविषये चोद्याः परिहाराश्च ॥ १. ननु बुद्धेर्नित्यत्वे किं प्रमाणम्? २. तथात्वे कथं जागरसुषुप्त्यादिभेदसिद्धिः? ३. किं च प्रमाणं प्रसरणे? ४. कथं चात्मगुणभूताया बुद्धेर्द्रव्यत्वम्? ५. किं च द्रव्यत्वे प्रमाणम्? ६. कथं चात्मधर्मभूतायास्तस्यास्स्वाश्रयादन्यत्र गमनम्? ७. कथं चोपचयविरलभावाभावे परिमाणान्तरयोगः? ८. कथं चातीतानागतैस्संबन्धः संयोगः? ९. कथं च गुणादिभिः? १०. कथं वा मध्यस्थितानां संबद्धानामप्रकाशत्वम्? ११. कथं च मुक्तबुद्धेर्युगपत्क्रमेण वाऽनन्तदेशसंयोगः? १२. कथं च व्याप्तायां स्वबुद्धिचन्द्रिकायां प्लवमानस्य स्वलालातन्तुविताने लग्नन्या लूतिकाया इव सञ्चाराधीनतत्तद्बुद्धिप्रदेशसंयोगस्य स्वबुद्ध्या सह बुद्ध्यन्तरव्यावृत्तः स्वाभाविकस्संबन्धः? इति । तत्र पूर्वस्मिन्नागम उत्तरम् । यथा *न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, *न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, *अविनाशित्वात् इत्यादि । व्याख्यातं चैत**दात्मसिद्धौ** *ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याप्यविनाशित्वमुपपादयन्ती श्रुतिरियं ज्ञातृस्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति इति । अत्र स्मृतिरपि—

*यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ इत्यादि ।

सूत्रं च *ज्ञोऽत एव इति, *यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् इति च । द्वितीये तु प्रतिबन्धकं तमः । यथा दाहकस्य वह्नेर्मण्यादिसन्निधावदाहकत्वम्, तदपगमे च हेत्वन्तरनिरपेक्षदाहकत्वम्, तद्वत् तमोविशेषसन्निधानासन्निधानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः । उक्तं च *पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति । अतो जागरादिदशानियतप्रसरणा विषयप्रकाशवेलायामेव बुद्धिः प्रकाशते, नान्यदेति सुस्थम् । यत्तु **षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रै**रुक्तम्—*सत्यं स्वतःसिद्धिः । सा सुषुप्तावपि नास्फूर्तिः । स्वाश्रयायैव हि सा भाति । स एव विशेष इति स्वावसरे वक्ष्यामः । अव्यवहारनियमस्तु करणोपरतिनियमात् इति । एवंप्रकारमेव **विवरणे**ऽप्युक्तम् । तदेतत् वैभववाद इति मन्तव्यम् । अन्यथा *पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधात् । सर्वविषयप्रकाशनशीलायाः संविदो यथा समस्तबाह्यविषयवैमुख्यं तथान्तरविषयविमुखत्वमपि भवतीति किमत्र चित्रम्? यत्तु **भाष्ये**—*एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः, सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमेवाहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते इत्युक्तम्, तत् स्वरूपानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्त्वविवक्षया चेति न विरोधः । तृतीये तु भगव**द्यामुनमुनिभि**रेवमेवोक्तम्; यथा *अत इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निस्सृत्य तेनतेनार्थेन सन्निकृष्यते हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियम् इत्याद्यभिधाय *व्योमवदमूर्तस्य न क्रियावत्त्वमिति चेत् इत्याशङ्क्य *केयं मूर्तिर्नाम? यद्विरहिणः क्रियायोगः इत्यादिना परिहृत्य व्यवहितविप्रकृष्टसंबन्धप्रकारं च प्रसाध्य *यथाऽऽह **भगवान्**—*तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि इति । **मनुश्च**—

*इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ इति ।

अस्ति चात्र श्रुतिः *प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी इति । अन्यपरत्वं श्रुतिस्मृत्योरिति चेत् स्वरसप्रतीतेर्बाधकाभावात् । बाधितांशे हि तत् । चतुर्थे निदर्शनं प्रभादि । यथोक्तं **भाष्ये** *प्रभाद्रव्यस्य दीपगुणभूतस्यैव ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धम् इति । प्रभायां च वक्तव्यं प्रागेवोक्तम्, प्रपञ्चितं चैव **भाष्ये** । क्वचिदाश्रितस्यैव द्रव्यस्य अन्याश्रयित्वमवयविवादिनां त्ववर्जनीयम् । किंच न तावदस्माकमद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवन्निर्बन्धः; विशेषणादिवत्, यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति हि गुणलक्षणम्; न तु पारिभाषिकम्, सर्वव्यवहारविरोधात् । एवं च गुणेषु कश्चिद्विशेषः, द्रव्यात्मकगुणाः केवलगुणाश्चेति । पूर्वे ज्ञानादयः, उत्तरे सत्त्वरजस्तमःप्रभृतयो वक्ष्यन्ते । तत्र गुणैकरूपत्वमात्रादेव सत्त्वादिषु गुणशब्दस्य मुख्यत्वम्, ज्ञानादिषु गौणत्वम् । *अस्याश्च इति **भाष्यस्य** विवरणेऽप्युक्तम्—*नित्यपारतन्त्र्याद्गौणो गुणव्यपदेशः इति । तस्मिंस्तु पक्षे गुणत्वानभ्युपगमान्न चोद्यावकाशः । अन्ये तु तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मुख्यत्वोपपत्तेः, गौणत्वकल्पनं नानुमन्यन्ते । *अस्याश्च इत्यादिभाष्यं तु साधारणम् । *प्रभाद्रव्यस्य इत्यादिभाष्यम्, *यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता, तथाऽपि शौक्ल्यादिवन्न गुणः इत्यादिभाष्यं च मुख्यपक्षस्वरसम् । यत्तु सत्त्वादीनां द्रव्यत्वप्रतिक्षेपेण *गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः इति भाष्यम्, तदपि, अवधारणस्वारस्यात् द्रव्यत्वाप्रसिद्धेः । एवं **वरदनारायणभट्टारक**पक्षेऽपि न चोद्यावकाशः, ज्ञाने द्रव्यशब्दस्यौपचारिकत्वात् । अयमेव गुणः केषांचिद्विवक्षान्तरेण जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेणापि हि विकल्प्यते । यथा—अनेकेषां धर्मिणामन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः । यन्निरूपिते वस्तुनि प्रायशो विशेषाकाङ्क्षाशान्तिस्सोऽन्तरङ्गः । तदनुप्राणितस्य तस्य विशेषकः सिद्धो गुणः । तथाविधं साध्यं क्रिया । एतैर्विशिष्टं द्रव्यमिति । एवमेव हि जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचित्वं शब्दानाम् । अत्रावान्तरगुणशब्दः कथासामान्यविशेषयोर्वादशब्दवत् । अत्र चैकमेव वस्तु द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा वा विकल्पयितुं शक्यम् । यथा ज्ञानमेव च संयोगादिमत्तया द्रव्यम्, तदेवात्मनः प्रत्यक्तया निरूपितस्वरूपस्य विशेषकतया गुणः, जानात्यादिनिर्देशे क्रिया । एवमन्यत्रापि चिन्त्यम् । सत्त्वं द्रव्यम्, असत्त्वमद्रव्यम् इति वदतां तु सर्वेषां गुणानां द्रव्यत्वं विवक्षितमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

पञ्चमे तु ब्रूमः—बुद्धिर्द्रव्यं प्रसरणादिमत्त्वात् संप्रतिपन्नवत्, अत्रैव साध्ये ज्ञानत्वादात्मवत् इत्यादि । **वरदविष्णुमिश्रै**स्त्वेवमुक्तम्—*ज्ञानं द्रव्यं संयोगादृष्टान्यत्वे सति भावनाकारणत्वादात्मवत् इति । षष्ठस्य चतुर्थ एव दत्तमुत्तरम् । यदि तु स्वाश्रयत्यागोऽभिमतः; स नेष्यते । उक्तं ह्यत्रैव चोद्ये भगव**द्यामुनमुनिभिः**—*आत्मप्रहाणानभ्युपगमादविहायैवात्मानमितस्ततश्चेतना इन्द्रियादिद्वारा निस्सरति, विच्छिन्नायाश्च तस्याः सन्धानासंभवः शास्त्र एवोक्तः इति । सप्तमस्य अहिकुण्डलदृष्टान्तेन निरासः । नच तावता बहलविरलत्वादिप्रसङ्गः; भिदुरभागवस्त्वेव तथा व्याप्तेः । अस्तु वा बहलत्वादि, तथाऽपि न तथा द्रष्टुम्, स्प्रष्टुं वा शक्यम्; अतीन्द्रियत्वात् स्पर्शादिरहितत्वाच्च । न च विरलत्वे सरन्ध्रत्वनियमः; सर्वदेशनिरन्तरसंयोगयोग्यस्वरूपत्वात् । कथं तदल्पदेशे पूर्णम्? इति चेत् स्पर्शशून्यत्वेनाप्रतिघातात् । उक्तं हि निरतिशयसूक्ष्मत्वं **न्यायतत्त्वे** । एतेन एकस्य द्रव्यस्य कालभेदेऽपि नानापरिमाणत्वं नास्तीति वदन्तः प्रत्युक्ताः । कालभेदस्यैव विरोधशामकत्वात्, अवयव्यभावाच्च । एवं तर्हि आत्मनस्तत्तद्देहानुरूपविविधपरिमाणवादिनो दिगम्बरान् प्रति *अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष इति सौत्रं चोद्यमत्रापि स्यादिति चेन्न; तत्र केवलयुक्त्यादिमूलार्थप्रतिक्षेपे तात्पर्यात् । **अष्टमस्योत्तरमात्मसिद्धौ** । तथाहि—*कथमतीतानागतयोरसतोश्चैतन्येन संप्रयोगः

इत्याशङ्क्य विषयविषयिभावप्रकाशमानत्वसंख्यादियोगदवीयोदेशवर्तिज्ञानशीघ्रसंयोगप्रतिबन्दीभिः परिहृतम् । तथा *अतीतानागततया तावप्यद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसंनिकर्षे नानुपपत्तिः इति च तद्द्रव्यसत्तया संयोगोपपत्ति-रुपपादिता । तत्रैवमाशयः—यथा कैश्चिदसतोरेव भूतभविष्यतोस्सामान्यात्मनाऽद्यापि वृत्तेः प्राकट्याश्रयत्वमुपपादितम्, तथा तद्द्रव्यात्मनाऽपि वृत्तेः संयोगोऽप्युपपन्न एव । विशिष्टेनासंयोगश्चेद्विशेषाकारेण न प्राकट्यमिति तुल्यमिति । नत्रमस्य त्वनभ्युपगम उत्तरम् । नहि गुणादिभिरपि संबन्धस्संयोग एव, किंतु संयोगिनिष्ठता । यथा परेषां संयुक्तसमवायादि । *संबन्धश्च संयोगलक्षणः इत्यादिवचनानां संयोगावश्यंभावे तात्पर्यम् । उक्तं च **षडर्थसंग्रहे श्रीराममिश्रैः**—*संयोग-स्तदर्हेषु विषयत्वाकारः, अनर्हेषु ततस्तदन्वयिषु इति । अस्यार्थः—संयोगार्हवस्तुनि वर्तमानत्वादिविशिष्टद्रव्यप्रकाशनं संयोगः । संयोगानर्हाणां तु रूपादीनां प्रकाशनं तदन्वयिष्वाश्रयेषु कारणेषु कार्येषु च यथासंभवं संयोग इति । यत्तु *नैरन्तर्यापरपर्यायमत्यन्तसामीप्यमात्रं च संयोगः । स एव परतन्त्राश्रितः समवायपदपरिभाषाभूमिर्वैशेषिकाणा-मपीति नार्थान्तरत्वमुररीकृत्य विकल्पः संभवति इत्या**त्मसिद्धा**वुक्तम्, तदपि पराभ्युपगतसमवायानभ्युपगमात् स्वमते समवायस्य स्वरूपविशेषानतिरेकादतिरिक्तसंबन्धाभावपरम्, न तु गुणगुणिनोः संयोगलक्षणसंबन्धपरम् । गुणगुणिनौ संयुक्ताविति यदि केचित् प्रयुञ्जीरन्, तदानीमौपचारिकोऽयं व्यवहार इति ज्ञापयितुं *नैरन्तर्यापरपर्यायम् इत्युक्तम् । निरन्तरत्वमात्रात् संयुक्तत्वव्यवहारः । तावति वैशेषिका युक्त्याभासैरर्थान्तरत्वं पर्यभापन्तेत्युक्तं भवति । अन्यथा गुणस्य संयोगवत्त्वे तस्यापि द्रव्यत्वं स्यात्, द्रव्यलक्षणत्वात्तस्य । अवस्थायोगित्वं द्रव्यलक्षणमस्त्विति वचनेऽपि गुणानां ज्ञानसंयोगलक्षणावस्थायोगित्वात् द्रव्यत्वं दुष्परिहरम् । न च द्रव्याद्रव्यविभागो माभूदिति वाच्यम्; **भाष्यकारै**रेव सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वसमर्थनात् । अतो यथोक्त एवार्थः । यद्वा नैरन्तर्यमात्रमङ्गीकृत्य संयोगमपि केचिन्नेच्छन्ति, तन्मते-नोक्तमिति मन्तव्यम् ।

दशमस्य नायनं तेजो निदर्शनम् । योग्यताऽत्र नियामिकेति चेन्न; अत्रापि तुल्यत्वात् । ज्ञानसंयोगे सति काऽपरा योग्यता? इति चेत्—इन्द्रियसंयोगे सति काऽपरा? इत्यपि सुवचत्वात् । ज्ञानायोग्यत्वे तस्य वस्तुनः केनचिदपि ज्ञानेनाप्रकाश्यत्वं स्यादिति चेन्न; ज्ञापकायोग्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् । स्वभावादेव किंचित् ज्ञापकं क्वचिदेव शक्तमिति चेत्; तर्हि तत्रैव ज्ञानमिति । अस्तु तर्हि सामग्रीस्वभावादेव ज्ञानस्य प्रतिविषयं प्रतिनियमः, किं संबन्धे-नाधिकेन? इति चेन्न; ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य तदभावात्, निर्विषयत्वेनाज्ञानत्वप्रसङ्गादीश्वराभावप्रसङ्गात् । अनित्येषु ज्ञानेष्वयं नियम इति चेत्; सत्यम्, तथाऽपि संयुक्तसमवायाद्यविशेषेऽपि रसादिपरिहारेण रूपादौ वर्तमानस्य चक्षुरादेः स्वभावनियमे सत्यपि संयुक्तसमवायादिपरिग्रहवत् क्षन्तव्यम् । उक्तं च **न्यायकुलिशे**—*संयोगस्तु प्रसरणवैभवादिप्र-तिपादकशास्त्रबलादाश्रितः इति । योग्यतामात्रेण रूपान्तरादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गात् तत्परिहाराय संबन्धविशेषाङ्गीकार इति चेत्; तर्ह्यत्रापि योग्यतामात्रेण सर्वदा प्रकाशः स्यादिति तत्परिहाराय संबन्धपरिग्रहः । सामग्र्येवात्रातिप्रसङ्गं निवा-रयेदिति चेन्न; तत्रापि तुल्यत्वात् । संबन्धोऽपि तत्र सामग्रीनिविष्ट इति चेत्; तत्रापि तस्य निवेशः किं न स्यात्? तत्संबन्धसामग्र्यैव तन्नियमस्याप्युपपत्तेः । तत्रैव संबन्ध इत्यपि हि सामग्रीस्वभावादेव । एकादशे वेगातिशयः, शक्ति-विशेषः, ईश्वरसंकल्पो वा प्रतिवक्तारः । इष्टं च विचित्रवेगित्वं नायनतापनादिमहसाम् । तच्च काष्ठाप्राप्तं युगपत्, त्रिचतुरक्षणेन वा विश्वमास्कन्दते इति विश्वसिहि । द्वादशे तु स्वाभाविकं तदीयत्वं तदाश्रितत्वं चेति सञ्चारेऽपि न

दोषः। यथा व्यापकात्मवादिनः शरीरेन्द्रियादीनाम्, यथैव ईश्वरमनुमन्यमानस्य तदीशितव्यानाम्, यथा वा लोके दासभृत्यादिद्वन्द्वानाम्, यथा च प्रभाप्रभावदादेः, यथा च वैशेषिकादीनां चलाचलत्वेऽप्ययुतसिद्धयोरवयवावयविनोः; यथा चास्मत्पक्षे शरीरिणः पुरीतदादिसञ्चारेऽपि शरीराणाम्, इति व्यपगतघनदुर्दिनो बोधभानुरौपनिषदानाम् ॥

सुखादीनां बुद्धिविशेषत्वम् ॥ बुद्धिरेवोपाधिभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा; सुखादिजनकतयाऽभ्युपगतज्ञानातिरेके प्रमाणाभावात्। इच्छामि द्वेष्मीत्यादिव्यवहारस्य स्मरामीत्यादिवज्ज्ञानविशेषणेवोपपत्तेः। वैषयिकसुखदुःखरूपत्वं ज्ञानस्य विषयाधीनमित्यनुकूलत्वप्रतिकूलत्वाविशेषात् विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येव। प्रपञ्चितमिदं **भूमाधिकरणे**। तथा **वेदार्थसंग्रहे**—*विषयायत्तत्वात् ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखम् इत्युक्तम्। सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रयत्नो नास्त्येव; अनुपलम्भात्। अदृष्टादिवशाच्च निश्वसितादिसिद्धिः। परैरपि तत्रैव प्रयत्नकारणतयाऽदृष्टादिकमभ्युपगतम्। तन्निश्वासाद्यर्थमेव भवतु। अतो मध्ये प्रयत्नकल्पकप्रमाणं स्पन्दत्वादिहेतुरन्यथासिद्धः। उक्तं च *अन्तराभूतग्रामवत् इत्याद्यधिकरणे **भाष्ये**—*प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् इत्यादि, *तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् इत्यादि च। कर्तृत्वाभावेऽपि कृतिविजातीयकल्पनं प्रयत्नकृतिशब्दपर्यायत्वप्रसिद्धिगौरवाभ्यां प्रतिहतम्। नन्वात्मगुणाः सुखादयो मा भूवन्, मनोवृत्तिभेदास्तु भविष्यन्ति। तथा **चात्मसिद्धावुक्तम्**—*यत्तु सुखादिनिदर्शनेनात्मविशेषगुणतया चितेरागन्तुकत्वमुपपादितम्, तदपि गुणवृत्तापरिज्ञानेन इत्युपक्रम्य *सुखदुःखे च नात्मधर्मावुिन्द्रियसौष्ठवनाशयोरेव तद्भावोपपादनात्। व्याकरिष्यते चैनदन्तिमपादार्थसमर्थनावसर इति साधनविकलता च निदर्शनस्य। रागद्वेषादयोऽपि मनोवस्थाविशेषाः, न साक्षादात्मगुणाः। विज्ञायते हि *कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एव इति। गीयते च—*इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः [इति क्षेत्रलक्षणम्]। एतत्क्षेत्रं समासेन इति **गीतां** चोदाहृत्य तदर्थं शरीरलक्षणं चोपपाद्य, पुनः *किमिदं धीः इति धीशब्दसहपाठमाशङ्क्य *उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत्, न ज्ञप्तिविषयम्; तस्याः स्वाभाविकत्वस्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूयमाणत्वात्। श्रूयते हि—*न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इति—इत्याद्युक्तम्। तथा *पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते इति सूत्रे *यथा न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम् *कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एव इति वचनात्, एवं *प्राणो व्यानोऽपानोदानस्समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवेति वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषाः, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते इति **भाष्यम्**। तत्कथं सुखादीनामात्मगुणत्वम्?

अत्रोच्यते—अश्रुतसिद्धान्तस्यपुस्तकनिरीक्षणादयं दोषः। तथाहि—**आत्मसिद्धौ** तावत्—यत्तु सुखादिनिदर्शनेन इत्यस्यानन्तरम्,

*स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः। नैवं सुखादिबोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः॥

यथा च बोधोपाधिरात्मभावस्तथोपपादितम् इति स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यां बोधमात्रस्य सुखादेश्च भेदमभिधाय *सुखदुःखे च नात्मधर्मौ इत्यादि तु वैभववादेन, मतान्तरेण वाऽभिहितम्। अन्यथा कथमेवमुपसंहारारम्भे ब्रूयात्—*तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषयसंश्लेषविशेषगोचर एव निश्चयसंशयादिव्यवहारभेदः, तद्विशेषभाजि चैतन्ये वा इति। आगन्तुकत्वे इन्द्रियोपाधिकत्वाद्यविशेषात्। न च तथोक्तम्, अन्यथा चोक्तम्। नन्वश्रुतसिद्धान्तस्येति भवत एव दोषः; न स्यात्—न्यायतत्त्वशास्त्रप्रकरणं ह्यात्मसिद्धिः। तत्र च शास्त्रे **ज्ञाननिरूपणा**त्मकप्रथम-

पादपष्ठाधिकरणे सर्वं स्पष्टम् । **सूत्रभाष्ययोश्च** अयं भावः—तत्तदवस्थज्ञानजनकत्वावस्थाभेदभिन्नं मनः, तैस्तैर्व्यपदिश्यते इति । निर्व्यूढं च तुल्यन्यायमन्यत् * सप्त गतेः इत्यधिकरणे—* अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति । उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे**—* दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः इत्यत्र प्रकृतिसंसर्गकृतकर्ममूलत्वान्नात्मस्वरूपप्रयुक्तधर्मा इत्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतेरेव धर्मा इत्युक्तम् इति । तथा तत्रैव—* भक्तिशब्दश्च प्रीतिविशेषे वर्तते । प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एव इत्युक्त्वा * ननु च सुखं प्रीतिरिति नार्थान्तरम् । सुखं च ज्ञानविशेषसाध्यं पदार्थान्तरमिति हि लौकिकाः इति चोद्यं कृत्वा * नैवम्; येन ज्ञानविशेषेण तत् साध्यमित्युच्यते, स एव ज्ञानविशेषः सुखम् । एतदुक्तं भवति—विषयज्ञानानि सुखदुःखमध्यस्थसाधारणानि । तानि च विषयाधीनविशेषाणि तथा भवन्ति, येन विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतम्, तद्विषयज्ञानमेव सुखम् । तदतिरेकिपदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च इत्याद्युक्तम् । *इच्छा द्वेष इत्यादि**भगवद्गीता**वचनं तु तत्रैव **भाष्यकारै**र्निर्व्यूढम्—*इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । यद्यपि इच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाऽप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । तेषां पुरुषधर्मत्वम्—* पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति वक्ष्यते इति । उक्तं च **श्रीराममिश्रैः षडर्थसंक्षेपे**—* वेद्यभेदधीभेदः सुखम्, अन्यादृष्टेः इत्यादि । उक्तं च **श्रीवरदविष्णुमिश्रै**रपि—* सुखदुःखे तावदनुकूलप्रतिकूलविषये ज्ञाने एवेति गुणेष्वन्तर्भाव एव—इत्यादि । उक्तं च **सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः**—* एवं परमात्मनः पावकप्रकाशौष्ण्यादिस्थानीयं जीवस्वरूपमपि सुषुप्तिसंहारयोः परमात्मनो भेदकसंशयनिर्णयविपर्ययायथाज्ञानप्रत्यक्षानुमानागमरागद्वेषलोभमोहमदमात्सर्यधैर्यविचिकित्साश्रद्धालज्जाभयाद्यनन्तज्ञानप्रसरणरूपविकारभेदशून्यम् इत्यादि । तत्सिद्धं सुखादयो बुद्धिविशेषा इति ॥

ईश्वरज्ञानस्येच्छाद्याकारत्वम् ॥ तर्हि नित्यसर्वविषयस्य ईश्वरज्ञानस्य कथमिच्छाद्याकारत्वम्? इति चेत्; उपाधिविशेषाद्वा, अनित्यज्ञानान्तरसद्भावाद्वा, यथातथा वा भवतु । अभ्युपगतं हीन्द्रियजन्म अनित्यमपि ज्ञानमीश्वरस्यास्तीति **वरदविष्णुमिश्रादिभिः**; यदुक्तम्—* ईश्वरज्ञानस्यानित्यस्य सर्वविषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वात् इति, * अस्यापीन्द्रियजत्वात् इति च । **प्रज्ञापरित्राणे स्वयंसिद्धिप्रकरण** एवमुक्तम्—

* सुखदुःखे च विज्ञानविशेषाविति केचन । तन्न साधु शरीरस्य पादादिषु हि ते अमू ॥
तत्रतत्रात्मनस्तस्यासन्निधानादणुत्वतः । तद्धर्मभूतविज्ञानस्यापि नैवास्ति सन्निधिः ॥

इत्युक्त्वा, अनन्तरं जीवस्य बन्धमोक्षावस्थयोर्द्वयोरप्यणुत्वमुपपाद्य, * यावदाश्रयवर्त्येव विगीतं ज्ञानमुच्यते ॥
धर्मत्वे सति धीत्वेन ब्रह्मविज्ञानवत्ततः । गुणत्वमेव ज्ञानस्य न तु द्रव्यत्वसंभवः ॥
अतीतानागता अर्था अपि भान्ति च धीबलात् । संयोगमनपेक्ष्यैव सर्वत्राप्यर्थकृत्यकृत् ॥
तस्माद्विषयविषयिभावः संबन्ध एव हि । ज्ञानार्थयोस्तु संबन्धः सोऽखिलैरपि संविदः ॥
स्वतस्सर्वार्थसंबन्धिन्येषा धीः सर्वगोच्यते । अगत्वा सर्वसंबन्धि सर्वग्राहि प्रचक्षते ॥
स्वाश्रयायुक्तवस्तुष्वप्यस्याः कार्यकरत्वतः । गुणवैरूप्यसद्भावाद्द्रव्यता भाष्यभाषिता ॥
स्वाश्रयश्लिष्ट एवार्थे स्पर्शाद्याः कार्यकारिणः । दाहस्फोटादिकार्यं ते कुर्वते नेदृशी हि धीः ॥
गुणवैरूप्यमेवास्या द्रव्यशब्देन लक्ष्यते । भावान्तरं तदा प्राप्तं शक्तिवज्ज्ञानमप्यतः ॥

द्रव्यत्वपक्षे ज्ञानस्य परिणामानिरूपणात् । वैयर्थ्याच्च गुणो वा तद्भावान्तरमथापि वा ॥
देहदेशोत्थमप्येतत् सुखं दुःखं च देहिनः । आत्मनो धीमहिम्नैव भासेते ते तथातथा ॥
अनात्मकशरीरे तददृष्टेरात्मनो गुणौ । इति चेन्नाशरीरस्यासंभवान्नात्मनो गुणौ ॥
सकर्मकात्तु देहस्य गुणौ ते आत्मनो गुणात् । ज्ञानाद्भात इति प्राज्ञैः परिकल्प्यमिति स्थितिः ॥
कर्मिणश्चेतनस्यानुभाव्यत्वेनैव संभवः । तयोरिति प्रकाशेनाव्यभिचारोऽन्यथा वृथा ॥
इच्छादयो न देहैकदेशवर्तिन इत्यतः । आत्मनः स्युर्गुणा ज्ञानविशेषाश्च प्रकीर्तिताः ॥
जलाधारेष्वनेकेषु भास्करस्योपलब्धिवत् । अणोरप्यात्मनोऽनेकदेहेष्वस्तूपलम्भनम् ॥
योगिनां शक्तिवैचित्र्यादीश्वरानुग्रहेण वा । बहुदेहाः प्रवर्तन्त एकदेहवदञ्जसा ॥
अन्तरालाग्रहात्तेषां स्वात्मनश्च स्वयेच्छया । सन्निधानोपलब्धिः स्यात् तत्रतत्राहमित्यपि ॥
प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि । इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ॥
मुक्तश्चानेकदेहान्संगृह्णाति स्वेच्छयैव तु । सर्वज्ञ एव कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरेत् ॥
प्रदीपः प्रभयेवात्मा ज्ञानेनाखिलमाविशेत् । इत्यादिव्यवहारश्च प्रकाश्यत्वनिबन्धनः ॥
अतीतानागता नार्थाः प्रभया भान्ति जातुचित् । ते च ज्ञानेन भान्त्यातो न साम्यं सर्वथा मतम् ॥
स्वरूपेणाणुरात्माऽयं गुणद्वारेण सर्वगः । उभयव्यवहारोऽपि युज्यते प्रत्यगात्मनः ॥
परमात्मा स्वरूपेणाप्यशेषव्यापकः श्रुतेः । सर्वान्तर्याम्यनन्तश्च तथाऽतः सर्वगो मतः ॥
अक्षव्याप्त्यभावेन सुषुप्तौ नार्थभासनम् । धियो धीमात्रमात्मा च तदा स्वैरं प्रकाशते ॥
अस्वाप्सं सुखमेतावत्कालमित्युत्थितः पुमान् । परामृशंस्तदाऽप्यात्मभासनं विविनक्ति हि ॥
मामन्यं च न जानामीत्येवमादिनिषेधधीः । मानुष्यादिविशिष्टात्मपरागर्थैकगोचरा ॥
अहंशब्दानुविद्धा धीः सुषुप्तौ नास्ति तत्र तु । प्रत्यगर्थस्वरूपं तु भात्यर्थाग्राहिधीगुणम् ॥

इत्यस्यानन्तरमहमर्थत्वमात्मानः प्रतिपाद्य, ज्ञानस्यानुमेयत्वपक्षं च निरस्य, पुनरपि सुखदुःखे प्रयुज्य—

*प्रतिकूलानुकूले तु दुःखमन्यच्च कर्मिणः । भोक्तुर्भातोऽनयोस्तेन प्रकाशाव्यभिचारिता ॥
प्रकाशव्यभिचारे तु तत्सत्तैव वृथा भवेत् । भोगार्थं तु तदुत्पत्तिर्भोगो न स्यादभासने ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशब्दैर्धीरभिधीयते । अर्थभेदानुविद्धास्ते धीविशेषाः प्रकीर्तिताः ॥
न च देहैकदेशेषु प्रकाशन्ते सुखादिवत् । किंत्वात्मस्था न हीच्छा मे पाद इत्यस्ति धीर्नृणाम् ॥
पादे दुःखं हस्तयोर्मे सुखमित्यादिकाऽस्ति धीः । धीभेदास्तत इच्छाद्याः सुखदुःखे तनोर्गुणौ ॥

इत्युपसंहृतम् । पाणिपादादिदेहैकदेशवर्तितयोपलम्भेन सुखदुःखयोर्देहैकधर्मत्वम्, इच्छादेस्तु तथाऽनुपलम्भेन ज्ञानविशेषत्वोपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्रावर्तमानत्वम्, संयोगमनपेक्ष्य विषयविषयिभावेन प्रकाशकत्वम्, अद्रव्यत्वम् इत्याद्यर्था भाष्यादिविरुद्धाः परतन्त्रदन्तिदन्तादन्तितन्द्रालुतया परिगृहीताः । **न्यायसुदर्शने** तु तैरेव सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वं चोक्तम्; तथा हि *भाष्ये मनुष्यादिपिण्डविशिष्टस्यात्मनः सुखित्ववचनं न विशेषणभूतशरीरस्यापि, आत्ममात्रस्यैव सुखाश्रयत्वात् । किंतु शरीरे वर्तमानस्यैवात्मनो वैषयिकसुखादिमत्त्वमिति तद्विशिष्टात्मनस्तद्वत्त्वमयमात्मा सुखीत्यनेनापि प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अदृष्टमीश्वरप्रीतिकोपौ ॥ एवमदृष्टमपीश्वरप्रीतिकोपात्मकमेव । तद्विषयत्वप्रतिनियमादेव च क्षेत्रज्ञानां कर्मफलनियमोपपत्तिः । शास्त्रगम्यत्वाच्चास्य तथात्वमवसीयते । तथा च **द्रमिडाचार्यभाष्यम्**—* फलसंविभित्सया कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति इत्यादि । **भाष्य**मपि—* शास्त्रैकसमधिगम्य एव इत्यादि । **सूत्रकारै**रेव एतद्विशदमुपपादितम्—* फलमत उपपत्तेः इत्यादिभिः । यत्तु शरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकम् तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवदिति सिद्धे ज्ञानाद्यनुपपत्तेः परिशेषाज्जीवसमवेतादृष्टसिद्धिरिति वैशेषिकादिभिः स्वीक्रियते, तदसत्; अस्मदुक्तादृष्टादेव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावात् । न चान्यत्र भोगप्रसङ्गः; नियामकस्येच्छादेरध्यक्षत्वात् । एवं च सति अग्नीन्द्रादिदेवताप्रीत्यादेरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैवादृष्टतया स्वीकारे न दोषः । तेषामपि फलप्रदातृत्वमीश्वराधीनम् । सर्वत्र साधारणमीश्वरप्रीत्यात्मकमदृष्टम् । तथा च स्वयमेवाह—* अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इति । ईश्वरज्ञानस्य कोपाद्यात्मकत्वं विविधकर्मोपाधिकम् । न चैष दोषः; स्वाज्ञापरिपालनानुरूपगुणत्वात् । एवं सौशील्यवात्सल्यसौहार्दप्रभृतयोऽपि बुद्धिविशेषाः ॥

स्थायिभावादीनां बुद्धिपरिणामत्वम् ॥ भरतादिपठिताश्च रत्यादयः स्थायिभावास्तत्परिणामरूपाः । सञ्चारिभावेषु च निर्वेदादयः स्वावमाननादिरूपबुद्धिविशेषा एव । ग्लान्यादयस्तु शरीराद्यवस्थाविशेषाः । स्वप्नशब्दस्यापि स्वप्नदर्शनाभिप्रायत्वे बुद्धिविशेषविषयत्वं व्यक्तम् । सुषुप्त्यभिप्रायत्वेऽप्यमूर्छितस्य जीवतः समस्तज्ञानप्रसररहितावस्थाविषयत्वम् । एवं जाड्यादिष्वपि चिन्त्यम् । निद्रा तर्हि कस्यावस्था? चिन्तालस्यक्लमादिभिः संमीलतो मनसः, ज्ञानस्यैव वा । सैव सुषुप्त्यादिकारणम् । कथं तर्हि * अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा इति पारमर्षं सूत्रम्? इत्थम्——समाधिमधिगच्छतो वृत्त्यन्तरवन्निरोद्धव्यत्वाभिप्रायम्, निरोधपरत्वात् प्रकरणस्येत्ययमर्थ **आत्मसिद्धा**वुक्तः । बुद्धेश्च निर्विषयत्वनिराश्रयत्वनिर्धर्मकत्वादिगोचरा दुरूहाः शून्यवादवदुपलम्भविरोधादिभिर्दूषणीयाः । असत्ख्यात्यात्मख्यात्यनिर्वचनीयख्यात्यादयश्च न्यायपरिशुद्धावस्माभिर्दूषिताः । तथा प्रमाणप्रमेयादिकं व्यवहारौपयिकमखिलमपि तत्रैव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । वैशेषिकशैलीमनुसृत्य यथावस्थितपदार्थस्वरूपं ह्यत्र विशोध्यत इति ॥

माहाभाग्यवशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशता भूयाद्भोगसमेधकश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदरस्वैरालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषा मम ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने बुद्धिपरिच्छेदः पञ्चमः ॥

अथ अद्रव्यपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

अद्रव्याणि दश ॥ अथाद्रव्यम् । संयोगरहितमद्रव्यम् । तत्र च त्रिगुणे सदृशविसदृशरूपोऽवस्थासन्तानः, कालेऽपि क्षणलवनिमेषत्वादिपरार्धपर्यन्तः, बुद्धौ प्रत्यक्षत्वानुमितित्वश्रौतत्वादिरूपः, शुद्धसत्त्वेऽपि केचित् त्रिगुणसमा इत्यनन्तप्रकारो यथाप्रमाणमनुसन्धेयः । एतदपेक्षया च **वरदविष्णुमिश्रै**रुक्तम्—* गुणाश्चानन्ताः इति । तेषां चानन्तवैषम्यस्य विविच्य निर्देष्टुमशक्यत्वात् शक्यांशस्य च द्रव्यनिरूपणेनैव निरूपितप्रायत्वात् तथाऽतिरिक्तनिरूपणस्य च लोकव्यवहारादृष्टाद्युपयोगाभावादन्यानि स्फुटपरिगणनीयान्यद्रव्याणि निरूप्यन्ते । तानि—सत्त्वरजस्तमांसि, शब्दादयः पञ्च, संयोगः, शक्तिः—इति दशैव । एवंविधेष्वेवाद्रव्येषु गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वा-

परत्वकर्मसामान्यसादृश्यविशेषसमवायाभाववैशिष्ट्यादीनां यथासंभवमन्तर्भावः। एष्वपि केषाञ्चिदनन्तर्भावः सयूथ्यसम्मतस्तत्रतत्र वक्ष्यते। सयूथ्याङ्गीकृतैः कैश्चित्सहैकत्वादयस्तत्त्वमुक्ताकलापे अद्रव्यभेदा अस्माभिरुक्ताः॥

गुणानामद्रव्यत्वम्॥ तत्र प्रकाशसुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं शक्त्यतिरिक्तमद्रव्यं सत्त्वम्। तत् द्विधा—शुद्धमशुद्धं चेति। रजस्तमश्शून्यद्रव्यवृत्ति सत्त्वं शुद्धसत्त्वम्, तत् नित्यविभूतौ। रजस्तमस्सहवृत्ति सत्त्वमशुद्धसत्त्वम्, तत् त्रिगुणे। सत्त्वलक्षण एव लोभप्रवृत्त्यादिनिदानम्, प्रमादमोहादिनिदानम् इति विशेषणविनिमयेन रजस्तमसोर्लक्षणे। त्रीण्यप्येतानि यावत्प्रकृतिव्यापान्यनित्यानि नित्यसन्तानानि। तानि प्रलयदशायामत्यन्तसमानि, सृष्ट्यादौ विषमाणि, क्रमात्सृष्टिस्थितिसंहारोपयुक्तानि। ईश्वरसङ्कल्पादिसहकारिभेदात् परस्पराभिभवोद्भवसहकारित्वादिमन्त्येतानि। तत्तददृष्टोपष्टब्धपुरुषभेदादुद्भवसमत्वादिभावात्। यथोक्तं भगवता **पराशरेण**—* वस्त्वेकमेव इत्यादि, * तदेव प्रीतये भूत्वा इत्यादि च। **भगवद्गीतायां तद्भाष्ये** च एतद्विशदमनुसन्धेयम्। सात्त्विकराजसतामसकार्यगतिकर्माहारदानादिविभागोऽपि तत्रैव प्रपञ्चेन द्रष्टव्यः। एषां चाद्रव्यत्वं **शारीरकभाष्ये** व्यक्तम्—* रचनानुपपत्तेश्च इत्यादिसूत्रे * चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोति इत्युपक्रम्य * यतस्सत्त्वादयो द्रव्यधर्माः, न तु द्रव्यस्वरूपम्। सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव। न तु मृद्धिरण्यादिवद्द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते। गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः इति। तथा **दीपे** च—* चकारात् सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासम्भवं समुच्चिनोति। सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवादिहेतवः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्स्वभावविशेषाः इति। यत्तु * द्रव्यं षड्विंशतिविधं—सत्त्वरजस्तमांसि इत्यादिना सत्त्वरजस्तमसां द्रव्यत्वमुक्तं **वरदविष्णुमिश्रैः**, तत्सांख्याधिकरणसूत्रभाष्यादिविरोधाच्चासङ्गतम्॥

शब्दस्याद्रव्यत्वम्॥ शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पञ्चभूतवर्ती। स द्विधा—वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्चेति। अकचटतपयादिप्रकाराभावसमुदायशून्यो वर्णात्मकः। स एव देवमनुष्यादिताल्वादिव्यङ्ग्यः। तस्यैव पूर्वोक्तवाचकत्वादिविचारः। स च क्षकारेण सह एकपञ्चाशत्प्रकारः। मातृकापाठे ळळयोरभेदात् पञ्चाशत्प्रकारतैवोच्यते। यरलादेरेव भेदभिन्नः क्यकादिः। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाः सन्तीत्येव। प्रयुज्यन्ते प्राकृतादिभाषासु, निबध्नन्ति च मातृकायां द्रमिडादयः। संस्कृते वाचकत्वाभावात् मातृकाबहिष्कारः। एवमेषामेव यथाकथंचित् त्रिषष्टिवर्णता **मोक्षधर्मा**दौ गीयते। परमव्योम्नि च सहस्राक्षरत्वाम्नानं तु तत्रैव वर्णान्तरसद्भावेन वा, तेषामेव वर्णानां सन्दर्भसंयोगादिविशेषेण सहस्राक्षरत्वायुताक्षरत्वादिभेदेनोपपत्तेर्वा। अकचटतपयादिसमस्तप्रकाराभावसमुदायवानवर्णात्मकः। स च वादित्रवारिधरमारुतविभागादिव्यङ्ग्यः। द्विविधोऽपि श्रोत्रदेशसन्निहित एव मारुतव्यङ्ग्य इति पक्षे नभोनिष्ठस्यैव तस्य ग्राह्यत्वम्। वादित्रादिस्थित एव गृह्यत इति पक्षे पञ्चभूतवर्तिनोऽपि ग्राह्यत्वमुपपद्यते। तत्र दूरस्थशब्दग्रहणे श्रोत्रव्याप्तिरेव **वरदनारायणभट्टारकैरुक्ता**—

* दूरे शब्दः समीपे च प्राच्यां चेत्यादिदर्शनात्। गत्वा श्रोत्रेन्द्रियं तत्रतत्र शब्दग्रहक्षमम्॥
आगता दूरतः शब्दमाला श्रोत्रेण गृह्यते। समवायाद्यदि तदैवं न गृह्येत दूरजा॥
शब्दमान्द्यादिभिर्दूरोत्थत्वादिग्रहसंभवे। अपि प्राच्यां प्रतीच्यां चेत्येवं न ग्रहसम्भवः॥ इति।

स चायं शब्द आकाशेन सहोत्पद्यते, तद्विलये च विलीयते। वाय्वादीनामप्याकाशभागत्वान्न भूतान्तरोत्पत्तिविनाश-

योरस्योत्पत्तिविनाशौ । यद्वा आकाशनिष्ठस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्भूतैस्सहेति । अत्यन्ततीव्रताद्यापन्नेषु शब्देषु विरुद्धधर्मविरुद्धप्रत्यभिज्ञानात् स्थिरत्वम् ।

* वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इत्यादिभिः षड्जादीनां तीव्रत्वादिभेदानां व्यञ्जकवायुधर्मत्वं श्रूयते । अत एवाकल्पवर्तिनां सर्वगकाराणामेकत्वम्, एवमन्येषामपि । यत्तु **श्रीविष्णुचित्तै**रुक्तम्—* श्रोत्रमपि इतरेन्द्रियविषयवत् शब्दत्वगत्वमृदुत्वपरुषत्वमन्दत्वमध्यमत्वाद्यनन्तविशेषात्मकवस्तुग्राहकम् इति, तदपि निर्विशेषवस्तुग्रहणनिराकरणाभिप्रायम् । **उपनिषद्व्याख्याने** * त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि इत्यत्र वायोर्व्यञ्जकत्वस्यैवाभिधानात् । * नमस्ते वायो, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि इति श्रुतिवशात्, * वेणुरन्ध्र इत्युपबृंहणवशात्, कल्पनालाघवाच्च व्यञ्जकत्वेन परैरभिमतो वायुविशेष एव तत्तद्द्रव्यविशेषघट्टनसंस्कारवशोत्पन्नतत्तच्छब्दगुणविशिष्ट उपलभ्यत इति भावयन्ति । संग्रहस्तु—अव्यक्तपरिणामविशेषशरीरकपरमात्मोपदानकाः सर्वे शब्दाः । न पुनः पृथग्द्रव्यतया गुणतया वा **भट्टप्राभाकरमत**वत् नित्याः न चानुपादानकाः ॥

वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वनिरासः ॥ वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वं चागमाध्यक्षविरुद्धम् । स्फोटे च नास्मदाद्यध्यक्षं प्रमाणम् । योगिप्रत्यक्षं तु सन्दिग्धम् । न चागमः । कल्पकास्त्वन्यथासिद्धाः । प्रत्येकसमुदायादिविकल्पा वाचकत्व इव स्फोटाभिव्यक्तावपि समाः । कल्पनं तु भवतामधिकम् । एतेन वाक्यस्फोटोऽपि स्फुटितः । शब्दादर्थं प्रतीम इत्यपि न निरंशैक्यविषयकमेकवचनम् । विपरीतोपलम्भात् । ब्रह्मण एव स्फोटशब्दवाच्यत्वे न नो विरोधः । अध्यासादयस्त्वद्वैतमतवत् दूष्याः । शाब्दस्मृतिः स्फोटाभावेऽपि सिध्यति । न च तैः सर्वं समञ्जसं वाच्यम्, न च पाणिन्यादिभिस्तथोक्तम्, इतरे तु नीरन्ध्रकायासिनोऽनादरणीयाः । उक्तं च **भट्टपराशरपादैः**—

* प्राक्प्रयोगानुसारेण प्रकृतिप्रत्ययस्वरान् । प्रकल्प्य वैयाकरणैर्व्युत्पाद्या पदपद्धतिः ॥ इति ॥

सत्त्वादिगुणोक्तनयाच्च शब्दानामद्रव्यत्वसिद्धिः ॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वपक्षतारतम्यम् ॥ ननु शब्दस्याद्रव्यत्वव्यञ्जकत्वे सिद्धान्तयितुं न शक्यम्; द्रव्यत्वकार्यत्वादेः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि * यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तः इत्यादिभिर्वर्णानां वर्णान्तरोपादानत्वमुच्यते । न चाद्रव्यस्योपादानत्वम्, निमित्तत्वमात्रविवक्षायामुपादानप्रकृतिलीनादिस्वारस्यभङ्गः, निमित्तस्य प्रकृतिलयस्थानत्वाभावात् । न चायमुपचारः; बाधाभावात्, भाष्यकारवचनविरोधाच्च । तथा च **वेदार्थसंग्रहे**—* वेदाद्यन्तरूपतया वेदबीजभूतप्रणवस्य इत्युपक्रम्य * सर्वस्य वेदजातस्य प्रकृतिः प्रणवः । प्रणवस्य च प्रकृतिरकारः । प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृतिभूते प्रणवे लीनः । प्रणवोऽप्यकारविकारः स्वप्रकृतावकारे लीनः । तस्य च प्रणवप्रकृतिभूताकारस्य यः परः—वाच्यः स एव महेश्वर इति । सर्ववाचकजातप्रकृतिभूताकारवाच्यः सर्ववाच्यजातप्रकृतिभूतो नारायणो यः स महेश्वर इत्यर्थः इत्युक्त्वा, * अकारो वै सर्वा वाक् इति चोपादाय * वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वं वाच्यजातस्य ब्रह्मप्रकृतित्वं च सुस्पष्टम् इत्युक्तम् । तथा **श्रीमद्गीताभाष्ये**—* अक्षराणामकारोऽस्मि—अक्षराणां मध्ये * अकारो वै सर्वा वाक् इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिः अकारोऽहम् इति । तथा परिणामित्वं च शब्दस्योक्तं **भाष्ये**—* प्राकृतप्रलये स्रष्टुः प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशब्दस्य च विनष्टत्वात् इति । तथा **दीपे**ऽपि—*अव्याकृतपरिणामशब्दमयेषु वेदेषु इत्यादि । तथा * यस्य वेदाः शरीरम् इत्यादिभिरपि द्रव्यत्वं सिद्धम् । द्रव्यस्यैव हि शरीरत्वं शरीरलक्षणसिद्धम् । **आत्मसिद्धा**-

वपि—* दृश्यन्ते गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो गतिमन्तो धर्म्यतिवर्तिनश्च । अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः । स खलु शङ्खमुखादेर्दवीयसोऽपि दृशां नोदनविशेषेण लोष्टादिरिव यावद्वेगमभिप्रतिष्ठते, स्पर्शरहितोऽपि इत्यारभ्य * शब्दस्य नभोगुणत्वप्रतिक्षेपो वायवीयत्वमुच्चारणानन्तरभावित्वं व्यञ्जकपक्षदूषणानि च विशदमुपपादितानि इति । एवं स्थिते वर्णानामुपादानत्वादिर्यथार्थ एवेति वा, काल्पनिक इति वा, दृष्टिविधिरिति वा, औपचारिक इति वा निर्वाहः स्यात् । तत्र न प्रथमः, वर्णनित्यत्ववादिनां मते उपादानोपादेयभावाभावात् । नैयायिकमते तु असमवायित्वाद्यभ्युपगमात्, सदनारम्भाच्च । भगवद्यामुनमुनिपक्षेऽपि वायोरेव वर्णोपादानत्वात्, भाष्यकारैरप्यहङ्कारपरिणामत्वमात्राभिधानात्, अव्यक्तपरिणामवचनवदारम्भपर्यायाभ्युपगमज्ञापकाभावात्, वचनेषु च वर्णानामनियतोपादानत्वोपादेयत्वदर्शनात्, विरुद्धोपादानोपादेयभावदर्शनात्, सिद्धे च विकल्पायोगात् । गोमयवृश्चिकादिनये च गौरवात्, भेदादृष्टेश्च । उपादानावच्छेदकतया उपादानत्वमिति चेन्न ; तथात्वेऽपि मृत्पिण्डगतपिण्डत्वादिवदनुपादानत्वम्, विशिष्टस्योपादानत्वेऽपि विशेषणानां विशिष्टत्वाभावेन तदभावात् । रूपवत्त्वाभिधानं चात्यन्तदुस्स्थम् ; तेजःप्रभृतिष्वेव रूपोत्पत्तेः, घटादिवत् चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्, स्पर्शवत्त्वादिप्रसङ्गाच्च, सर्वत्रोपलभ्यमानस्य स्थानविशेषानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः ; स हि सर्वस्य वा ? प्रपञ्चस्य वा ? वर्णानामेव वा ? नाद्यौ, स्ववचनविरोधाद्भिः शून्याद्वैतादिमतभङ्गात् । नेतरः, आगमिकत्वाविशेषेण प्रकृत्यादावपि प्रसङ्गात् । अनुपपत्तेश्च सर्वत्र सुहृत्वात्, आगमिकस्योपपत्तिबाध्यत्वाभावात्, तत्प्रामाण्यस्य च स्थितत्वात्, अनुपलम्भस्य चायोग्ये बाधकत्वाभावात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गाच्च । अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः । तथा हि ; केषुचिद्ग्रन्थेषु प्रणवांशभूताकारोकारादिविकारत्वं वर्णानामुच्यते, केषुचित् हल्स्वांशभूतहकारादिविकारत्वम् । तथा च प्रक्रियान्तरेण श्रुतिः—* भूरिति ऋग्वेदादजायत । भुव इति यजुर्वेदात् । सुवरिति सामवेदात् । तानि शुक्रियाण्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त । अकार उकार मकार इति । तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति इति । स्मृतिश्च—

* अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवस्स्वरितीति च ॥ इति ।

तथा सर्वमन्त्राणां प्रणवबीजत्वं साधारणमुक्त्वा प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणि च कल्पैरुच्यन्ते । तथा प्रलये * मन्त्रं सञ्छाद्य रक्षति इति । छन्दांसि च वर्ण्यन्ते, तथा तत्तदक्षराणां सितरक्तपीतकृष्णादयो रूपविशेषाश्चाभिधीयन्ते । एकस्यैवाक्षरस्य विनियोगभेदेन मन्त्रभेदेन रूपभेदः प्रकीर्त्यते । एवं नियतानियतस्थानविशेषादयोऽपि । न च परमार्थतो रूपस्थानादिभेदो वर्णानाम्, किं तु तादृशानुसन्धानेनादृष्टविशेषो भवतीत्येतदेवाभिप्रेतम्, यन्त्रवृत्तान्तवत् । अन्यथा व्याकुलोपादानोपादेयभावरूपस्थानाद्युपदेशेन तेषामप्रामाण्यप्रसङ्गः । अतो दृष्टिविधानमेवात्रोचितमिति । अयमपि पक्षो विलक्षितः, तथा हि—* ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत इत्यादिवत् प्रणवं सर्वाक्षरोपादानमुपासीतेत्येवमादिरूपेण विधिर्न दृश्यते । किंतु तत्त्वोपदेशवचनव्यक्तिः । तथाऽपि दृष्टिविधित्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादावपि प्रसङ्गात् तत्त्वतर्कप्रतिपादकभाष्यकारवचसि च दृष्टिविधित्वं दूरापेतम् । अकारावच्छिन्नाकाशांशे वर्णोत्पत्तिरित्यादिकुशकाशावलम्बेन प्रकृतिविकृतिभाव इति चेत्, तर्हि तद्विशिष्टस्य प्रकृतित्वं तस्मिन्नुपचरितं स्यात्, दृष्टिविधिश्च गतः । अस्त्वेवमेवात्रेति चेत्, तर्हि वाचकजातप्रकृतिभूताकारस्य वाच्यजातप्रकृतिभूतपरमात्मवाचकत्वाभिधानमयुक्तम् । अतः प्रशंसापरतया तत्तत्कार्यशक्त्यादियोगेन वा प्रकृतिविकृतिभावरूपविशेषादिव्यपदेश औपचारिको गुणत्रयादौ लोहितशुक्लकृष्णादिव्यपदेशवत् । इत्येवं

स्थिते पञ्चमः पक्ष उच्यते—क्वचिद्याथार्थ्यम्, क्वचिद्भ्रान्तिः, क्वचिद्दृष्टिविधिः, क्वचिदुपचारश्चेति । अबाधिते प्रथमः । बाधिते निर्मूले च द्वितीयः । ध्यानविधौ प्रायशस्तृतीयः । बाधिते समूले संबन्धशालिनि चतुर्थ इति ।

नन्वेवमपि न कश्चित् सिद्धान्तः, तथा हि—शब्दो द्रव्यम् अद्रव्यं वा? द्रव्यत्वे च किं कस्योपादानम्? रूपादिसंबन्धश्च कीदृशः? अद्रव्यत्वे तु कथमुपादानत्वरूपसंबन्धादिः? इति । अत्रोच्यते—सयूथ्यमतभेदेन द्रव्यम्, अद्रव्यं च शब्दः । द्रव्यत्वपक्षेऽपि वायवीयोऽवायवीयश्चेति । अवायवीयत्वेऽपि दीपादिधर्मभूतप्रभावत् भेर्यादिधर्मभूतः प्रहारप्रकाश्य इत्येकः पक्षः । व्यजनेन पवनवत् प्रहारेण जातः प्रसरतीत्यपरः । पक्षद्वये चायं स्पर्शरहितः—* स्पर्शरहितोऽपि इति वचनात् । वायवीयत्वेऽप्यनुपलम्भात् स्पर्शाभावः । भेरीशब्द इत्यादिव्यवहारस्वारस्यात् प्रथमः पक्षः । तरङ्गमारुतादिवत् तथा व्यवहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकात् तदानीमेवोत्पत्तिरित्यपरः । व्यञ्जकस्य कारकस्य वा वायोरागमनावश्यंभावात् तद्व्यङ्ग्यस्य तदुत्पाद्यस्य वा शब्दान्तरस्याभ्युपगमे गौरवाद्घ्राणवन्तरादृष्टव्यञ्जकत्वादिशक्तिकल्पनवत् शब्दत्वमेव श्रावणत्वनिबन्धनं वायोरस्त्विति वायवीयत्वमिच्छतामभिमानः । तत्र चोपादानादिवादा दृष्टिविध्यादय एव । अवायवीयद्रव्यत्वे तु यथोपदेशं कल्पभेदेनाण्डभेदेन वोपादानानियमः । तत एव रूपस्थानाद्यनियमोऽपि । अनुपलम्भस्तु रूपादीनामयोग्यत्वात् । अनुपलम्भबाधितांशे वा दृष्टिविधित्वादिस्वीकारः ॥

अथाद्रव्यत्वपक्ष उच्यते । तत्र तावत् सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वाय भाष्यकारोक्ता युक्तयः शब्दस्यापि समानाः । अव्याकृताहङ्कारपरिणामव्यपदेशोऽपि आगन्तुकधर्मत्वाभिप्रायेण घटते । **आत्मसिद्धि**वचनं तु परमतेन एकदेशिमतेन वा घटते । **भट्टपराशरपादैः** वाक्यनिरूपणे शब्दस्य गगनगुणत्वमेवाभिहितम्—* गगनगुणशब्दादिस्वरूपस्थितीः प्रवर्तयता भगवतैव योग्यार्थैदमर्थ्येन वाक्यप्रवाहस्य पूर्वमेवोपात्तत्वात् इति । * यस्य वेदाः शरीरम् इत्यादि तु देवताविशेषविषयत्वेनोपपन्नम् । एवमेवोपादानरूपस्थानादिव्यवहारोऽपि । एवं * तस्य प्रकृतिलीनस्य इत्याद्युपपन्नं भवति । तत्तद्देवताक्षरेषु तत्तदुपादानत्वादिव्यवहारः उपचारदृष्टिविध्यादिना तत्प्रयोगानुकूलमुपपाद्यः । अनियतोपादानत्वादिकं तु तत्त्वेष्वेवानियतोपादानत्ववदागमतदाभासयोः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां निर्वाह्यम् । आगमेषु न्यायतो नेयम् । एतेन अकारहकारविवादो निरस्तः । तत्र च न विरोध इत्येके । तथा हि—अकार एव पूर्वतया परतया वा स्थित्वा षोडशवर्णमुपलक्षयति स एव उपादानम् । अत एव च अचां हलां च मध्ये द्व्यात्मकस्य तस्य पाठः । अनुभवसिद्धं च प्रथमषोडशयोर्विपर्यस्तसंहितायां हत्वम् । यथेकारादीनां यत्वादिकमिति । उक्तं चैतल्लक्ष्मीतन्त्रे । अत एव * अ इति ब्रह्म इति षोडशकशिरस्क एव अकार आम्नायते । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते—न तावत् प्रणवे तस्य श्रवणमस्ति । नापि अःकारो वै सर्वा वाक् इत्याम्नातम् । नापि ओकारादेशः सविभक्तिकतया घटते । विष्णुरेव सर्वकारणमिति प्रमाणनिर्णीतम् । तस्य प्रथम एव वाचकतया प्रसिद्धः । यद्यपि क्वचित् प्रमाणभूते तन्त्रे हकारपरिग्रहोऽप्यस्ति; तथाऽपि तस्य परमात्माक्षरत्वमभ्युपगम्येति मन्तव्यम् । प्रणवात्सर्वोत्पत्तिप्रकारस्तदंशद्वारेति श्रुत्यादिभिरनुसन्धेयः । तत्र त्रिवेदीप्रसङ्गे मकारपर्यन्तनिरूपणम् । अथर्वादिविवक्षायां तु नादशिरस्त्वम् । तदेवमकारगार्हपत्यगायत्रीप्रथमपादऋग्वेदस्वर्लोकादिप्रकारेणावान्तरगर्भभेदोऽनुसन्धेयः । अकारात् प्रणवोत्पत्तिः कथम्? इति चेत्, अकारवाच्यात् परमात्मनः प्रणवाधिष्ठातृदेवताया वा तदंशदेवतादीनां वोत्पत्तेरिति सुस्थम् । तदेवमद्रव्यत्वपक्ष एव शब्दस्य श्लाघ्यः । एवं च सति श्रोत्रवृत्तिर्वा, व्यञ्जकवाय्वागमनं वा, शब्दवद्भेर्याद्यवयवागमनं वा, शब्दवद्वाय्वागमनमेव वा, यथाप्रतीति भाव्यमिति ॥

स्पर्शस्य त्रिविधत्वम् ॥ अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यविजातीयव्यावृत्तादव्यं स्पर्शः । स त्रिविधः—शीतोष्णानुभयात्मकभेदात् । अप्सु शीतः । तेजस्युष्णः । क्षितिपवनयोरनुष्णाशीतः । भूतान्तरसंसर्गात् सर्वत्र स्पर्शसङ्करावभासः, न तत्त्वतः; तथाऽन्वयव्यतिरेकात् । एवं क्वचित् स्पर्शानवभासोऽपि । ततएव च त्वचा रत्नालोकाद्यग्रहणम् । तदुक्तमन्वयाधिकरणे भेदाभेदविरोधनिदर्शने **विवरणकारैः**—*यथा शीतं न कदाचिदप्युष्णम्, वाय्वौष्ण्यं तु तत्स्थाग्नेः, न तु तत्त्वाकारात् । पाकजो हि गुणः पाकादपैतीति हि तत्त्वविदः । वह्निरूपानुपलम्भस्तुल्यरूपाभिभवात्, तत्स्पर्शोपलम्भस्तु अन्यस्पर्शानभिभवादित्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिति । अनुष्णाशीतोऽपि स्पर्श एव न तु शीतोष्णविरहमात्रम्, आकाशादावपि तथोपलम्भप्रसङ्गात्, वायुपृथिव्योः स्पर्शवत्त्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च । नच स्पर्शसामान्यं तदिति वाच्यम्; निर्विशेषसामान्याभावात् । अनुपलब्धशीतोष्णविशेषं तदेवेत्यपि न वाच्यम्; अत्यन्तानुपलब्धस्य विशेषस्य कल्पकाभावात्, आगमाभावाच्च । केचित्तु सजातीयवृद्धिहेतुत्वस्य सामान्यतो दर्शनाच्छीतस्य वातवृद्धिहेतुत्वाद्वातोऽपि शीत इति वर्णयन्ति । तदसत्; रसादिसाम्ये प्रभावादिवैषम्यवदत्रापि स्वभाववैचित्र्योपपत्तेः; विपक्षे बाधकाभावात् । नच वायोः शैत्यानुपलम्भप्रसङ्गो बाधकः; हिमाद्यनुपहितदशायामातपाद्युपहितदशायां च प्रसङ्गस्येष्टत्वात् । हिमाद्युपहितदशायां तु शीतोपलम्भस्यौपाधिकतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथोष्णानुपलम्भप्रसङ्गादुष्णस्य कल्प्यत्वात् । किं तत्रानुग्राह्यमिति चेत्—उष्णारम्भकत्वम् । न ह्यनुष्णमुष्णद्रव्योपादानमस्ति उष्णस्य च तेजसो वायुरुपादानमिति । तदेवमनुष्णशीतो वायुः पृथिवी च ॥

पुनर्द्विविधत्वम् ॥ स्पर्शः पुनर्द्विधा—पाकजोऽपाकजश्चेति । पृथिव्यां पूर्वः, उत्तरेषु त्रिषु परः । तत्र अमृतगरलकपिकच्छूतूलोपलगोब्राह्मणचण्डालादिस्पर्शविशेषाः अपाकजभेदाः । अनुष्णशीतस्पर्शवत्त्वमात्रेण प्रथममव्यः पृथिव्युत्पत्तिः । परस्तात्पाकभेदाद्भेदोऽन्वयव्यतिरेकादिसिद्धः । मृदुकठिनभावादयोऽपि स्पर्शविशेषा एव, स्पर्शनेनैव तदुपलब्धेः चक्षुषा तु तदविनाभूतरूपादिग्रहणद्वारा स्पर्शमात्रस्येव तेषामपि यथायथमनुमानमेव । करकादिकाठिन्यं पृथिवीयोगात् । मृदुपवनादिव्यवहारो वेगमान्द्यादिना । केचित्तु तेषां संयोगविशेषत्वमातिष्ठन्ते । गोब्राह्मणचण्डालादिषु कथं स्पर्शभेद इति चेत्, तदधीनशुद्ध्यशुद्ध्यादिभेदात् । जातिभेदादेव तदुपपत्तिरिति चेत्, जातिभेद एव कुतः ? मातापितृसंबन्धप्रकारभेदादिति चेन्न; मानसब्राह्मणादिषु तदभावात् । यद्वा धर्माधर्मतारतम्याधीनसत्त्वरजस्तारतम्यात् शक्तितारतम्याद्वा शुद्ध्यादिसिद्धिरिति न स्पर्शभेदास्ते । अपाकजस्पर्शेषु तु तारतम्यं संसर्गादिभेदात् । पवनसलिलयोरपि पाकजस्पर्शः किं न स्यात् ? इति चेत्, औष्ण्यशान्तौ स्पर्शान्तरस्य पाकजस्य पृथिवीवदननुवृत्तेः । औष्ण्यमेव हि तर्हि पाकजं तत्र स्यादिति चेन्न; वायुशैत्यवदौपचारिकत्वोपपत्तेरिति । एवं पृथिव्यामपि शीतोष्णस्पर्शोपलम्भ औपाधिकः, उपाधिसन्निधिमन्तरेण कदाचिदप्यनुपलम्भात् । पाकजत्वे तु पश्चादपि रूपादिवदनुवृत्तिः स्यात् । निर्मृष्टेऽपि सलिले निर्वाणेऽपि शिखिनि पार्थिवेषु शीतोष्णस्पर्शावुपलभ्येते इति चेत्; सूक्ष्मसंश्रयणात् क्षणान्तरे तु तावतोऽपि निवृत्तेरिति ॥

रूपरसगन्धाः ॥ अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यविसजातीयव्यावृत्तमद्रव्यं रूपम् । तच्च सितरक्तकृष्णपीतभेदम् । सितादिप्रतिपत्तिव्यवहारास्तल्लक्षणानि । तत्र सलिलकलधौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपविशेषाः सितभेदाः । हुतवहजपादाडिमबन्धुजीवविद्रुमपद्मरागादीनां रक्तभेदाः । काञ्चनकाञ्चनारहरितालहरिद्रादीनां पीतभेदाः । मरतकमधुकरजलधरतिमिरतमालदूर्वादीनां कृष्णभेदाः । पीतरूपमपि रक्तावान्तरभेदं केचिदिच्छन्ति; रोहितशुक्लकृष्णानामेव तेजोबन्नेषु श्रवणात् । प्रकारान्तरेण रूपं द्विधा—भास्वरमभास्वरं चेति । तेजोगतं भास्वरम्, क्षितिसलिलगतमभा-

स्वरम् । तेजसि रूपं रक्तभास्वरम्, सलिले तु शुक्लमभास्वरम्, पृथिव्यां बहुविधमभास्वरम् । अत्रापि संसर्गादनियतभासादि । चित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति **वैशेषिका**दयः, तदसत्; एषामेव एकसङ्घातवर्तिनां समुदायविशेषतस्तत्प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेः । नानावर्णचूर्णपुञ्जरञ्जितस्थलादिविलक्षणप्रतीत्यभावात् । अवयविरूपारम्भकतया भवद्भिस्तेषामेवाभ्युपगतत्वात् । अवयव्यभ्युपगमेऽपि नानारूपाश्रयत्वस्य प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात् । संयोगतदभावादिवद्भागभेदस्य उपलभ्यमानस्य नियामकत्वात् । व्याप्यवृत्तिरूपान्तरजातीयरूपारम्भकतया बाधे तु गुणत्वादिमात्रेण संयोगादावपि प्रसज्यते । एवमेव चित्ररसगन्धानामपि निर्वाहः । अस्मदादिजिह्वैकग्राह्यविसजातीयेतरो रसः । स षोढा—मधुराम्ललवणतिक्तोष्णकषायभेदात् । एषां लक्षणं पूर्ववत् । तत्र इक्षुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः । चूतचिञ्चामलकादिरसा अम्लभेदाः । सैन्धवलवणाब्धिविकारादिरसा लवणभेदाः । किम्पाकनिम्बादिरसास्तिक्तभेदाः । शुण्ठीमरीचिसर्षपादिरसा उष्णभेदाः । हरीतकीविभीतकचूताङ्कुरादिरसाः कषायभेदाः । तिक्तावान्तरभेद एवोष्णादिरिति केषांचित्प्रतिभासः । **आयुर्वेद**तश्चैते विशदमनुसन्धेयाः । अस्मदादिघ्राणग्राह्यविसजातीयेतरो गन्धः । स च द्विविधः—सुरभिः असुरभिश्चेति । तयोरपि लक्षणादिकं पूर्ववत् । पटीरमृगमदघुसृणचम्पकादिगन्धाः सुरभिभेदाः । पूतिविस्रादिगन्धा असुरभिभेदाः । अयं च गन्धः पृथिव्येकवृत्तिः । अयो दहतीतिवत् सलिलपवनादिषु चम्पकपाटलादिसंसर्गात् तदुपलम्भः । तत्तत्संसर्गाधीनत्वस्य अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । स्यादेतत्, पञ्चीकरणादेव पञ्चभूतेषु स्पर्शादिसङ्करः प्रागेव सिद्धः । ततश्चेदानीं व्यञ्जकविशेषवशात् कचित्कचित् गुणो व्यक्तरूप उपलभ्यताम् मृगजलादिवदिति चेत्, अस्त्वेवम् । किमेतावता भूतान्तरेषु गुणानां स्वाधारसंसर्गमन्तरेण वृत्तिरुपपादिता? संसर्गस्तु प्राक्तन इदानीन्तनो वा इति विचार्यम् । तत्र यथायथं द्वयमपि । पूर्वस्यागमसिद्धत्वात् पाटलादिसंसर्गस्य चेदानीमध्यक्षसिद्धत्वात् ॥

औपनिषदानां पाकजगुणप्रक्रिया ॥ अथौपनिषदानां पाकजगुणप्रक्रिया । उत्पत्तिदशायां कृष्णरूपा पृथिवी * यत्कृष्णं तदन्नस्य इति श्रुतिस्वारस्यात्, **भाष्यकारै**श्चाकाशनैल्यस्य पञ्चीकरणलभ्यपृथिव्यंशनिबन्धनत्वाभिधानात्, पञ्चीकरणात् प्राक्च पाकजत्वायोगात् । प्रथममेव विशेषयोगिनी कथं सा जातेतिचेत्, सलिलदहनरूपस्पर्शविशेषावालोक्य सन्तोष्टव्यम् । अस्त्वेवं प्रथमं कृष्णा पृथिवी, स्पर्शरसगन्धास्तदानीं तत्र किंप्रकाराः? उच्यते; स्पर्शस्तावत् वायाविवानुष्णाशीतमात्रः तद्वदेवापाकजश्च । विषामृतदुस्स्पर्शादिस्पर्शविशेषा एव पाकाधीनाः । अनुष्णाशीतमात्रं हि सर्वेष्वपि पार्थिवेषूपलभ्यते । अतस्तावन्मात्रस्य स्वाभाविकत्वमुचितम् । रसोऽपि मधुर एव प्राथमिकः, विशेषादर्शने कारणभूतजलगतमाधुर्यानुविधानस्यौचित्यात् । स्पर्शवदस्यापि प्राचुर्योपलम्भात् । महापृथिवी सर्वा प्रायशो मधुरैव ह्युपलभ्यते । आम्ललवणादयः काचित्का रसविशेषाः पाकाधीनाः । तथा मधुरविशेषा अप्यन्वयव्यतिरेकाविशेषात् । गन्धोऽपि सुरभिरेव प्राथमिकः । अस्यैव महापृथिव्यां पूर्ववत्प्राचुर्यात् । पूतिविस्रप्रभृतयोऽसुरभिविशेषाश्च पूर्ववत् पाकाधीनाः । एवमनुष्णाशीतकृष्णमधुरसुरभिस्वभावा प्रथमं पृथिव्युत्पन्ना । अतः पाकभेदेनानुष्णाशीतस्यैव भेदैर्दुष्परिमर्शादिस्पर्शैः, कृष्णभेदैश्च मरतकहरिततमालकुवलयादिरूपैः, अकृष्णैश्च सितरक्तादिभिः, मधुरभेदैश्च इक्षुक्षीरगुडादिरसैः, अमधुरैश्चाम्ललवणादिभिः, सुरभिभेदैश्च चम्पकमृगमदादिगन्धैः, असुरभिभिश्च पूतिविस्रादिभिः संबध्यते । अस्यां च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः कचित् सहैव उत्पद्यन्ते, सहैव च विनश्यन्ति । कचिच्चान्यतमानुवृत्तिः, अन्यतमनिवृत्तिश्च । यथोपलम्भं पाकवैषम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । अत्र चैकेनाग्नि [संयोगे] संयोगेन पूर्वसमुदायनिवृत्तिः,

अन्येनोत्तरसमुदायोत्पत्तिरित्येके । एकेनैव पूर्वनिवृत्तिरुत्तरोत्पत्तिरपीति वयं वदामः । यथा एकयैव सामग्र्या उत्पत्स्यमानप्रागभावमात्रभेदभिन्नयाऽनेककार्योत्पत्तिर्निर्व्यूढा, तद्वत् प्रध्वंसमानतत्तत्स्वरूपसहकारिभेदभिन्नयाऽनेकप्रध्वंसोऽप्युपपन्नः । उभयविधप्रागभावादिभेदभिन्नया च तथैव पूर्वसमुदायनिवृत्तिरुत्तरसमुदायोत्पत्तिश्चोपपन्ना । निवृत्तेश्च उत्तररूपमात्रतयाऽस्माभिरभ्युपगमात् परमार्थतो न कार्यद्वैविध्यमस्ति; प्रतियोगिभेदभेदतो व्यपदेशभेद एव केवलम् । यत्तु प्राकव्यनिरासप्रसङ्गेन **भट्टपराशरपादै**रुक्तम्—* न खलु पूर्वरूपविनाशिकैव व्यक्तिरुत्तरोत्पादिका, पाकलक्षणाग्निसंयोगानां भिन्नत्वात् इति, तत् परमतानुसारेणेति मन्यामहे; एकस्यैवानेककार्यहेतुत्वोपपादनादिति । पाकावान्तरभेदाच्च गन्धाद्यवान्तरभेदसिद्धिः । पाके च पीलुपिठरपाकभेदात् विप्रतिपद्यन्ते; तत्र नोभयमप्यस्माकम्, परमाण्ववयविनोरभावात् । अतः संहितावस्थायां पाको विभक्तावस्थायां वा इति चिन्ता परिशिष्यते; तत्र यथासंभवमुभयमपि । प्रथमं तावद्घटादीनामशिथिलानामेव पाकभेदेन रूपभेदोपलम्भादुपलम्भमात्रवद्वैशेषिकाणामपि समः । किंतु अवयविरूपादीनां यावदाश्रयभावित्वनियमाभ्युपगमादवयवविशेषगुणैरवयविविशेषगुणारम्भनियमाभ्युपगमाच्च पूर्वविश्वविनः परमाणुपर्यन्तो नाशः द्व्यणुकादिक्रमेण पुनरन्यस्यादृष्टवशादारम्भ इति कल्पितम् । द्वितीयमपि दहनसन्निकर्षमात्रेण विलयविशरणादीनामेव मधूच्छिष्टानां पाक उपलम्भादिति । एतेन एकदेशपाकोऽप्युपपन्न इत्युक्तं भवति ॥

संयोगः ॥ संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः । स च स्वरूपमात्रस्वरूपो नैरन्तर्यमात्रस्वरूपो वेति केचित् । तत्र न स्वरूपमात्रम्; स्वरूपयोः सतोरेव पूर्वोत्तरकालयोः संयुक्तप्रत्ययाभावात् । नापि द्वितीयः; भावान्तराभाववादिनं प्रत्यविवादादेव । सोऽपि ह्यासन्नदेशसंयोग एव ह्यस्मन्मते स्यात् । देशेनापि नैरन्तर्यमेव स्यादिति चेन्न; तत्राप्युक्तविकल्पानतिक्रमात् । तत्रापि हि स्वरूपातिरिक्तस्य नैरन्तर्यस्य भिन्नदेशविशेषसंयोगाभावरूपतया सिद्ध एव संयोगः । अस्य च स्वाभावसादेश्यमुपलभ्यमानमंशभेदप्रयुक्ततया न विरोधावहम् । निरवयवेष्वपि संयोगहेतुरौपधिकोंऽशः । न चोपाधावप्येवमित्यनवस्था; ज्ञप्तावुपाधिसंश्लेषमात्रातिरिक्तानपेक्षणात् । उत्पत्तावन्येनावच्छेदेऽपि बीजाङ्कुरानवस्थावददोषात् । यद्वा निरवयवेष्वभिदुरतया पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात् स्वाभाविकोंऽशभेदो भवतु । नचैवं सति एकत्वानेकत्वमवयवित्वं सङ्घातत्वं वा प्रसज्यत इति वाच्यम्; तादृशस्यांशस्य भेदव्यपदेशहेतुत्वाभावात् । एतावदेकानेकत्वं प्रमाणबलात दुरपह्नवमभ्युपगतं वा भवतु । यद्वा यन्निरवयवं तत् नैयायिकाद्यभिमतजातिवत् सर्वत्र संयोगिनि संपूर्णं वर्तताम् । तदेतत् **सूत्रकारै**रेवाशङ्क्य परिहृतम्—* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा इत्यादिना । तत्र च **दीपः**—* सकलेतरविसजातीयं श्रुत्येकसमधिगम्यं सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म निरवयवमपि कार्यं च भवत्यन्यच्च भवतीति परिमितशक्तिवस्तुचोद्यं न तत्र प्रसज्यते । यथा जातिवादिनो जातिरेव अमूर्ता खण्डमुण्डादिष्वत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेष्वपि परिसमाप्यैव वर्तते न तत्रेतरवस्तुचोद्यमिति जगत्कारणत्वं संभवति इति । तत्रैवाधिकरणे * स्वपक्षदोषाच्च इति सूत्रे—* प्रधानादिकारणपक्षे दोषाच्च ब्रह्मैव कारणम् । तत्रैव लौकिकवस्तुविसजातीयत्वेन प्रधानादेरुक्तदोषा नैव प्रसज्येरन् इत्युक्तम् । एतेन प्रधानपरमाणुवासनासंविद्ब्रह्मप्रभृतीनां निरंशानामेव यथाभागपरिणामावरणानावरणानेकविषययोगादिरुपपद्यत इत्युपरम्यते, तद्वदेव संयोगस्य संयोगिनो वा पूर्णस्य नानेकसंबन्धोऽनुपपन्नः । क्षणिकपरमाणुवादिनाऽपि पुञ्जदशायामेकस्य परमाणोरंशभेदमन्तरेणानेकनैरन्तर्यमभ्युपगतम् । विज्ञानवादिनामेकस्यानेकाकारत्वम् । माध्यमिकस्य तु संयोगे को विशेषप्रद्वेषः? इदमेव शून्यत्वद्वारं वस्त्विति चेन्न; शून्यत्वसदसत्त्वयोरुक्तौ विरोधात् । द्विष्ठं न किञ्चित् दृष्टमिति चेन्न; अस्यैव दृष्ट-

त्वात् । न चान्यस्य तथात्वादर्शनादन्यस्यापि तथात्वाभावः ; प्रत्येकं प्रतिनियतासाधारणस्वभावानां भङ्गप्रसङ्गादिति ॥

स चायं संयोगो द्विधा—कार्योऽकार्यश्चेति । पूर्वः परिमितानां परिमितापरिमितानां च । उभयप्रेरणादन्यतरप्रेरणाद्वा ; यथा मेषयोः स्थाणुश्येनयोर्वा । संयोगजमपि संयोगं **वैशेषिका** वर्णयन्ति । तदसत् ; अवयव्यभावात् । अवयवसंयोग एव हि सङ्घातस्य संयोगः । उपलम्भोऽपि इदानीमेकदेशेन संयुक्तमित्येव । अस्तु वाऽवयवि ; तथाऽपि येन हेतुना यदैवावयवः संयुज्यते, तेनैव तदैवावयव्यपि संयुज्यताम् ; नहि हस्तपुस्तकसंयोगानन्तर्यं देवदत्तपुस्तकसंयोगस्योपलभ्यते । हस्तस्पन्देनैव कारणकारणवर्तित्वादसमवायितामापन्नेन देवदत्तपुस्तकसंयोगस्याप्युत्पत्तिरुपपद्यते । हस्तस्पन्दे च तदवच्छिन्नशरीरस्यापि स्पन्दसिद्धेस्ततो वा तत्संयोगः ; कर्मणोऽपि संयोगादिवद्वयोपलम्भं स्वाभावसादेश्यमङ्गीकर्तव्यम् । यदा चान्यानीतपुस्तकेन देवदत्तहस्तः संयुज्यते तदा देवदत्तेनापि कथं न युज्येत ? हस्तस्य तस्य च निष्पन्दत्वाविशेषात् । आभिमुख्यस्याप्युभयोरविशेषात् । एतेन विभागजविभागोऽपि निराकृतः । विभागं चानन्तर्भावयिष्यामः । अकार्यस्तु संयोगो निरन्तरयोर्निष्पन्दयोर्द्रव्ययोः । स नास्तीति **वैशेषिका**दयः । विभवो मिथस्संयुक्ता निरन्तरद्रव्यत्वात्संप्रतिपन्नवत् । असंयुक्तत्वे सान्तरत्वप्रसङ्गः । यश्च विभूनां नैरन्तर्यमात्रमिच्छेत् तेनापि तत्रायमपरिहार्यः । अस्मन्मते नैरन्तर्यस्य समासन्नदेशसंयोगरूपत्वात्, गुणादिषु तु निरन्तरत्वबुद्ध्यभावात् । नच हेत्वभावात्संयोगाभाव इति वाच्यम् ; ज्ञापकस्योक्तत्वात् । कारणस्य निवृत्तौ कार्यमात्रस्य निवृत्तिरिति ईश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु भवद्भिरेव प्रतिपादनाद्विभूनामपि स्वकार्यजननादेरीश्वरानुप्रवेशनिबन्धनत्वात् । औपनिषदश्चायमर्थः । तथा च श्रुतयः—* सर्वव्यापी च भगवान्, * अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः इत्यादिकाः । न च * बहिश्च इति वचनात् ईश्वरज्ञानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यविभुत्वमिति वाच्यम् ; बाह्यदेशवत्स्वेव बहिर्व्यपदेशेऽपि मुख्यान्वयत्वात् । अन्यथा ईश्वरधर्मभूतज्ञानस्याप्यविभुत्वप्रसङ्ग इति । अनुमानान्तराणि च—विगीतं विभुद्रव्यं विभुद्रव्यसंयोगवत् द्रव्यत्वाद्घटवत् । न च व्याप्तिबलात् स्वेन संयोगप्रसङ्गः ; विभुद्रव्याणामनेकत्वात् स्वेतरविभुद्रव्यसंयोगेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेः । तथा विगीतमीश्वरसंयुक्तम्, द्रव्यत्वाद्घटवत्, ईश्वरो वा कालादिसंयुक्तः द्रव्यत्वाद्घटवत् । नच कालसंयोगे कालविकार्यत्वप्रसङ्गः ; तस्यापि तदधीनविकारत्वात्, * कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः इत्यादिविशेषवचनाच्चेति । यत्तु **भट्टपराशरपादै**र्मनोणुत्वसमर्थनदशायामजसंयोगो निरस्तः, तदपि * युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्, * आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् इत्य**क्षपादकणभक्ष**सूत्रोपादानप्रसङ्गेन तत्तत्सिद्धान्तसंस्कारानिमेषवशादिति मन्यामहे । अत एव हि तत्र कालस्वरूपाप्रत्यक्षत्वमप्युक्तम् । यत्तु तत्र * न चाजसंयोगमन्तरेण किञ्चिदनुपपन्नम् इत्युक्तम्, यच्च स्तम्भादेर्विभुसंयोगे किं मानम् ? न प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगत्वात् । न चानुमानम्—मूर्तद्रव्याश्रयनियमादिति चेत् इत्यत्र * परत्वापरत्वशरीरगतितद्विकारोर्ध्वज्वलनादीनां संभवार्थं विभुसंयोगावश्यम्भावात् इति—तत्र पूर्वमेव दत्तमुत्तरम् । यथा च मूर्तगतविकारविशेषसिद्ध्यर्थं विभुसंयोग उक्तः, तथैव कालादिगतविकारसिद्ध्यर्थमपि ईश्वरसंयोगोऽवश्याभ्युपेत्यः । अन्यथा ईश्वरशरीरत्वमपि कालादेर्न स्यादिति ॥

शक्तिः ॥ अथ शक्तिः । सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहकः कश्चिद्द्रव्यविशेषः शक्तिः । तर्कागमाभ्यां तत्सिद्धेः । प्रतिबन्धकमणिमन्त्रादिसन्निधौ स्वरूपसहकारिवैकल्याभावेऽपि यदुपरोधाद्दहनो न दहति सा ह्यतीन्द्रिय शक्तिः । अयस्कान्तदुन्दुभिस्वनादिवृत्तिः । तेषु चैषा विशदमवगम्यते । प्रतिबन्धकाभावपर्यवसायिनां शक्तितद्धर्मनाशा

तदुत्पत्त्यनुत्पत्त्यादिप्रसङ्गानामन्तत आगमेन प्रतिहतिरिति । नन्वस्तु तत्सिद्धिः, तथाऽपि सा प्रतिबन्धकेन नाश्यते वा, तद्धर्मो वा नाश्यते, विरोधिनोः शक्त्यन्तरधर्मान्तरयोर्वा उत्पत्तिः, अविशिष्टाऽपि वा कार्यं न करोतीति पञ्चसु पक्षेषु कोऽभ्युपगम्यते? इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत्, अस्त्वेषामन्यतमः । तर्हि पुनश्शक्त्युत्पादानियतकारणत्वप्रसङ्ग-परिहारः कथमिति चेत्; इत्थम्—प्रतिबन्धकाभावसहिताद्वह्निस्वरूपात्तदुत्पत्तिरप्रतिबद्धा शक्तिर्वा कार्यकरी इत्यादि-भवन्निर्वाहस्यैव शक्तौ सुवचत्वात् । सा तर्हि किमर्थं कल्प्यत इति न च वाच्यम्; दत्तोत्तरत्वात् । ननु शक्तिः शक्ता वा? नवा? पूर्वत्र शक्तियोगात् शक्तौ सा च शक्तिस्तथेत्यनवस्था, उत्तरत्र तस्याः कारणत्वं न स्यात्, अशक्तत्वात् । अन्यथा सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत शिलाशकलादिभ्यश्चाङ्कुरादिकमिति चेन्न; शक्त्यन्तराभावेऽपि कारणानां कार्यानुगुण्यरूपतया तस्याः सिद्धत्वात् । अन्यथा उष्णत्वमुष्णम्? नवा? पूर्वत्र अनवस्था, उत्तरत्र कार्यं न जनयेत् शीतवदित्यादिप्रसङ्गस्यापि दुर्वारत्वात् । उक्तं चैतत् भगवता **पराशरेण**—

* शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ! पावकस्य यथोष्णता इत्यादि ।

प्रमाणसिद्धस्वभावा न कथंचिदपि परित्यागमर्हन्तीत्यर्थः । एवम**हिर्बुध्न्यसंहिता**यामपि * शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिताः इत्यादि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् ।

इतरे त्वेवं वदन्ति- सर्वकारणानां सन्निधिमात्रोपकारिणी शक्तिः । तामन्तरेण निस्सारमखिलम्; अशक्तत्वात् तथाऽन्वयव्यतिरेकात् । अत एव सा विशेषणतया स्फुरन्त्यपि वस्तुतः प्रधानभूता । सर्वत्रैका; कल्पनालाघवात् । तदुक्तम्- * एकैव तु परा शक्तिर्ज्ञानानन्दक्रियामयी इति । निर्विकारा; तत्संबन्धिगतत्वात् विकाराणाम् । न शक्त्यन्तरमपेक्षते; शक्तत्वादनवस्थानाच्च । अपर्यनुयोज्यवैभवा चेयम्; अघटितघटकतया धर्मिग्राहकसिद्धेः । एकत्वादेव देशकालापरिच्छिन्ना । तदुक्तम्- * व्यापिका तु परा शक्तिर्व्याप्यं विश्वमिदं जगत् इति । सर्वाकारोल्लासिनीत्वात् वस्तुपरिच्छेदरहिता । अचिच्छक्तिरूपेण सकला । निष्कृष्टचिच्छक्तिरूपेण निष्कला । तां कार्यकारणरूपप्रपञ्चकञ्चुकितां प्रपञ्चप्रलयवतीमेव तत्परतो भावयेदिति । तदन्ये न मन्यन्ते । तथा हि—न तावत् प्रधानभूता; तद्विशिष्टस्यैव तत्त्वात् । अत एव नोपादानत्वादिकमप्यस्याः । प्रागुत्तरावधिव्यतिरिक्तपरिणामस्तु नेष्यत एव । नापि सर्वत्रैका; प्रतिवस्तुनियततयैव तत्सिद्धेः । नापि सर्वत्र नित्या; अनित्येषु नित्यत्वे प्रमाणाभावात् । नाप्यनादिः; कारणैः सहैव स्वरूपलाभात् । नाप्यपर्यनुयोज्यवैभवा; प्रतिनियतविषयत्वात् । एवं तु वस्तुपरिच्छेदवत्त्वमपि सिद्धम् । ननु ब्रह्मशक्तिरेव सर्वेषां शक्तिः, तद्विषयतया शक्तत्वं नियतविषयत्वं चान्येषामस्तु, किं सर्वत्र शक्तिभेदाभ्युपगमेन? इति चेन्न; प्रत्येकं शक्त्याश्रयत्वव्यपदेशस्वारस्य[ı]बाधात् । यद्यपि ब्रह्मशक्तिस्तु न शक्त्यन्तरवत्, तथाऽपि तच्छक्तिरित्येव सिद्धेः तत्प्रधानत्वसमत्ववचनान्यपि विवक्षया घटन्ते । अधिकत्ववचनानि तु न सन्त्येव । यामलादितन्त्रं तु पाशुपताधिकरणेनैव निराकृतम् । संविदद्वैतदूषणानि च सर्वाण्यत्राप्यनुसन्धेयानि । इयं च द्रव्येष्वेव वर्तते अद्रव्येष्वपि वा इति सयूथ्यवादः । **आत्मसिद्धौ भगवद्यामुनमुनि**वचनम्—* सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसमधिगम्यस्तत्प्रतियोगिशक्त्याख्यो गुणः साधारणः इति । अत्र सर्वद्रव्येष्वित्यस्य द्रव्येष्वेवेत्यवधारणं केचिदिच्छन्ति । सर्वेषु द्रव्येष्वस्त्येवेत्यन्ये । उक्तं च **वरदविष्णुमिश्रैः**— * शक्तेर्गुणत्वेऽपि गुणकर्मणोस्तत्संभवः इति । पूर्वस्मिन् पक्षे द्रव्यगतयैव शक्त्या समानाधिकरणया रूपरसादीनां

शक्तत्वम्, इतरस्मिंस्तु पक्षे रूपादिष्वपि शक्तिरस्ति। एवं द्रव्यमात्रे रूपादिष्वपीति वृत्तिस्तावत् यथाकथञ्चिदस्तु, शक्तिमात्रं सांप्रदायिकमिति स्थितम्। **भाष्यकारैरपि** शक्तिः शरीरनिरूपणेऽभिहिता--* अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धात् औष्ण्याद्यनुदयः इति। ननु * स्वशक्त्या वस्तु वस्तुनाम् इत्यत्र शक्तिशब्दः सहकार्यर्थतया स्थापितो **भाष्यकारैः;** यथा- * स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिवस्तुताप्राप्तिः इति। तथा- * अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम्, शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव इत्युक्तम्। तथा भगवता **पराशरेणापि**—

* विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा। अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप! सर्वगा। समस्ताः शक्तयश्चैता नृप! यत्र प्रतिष्ठिताः॥
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्। परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्॥

इत्यादिषु शक्तिशब्दो ह्यपृथक्सिद्धविशेषणमात्रे प्रयुक्तः। तथा **वेदार्थसंग्रहे** * शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्य इत्यस्य व्याख्याने * अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मेत्यर्थः इत्युक्त्वा तदाह——

* जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः। तेनाश्चर्यपरेणाहं भवता कृष्ण! सङ्गतः॥ इति।

इत्युदाहृतम्। तत्र च शक्तिशब्दार्थतया * जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य इत्युक्त्या नातिरिक्ता शक्तिरिष्यते इत्यवगम्यते। स्यादेवम्, नैतावता शक्तिलक्षणधर्मविशेषस्यानभिमतत्वसिद्धिः; मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धार्हतया दाहादिकार्यहेतुभूतायाः शक्तेः साक्षादुक्तत्वात्। गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या तत्रतत्र शक्तिशब्दप्रयोगास्तु न तद्वस्तूनां शक्तिरूपत्वप्रतिपादनपराः। कर्मणां जीवशक्तित्वव्यपदेशः परमपुरुषप्रीत्यप्रीत्योः कर्मशक्तित्वव्यपदेशश्च तत्तदधीनोत्पत्तित्वेन तत्तत्पारनन्त्यमात्रात्। अत एव क्षेत्रज्ञाविद्यादीनां जगतश्च परब्रह्मशक्तित्वव्यपदेशोऽपि, निरतिशयशक्तिमूलत्वाद्वा। अत्र विष्णोः शक्तित्वव्यपदेशस्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारात्। यत्तु * विचित्रानन्तशक्तियुक्तमित्यत्र * जगदेतन्महाश्चर्यमिति वचनोदाहरणं तत्र विचित्रजगत्स्रष्टृतया विचित्रशक्तियुक्तत्वोपपादनार्थम्। अतो न कश्चिद्विरोध इति। अतश्शक्तिर्नाम धर्मविशेषस्सिद्धः॥

गुरुत्वम्॥ स्वतःपतनहेतुस्वभावो गुरुत्वम्। तच्च सलिलपृथिवीगतम्। पतनकल्प्यम्। तोलनादिदशायां स्पार्शनप्रत्यक्षमपीति केचित्। तोलनादेश्च सहकारित्वात् पर्यन्तोर्ध्वभागस्पर्शे तदनुपलम्भो न दोषः। अन्यथा मातापितृसंबन्धग्रहणसापेक्षे ब्राह्मणत्वादावप्रत्यक्षत्वापातादिति। अन्ये त्वाहुः—नास्ति पृथिवीसलिलस्वरूपातिरिक्तं गुरुत्वम्। स्वरूपादेवाप्रतिबद्धात् तयोः पतनसिद्धिः। स्वभावादेव ह्यधिकगुरुत्वस्यापि पतनहेतुत्वम्। स च स्वभावः स्वरूपस्यैवास्तु लाघवात्। पतनतारतम्यपलादिनियमोऽप्यवयवाधिक्यन्यूनतानिबन्धनः। तदनुगुणतयैव हि पलादिनियमं स्मर्तारोऽपि निबध्नन्ति। उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* अधःपतनस्वभावात्म गुरुत्वम्, तदभावो लघुत्वम् इति। यदि च पतनात् किंचित् स्वरूपातिरिक्तं कल्प्यते तर्हि ऊर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतनाभ्यां दहनपवनयोरपि द्वयमपि स्यात्। स्वभावाददृष्टादीश्वरसङ्कल्पात् शक्तिविशेषाद्वा तत्सिद्धिरिति चेत्; तर्ह्यत्रापि तथा स्यात्, अविशेषात्। एतदभिप्रायेण तत्रैवोक्तम्—* त्रिविधं गुरुत्वम्—ऊर्ध्वतिर्यगधोभेदेन। वाय्वग्निजलानि तिर्यगूर्ध्वाधोगुरूणि इति। भूतद्वयनिष्ठत्वं तेषामनुपपन्नमिति चेत्, भवदभिमतस्य वा कथमुपपद्यते? स्वभावादिति चेत्, तुल्यत्। यथा च ऊर्ध्वज्वलनस्य एकभूतावान्तरव्यक्तिषु बह्वीषु वृत्तिः, तथाऽत्रापीति भाव्यम्। सलिलमेव चास्माकमवस्थान्तरापन्नं पृथिवीत्यतोऽपि न दोषः। तोलनादावपि प्रत्यक्षत आक्रमणमुपलभ्यते, यथा वाय्वादिभिरभिघातादिः। तावतैव तत्रापि च

गुरुत्वव्यवहारः । उपलभ्यते चैतद्बलवता पुरुषेणाक्रम्यमाणेऽतिगुरुत्वप्रत्ययात्, तस्मिन्नेव च मन्दमाक्रामति मान्द्यव्यवहारात् । अतोऽनुमानतः प्रत्यक्षतो वा न भवदभिमतगुरुत्वसिद्धिः । अस्तु तर्हि सलिलपृथिवीसाधारण उपलभ्यमानो रसादिरेव पतनहेतुरिति चेन्न; तत्राननुविधानात् पतनतारतम्यस्य, वैपरीत्योपलम्भाच्च । किं तर्हि वस्तुतो गुरुत्वम्? श्रूयताम् । शक्त्यनभ्युपगमपक्षे विलक्षणं स्वरूपमेव । तदभ्युपगमपक्षे तद्विशेष एव; सर्वत्र हेतुत्वनिर्वाहकतयाऽभ्युपगतायास्तस्या एवात्रापि स्वीकर्तुमुचितत्वादिति । यत्तु सांख्यैस्तमःकार्यतया पृथिवीजलयोः पतनहेतुर्गुरुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगम्यते, तैस्तेजःपवनयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनहेतुतया सत्त्वकार्यो लघुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः । किंतु हेतुना येन पृथिव्यादिषु गुरुत्वलघुत्वयोर्नियमं वदसि, अनेनैव हेतुना पतनादिकार्यनियमोऽस्तु; मध्ये गुणान्तरकल्पनं गुरुतरम् । अतो गुरुत्वगुणकल्पनं गुरुत्वपराहतमिति ॥

द्रवत्वम् ॥ द्रवत्वप्रत्ययविषयो द्रवत्वम् । तच्च स्यन्दननिदानम् । न जलमात्रवृत्ति; पार्थिवतैजसेष्वपि क्षीरकाञ्चनादिद्रव्येषु तदुपलम्भात् । द्विधा चेदम्—सांसिद्धिकपाकजभेदात् । सलिले सांसिद्धिकम् । पृथिवीतेजसोः पाकजमिति । यद्वा सलिल एव द्रवत्वम् । काञ्चनादिद्रव्येषु सलिलनिष्ठमेव तदुपलभ्यते पञ्चभूतमयत्वात् सर्वेषां कदाचित्तदंशोद्भवसिद्धेः । तदिदं मृगसलिलवृत्तान्ते भगवता **भाष्यकारेण** दर्शितम् । तथाऽप्येतन्न जलत्वमात्रम्; तस्य करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात् । अन्ये त्वाहुः—सलिलनिष्ठमेव द्रवत्वमिति यदुक्तं तत्साधूक्तम् । सलिलत्वमात्रातिरिक्तमिति कुतः सिद्धम्? स्यन्दनहेतुतया तत्कल्पनमिति चेत् तदपि तत एव किं न स्यात्? अग्निरुष्ण इत्यादिवत् द्रवं जलमिति विशेषणतया स्फुरणादतिरिक्तत्वमिति चेत्; अस्त्वेवमतिरेकः । तथाऽपि जलत्वपर्यवसितसंस्थानविशेषोऽयमिति यथोपलम्भमङ्गीक्रियतां यथा काठिन्यम् । स्पर्शविशेषः काठिन्यमिति चेत्; अत्रापि तथाऽस्तु, अविशेषात् । न च केवलं स्पर्शविशेषः काठिन्यम्, संयोगविशेषसापेक्षः पृथिवीत्वैकार्थसमवायी स्पर्शविशेषः । द्रवत्वं तु निम्नोन्नतिलेशरहितसंयोगविशेषः । उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* विरलसंयोगप्रयुक्तस्पर्शो मृदुः । निर्विरलसंयोगप्रयुक्तस्पर्शः कठिन इति । निम्नोन्नतिलेशरहितसंयोग एव किन्निबन्धनः? इति चेत्, जलत्वनिबन्धन एवेति मन्वीथाः । जलत्वं नाम किमिति चेत्, हन्त किं द्रवत्वाभिलापेण जलत्वमपलपितुमिच्छसि? किं वा जलत्ववत् द्रवत्वसिद्धिरिति मन्यसे? न चोभयमपि युज्यते । तथाऽपि किमिदं जलत्वमितिचेत्; जातिविशेषः । किं तस्य व्यञ्जकमिति चेत्; तादृशसंयोगविशेषरूपविशेषादि । तर्हि तदभ्युपगमेन जलत्वमपि परित्यज्यतामिति चेत्, अस्तु; नैतावता द्रवत्वस्य बहिर्भावः । यदि द्रवत्वं न स्यात्, क्षितितल इव सलिलेऽपि दुष्प्रवेशत्वं स्यादिति चेन्न; आकाशादिभिर्व्यभिचारात् । स्पर्शवत्त्वे सतीति चेन्न; पवनातपादिभिर्व्यभिचारात्, तेषां प्रशिथिलस्वभावत्वात् । तदेव कथम्? सावकाशत्वात् तेषामिति चेन्न; अनुपलम्भात् । न हि मध्यन्दिनातपे मात्रयाऽप्यवकाशमुपलभामहे । तथाऽपि तदुपगमे अत्रापि तदभ्युपगम्यताम्, अविशेषात् । प्रवेशादियोग्यः समसंयोगविशेष एव किन्निबन्धन इति चेन्न; पवनतापादिभिस्समाधानम् । यत्तु करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात् जलत्वातिरिक्तं द्रवत्वमित्युक्तम्, तदपि न; उपष्टम्भकभेदादेव तदानीं काठिन्योपलब्धेः; यथा काञ्चनादितेजसाम् । नहि तेजसः स्वतोऽन्यतो वा काठिन्यमस्ति । नच करकाद्यवस्थासु कस्यचिज्जलप्रतीतिः । नापि विद्रुतावस्थायां जलत्वद्रवत्वयोरन्यतराप्रतीतिः । येन व्यतिरेकोपलम्भः स्यात् । अपर्यायत्वं कथमिति चेत्; संयोगविशेषाद्युपाधिभेदादित्युक्तमेव । एतदेव वैशेषिकाद्यभिमतं द्रवत्वम् ॥

स्नेहः ॥ अथ स्नेहो निरूप्यते । स्नेहप्रत्ययविषयः स्नेहः । स जलैकवृत्तिः । घृतादिषु संसर्गात् दृश्यते । न चासौ द्रवत्वमात्रम् ; शातकुम्भादिद्रवाणां पांसुसंग्राहकत्वाभावात् । नापि तोयत्वमात्रम् ; स्निग्धं तोयमिति पृथग्व्यवहारात्, जलप्रत्ययमन्तरेणापि मधूच्छिष्टादिषु स्निग्धमिति प्रत्ययदर्शनाच्च । तदेवं प्रत्यक्षसिद्धः सलिलैकवर्ती पांसुसंग्रहणहेतुः स्नेहाख्यो गुणोऽस्तीति **वैशेषिकानुसारिणो**ऽस्मदीयाः । अन्ये त्वाहुः—स्निग्धमिति प्रत्ययस्तावदस्त्येव । स तु रूपस्पर्शविशेषादिष्वेव ; न ह्यन्यो गुणो विविच्योपलभ्यते । मासृण्यमात्रेण सलिलेऽपि स्निग्धप्रत्ययः, स काञ्चनादिद्रव्येष्वपि समः । यद्वा न कश्चिदपि सलिलं स्निग्धमिति जानाति, मृदादिरेव हि तथोपलभ्यते । पांसुसंग्रहणमपि सलिलत्वप्रयुक्तं सलिलत्वैकार्थसमवायिशक्तिविशेषप्रयुक्तं वा । अतः काञ्चनादिद्र[व्या]वाणामसंग्राहकत्वोपपत्तिः । किं च यदि संग्राहकत्वात् सलिले स्नेहाख्यो गुणः स्वीक्रियते, विश्लेषकत्वादग्नौ रौक्ष्याख्यं गुणान्तरमपि किं न कल्प्यते ? यदि तत्र औष्ण्यादिभिरेव विश्लेषादिसिद्धिः, तर्ह्यत्रापि शैत्यादिभिरेव संग्रह इति किं न स्वीक्रियते ? उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* दुष्करवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं पिच्छिलत्वम्, सुकरवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं विश्लिष्टत्वम् इति । यदि च संग्रहात् स्नेहसिद्धिः, तर्हि पनसनिर्यासादिष्वपि स कल्प्येत, संग्रहातिरेकात् तेषामेव वा तत्क्लृप्तिरुचिता । यद्वा चुम्बकशिलाया इव शक्तिविशेषात् संग्राहकत्वमस्तु । न च सलिलं संग्राहकमित्येव नियममुपलभामहे, शुष्कमृत्पिण्डादीनां सलिलसेकेन विलयस्यापि दर्शनात् । तस्मात् सलिलस्वरूपमेव सहकारिविशेषमासाद्य संग्राहकं विभेदकं चेति यथोपलम्भमङ्गीकार्यम् । चेतनानां तु स्नेहः प्रीतिरुपादित्सा वा, रौक्ष्यमपि दुःखं जिहासा, क्रोधो वा, अतो न गुणान्तरसिद्धिरिति ॥

वासना ॥ अनुभवजा स्मृतिहेतुर्वासना । सा कार्यकल्प्या । न तावदनुभवहेतुः स्मृतिः ; तस्य चिरध्वस्तत्वात् । नापि तदुपलक्षित आत्मादिः ; प्रध्वस्तस्याप्यज्ञायमानस्योपलक्षणतयाऽपि कारणत्वासंभवात् । नापि तद्ध्वंसः ; संस्कारप्रमोषाभावप्रसङ्गात् । नापि सदृशदर्शनादि ; केवलस्यातिप्रसङ्गित्वात्, विशिष्टस्यासिद्धेः । अनुभवजनितादृष्टविशेष इति चेत् ; तर्हि सिद्धा वासना । सा पुण्यापुण्यरूपा वा ततोऽन्या वा इति विशेषः । तत्र न पूर्वा, विधिनिषेधागोचरेषु तदयोगात् । अतो द्वितीयैव परिशिष्यते । साऽप्याधेयशक्तिर्वा ततोऽन्या वा, कार्यकारणादिप्रक्रिया सर्वा समा । सा चात्मनिष्ठा ज्ञानद्रव्यनिष्ठा वेत्येकदेशिविवादः । तत्रानुभवस्मृत्यन्तरङ्गत्वात् ज्ञानद्रव्यनिष्ठत्वमेवोचितम् । यत्तु **वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्**—* भावनाकल्पकप्रमाणेनैव स्थिरात्माश्रयत्वकल्पनादस्थिरज्ञानाश्रयत्वस्य प्रमाणाभावात् इति, तन्नूनं परमताभिप्रायेणोक्तम् ; स्वेनैव ज्ञानस्य द्रव्यत्वनित्यत्वयोः समर्थनात् । यदुक्तं **समन्वयाधिकरणे** भेदाभेदिमतदूषणप्रसङ्गेन **विवरणकारैः**—* नह्युपाधिः प्रतिसन्धाता, प्रदेशभेदस्तु तुल्यः, न ह्यन्यगतसंस्कारोऽन्यत्र प्रतिसन्धिहेतुः, यदि स्यात्तर्ह्यनियमः, अनुभवसमानाधिकरणश्च संस्कारः इति ; तन्नूनं धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वमनभ्युपगच्छतां मतेनोक्तम् । अस्मन्मते त्वनुभवसंस्कारस्मृतीनां ज्ञानावस्थाविशेषरूपत्वान्न कश्चिद्दोषः । एतेन * वासनारेणुकुण्ठितः इत्याद्यपि गतार्थम् ॥

वेगो भावना स्थितस्थापक इति त्रिविधः संस्कार इति **वैशेषिकाः** । तदनुपपन्नम् ; वेगस्य कर्मविशेषव्यतिरेके प्रमाणाभावात्, शीघ्रं गच्छतीत्याद्युपलम्भस्यापि कर्मातिशयमात्रेण चरितार्थत्वात्, कर्मातिशयस्य चोभयसिद्धत्वात् । उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादे** कालनिरूपणप्रसङ्गे—* संयोगकालसामीप्यं हि वेगः इति । वेगेन गच्छतीत्यादौ प्रयत्नहेतु-

कर्मण्यपि वेगशब्दप्रयोगात् । वेगस्य शरादिधर्मत्वेन प्रतिभासस्य मान्द्यप्रतीतिनिरस्तत्वात् । संस्कारत्वं स्पन्दजनकवृत्ति संस्कारजातित्वादित्यादेरतिप्रसङ्गासिद्ध्यादिदुष्टत्वात् । **श्रीविष्णुचितार्यैः** क्रिया वेगा[वेका]र्थत्वेन पठि[तौ]ता । तथा हि ईश्वरानुमाननिराकरणे—* सर्वा क्रिया कृतिपूर्विका क्रियात्वाद्गमनवदिति चेन्न ; शरवेगजलस्यन्दनादौ व्यभिचारात्, तेषां स्वभावत्वकल्पने हेतुमत्त्वकल्पनाविरोधात् इत्युक्तम् । स्थितस्थापकोऽपि संस्थानविशेष एव । संस्थानविशेषतारतम्यानुरोधेन हि प्रतिगमनतारतम्यं दृश्यते । सर्वदा क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गः कर्षणमोक्षणादिसहकारिसाहित्येन परिहारश्च समौ । अतिरिक्तस्यापि स्थितस्थापकस्य तादृशतारतम्यं संस्थानतारतम्याधीनमिति वक्तव्यम्, तद्वरमदृष्टगुणान्तरकल्पनात् । तेनैव संस्थानविशेषेण स्वस्थानगमनसिद्धिः । परिशुद्धिरतिरिक्तवदत्रापि चिन्त्या । ये पुनर्ज्ञानसंस्कारः कर्मसंस्कार इति द्वैविध्यमाहुः, तेषां कोऽयं कर्मसंस्कार इष्टः ? न तावद्वेगस्थितस्थापकरूपः ; तस्य निराकृतत्वात् । नापि पुण्यापुण्यरूपक्रियाप्रवृत्तिहेतुः ; तस्या अपि पूर्वपूर्वादृष्टस्वस्वातन्त्र्यादिभिरेव निर्वाहात् । नापि मृदङ्गवादनादौ पूर्वपूर्ववादनादिभिराहित उत्तरोत्तरक्रियासु हस्तलाघवादिहेतुः ; तत्र हस्तलाघवादेः पूर्वपूर्ववादनाकृतकाठिन्यविशेषाभावादिप्रयुक्तत्वात् । हस्तप्रेरणादिशैघ्र्यस्य पूर्वपूर्ववादनाधिकृतसंस्कारजनितप्रेरणस्मृतिशैघ्र्यप्रयुक्तत्वात् । यानि पुनः * अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम्, * एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनाबद्धोऽपि इत्यादि **भाष्यकार**वचनानि, तेषामप्यनुभववासनातिरिक्तसंस्कारकल्पननिर्बन्धाभावात् । *अघस्य इत्यादिवाक्यानन्तरं चैवमुक्तम्—* अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति । अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम्, शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव इति । एवं पापकर्मणः परमपुरुषाप्रीतिद्वारा सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिजनकत्वमिति सिद्धत्वान्न तत्र वासनान्तरमस्तीति गम्यते । * अनारब्धकार्ये एव तु इत्यधिकरणे च व्यक्तमभाषयत् ; यथा—* न च पुण्यापुण्यजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति इति, अन्यत्राप्येततुल्यन्यायमिति बोद्धव्यम् । एवं **श्रीमद्गीताभाष्ये**ऽप्युक्तम्—

* त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यस्य व्याख्याने * स्वभावः—स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः, यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते, श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा । वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मा गुणसंसर्गजाः, तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविशेषगता धर्माः, कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः—सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः इत्युक्तम् । यच्चात्म**सिद्धौ**—* निर्धूतनिखिलकरणकलेबरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य न खलु स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किञ्चित् संभाव्यते इति भगव**द्यामुनमुनि**भिर्ज्ञानकर्मवासनयोर्भेदेनोपादानम्, तदपि **भाष्यकार**वचनवन्निर्वाह्यम् । यत्तु कैश्चित् कार्पासबीजे लाक्षारागरूषिते सति तद्रक्ततापगमेऽपि तत्कुसुमफलादौ रक्ततादर्शनात् वासनानुवृत्तिरङ्गीकार्येति—तत्र विचारणीयम् । किं तत्कार्येष्वङ्कुरादिषु वासनोदयः ? क्रमेण पुष्पाद्यात्मना परिणममानेषु बीजावयवेषु वा ? नाद्यः—वैयधिकरण्येनाश्रयाभावाच्च वासनोदयानुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । बीजावयवेषु तु लाक्षावयवानुवृत्तिस्यूतिबलेनैव रक्ततोपपत्तौ वासना निष्प्रयोजना । यत्तु गारुडमन्त्राद्यभिमृष्टेषु जलादिषु विषनिर्हरणादिदर्शनात् कश्चित्संस्कारोऽङ्गीकार्य इति, तदनुपपन्नम्; मन्त्रबलाहितशक्तिविशेषेणैव तत्तत्कार्योपपत्तेः । नहि सजातीयकार्यनिष्पादकतया नियतस्य संस्कारस्य एतादृशकार्यहेतुत्वं युज्यते । यत्तु **मीमांसकैः**—* व्रीहीन्

प्रोक्षति इत्यादिविहितकर्मसु व्रीह्यादिद्रव्यनिष्ठः कश्चित् संस्कारोऽङ्गीक्रियते * संस्कारः कर्तुरेवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु इति, तस्य कर्तृसंस्कारत्वमभ्युपगम्यते **नैयायिकैः** । तत्र किमयं भावनाख्यः संस्कारः, उत अदृष्टरूप इति विवेचनीयम् । नाद्यः—तस्यानुभूतिजन्यत्वेन क्रियाजन्यत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः—द्रव्येषु किञ्चित्कारमनाधाय केवलात्मसमवेतादृष्टजनकत्वे प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च नैवारादिचरुयुक्तायां विकृतौ व्रीहीणामेव प्रोक्षणं स्यात्, न तु नीवाराणाम्; तत्प्रोक्षणस्य प्रकृतावविहितत्वेन आत्मसमवेतादृष्टासिद्धेः । ततो व्रीह्यादिष्वेव संस्कारोऽभ्युपगन्तव्य इति । अत्रोच्यते—यद्यप्येवम्; अथाप्ययं संस्कारस्तत्तद्देवताभिमतिविषयत्वं वा सत्त्वादिगुणोद्बोधेन यागयोग्यत्वं वा; अनेन न ततोऽतिरिक्तगुणविशेषसिद्धिः ॥

संख्या ॥ अथ संख्या । एकद्वित्र्यादिप्रतिपत्तिव्यवहारविषयः संख्या । तां द्रव्यमात्रनिष्ठां केचिदाहुः । केचित्तु द्रव्यगुणादिसमस्तपदार्थवर्तिनीम् । द्रव्यमात्रनिष्ठावादिनश्च नित्यद्रव्येष्वेकत्वं नित्यम्, अनित्यद्रव्येष्ववयवगतैकत्वैर्जन्यम्, द्वित्वत्रित्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिसहकृतैः प्रत्येकवर्तिभिरेकत्वैर्जन्या इत्याहुः । तत्र तावद्द्वित्वादिव्यवहाराणां द्वित्वादिसामग्र्यैव निष्पत्तिः; तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतयैव तेषां स्फुरणात् । द्वित्वादीनां बाह्यनिष्ठानामपि व्यवहर्तृनियमस्तत एव वाच्यः । अन्यथा साधारणोपलम्भप्रसङ्गाद्रूपादिवत् । ततस्तेनैव व्यवहारस्तन्नियमश्चेत्यस्मिन् पक्षे तूपपन्नतरम् । तादृशबुद्धिनिवृत्तौ च द्वित्वादिनिवृत्तिरभ्युपगता । एवं च कारणनिवृत्तिमात्रात् कार्यनिवृत्तिकल्पनं गरीयः । तादृशबुद्धिनिवृत्तिमात्राद्व्यवहाराभाव इति तूपपन्नतरम् । ननु बुद्धिविशेष एव तात्त्विकमारोपितं वा द्वित्वादिकमनाश्रित्य कथंचिदपि न घटते इति चेत्; भवतो वा कथं घटते? शक्तिविशेषादिति चेन्न; द्वित्वापलापापातात् । द्वित्वादिप्रागभावः शक्तिरिति चेन्न; द्वित्वत्रित्वादिसर्वप्रागभावसन्निधौ कस्य शक्तित्वमिति नियमासिद्धेः । ईश्वरबुद्धिपरिग्रहविशेषाददृष्टाद्वा नियम इति चेत्; तुल्यम् । निर्विषयव्यवहारप्रसङ्गो वैषम्यमिति चेन्न; विषयाभिधानात् । किं च द्वित्वादिषु प्रमाणसिद्धेषु तत्प्रागभावानां सहकारित्वकल्पनम्, तेषु च प्रमितेषु तन्नियमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रतिनियतिरिति दुरुत्तरम् । अतः सिद्धं द्वित्वादिसंख्या बुद्धिविशेषविषयत्वमिति ॥

एकत्वं चिन्त्यते । तत्र तावत् कार्यमेकत्वं नास्त्येव । अवयविन एवानभ्युपगमात् कुतस्तदैक्यम्? समुदायैकत्वं राश्येकत्ववत् । तत्रापि हि भागप्रधानव्यवहारेऽनेकत्वं व्यवहरन्ति । संहतिदशायामेकत्वावस्था जायते विभक्तदशायामनेकत्वावस्था चेति चेन्न; भेदाभेदविरोधप्रसङ्गात्, प्रत्ययस्य च संहतिविभागाभ्यामेवान्यथासिद्धत्वात्, स्वरूपस्य च वस्तुतो भेदाभेदविरुद्धत्वप्रसङ्गात्, पटावस्थायामेकतन्तूपलम्भप्रसङ्गाच्च । प्रलयावस्थायां प्रपञ्चैक्यं कथमिति चेत्; न कथंचित् । श्रुतिविरोधस्तर्हीति चेन्न; भेदप्रहाणपरत्वात् । तदेवैक्यमिति चेन्न; प्रकृतित्वावस्थारूपत्वात् । यथा तृणोपलादिपरिणामकलायां पृथिवीतः पृथग्व्यवहारो जायते । तेषामेव परिणामान्तरमापन्नानां पुनः पृथिवीत्वव्यवहारः । न च तावता तृणोपलाद्यंशानां परस्परं तावदैक्यम्, अथ महापृथिव्या वा । किं तर्हि विजातीयावस्थाप्रहाणेन सजातीयावस्थापत्तिमात्रम् । एवं प्रकृत्यादावपीति । चिन्त्यं निरवयवगतमैक्यमप्येवम् । तथाऽप्येकक्रियान्वयेन समप्रधानतया समुच्चीयमानवस्त्वन्तरप्रतिपत्तिविधुरवस्तुमात्रप्रतिपत्तिविषयत्वमेकत्वम् । एतेन अयमेकः, अयमप्येक इति व्यवहारोऽपि निर्व्यूढः; समुच्चये सत्यपि एकक्रियान्वयित्वसमप्राधान्ययोरभावात् । न चात्रोपलम्भादिविरोधः, येन गौरवमपि सह्येत । तदेवं गुणादावपि तत्त्वान्तरमन्तरेणापि संख्या प्रतीयमाना समानाकारेण निर्व्यूढा । उपलम्भसाम्येऽपि

वैरूप्यकल्पनमत्रभवतामधिकम् । असंख्यातव्यवहारोऽपि एवंविधसंख्याप्रतिक्षेपकः, अन्यथा भवतोऽपि विरोधात् । ईश्वरादिबुद्ध्या सर्वसमुच्चयसद्भावेऽपि शतसहस्रायुतादिवदवच्छेदाभावादेवासंख्यातत्वमानन्त्यम् । अनन्तेष्वपि न्यूनाधिकभावो विद्यत एव, यथाऽतीतकल्पदिवसादिसमुदायादीनाम्, यथा च द्रव्यत्वपार्थिवत्वघटत्वादिव्यक्तीनाम् । यत्तु * एकत्वमेकसंख्यावच्छेदः इति **भाष्यम्**, तदपि न संख्यायास्तत्त्वान्तरत्वाभिसन्धिपूर्वकम् । निर्विशेषवस्तुवादिनं प्रति विशेषप्रसङ्गमात्रपरत्वात्, अस्मदुक्तसंख्याया अपि विशेषत्वाविशेषात् । यत्तु भगवद्**यामुनमुनिभिरात्मसिद्धौ** द्वित्वादेरपि यावदाश्रयभावित्वमुक्तम्, तदपि वैशेषिकप्रक्रियाबीभत्सामात्रादिति मन्यामहे । उक्तं हि भगवन्**नाथमुनिभिः प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे** * संयोगान्तर्भूता संख्या इति, समस्ततदात्मा संख्या इति च । अस्यार्थ उच्यते—बुद्धिविशेषसंबन्धो हि संख्यात्वेनोपपादितः, स च संयोग एव । यद्वा सङ्घातैकत्वाद्यभिप्रायं तदिदं मन्तव्यम् । **वरदविष्णुमिश्रादिभिस्तु आत्मसिद्धि**वचनानुसारेणातिरिक्तसंख्याऽभ्युपगता । यथोक्तम्—*प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसाद्दश्यानि प्रत्यक्षाणि इति । गुणेषु च संख्यादिसद्भाव उक्तः—* गुणाश्रितसंख्यादीनां संयुक्ताश्रितत्वेन ग्रहणम् इति । एतदपि परमताभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । यत्तु **भट्टपराशरपादैः** प्राकट्यनिराकरणादिप्रसङ्गेषु *संख्या तु द्वितीयक्षण एव ज्ञायते सा संख्या समवायिनोऽस्तीत्यविरोधः इत्यादिषु प्रदेशेषु संख्याभ्युपगमनं व्यवहृतम्, तत् किंस्वित् स्वाभ्युपगमेन, अथवा पराभ्युपगमेनेति न संविद्मः, प्रमेयनिरूपणविच्छेदात् ॥

परिमाणम् ॥ परिणामप्रत्ययविषयः परिमाणम् । तच्चतुर्धा—अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदात् । चत्वार्यपि परिमाणानि प्रतियोगिनिरूपितवेषाण्येव—इदमितोऽणु इदमितो महदिदमितो ह्रस्वं दीर्घमित्येव प्रतीतेः । अत्र च विभुद्रव्येषु परिमाणं नास्तीत्येके ; अपरिमितप्रत्ययात् । उक्तं हि **श्रीवेदार्थसंग्रहव्याख्यानेऽनन्तपदव्याख्यानदशायां श्रीराममिश्रैः**—* वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणम्, देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यः इत्युक्त्वा * अपरिच्छेदस्तु न गुणः इत्यादि । उक्तं च भगवद्**यामुनमुनिभिः आगमप्रामाण्ये** पूर्वपक्षे—* यदपि वियति परिमाणमिह निदर्शितम्, तदपि विमर्शनीयमिव ; परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः—इयत्ता परितो भाववेष्टनमिति यावत् । न च नभसि तदस्तीति कथमिव तदिह निदर्शनतया निर्दिश्यते इति । अन्ये तु इत इदमधिकमित्येवंरूपस्य परिमाणस्य तत्राप्युपपत्तेरस्त्येव तत्रापि परिमाणम् । अपरिमितव्यवहारस्तु सङ्कुचितपरिमाणप्रतिक्षेपपर इत्याहुः । इदं च परिमाणाख्यं गुणान्तरं **विवरणकारा**दिभिः स्वीकृतम् । जन्माद्यधिकरणे **विवरणे**ऽपि ह्युक्तम्—* वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणम्, देशपरिच्छेदस्तु तद्धेतुकः इत्यादि । अथान्यत् मतम्—परिमाणमेव तत्त्वान्तरं नास्ति । तथा हि—देशव्याप्तिविशेष एव तत्तत्प्रतिसंबन्धिनिरूपितवेषेण तत्तत्परिमाणम् । तत्त्वान्तरवादिनाऽपि चैतत् परिमाणाविनाभूतमभ्युपगतम् । ततस्तदधिकस्वीकारे गौरवं भवेत् । ननु न तावत् देशसंयोगमात्रं परिमाणम्, अतिप्रसङ्गात् । ततोऽवच्छिन्नदेशविशेष इति वाच्यम् । न चावच्छेदो येनकेनापि, किंतु परिमाणविशेषविशिष्टेनेति वाच्यम् । अतस्तदुपजीविना देशावच्छेदेन तदपह्नवो न युज्यते । देशपरिमाणं च देशान्तराधीनमित्यनवस्था च स्यात् । तस्मात् स्थिरं तत्त्वान्तरं परिमाणमिति, तन्न ; एवं ह्यवच्छेदनिरूपणम्—यत्संयुक्तं देशं देशान्तरं च यद्युगपदाक्रमितुं शक्तं तत्ततोऽधिकपरिमाणम्, यत्संयुक्तं देशमखिलमेकदैव यदाक्रमितुं न शक्तं तत्ततो न्यूनपरिमाणमिति । तथा एकदिगार्जवावच्छेदेनाधिक्यं दैर्घ्यम्, तेनैव न्यूनभावो ह्रस्वत्वम्, बहुदिगवच्छेदेनाधिक्यं महत्त्वम्, तेनैव न्यूनभावोऽणुत्वम् । न चैतदधिकमणुत्वमस्तीत्यणुनिराकरणादपि सिद्धम् । चतुर्विध-

मप्येतदेकस्मिन्नपि घटते । यथा स्तम्भविशेष एव स्तम्भान्तरापेक्षया स्थूलाणुत्वदीर्घह्रस्वत्वव्यवहार इति । एवं च सति नात्रावच्छेदके किञ्चित् परिमाणं निर्दिष्टम्—येनोपजीव्यविरोधानवस्थादिदोषः स्यात् । एतेन देशस्यापि न्यूनाधिकत्वे व्याख्याते । न्यूनाधिकदेशसंयोगभेद एव स्वरूपातिरिक्तं परिमाणविशेषमन्तरेण न घटते इति चेन्न ; राश्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्र भागसंख्याधिक्यनिबन्धनः स इति चेन्न ; तर्हि सर्वत्र तत एवास्तु । प्रशिथिलसंयोगवति समभागवत्त्वेऽपि परिमाणभेदो दृष्ट इति चेत् ; सत्यम् । तथाऽपि प्रशिथिलसंयोगादेव परिमाणविशेषोत्पादकतयाऽभिमतात् तावद्देशव्याप्तिरेवास्तु । समूढप्रसारितचूर्णपुञ्जेऽपि हि तथा दृश्यते । एवं महत्त्वबहुत्वाभ्यामपि देशव्याप्तिविशेष एवारभ्यते ; न ततोऽन्यदान्तरालिकमनुपलभ्यमानमिति । उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिः—* परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः इति । भगवन्नाथमुनिभिरपि प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे—* संख्यान्तर्भूतं परिमाणम् इत्याद्युक्त्वाऽनन्तरं चोक्तम्—* दूरत्वं दैर्घ्यम्, सामीप्यं ह्रस्वत्वम्, तिर्यग्दूरत्वं स्थौल्यम्, तिर्यक्सामीप्यं कार्श्यम्, स्वांशस्याग्रे स्वांशस्थितिरार्जवम्, स्वांशस्य स्वांशस्थितिर्वक्रता, एकदिक्स्थान्त्यावयवानां विरुद्धदिक्स्थान्त्यावयवदूरत्वसामीप्यसाम्यं वृत्तत्वम्, केवलविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशानां दूरत्वसामीप्यसाम्यं चतुरश्रत्वम् इति । किंचिदन्तरमतिक्रम्य चोक्तम्—* अनेकव्याप्तिर्महत्ता, तदभावो मन्दत्वम् इति । देशकालसंख्योन्मानादिसर्वसाधारणपरिमाणमात्रस्य च स्वरूपमुक्तम्—* समस्तभावतदात्मा परिमाणम् इति । अत्रेदं तत्त्वम्—आयामविस्तारघनभेदेन त्रिविधं परिमाणम् । यथासंभवं प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरोर्ध्वाधःपर्यवसितं चैतत् । तत्र त्रिष्वपि दिग्द्वन्द्वेषु यत्राधिक्यं स आयामः यत्र मध्यमत्वं स विस्तारो यत्र न्यूनत्वं तद्घनमिति । त्रयाणामप्येषां सङ्करतारतम्यभेदात् बहुविधो व्यवहारः । विभुद्रव्येषु कार्त्स्न्यापेक्षायां परिमाणं नास्ति । तत्तदवच्छेदापेक्षायां यथासंभवं व्यवहार इति ॥

पृथक्त्वम् ॥ पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारकारणं पृथग्गुण इति **काणादा**दयः । तदिदं भेदमात्रात् नातिरिच्यते ; प्रत्ययस्य तावन्मात्रेण विश्रान्तेः, कल्पकानां चान्यथासिद्धेः, भिन्नशब्देन च सहप्रयोगादर्शनात् । भेदावध्यवधिकतया द्रव्येष्विवाद्रव्येषु च पृथक्त्वधीव्यवहारदर्शनात् । सा भ्रान्तिरिति चेन्न; बाधकाभावात् । भेदशब्दार्थ एव पृथक्त्वाख्यगुणोऽस्त्विति चेन्न ; तस्य स्वरूपसंस्थाननीलपीतादिभिर्निर्वाहात् । अपर्यायबुद्ध्युपाधिना तेषु सर्वेषु भेदशब्दव्युत्पत्तेः, स्वरूपादिशब्दवत् । तस्यैव चान्योन्याभावत्वात् । इदमिदं न भवतीत्यत्र अवधिनिरूप्यत्वमन्योन्याभावस्य न दृष्टमिति चेन्न ; शब्दविशेषात् तथोपपत्तेः । पृथक्त्वाख्यगुणवाचकान्यशब्दपर्यायसंबन्धे पञ्चमी **पाणिनेः** विवक्षितेति चेत् ; कथम् ? अन्योन्याभावपर्यायविवक्षायां घटात् पटो न भवतीत्यपि प्रयोगप्रसङ्गादिति चेन्न ; धर्मिपर्यन्तेष्विति विशेषात् । पृथक्त्वमिति निर्देशे कथमिति चेन्न ; तस्यापि धर्मिणमुल्लिख्यैव धर्मबोधकत्वात् । अमानो नादयस्त्वसत्त्वे वर्तमाना नावध्याकाङ्क्षिणः । यद्वा तेषां समानाधिकरण एवावधिरिति सिद्धं भेदमात्रमेव पृथक्त्वमिति । उक्तं च भेदसमर्थनानन्तरं **भट्टपराशरपादैः**—* तदेवं क्लृप्तैरेव द्रव्यजातिगुणकर्मभिर्धर्मैरशेषाणामपुनरुक्तवित्तिव्याहारव्यवहाराणामुपपत्तेर्भेदो नाम न धर्मान्तरमपूर्वं कल्प्यम् । अत एव **वैशेषिक**परिक्लृप्ताः पृथक्त्वविशेषादयोऽपि प्रोत्सारिताः इत्यादि । भेदस्य एकानेकगतत्वविकल्पपरिहारे चोक्तम्—

* नीलमिमंधीतिमानावप्यनेकावेव धर्मिणम् । नीलं शुभ्रं च भिन्दानौ स्फुटं ह्युपलभामहे ॥
ये विशेषपृथक्त्वादिसापेक्षं कल्पयन्ति ते । बिभ्यत्वात्माश्रयादिभ्यो न वयं दृष्टवादिनः ॥ इति ।

तदेवं स्वरूपधर्मौ यथासंभवं पृथक्छब्देन भिन्नादिशब्देन च व्यपदिश्येते । उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* अतिरेकव्यतिरेकभेदेन द्विविधो भेदः इति । अत्रातिरेको धर्म्यन्तरेष्वसन् धर्मः । व्यतिरेको धर्मधर्म्यादेः स्वरूपम् । यत्तु तस्मिन्नेवाधिकरणे—* ऐक्यं साकल्येन संयोगः, तदभावो भेदः इत्युक्तम्, तत् विभागाभिप्रायम् ॥

विभागः ॥ संयोगविरोधी गुणो विभाग इति परे । तदयुक्तम्; नोदनपाटनादीनामेव संयोगविध्वंसकत्वात्, विभागजनकतयाऽभ्युपगतानामेव तद्ध्वंसकत्वोपपत्तेः । न च संयोगजनकजातीयत्वादिनाऽनुकूलस्य कर्मादेस्तद्ध्वंसकत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्; रूपादिजनकतयाऽभ्युपगताग्निसंयोगादिजातीयानां रूपादिनाशकत्वाभ्युपगमात् । स्वजन्यव्यक्तेरपि स्वनाश्यत्वमिष्टम्, किंपुनरन्यस्याः । उत्पाट्यमानघटादिषु शब्दोत्पादकतया कश्चिद्गुणः कल्प्यते इति चेन्न; तत्रापि विभागजनकस्य पाटनादेरेव तज्जनकत्वोपपत्तेः, तस्य च संयोगविशेषरूपत्वात् । विभक्तप्रत्ययस्य च संयोगाभावविषयतयोपपत्तेः । तर्हि मेरुविन्ध्ययोरपि विभक्तप्रत्ययः किं न स्यादिति चेन्न; तस्य विध्वंसात्मकत्वात् । संयोगाभावमात्रनिबन्धनश्च विभक्तप्रत्ययस्तत्रापि केषांचित् जायते, उपचाराच्च तन्निर्वाहो भवतामपि । एवं क्वचित् स्वरूपभेदनिबन्धनो विभक्तप्रत्ययो निर्वाह्यः । क्षणिकस्य विभागस्य स्थिरध्वंसात्मकत्वं कथमिति चेन्न; तस्य परिभाषामन्तरेण क्षणिकत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतियोगिस्मरणादौ तद्विभागवानयमिति प्रत्ययस्य यावत्पुनस्संयोगमुत्पत्तेः । प्रध्वंसात्मकत्वे पुनस्संयोगे सत्यपि विभक्तबुद्धिः स्यादिति चेन्न; भवतामपि पूर्वसंयोगप्रध्वंसस्य विद्यमानत्वेनासंयुक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् । यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसे सति तदातदा तत्तत्प्रतियोगिकतया तथा प्रतीतिरिति चेत्; तुल्यम् । द्रव्यद्वयनिष्ठतया प्रतीयमानस्य संयोगवत् गुणत्वमुचितमिति चेत्; अहो ! महावैशेषिकोऽसि । यदभावस्य प्रतियोग्याधारिणः स्वतोऽमिलितत्वमभ्युपगच्छतामेवमभिमन्यसे । उभयनिरूप्यप्रतियोगिकतया हि संयोगप्रध्वंसस्योभयनिष्ठत्वप्रत्ययोऽभ्युपगत एव भवद्भिः । असंयुक्ताविति संयोगप्रागभावात् । ननु ध्वंसोऽपि भावान्तरमेव भवतामिति शब्दान्तरेण विभागः स्वीकृत इति चेन्न; उत्तरसंयोगादिमात्रात्मकत्वात् । सजातीयस्यैव कथं विरोधित्वमिति चेत्; अभावनिरूपणं यावदेतच्चोद्यं मा स्म विसरः । प्रत्ययस्तु वियुक्तो विघटितो विश्लिष्टो विनष्टसंयोगो विभक्तो विप्रकृष्टो देशान्तरगत इति तुल्यरूप एव जायते । एतदखिलमभिसन्धायोक्तं **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* वियोगो न वक्तव्यः इति । तत्रैव पश्चादप्युक्तम्—* अत्यन्तसामीप्यं संयोगः, दूरत्वं वियोगः इति । अनेन संयोगोऽप्यपलपितः स्यादिति चेत्; सामीप्यस्य समीपदेशसंयोगात्मनैव निरूप्यत्वात् । तथा चादेशादेशिनोरविशेषेण द्वयोरपि संयोगसिद्धिः । दूरत्वमपि देशविशेषसंयोग एवेति न ततोऽतिरिक्तो विभाग इति ॥

परत्वापरत्वे ॥ दिक्कालापेक्षया परापरधीहेतुगुणौ परत्वापरत्वे इति परे । तेऽपि दिक्कालसंबन्धविशेषात् नातिरिक्ते, लाघवात् । अप्रत्यक्षपदार्थसंयोगः कथं प्रत्यक्षः इति चेन्न; दिक्कालयोरपि प्रत्यक्षत्वस्य समर्थितत्वात् । यादृशोपाध्यवच्छिन्नदिक्कालसंबन्धः परत्वापरत्वोत्पादको भवताम्, तथाविध एव सोऽस्माकं व्यवहारविषय इति नातिप्रसङ्गगन्धोऽपि । यदि च व्यवहारनिर्वाहके सिद्धेऽपि परापरप्रत्ययमात्राद्गुणान्तरक्लृप्तिः, परापरजातिपरापरपरिमाणपरापरज्ञानशक्त्यादिष्वपि तादृशगुणकल्पनप्रसङ्गः—अविशेषात् । न्यूनाधिकव्यक्तिवृत्तिन्यूनाधिकदेशावच्छेदादिभिस्तत्र निर्वाह इति चेत्; अत्रापि न्यूनाधिकदिक्कालसंबन्धात्तन्निर्वाह इत्युक्तमेव । भवद्भिरपि प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयः

पूर्वोत्तरत्वादयो दिक्कालसंयोगमात्ररूपा निर्वाह्याः, तदत्र को नाम विशेषो दृष्टः? येन गुणान्तरकल्पने कुतूहलमत्र-भवताम्। परत्वापरत्वे विना संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पीयस्त्वयोरेव दुर्निरूपत्वमिति चेत्, तर्ह्यन्योन्याश्रयः—व्यावृत्ततया निरूपितयोरेव तयोः परत्वापरत्वनिमित्तत्वम्, तदुत्पन्नाभ्यामेव परत्वापरत्वाभ्यां तन्निरूपणमिति। अनिरूपितयोरेव तयोरुत्पादकत्वमिति चेत्; तारानिशाकरादिष्वपि तथा प्रत्ययः स्यात्। दूरत्वेनान्तरालाग्रहणात् नैवमिति चेत्: त्यज तर्हि सत्तया कारकत्वम्। तथा च सिद्धं नस्समीहितमिति। यत्तु **प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तैरुक्तम्**—* दूरे कथ-मिति चेत्; तत्र कुशलमेव; द्युमणिगगनादीतरव्यावृत्तमेव हि रूपं परिमाणपृथक्त्वदेशकालकृतपरत्वापरत्वादि चेन्द्रिय-योग्यं सर्वं सहैव ज्ञायते इति, तदपि न तत्त्वान्तरपरम्; विशिष्टप्रतिसंबन्धिमात्रपरमेव, वैशिष्ट्यस्य चास्मदुक्तप्रक्रि-ययाऽप्युपपत्तेः। उपादानमात्रस्य तत्त्वान्तरत्वप्रतिपादकत्वाभावात्। तथाहि; तत्रैवमुक्तम्—* अन्धकारे स्थाणुपिशाचस्त्री-पुंसादिसंशयास्तदवान्तरा एव। नक्तं हि द्युमणिदीपमहीगगनस्वात्मादिव्यावृत्तिरपि न ज्ञायत इति न शक्यं वक्तुम्। न हि देहात्मभ्रममन्तरेण क्वचित् द्रष्टृदृश्यसङ्करोऽप्यस्ति इति। किमत्र पृथगुपादानमात्रेण स्थाणुपिशाचादयः पदार्थान्तरं भवन्ति। अस्तु वा परमतेन एकदेशिभेदेन वा व्यवहारः, तथाऽपि विशिष्टोपलम्भनप्रतिपादनपरत्वान्न दोषः॥

कर्म॥ अथ कर्म। चलनप्रत्ययविषयः कर्म। तत् प्रत्यक्षमेव; करतलादिषु तथोपलम्भात्। न त्वनु-मेयम्; तदसिद्धिप्रसङ्गात् कार्यस्योभयाभ्युपेतकर्मसामग्रीमात्रेणैवोपपत्तेः; अतिप्रसङ्गाच्च; कार्येण हि गिरिजलधर-संयोगेन गिरावपि कर्म कल्प्येत। अन्यतरकर्मजनितोऽयं संयोग इति चेत्; तत् केन सिद्धम्? तत्रापि जल-धरकर्मजनितोऽयमिति नियमश्च कुतः सिद्धः? जलधरशिखरिणोश्चलाचलरूपेण प्रतीतेरिति चेत्; तर्हि सिद्धं नः समीहितम्। विभागपूर्वकेण संयोगेन कर्मानुमानमिति चेत्; तर्हि जलधरान्तरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण संयुज्य-माने कर्मानुमानं स्यात्। यदि च कार्येण जातेन प्रतीतेन व्याप्यतयाऽनुसंहितेन च कर्मानुमानम्; चलतीति वर्तमान-बोधो न स्यात्, चिरनिर्वृत्तत्वात् तस्य। अस्माकं तु सत्ताक्षण एवेन्द्रियेण संबध्यते, तावतैव च पदार्थान्तरेष्विवात्रापि वर्तमानप्रत्ययोपपत्तिः। तदेवं प्रत्यक्षयोग्येषु प्रायशः प्रत्यक्षः चलतिधीविषयः। स च संप्रतिपन्नविभागपूर्वकसंयोग-मात्ररूपो वा तत्कारणभूतोऽन्यो वेति सयूथ्यविवादः। तत्रैवमेकः पक्षः—कर्महेतुतयैवाभ्युपगतैः प्रयत्नादृष्टादिभिः कर्मजन्यतयाऽभ्युपगतविभागपूर्वकसंयोग एव जन्यताम्। न च मध्ये किमपि विशदमुपलब्धम्, येन गौरवपरिहारः स्यात्। चन्द्रतारकादीनां विभागपूर्वकसंयोगदृष्टावपि संयोगसन्ताननैरन्तर्याप्रतीतेः चलतीतिप्रत्ययाभावः। यथा भ्रमणे सत्यपि प्रत्येकं कर्मक्षणेषु न भ्रमतीति प्रत्ययः; किंतु निरन्तरतयाऽनुसन्धीयमानेष्विति भवद्भिरपि स्वीकार्यम्, तथा-ऽत्रापि सन्तोष्टव्यम्। न च कर्मणा संयुज्यत इति पृथग्व्यपदेशात् भेदसिद्धिः; कर्मशब्दनिर्दिष्टस्य पूर्वसंयोगविश्लेष-स्यैवोत्तरसंयोगारम्भकत्वाद्भेदव्यपदेशोपपत्तेः। न चोत्तरसंयोगे स्थिरे वर्तमाने यावत्तद्विनाशकालं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गः; विभागपूर्वकसंयोगारम्भक्षणमात्रस्य क्षणिकनिरन्तरतत्सन्तानस्य वा कर्मत्वात्। उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रथमाधिकरणे**—* यदि गमनपचनादीनां क्षणिकत्वं ज्ञायेत, नहि ते क्षणिकाः—संयोगवियोगविशेषत्वात्तेषाम् इत्यादि। **द्वितीयाधि-करणे** चोक्तम्—गमनं नाम देशाद्देशान्तरप्राप्तिः इति। **प्रमातृपादै** प्रसङ्गेनोक्तम्—* वयं तु क्रियायाः प्रत्यक्षत्वं ब्रूमः इत्युपक्रम्य * तस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति न मन्यामहे, अपि तु तदेव तदिति मन्यामहे; कल्पनालाघवात् इत्यादि।

यत्तु **भट्टपराशरपादैरुक्तम्**—

*इन्द्रियैरर्यमानत्वात् ज्ञायमानोऽर्थ उच्यते। द्रव्यं जातिर्गुणः कर्मेत्यसावर्थश्चतुर्विधः॥ इति। तथा *जातिगुणकर्मसु सामान्यसमाश्रयणे संयुक्तसमवेतसमवायसंभवात् इत्यादि; तत्तु एतैरेव अन्तर्भावितसामान्यपृथग्गणनवत्। अत एव हि तैरेवोक्तम्—*द्रव्यस्य धर्मिणोऽन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः। जात्यनुप्राणितस्य विशेषकः सिद्धो धर्मविशेषो गुणः। तथाविधः साध्यः क्रिया'। तद्धर्मकं द्रव्यमिति स्वविष्ठानि लक्षणानि। सौक्ष्म्येण तु विवेक्ष्यन्ते प्रमेयेषु इति। अथान्यः पक्षः—न विभागपूर्वकसंयोग एव कर्म; एकेन जलधरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण तेन वा पुनस्संयुज्यमाने शिलोच्चये चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्। देशविभागसंयोगौ कर्मेति चेन्न; महाप्रवाहपतितनिष्कम्पमकरे चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात्। न प्रवाहो देशः, किंत्वाकाशभूम्यादय इति चेत्; देशप्रतीतिव्यवहारयोः तत्रापि समत्वात्। स्थिरदेशसंयोगविभागौ कर्मेति चेत्; तर्हि स्थिरास्थिरविभागस्य संयोगाद्यतिरिक्तेन निर्वाह्यत्वात् सिद्धमतिरिक्तं कर्मेति। उक्तं च **मानयाथात्म्यनिर्णये** प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं **वरदविष्णुमिश्रैः**—*तच्च द्रव्यगुणकर्मविषयम्, सकलपदार्थजातस्य त्रिष्वेवान्तर्भावात्। तत्र द्रव्यलक्षणं संयोगीति, अकर्मासंयोगी गुण इति गुणलक्षणम् इत्यादि। प्रत्यक्षत्वं च कर्मणोऽन्यत्रापि तैरुक्तम्—*कर्मणस्तु चाक्षुपद्रव्यवर्तिनश्चाक्षुषत्वम् इत्यादिना। तच्च संयोगाद्यतिरिक्तमनतिरिक्तं वाऽस्तु, तृतीयकोट्यनुप्रवेशो न युक्त इति वयं मन्यामहे, इष्टव्यतिरेकेण लक्षणकरणस्य सर्वत्र शक्यत्वात्। यत्र सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाभावः स गुण इति चेन्न; यत्र तदुभयाभावः स्वोत्पादकसजातीयोत्पादकत्वतद्विजीयत्वद्वयस्य चाभावः स गुण इति लक्षणकरणेन संस्कारस्यापि पृथक्करणप्रसङ्गात्। एवमन्यदपि चिन्त्यम्। अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः॥

सामान्यम्॥ अथ सामान्यं चिन्त्यते। नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यमिति **वैशेषिका**दयः। तथा हि—अनेकेष्वेकप्रतीतिव्यवहारो न निमित्तमन्तरेणोपपद्यते। तच्च न ज्ञानाकारः, आत्मख्यातिभङ्गात्; अर्थे च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, भेदाग्रहस्य चायोगात्। नाप्यलीकम्; असत्ख्यातिभङ्गात्। तथाप्रतीतौ च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अतथाप्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गात्। सदसदादिविकल्पितस्य भेदस्यानुपपत्त्या तदग्रहस्यात्रायोगात्। नाप्यपोहात्मकम्, विधिरूपेणैव प्रतीतेः, पूर्ववत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। एतदन्यतयाऽन्यस्मिन् तदन्यतया चास्मिन् निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयणात्। निष्प्रतियोगिकापोहस्य चायोगात्। तदितरापोह इत्यत्र तच्छब्देन व्यक्त्युपादाने व्यक्त्यन्तरस्य वैजात्यप्रसङ्गेनाननुगतिप्रसङ्गात्, तज्जातीयत्वेनोपादाने जातिस्वीकारात्। नापि संस्थानसादृश्यात्मकम्; तत्रानुवृत्तिव्यावृत्तिविकल्पायोगात्। अतोऽनुवृत्तमस्त्वेकं सामान्यमिति; अत्रोच्यते—केयमेकप्रतीतिर्नाम? एकव्यक्तित्वप्रतीतिर्वा? एकजातित्वप्रतीतिर्वा? एकजातीयत्वप्रतीतिर्वा? एकाकारधर्मवत्त्वप्रतीतिर्वा? एकशब्दानुविद्धप्रतीतिर्वा? न प्रथमद्वितीयौ; अन्यतरपरिशेषादिप्रसङ्गात्। न तृतीयः, असिद्धेः, एष्वनुवृत्तमिदमिति विकल्पानुदयात्। घटस्य घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य कालस्य कालत्वमित्यादिवदुपपत्तेः। नापि तुरीयः; गोत्वाद्यपलापप्रसङ्गात्, संस्थानमात्रस्यैवास्मदभिमतस्य तथात्वात्। मृण्मयहिरण्मयघटादिषु भवद्भिरपि तथा निर्वाहात्। न हि तत्रानुगतं घटत्वमभ्युपगतम्; जातिसङ्करभयात्। व्यावृत्तजातिद्वयाभ्युपगमेऽनभ्युपगमेऽप्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारयोः संस्थानसादृश्यमेव निबन्धनम्। एवं सति तदेवास्तु सर्वत्रापि। नन्ववयवसामान्यानुवृत्त्याऽवयविन्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारनिर्वाह इति चेन्न; यतः कपालत्वादेरपि पूर्ववत् सङ्करादिदोषः

समानः । अस्तु तर्हि सङ्कराभ्युपगमेनानुवृत्तं सामान्यमिति चेन्न ; अन्यथा प्रतीतिनिर्वाहे कल्पनायोगात् । व्यावृत्तसंस्थानादेरनुवृत्तधीहेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, व्यावृत्तानां संस्थानानामनुवृत्तव्यञ्जकत्वे कथं नातिप्रसङ्गः ? तावतामेव तथाविधस्वभावत्वादिति चेत्, तुल्यम्, तावतामेव तथाविधप्रत्ययहेतुत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । केवलमुपलम्भातिक्रमो गौरवं च भवन्मते । एवं पञ्चमोऽपि पञ्चतां गतः । तत्र ह्येक इति शब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा ? एकेन गवादिशब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा विवक्षिता ? आद्यो न कल्पते ; एकव्यक्तिरिति विवक्षायामसिद्धेः, एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपाधिविशेषेणोपपत्तेः, राशिसैन्यपरिषदरण्यादिष्वैक्यव्यवहारादिवत् । उपाधिश्चायमनेकेषामेकस्मृतिसमारोहः । नापि द्वितीयः ; तस्यानेकार्थेषु शब्देष्वपि समत्वात् । अनेकार्थव्यावृत्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेन्न; तस्यापि स्वरूपविषयादिशब्दवदुपपत्तेः । स्वरूपविषयादिशब्दा हि नानारूपेष्वेवार्थेषु प्रवर्तमानाः केनचिदाकारेण साधारणाः केनचिदसाधारणाश्च दृश्यन्ते, तद्वद्गोशब्दोऽपि सलिलसरस्वतीकिरणकरमाल्यादिषु साधारणः प्रकरणादिवशाद्विशेषमापद्यत इति विलक्षणनिमित्तकल्पनानवकाशात् । ननु यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्रहितेषु रूपरसादिषु कथं निर्वाहः ? तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु ? तेषु लक्षणमेवोपलक्षणमिति चेत् ; किं तत् ? प्रतीतिरिति चेन्न ; आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नोपद्रवः । उपलक्षणनिर्बन्धो नास्तीति चेत्, अस्माकमपि मा भूत् संस्थाननिर्बन्धः । द्विविधं हि सादृश्यं प्रतीतिसिद्धम्—धर्मसादृश्यं स्वरूपसादृश्यं चेति । द्रव्येषु प्रायशो धर्मसादृश्यादेकरूपप्रतीतिव्यवहारौ । तावदपेक्षया च **श्रीविष्णुचित्तै**रुक्तम्—* भूयोवयवसामान्यमेव प्रतियोग्यपेक्षया सादृश्यशब्दवाच्यम् इति । धर्मान्तरशून्येषु स्वरूपसादृश्यादेव । एतावदभिप्रेत्य भगवता **भाष्यकारे**णोक्तम्—*संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयम् इति । अत्र यदुक्तं **विवरणे**—* तत्तद्वस्तु पश्यतां तत्तदवयवविन्यासविशेषलक्षणं संस्थानमवभासते । ननु प्रतिव्यक्तिभेदात् संस्थानस्य कथं व्युत्पत्तिः ? अथैक्यम् ; तर्हि नासाधारणता । नैतत्, उपाधितोऽपि व्युत्पत्तेः ; यथा वालधितः पशुशब्दस्य । सादृश्यं चोपाधिः इत्यादि, तत्र *अवयवविन्यास इत्युदाहरणपरम् ; अन्यथा रूपादिषु रूपत्वं जातिरित्यादिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् । * सादृश्यं चोपाधिः इत्यादि त्वतिरेकपक्षस्वरसमप्यतिरेकपक्षानुपपत्तेः स्वरूपमात्रपरम् । ननु यदि स्वरूपमेव सादृश्यम्, स्वरूपमात्रत्वाविशेषात् सर्वमपि सर्वेण सदृशं स्यात् ; रूपं रूपान्तरेण सदृशमिति सहप्रयोगश्च न स्यादिति चेत् ; तदिदमतिरिक्तपक्षेऽपि तुल्यम् । यदि तत्र सादृश्यं भवेत् सर्वेणापि तत् सदृशं भवेत् ; अविशेषात् । यदि तु तावत्प्रतियोगिकमेव सादृश्यं तत्रोपलम्भव्यवस्थाप्यम् ; तर्हि तदेव स्वरूपं तावत्प्रतियोगिकं तत एव व्यवस्थाप्यताम् ; अविशेषात् । न च सहप्रयोगानुपपत्तिः ; प्रतियोगिनिरूपितवेषेण सदृशशब्दविषयत्वात्, अन्यथा विषयादिशब्दैरपि सहप्रयोगानुपपत्तेः । ननु यदि सादृश्यमेव सामान्यम्, तदा गोगवययोरविशेषेण गोशब्दवाच्यत्वं स्यात् ; न स्यात्, सौसादृश्यस्य सामान्यत्वात् । यादृशसौसादृश्यं सामान्योपलक्षणं भवताम्, तदेव तदिति नियमनसिद्धेः । सादृश्यातिरिक्तं सौसादृश्यं नाम किमिति चेत् ; आपाततः समानधर्मातिरेकः अन्ततः स्वरूपविशेषः । यत्तु **नारायणार्यै**रुक्तम्—*संस्थानमेव जातिः । तत् प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेऽपि द्वितीयादिपिण्डेषु सौसादृश्यात् प्रतिसन्धीयमानं स्वाश्रयेषु वस्तुष्वेकबुद्धिशब्दनिबन्धनं भवति । तदेव प्रतिसन्धीयमानं सौसादृश्यमनुवृत्तिरिति चोच्यते इत्यादि । यच्च **वरदविष्णुमिश्रै**रुक्तम्—* प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसादृश्यानि प्रत्यक्षाणि । उपमानप्रमाणान्तरं चोक्तम् । इदं च सादृश्यं गुणः ; अनुमानेन गुणत्वावधारणात् । कार्यभूतसंख्याशक्तिसादृश्यानि गुणाः ; द्रव्यकर्मान्यत्वे सत्याश्रितकार्यत्वाद्घटगतशौक्ल्यवदिति, तत् तेषां तथाऽभिमतमित्येकदेशिमतं मन्तव्यम् ॥

यत्तु **भट्टपराशरपादै**रुक्तम्—

* भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यं बहवो विदुः। पृथक्प्रमेयं तदिति प्रमेये दर्शयिष्यते ॥

इति, तत् किमभिप्रायमिति न जानीमः; उत्तरत्र प्रमेयनिरूपणस्य विच्छिन्नत्वात्। अस्तु वा सादृश्यमन्यत्तन्मतेनापि, अस्माकं त्वेषा रुचिः। तदत्र संस्थानमाकृतिरिति पर्यायः। तदेव परस्परनिरूपितवेषेण सौसादृश्यं जातिः सामान्यमिति च गीयते, नान्यदुपलब्धम्। यत्तु **भट्टपराशरपादै**रुक्तम्—* ननु द्रव्यत्वपृथिवीत्वशुक्लत्वपाकत्वादेः सामान्यस्यानाश्रयणे वाच्यानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तानां च सन्तत्यवस्थादीनामनेकत्वादेकप्रयोजकाभावे कथमैकशब्द्यम्? वद तव वा कथम्? न ममैव एष भरः, सर्वो हि लोकः सर्वमित्यादिषु बहुष्वपि शब्दैक्यं मन्यते इत्युक्त्वा,

* वाच्यस्वरूपेऽथ तदीयरूपे दूरादुपाधिष्वथवैकभावात्।
सादृश्यभेदाग्रहतोऽथवैषु वाच्येष्विहैकीकरणं मतं तत् ॥

इति, चन्द्रः सूर्य इत्यादौ वाच्यस्वरूपैक्यात्, घटः पट इत्यादौ तदाकारैक्यात् इत्यादि; तत्र न तावत् मुख्यमेवाकारैक्यं विवक्षितम्; जातिनिराकरणात्। अतः एकाकारविकल्पयोग्यसंस्थानविशेषवत्त्वमभिमतमिति मन्यामहे। तच्चेदं सामान्यमापाततः क्वचित् प्रत्यक्षीक्रियते यथा घटत्वादि। क्वचित् सहकारिविशेषापेक्षया यथा विलीनघृतादौ गन्धग्रहणापेक्षया घृतत्वादि। मातापितृसंबन्धस्मृत्याद्यपेक्षया ब्राह्मणत्वादि। तदुक्तं भगवद्**यामुनमुनिभिः आगमप्रामाण्ये**—

* ततश्च सन्ततिस्मृत्याऽनुगृहीतेन चक्षुषा। विज्ञायमानं ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षत्वं न मुञ्चति ॥
तथा च दृश्यते नानासहकारिव्यपेक्षया। चक्षुषो जातिविज्ञानजनकत्वं यथोदितम् ॥ इत्यादि।.......

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ न्यायसिद्धाञ्जनम् समाप्तम् ॥

(एतावदेव उपलभ्यमानम्)

लिबर्टि प्रेस्, मदरास्.

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

वेदान्तविभागे

॥ द्वितीयं सम्पुटं समाप्तम् ॥

Patrons. Rs 100.

1. **Sri M. Sudarsanam Iyengar & Sons**
Timber Merchants, MADRAS.
2. **Srí S. Varadacharyaswami,**
Federal Court Judge, Delhi.
3. **Sri A. V. Gopalacharyaswami** M. A., B. L.,
Advocate, TRICHINOPOLY.
4. **Mahamahopadhyaya, R. V. Krishnamacharya,**
KUMBAKONAM.
5. **R. Srinivasacharyar,** B. A., B. L.,
Judge Chief Court, PUDUKOTAH.
6. **Sri Ubhayavedanta Pravarthana Sabha,**
Malleswaram, BANGALORE.
7. **V. S. Sundaram Iyengar,**
Accountant General, Seethavilas Mylapore.
8. **S. Venkataranga Iyengarswami,**
Mysore High Court Judge, BANGALORE.
9. Rajalakshminivas Ramalal
Ganediwala Hyderabad (Dn.,)

Donors. Rs 50.

1. **Sri K. Raghavacharyar,**
Ketired Postal Inspeciore, MADRAS.
2. **T. S. Ramaswami Iyengar,**
Advocate Mudara.
3. Dewan Bahadur. **C. V. Venkataramana Iyengar,**
COIMBATORE.
4. Mahant Govinda Dhwajacharya
Ujjain.
5. Vedanta siramani Ramanujacharya
Swrmi, BRINDABAN.
6. S. Raghava Iyengar swami,
Rtd., Dt., Judge, Srirangam.
7. H. Rangacharya,
Dt. Traffic Superintendant,
Malleswaram, Bangalore
8. S. Narayana Iyengar swami,
Rd. Dy Supt. of Police, Srirangam.

SRI BHAGAVATH RAMANUJA GRANTHAMALA

All the works of Sri Ramanuja have been printed in a similar manner, in Telugu characters, udder the title of "Sri Bhagavad Ramanuja Granthamala." Price Rs 6 net.

——:(O):——

All communications to be addressed to

VIDWAN A. SAMPATHKUMARACHAR, M. A.,
Granthamala Office, 39, Sannidhi Street.
L. CONJEEVERAM, S. I. Ry.

Cover Page, Printed at Sri Sudarsana Press, L. Conjeeveram.